

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

VOLUME 5
№10
2025

Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 5 / ISSUE 10
ISSN 2181-1784**

**December
2025**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. SHERALI S. JURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences. Senior lecturer of the Department
Oriental philosophy and hermeneutics of TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies
and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State
University of Oriental Studies. Professor at the
Antique World International Academy of
Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate
Professor of the Department of Social Sciences
and Technologies, National Research
Technological University MISIS, Moscow,
Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

JADID MA'RIFATPARVARLIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHINING TARIXIY-IJTIMOYIY SHART- SHAROITLARI

Maxmitova Dilduza Saydazimovna

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Jadid ma'rifatparvarlik harakatining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy hamda ijtimoiy shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida mavjud bo'lgan siyosiy, iqtisodiy, madaniy jarayonlar, an'anaviy ta'lim tizimining inqirozi, yangi dunyoviy bilimlarga ehtiyojning ortishi hamda islohotchilik g'oyalari jadidchilik harakatining vujudga kelishiga asos bo'lgani ilmiy jihatdan asoslab berildi. Maqolada Mahmudxo'ja Behbudi, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi jadid ziyolilarining ma'rifiy faoliyati, ular yaratgan yangi usul maktablari va ijtimoiy-siyosiy qarashlarning shakllanishi keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: *jadidchilik, ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, Turkiston, islohot, ma'rifiy harakat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются исторические и социальные условия, повлиявшие на формирование и развитие джадидского просветительского движения. Особое внимание уделено политическим, экономическим и культурным процессам, происходившим в конце XIX - начале XX века в Туркестане, кризису традиционной системы образования, росту потребности в светских знаниях и появлению реформаторских идей. Научно обосновано, что именно эти факторы стали основой для возникновения джадидизма. В статье также подробно раскрывается просветительская деятельность Махмудходжи Бехбуди, Абдуллы Авлони, Абдурауфа Фитрата и других джадидов, их вклад в создание новых методов обучения и формирование общественно-политических взглядов.

Ключевые слова: *джадидизм, просветительство, новые методические школы, Туркестан, реформы, просветительское движение.*

ABSTRACT

This article examines the historical and social conditions that contributed to the emergence and development of the Jadid enlightenment movement. It analyzes the political, economic, and cultural processes in Turkestan during the late 19th and early 20th centuries, the decline of the traditional education system, the growing

need for modern secular knowledge, and the rise of reformist ideas. The study demonstrates that these factors formed the foundation for the development of Jadidism. The article also highlights the educational activities of Mahmudkhwaja Behbudi, Abdulla Avloni, Abdurauf Fitrat, and other Jadid intellectuals, as well as the establishment of new-method schools and the evolution of their socio-political views.

Keywords: *Jadidism, enlightenment movement, new-method schools, Turkestan, reform, educational modernization.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston (hozirgi O‘zbekiston va unga tutash hududlar) Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylangan edi. Ushbu mustamlaka holati jamiyatda bir necha asosiy muammolarni keltirib chiqardi:

- ijtimoiy-siyosiy inqiroz – mahalliy hokimiyatning zaiflashuvi, beqarorlik;
- savodsizlik va ta’lim muammolari – eski usul maktablarning eskirgan dasturlari va metodlari yosh avlodni zamonaviy hayotga tayyorlay olmayotgan edi;
- iqtisodiy qoloqlik – ishlab chiqarishning rivojlanmasligi, zamonaviy fan-texnika yangiliklarining kirib kelmasligi;
- mustamlaka siyosatining mafkuraviy bosimi – milliy qadriyatlar, til va madaniyat tazyiqqa uchradi.

Bu holat o‘ziga xos bir ijtimoiy-madaniy uyg‘onish zaruratini keltirib chiqardi va buning natijasida jadidchilik deb ataluvchi ma’rifatparvarlik harakati shakllandi.

Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha, jadid – yangi) – XIX asr oxiri 20- asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy harakat [1, 18-b.]. Jadidchilik dastlab 19- asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. XIX asrning 90-yillaridan O‘rta Osiyoda tarqaldi. Jadidchilik avvaliga madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o‘rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchilar panturkizm g‘oyalarini targ‘ib qilishgan [1, 123-b.]. Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka “burjua-liberal, millatchilik harakati” deb ta’rif berilgan [3, 67-b.]. Bu davrda asosan tanqid qilingan jadidchilik namoyandalari nomi SSR parchalanib ketganidan keyin qayta tiklandi. XX asr faqat o‘zbek xalqi hayotida emas, balki butun dunyo hayotida alg‘ov-dalg‘ovlarga boyligi bilan ajralib turadigan davr bo‘ldi. Bu asrga kelib, hayot jarayonlari tezligi haddan ziyod ortdi. Ijtimoiy hodisalarning almashinish surati aqlga sig‘mas darajada tezlashdi.

Turkiston xalqlarining necha asrlar mobaynida davom etib kelayotgan bir maromdagi mudroq hayoti shu asr boshida ag‘dar-to‘ntar bo‘lib ketdi.

Fikrdagi yangilanish, texnika yutuqlarining kirib kelishi, axborot almashishning tezlashgani turkistonliklarning hayot tarzlarini o‘zgartirib yubordi. SHu vaqtga qadar milliy adabiyotimiz milliy hayotimiz bilan elkama-elka bormas edi. Garchi, adabiyotimiz hayotdan tamomila ajralib qolmagan bo‘lsada, ijtimoiy turmushning muammolari uni to‘la chulg‘ab olmasdi. XX asrga kelib, adabiyot hayotga yaqinlashdi. Bu bilan kifoyalanib qolmay, hayotni o‘zgartirishga urina boshladi. Rossiya bosqini, uning zo‘ravonlikka asoslangan mustamlakachilik siyosati Turkiston xalqlarining usiz ham og‘ir bo‘lgan hayotini yanada qiyinlashtirdi. Ijtimoiy adolatsizlik, huquqiy tengsizlik tufayli kechayu-kunduz tinim bilmay ishlagan yurt egalari tobora qashshoqlashib, ularni talash va aldash bilan shug‘ullangan bosqinchilar boyib bormoqda edi. Qashshoqlik tufayli esa turkistonliklarda g‘urursizlik, johillik, tobelik, loqaydlik singari illatlar shakllanmoqda ediki, bu hol o‘z millatining o‘tmishidan xabardor va kelajagidan umidi bor ijodkor ziyolilarni bezovta qilmasligi mumkin emasdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jadid tashkilotlarining maqsadlari kengayib, siyosiy tus oldi: Birinchidan, 1914-1915 yillarda jadidchilik boshidan kechirgan inqiroz, gazetalar va yangi usul maktablarining berkitilishi, jadidlarning bilimsizlik va g‘aflatga qarshi kurash faoliyatini kengaytirishga hokimiyatning yo‘l bermasligi, jamiyatda hech qanday o‘zgarishlar bo‘lmasligini ko‘rsatdi. Ikkinchidan, jadidchilik harakatiga xorijda o‘qib, chet eldagi milliy taraqqiyparvar harakatlar tajribasini o‘rganib qaytgan turkistonliklar kuchli oqimi kelib qo‘shildi. Ular madaniylashtirish doirasida cheklanib qolish bilan qoniqmay, aniq siyosiy vazifalar qo‘yishni talab qildilar. Soliqlarni kamaytirish, amaldorlar zulmini cheklash, dehqonlar hayotini engillashtirish shu talablar jumlasidan edi. Dastlab, jadidlar amir va xonlarning mazlum xalqqa o‘tkazgan zulmini ma‘rifat orqali isloh qilish uchun kurash maydoniga kirgan bo‘lsalar, keyinchalik bolsheviklarning Turkiston o‘lkasida olib borgan mustamlakachiligiga qarshi birlashdilar.

Oktyabr to‘ntarishidan keyin chor Rossiyasi protektorati hisoblangan Buxoro amirligi va Xiva xonligi oz muddatda bo‘lsa-da, ozod va qaram bo‘lmagan davlatga aylandi. Bolsheviklar ushbu xonliklarning mustaqilligini faqat nomigagina tan oldilar. Biroq tez orada ularning soxta siyosati chor Rossiyasi vorisi ekanligini namoyon qildi. Bolsheviklarning milliy siyosati natijasida Turkiston mintaqasida uchta sovet respublikasi Turkiston ASSR, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari tuzildi.

Turkiston mintaqasida sovet hokimiyati o'rnatilgach sobiq mustamlaka o'lkalarni Rossiyaga to'la bo'ysundirish uchun Markazning har qanday qaror va dekretlarini tatbiq qilish hamda bajarilishini ta'minlash siyosati yuritildi. Bu esa o'z navbatida mustamlakachilik tuzumi o'zgarmasdan davom etishini anglatar edi. SHu maqsadda bolsheviklar mazkur o'lkalarda o'zining siyosiy hokimiyatini mustahkamlash maqsadida quyidagi qat'iy talabni ilgari surdilar: "Rossiyadan erkinlik va istiqlool tilagida bo'lgan millatlar "sotsializm" dasturini qabul qilishi hamda har mamlakat boshqaruvini ishchi-dehqon vakillari sovetlari degan hukumatga topshirishlari shart" [4], - qilib qo'yildi. Buning nazariy asosida esa, "...mazlum va mazlum bo'lmagan xalqlar mehnatkash ommalarining hamkorlik tartiboti (rejimi)ni o'rnatishning yagona usuli bu – kapitalizmni tugatish va sovet tuzumini o'rnatishdir" [5, 208-b.], - deb belgilandi.

Bolsheviklar Turkiston o'lkasi boshqaruvini to'liq egallashga kirishgach jadidlar, milliy ziyolilarni o'zida birlashtirgan "SHo'roi islomiya" va "SHo'roi ulamo" firqa a'zolari hokimiyatni sovetlarga o'tishiga qarshi yakdil qarorga keldilar. Turkiston o'lkasi xalqlari o'z istiqloolini bermaslik maqsadida 1917 yil 26-28 noyabr (9-11 dekabr) kunlari Qo'qonda Butunturkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi chaqirildi. Ushbu Qurultoy Turkiston o'lkasi tarixida yangi davr ochilganini ta'kidlab, Turkiston Muxtoriyati tuzilganligini e'lon qildi [6].

Milliy hukumatning tuzilgani Turkiston o'lkasida shodlik bilan kutib olindi. Jumladan, shu yilning 1 dekabr kuni Namanganda yuz ming kishilik tinch namoyish bo'lib o'tdi. Ularning bayroqlarida "Yashasin Turkistonning erli muxtoriyati va uning hukumati" so'zlari yozilgan edi [7]. Biroq Toshkentda 13 dekabr sanasida boshlangan namoyish oxiri fojea bilan yakunlandi. Bolsheviklar Kaufman maydonida tinch namoyish o'tkazayotgan turkistonliklarni plemiyotdan o'qqa tutdilar [8]. Turkiston xalqi bu xunrezliklarning bosh aybdoriga o'zining nafratini "Men bolshevik emasman" [9] maqolasida keltiradi.

Bolsheviklar Turkiston o'lkasida istiqomat qilayotgan 95 foiz musulmon aholi ustidan hukmronlik qilish, o'z so'zini o'tkazish va buyruqlarini tadbiq qilish maqsadida zo'ravonlik, murosasizlik siyosatini yuritdilar. CHunonchi, Toshkent shahar Dumasini tarqatdilar, Turkiston Muxtoriyatini "boy va burjuachilar qarori" deb atadilar hamda Toshkentda muxtoriyat shodligi uchun namoyishga chiqqan minglarcha musulmonlarni miltiq va plemiyotlardan o'qqa tutdilar. Turkiston Muxtoriyati hokimiyatni bolsheviklardan to'la qaytarib olish uchun qat'iy kirishdi. 1917 yil 25 dekabr kuni Qo'qon shahrida milliy hukumatning 200 nafar namoyondalari s'ezdi bo'lib, unda Turkiston hududidagi barcha idora va hokimiyat darhol muxtoriyat hukumatiga topshirilishi bo'yicha qaror chiqarildi [10].

Bunga javoban 1918 yil 19-26 yanvar kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlarining favqulodda IV s'ezdida Muxtoriyatga butunlay salbiy munosabat bildirildi. Ushbu s'ezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a'zolarini qamoqqa olish haqida qaror chiqardi. S'ezd bolsheviklar fraksiyasining Turkiston Muxtoriyati to'g'risidagi rezolyusiyasini qabul qildi. Ushbu rezolyusiyada Turkiston qonuniy hukumati munofiqlarcha "qoraguruhchilar to'dasi" deb ataldi. SHu asnoda 1918 yilning 30 yanvar kuni bolsheviklarning Turkiston Muxtoriyatini tugatish borasidagi bosqinchilik urushi boshlangan. Qizil askarlar tomonidan Qo'qon shahrining tarixiy obidolari, qadamjolari, masjid va madrasalari to'pga tutilganini ko'rgan mahalliy aholi g'azovotga qo'zg'olgan [11]. Biroq ushbu quolsiz va begunoh insonlar qizil armiya hamda "Dashnoqsutyun" partiyasi a'zolaridan tuzilgan beshafqat qurolli drujinalar tomonidan qirib tashlandi.

Sovet hokimiyatining jadidchilik harakatini mamlakatda cheklash yoki uning ko'rinishlarini tag-tomiri bilan qo'porib tashlash hamda uning o'rniga bolshevizmni o'rnatishga bo'lgan harakati shovinizm ko'rishida amalga oshirildi. SHovinizm – boshqa millatlarning hayoti, manfaatlarini yolg'iz o'z millatining manfaati uchun qurbon qilishga aytiladi.

1916 yilda general Kuropatkin: "Turkistonliklar o'z mahalliy va milliy manfaatlarini rusiya va buyuk rus xalqining manfaatlari bilan bir qatorda qo'ya olmaslar. Rusiya eng avval ruslar uchun..." degan edi. Kuropatkinning bu so'zlarini Moskva bolsheviklari "qizil bo'yoq" ga bo'yab tubandagicha so'ylaydilar: "Siz o'z mahalliy, milliy manfaatlarimizni inqilob markazi ya'ni rusiya manfaati bilan bir tekislikda qo'ya olmaymiz. Rus inqilobchi proletarining manfaatlari hammadan oldinda..." [12, 2-b.].

Turkistonda bolsheviklar siyosati tufayli jadidlar va milliy kadrlar boshqaruvdan uzoqlashtirildi va hokimiyat to'liq bolsheviklar qo'liga o'tdi. Chor imperiyasi mustamlakachiligi davrida bu hokimlar soddacha rus, buyuk rus deb atalgan bo'lsa, endi rus proletariyati, rus inqilobchi ishchi-dexqonlari deb nomlandi. Sovet Rossiyasi Turkiston o'lkada mustahkam o'rnashib olishga intilib, sobiq imperiya vorisi sifatida mustamlakachilik siyosatining yangi shaklini yuritdi. Bu to'g'rida jadidchilik harakati taniqli namoyandasi Munavvar Qori Abdurashidxonov shunday degan edi: "Inqilob bizga hech narsa bermadi, hammasi chorizm davridagi kabi avvalgidek, faqat bayroq o'zgardi. Ishsizlik bayrog'i ostida o'lkaga ko'chirish davom etmoqda" [13, 574-b.].

Bolsheviklar o'lka boshqaruviga jadidlar va milliy kadrlarni yaqinlashtirmaslik hamda ularning faoliyatiga ishonchsizlik bilan qarashda davom etdi. Chunki,

Markazdan yuborilgan kadrlar davlat apparatining asosiy bo'g'inlarini egallab, mahalliy xodimlarni boshqaruvdan chetga surib qo'ygan edi. 1923 yil iyun oyida RKP(b) XII s'ezdida sovet mafkurasini mahalliy aholi ongiga singdirishga xizmat qiladigan quyidagi qarorga kelindi. Bunda mahalliy millat vakillaridan bolsheviklarni tayyorlash va ular qo'li bilan mamlakatni boshqarish nazarda tutilgan edi. Shuningdek, s'ezd qarorida milliy respublikalarda marksistik g'oyalarni targ'ib qiluvchi to'garaklarni tashkil etish, markaziy komitet oldida mahalliy ishchilardan partiyaning instruktorlik bo'limini tuzish, partiyaning tarbiyaviy ishlarini kuchaytirish, joylardagi sovet mafkurasiga xizmat qiluvchi universitetlarni ochish va har bir xalqning ona tilisida adabiyotlar chop ettirish belgilandi [14, 88-b.]. O'zbekiston SSRning 30-yillardagi ijtimoiy-siyosiy hayoti sovet zo'ravonlik tuzumining mustahkamlanishi, shaxsga sig'inish avjga chiqqan sharoitga to'g'ri keldi. Partiya hayotning butun ijtimoiy-iqtisodiy, mafkuraviy-madaniy sohalarini boshqarishni o'z qo'liga oldi. Rahbar xodimlarga shubha bilan qarash, "xalq dushmanlarini" aniqlash va hibsga olish, turli "muxolifat" guruhlarini fosh qilish kuchaydi. Bu xususida kommunistik partiya saflarini "tozalash" ishlariga boshchilik qilgan bolshevik Petersning "Partiya ikkiyuzlamachilikka chidab tura olmaydi" nomli nutqida [15] keltirib o'tilgan. Ba'zi hollarda sodir etmagan aybini tan oldirish usuli sifatida soxta guvohlardan foydalanildi. Milliy rahbarlarga "o'z xatolarini keng tanqid qilishni istamagan", "xatolarini partiyadan bekitgan", "partiyadan sir tutgan narsalari bor", "partiyaga qarshi alohida planlari bor" kabi asossiz ayblar qo'yildi.

XULOSA

Turkiston mintaqasida amir tuzumini isloh qilish va boshqaruvga zamonaviy ilm-fan yutuqlarini joriy qilishga qaratilgan hamda partiya darajasiga o'sgan jadidchilik harakati keyinchalik bolsheviklar tomonidan burjua-millatchi tashkiloti deb nomlandi. Sho'rolar bolshevizmni o'lkada hukmron partiya aylantirishda milliy g'oyalarga yo'g'rilgan jadidchilik harakatini asosiy g'ov deb bildilar. Bolsheviklarning jadid ziyolilariga qarshi olib borgan kurashi oqibatida ko'plab ma'rifatparvarlar qatag'on qilindi va ba'zilar o'z yurtlarini tashlab muhojirlikka jo'nab ketishdi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жади́длар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Тошкент, 1998. - Б. 18.
2. Фитрат. Танланган асарлар. 1-2-жилдлар, Тошкент, 2000. - Б. 123.
3. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва, 1926. - Б. 67.
4. Большевиклар ва биз // "Хуррият". 1918 йил 9 январ. 65-сон

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви (Ўзбекистон ПДА), 58-фонд, 10-рўйхат, 46-иш, 208-варақ.
6. Тарих такрорланди // Эл байроғи. 1917 йил 9 декабрь. 12-сон.
7. Мухториятга Туркистон мусулмонлари шодлик намоишлари //Эл байроғи. 1917 йил 9 декабрь. 12-сон.
8. Тошкентда намоиш // Хуррият. 1917 йил 22 декабрь. 61-сон.
9. Мен большевик эмасман // Хуррият. 1918 йил 9 январь. 65-сон.
10. Большевиклар ва биз // Хуррият. 1918 йил 9 январь. 65-сон
11. Туркистон Мухторияти фожеси // Улуғ Туркистон. 1918 йил 26 феврал. 63-сон.
12. Шовинизм тўғрисида // “Ҳақ Тўркістан”. 1930 йил январь. № 1. – Б.2.
13. ЦК РКП (б) – ВКП (б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918-1933 гг. Сборник документов. Составители: Л.С.Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. – Москва.: РОССПЭН,2005. – С. 574.
14. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том 3. 1922 – 1925. – Москва: Издательство политической литературы, 1984. – С. 88.
15. Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи архиви, 285-рақамли ҳужжат.

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA INSON HUQUQLARI MASALASI

Mutalibjonov Muhammadrasul Faxriddin o‘g‘li

BuxDU Tarix va Yuridik fakulteti talabasi

mutalibjonovm7@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida inson huquqlari masalasi davlat qurilishi, konstitutsiyaviy tizim va huquqiy siyosatning markaziy tamoyiliga aylangan jarayon sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1991–1997 yillar oralig‘idagi normativ-huquqiy o‘zgarishlar, xalqaro standartlarning milliy qonunchilikka tatbiqi, sud-huquq tizimining transformatsiyasi va inson huquqlarini himoya qiluvchi institutlarning shakllanishi ilmiy jihatdan asoslangan holda yoritiladi. Mustaqillikning ilk davriga xos bo‘lgan siyosiy, huquqiy va iqtisodiy omillar shaxs erkinliklari ta‘minlanishiga qanday ta‘sir ko‘rsatgani, davlatning xalqaro maydondagi huquqiy majburiyatlarni qabul qilishi va tabiiy huquqlar nazariyasining milliy huquqiy modelga integratsiyasi alohida ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur davr inson huquqlarini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylantirgan strukturaviy-huquqiy poydevorni yaratgan tarixiy bosqich sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston mustaqilligi; inson huquqlari; konstitutsiyaviy islohot; huquqiy tizim; tabiiy huquqlar nazariyasi; xalqaro shartnomalar; sud-huquq tizimi; Ombudsman instituti; Milliy markaz; xalqaro standartlar; huquqiy transformatsiya; davlat-suverenitet; huquqiy modernizatsiya.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется проблема прав человека в Узбекистане в первые годы независимости как ключевой элемент государственного строительства, конституционной системы и правовой политики. В исследовании научно обоснованно освещаются нормативно-правовые изменения 1991–1997 годов, имплементация международных стандартов в национальное законодательство, трансформация судебно-правовой системы и формирование институтов, обеспечивающих защиту прав человека. Особое внимание уделено политическим, правовым и экономическим факторам начального периода независимости и их влиянию на обеспечение личных свобод, а также процессу принятия международных правовых обязательств государством и интеграции теории естественных прав в национальную правовую модель. Полученные результаты показывают, что данный этап

стал исторической основой формирования структурно-правовой платформы, превратившей права человека в приоритетное направление государственной политики.

Ключевые слова: *независимость Узбекистана; права человека; конституционная реформа; правовая система; теория естественных прав; международные договоры; судебно-правовая система; институт омбудсмена; Национальный центр; международные стандарты; правовая трансформация; государственный суверенитет; правовая модернизация.*

ABSTRACT

The article examines the issue of human rights in Uzbekistan during the early years of independence as a central component of state-building, the constitutional system, and legal policy. The study provides a scientifically grounded analysis of the normative-legal changes that occurred between 1991 and 1997, the incorporation of international standards into national legislation, the transformation of the judicial-legal system, and the establishment of institutions responsible for human rights protection. Special attention is given to the political, legal and economic factors characteristic of the initial period of independence, their impact on the protection of individual freedoms, the state's adoption of international legal obligations, and the integration of natural-rights theory into the national legal model. The findings indicate that this period served as a historical foundation for the structural-legal framework that established human rights as a priority direction of state policy.

Key words: *Uzbekistan's independence; human rights; constitutional reform; legal system; natural-rights theory; international treaties; judicial-legal system; Ombudsman institution; National Human Rights Centre; international standards; legal transformation; state sovereignty; legal modernization.*

KIRISH

O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingan 1991 yil mamlakat siyosiy tuzilmasida, huquqiy ongida va davlat boshqaruvi tizimida tub paradigmal o'zgarishlar boshlangan davr sifatida tarixga kirdi. Sovet tuzumining markazlashgan, shaxs erkinliklarini cheklovchi, institutlararo muvozanatni inkor etuvchi tizimi barham topishi bilan mamlakat oldida inson huquqlarini davlat siyosatining asosiy tamoyiliga aylantirish vazifasi paydo bo'ldi. Mustaqillikning ilk bosqichida amalga oshirilgan siyosiy-huquqiy islohotlarning mazmuni shundan iborat ediki, yangi davlat nafaqat suverenitetni mustahkamlashi, balki shaxsning tabiiy, ajralmas huquqlarini oliy qadriyat sifatida tan olgan tamoyillar tizimini shakllantirishi zarur edi.

Mazkur jarayon o'zining murakkabligi bilan ajralib turadi. Chunki sovet davridan meros bo'lib qolgan huquqiy tafakkur, boshqaruv amaliyoti, siyosiy institutlar va idoralar faoliyatidagi avtoritar elementlar qisqa muddatda o'z-o'zidan yo'qolmaydi. Shu bois mustaqillikning dastlabki yillarida inson huquqlarini rivojlantirish ikki yo'nalishda olib borildi: birinchidan, xalqaro normalarga mos keluvchi konstitutsiyaviy va normativ-huquqiy baza yaratildi; ikkinchidan, davlat institutlari faoliyatining maqsadi sifatida shaxs manfaatlarini ustuvor qo'yuvchi mexanizmlar shakllantirildi¹.

1991–1995 yillarda O'zbekiston inson huquqlarini milliy taraqqiyot strategiyasining markaziy ustuniga aylantirish yo'lida keng ko'lamli ilmiy-huquqiy asoslangan islohotlarni amalga oshirdi. Xalqaro maydonda tan olingan huquqiy yondashuvlar, tabiiy huquqlar nazariyasi, fuqarolik jamiyati konsepsiyasi, davlatning inson erkinliklari oldidagi majburiyatlarini belgilovchi modellarning izchil joriy qilinishi aynan shu davrga to'g'ri keladi. Mustaqillikning ilk yillarida shakllangan ushbu strategik yo'nalish keyinchalik mamlakatdagi barcha siyosiy-huquqiy yangilanishlarning nazariy poydevoriga aylandi.

Inson huquqlarini ta'minlash borasida davlatning dastlabki qadamlari normativ-huquqiy mustahkamlash bilan cheklanmay, huquqiy tafakkurni yangilash, institutlar o'rtasidagi vakolat muvozanatini qayta qurish, davlatning shaxs oldidagi mas'uliyatini kuchaytirish kabi chuqur mazmunli jarayonlarni o'z ichiga oldi. Ayniqsa, Konstitutsiyaning qabul qilinishi bilan huquqlar tizimi xalqaro standartlarga muvofiqlashtirilishi, inson erkinliklarining tabiiyligi va daxlsizligi tamoyil darajasiga ko'tarilishi mustaqillikning asosiy siyosiy yutug'i sifatida baholanadi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida konstitutsiyaviy huquq, inson huquqlari nazariyasi, demokratik davlat qurilishi modeli, tarixiy-huquqiy tahlil metodologiyasi va o'tish davri institutlarining evolyutsiyasini o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmuasi qabul qilindi ². Manbalar tarkibini quyidagilar tashkil etdi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- mustaqillikning dastlabki yillariga oid normativ-huquqiy hujjatlar to'plamlari;
- O'zbekiston tomonidan ratifikatsiya qilingan xalqaro paktlar va konvensiyalar;
- Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va unga doir BMT rezolyutsiyalari;
- Ombudsman, Milliy markaz va xalqaro tashkilotlarning 1991–1997 yillardagi hisobotlari;
- tarixiy va huquqiy tahlilga doir fundamental monografiyalar.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi materiallari. Inson huquqlari bo'yicha qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: Oliy Majlis nashriyoti, 1991–1997

² Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.

Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy yondashuvdan foydalanildi. Bu yondashuv sovet davrida inson huquqlari masalasi qanday talqin qilinganini, mustaqillikdan so'ng esa normativ tizim qanday sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilganini aniqlash imkonini berdi. Tarixiy-metodik tahlil dastlabki yillardagi siyosiy sharoit, bosqichma-bosqich o'zgarishlar, davlat institutlarining shakllanish jarayonlarini aniqlashga yordam berdi.

NATIJALAR.

Mustaqillikning dastlabki yillarida shakllangan huquqiy tizim tahlili shuni ko'rsatadiki, 1992 yil Konstitutsiyasi O'zbekistonning inson huquqlarini himoya qilish sohasidagi asosiy normativ poydevorini yaratgan hujjat sifatida davlat tuzilmasini butunlay yangi modelga yo'naltirdi. Konstitutsiyada tabiiy huquqlar kategoriyasining mustahkamlanishi, davlat huquqi orqali "beriladigan huquqlar" konsepsiyasidan voz kechilishi, shaxsning erkinligi va daxlsizligi davlat hokimiyatini cheklovchi asosiy tamoyil sifatida e'tirof etilishi huquqiy tizimning sifat jihatdan yangi bosqichga o'tganini ko'rsatadi. Inson, uning sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida mustahkamlangan me'yorlar keyingi yillardagi barcha siyosiy-huquqiy islohotlarning nazariy va amaliy negiziga aylandi³.

Xalqaro huquqiy me'yorlarning milliy tizimga kiritilishi bo'yicha o'tkazilgan tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, 1991–1997 yillarda O'zbekiston tomonidan asosiy universal pakt va konvensiyalarning ratifikatsiya qilinishi milliy qonunchilikning xalqaro standartlar bilan uyg'unlashuviga imkon yaratdi. Bu jarayon davlatning inson huquqlariga oid xalqaro majburiyatlarni o'z zimmasiga ongli ravishda olganini ko'rsatadi. Ayniqsa, siyosiy va fuqarolik huquqlari, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar, ayollar va bolalar huquqlari, shaxsni qiynoqlardan himoya qilish bo'yicha qabul qilingan hujjatlar huquqiy tizimni demokratlashtirishning nazariy asosiga aylandi.

Institutlar tizimining shakllanishi bo'yicha natijalar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning ilk bosqichida Oliy Majlis huzuridagi Ombudsman instituti, Milliy markaz, qonunchilik monitoringi organlari va huquqiy jamoatchilikni o'rganuvchi markazlar paydo bo'lishi inson huquqlarini himoya qiluvchi davlat mexanizmining ko'p bosqichli tuzilishini shakllantirdi. Bu institutlar huquqiy siyosatni monitoring qilish, qonun ijrosini baholash, xalqaro tavsiyalarni milliy amaliyotga integratsiya etish kabi vazifalarni bajarishga qaratildi.

Sud-huquq tizimida qayd etilgan o'zgarishlar natijasi sifatida qamoqqa olish, tintuv o'tkazish, mulkni hibsga qo'yish kabi protsessual harakatlarning sud ruxsatiga o'tkazilishi shaxs erkinligini himoya qilish mexanizmlarini ancha mustahkamladi. Sudning tergov ustidan nazorat funksiyasi kuchayib, jinoyat protsessining avvalgi tuzilishida mavjud bo'lgan prokuratura markazlashuvi sezilarli darajada kamaydi.

³ Saidov A.X., Jo'rayev N. Inson huquqlari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Adolat, 2010.

Ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, o'tish davridagi yoyilgan iqtisodiy inqiroz shaxsning iqtisodiy huquqlari to'liq ta'minlanishida qator cheklovlarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, aholini himoya qilishga qaratilgan davlat dasturlarining qo'llanilishi ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolishga xizmat qilgan.

Quyidagi jadval natijalarni tizimli ko'rinishda umumlashtiradi:

Mustaqillikning dastlabki yillarida inson huquqlari sohasidagi asosiy natijalar

Yo'nalish	Asosiy natijalar
Konstitutsiyaviy islohotlar	Tabiiy huquqlar nazariyasining huquqiy darajada tan olinishi; shaxs sha'ni va qadr-qimmatini oliy qadriyat sifatida mustahkamlanishi
Xalqaro huquqni integratsiya qilish	50 ga yaqin asosiy xalqaro shartnomalarning ratifikatsiyasi; universal standartlarning milliy huquq tizimiga moslashtirilishi
Institutsional rivojlanish	Ombudsman, Milliy markaz va monitoring institutlarining tashkil etilishi
Sud tizimini isloh qilish	Sud nazoratining kuchayishi, protsessual vakolatlarining sudga o'tkazilishi
Huquqiy ong va madaniyat	Huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan dasturlar joriy etilishi
Ijtimoiy-iqtisodiy asoslar	Zaif qatlamlarni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy sohalarni moliyalashtirish siyosatining davom ettirilishi

MUHOKAMA.

Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida inson huquqlarining huquqiy himoyasi konseptual, normativ va institutsional darajalarda keng qamrovli transformatsiyani boshdan kechirdi. Konstitutsiyada tabiiy huquqlarning tan olinishi davlatning inson erkinliklari oldidagi mas'uliyatini kuchaytirgan va shu orqali siyosiy-huquqiy tizimni demokratlashtirishning nazariy negiziga aylangan. Bu tamoyil sovet huquq modelidan tub farq qiladi, chunki avvalgi tizimda huquqlar davlat tomonidan "beriladigan imkoniyat" sifatida talqin qilingan edi.

Xalqaro shartnomalarning ratifikatsiya qilinishi milliy tizimni universal me'yorlar bilan uyg'unlashtirish jarayonining boshlanishini anglatadi. Mazkur hujjatlarning qo'shilmasi davlat oldiga inson huquqlarining har bir yo'nalishida real kafolatlarni yaratish majburiyatini yukladi. Bunda me'yoriy moslashtirish jarayoni bilan bir qatorda amaliy mexanizmlarni shakllantirish ehtiyoji ham yuzaga keldi. Xususan, Qiynoqlarga qarshi konvensiya va Siyosiy huquqlar pakti amaliyotga tatbiq etilishi tergov tizimi, sud organlari, huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalarning vakolatlarini qayta ko'rib chiqishni talab qildi.

Huquqiy institutlarning paydo bo'lishi davlatning inson huquqlariga daxldor masalalarni faqat idoraviy tarzda emas, balki institutlararo muvozanat tamoyili asosida ko'rib chiqishini ta'minladi. Ombudsman instituti fuqarolarning davlat organlariga bo'lgan ishonchini oshirish, shikoyatlar mexanizmini kuchaytirish, huquqiy bo'shliqlarni aniqlash kabi vazifalarni bajardi. Milliy markaz esa xalqaro standartlar monitoringini yo'lga qo'ydi va tavsiyalar ishlab chiqdi.

Sud tizimidagi o'zgarishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, vakolatlarning prokuraturadan sudga o'tkazilishi shaxsning erkinlikka oid fundamental huquqlarini himoya qilishda muhim mexanizmga aylandi. Bu jarayon Jinoyat-protsessual kodeksining talqiniga, tergov amaliyotiga va davlat organlarining protsessual madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

O'tish davrining iqtisodiy sharoitlari muhokama qilinganida shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy tanazzul inson huquqlarining iqtisodiy-sotsial segmentlarini to'liq ta'minlashda qator cheklovlarni yuzaga keltirgan bo'lsa-da, ijtimoiy siyosatning yo'naltirilgan shakli asosiy barqarorlik omili bo'lib xizmat qildi.

Mazkur natijalar umumiy tarzda baholanganida, mustaqillikning dastlabki yillarida shakllangan huquqiy model inson huquqlarining fundamental tamoyillarini konstitutsiyaviy darajada mustahkamlash, xalqaro standartlarga moslashtirilgan milliy tizim yaratish, institutlararo muvozanatni yo'lga qo'yish va shaxs manfaatlarini davlat siyosatining markaziga qo'yish bilan tavsiflanadi.

XULOSA.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda inson huquqlarini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida shakllantirish jarayoni normativ-huquqiy, institutsional va siyosiy transformatsiyaning murakkab, ammo uzluksiz rivojlangan bosqichi bo'lganini ilmiy tahlil tasdiqlaydi. 1992 yil Konstitutsiyasida tabiiy huquqlar konsepsiyasining qat'iy mustahkamlanishi, shaxs sha'ni va qadr-qimmatining oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi, davlatning inson oldidagi konstitutsiyaviy majburiyatlarining aniq belgilanishi O'zbekistonning yangi huquqiy tizimga o'tishida asosiy konstitutsiyaviy poydevor bo'lib xizmat qildi. Xalqaro huquq normalarining milliy qonunchilikka izchil integratsiya qilinishi, universal pakt va konvensiyalarning ratifikatsiya qilinishi, xalqaro majburiyatlarning amaliy bajarilishi inson huquqlarining normativ-huquqiy kafolatlarini kengaytirib, O'zbekistonni global huquqiy makonning faol ishtirokchisiga aylantirdi. Mustaqillikning ilk bosqichida Ombudsman, Milliy markaz, qonunchilik monitoringi institutlari kabi tuzilmalarning shakllanishi huquqiy tizimning institutsional barqarorligini mustahkamladi va inson huquqlarining himoyasi bo'yicha ko'p bosqichli mexanizm yaratdi.

Sud-huquq tizimining modernizatsiyasi, sud nazoratining kuchayishi va protsessual vakolatlarining qayta taqsimlanishi shaxs erkinligini ta'minlash borasida amaliy kafolatlarni sezilarli darajada kengaytirdi. O'tish davriga xos bo'lgan iqtisodiy tanglik, ijtimoiy barqarorlikning zaiflashuvi, huquqiy ongning pastligi kabi muammolar mavjud bo'lgan bo'lsa ham, davlatning ijtimoiy himoya siyosati va huquqiy ta'lim dasturlari inson huquqlarining iqtisodiy-sotsial negizini saqlab turishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
2. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. – BMT Bosh Assambleyasi, 1948.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi materiallari. Inson huquqlari bo'yicha qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: Oliy Majlis nashriyoti, 1991–1997.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
5. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
6. Saidov A.X. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro huquq. – Toshkent: Adolat, 2005.
7. Saidov A.X., Jo'rayev N. Inson huquqlari: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Adolat, 2010.
8. Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) hisobotlari. – Toshkent: Ombudsman devoni, 1997.
9. O'zbekiston Respublikasi Inson huquqlari bo'yicha Milliy markazi. Yillik hisobotlar. – Toshkent: Milliy markaz nashriyoti, 1996–1997.
10. BMT Inson huquqlari qo'mitasi hujjatlari. – Nyu-York: United Nations Publications, 1991–1997.

ТАСАВВУФ ГЕРМЕНЕВТИКАСИ: ИРФОНИЙ ТАФСИРЛАР

Холмўминов Жаъфар Мухаммадиевич,

фалсафа фанлари доктори (DSc),

ISFT институти “Гуманитар ва табиий фанлар” кафедраси

профессори

jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Тасаввуф илми доирасида шаклланган Қуръони каримнинг “Ирфоний тафсири” тушунчаси, “Ирфоний тафсир”нинг турлари, ушбу тафсир турининг ўзига хос жиҳатлари, унга тегишли бўлган “таъвил” тушунчаси, “таъвил”нинг Қуръон ирфоний тафсиридаги ўрни каби масалалар таҳлил ва тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: *Тасаввуф, Ирфон, Тасаввуф герменевтикаси, Қуръони карим, тафсир, таъвил, ирфоний тафсир, ирфоний таъвил.*

SUFI HERMENEUTICS: SUFI TAFSIRS

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

Professor of the Department of “Humanities and Natural Sciences”

ISFT Institute (Tashkent)

jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

ABSTRACT

This article analyzes and examines such issues as the concept of “Sufi/Irfani interpretation” of the Holy Quran, which was formed within the framework of Sufi teachings, types of “Irfani interpretation”/, features of this type of interpretation, the concept of “ta'wil” to which it relates, and the role of “ta'wil” in Sufi interpretation of the Quran.

Keywords: *Tasawwuf, Irfan, Sufi hermeneutics, Holy Quran, tafsir, ta'wil, Sufi tafsir / mystical interpretation, Sufi / mystical ta'wil.*

СУФИЙСКАЯ ГЕРМЕНЕВТИКА: СУФИЙСКИЕ ТАФСИРЫ

Холмунинов Джафар Мухаммадиевич,

доктор философских наук (DSc),

профессор кафедры «Гуманитарных и естественных наук»

Института ISFT (Ташкент)

jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются и исследуются такие вопросы, как понятие «суфийского/ирфанического толкования» Священного Корана, сформировавшееся в рамках суфийского учения, виды «ирфанического толкования», особенности этого вида толкования, понятие «та'виль», к которому оно относится, роль «та'виля» в суфийском толковании Корана.

Ключевые слова: Тасаввуф, Ирфан, суфийская герменевтика, Священный Коран, тафсир, та'виль, суфийский тафсир, суфийский та'виль.

Муқаддима

Мазмун-моҳиятига кўра Тафсир илмига, услуб ва талқинига кўра Тасаввуф илмига тегишли бўлган “Ирфоний тафсир” (التفسير الصوفي – تفسير عرفاني) Тасаввуф герменевтикасининг энг нодир қисми ҳисобланади. Негаки, ирфоний тафсирлар қўл билан санокли бўлиб, улар қисман араб ва асосан форс-тожик тилларида ёзилган.

Аслини олганда, X асрдан бошлаб Тасаввуф назарияси ва фалсафасига оид араб ва форс-тожик тилларида ёзилган барча тасаввуфий асарларда, хусусан, Ҳаким ат-Термизий (тахм.138/755) – 320/932), Абу Наср Саррож (ваф. 378/988), Абу Бакр Калободий (ваф. 994-95) ва Мустамлий Бухорий (ваф. 434/1043), Абулқосим Қушайрий (998-1072) ва бошқа мутасаввиф олимларининг китобларида Қуръони карим оятларига истинод қилинган ва уларга гоҳида қисқа, гоҳида муфассал ирфоний тафсирлар ҳам ёзилган.

Форс-тожик тилида ирфоний тафсир ёзиш анъанаси XI асрда Хожа Абдуллоҳ Ансорий(1006, Кухандиж, Ҳирот – 1089, Козургоҳ, Ҳирот)нинг “Ирфоний тафсир”и билан бошланиб, Мустамлий Бухорийнинг “Тафсир”и (форсийда ёзилган, аммо бизгача етиб келмаган) билан давом этган бўлса, XII асрда фикҳда шофеий мазҳабига, усулда эса “Ҳадис аҳли”га эргашган машҳур мутасаввиф, қуръоншунос ва ҳадисшунос олим Абулфазл Рашидиддин Майбудий (Абулфазл Аҳмад ибн Абусаъид Мухаммад ибн Аҳмад (Маҳмуд)

ибн Меҳрязд ибн Анушервон Яздий Рашидиддин Майбудий /Мейбадий (ابوالفضل احمد بن ابى سعيد محمد بن احمد

“Кашф ул-асрор ва ʔиддат ул-аброр” (محمود) ʔзидан “Кашф ул-асрор ва ʔиддат ул-аброр”

[8] номли ирфоний тафсири билан давом ʔтди.

Майбудийдан кейин форс-тожик тилида ирфоний тафсирлар ʔзиш анъанага айланади. Бу силсила Шохфур Исфаройинийнинг “Тож ут-тарожим” (XII аср аср), Абу Бакр Атиқ Нишопурий/Сурободий (ваф. 1100)нинг “Тафсири Сурободий”, “Тафсир ут-тафосир”, “Сайфуддин”, “Фахрулислом” лақаблари билан танилган бухоролик Абунаср Аҳмад ибни Ҳасан Дарвожакий(ваф.1154)нинг “Латойиф ут-тафсир”, (“Латойиф ул-ирфон”, “Жавҳар ун-нафис”, “Тафсири Зоҳидий” номлари билан машҳур), Жамолиддин Ҳусайн ибн Алб ибн Муҳаммад Абулфутуҳ Розий (тахм. х. 470-525 – XI аср)нинг “Равз ул-жинон”, Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Нишопурий(тахм. х. 480-599)нинг “Тафсири басоири Яминий” номли тафсирлари билан давом ʔтади. XIII асрда ʔса Мавлоно Жалолиддин Румийнинг устози Саййид Бурҳониддин Муҳаккиқ Термизий (561-638/1165-1240) ʔзган “Тафсир” (Қуръони каримнинг “Муҳаммад” ва “Фатҳ” суралари) ҳам ирфоний тафсирлар сирасига киради.

Кейинги даврларда Яъқуб Чархий(1359-1447)нинг “Тафсири Чархий”, Мавлоно Абдурахмон Жомий(1414.7.11, Жом – 1492.8.11, Ҳирот)нинг форсийда ʔзган, аммо бизгача етиб келмаган “Тафсир”и, Ҳусайн Воиз Кошифий(1442–1505)нинг “Тафсири Ҳусайний”си ҳам ирфоний тафсирлар сирасига киради.

Назарий ва амалий Тасаввуф:

Тасаввуф ва Ирфон назарий ва амалий турларга бўлингани учун, араб тафсиршуносларидан Заҳабий ирфоний тафсирни икки хилга: “файзий-ишоравий (амалий)” ва “назарий ирфонга асосланган тафсир” деб тақсимлаган. [1: 352] Аммо эронлик олим Оятуллоҳ Маърифатнинг фикрича, бу тақсим тўғри эмас, чунки бу икки турдаги тафсирнинг фарқи фақат таъвилларининг кучлилиги ва заифлигидадир, бошқа нарса эмас.[2: 538-539]

Ирфоний тафсир ва унинг илмий асослари:

Ирфоний тафсир ʔзиш анъанаси IX асрда илк Тасаввуф назариётчиларидан бири Абу Муҳаммад Саҳл ибн Абдуллоҳ ат-Тустарий(818-896)нинг “Китоб фаҳм ал-Қуръон” (Тафсир ал-Қуръон ал-карим) номли илк ирфоний тафсири билан бошланади. Ат-Тустарийнинг тахминан 888-902 йилларда Басрада ʔзган

Қуръони карим тафсири шу турдаги сақланиб қолган сўфиёна тафсирларнинг энг қадимгиси ҳисобланади. Тахминан XII-асрнинг ўрталарида тафсир матни ат-Тустарийнинг издошларига етиб келган. Тафсир Қуръон иборалари ва ифодаларининг зоҳирий (зоҳир) ва мажозий (ботин) талқинларини, қадимги пайғамбарлар ва Муҳаммад пайғамбар ﷺ суннатлари ҳақидаги ривоятлардан мисолларни, ат-Тустарийнинг ўзи ва илк сўфий мутафаккирларнинг қарашлари ва амалиёти ҳақидаги хабарларни, унинг ҳаётидан (хадд) олинган ваъзлар ва воқеаларни ўз ичига олади. Тафсир узук-юлуқ бўлиб, тахминан 1000 та Қуръон парчасини ўз ичига олади.[3: 48-50]

Қуръони карим тафсири Қуръоннинг ўзи ва Суннат асосида амалга оширилса, “таъвил” тафаккур қилиш воситасида амалга ошириладиган амалдир. Тафсирнинг мақсади Қуръон матнининг зоҳирий маъносини мукаммал тарзда тушунмоқ ва тушунтирмоқдан иборат. Шунга қарамай, баъзи бир мушобех оятларнинг мазмунини фақат “тафсир” ёрдамида очиб бўлмайди. Ана шу ердан бошлаб “таъвил”га мурожаат қилинади.

Орифлар нуктаи назаридан, Қуръон фақат зоҳирий маънолар билан чекланмайди, балки ботиний маъноларга ҳам эга бўлиб, уларни тафсирлаш зарурати бор. Бунинг учун балоғат воситалари (истиоралар, киноялар, ийҳомлар, ташбеҳлар, талмехлар...)дан ҳамфойдаланиш зарур.

Орифларнинг фикрича, Қуръон ҳам инсон каби зоҳир ва ботинга эга. Ҳар бир замон ва маконда янги илоҳий тажаллийлар пайдо бўлиб, бу олам ва инсон ҳамиша янгиланиб туради.

Ирфоний тафсирнинг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- Қуръони карим.
- Пайғамбар Суннати.
- Орифларнинг илҳомий кашф ва мушоҳадалари.
- Ақлий ва мантикий мулоҳазалар.
- Тасаввуф амалиёти ва адабиёти.

Назарий ирфонга асосланган тафсир:

Назарий Ирфонга асосланган тафсир, асосан Шайх ул-акбар Муҳйиддин Ибн ал-Арабий (638х/1240м)нинг ирфоний мактаби ва унинг “Ваҳдати вужуд” таълимоти таъсири остида вужудга келган. Унинг шогирди ва ўғай ўғли Садриддин Қуниявий (673х) ҳамда издоши Абдурраззоқ Кошоний (730х) ҳам Қуръон тафсирида Ибн ал-Арабийнинг услубини муваффақият билан давом эттирганлар.

Ибн Арабийнинг “Футухот ул-Маккийя” ва “Фусус ул-ҳикам” каби бир қатор асарлари назарий Ирфонга асосланган тафсир намуналари ҳисобланади.

Унинг издошлари ва шарҳловчиларидан бўлмиш Абдурраззоқ Кошонийнинг тафсири ҳам шу мактабга мансубдир.

Бу услубдан кўзланган асосий мақсад Қуръон оятларига назарий ирфон ғояларини, жумладан “Ваҳдат ал-вужуд” таълимотини татбиқ қилиш бўлган.[4: 174]

Ирфоний таъвил:

“Таъвил” феъли “тафъил” бобидан бўлиб, “бирон нарсанинг ибтидоси(аввали)ни изламоқ” маъносини англатади. Дарҳақиқат, ҳамма нарсанинг аввали, амалларнинг аслини биладиган одам “таъвил”га эришади. Шу жиҳатдан, “таъвил” Аллоҳнинг иродаси билан нарсаларни уларнинг асл манбаси – ибтидосига қайтармоқ” маъносидадир.

“Таъвил” бир неча хил бўлади:

- Ақлий таъвил. Бунда муфассир тил ва суннатнинг барча қоидаларини ишга солганидан сўнг ўзининг шахсий нуқтаи назари (рай) ва фардий тафаккурига таянган ҳолда иш тутади.

- Кашфий ёки ботиний таъвил. Таъвилнинг бу тури ички кашф орқали Қуръони карим оятлари мазмунини бевосита шуҳудий (ботиний завқ) идрок этишдан иборат.[5: 52-53]

Қуръони каримнинг ирфоний тафсирлари асосан уч нарсага асосланади:

1. Кашф (ботиний(ички) шуҳуд).
2. Ирфоний(фалсафий) талқин.
3. Таъвил.

Қуръони карим тафсирининг таъвилий ва сўфиёна ёндашувини “сўфиёна тафсир” – “ирфоний тафсир” “сўфия тафсири”, “тасаввуфий тафсир” деб аташади.

Сўфий муфассир Қуръони каримни тафсир қилишда ички кашф (ботиний кашф) ёхуд шуҳуди қалбийга таянади. Бу кашф, шунингдек, маълум даражада оятнинг зоҳирий мазмуни билан ҳам алоқадор бўлади.

Сўфийларнинг Қуръони каримни тафсирлаш усуллари қуйидагилардан иборат:

- Қуръони карим оятларининг зоҳирий маъноларидан воз кечиш ва ботин тилига ишониш. Бунда кўзда тутилган маъно Қуръони карим оятларини таъвил қилиш йўли орқали қўлга киритилади. Сўфийлар ушбу “хос таъвил”ни “ишора” деб аташган.

- Бундай таъвилларнинг баъзилари қуйидагича бўлади: Жабраил – яъни, “ақли оқил” (ақлли ақл), Микоил – яъни, “Олтинчи Осмон руҳи”, Исрофил – яъни, “Тўртинчи Осмон руҳи”, Азройил – яъни, “Еттинчи Осмон руҳи”.

Ирфоний таъвил қоидалари:

Заҳабий таъкидлаганидек, ирфоний таъвилда икки асосий шарт мавжуд:[1]

1. Таъвил зоҳирий маънога мутаносиб бўлиши керак.
2. Қуръоннинг бошқа оятларидан унга далил топилиши керак.

Оятуллоҳ Маорифат таъвилнинг тўғри бўлиши учун зоҳир ва ботин ўртасида мувофиқликни таъминлаш ва мантиқий-ақлий қоидаларга таяниш зарурлигини таъкидлайди.

Ирфоний тафсирда таъвилнинг шариат зоҳирига зид бўлмаслиги, мантиқ ва ақлга асосланиши, Қуръоннинг умумий мантиғига мувофиқ бўлиши талаб қилинаётгани унинг ислоҳий хусусиятини кўрсатади. Бу нуқтаи назар Заҳабий ва Оятуллоҳ Маърифатнинг фикрлари орқали мустаҳкамланган.

Ирфоний таъвилнинг асосий аҳамияти Қуръон маъноларини тўлиқ қамраб олиш ва унинг чуқур маънавий моҳиятига етишишдир. Бунинг учун орифлар нафси поклаш, қалбни равшанлаштириш ва Аллоҳ билан ички робитани мустаҳкамлаш каби йўллардан фойдаланадилар. Шу сабабли, ирфоний таъвил ҳар доим зоҳирий маъноларни ботин билан уйғунлаштиришга уриниш сифатида қаралади.

Файзий-ишоравий тафсир:

Файзий ва ишоравий тафсирларнинг энг муҳими ва энг қадимгиси Тафсири Саҳл Тустарийдир. Тустарийнинг шахсияти ва асарларини, жумладан, шарҳини тадқиқ қилган Бавуринг каби баъзи тадқиқотчилар Тустарийнинг “Тафсири Саҳл” ва Суллабийнинг “Ал-Ҳақойиқ ас-Суллабий” ўртасидаги ўхшаш ва фарқли ҳолатларни солиштириб, шарҳнинг ҳақиқийлигига бўлган шубҳаларни бартараф этадиган далилларни топган.

Тустарий тафсирида Қуръон оятларидаги “тун” сўзи “табиий рух”, “кундуз” сўзи “руҳий рух”, “Уммул-Қура” сўзи “қалб” деб таъвил қилинган. Саҳл ат-Тустарийнинг саъй-ҳаракати, асосан, оятларнинг зоҳирий ва яширин маъноларини бирлаштиришга қаратилган бўлиб, унда номақбул талқинлар кам учрайди. Муайян тартибларга амал қилиш талаб қилинмайдиган, таржимада оятни бошдан охиригача зикр этиш фарз деб ҳисобланмайдиган ушбу тафсир турида Тустарий тасаввуфий ғояларни ҳам ифода этишга ҳаракат қилган.

Файзий-ишоравий тафсирни ботиний тафсир билан тенглаштириб бўлмайди. Чунки ишоравий тафсирда зоҳирий маънони ҳам ҳисобга олинган бўлса-да, ботиний тафсирда зоҳир рад этилади.

Файзий-ишоравий тафсирда орифлар Қуръони карим оятларини зоҳирий маънолардан фарқли тарзда, яширин ва рамзий ишоралар асосида таъвил

қиладилар. Кўп ҳолларда, бу услубдаги тафсир зоҳир ва ботин ёки шариат ва ҳақиқат ўртасини уйғунлаштиришга қаратилган уриниш ҳисобланади. Агар таъвил Қуръон ва суннатнинг зоҳирига зид бўлмаса, мақбул саналган. Шунинг учун ҳам Зарқоний ишоравий тафсир учун муайян шартларни белгилаган.[6: 89] Заҳабийнинг таъкидига кўра, бу усул асосан орифларнинг нафс тарбияси ва руҳий жиҳатдан машаққатли тажрибаларига таянади ва натижада ортиқча фаҳм ва кашф йўли билан Қуръоннинг ботиний маъноларига кириб борилади.[1: 381-382]

Ишоравий-рамзий тафсир:

Бундан ташқари, Ибн ал-Арабий ишоравий-рамзий тафсир усулини ҳам қўллаган. У Қуръонни англашни ҳам илоҳий илҳом сифатида кўрган ва мўъминлар қалбига ҳам Аллоҳ томонидан илҳом этилган, деб ҳисоблаган. Ибн Арабийнинг фикрича, Қуръон маъноларининг ҳақиқий шарҳи орифлар тили орқали зоҳир бўлади.[7: 280]

Ишоравий тафсирда асосий эътибор оятларнинг руҳий ва маънавий ишораларига қаратилади, фалсафий тафсирда эса оятларни ақл ва мантик асосида изоҳлаш устувор бўлади. Ишорий тафсир кўпинча касбий (тажрибий) тажрибага суянса, фалсафий тафсирда ақлий мулоҳазалар асосий ўрин тутади.

Ирфоний тафсирларга муносабат:

Ирфоний тафсир кўпгина илмий баҳс-мунозараларларга сабаб бўлган. Айрим дин уламолари бундай тафсирни номақбул ва ҳатто илҳод деб билишган. Айримлари эса агар шариатнинг асосий қоидалари бузилмаса, ирфоний тафсирни қабул қилганлар.

Айрим уламолар ирфоний тафсирни ҳаддан ташқари субъектив деб ҳисоблаганлар ва унинг асосий манбага, яъни Қуръоннинг зоҳирига зид келиш хавфини таъкидлаганлар. Масалан, Имом Ғаззолий суфийларнинг баъзи таъвилларини эҳтиёткорлик билан қабул қилиш кераклигини таъкидлаган.

Ҳолбуки, Саҳл Тустарий ва Ибн Арабийнинг тафсирлари мисолида ирфоний тафсирнинг амалий татбиқоти ва унинг бевосита Қуръони карим оятларининг мазмуни билан алоқадорлигини кўриш мумкин.

Ирфоний тафсир хусусан Ибн Арабий мактаби орқали тараққий этган бўлиб, унда “Ваҳдати вужуд” (борлик бирлиги) ғояси марказий ўрин тутади. Бундан ташқари, Садриддин Қуновий, Абдурраззоқ Кошаний, Дафтарий ва бошқа суфий олимлар ҳам ирфоний тафсирнинг шаклланиши ва ривожига муҳим роль ўйнаганлар.

ХУЛОСА:

Ирфоний тафсир усули Қуръони каримни Тасаввуф таълимотига асосланган бир қатор талқинлар асосида тафсирлашга қаратилган усул ҳисобланади. Бироқ, сўфиёна-орифона талқинлар зоҳирпараст олимлар томонидан доимо танқидга учраб турган. Бу ҳолат ҳозирги баъзи диний арбоблар ва исломшунос олимларнинг ирфоний тафсирларга нисбатан нописандлигида ҳам кўринади.

Ирфоний тафсир Қуръон маъноларини чуқурроқ англашга хизмат қиладиган муҳим таълимотдир. У нафақат шариатнинг зоҳирий қоидаларини, балки унинг ботиний ва маънавий моҳиятини ҳам кашф этишга интилади. Бундан келиб чиқадики, ирфоний тафсир фақат илм эмас, балки қалб ва руҳ поклиги билан ҳам боғлиқдир.

Сўфиёна-орифона тафсирлар Қуръон ва ҳадислардаги шариат асосларини ўз ичига олади. Шундай қилиб, Ирфон аҳли нуктаи назаридан, Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бир қисмини фақат ирфоний тафсир ва таъвил, яъни, тушунтириш санъати – герменевтик метод орқали тушуниш мумкин.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. محمد حسين الذهبي، التفسير والمفسرون، ج.2. - القاهرة، دارالكتب الحديثية، ١٣٩٦ق.
2. معرفت، آيت الله. التفسير والمفسرون، مشهد، الجامعة الرضوية. ج.2. - تهران، ١٤٢٦ق.
3. Резван, Е.А. Ат-Тустари, Тафсир ал-Кур'ан ал-'азим («Толкование великого Корана») // Хрестоматия по исламу. – М. "Наука". 1994.
4. سليمان آتش، مكتب تفسير اشارى، ترجمه: سبحانى، تهران، نشر دانشگاهى، ١٣٨١ش.
5. لورى، پير. تأويلات القرآن از دیدگاه عبدالرزاق كاشانى. /ترجمه زينب پودينه آقاى. - تهران: "حكمت"، ١٣٨٣.
6. الزرقانى، مناهل العرفان. ج.2. / به كوشش احمد شمس الدين. - بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٦ق.
7. ابن عربى، الفتوحات المكية، ج.١. - بيروت، دار صادر.
8. ميبىدى، ابوالفضل رشيدالدين. كشف الاسرار و عدة الابرار. ج.١. - تهران: انتشارات امير كبير، ١٣٧١. ميبىدى، ابوالفضل. كشف الاسرار و عدة الابرار. ج.2. - تهران: نشر علمى، ١٩٨٥.
- ميبىدى، ابوالفضل. كشف الاسرار و عدة الابرار. ج.٣. - تهران: نشر علمى، ١٩٨٥.
- ميبىدى، ابوالفضل. كشف الاسرار و عدة الابرار. ج.٤. - تهران: نشر علمى، ١٩٨٥.

1920-1924 YILLAR TARIXIY GEOGRAFIYASI (BXSR VA XXSR MISOLIDA)

Yuldosheva Bibirajab

Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d (PhD).

Raximova Dilnoza

Buxoro davlat universiteti tarix ta'lim yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Turkiston hududida sovet hokimiyati o'rnatilganidan keyingi dastlabki yillarda yuz bergan hududiy-siyosiy o'zgarishlarning tarixiy geografik manzarasini tahlil etadi. Tadqiqotda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR)ning siyosiy-hududiy chegaralari, ma'muriy bo'linmalaridagi o'zgarishlar, iqtisodiy rayonlashuv jarayonlari, aholi joylashuvi va ko'chish harakatlari chuqur tarixiy-geografik manbalar asosida yoritiladi. Muallif arxiv hujjatlari, o'sha davr kartografik materiallari, mahalliy va markaziy nashrlarda chop etilgan ma'lumotlar hamda sovet hukumatining dastlabki ma'muriy islohotlariga doir qarorlar asosida mintaqaning geosiyosiy muhitida yuz bergan transformatsiyalarni ilmiy tahlil qiladi.

Maqolada BXSR va XXSRning sovetlashtirish siyosati ta'sirida kechgan hududiy qayta tashkilotlar, yangi ma'muriy birliklarning joriy etilishi, iqtisodiy infratuzilma va transport yo'llarida kuzatilgan o'zgarishlar, shuningdek, etnik tarkibning hududiy joylashuviga ta'sir etgan demografik omillar alohida o'rin egallaydi. Tadqiqot natijalari 1920–1924 yillarda mintaqaning siyosiy-iqtisodiy geografik qiyofasi qanday shakllanganini ko'rsatib, BXSR va XXSR misolida Markaziy Osiyoda sovet hududiy siyosatining ilk bosqichlarini tarixiy-geografik yondashuv asosida qayta talqin etadi.

Kalit so'zlar: *Yosh xivaliklar, Xalq Nozirlar Kengashi, Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi, Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, Qizil armiya, RSFSR*

АННОТАЦИЯ

Статья «Историческая география 1920–1924 годов (на примере БНСР и ХНСР)» посвящена анализу территориально-политических изменений в Туркестанском регионе в первые годы становления советской власти. В исследовании рассматриваются особенности формирования границ Бухарской Народной Советской Республики (БНСР) и Хорезмской Народной Советской Республики (ХНСР), трансформация административно-территориального деления, процессы экономического районирования, размещение населения и миграционные движения. Работа основана на архивных документах,

картографических материалах того периода, публикациях центральной и местной прессы, а также нормативных актах, отражающих особенности ранних советских административных реформ.

В статье подробно раскрываются изменения в территориальной организации БНСР и ХНСР под влиянием политики советизации, создание новых административных единиц, развитие инфраструктуры и транспортных путей, а также демографические факторы, повлиявшие на этническое и пространственное распределение населения. Полученные результаты позволяют реконструировать политико-географический облик региона в 1920–1924 годах и представить ранние этапы советской территориальной политики в Центральной Азии через призму историко-географического анализа.

Ключевые слова: Молодохивинцы, Совет Народных Комиссаров, Бухарский Совет Народных Комиссаров, Центральный Исполнительный Комитет, Красная Армия, РСФСР.

KIRISH.

XX asrning 20-yillari Markaziy Osiyo tarixida tub geosiyosiy o'zgarishlar yuz bergan davr sifatida ajralib turadi. 1920 yilda Buxoro amirligi va Xiva xonligining tugatilishi natijasida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR)ning tashkil topishi mintaqaning tarixiy geografik manzarasini keskin o'zgartirdi. Mazkur davlatlarning siyosiy-hududiy tuzilishi, ma'muriy boshqaruv tizimi, aholi joylashuvi va tabiiy-iqtisodiy hududlar bo'yicha rayonlashuvi sovet hokimiyatining ilk bosqichdagi hududiy siyosati bilan bevosita bog'liq holda shakllandi. Bu jarayonlar, ayniqsa, 1920–1924 yillar oralig'ida yangi chegaralarning belgilanishi, ma'muriy birliklarning qayta tashkil qilinishi va sovetlashtirish siyosatining hududiy qiyofaga ko'rsatgan ta'siri orqali yanada yaqqol ko'zga tashlanadi.

BXSR va XXSRning qisqa vaqt ichida o'zgaruvchan siyosiy vaziyat ta'sirida takror-takror tuzilmasi qayta ko'rib chiqilgan hududlar sifatida shakllanishi ularning tarixiy geografiyasini alohida ilmiy tadqiqot mavzusiga aylantiradi. Chunki mazkur yillarda sovet hukumatining maqsadi faqat yangi ma'muriy tizim yaratish emas, balki mintaqani iqtisodiy, ijtimoiy va etnodemografik jihatdan qayta shakllantirish edi. Hududiy bo'linmalarni qayta belgilash, aholi joylashuvining o'zgarishi, transport yo'llarining qayta yo'nalishi va iqtisodiy rayonlashuv siyosati – bularning barchasi Markaziy Osiyoning tarixiy geografiyasida yangi sahifa ochdi. Ushbu maqola aynan 1920–1924 yillardagi ana shu murakkab jarayonlarni BXSR va XXSR misolida tahlil

qilishga qaratilgan bo'lib, tarixiy-geografik manbalar va arxiv hujjatlari asosida mintaqaning o'sha davrdagi hududiy-siyosiy tasvirini qayta tiklashni maqsad qiladi

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XXSRning tashkil topishi, xo'jaligi, sanoati va maorifi.

XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining yarim mustamlakasi hisoblangan Xiva xonligidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, boshqaruv tizimi chor bosqiniga qadar shakllangan holatda qolgan edi. Mamlakatda xon boshliq feodal amaldorlar, dindor ruhoniylar mamlakat boshqaruvida cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, iqtisodiy hayotda esa yerga egalik munosabatlari ham avvalgidek saqlanib qolgan edi [4, 215-b.]. 1917-yil kuzida Rossiyada yuz bergan oktabr to'ntarishi uning tasarrufida bo'lgan Xiva xonligidagi voqealarning rivojlanish jarayoniga ham o'z sezilarli ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Xonlikning siyosiy ahvoli ham shu paytdan boshlab keskinlashib bordi. Asfandiyorxon har qanday yo'l bilan o'z saltanatini saqlab qolishga intildi. Uning yuritgan kaltabin siyosati, ilg'or kuchlarni quvg'in va ta'qibga uchratishi, Yosh xivaliklar tashkilotini tor-mor etib, ularning rahbarlaridan o'ch olishi xonlikni tang ahvolga duchor etdi va xonlik tuzumiga qarshi aholining bosh ko'tarishi, haddidan oshgan amaldorlardan o'ch olish hollari yuz berdi. Masalan, Toshhovuz bekligining kambag'allari 1918-yil boshida beklik mahkamasiga hujum uyushtirdi. Bunday voqealar boshqa hududlarda ham qayd etildi. Xonlikda kechayotgan zulmdan norozi bo'lgan aholidan tashkil topgan qo'zg'olon dastalari ham harakatga keladi. Ularning umumiy soni 3 ming kishidan oshardi. Bu paytda Junaidxon qo'shinlari Rossiya armiyasiga qarshi kurashayotgan edi. 1920-yil 2-fevralda Xiva shahri Qizil askarlar tomonidan egallangandan so'ng Junaidxon qolgan-qutgan qo'shini bilan Qoraqum sahrosiga chekindi. Qo'g'irchoq xon Said Abdullo taxtdan voz kechdi. Shu tariqa, qizil armiya kuchi va madadi bilan Xiva xonligi ag'darildi Xorazm xalq sovet respublikasi (XXSR) deb e'lon qilindi va hokimiyat Muvaqqat inqilobiy hukumat qo'liga o'tdi [6, 48-49-b.]. 1920-yil 27-30-aprel kunlari bo'lib o'tgan xalq vakillarining I Butunxorazm qurultoyida Xiva xonligi tugatilganligi va Xorazm xalq sovet respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi. O'sha paytda XXSRning maydoni 54000 km.kv. ni tashkil qilgan aholi soni BXSrga qaraganda nisbatan kamroq ya'ni 900000 kishi bo'lgan. Ma'muriy boshqaruv shaki unitar respublika ko'rinishida edi. Ma'muriy markaz sifatida Xiva shahri tanlangan. Davlat ma'muriy-hududiy tuzilishi jihatdan 4 ta muxtor viloyatdan: Urganch- markazi Yangi Urganch; Xiva viloyati-markazi Xiva; Turkman viloyati-markazi Toshhovuz; Qizg'iz-qoraqalpoq-Markazi Xo'jayli kabi shahrlardan iborat bo'lgan [2, 113-b.]. Qurultoy XX asrning muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Konstitutsiya kirish so'z, 13 bob, 37 moddadan iborat edi [6, 244-b.].

Konstitutsiyaning kirish qismining 2-moddasida Xivada sanoat yaxshi rivojlangani, sinfiy kurash ham Xiva xalqi orasida avj olmaganligi ta'kidlanib, davlat qurilishi haqidagi bobning 5-moddasida "... mamlakatni barcha Xorazm xalqi o'z vakillari orqali bilvosita boshqaradi", deb qayd etiladi. Oliy organ yilda bir marotaba chaqiriladigan qurultoy bo'lib, u mamlakatni boshqaruvchi Xalq Nozirlar Sovetini saylaydi. Mahalliy hokimiyat organlari rayon soveti - tuman sho'rolari bo'lib, ularning mamlakatdagi soni 22 ta edi. Qurultoy va mahalliy sho'rolarga 18 yoshga to'lgan har bir fuqaro saylash va saylanish huquqiga ega bo'lib, faqat aksilinqilobchilar, xoinlar, aqli noqislar, xon, uning oilasi, katta yer egalari, yirik ruhoniylar, umuman, Konstitutsiyaga qarshi chiquvchilar saylov huquqidan mahrum qilingan edi [9, 454-b.].

Muvaqqat inqilobiy hukumatning dastlabki qabul qilgan qarorlaridan biri - "Xonning mulki to'g'risida"gi qonun bo'ldi. Bu qarorga ko'ra xon va uning qarindoshlariga tegishli bo'lgan ko'chmas mulk tortib olinib, hukumat ixtiyoriga topshirildi [7, 395-b.]. 1921-yilning 4-11-dekabrda Xiva shahrida bo'lib o'tgan yersiz va kam yerli dehqonlarning birinchi qurultoyi ularni yer-suv, ish hayvonlari, mehnat qurollari, urug'lik-don, ssuda bilan ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qurultoyda oziq-ovqat solig'i yersiz va kam yerli dehqonlar ittifoqining asosiy masalalari muhokama qilindi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi banki tashkil qilish masalasi ham ko'rildi. Ushbu bankning asosiy vazifasi yersiz va kam yerli dehqonlarga qishloq xo'jalik asbob-uskunalari, ish hayvonlari, urug'lik va boshqa narsalalar olishi uchun qisqa muddatli qarz berishning tashkil qilishdan iborat edi. 1922-yil dekabrda qishloq xo'jaligida yagona soliq tizimi joriy qilindi. 1923-yil iyunda hunarmandchilik va sanoat sohasidagi soliqlar ham bir tizimga solinib, davlat sanoat solig'i joriy qilindi. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ning e'lon qilinishi XXSRda bir qancha o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Masalan, paxta maydonlari hududi 1921-yildagi 10000 tanob (1 tanob - 2500 kv.m yer)dan 1924-yilda 85000 tanobga, hosildorlik 100000 pud (1 pud - 16.38 kg)dan 800000 pudga ko'tarildi. Sanoatda 1924-yilga kelib, 6 ta paxta tozalash zavodi 10 ta g'isht zavodi yog' zavodi qog'oz va shisha zavodlari qurildi [7, 397-b.].

"Sovet Rossiyasi Xorazm Respublikasiga o'ta zarur bo'lgan, u ehtiyoj sezayotgan zaruriy mahsulotlar bilan ta'minlab turgan. Masalan 1921-iyunida Turkkomissiya RSFSR hukumati nomidan XXSRga 10mln rubl mablag' ajratgan" deb ta'kidlaydi K.Muxamadberdiyev. RSFSRdan yuborilgan mutaxassislar yordamida ko'pgina tiklash ishlari amalga oshirilgan. Jumladan, Xon-obi, Qilichniyozboy, Shovot kanallari tiklangan, Xivadagi 1917-yildan buyon ishlamayotgan paxta tozlash zavodi qayta ta'mirlanib, 1921-yilning 1-muddatning o'zidayoq 100 ming puddan

ortiq paxta xomashyosi qayta ishlangan. 1922-yildan boshlab Xorazmning paxta xomashyosini yetishtirib berishda asosiy hudud bo'lishni rejalashtirgan RSFSR unga iqtisodiyotini tiklashda "ko'mak" bera boshladi [2, 51-b.]. 1923-yil 19-fevralda Rus-Xorazm Davlat paxtachilik shirkati tashkil etildi. Shirkatning asosiy kapitali 500 ming so'm bo'lib, Xiva, Xonqa, Xazorasp, Gurlan, Mang'it, Toshhovuzda jami 6 ta paxta punkti va zavodlari yangidan ishga tushirildi. XXSRda 1923-yilda ham paxta sotish va yetishtirish 1915-yildagi darajaga yetmagan. 1915-yilda Xiva xonligi Rossiyaga 1700 ming pud paxta sotgan bo'lsa, 1923-yilda respublika 30 ming pud paxta sotgan. Buning sabablaridan biri xomashyoning past bahoda narxlanishidir. 1923-yil 19-iyunda Glavxlopkomga Xorazmda 446 vagon (2508 kip) paxta sotildi. 1 kip paxta 7-8 pudga to'g'ri kelishi hisobga olinsa, o'sha yili Rossiyaga 18500-20000 pud yoki 296-320 tonna atrofida paxta sotilganligini ko'rish mumkin [3, 54-55-b.].

1920-yilda "Qazu" (suv inshootlarini tozlash) an'anasini tiklash bo'yicha yangi qonun qabul qilindi. Shunga binoan bir necha 10000 o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, qisman turkmanlardan iborat dehqonlar hashar yo'li bilan irrigatsiya tizimlarida tozalash ishlarini olib bordilar. Amudaryo etagidan uzunligi 120 km ga teng 12 ta damba to'siqlari qurildi. Bu ishlarda 45 mingdan ortiq kishi qatnashdi [5, 51-b.].

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilgan dastlabki kunlardan oq, ya'ni 1920-yil 5-aprelda sobiq xon saroyida Madaniyat va Ma'rifat saroyi tashkil etildi. Hududda yangi usul maktablari tashkil etishga ahamiyat berila boshlandi. Xiva, Urganch, Darg'onotada maktablar ochildi. Bu maktablarda ta'lim o'zbek va turkman tillarida olib borilgan. Shuningdek Xivada xalq muzeylari ochildi hamda unda unda xalq amaliy san'ati namunalari o'rin oldi. Yangi Urganchda o'z kutubxonasiga ega klub tashkil etildi. Uning tarkibida tuzilgan badiiy to'garak keyinchalik xalq teatrining yaralishiga asos bo'lgan. Bunday badiiy to'garaklar keyinchalik Yangi Gurlan, Qo'ng'iro't va Xorazmning boshqa tumanlarida ham tashkil etilgan. 1920-yilda may-iyun oylarida harbiy qismlarda jami 7 ta maktab ochilib, ular o'rtasida o'zbek tilida ta'lim olib borilgan maktablarda 300 ga yaqin qizil armiyachilar tahsil olgan. 1920-yil iyul oyiga kelib, maktablar soni 9 taga, o'quvchilar soni 410 taga yetgan. Xorazm harbiy qismlarida jami 4 ta spektakl qo'yib berilgan.

1920-yil yozida madaniyat va maorif nozirining 18 yoshgacha bo'lgan qizlarni ro'yxatga olish to'g'risidagi qaroridan norozi xalq va xivalik ulamolarning Olloqulixon madrasasi oldiga to'planib, hali ham ruslarning davlat boshqaruvidagi ta'siri kuchliligi haqidagi norozilik chiqishlari bahonayi sabab bo'lib, Xivaning so'nggi xoni Said Abdullaxon va uning yaqinlari, ko'plab ulamolar Xorazm Xalq Sovet Respublikasi hududidan chiqarib yuborilib, hammasi Rossiya va Ukraina

hududlariga surgun qilingan. Bu Xorazm Respublikasida qizil askarlar tomonidan amalga oshirilgan qatag'onlikning dastlabki ko'rinishlaridan biri bo'ldi.

1920-yilning 15-23-mayda Butunxorazm xalq vakillarining II qurultoyida qonun chiqaruvchi oliy organ - XXSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi (raisi Muhammadrayim Olloberganov) va ijro qiluvchi organ XXSR Xalq Nozirlar Sho'rosi (raisi qoraqalpoq Menglixo'ja Ibniyaminov) tashkil qilindi. Qurultoyda Yosh xivaliklar harakati xalqqa qarshi qaratilgan deb qoralandi. Bu qurultoyda yangi qabul qilingan XXSR Konstitutsiyasi matniga Turkiston komissiyasining tazyiqi bilan ko'plab moddalar majburan qo'shildi. Xorazmliklarning saylov huquqi ancha cheklandi. Biroq qurultoyda milliy masalaga katta e'tibor qaratildi. XXSR MIQ huzurida turkmanlar bo'limi va qozoqlar byurosi tuzildi. Keyinchalik shu asosda XXSRda maxsus qozoq-qoraqalpoq viloyati tashkil qilindi [7, 397-400-b.].

Xorazm respublikasining tashqi aloqalarini amalga oshirishda Amudaryo katta rol o'ynaydi. Xorazm Amudaryo va Orol dengizi orqali O'rta Osiyoning asosiy temiryo'li Krasnovodsk-Samarqand temiryo'li bilan bog'langan. Shu yo'llar orqali Xorazm o'z mahsulotlarini chetga yuborib, chetdan mahsulotlarni qabul qilgan. 1921-yil 25-sentyabrdagi kelishuvga asosan, Amudaryo flotiliyasi o'z poroxodlari va barjalarini Xorazm va Buxoro XSRLariga qaytarmaslik sharti bilan berdi. Ushbu kelishuvning I bandida quyidagilar ko'rsatilgan. "RSFSR o'zining Xorazm va Buxoro xalqlariga nisbatan do'stona siyosatiga asoslanib o'zining Amudaryo flotiliyasidan ushbu respublikalar maqsadlari uchun voz kechadi". RSFSR 1922-yil fevral oyida Xorazm Respublikasi uchun 2 mlrd rubl mablag' ajratadi. 1923-yilda faqat irrigatsiya tadbirlari uchun 1476712 rubl mablag' ajratildi.

1921-yil 2-noyabr va 27-noyabrda V.Lenin tomonidan imzolangan "Turkiston va Ozarbayjon respublikalarida paxtachilikni rivojlantirish to'g'risida"gi qarorga ko'ra Xorazmdagi paxta maydonlari 1921-yildagi 3000 desyatinadan 1923-yilga kelib 9500 desyatinaga yetkazilgan [2, 72-b.].

XXSR va BXSRL o'rtasida diplomatik, ijtimoiy-iqtisodiy hamkorliklar ancha rivoj topgan edi. Ushbu mamlakatlar o'rtasidagi tashqi o'zaro aloqalar 1922-yil fevral oyi boshida imzolangan shartnomaga asosan amalga oshirilgan.

XXSRning tashqi aloqalari masalalari hali milliy istiqlool g'oyasi ruhida, istiqloldan so'ng mukammal, to'liq o'rganilmagan. Ushbu mavzuda ilmiy asoslangan tadqiqotlar olib borish, mavzuning ochilmagan qirralarini tadqiq etish zamonaviy tarixshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi [2, 77-80-b.].

BXSRLning tashkil topishi, xo'jaligi, sanoati va maorifi.

Ma'lumki, 1920-yil 10-avgustda Kogonda Ahmadjon Abdusaidov rahbarligida Butun Buxoro inqilobiy qo'mitasi va Fayzulla Xo'jayev raisligida Xalq Nozirlar Kengashi tashkil etildi. Qizil armiya Eski Buxoroni 1920-yil 2-sentyabrda ishg'ol etgandan keyin bu yangi hokimiyat idoralari Kogondan Buxoro shahri yaqinidagi a'mirning yozgi saroyi Sitorai Mohi Xosaga ko'chib o'tdi [8, 324-b.]. 1920-yil 14-sentyabrda bo'gan Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi, Muvaqqat Butunbuxoro inqilobiy qo'mitasi va Buxoro kommunistik partiyasi Markaziy komitetning umumiy yig'ilishida Abdulqodir Muhitdinov raisligida 9 kishidan iborat Butunbuxoro Markaziy inqilobiy Qo'mitasi (markaziy Revkom) va Fayzulla Xo'jayev raisligida 11 kishidan iborat hukumat - Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi shakllandi. Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi tarkibiga Muinjon Aminov, Olimjon Akucherin, Abdulhamid Oripov, Sobir Yusupov, Mukammil Burxonov, Hoji Hasan Ibrohimov, Fayzulla Xo'jayev va Muhammadjon Qulmuhammedov a'zo qilib kiritildi [7, 376-377-b.]. 1920-yil 6-8-oktyabr kunlari amirning yozgi saroyi bo'lmish Sitorai Mohi Xosada chaqirilgan Butunbuxoro Xalq vakillarining I qurultoyida Buxor Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi tantanali ravishda e'lon qilindi. Bu yangi davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik respublikasi edi. Uning zimmasiga qisqa muddat ichida o'rta asrchilik an'analaridan meros qolgan amirlik Buxorosini demokratik davlatga aylantirishdek tarixiy vazifani bajarish tushdi. Qurultoyda davlat hokimiyatining oliy organi - Butunbuxoro Markaziy inqilobiy Qo'mitasi va dastlabki hukumat tarkibi - Buxoro Xalq Nozirlar sho'rosi uzil-kesil tasdiqlandi [7, 378-b.].

1922-yil 30-sentyabrda Butunbuxoro Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi raisi Abdulqodir Muhitdinov tomonidan imzolangan "Yer to'g'risida"gi qonunda sobviq amir, uning qarindosh-urug'lari va beklar qo'lidagi barcha mol-mulklar va yer umumxalq mulki deb e'lon qilindi. Qonunga ko'ra, aholi xiroj, mushtbar, amlak va boshqa soliqlardan ozod etildi. Qonun matni oradan 2 oy o'tgach - 1920-yil 21-noyabrda "Buxoro axbori" gazetasida e'lon qilindi. Mazkur qonun agrar sohadagi dastlabki hujjat bo'lib, unda BXSR iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari ko'rsatilgan edi [7, 380-b.].

Buxorodagi agrar munosabatlarda diniy tashkilotlarning yer egaligi, vaqf yerlari masalasi muhim o'rin egallagan. BXSRdagi vaqf mulklari - yerlar va ko'chmas mulk, savdo, sanoat va maishiy korxonalar ikki turkumga - diniy vaqflar va madaniy-ma'rifiy vaqflarga bo'linadi. Respublikadagi vaqf mulklari 488265 tanobni tashkil qilgan. Shundan 327037 tanob madaniy-ma'rifiy vaqf yerlari, 161228 tanob esa diniy vaqf yerlari tashkil qilgan. BXSR MIQ 1920-yil 24-oktyabrda masjidlar va ularning vaqf mulklari to'g'risida maxsus qaror qabul qildi. Qarorga ko'ra, barcha masjidlar vaqf boshqarmasi ixtiyoriga o'tkazildi. 1921-yil avgustdagi rasmiy ma'lumotlarga

qaraganda Buxoroda 208 ta masjid va 215 ta madrasaga qarashli 200 ta vaqf muassasasi ro'yxatga olingan [7, 384-385-b.]. A.Fitrat 1922-yilning yozida 19 moddadan iborat bo'lgan "Vaqf haqida loyiha"ni ishlab chiqdi. Unda vaqfchi dehqonlardan ijara pullarini olmaslik, ularni barcha soliqlardan ozod etish orqali dehqonchilik uchun ajratilgan yerlar salohiyatini tiklash taklifini ilgari surdi[10. 9-19b.]. Bu loyiha ustida munozaralar qizib, jamoatchilik muhokamasidan o'tgan. "Buxoro axbori" va "Ozod Buxoro"ning ko'pgina sonlarida o'sha masalada fikr-mulohazalar bayon qilingan. Maqolalardan birida: "Agarda diniy islom tomonidan va'z etilgan vaqflar... o'rinli sarf qilinib maktab va matbaalar ochilsa, gazeta va majmualar chiqarilsa, hozirgi kunda sharq bu qadar tubanlik va haqoratda qolmas edi... alalxusus, Sharq hozirgi kundagi kabi piyoda eshak ustida yurmasdan, quyosh kabi havoda uchib yurur edi" deb yozilgan.

BXSRning xo'jaligini suv bilan ta'minlash muammosi ko'p jihatdan Turkiston ASSR biln bog'liq edi. Hukumat esa suv taqsimotini hal qilish maqsadida "3 kishilik", "5 kishilik" komissiya hay'atlari tuzgan. XAbarlarning birida "1921-yil shartnomasida Samarqandga qarashli 72885 desyatina yer Zarafshondan sug'orilmaydur deb ko'rsatilgan ekan. Lekin tekshirishlar natijasida anglashilgankim, ul yerlar Zarafshon suvi bilan sug'orilayotgan ekan. Shuni ko'zda tutib, Xalq nozirlar sho'rosi buxoro hisobida turgan suvning hammasini yuborilishini so'ramoqqa qaror berdi"- deyiladi. Keyinchalik, Kattaqo'rg'on hukumati ixtiyorida bo'lgan Narpaydaryo ustidan nazorat Buxoroga o'tkaziladi. Lekin bu biulan masala hal bo'lmaydi. BXSRda "suv muammosi" kun tartibida muhim masalaga aylanadi [10, 6-b.].

Respublika yillarida qishloq xo'jaligining rivojlanishiga suv tanqisligidan tashqari boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatgan. Buxoro Respublikasi hukumati o'rnatilgandan keyin dastlabvki 2-3 yil ichki urushlar bilan o'tdi. Bu paytda dehqonlarning asbon-uskunolari eskirib qolgan, hosildort yerlar tashlandiqqa aylangan edi. Chorvachilikda esa mollar soni kamayib ketgan edi. O'sha davr gazetalarida "1890-yilda butun mamlakatda turli nasl qo'y va echkilar 800000 adad bo'lsa, 1916-yilda 2.5 mlnga qadar oshg'ondur. Bugun (1923) qo'y va echkilar soni 500000 dan ortiq emasdir"- deyiladi. Respublikada chorva mollarining kamayib ketishi 85-90 foizi ziroatchilik bilan shug'ullanadigan aholining moddiy ahvolini ayanchli holga tushib qolishiga sabab bo'ldi. Bejizga hukumat boshlig'i F. Xo'jayev: "Biz butun kuchimizni sarmoyadorlar urushi va doxiliy urush natijasida xarob bo'lgan qishloq xo'jaligini isloh etishga va jumhuriyatning orqa tayanchi hisoblangan dehqonlarining moddiy va ma'naviy hayotini yaxshiroq etishga sarf qilishg'a tegishlimiz"-deb fikr bildirmagan edi [10, 7-b.].

Sanoat mollarining narxi 1923-yilga kelib quyidagicha bo'lgan: "Xom ipakning o'n qadog'i 3 mln so'm, 1 arshin chit 12 mln so'm, har bir arshin satin 18-20 mln so'm, ko'k va qora choyni har bir pudi-2 mlrd 200 mln so'm, bir yashik gugurt 600 mln so'm, 1 pud qand 600 mln so'm, kerosin - lampa yog'i 1 pudi 60 mln so'm, sovunni 1 qadog'i 8 mln so'm". Respublikada qorako'l terilar yetishtirish va ularni xorijga chiqarish ham keskin kamayib ketgan edi. "XX asrning boshlaridan 1913-yilga qadar amirlikda har yili 1500000 donadan 2000000 donagacha qorako'l terilari yetishtirilgan. 1920-yilga kelib bu raqam 200000 donaga tushib qolgan. Faqatgina 1922-yilda bu soha biroz jonlanib, 800000 dona qorako'l teri yetishtirilgan" - deyiladi "Ozod Buxoro" gazetasida. Shu yilning yozida Buxoro Respublikasining Moskvadagi vakiliga Germaniya hukumatidan maxsus murojaatnoma olinadi. Unda Germaniya hukumati bizning Moskvadagi vakilimizga murojaat qilib, qizil tilla yoki fabrika mashinalari va boshqa narsalar evaziga qorako'l teri so'ragan. "Hukumatimiz tarafidan Germaniyaning bu taklifi muvofiq, Germaniya so'rag'on narsalarni Moskvaga yubormoq choralariga kirishiladur" [11, 16-b.].

BXSR tashkil etilgandan so'ng, dastlabki oylardanoq za'naviy maorif tizimini vujudga keltirish choralari ko'rildi. Buxoro Respublikasi rahbarlari ushbu masalaga: "Maorif kerak, chunki hech bir mamlakat hech bir millat va hech bir inqilob maorifsiz yashamas, o'qimoq uchun maktab kerak, maorif kerak, kitob kerak-bular haqiqat"-tarzida qaradilar [11, 71-b.]. 1920-yil oxiri va 1921-yil boshlarida maorif tizimini yo'lga qo'yish maqsadida turli shakldagi ta'lim muassasalari ochilgan. "Buxoro axbori" va "Ozod Buxoro" gazetalardagi ma'lumotlarga tayanib, respublikada faoliyat boshlagan mazkur muassasalarni nira necha tarmoqlarga ajratish mumkin: poytaxt Buxoro shahri va viloyatlarda ibtidoiy va umumiy ta'lim beradigan maktablar, namuna maktablari, ustaxona maktablari, xotin-qizlar maktablari, hunar maktablari, musiqa, duxovoy orkestr maktablari, siyosiy maktablar, rus tili maktablari, dorulmuallimin, xotin-qizlardan muallimlar yetishtirish uchun 6 oylik ta'lim-tarbiya kurslari, diniy ta'lim beradigan eski usul maktablari, shu sohada oliy ta'lim beruvchi mullavachchalar tayyorlaydigan dorulilm, savodsizlikni tugatish maktablari, kechki kurslar va boshqalar. "Buxoro axbori"ning 1920-yil 9- sentabrda bosmaxonadan chiqqan 1-sonida "Maqsad va maslak" nomli muharririyat tomonidan bosilgan yirik maqolada: "Gazetaning maqsadi buxoroliklarga inqilobimizning va uning amallarini, sabablarini, uning qoida va fazilatlarini bir suratda etib, Buxoroning obodlig'iga xizmat etmak" kabi fikrlar mavjud. Gazeta ilk sonidagi ushbu maqolada bundan keyin Buxoro hayotida ro'y beradigan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-adabiy, ma'rifiymadaniy o'zgarishlarga e'tibor qaratilishi ham alohida ta'kidlanadi. To'rt sahifada bosilgan "Buxoro axbori" gazetasining dastlabki soni bilan batafsil

tanishilganda, uning 1-sahifasi yuqori qismida “Buxorolik vatandoshlar! Ozod Vataningiz muborak bo‘lsun!” shiori qayd qilingan. Keyingi barcha sonlariga sovet davri matbuoti uchun an’ana bo‘lib qolgan “Butun dunyo yo‘qsullari birlashingiz!” shiori asos qilib olingan [2, 45-b.].

1922 o‘quv yilidan boshlab Buxoro shahrida birinchi dorulmuallimin ochilgan. Yangi Chorjo‘y shahrida ikkinchi dorulilm ham ish boshladi. “Yangi Chorjo‘yda sobiq amir hukumati tarafidan solingan Nikolay gimnaziya (Rossiya podshosi Nikolay nomi bilan atalgan) o‘quv yurti binosida o‘tgan sana dorulmuallimin ish boshlag‘on edi. Bunga maorif nazorati tomonidan Fayzulla Xo‘ja ismi berilib ochilish marosimida hukumat boshliqlari qatnashdi ”- deyiladi gazeta xabarlarida. 1920-yil 9-sentabrda, ya’ni amirlik tuzumi ag‘darilganidan roppa-rosa bir hafta o‘tib, BXSrning markazi Eski Buxoro (hozirgi Buxoro) shahrida o‘zbek adabiy tilida, isloh kilingan arab imlosida “Buxoro axbori” nomi bilan gazeta bosildi¹. “Buxoro axbori”ning 1920-yil 9- sentabrda bosmaxonadan chiqqan 1-sonida “Maqsad va maslak” nomli muharririyat tomonidan bosilgan yirik maqolada: “Gazetaning maqsadi buxoroliklarga inqilobimizning va uning amallarini, sabablarini, uning qoida va fazilatlarini bir suratda etib, Buxoroning obodlig‘ig‘a xizmat etmak” kabi fikrlar mavjud. Gazeta ilk sonidagi ushbu maqolada bundan keyin Buxoro hayotida ro‘y beradigan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-adabiy, ma’rifiymadaniy o‘zgarishlarga e’tibor qaratilishi ham alohida ta’kidlanadi. To‘rt sahifada bosilgan “Buxoro axbori” gazetasining dastlabki soni bilan batafsil tanishilganda, uning 1-sahifasi yuqori qismida “Buxorolik vatandoshlar! Ozod Vataningiz muborak bo‘lsun!” shiori qayd qilingan. Keyingi barcha sonlariga sovet davri matbuoti uchun an’ana bo‘lib qolgan “Butun dunyo yo‘qsullari birlashingiz!” shiori asos qilib olingan [2, 45-b.].

1921-1922 yillar davomida gazetada muharrirlik qilgan mashhur adib Abdulhamid Sulaymon Cho‘lpon Buxoro Sovet Xalq Respublikasining hukumat boshqaruvi, ichki siyosiy hayoti va xalqaro ahvol masalalarida bir qator maqolalar yozgan. Uning «Hukumat qurultoyi» maqolasida «Qurultoy nima?», «Qurultoyning xalq hayotida qanday ahamiyati bor?» degan savollarga sodda va ravon qilib, oddiy mehnatkash xalq tushunadigan tarzda javob beriladi. «Qurultoylar azaldan bo‘lib, bu majlisga mamlakatning buyuklari, xalq tarafidan saylangan oqsoqollari, xalq foydasini tushungan olimlar to‘planardilar. Unda hukumat siyosati, idorasi, islohiyati, to‘g‘risida gapiriladi, qonunlar yasalar (qabul qilinadi) edi, kabi fikrlar qayd etilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi o‘zbek xalqi davlatchiligi tarixida muhim o‘rin tutadi. Sharqdagi dastlabki xalq respublikalari bo‘lgan bu davlatlar qisqa muddat ichida katta

taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. O'rta asrlarga xos monarxiya tuzumi va qoloqlikdan, yakka shaxsning hukmronligi ustuvor bo'lgan istibdoddan, diniy mutaassiblik va jaholatdan demokratik o'zgarishlar tomon katta qadam tashlandi. Taraqqiyparvarlar va ziyolilar (asosan Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar)dan tashkil topgan Buxoro va Xorazm hukumatlari mamlakatda demokrartik islohotlarni qaror topdirishda juda qiyin sharoit va vaziyatlarda ish olib borishlariga qaramasdan, o'z faoliyati davomida ayrim xato va kamchiliklarga yo'l qo'ysa-da, doimiy ravishda bolsheviklarning zug'umi va Markazning tazyiqi ostida siyosat yuritishga majbur bo'lgan. 1924-yil noyabrda BXSР va XXSR hududlari O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish doirasiga tortildi hamda ular butunlay tugatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sulaymon A. Hukumat qurultoyi // *Buxoro axbori*. 1921 yil, 10 iyul, №44.
2. Yo'ldosheva B.M. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tarixshunosligi. – Buxoro: Durdona, 2023. – 114 b.
3. Inlibrary.uz. 1920–1924 yillarga oid ilmiy maqola. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/sies/article/download/51088/51438/61351>
4. Murtazoyeva M. O'zbekiston tarixi. – Toshkent, 2005. – 536 b.
5. Oblomurodov N., Hazratqulov A., Tolipov F., Tursunov N. O'zbekiston tarixi. – Toshkent, 2011. – 347 b.
6. Usmonov Q., Siddiqov M. O'zbekiston tarixi (1917–1991). – Toshkent: Sharq, 2013. – 254 b.
7. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2016. – 492 b.
8. Rajabov Q. O'zbekiston XX asrda (1900–1939). – Toshkent: Fan, 2024. – 751 b.
9. O'zbekiston tarixi. X jild: Buxoro tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 630 b.
10. O'zbekiston tarixi. XI jild: Xorazm tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 628 b.
11. Hayitov Sh., Badriddinov S., Raxmonov K. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi: iqtisodiyot, ijtimoiy siyosat va madaniy hayot. – Buxoro, 2005. – 154 b.
12. Hayitov Sh., Raxmonov K. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Germaniya: hamkorlikning tarixiy lavhalari. – Toshkent: Fan, 2004. – 101 b.
13. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? // *Academicia Globe*. – 2021. – T. 2. – №. 01. – C. 10-17.
14. Mirjonovna Y. B. The influence of arab caliphate on formation of bukhara urban culture. – 2021.

15. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. Issues of assessment of the natural resource potential of the region for recreational purposes //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 2. – C. 77-86.

O‘ZBEKISTONNING GLOBAL MADANIY VA ILMIY MAYDONDAGI O‘RNI

Furkatova Nilufar

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Xalqaro munosabatlar va gumanitar fanlar fakulteti

“Siyosatshunoslik” yo‘nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: **Yakubova Shahzoda**

“Amaliy siyosatshunoslik” kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekistonda o‘tkazilgan UNESCO konferensiyasining mamlakat taraqqiyotidagi o‘rni, uning madaniy, ta’limiy va ilmiy sohalarga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilinadi. Tadbirning O‘zbekistonning xalqaro imijini mustahkamlashdagi ahamiyati, shuningdek 2023–2027 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston–UNESCO hamkorlik dasturi doirasida ilgari surilgan tashabbuslarning istiqbollari yoritiladi. Konferensiyaning o‘tkazilishi milliy madaniy merosni asrash, raqamli innovatsiyalarni joriy etish, ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va yoshlar salohiyatini rivojlantirish kabi yo‘nalishlarda yangi imkoniyatlar yaratdi. Tahlil natijalari mazkur forumning O‘zbekistonni Markaziy Osiyoning madaniy va ilmiy markazlaridan biriga aylantirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar; tashabbuslar, raqamli transformatsiyalar, zamonaviy sivilizatsiyalar, barqaror taraqqiyot, tinchlik, madaniy ko‘prik

ABSTRACT

This article analyzes the role of the UNESCO conference held in Uzbekistan in the country’s development and its impact on cultural, educational, and scientific spheres. The study highlights the significance of the event in strengthening Uzbekistan’s international image, as well as the prospects of initiatives proposed within the framework of the Uzbekistan–UNESCO cooperation program for 2023–2027. The conference created new opportunities in areas such as the preservation of national cultural heritage, the implementation of digital innovations, the modernization of the education system, and the development of youth potential. The analysis results indicate that this forum serves as a key factor in positioning Uzbekistan as one of the cultural and scientific centers of Central Asia.

Keywords: *initiatives, digital transformations, modern civilizations, sustainable development, peace, cultural bridge.*

KIRISH

So'nggi yillarda O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi mavqei sezilarli darajada mustahkamlanib, mamlakat xalqaro maydondagi tashabbuskor davlatlar qatoriga kirib bormoqda. Xususan, UNESCO kabi global miqyosdagi tashkilotlar bilan hamkorlikning jadallashuvi mamlakatning madaniy, ilmiy va ta'limiy siyosatida yangi bosqichni boshlab berdi. Mazkur konferensiyaning O'zbekistonda o'tkazilgani mamlakatning tarixiy-madaniy merosi, zamonaviy islohotlari va xalqaro tashabbuslari yuqori darajada e'tirof etilayotganidan dalolat beradi. Samarkandning an'anaviy ravishda sivilizatsiyalar chorrahasi sifatidagi nufuzi, xalqaro forumga mezbonlik qilish orqali yana bir bor tasdiqlandi. Shuningdek, konferensiya UNESCO bilan 2023–2027 yillarga mo'ljallangan hamkorlik dasturi doirasida ko'zda tutilgan madaniy merosni asrash, raqamli innovatsiyalarni rivojlantirish va ta'lim tizimini modernizatsiya qilish kabi strategik yo'nalishlarning amaliy ifodasiga aylandi. Shu bois ushbu tadbir O'zbekistonning jahon sahnasida yanada faol, tashabbuskor va ochiq davlat sifatidagi qiyofasini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qadim zamonlardan Samarqand Buyuk Ipak yo'li kesishgan mintaqada joylashgan bo'lib, Markaziy Osiyo va boshqa hududlar uchun katta madaniy markaz vazifasini bajargan. Aynan ko'pgina ma'naviy boyliklar va tarixiy obidalarining haqiqiy uyi hisoblangan. Bugungi kunga kelib Samarqandning ushbu mavqei tiklanmoqda shuningdek, jahon e'tibori ushbu markazga qaratilmoqda. Yuqoridagi sabablardan kelib chiqib 2001-yil Samarqand UNESCO ro'yxatiga kiritiladi. Yana bir tarixiy voqealardan biri UNESCOning 43-general konferensiyasi aynan O'zbekiston hududida o'tkazilishi bo'ldi. Shavkat Mirziyoyev Slovakiya va Serbiya prezidentlari hamda tashkilot bosh kotibi bilan global tadbirni ochib berdi. Anjumanda qatnashish uchun 2800 dan ortiq delegatlar O'zbekistonga kelgan va birinchi marta UNESCO bosh shtabidan chiqib Samarqandda o'tkazilishining o'zi katta tarixiy va O'zbekistonning ta'lim, madaniyat ilm-fan sohasida o'tkazilayotgan islohotlari natijasi bo'ldi. YuNESKO bosh direktori Odri Azule moderatorlik qilmoqda. "Shiddat bilan o'zgarayotgan dunyoda gumanitar sohada global konsensus va ko'p tomonlama hamkorlik mexanizmlarining zaiflashgani albatta barchamizda jiddiy tashvish uyg'otmoqda. Geosiyosiy keskinlik va harbiy mojarolar ta'sirida sayyoramizdagi noyob yodgorliklar, muqaddas qadamjolar va bebaho madaniyat meros katta ziyon ko'rmoqda. Davlatlar o'rtasidagi bilim va

texnologiyalar, raqamli resurslardan foydalanish bo'yicha tafovut ortib bormoqda. Buning natijasida imkoniyatlar tengsizligi va qashshoqlik kuchaymoqda. Bunday murakkab vaziyat YuNESKOning asosiy vazifalarini to'liq amalga oshirish bo'yicha say-harakatlarimizni har qachongidan ham ko'proq birlashtirishni taqozo etmoqda. Biz YuNESKOning oliyjanob va ezgu maqsadlariga qat'iy sodiq ekanimizni yana bir bor ta'kidlaymiz", - deydi prezident Mirziyoyev o'z nutqida. Bu tarixiy konferensiyani yoritish uchun esa dunyoning yetakchi OAVlaridan 500 dan ortiq jurnalist va muxbirlari yetib kelgan. Bu shahar – yozuvchi Amin Maaluf ta'riflaganidek, yerning quyoshga yuzlangan eng go'zal siymosidir. Bu yerda qadimgi Sug'diyona va Baqtriya davrlaridan beri xalqlar sayohat qilgan, savdo-sotiq bilan shug'ullangan va muloqotda bo'lgan. Yunonlar, forslar, arablar, turklar, mo'g'ullar va boshqa ko'plab xalqlar bu yerda o'z izini qoldirgan. Aytilgan so'zdan qaytilmaydigan buyuk savdo maskani – Samarqand turli davrlarda mustahkam qal'a, imperiya poytaxti, karvonlar to'xtaydigan manzil, ilm-fan markazi va san'at beshigi bo'lgan. Shaharning ilmiy va intellektual merosi zamonaviy dunyoni shakllantirgan. Ko'p tomonlama munosabatlarning ahamiyati shubha ostiga olinayotgan bir paytda, biz birgalikda muloqotimiz va amaliy harakatlarimizning dolzarbligini isbotladik. Bu ushbu tanqidlarga biz bera oladigan eng yaxshi javobdir. So'nggi sakkiz yil davomida biz faoliyatimizning markaziga muloqotni – konsensus usulini qo'yishga erishdik. U barcha me'yoriy va amaliy tashabbuslarimizni qo'llab-quvvatlash uchun nafaqat davlatlarni, balki fuqarolik jamiyatlarini, eng ilg'or mutaxassislarni, yirik kompaniyalarni va keng jamoatchilikni ham o'z ichiga oladi", - dedi YuNESKO bosh direktori Odri Azule. Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z nutqida shunday ta'kidladi: bunday nufuzli xalqaro forumga mezbonlik qilish O'zbekistonning keng ko'lamli islohotlari hamda mamlakatning madaniy va ta'limiy hamkorlikdagi faol roliga xalqaro miqyosda berilgan yuksak e'tirofdir. Davlat rahbari UNESCOning ta'lim, ilm-fan, madaniyat va ommaviy axborot vositalari sohasidagi o'nlab yillik xizmatlarini yuqori baholab, Samarqandning jahondagi eng qadimiy shaharlar qatoriga mansub ramziy ahamiyatini alohida qayd etdi. Mirziyoyevning ta'kidlashicha, "Samarqand azaldan sivilizatsiyalar, ilm-fan va bag'rikenglik chorrahasi bo'lib kelgan". Prezident O'zbekiston va UNESCO o'rtasidagi 2023–2027 yillarga mo'ljallangan hamkorlik dasturiga ham to'xtalib, ushbu dastur madaniy merosni asrash, ta'lim tizimini isloh qilish va raqamli innovatsiyalarni rivojlantirishga qaratilganini aytdi. Shuningdek, Xiva, Buxoro, Shahrisabz va Samarqandning UNESCOning Umumjahon merosi ro'yxatiga kiritilgani, yaqin kunlarda esa Ipak yo'li tarmog'ining bir qismi sifatida Zarafshon–Qoraqum yo'lagi ham ushbu ro'yxatga qo'shilgani qayd etildi. Bundan tashqari, Shashmaqom musiqa

an'anasi, Lazgi raqsi, Navro'z bayrami, kashtachilik va kulolchilik kabi O'zbekistonning boy nomoddiy merosi UNESCO tomonidan e'tirof etilgani, bu esa mamlakatning Markaziy Osiyodagi madaniy markaz sifatidagi o'rnini yanada mustahkamlab borayotgani ta'kidlandi. Majlis davomida Mirziyoyev UNESCOning ko'rib chiqishi uchun bir qator tashabbuslarni ilgari surdi: inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun sun'iy intellekt asosidagi o'quv vositalarini o'z ichiga olgan UNESCO platformasini yaratish, yoshlarni kelajak kasblariga tayyorlash maqsadida kasb-hunar ta'limi bo'yicha global sammit o'tkazish, 19-noyabrni "Hujjatli merosning xalqaro kuni" deb e'lon qilish, UNESCO huzurida Xalqaro raqamli meros institutini tashkil etish, ayollarning ilm-fan, madaniyat va ta'limdagi ishtirokini kengaytirish uchun "UNESCO Ayol Rahbarlar Akademiyasi"ni yo'lga qo'yish, olim va san'atkor ayollar uchun jahon forumini Samarqandda o'tkazish. Global muammolar, xususan, iqlim o'zgarishiga bag'ishlab so'z yuritarkan, prezident xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zarurligini bildirdi va har yili barqaror ekologik amaliyotlarni tatbiq etayotgan shaharlarni rag'batlantirish maqsadida "UNESCO Ekologik poytaxti" maqomini joriy etishni taklif qildi. Shuningdek, davlat rahbari yolg'on axborotning xavflari haqida ogohlantirib, yoshlar orasida media savodxonligini oshirish, mas'uliyatli jurnalistikani qo'llab-quvvatlash va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish zarurligini ta'kidladi. Nutqining yakunida Prezident Mirziyoyev O'zbekistonning Sharq va G'arb o'rtasida ko'priklarni bo'lib xizmat qilishga tayyorligini hamda UNESCOning tinchlik, barqaror taraqqiyot va xalqaro o'zaro tushunishni mustahkamlashga qaratilgan global missiyasini faol qo'llab-quvvatlashini qayd etdi.

XULOSA

Mazkur konferensiyaning O'zbekistonda o'tkazilishi mamlakatning xalqaro nufuzini oshirish, UNESCO bilan ko'p qirrali hamkorlikni mustahkamlash va milliy madaniy merosni keng dunyoga tanitishda muhim tarixiy voqea bo'ldi. Tadbir davomida ilgari surilgan tashabbuslar UNESCO Ekologik poytaxti, raqamli meros institutini yaratish, ayol rahbarlar akademiyasini tashkil etish, inklyuziv ta'lim platformasi kabi g'oyalar O'zbekistonning global miqyosdagi islohotlarni qo'llab-quvvatlovchi, zamonaviy jarayonlarga moslasha oladigan davlat sifatidagi salohiyatini namoyish etdi. Konferensiya mamlakatning raqamli transformatsiya, madaniy merosni asrab-avaylash, ta'limni modernizatsiya qilish va yoshlar bilan ishlash bo'yicha yangi imkoniyatlarini ochib berdi. Kelgusida ushbu hamkorlik O'zbekistonni Markaziy Osiyoning madaniy, ilmiy va ta'limiy markaziga aylantirishga xizmat qiladi, shuningdek, UNESCO bilan strategik sheriklikni yanada

chuqurlashtirib, mamlakatning xalqaro maydondagi faoliyatini izchil rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. UNESCO conference in Samarkand highlights Uzbekistan's heritage <https://timesca.com/unesco-conference-in-samarkand-highlights-uzbekistans-heritage/>
2. Samarqandda UNESCOning 43-konferensiyasi ish boshladi <https://kun.uz/news/2025/10/30/yunesko-43-bosh-konferensiyasi-samarqandda-ochildi>
3. General conference: 43rd session <https://www.unesco.org/en/general-conference/43>
4. General conference events and media highlights <https://43session.unesco.uz/>

QORAXONIYLAR DAVLATINING TARIXIY GEOGRAFIYASIGA TAVSIF

Yuldosheva Bibirajab

Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d (PhD),

Dilmurotova Parizoda

Buxoro davlat universiteti tarix ta'lim yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Qoraxoniylar davlatining tashkil topish jarayoni, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotidagi o'ziga xos jihatlar, shuningdek, davlatning tarixiy geografiyasi ilmiy asosda yoritilgan. Unda Qoraxoniylar sulolasining kelib chiqishi, ularning Movarounnahr va Yettisuv hududlarida hokimiyatni o'rnatish jarayonlari, markazlashgan davlat barpo etishdagi siyosiy faoliyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar davlati, Movarounnahr, Yettisuv, tarixiy geografiya, siyosiy markaz, davlat boshqaruvi, sulola.

ABSTRACT

This article provides a scientific overview of the process of the formation of the Karakhanid state, its specific aspects of political, economic and cultural life, as well as the historical geography of the state. It analyzes the origin of the Karakhanid dynasty, the processes of their establishment of power in the regions of Movarounnahr and Yettisuv, and their political activities in the establishment of a centralized state.

Keywords: Karakhanid state, Movarounnahr, Yettisuv, historical geography, political center, state administration, dynasty.

KIRISH

O'tmishda diyorimiz tuprog'ida juda ko'p davlatlar yuzaga kelgan, taraqqiy etgan va vaqti kelib o'z o'rnini boshqa sulolaga bo'shatib bergan. Qadimda vujudga kelgan har bir davlat o'z o'rniga ega. Shu davlatlar qatorida Qoraxoniylar davlatini o'rganamiz. Ma'lumki, O'zbekiston tarixining salmoqli bir qismini, ya'ni 372 yilga yaqin davrini Qoraxoniylar xoqonligi (840 - 1212) tarixi tashkil etadi. (Qoraxoniylar birinchi turkiy - islomiy davlatlardan biri. Qoraxoniylar, xoniylar, xoqoniylar – Qoraxoniylar davlatini boshqargan xoqonlar sulolasi. Qoraxoniylar davlatining barpo etilishida qarluq, chig'il, yag'mo qabilalari yetakchi rol o'ynagan. Bunga ko'ra, qarluq va chig'il qabilalarining totemi, ya'ni ramzi arslon bo'lsa, yag'mo qabilasining ramzi bug'ro (qo'sh o'rkachli tuya) bo'lgan. Sanab o'tilgan qabilalar xususida hikoya qiluvchi muhim manbalardan biri - Gardiziy (XI asr) ning "Zayn ul - axbor" asari bo'lib, ushbu asarda Yevrosiyo hududlarida yashovchi bir qancha turkiy xalqlar va

qabilalarni qayd etish bilan birga, qarluq, chig'il, yag'mo va boshqa qabilalar ham tilga olingan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qoraxoniylar iborasi shartli ravishda sulola nomi sifatida qo'llanilib, davlat hukmdorlari "qoraxon" – buyuk xon unvoni bilan yuritilgan. Shu bois sharqshunos olim V. V. Grigorev sulolaga "Qoraxoniylar" deb nom bergan va u ilmiy adabiyotlarda mustahkam o'rtnashib qolgan. Albatta, bu ma'lumotlar bizni Qoraxoniylar davlati tarkibidagi qabilalarni etnik tarkibi borasidagi tasavvurlarimizni boyitishga xizmat qiladi. Qoraxoniylar nomi ilk bor rus tarixchisi Vasiliy Grigorev tomonidan 1874 - yilda nashr etilgan "Qoraxoniylar Movarounnahrda tarixi. Munajjim boshi tomonidan usmonli matnida tarjima va eslatmalar bilan" nomli risolasida qo'llanilgan. Qoraxoniylar o'z zamonida "Mamlakati Turk", "Zamini Turon", "Xoqoni Turkiston", "Malikai Turkiston", "Oli Elxoniya", "Al - Xoqon at - Turk Oli Afrosiyob", "Xoniyat al - Atrak", "Xoqoniya" kabi nomlar bilan yuritilgan.

X asrning ikkinchi yarmiga kelib ichki ziddiyatlarning kuchayishi va keskinlashuvi natijasida Somoniylar davlati kuchsizlana boshlaydi [2, 97-b]. Somoniylarga tobe bo'lgan viloyatlar, ayniqsa, Xurosonda ular hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan isyonlar, toj - u tax tuchun uzluksiz olib borilgan kurashlar Somoniylar davlati inqirozini yaqinlashtirgan edi. Bunday vaziyatdan Yettisuv va Qoshg'arda yashovchi turkiy qabilalar unumli foydalandilar. Chunki X asrning ikkinchi yarmiga kelib bu hududlardagi turkiy qabilalar - qarluqlar, chig'illar, yag'molar va boshqalar o'zlarining kuchli davlatlarini tuzishga muvaffaq bo'lgan edilar. Tadqiqotchilar Qoraxoniylar sulolasi tarixini shartli tarzda to'rt davrga bo'ladilar:

- 1) sulolaning shakllanish davri (milodiy 840 - 960 yillar);
- 2) sulolaning siyosiy jihatdan yuksalish davri (960 - 1041 yillar);
- 3) sulolaning iqtisodiy va madaniy jihatdan eng gullagan davri (1041 - 1130 yillar);
- 4) sulolaning siyosiy jihatdan tanazzulga yuz tutish davri (1130 - 1141 - 1212 yillar) [6. 46 – b].

Milodiy 878 - yili yag'mo qabilasi sardori Bilga Kul Qodirxon Bolosog'un shahrini ishg'ol qilib, Qarluq xonligini tugatgan va yangi sulolaga asos solgan. U katta o'g'li Bazir Tedinga "Arslonxon" degan nom berib, Bolosog'un shahrini boshqarishga, kichik o'g'li O'g'ulchoq tedinga "Bug'raxo" degan nom berib, Talas shahrini boshqarishga qo'ygan. Abdulkarim Sotuq Bug'raxon hukmronligi davri Qoraxoniylar tarixida alohida o'rin tutadi. Rivoyatlarga qaraganda, Sotuq Bug'roxonning otasi vafot etganidan so'ng taxt vaqtincha uning amakisi (otasining ukasi)ga qoldirilgan edi.

Saroydagi kelishuvga binoan Sotuq Bug'roxon ulg'ayganidan keyin amakisi taxtni unga berishi lozim edi. Ammo amalda bunday bo'lmadi. Amakidan taxtni kuch bilan tortib olish yagona yo'l bo'lib qoldi. Zarur kuchni to'plash maqsadida Sotuq Bug'roxon maxfiy holda islom diniga o'tib, unga e'tiqod qilganlarning himoyasiga ega bo'ldi. Bir qorong'u kechada endi 16 yoshga to'lgan Sotuq Bug'roxon 40 nafar yaqinlari yordamida o'rdaga hujum qilib kirib, amakisini va uning hamdamlarini o'ldirdi va xonlik taxtni o'zi egalladi [2, 97-100-b]. XXR olimlarining fikricha, Sotuq Bug'roxonning hayotida amalga oshirilgan barcha ishlar islom dinini qabul qilish, uni targ'ib etish va mustahkamlash bilan bog'liq bo'lgan. Sotuq Bug'roxon islom dinini bevosita o'zi hukmronlik qilgan Qashqar va Oqsuv viloyatlardagina emas, balki qoraxoniylar qo'shinining qadami yetgan hamma yerlarda, jumladan Yettisuv, Balqash ko'li bo'yi va Jungg'or tekisligi kabi joylarda yashovchilarga ham singdirgan. Uning vafoti (955/956)dan so'ng hokimiyat o'g'li Musoga o'tdi.

Muso davrida 960 - yili 200 ming chodirlik turkiy aholi islom dinini qabul qilgan. Qoraxoniylar hukmronligi davri o'zaro hokimiyat uchun kurashlar doimiy asnoda bo'lib turganligi bilan izohlanadi. Mazkur kurashlar asosan Ali Arslonxon va Xorun Bug'roxon avlodlari o'rtasida bo'lgan. Shu bois Alilar xonadoni va Xoruniylar xonadoni degan atama shu davrga nisbatan ishlatiladi. Ular tez orada Farg'ona va Isfijob (Sayram) ni bosib olishga erishishadi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Somoniylar davlatida katta ta'sirga ega bo'lgan turkiy lashkarboshi, Xuroson hokimi Abu Ali Simjuriy va yana bir lashkarboshi Balx hokimi Foyiq ochiqdan ochiq qoraxoniylarga yon bosishadi [3, 360-369-b]. Simjuriy Xorun Bug'roxon bilan muzokaralar olib brogan bo'lsa, Foyiq Raboti Malik yaqinidagi Bug'raxonga qarshi jangda, har tomonlama ustunlikka ega bo'lishiga qaramay, unga Taslim bo'ladi. Xorun Bug'roxon Samarqand va Buxoroni 992 - 993 - yillarda egallagach, kasalligi tufayli urushni davom ettira olmaydi. U 993 - yili Koshg'arga qaytishdagi Qo'chqorboshi degan joyda vafot etadi. Shu tariqa voqealar rivoji davom etadi. 999 - yilda Buxoro Nasr Ilekxon tomonidan egallanadi.

1005 - yilga qadar Somoniylar va Qoraxoniylar o'rtasida ko'plab urushlar bo'lib o'tdi va o'sha yili so'nggi Somoniy Abu Ibrohim Ismoil Muntasirning Buxoroni ozod etishdagi harakatlari muvaffaqiyatsiz yakunlanadi va Somoniylar siyosiy tarix sahnasidan tushib ketdilar. Xullas, XI asr boshlarida Qoraxoniylar davlati Amudaryoning yuqori va o'rta oqimlaridan to Yettisuv, sharqda esa Torim daryosigacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga olgan edi. Ayrim olimlarning fikricha, shu vaqtdan boshlab Qoraxoniylar Buxoro, Samarqand va umuman, Amudaryogacha bo'lgan hududlarni ham boshqarganlar. Siyosiy jihatdan olib qaraganda, XI asr boshlarida Turkiston bir qancha siyosiy kuchlar tomonidan idora etilgan. Sharqiy

Turkiston, Toshkent, Isfijob, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Chag'aniyon, Xuttalon viloyatlari Qoraxoniylar, Amudaryoning chap qirg'oq yerlari to G'aznagacha, Xuroson, Seyiston viloyatlari G'aznaviylar, Xorazm esa Xorazmshohlar, Orol dengizidan sharq va shimoldagi yerlar o'g'izlar ittifoqi tomonidan boshqarilar edi.

Qoraxoniylarning Movarounnahrda hukmronligi 200 yilga yaqin davom etadi. Somoniylarga tegishli bo'lgan yerlarni egallash jarayonida turkiylar yirik Qoraxoniylar davlatini barpo etishadi. Qoraxoniylar udel tizimiga asoslangan davlat hisoblanib, g'arbiy va sharqiy qismlarga ham bo'lingan. Ma'lum vaqt o'tgandan keyin Movarounnahrda yangi ko'chmanchi qabilalar qoraxitoylar (kidanlar) hujumi xavfi paydo bo'ladi. XII asrning 30 - yillarida qoraxitoylar sharqiy Qoraxoniylar hududini bosib oladi. 1137 - yildagi Xo'jand yaqinida bo'lgan jangda qoraxitoylar qo'shini qoraxoniylar Mahmudxon qo'shinlarini tor - mor etadi. Oradan ko'p o'tmay, 1141 - yilda qoraxitoylar yana Movarounnahrda bostirib kiradi. Ularning hujumini to'xtatish uchun Sulton Sanjar katta qo'shin bilan yetib keladi. Bu safar jang Samarqand yaqinidagi Qatvon cho'lida bo'ladi. Hal qiluvchi jangda qoraxitoylar g'olib bo'ladi. Qoraxoniylar endi qoraxitoylarga qaram bo'lib, har yili ularning poytaxti Bolasog'unga katta o'lpon yuborib turishgan. Xorazmshohlar 1210 - yili qoraxitoylarni mag'lub etishgach, qoraxoniylar xorazmshohlarga qaram bo'lib qolishadi. Sulolaning oxirgi vakili Usmonxon Muhammad Xorazmshohning qizi Xon Sultonga uylanadi. 1212 - yilda Samarqandda Xorazmshohlar hukmronligiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga ham aynan Usmonxon boshchilik qiladi. Qo'zg'olon bostirilgach, Usmonxon qatl etiladi va qoraxoniylar xonadoniga mansub barcha kishilar o'ldiriladi. Shu tariqa Qoraxoniylar sulolasiga barham beriladi.

Cherchen daryosidan Xorazmgacha bo'lgan hudud siyosiy markazi oldiniga Bolosog'un va so'ng Koshg'ar bo'lgan. Garchi ko'p jihatlardan Samarqand va Buxoro taraqqiyotida Bolosog'un va Koshg'ardan ancha yuqori bo'lsa - da, xuddi shu davrdagi siyosiy vaziyatga ko'ra, boshqaruv markazi mintaqaning Yettisuv, Sharqiy Turkiston qismiga ko'chib qogandi. Ana shu " tabiiy" sabablarga ko'ra, an'anaviy ravishda qadimdan markaz rolini o'tab kelgan Buxoro va Samarqand endigi siyosiy mavqeyiga ko'ra viloyat (mulk) darajasiga tushib qolishiga to'g'ri kelgan. Ikkinchi tomondan, somoniylar davrida ham bir qancha viloyatlar (masalan, Xorazm, Seyiston, G'azni, Chag'aniyon va boshqalar) markazdan farqli o'laroq mustaqil siyosat yurgizishga harakat qilganlari ham ma'lum. Demak, somoniylar davridan keyingi siyosiy - jo'g'rofiy o'zgarishlarga sabab bo'lgan qoraxoniylar hukmronlik va boshqaruv tizimida shu o'zgarishlarga yarasha ba'zi yangiliklar bo'lishi tabiiy edi. Ammo yuqorida ta'kidlanganidek, boshqaruv tizimining shakli siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy omillar bilan bog'liq bo'lgani uchun ham qoraxoniylar davrida

somoniylar vaqtida mavjud bo'lgan boshqaruv tizimining asosiy mazmuni saqlanib qolgan. Aslida boshqacha bo'lishi ham mumkin emasdi. Chunki avvaldan shakllanib kelgan va obyektiv taraqqiyot natijasi o'laroq yuzaga kelgan boshqaruv an'alaridan qoraxoniylar yuz o'girolmasdi.

Qoraxoniylar sulolasi o'z hukmronligi davrida mulklarining sarhadlarini bir necha marta o'zgartirganlar. Movarounnahrni egallaguniga qadar uning mulklari Tyanshan va uning atroflaridagi hududlar bo'lsa, XI asr boshlariga kelib esa xoqonlik chegaralari Amudaryogacha yetgan [4, 290-b]. Qoraxoniylar davlati boshlig'i lavozimi, xoqonning taxti merosiy sanalgan. Markazdagi boshqaruv tizimi ikki idora: dargoh va devonlardan iborat bo'lgan. Oliy hukmdor o'ziga tobe bo'lgan viloyat va shaharlarga hukmdor sulola namoyondalarini tayinlab, bu bilan, tabiiy ravishda, butun mamlakat uzra o'z siyosatini yurgizishni maqsad qilib qo'ygan. G'arbiy xoqonlikda (Samarqand, Buxoro, Xuttalon, Chag'oniya) somoniylar davrida mavjud bo'lgan boshqaruv tizimi (bosh vazir, moliya ishlari, davlat rasmiy hujjatlarini ishlab chiqish, soqchilar boshlig'i, xat-xabarlar, saroy ish boshqaruvchisi, muhtasib, vaqflar, qozilik ishlari devonlari) saqlanib qolgani ma'lum. Qoraxoniylarda Qoshg'ar va Bolasog'un poytaxt sanalib, ulug' xon shu shaharlardan birida qarorgohda o'tirgan [4. 291 – b]. Ulug' xoqon yoki ulug' xon “ul - xoqon” degan nomad yuritilgan. Arab manbalarida mazkur unvon “ sulton ul - salotin”, fors tarix asarlarida shahanshohga muvofiq keladi [7. 180-b]. Aynan yuqoridagi oliy unvon qoraxoniylar davri kitoblarida “tamg'ochxon” deb ham yuritilgan. Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'ochxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer - mulk masalasida ota - o'g'il, amaki, jiyanlar hamda aka - ukayu amakivachchalar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, u siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Qoraxoniylar va saljuqiylar tarixining bilimdoni, XIII asr boshlarida yashagan arab tarixchisi Ibn al Asir 1043- 1044 - yillarga aloqador qimmatli misollarni keltiradi [8. 186–b]. Bu davrda qoraxoniylar davlatini boshqargan tomg'achxon Sharaffuddavla o'ziga qarashli viloyatlarning hammasini aka - ukalari, o'g'illari va qarindosh - urug'lariga bo'lib bergan. Jumladan, ukase Arslontakinga ko'pchilik turk shaharlarini, ikkinchi ukasi Bo'g'raxonga Torozni, Isfijobni amakisi To'g'onxonga Farg'onaning hammasini bergan. O'ziga esa faqat Qashg'ar bilan Bolosog'unni qoldirgan, xolos. Shuningdek, viloyat boshliqlarini hokim, shahar boshlig'ini rais deb atash rasmi ham o'zgarmagan. Xoqonning ulug' hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: ag'ichi - shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk - mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi - xoqon oshxonasi boshlig'i; bitikchi - munshiy; kotib - mirza; qushchi - xoqon ovining

tashkilotchisi. Davlat boshqaruvida juda ko'p nufuzli mansab egalari ish olib borishgan.

Ular ichida eng nufuzli darajaga erishgan mansabdor bu - yug'rush bo'lgan. U vazirlik darajasidagi kishi hisoblangan. Bunday lavozimga aql - zakovatli, sinalgan va ko'pincha Yoshi ulug' kishilar saylangan. Xoqonlikda yana bir katta lavozim bu - qapug'boshi bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy "qapug" atamasini eshik ma'nosida kelishini aytib o'tgan. Demak, qapug'boshi bizning tushunchamizdagi eshik og'asi degan ma'noni anglatar ekan. Dargohda Biruk nomli mansabdor ham faoliyat ko'rsatgan. Mahmud Koshg'ariy unga "shoh yonida kattalarni o'z joyiga o'tkazuvchi kishi", deb izoh bergan. Biruk saroydagi mehmonlarni qabul qilish, ularga kerakli xizmatlarni tashkil etish va ularni hukmdor oldida tartib bilan o'z o'rniga o'tkazish kabi vazifalarni bajargan. Xoqonlikda ag'ichi nomli lavozim egasi ham mavjud bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy uni "ipak kiyimlarni saqlovchi xazinachi", deb qayd etgan. Haqiqatan ham "ag'i" so'zi ipak kiyimni anglatgan. Bir vaqtning o'zida mintaqada bir necha o'ziga yarasha qudratli siyosiy kuchlarning faoliyat ko'rsatishi va bundan tashqari, qoraxoniylar sulolasidagi ichki kelishmovchiliklar dargohning tashqi ishlar masalasiga jiddiylik bilan qarashiga sabab bo'lgan. Tashqi siyosat bilan shug'ullanuvchi mansabdorlarga, xususan, elchilar oldiga juda katta talablar qo'yilgan, ya'ni ular "bilimli, uquvli, yetuk, sheryurak, ko'zi to'q, uyat - andishali" (Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig") bo'lishlari kerak bo'lgan.

Qoraxoniylar davlatining dastlabki davrida ipak va ipak kiyimlar nihoyatda qimmatbaho mahsulot bo'lib, sarpolar, sovg'alar hukmdor xazinasidan berilgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik, to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik) shuningdek, ziroat va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. Shuningdek bu davrda xo'jalikda dehqonchilik ishlari o'z maromida kechgan. Bunga, albatta, sun'iy sug'orish tizimlarining talab darajasida ishlab turishi, lozim bo'lganda, ularni ta'mirlash ishlarining amalga oshirilishi, yer osti, yer usti quvurlarining o'tkazilishi, ariqlar, suv omborlarining bunyod etilishi hamda o'lkada ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Farg'ona, Toshkent viloyatlarida dehqonchilik an'anaviy yuqori darajada bo'lgani tufayli erishilgan. Ilgaridagidek dehqonchilikning barcha asosiy turlari yetishtirib borilgani ham ma'lum. Shuningdek, konchilik ham rivojlanib qimmatbaho toshlar, oltin, mis, temir qazib olingan. Shaharsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan qurilgan. Xoqon, vaqf, jamoa mulklari qoraxoniylar tasarrufidagi asosiy yer - mulklar hisoblanadi. Chunonchi, Ohangaron atrofida (Qoramozor) mis, kumush, qo'rg'oshin konlari, Farg'onada oltin, simob, kumush, temir, mis, firuza, navshadil, neft, kuporos, qatron, Nurota tog'larida oltin, mis, qo'rg'oshin, simob, marmar, Buxoro, Ustrushonada oltin, neft, firuza,

temir konlari ishlab turgan. Dehqonchilik, hunarmandchilikning bir tekis rivojlanishi savdo - sotiq ishlarini jadallashtirib borishda muhim ahamiyat kasb etgan. Aholini to'rtta toifasi: boylar, o'rtahollar, chig'aylar (kambag'allar), shuningdek, mulksizlar - qora avom (budun) aniq belgilar kasb etadi. Chorikorlar sifatida feodallar yerlarida ishlagan yersiz va kam yerli dehqonlar - "akkarlar" o'troq dehqonlar ommasini tashkil etardi [8. 187-b]. Akkar yerni ijaraga olganda hosilning bir qismini davlatga, boshqa qismini yer egasiga berishi, qolganini o'zi olishi kerak edi. Qoraxoniylar davriga kelib Sharqiy Turkistondan Xorazmgacha bo'lgan katta hududning siyosiy jihatdan birlashishi savdo - sotiq ishlarida mintaqaning sharqiy viloyatlari imkoniyatlarini yuzaga chiqarish sharoitini yaratib berdi.

Chunonchi, biz bugun "Ipak yo'li" deb biladigan savdo yo'li to'g'ridan - to'g'ri Sharqiy Turkistonni arab o'lkalari bilan tutashtirib turgan. O'z davrida shimoliy va janubiy yo'nalishlarga ega bo'lgan bu yo'lning bir uchi Xitoydan boshlanib Sharqiy Turkiston, Farg'ona, Toshkent, Zarafshon vohasi, Buxoro orqali shimolda Volga bo'ylari vositasida Sharqiy Yevropaga, janubda esa O'rta Sharq orqali O'rta dengizgacha borgan. Yo'l uzra joylashgan shahar va qishloqlarda bozorlar, karvonsaroylar ta'mirligi va orastaligi, umuman, savdogarlarga xizmat ko'rsatib, shu orqali foyda ko'riladigan turli xizmatlarni muhayyo etishga katta e'tibor berilgan. Muntazam ravishda turli yerlarda savdo ko'rgazmalari uyushtirilib turilgani haqida ham ma'lumotlar bor. Turonda ishlab chiqarilgan matolarning Skandinaviya qo'rg'o'nlariida topilishi somoniylar davridagi savdo - sotiq aloqalari mavsumiy emas, uzluksiz va jiddiy bo'lganidan dalolatdir.

Xitoy manbalarida qoraxoniylar qo'l ostidagi yurtlardan olib kelingan tovarlar ro'yxati keltiriladi. Ular orasida mahalliy hamda boshqa yurtlardan keltirilgan ot, tuya, mo'yna va teri mahsulotlari, turli - tuman matolar, qimmatbaho toshlar hamda noyob ziravor va ma'danlar bo'lgan. Xalqaro savdoda qaysi mahsulotlarga ehtiyoj sezilsa, shu yo'nalishda ish olib borilgan.

Qoraxoniylar davridagi qurilish ishlariga nazar tashlansa, shu narsa ayon bo'ladiki, Buxoroda Minorai kalon, bir qator masjidlar, Jarqo'rg'on (Surxondaryo) va Vobkentda minoralar, O'zgandda maqbaralar, minora, masjidlar, Samarqandda madrasalar bunyod etilgan.

Qoraxoniy hukmdorlar savob ishlardan ham qochmaganlari haqida ma'lumotlar bor. Chunonchi, qoraxoniy Ibrohim ibn Nasr 1066 - yili Samarqanddagi bir shifoxona ixtiyoriga butun imoratlari, rastalari bilan ikki karvonsaroyini taqdim (vaqf) etgan. Ana shu ikki karvonsaroydan keladigan daromaddan kasallarning oziq - ovqati, dori - darmoni, tabiblar, barcha turdagi xizmat ko'rsatuvchilarni tegishli maosh bilan ta'minlash yo'lida foydalanilgan. Samarqandda bunyod etilgan madrasa majmuyini

ta'minlash uchun Ibrohim ibn Nasr uch mehmonxona, bir karvonsaroy, bir erkaklar hammomi, suv ayirgich, uzumzor, bir qancha ekin yerlari va boshqalardan keladigan daromadni vaqf qilib bergani haqida ma'lumotlar mavjud.

XULOSA

Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutgan ilk musulmon turkiy sulolalardan biridir. Ularning vujudga kelishi natijasida turkiy xalqlar siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan mustaqil taraqqiyot yo'liga chiqdi. Qoraxoniylar davrida shaharsozlik, hunarmandchilik, savdo - sotiq va ilm - fan ravnaq topdi, islom dini keng yoyildi. Davlatning tarixiy geografiyasi Farg'ona, Qashg'ar, Balasog'un, Buxoro va Samarqand kabi yirik markazlarni o'z ichiga olgan bo'lib, bu hududlar o'sha davrda Sharq sivilizatsiyasining muhim markazlariga aylangan. Shunday qilib, Qoraxoniylar davlati nafaqat siyosiy birlikni ta'minlagan, balki keying asrlardagi turkiy davlatlarning shakllanishiga asos bo'lgan tarixiy meros qoldirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xodjayev A., Turdieva D. *Qoraxoniylar xoqonligi tarixi Xitoy Xalq Respublikasi tadqiqotlarida*. Fan ziyosi. Toshkent, 2021, 3-bet.
2. Zamonov A., Abdusodiqov S. *O'zbekiston tarixi*. II-qism. Toshkent, 2024, 97–100-betlar.
3. Sagdullayev A.S. *O'zbekiston tarixi*. I kitob. Toshkent: Donishmand ziyosi, 2021, 360–369-betlar.
4. Eshov B.J., Odilov A.A. *O'zbekiston tarixi*. 1-jild. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014, 288–291-betlar.
5. Maxmudov B.X. *Qoraxoniylar davlatchilik tizimining xususiyatlari*. Toshkent, 2010, 9-bet.
6. Nosir Muhammad. *Turon davlatlari va hukmdorlari yilnomasi*. Toshkent, 2011, 45–46-betlar.
7. Murtazoyeva R.H. *O'zbekiston tarixi*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003, 180-bet.
8. Shamsutdinov R., Karimov Sh. *O'zbekiston tarixi*. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa AK, 2010, 178–189-betlar.
9. Mirjonovna, Y. B. (2021). Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem?. *Academicia Globe*, 2(01), 10-17.
10. Mirjonovna, Y. B. (2021). The influence of arab caliphate on formation of bukhara urban culture.
11. Yuldosheva, B., & Latipov, M. Z. O. G. L. (2025). 1920–1924-YILLARDA XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKASIDA YER-SUV ISLOHOTLARI VA ULARNING IQTISODIY TA'SIRI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(4), 344-354.

BADIIY SINTEZNING TARIXIY ILDIZLARI (GENEZISI)

Imomova Gulchehra Muhammadiyevna

QarshiDU. Filologiya fanlari doktori (DSc)

Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri

gulchehramomova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida obrazlar sathidagi badiiy sintezning tarixiy ildizlari (genezisi) adabiyotimiz merosining qadimiy davrlariga borib taqalishi o'rganilgan bo'lib, Navoiy, Ibn Sino, Dante asarlari va xalq orasida mashhur bo'lgan bir qator Sharq adabiyoti durdonalaridan olingan qator misollar orqali badiiy sintezning tarixiy ildizlari tadqiq qilingan. Qolaversa, Ulug'bek Hamdam va Isajon Sulton hikoyalari keltirilgan obrazlar sintezida Sharq va G'arb adabiyotidagi poetik sintezning ahamiyati muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: sintez, obrazlar sintezi, estetik ideal, genezis, "Xamsa" dostoni, "Qissasi Rabg'uziy", Jomiy, Lutfiy, "Yusuf va Zulayho" dostoni, Gyote, "Zulayxonoma"

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются исторические корни (генезис) художественного синтеза на уровне образов в узбекской литературе, восходящие к древнейшим временам нашего литературного наследия, а также взят ряд примеров из произведений Навои, Ибн Сина, Данте и ряд шедевров восточной литературы, популярные в народе благодаря историческим корням художественного синтеза. Кроме того, важность поэтического синтеза в восточной и западной литературе обсуждалась при синтезе образов, представленных в рассказах Улугбека Хамдама и Исаджона Султана.

Ключевые слова: синтез, синтез образов, эстетический идеал, генезис, эпос «Хамса», «Кисси Рабгузи», Джамии, Лютфий, эпос «Юсуф и Зулайхо», Гете, «Зулайханома»

ABSTRACT

In this article, the historical roots (genesis) of the artistic synthesis at the level of images in Uzbek literature are studied, going back to the ancient times of our literary heritage, and a number of examples are taken from the works of Navoi, Ibn Sina, Dante and a number of masterpieces of Eastern literature that are popular among the people through the historical roots of artistic synthesis. In addition, the importance of poetic

synthesis in Eastern and Western literature was discussed in the synthesis of images presented in the stories of Ulugbek Hamdam and Isajon Sultan.

Key words: *synthesis, synthesis of images, aesthetic ideal, genesis, "Khamsa" epic, "Kissasi Rabguzi", Jami, Lutfiy, "Yusuf and Zulaiho" epic, Goethe, "Zulaykhanoma"*

KIRISH (Introduction)

Obrazlar sathidagi badiiy sintezning tarixiy ildizlari adabiyotimiz merosining qadimiy davrlariga borib taqaladi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida shoir o‘zi yaratmoqchi bo‘lgan Farhod obrazida besh xislat mavjud bo‘lishini alohida ta’kidlagan edi.

Anga farzona Farhod ism qo‘ydi,
Hurufi ma’xzain besh qism qo‘ydi.
Firoqu rashku hajru oh ila dard,
Birar harf ibtidodin aylabon fard.⁴

Modomiki, Alisher Navoiy XV asrdayoq Farhod qiyofasida besh xislat mujassam bo‘lishini istagan ekan, bu obraz sathidagi badiiy sintezning o‘ziga xos ko‘rinishini tashkil etadi. Bunday mahoratni barcha ijodkorlardan qidirib topish mumkin emas. Obraz sathidagi badiiy sintezga adabiyotimiz tarixida Navoiy singari ulkan daholargina to‘la erishgan. Keyinchalik realistik adabiyotda voqelikni to‘la tasvirlash, kishilar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni butun drammatizmi bilan aks ettirish ehtiyoji namoyon bo‘la boshladi.

ASOSIY QISM (Main part)

Adabiyotshunos Z.Isomiddinov “Navoiyning ideali” maqolasida Hazrat Alisher Navoiy kimni ideal deb bilgan, degan savolni o‘rtaga tashlaydi va “bunga ikki xil javob bor”, – deb izohlaydi.⁵ Olimning fikriga ko‘ra, Navoiyning Muhammad alayhissalomni ideal deb bilganligini asoslashning hojati yo‘q. Darhaqiqat, ustoz Jomiyni pir deb bilgan va Naqshbandiya tariqatini qabul qilgan zot boshqacha yo‘l tutmasligi tabiiy va ishonarli. Ikkinchidan, Alisher Navoiyning ideali ham Farhod, ham Rasuli akram. Olim buning sabablarini payg‘ambarlarni obraz sifatida tasvirlash mumkin emas, ya’ni Rasululloh haqida adabiyotda badiiy to‘qimaga o‘rin berilmaydi, suratlari chizilmaydi, teatr sahnasi va kinofilmlarda ovozlari berilmaydi, deb izohlaydi.

Navoiy na’t g‘azallari va rivoyatlarida eng go‘zal axloq egasi va xulqlarni kamolga yetkazish uchun yuborilgan payg‘ambarimizni ulug‘lagan. Navoiy

⁴ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, VIII tom. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 67.

⁵ Qarang: Isomiddinov Z. Shavqi navo. – Toshkent: Tamaddun, 2021. – B. 12-33.

payg‘ambarimizga xos bo‘lgan fazilatlarining ayrimlarini Farhod obraziga singdirgan. Maqolada payg‘ambarimiz bilan bog‘liq voqealarning “Farhod va Shirin” dostonida Farhodga ko‘chirilishi aniq misollar bilan isbotlab berilgan.

Navoiygacha yaratilgan “Xamsa”larda bunday hol kuzatilmaydi, chunki ularda Farhod bosh qahramon sifatida tanlanmagan. Bu faqat ulug‘ shoirning yuksak aql-tafakkur va taxayyuloti natijasida yaratilgan betakror obrazdir.

Yusuf badiiy adabiyotimizdagi faol, ommalashgan obrazlardan biri. Qur‘oni Karimda, shundan so‘ng yaratilgan “Qissasi Rabg‘uziy”, Jomiy va Lutfiy qalamiga mansub “Yusuf va Zulayho” dostonlarida, Gyotening “Zulayxonoma”sida bu zot haqida hikoya qilingan.

Nosiruddin Rabg‘uziy mazkur asarni yozishda faqat Qur‘on bilan cheklanib qolmagan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodi va adabiy manbalaridan ham foydalangan. Muallif asarning boshlanishida bu haqida yozadi: “Ug‘on (Tangri) izimiz (Xudo) kitobi qadim, Qur‘oni azim munavvari karim ichinda xabar berur, yorliqar (farmon) Nahnu naqussu alayka ahsanal-qasasi (Biz senga eng yaxshi qissani bayon qilmoqchimiz).⁶ Muallif Yusuf qissasining “eng yaxshi” ekanligini to‘qqiz xil javob bilan izohlab beradi.

Nima uchun aynan mana shu obraz adabiyotda boshqalariga nisbatan ko‘proq tarqalganligini quyidagicha izohlash mumkin. Yusuf payg‘ambarning hayoti Qur‘onda boshqa payg‘ambarlar hayotiga qaraganda keng, batafsil yaratilgan. Ikkinchidan, bu zotning hayotlari sevgi-muhabbat bilan bog‘liq lavhalarning mavjudligi. Yusuf alayhissalom hayoti voqealar yakunida xuddi xalq ertaklaridagidek qahramonlarning “murodu maqsadlariga yetish”lari bilan tugallanishi, u zotning hayotlari xalq ertaklariga o‘xshab ketishi, voqealardagi kuchli drammatizm, ham oilaviy, ham ijtimoiy hayotning aks ettirilishi. Albatta, bu bizning qarashlarimiz, xolos. Yusuf obrazi forsiy va turkiy adabiyotda shu darajada keng tarqalganki, ijodkorlar XX asr adabiyotida ham bu obrazga murojaat qilishmoqda.

Adabiyotshunos va yozuvchi Ulug‘bek Hamdamning ham xuddi shu nom bilan ataladigan asari mavjud. Unda Yusuf va Zulayho bozorga kirishadi, ammo bozordan chiqib ketish yo‘lini topa olishmaydi. Asar boshdan-oxir ramziy-majoziylikka yo‘g‘rilgan. Ularning bir-birlarini yo‘qotib qo‘yishlari, choyxonachi tomonidan bozordan faqat qabriston orqali chiqish mumkinligi, Zulayhoning tilla buyumlar sotiladigan do‘konda paydo bo‘lib qolishi, Yusufning bozorbooshi bo‘lishi, barcha-barcha voqealar ramziy-majoziy xarakterga ega. Asarda bo‘lib o‘tadigan voqealar sinchkovlik bilan kuzatilsa, mashhur qissaning badiiy sintezi ekanligi seziladi. Ijodkorning vazifasi

⁶ Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. – B. 103.

barcha zamonlarda bir xil bo'lgan. Insonni to'g'ri yo'lga boshlash, hidoyat yo'lini ko'rsatish, uni chin saodatga boshlash demakdir.

Sharq xalqlari adabiyotlarida Ibn Sinogacha va undan keyin ham xayoliy sayr, ilohiy olam tasavvurlari vositasida asar yozish an'ana bo'lgan. Eronshunos olim E.Bloshe "Ilohiy komediya"ning sharqiy manbalari" maqolasida keltirishicha, Dantening "narigi dunyo"ga sayohati Zardusht dinidagi taqvodor Viraf tushlarining aks-sadosidir. Shoir buni islom aqidalari orqali qabul qilgan bo'lishi kerak, deya ta'kidlaydi olim⁷.

Sharq xalqlari orqasida arab, fors va turkiy tillarda keng tarqalgan "Me'rojnama" deb nomlangan yaratmalar shunday asarlardandir. Ularda Muhammad Mustafo Payg'ambarning osmonga ko'tarilib, Arshda Xudo dargohiga tashrifi do'zaxu jannatni aylanib chiqqani, gunohkorlarning uqubatu hasratlari, pokdomon ruhlarning esa behishtdagi rohat-farog'atlari kuylanadi.

Diniy ezgu maqsadlarni ko'zlab, islom dinini yanada mustahkamlash kabi ulug' niyatda bitilgan bu xayoliy-ilohiy qissalarda zo'r ehtiros bilan yaratilgan epizodlar son-sanoqsiz.

X asr shoiri Shayx Avhaddin Kirmoniyning "Misbohul arvoh" (Ruhlar chirog'i) asarida ham xayoliy-ilohiy sayohat vositasi orqali allegorik ma'no -mazmun o'z ifodasini topgan.

Akademik A.Veselovskiy fikricha, bunday asarlar o'rta asr xristian adabiyotida ham, Sharqda ham ko'p bo'lgan. Chunonchi, ruhlar go'dakligida u dunyoga olib ketgan bola haqidagi osetin ertagi, o'ldirilgan akasini izlab, do'zaxga yo'l olgan Kubayko ismli qiz to'g'risidagi tatar xalq ertagi va ba'zi hind afsonalari "Ilohiy komediya" asarining mushtarak shaklga oid parallellarini tashkil etadilar⁸.

IX asrda yashab ijod etgan ulug' mutafakkir, buyuk insonparvar shoir Abu A'loal – Maarriy "narigi dunyo" to'g'risidagi diniy afsonalardan keng foydalanib, "Risolatul – ufron", ("Minnatdorlik maktublari"), "Risolatul maloik" ("Maloikalar (farishtalar xabari)") dostonlarini yozib, ularda zamonasining johil, nodon ruhoniylarini, hovliqma, laqma odamlarni satirik tarzda mazax qilgan. Abu A'lo go'yo u dunyoga sayohat qilib, o'z muxoliflarini uchratib qoladi. Ularning ahvoli, do'zax darvozaboni iblis Molik qilayotgan ishlarni bevosita kuzatadi. Va o'zining yovuz, ikkiyuzlamachi nokaslarga nisbatan nafratini talqin etadi⁹.

Sharqning atoqli san'atkorlaridan biri Abulmajid Sanoiyning "Sayrul ibod ilal maod" ("Bandalarning sayr qilib, o'z joylariga qaytishlari") dostoni buning yana bir yorqin misolidir. Tub mazmuni, obrazlari va tuzilishi bilan bu asar "Ilohiy

⁷ Qarang: «Arabskaya srednevekovaya kultura i literatura» (Stati zarubejnyx uchenyx). – M.: Nauka, 1978. – S. 204.

⁸ Qarang: «Дантевская чтения». – М.: Наука, 1973. – С. 115-116.

⁹ Bu haqda batafsil qarang: Komilov N. Ibn Sino va Dante. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 21-24.

komediya”ga ham shaklan, ham mazmuni bilan yaqindir. Sharqshunos olim professor YE.Bertels o’z vaqtida bu asarga ilmiy jamoatchilik e’tiborini qaratgan va ancha batafsil tahlil qilgan edi¹⁰.

Qator falsafiy hamda orifona dostonlari bilan shuhrat qozongan Sanoiy Balxiy (XI-XII asrlar)ning mazkur asari 23 fasl, muqaddima va xotima boblaridan iborat. Unda shoirning xayolan narigi dunyoga sayohati tasvirlangan. “Do‘zax” qatlamlaridagi azob-qiynoqlar manzarasi chiziladi. Muqaddimada o‘simlik joni (“nafsi numo‘ya”), hayvon joni (“ruhi hayvoniy”), insoniy ruh haqida fikr yuritiladi.

Insoniy ruh olami asarda bir afsonaviy shahar sifatida tasvirlangan. Bu shahar ahli o‘zlari va o‘z avlodlaridan boshqani o‘ylamaydilar. Binobarin, o‘zaro kurashlar, urush va janjallar changalida yashaydilar. Shaharning tashqi ko‘rinishi go‘zal, ammo ichkarisi xunuk, jirkanchdir. Shaharning nur, olov va qorong‘ilikdan iborat uchta hokimi bor. Bular ham faqat o‘z manfaatlarini o‘ylaydilar. Ikkita otlari (kecha va kunduz) borki, ular o‘z suvoriylarini yeyish payida yuradilar. Bu bosqichda inson hayoti hayvoniy hayotga o‘xshashdir. Faqat nafsi go‘yo (ruhi notiq)gina uni bu “birodarlari”dan xalos qila oladi.

Shoir qorong‘ulik olamida yuzidan nur yog‘ilib turgan mo‘ysafidni ko‘rib qoladi. Bu nafsi oqila (aql)dir. Mo‘ysafid shoirni ramziy mamlakat sayriga boshlaydi. Safar eng quyi unsur – yer (hayulo)dan boshlanadi. Bu joyda zulumat ham qorong‘ulik hukmron. Odamxo‘r maxluqlar, zaharli ilonlar, bo‘ri, ajdarho, g‘uj-g‘uj chayonlar vahima solib turibdilar. Ularning hammasini Kobon boshqaradi. Keyingi bobda yo‘lovchilar boshi bitta, yuzi yettita, to‘rt kaftli bahaybat afyun qiyofasidagi maxluqqa duch keladilar. Bu hirs, ochko‘zlik va xasislik timsoli. Sanoiy qo‘rqib ketadi, ammo mo‘ysafid bir ishora bilan uni daf etadi. Ilon yo‘ldan chetlashgach, shoir yana o‘z rahnamosi bilan olg‘a qadam bosadi. Bundan keyingi bobda ular tili yuragida – yu, ko‘zi bo‘ynida bo‘lgan devlar (hasad ramzi) yurtiga kelib qoladilar.

Sakkizinchi bobda ustini tutun qoplagan toshloq sahro ko‘rinishidagi ta’ma paydo bo‘ladi. Unda doimo yovvoyi hayvonlar hayronu sarson kezadilar. Ularning boshlari faqat ko‘zdan, qo‘llari nuqul badandan iborat. Bu viloyatdan keyin yo‘lovchilar o‘tishlari lozim bo‘lgan po‘rtanali dengizga duch keladilar. Sanoiy vahimaga tushar ekan, Mo‘ysafid: Agar sen hayvoniy hislarni orqada qoldirsang, bu dengizdan eson-omon o‘tasan, deb maslahat beradi. Demak, adib donishmandlik bilan chin insoniy fazilatlar silsilasini olg‘a surgan. Binobarin, yuksak insoniy ma’naviyatga erishish – ulkan, qo‘rqinchli dengizlardan suzib o‘tish kabi mashaqqatli vazifa ekanligini uqtirmoqchi.

¹⁰ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М.: Наука, 1990. – С. 460.

Nihoyat, shoir nurlari koʻzni qamashtiruvchi yurtga qadam qoʻyadi. Bu – aqli mukammal boʻlgan ibratlar mamlakatidir. Bilim, maʼrifat oshiqqlari shu yerdalar. Sohibdil, solih darvishlar ham uning homiyligida baxtiyordirlar. Moʻysafid, shoirni yana olgʻa borishga undab, oʻzi orqaga qaytadi. Chunki bundan keyingi mamlakatlar safariga uning rahnamoligiga hojat yoʻq edi.

Sanoiy tariqat ahli bilan yuz koʻrishadi, keyin ularning maslahatiga koʻra yana oldinga – Buyuk muhabbat dargohiga intiladi.

Oxirgi bob esa Musaffo Xayrni madh etishga bagʻishlangandir. Dantening “Ilohiy komediya”sida ham mana shu mavzuning badiiy sintezini koʻrish mumkin.

Shunday obrazlar boʻladiki, davr tanlamaydi. Hazrati Xizr, Luqmoni hakim, Afandi, Avliyo obrazlarining genezisi xalq ogʻzaki ijodi, islom dini bilan bogʻliq, unda ham sinkretizm, ham badiiy sintez hodisasini kuzatish mumkin. Avliyo obrazi baʼzan aniq bir shaxs, baʼzan nomaʼlum bir zot timsolida gavdalanadi. Uning barcha asarlardagi vazifasi bir xil: odamlarga yordam beradi, ogʻir vaziyatlardan olib chiqadi, mushkullarini yengillashtiradi, toʻgʻri yoʻl koʻrsatadi, xavf-xatardan ogohlantiradi.

Yuqorida taʼkidlaganimizdek, obrazlar sathidagi badiiy sintez eng qadimgi manbalarimizga borib taqalashi bilan bir qatorda bugungi hikoyalarimizda oʻziga xos tarzda boʻy koʻrsatadi. Ijodkorlarimizda vorisiylik anʼanasi nafaqat uslublarida, balki obraz yaratish mahoratlarida ham koʻrinib turadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA (Results and Discussions)

Adabiyotshunos Damin Toʻrayev Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” romani haqida quyidagicha fikr bildiradi: “Isteʼdodli yozuvchi Isajon Sulton oʻzining “Boqiy darbadar” nomli romanida insoniyat tarixi va hayotning abadiyati xususida hayot aro maʼnosiz daydib, qilar ishlari “hech narsa va faqat hech narsa” boʻlib qolgan kishilarning “boqiy darbadar”ga aylanishini talqin qiladi”. Muallif taʼkidlagan yozuvchining poetik konsepsiyasi toʻplamdagi “TODD”, “Bogʻi “Eram”, “Avliyo”, “Qismat”, “Orif”, “21 asrning 8 yashar bolasi”, “Ismsiz qahramon” hikoyalarida ham boʻrtib turadi.

Mazkur hikoyalarda inson taqdiri, qazo va qadar, insonni baxtga boshlab boradigan yoʻl, har bir qilingan amalning, aytilgan soʻzning, miyada kechgan fikrning inson qismatiga daxldor ekanligi, hayotning maʼnosi oʻzini va oʻzini Yaratganni anglashda ekanligi toʻgʻrisida bir-biriga oʻxshamaydigan voqealar bayon qilingan.

“Bogʻi Eram” hikoyasi bedazor tasviri bilan boshlanadi. Unda “...issiqda oʻt-oʻlanlar orasiga tushib qolgan asalarilar boʻgʻiq gʻoʻngʻillashar edi. Bedazorning nihoyasidan zilol suvli ariq oqib oʻtgan edi”. Hikoya qahramoni va oʻrtogʻi bilan onasi yopgan nonlardan birini olib qochib, ariqqa oqizayotgan vaziyatda tanishamiz.

U sakkiz-to‘qqiz yashar bolakay. Shunda ko‘chaning boshida, loysuvoq uyining oldida doim quyoshda isinib o‘tiradigan Xolmuhammad buva ularning oldiga kelib, bolalarning o‘yinlariga biroz termulib turadi va bolalar saldan keyin esa uning ko‘zlarining yoshlanganligini ko‘rib qolishadi.

“– Nimaga yig‘layapsiz, buva? – deb so‘radim men.

Chol soqoli titrab:

– Bir mahallar men ham onam yopgan nonni shunaqa oqizib yer edim, o‘shani eslab yig‘layapman, bolam. Evoh, o‘zim ham shu ariqdagi nonday oqdim-ketdim... – dedi. Non yegisi kelyapti, deb o‘yladimmi, har holda o‘zimning suvga bo‘kkan nonimni olib, unga uzatganim esimda. Chol bo‘lsa nonni oldi-yu hech uyalib-netmasdan, ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

Bizlar angrayib qoldik.

Chol, qo‘lida bir burda non, ko‘zida yosh, yana imillab yo‘lida davom etdi”¹¹.

Hikoya qahramoni hayoti davomida mo‘jizaga duch keladi va ular bolaning taqdiriga daxldor. Qulagan devor o‘rnida paydo bo‘lgan kattakon darvozadan kirib kelgan chol Hayot ramzi, u o‘zining o‘tgan umriga achinib yig‘laydi, balki imkon bo‘la turib qilmagan yaxshilik, saxovati yoki birovning ko‘nglini og‘ritgani, xafa qilgani uchundir. Ammo adib bunga hech qanday izoh bermaydi. Hikoya yanada qiziqarli tus oladi:

“Uning ortidan qarayman deb ariqdan hatladimu chol ham esimdand chiqib, ko‘zlarim baqraygancha qotib qoldim. Nimani ko‘rding deng? Qopqalari tilladan, tutqichlari billurdan bo‘lgan bir bog‘ning qarshisida ko‘rdim o‘zimni! Qopqa yonida, billur halqani tutib turgan men qatori bir bolakay menga qarab kular va ichkariga imlar edi.

Oldinga ikki qadam bosib, boqqa mo‘raladim. U yerda nimalarni ko‘rganimni aytolmayman, aytganim bilan qanaqadir zaminii narsalarga o‘xshab qolaveradi. U yerdagi daraxtlar, bizning ko‘rganimiz odatdagi daraxtlarga o‘xshab ketgani bilan, mutlaqo boshqacha edi. U yerdagi qushlar, suvlar... Bu bog‘ samoviy edi! G‘oyatda go‘zal edi! Bu go‘zallikka mos ta‘rif topolmay o‘rtanaman.

Bog‘ meni o‘ziga shu qadar maftun etdiki, oldinga beixtiyor yana bir qadam qo‘ydim. Tag‘in bir qadam qo‘ysam, bog‘ ichkarisidaman. Hilpirab uchayotgan oltin ninachilarni tutib olishim, huv anavi zar qanotli Semurg‘ bilan suhbatlashishim hech gap emas...”¹²

Bola qopqaning shundoq yonginasida judayam ulkan shoxlari bulutlar orasida ko‘zga ko‘rinmay ketgan bir yashil daraxtni ko‘rib qoladi. Har zamon-har zamonda

¹¹ Sulton I. Asarlar. I jild. Hikoyalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2017. Bog‘i Eram. – B. 48.

¹² Sulton I. Asarlar. I jild. Hikoyalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2017. Bog‘i Eram. – B. 49.

shoxlaridan yaproqlar uzilib tushayotgan sargʻaygan bir barg uning oyogʻi ostiga kelib tushadi. Bola bargda yozuv borligini, sargʻish tomirchalari boʻrtib turgan yaproq sirtiga «Xolmuhammad Ziy oʻgʻli» deb bitilganini koʻradi.

Oradan yillar oʻtadi, bolakay ulgʻayadi va oʻzi ham ota boʻladi. Ammo bu paytga kelib bedazor kichkinagina boʻlib qolgan, ariq esa koʻmilayozgandi. U oʻgʻliga bogʻdan gilos terib bermoqchi boʻlganida ikkinchi bor moʻjizaga duch keladi.

“Gilos shoxlari orasidan yana oʻsha sirli bogʻ namoyon boʻlgan edi. Oʻsha-oʻsha! Qopqalari tilladan, tutqichlari marvariddan... Eshik oldida qop-qora soqol-moʻylovli yoshgina darbon menga kulib qarab turar edi. U meni tanigan edi, men ham uni tanidim. U imo qilib, ichkariga chorlar edi”¹³.

Bola gullar gʻunchalab, oʻsha zahoti ochilayotganligini, darvoza yonida bahaybat bir daraxt yuksalib turganligini, yaproqlari chirt-chirt uzilayotganini koʻradi. Koʻnglimdan “Toʻbi daraxti shu emasmikin”, degan oʻy kechadi. Bu safar u oyogʻim ostiga uzilib tushgan yaproqqa qarab otasining ismi bitilganini koʻradi. Uyiga qaytgach, otasining yorugʻ olamni tark etganligi ustidan chiqadi va bu bogʻdan choʻchiydigan boʻlib qoladi.

Hikoya qahramoni bogʻni uchinchi dafʼa koʻrganida yoshi anchaga borgan, soch-soqoli oqargan edi. U bu galgi zuhurotidan gʻalati bir hikmat tuysa-da, tubiga yetolmaydi. Endi u eshikdagi darbonning ham sochlariga oq oralaganligini, bogʻ ichida erta kuz boshlanayotganligini va oyogʻi ostiga kelib tushgan yaprokda bolalikdan birga oʻynab katta boʻlgan doʻstining ismi yozilganligini koʻradi.

U saodat bogʻini toʻrtinchi dafʼa koʻrganida sal narida ikkita bolakay ariqda non oqizishayotganiga guvoh boʻladi va ularga qarab koʻz oʻngidan bolaligi, ota-onasi, qaynoq nonlar oʻtadi. Shunda “Bolakaylarning biri meni koʻrib qoldi. Hayron boʻlgandek, koʻzlarini pirpiratib qarab turdi-da:

– Nimaga yigʻlayapsiz, buva? – deb soʻradi.

– Voh bolam-a! Nega yigʻlamayin, koʻnglimdan oʻtganini qanday qilib aytmayin? Axir, men ham bir mahallar onam yopgan nonlarni sizlar kabi ariqda oqizib yer edim... Evoh, oʻzim ham shu ariqdagi nonday oqdim-ketdim-ku!”¹⁴

Hikoyaning qisqacha mazmuni shundan iborat, unda inson umrining toʻrt davri aks etgan. Hazrat Navoiy ham inson umrini toʻrt davrga ajratgan ekanlar. Xalq orasida toʻrt kunlik dunyo degan hikmat ham tez-tez takrorlanadi. Yozuvchi ramz va majozlar vositasida inson umrining oʻtkinchiligi, uning hech bir lahzasini ortga qaytarishning imkoni yoʻqligini, hamma narsa, hatto odamlar ham omonatligini

¹³ Sulton I. Asarlar. I jild. Hikoyalar. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2017. Bogʻi Eram. – B. 50.

¹⁴ Sulton I. Asarlar. I jild. Hikoyalar. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2017. Bogʻi Eram. – B. 48.

eslatadi. Xayol va hayot, tafakkur va taxayyul, tiriklik va o‘lim, fano va baqo sintezlashgan bu tasvirlar inson insondek yashashi shart, degan xulosaga undaydi.

XULOSA (Conclusions)

Xullas, biz yuqoridagi tahlillarimizda o‘zbek adabiyotida obrazlar sathidagi badiiy sintezning tarixiy ildizlari (genezisi) adabiyotimiz merosining qadimiy davrlariga borib taqalishini o‘rgandik. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod obrazi bosh qahramon sifatida tanlangani, bu Navoiygacha yaratilgan “Xamsa”larda kuzatilmagani bu esa ulug‘ shoirning aql – tafakkuri va taxayyulotu natijasida yaratilgan betakror obraz (aynan, biz ta’rif berayotgan sintez hodisasi) ekanligini ilmiy dalilladik.

Bundan tashqari, Yusuf adabiyotimizda faol ommalashgan obraz bo‘lib, “Qur’oni Karim”da, “Qissasi Rabg‘uziy”da, Jomiy va Lutfiy qalamiga mansub “Yusuf va Zulayho” dostonlarida, Gyotening “Zulayxonoma”sida bu zot haqida hikoya qilinganligi haqida to‘xtaldik, eng qizig‘i bugungi hikoyalari aynan shu tarixiy ildizdan suv ichayotganini yozuvchilardan Ulug‘bek Hamdam va Isajon Sulton hikoyalari misolida muqoyasa qildik.

Misollardan ko‘rinadiki, o‘zbek adabiyotida obrazlar sathidagi badiiy sintezning tarixiy ildizlari alohida bir tadqiqot mavzusi bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR (References)

1. «Арабская средневековая культура и литература» (Стати зарубежных ученых). – М.: Наука, 1978. – С. 204.
2. «Дантевская чтения». – М.: Наука, 1973. – С. 115-116.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, VIII tom. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 67.
4. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. –T.: O‘zdavnashr, 1955
5. Imomova G. Hikoyada badiiy sintez va ramziy tasvir, Sharq yulduzi, 2005-yil, 3-5-fasl
6. Isomiddinov Z. Shavqi navo. – Toshkent: Tamaddun, 2021. – B. 12-33.
7. JO‘RAQULOV U. “ADABIY-TARIXIY JARAYoN: IJODKOR. JANR. XRONOTOP”, Toshkent – 2015
8. Komilov N. Ibn Sino va Dante. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 21-24.
9. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy. – Toshkent: Yozuvchi, 1990. – B. 103.
10. Quronov D. va boshqalar. “Adabiyotshunoslik lug‘ati” –T.: Akademnashr, 2013

11. Quronov S, Yusupova D. “Fusuli arbaa” qasida badiiy sintez masalasi” <https://quronov.narod.ru>.
12. QuronovS. “Zamonaviy o‘zbek she’riyatda badiiy sintez muammosi” <https://quronov.uz>
13. Imomova, G. Literary-Artistical Synthesis Opportunities. International Journal on Integrated Education, 4(6), 79-85. 7. Imomova, G. HISTORICAL GENESIS OF ARTISTIC SYNTHESIS IN IMAGE SALES.
14. Niyazova, Z. E., & Imomova, G. M. (2021). ISAJON SULTON HIKOYALARIDA MILLIY MADANIYATIMIZ–XALQ OGZAKI IJODIMIZ UNSURLARINING AKSLANISHI. Scientific progress, 2(8), 363-367.
15. Xayrullo o‘g‘li, Rahmonqulov Musulmon, and Gulchexra Imomova. "FITRAT DRAMATURGIYASIDA DAVR VOQEALARI." USA-SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS AND PROSPECTS OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION 1.2 (2025): 25-30.
16. Xayrullo o‘g‘li, R. M., & Imomova, G. (2025). FITRAT DRAMATURGIYASIDA DAVR VOQEALARI. USA-SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS AND PROSPECTS OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION, 1(2), 25-30.
17. Imomova, Gulchehra. "THE ISSUE OF DOMINANCE IN LITERARY-ARTISTIC SYNTHESIS." Theoretical & Applied Science 6 (2020): 245-249.
18. Imomova, G. (2020). THE ISSUE OF DOMINANCE IN LITERARY-ARTISTIC SYNTHESIS. Theoretical & Applied Science, (6), 245-249.
19. Imomova, G. (2023, December). ADABIYOT VA SAN’ATNING UZVIYLIGI MASALASI. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE ISSN: 2181-3906 2025 International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» VOLUME 4 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ 925 on the topic:“Priority areas for ensuring the continuity of fine art education: problems and solutions” (Vol. 1, No. 01).
20. Dilmurodova, P., & Imomova, G. (2025). CHO ‘LPON HIKOYALARIDA MILLIY QADRIYATLARIMIZGA XOS JIHATLARNING AKS ETISHI. Modern Science and Research, 4(5), 1218-1222.
21. Dilmurodova, P., & Imomova, G. (2025). CHO ‘LPON HIKOYALARIDA MILLIY QADRIYATLARIMIZGA XOS JIHATLARNING AKS ETISHI. Modern Science and Research, 4(5), 1218-1222.
22. Niyazova, Z. E., & Imomova, G. M. (2021). ISAJON SULTON HIKOYALARIDA MILLIY MADANIYATIMIZ–XALQ OGZAKI IJODIMIZ UNSURLARINING AKSLANISHI. Scientific progress, 2(8), 363-367.

23. Imomova, G. ROMAN POETIKASIDA MUALLIF NUTQI VA QAHRAMONLAR NUTQINING ICHKI ALOQALARI. Normuradov M., Xoliqulova S. Yu. "Nanoelektronika" kursini innovatsion yondashuvlar asosida o'qitishga yo 'naltirilgan ta'lim modeli 179 Razzoqov DN, Ravshanova Sh. Q. Maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida kasbiy qiziqishni shakllantirish texnologiyasi 185 Sattorova FE Concepts and methodics of teaching english in primary education 189, 149.
24. Imomova, Gulchehra. "THE ISSUE OF DOMINANCE IN LITERARY-ARTISTIC SYNTHESIS." *Theoretical & Applied Science* 6 (2020): 245-249.
25. Achilov, N. K. (2022). The image of a historical person and its epical interpretation. *JournalNX*, 8(05), 126-132.
26. Rajabova, H. (2025). INTERPRETATION OF TIME AND SPACE IN SHORTS (CHRONOTOPE)(On the example of the stories of the writer Shukhrat Matkarim "Yilon", "Maqar", Kholiyor Safarov "Honor and Life", "Wingless Birds", "The Saddest Joy"). *Modern Science and Research*, 4(3), 1332-1340.
27. Achilov, N. K. "The image of a historical person and its epical interpretation." *JournalNX* 8.05 (2022): 126-132.
28. Achilov, N. K. (2022). The image of a historical person and its epical interpretation. *JournalNX*, 8(05), 126-132.

UDK 662

QATTIQ ZARRACHA XOSSALARINI ANIQLASHDA FRAKSION ANALIZ USULI TADQIQOTI

Xo‘jamov Umidjon Umarkulovich

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
dotsent v.b., texnika fanlari falsafa doktori (PhD)

Xalilova Shaxnoza Isroilovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti assistenti

Juraqulova Sabina Shodiqul qizi

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti magistranti

Xo‘jamova Gulnigor Umarqulovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti magistranti

Musirmonova Sevara Rabiljanovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Gravitatsiya massaga ega bo‘lgan barcha moddiy jismlar o‘rtasidagi universal fundamental o‘zaro ta’sirdir. U kichik tezliklar yaqinlashishida Nyuton qonunlari, umuman esa Eynshteynning umumiy nisbiylik nazariyasi bilan tushuntiriladi. Tortishish kuchi jismlarning massasiga va ular orasidagi masofaga bog‘liq: massa qanchalik katta va jismlar qanchalik yaqin bo‘lsa, tortishish kuchi shunchalik kuchli bo‘ladi. Boyitishning gravitatsion jarayonlari deb shunday jarayonlarga aytiladiki, zichligi, o‘lchami yoki shakli bilan farq qiladigan zarrachalarning muhitda harakatlanish xarakteri va tezligidagi farqi bilan og‘irlik kuchi va qarshilik kuchlarining ta’siri natijasida amalga oshiriladigan jarayonlardir. Gravitatsiya amalga oshiriladigan muhit sifatida suv, og‘ir suspenziya yoki eritmalar va havo – pnevmatik qo‘llaniladi.

Gravitatsion jarayonlarga cho‘ktirish, og‘ir muhitlarda (asosan suspenziyalarda) boyitish, stollarda konsentratsiyalash, shlyuzlar, oqimli konsentratorlar, konussimon, vintli vaqarama-qarshi oqimli separatorlarda, pnevmatik boyitish kiradi. Gravitatsion jarayonlarga foydali qazilmalarni yuvishni ham kiritish mumkin. Gravitatsion boyitish jarayonlari odatda yuqori unumdorligi, boyitish apparatlari va ishlab chiqarish kompleksining soddaligi, nisbatan arzonligi va yuqori samaradorligi bilan ajralib turadi.

Kalit so‘zlar: *fraksion analiz, zichlik, solishtirma o‘g‘irlik, fraksiya, qovushqoqlik, suspenziya.*

АННОТАЦИЯ

Гравитация - это универсальное фундаментальное взаимодействие между всеми материальными телами, обладающими массой. Она объясняется законами Ньютона в сближении малых скоростей и, в целом, общей теорией относительности Эйнштейна. Сила притяжения зависит от массы тел и расстояния между ними: чем больше масса и чем ближе тела, тем сильнее сила притяжения. Гравитационными процессами обогащения называются процессы, осуществляемые в результате действия силы тяжести и сил сопротивления с разницей в характере и скорости движения частиц в среде, различающихся по плотности, размеру или форме. В качестве среды, в которой осуществляется гравитация, используются вода, тяжелые суспензии или растворы и пневматический воздух.

К гравитационным процессам относятся осаждение, обогащение в тяжелых средах (в основном в суспензиях), концентрирование на столах, шлюзы, поточные концентраторы, конические, винтовые и противоточные сепараторы, пневматическое обогащение. К гравитационным процессам можно отнести и промывку полезных ископаемых. Процессы гравитационного обогащения обычно отличаются высокой производительностью, простотой аппаратов обогащения и производственного комплекса, относительной дешевизной и высокой эффективностью.

Ключевые слова: *фракционный анализ, плотность, удельный вес, фракция, вязкость, суспензия.*

ABSTRACT

Gravity is the universal fundamental interaction between all material bodies possessing mass. It is explained by Newton's laws in the convergence of small velocities and, in general, Einstein's general theory of relativity. The force of attraction depends on the mass of the bodies and the distance between them: the greater the mass and the closer the bodies are to each other, the stronger the force of attraction. Gravitational enrichment processes are processes carried out as a result of the action of a gravitational force and resistance forces with a difference in the nature and speed of movement of particles in the medium, differing in density, size, or shape. Water, heavy suspensions, or solutions, and pneumatic air are used as the medium in which gravity is carried out.

Gravitational processes include sedimentation, enrichment in heavy media (mainly in suspensions), concentrating on tables, gates, flow concentrators, conical, screw, and counter-current separators, and pneumatic enrichment. Mineral flushing can also be attributed to gravitational processes. Gravitational enrichment processes

are typically characterized by high productivity, simplicity of the enrichment apparatus and production complex, relatively low cost, and high efficiency.

Key words: *fractional analysis, density, specific gravity, fraction, viscosity, suspension.*

KIRISH

Hozirgi vaqtda tabiatda uch mingga yaqin mineral borligi ma'lum bo'lib, shulardan 250 tasi gravitatsiya usuli bilan boyitish jarayonida qatnashadi. Yuqorida aytilganidek, gravitatsiya zarrachalarning zichligi, shakli va o'lchamlari turli bo'lib, muhitda har xil tezlik bilan harakatlanishi qonuniyatiga asoslangan boyitish usulidir. Shuning uchun, zichlik, shakl, zarracha o'lchami va muhit xossalari degan tushunchalar tahlilini amalga oshirish zarur.

Fraktsion tahlil deb – foydali qazilmani boyitishra moyillik tavsifini aniqlash uchun undari xar-xil zichlikka era bo'lrn zarrachalarni ruhlarra (fraktsiya) ajratishra aytiladi. Boyitishga moyillik tavsifi (xarakteristika) deb foydali qazilmalardari har-xil zichlikka era bo'lrn zarrachalar ruhini sifat va miqdoriy nisbatira aytiladi. Fraktsion tahlil har-xil kattalikdari zarrachalar bilan olib borilishi mumkin. Muhit qilib – mineral tuzlarninr suvdari eritmasi, orranik suyuqlik, suspenziya ishlatiladi. Foydali qazilmalar zarrachalarninr o'lchami 1mm dan yuqori bo'lgan fraktsion tahlil statik sharoitda 1 mm-dan kichik bo'lsa, dinamik usulda (tsenrafugada IE-3) olib boriladi [1].

TADQIQ QILISH METODLARI

Qattiq zarracha xossalari.

Zarrachaning zichligi deb, uning massasini (m) hajmiga nisbatiga aytiladi va δ - harfi bilan belgilanadi:

$$\delta = \frac{m}{V}, \text{ kg/m}^3.$$

Bu yerda: m - zarrachalarning nassasi, kg;

V - zarrachaning hajmi, m³.

Zarrachalarning kattaligi uning gemetrik o'lchami bilan belgilanadi. Hisob-kitoblarni soddalashtirish uchun zarra shaklini inobatga olinmagan holda, «ekvivalent diametr» degan tushuncha kiritilgan:

$$V = \frac{\pi d^3}{6}$$

$$d_y = \sqrt[3]{\frac{6V}{\pi}} = \sqrt[3]{\frac{6m}{\pi\delta}} = 1.24 \sqrt[3]{\frac{m}{\delta}}$$

Minerallarning zichliklari 1300-19300 kg/m³ atrofida bo`ladi (1.-jadval).

1 - jadval.

Minerallarning zichliklari

Mineral	Kimyoviy ifodasi	Zichligi kg/m ³	Foydali modda	Foydali moddaning miqdori, %
Oltin	Au	19300	Oltin	100
Galenit	PbS	7400-7600	Ko'rg'oshin	86,6
Molibdenit	MoS ₂	4300-5000	Molibden	59,94
Magnetit	Fe ₃ S ₂	4500-5300	Temir	72,4
Pirit	FeS ₂	4900-5200	Temir	46,55
Kvarts	SiO ₂	2650	Kremniy	46,7
Kaltsiy	CaCO ₃	2700	SaO	56
Magnezit	MgCO ₃	3000	MgO	47,6
Ko'mir	C	1300-1800	Uglerod	-

Zarra shakli har xil bo`lib, u mineralning tabiatiga bog`liq. Hisoblashlar uchun shakl koeffitsienti degan tushuncha kiritilgan:

$$\varphi = \frac{S_m}{S} = \frac{4,87V^{2/3}}{S}$$

Bu yerda:, φ - shakl koeffistenti;

S_m - sharning yuzasi;

S – noto`g`ri shaklli zarracha yuzasi.

Quyida shakl koeffitsientining qiymati keltirilgan:

Sharsimon..... 1,0;

Yumaloqroq..... 0,8-0,9;

Burchakli..... 0,7-0,8;

Yalpoq..... 0,6-0,7.

Muhitning xossalari

Gravitatsiya usuli bilan boyitishda muhit vazifasini havo, suv, og`ir suyuqlik, suspenziya (loyqa) elektr yoki magnit maydoniga joylashtirilgan suyuq elektrolit o`tashi mumkin. Boyitishda muhitning quyidagi xossalari ahamiyatga molik: zichligi, qovushqoqligi, harakatlanayotgan jismga qarshiligi va barqarorligi [2].

Yuqorida keltirilgan muhit xossalari unda ajraliyotgan zarrachalar harakatiga katta ta'sir qiladi. Shuning uchun ularning qiymatlari boyitish dastgohlarini hisoblashda inobatga olinadi.

Muhitning zichligi deb, muhit massasini, uning hajmiga nisbatiga aytiladi.

$$\Delta = \frac{m}{V}, \text{ kg/m}^3$$

Ma'lumki og'irlik bilan massa o'zaro $mg = G$ nisbatiga ega. Tenglamani ikalla qismini hajmiga bo'lsak quyidagi ifodani olamiz:

$$\Delta g = \rho$$

bu yerda: G – muhitning og'irligi, kg

g - erkin tushish tezlanishi, 9,81 m/s²

ρ -muhitning solishtirma og'irligi kg/m³

Bu zichlik bilan solishtirma og'irlik o'zaro bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Suvning zichligi 20°C haroratda 1000 kg/m³, havoning zichligi - 1,23 kg/m³ ga teng. 2- jadvalda boyitish jarayonida ishlatiladigan ba'zi bir og'ir suyuqliklari tavsifi keltirilgan.

Og'ir suyuqliklardan ZnCl₂, CaCl₂ bromofrom, Tula va Klerchi suyuqliklari sanoatda ko'proq qo'llaniladi.

Og'ir suyuqliklarni (og'irlashtirgichlarni) eritmadagi konsentratsiyalarni o'zgartirib muhit zichligini o'zgartirish mumkin:

Brom miqdori, %	100	75	50	25
Eritmaning zichligi kg/m ³	2890	2430	1890	1320

2-jadval

Og'ir suyuqliklari tavsifi

Suyuqlik	Kimyoviy ifodasi	Zichligi, kg/m ³	Suvdagi eruvchanligi
Rux xlorid	ZnCl ₂	2500	Eriydi
Kalsiy xlorid	CaCl ₂	2500	Eriydi
Bromofrom	CHBr ₃	2890	Eriydi
Tola suyuqligi	CH ₂ (COOTl) ₂	3170	Eriydi
Klerchi suyuqligi	HCOOTl	4250	Eriydi

Suspenziya (loyqa) ning zichligi og'irlashtirgichning zichligi va uning suspenziyadagi hajmiy miqdoriga bog'liq. Bu kattaliklarni o'zaro bog'liqligini quyidagi mulohaza yuritish bilan aniqlash mumkin.

Quyidagi belgilashlarni qabul qilamiz:

V_c - suspenziyaning hajmi, $V_c = 1 \text{ m}^3$;

Δ - suspenziyaning zichligi, kg/m³;

V_T - suspenziyadagi og'irlashtirgichni hajmiy miqdori;

δ - og'irlashtirgichni zichligi, kg/m³;

$V_C - V_T$ - suspenziyadagi suvning hajm miqdori;

Δ_s - suvning zichligi, 1000 kg/m³.

Quyidagi tenglamani yozishimiz mumkin:

$$V_c \Delta = V_T \delta + (V_c - V_T) \Delta c,$$

bundan

$$\Delta = V_T \delta + (1 - V_T) 1000;$$

$$V_T = \frac{\Delta - 1000}{\delta - 1000}$$

Hajm birligidagi suspenziyadagi og'irlashtirgichning miqdori.

$$C = V_T \delta = \frac{\Delta - 1000}{\delta - 1000} \delta$$

Suspenziyadagi og'irlashtirgichni massa bo'yicha konsentratsiyasi quyidagicha:

$$q = V_T \delta = \frac{\Delta - 1000}{\delta - 1000} \cdot \delta$$

Berilgan hajmda suspenziya tayyorlash uchun kerak bo'lgan og'irlashtirgichni miqdori:

$$Q = W V_T \delta = W \frac{\Delta - 1000}{\delta - 1000} \delta$$

bu erda,

W-suspenziya hajmi.

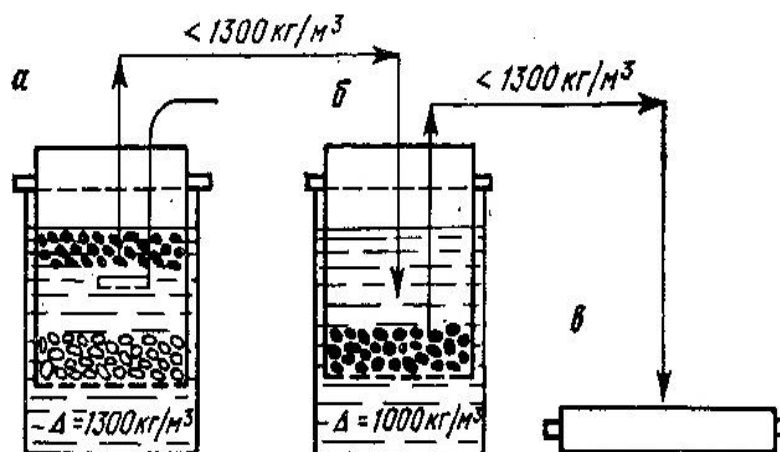
Amalda ko'mirni boyitish uchun tayyorlashda magnetit boyitmasi

($\delta = 4400$), rudalarni boyitish uchun esa ferrosilitsiy ($\delta = 6800$) ishlatiladi.

Suyuq muhitni zichligini oshirish uchun elektr tokidan foydalanilsa ham bo'ladi.

Chunki, magnit va elektr maydonlariga o'rnatilgan elektrolitning zichligi magnit va elektr tokining parametrlariga bog'liq bo'ladi. Buning uchun magnetogidrodinamik qurilmasidan foydalaniladi (1-rasm) [3].

Zichliklari har xil bo'lgan zarrachalarni bir-biridan ajratish uchun amalda «MGD-separatsiya» qurilmasidan foydalaniladi.

1-rasm. Fraksion analiz tajriba qurilmasi

Qurilma dielektrik materialdan yasalgan N va S qutbli idish (1), elektr tokiga ulangan metall elektrod (2, 3) lardan iborat.

Elektrodlar tokka ulanganda elektrolit orqali tok o'ta boshlaydi va magnit maydoni bilan o'zaro ta'sirlanadi. Bu kuch quyidagicha ifodalanadi:

$$F = V I l,$$

bu erda, V – qutblar oralig'idagi magnit maydonini induktsiyasi;

I – elektrolit orqali o'tadigan tok, A;

l – elektrodlar orasidagi masofa, mm.

Elektrolitning elementar hajmiga ta'sir qilayotgan elektromagnit kuchi, pastga yo'nalgan:

$$dF = B j l dS$$

bu yerda: j – elektrolitdagi tok zichligi;

dS – elektrolitni elementar qirqimi;

ldS – elektrolitning elementar hajmi.

U holda, $Bj = dF / ldS$.

Qovushqoqlik faqat harakatlanayotgan suyuqliklardagina mavjud. Tinch turgan muhitda qovushqoqlik bo'lmaydi. SHuning uchun ham μ – ni dinamik qovushqoqlik koeffitsienti deyiladi. Uning o'lchov birligi SI sistemasida Pa·s bilan o'lchanadi. 2-jadvalda bir nechta qovushqoqlikning dinamik koeffitsientlari keltirilgan [4].

Gidravlikada ko'pincha qovushqoqlikni «Kinematik koeffitsienti» degan atama ko'llaniladi va u muhit qovushqoqligi dinamik koeffitsientini muhit zichligi nisbatiga teng:

$$\gamma = \frac{\mu}{\Delta}.$$

Tabiatda Nyuton qonuniga bo'ysunmaydigan muhitlar bo'ladi. Bunga suspenziya (loyqa) deb ataluvchi, kolloid eritmalar, emulsiyalar kiradi. Bunday muhit harakatsiz turganda ham qovushqoqlikka ega. Kolloid eritmalar va emulsiyalarda o'ta mayda qattiq zarrachalar bir-biri bilan tortishish kuchiga, malum tuzilishiga (strukturaga) ega bo'lib eritmada muallaq holda teng tarqalgan bo'ladi. Ammo vaqt o'tishi bilan qattiq zarrachalar asta-sekin bir-biri bilan qo'shilishib pastga qarab cho'ka boshlashadi. Muhitni yuqori qismi tinib boradi, pastki qismi quyuqlashadi va muhit balandligi bo'yicha zichligi o'zgarib boradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Губин С.Л., Авдохин В.М. Флотация магнетитовых концентратов катионными собирателями // Горный журнал. - 2006. - № 7. - С. 80-84.

2. Авдохин В.М. Проблемы и перспективы переработки тонких частиц // Горный информационно-аналитический бюллетень (Научно-технический журнал) 2011. № 1, С. 567-580.
3. Хужамов У.У., Каримов У.Х. Анализ способов переработки урановых руд и практика переработки урановых руд за рубежом // Academy. 2020. №1 (52).
4. Самадов, А. У., Хужакулов, Н. Б., Арипов, А. Р., Хужамов, У. У., & Хамидов, Р. А. (2019). Гидрометаллургик заводларнинг чиқинди омборини геотехнологик тадқиқоти методологияси. Ўзбекистон қончилиқ хабарномаси.— Навоий, (2), 11-13.

ROLLING WITHOUT SLIPPING AND MANNHEIM CORRESPONDENCE OF CURVES ON S^2

Keziban Orbay

Department of Mathematics and Science Education, Faculty of Education,
Amasya University, 05189 Amasya-Türkiye

keziban.orbay@amasya.edu.tr

ABSTRACT

This paper investigates the relationships between two curves rolling over each other without slipping on the unit sphere in three-dimensional Euclidean space, together with their Mannheim partner curves, from the viewpoint of geodesic curvature. The corresponding relations between their geodesic Frenet frames are first derived, followed by an analysis of the relations between their geodesic curvatures.

Mathematics Subject Classification: 53A04, 53A17

Keywords: Geodesic curvature, Mannheim partner curves, Rolling without slipping.

1. Introduction

Curves are one of the two main subjects studied in classical differential geometry. In such investigations, the properties of curves are examined through their components in a neighborhood of a point (Carmo, 1976). The Frenet frame, curvature, and torsion are used to characterize curves at a given point. The relative positions of two curves can be analyzed in terms of the elements of their Frenet frames. By establishing relations among the elements of the Frenet frames of two curves, mathematicians have defined several special pairs of associated curves. Among these, the *involute–evolute* pair of curves, whose tangent vectors at corresponding points are orthogonal (Huygens, 1673); the *Bertrand* pair of curves, which share a common principal normal vector (Bertrand, 1850); and the *Mannheim* pair of curves, in which the principal normal vector of one curve corresponds to the binormal vector of the other (Liu & Wang, 2008; Orbay & Kasap, 2009), are the most widely studied.

Mannheim curves on the sphere can be regarded as the adaptation of classical Mannheim pairs to the differential structure of spherical geometry. Şenyurt, Altun, and Cevahir (2017) provided a detailed analysis of Mannheim curve pairs by employing the Darboux vector together with the special Smarandache curves associated with the Sabban frame constructed on the sphere. Wang and Yuan (2020)

proposed a method for generating Mannheim curves from spherical curves and demonstrated that all Mannheim curves can be obtained in this manner. Takahashi (2022) established the necessary conditions under which both regular and singular spherical curves in the three-dimensional sphere become Mannheim curves. Collectively, these studies indicate that Mannheim curves possess a structurally rich nature within the framework of spherical differential geometry.

The study of how pairs of curves transform under motion geometry is another intriguing topic. This subject is of interest not only for purely mathematical investigations but also for various applied fields such as physics, engineering, computer-aided design, robotics, and industrial manufacturing, where the motion of curves or even the joint motion of a curve and a surface play a significant role. In computer-aided design and manufacturing, offset curves and surfaces have been extensively examined both in terms of their geometric definitions and computational methods, and the fundamental concepts and algorithms in this field have been thoroughly discussed in the literature (Pham, 1992; Maekawa, 1999). In industrial manufacturing, problems such as tool-path generation, collision analysis, and surface quality optimization are also solved using algorithms based on surface kinematics (Lu, Zhang, Tian, Han & Wang, H. 2021; Qin, Jia, Ma, Ren, & Song, 2017). From a physical perspective, the motion of curves and surfaces has been studied in connection with fluid dynamics, materials science, and geometric evolution equations (Shi, Chen, & Xie, 2017), offering new insights into practical engineering problems (Wu, Wang, Wei, & Zhu, 2022). These studies demonstrate that spatial kinematic differential geometry is not merely a theoretical branch of mathematics, but also plays an important role in mechanism analysis, robot kinematics, and engineering applications.

The kinematic differential geometry of curves under spatial motion provides a powerful framework for examining the motion of curves from a geometric perspective. In this field, not only differential geometric concepts such as line motions, axoids, curvature, and torsion are employed, but also algebraic tools such as dual numbers and the Study transformation. For example, Wang, Liu, and Xiao (1997a, 1997b, 1997c) investigated the trajectories generated by a point and a line in spatial kinematics from a new viewpoint, determining the invariants of axoids and revealing their kinematic significance. Lan, Huijun, and Liuming (2002) decomposed plane pairs to explain the formation of curve pairs; by considering the distribution of these curve pairs, they divided the plane pairs into four distinct regions and defined and analyzed their limiting cases. Orbay and Şahin (2022) clarified the behavior of Mannheim offsets by utilizing Mannheim partner curves of two spherical curves

under a one-parameter helical motion. Alluhaibi and Abdel-Baky (2023) examined the kinematic properties of special line trajectories and demonstrated their relations with the Disteli axis. Almoneef and Abdel-Baky (2023) investigated line motions in space within the framework of kinematic differential geometry, establishing spatial counterparts of the Euler-Savary and Disteli formulas. Building on this line of research, the kinematic geometry of line congruences in Euclidean 3-space was further analyzed, leading to the derivation of curvature relations and Hamilton–Mannheim formulas that extend the geometric interpretation of line motions (Almoneef & Abdel-Baky, 2025).

In this study, Mannheim partner curves corresponding to each other under the without slipping rolling motion on the unit sphere in three-dimensional Euclidean space are investigated. First, the relations between the geodesic Frenet frames of the Mannheim partner curves are derived. Then, the relationships between their geodesic curvatures are examined. Finally, an illustrative example is presented to support the theoretical results.

2. Preliminaries

Let two curves C and $\bar{C}$ roll over each other without slipping on the unit sphere S^2 .

The curves C and $\bar{C}$ are parameterized by arc lengths s and $\bar{s}$, respectively. Let C^* and $\bar{C}^*$ denote the Mannheim partner curves of C and $\bar{C}$, parameterized by s^* and $\bar{s}^*$, respectively. The geodesic Frenet frames at the corresponding points $c(s)$, $c^*(s^*)$, $\bar{c}(\bar{s})$, and $\bar{c}^*(\bar{s}^*)$ of the Mannheim pairs (C, C^*) and $(\bar{C}, \bar{C}^*)$ are denoted by $\{e, t, g\}$, $\{e^*, t^*, g^*\}$, $\{\bar{e}, \bar{t}, \bar{g}\}$, and $\{\bar{e}^*, \bar{t}^*, \bar{g}^*\}$, respectively. For a curve lying on the unit sphere, let $\{e, t, g\}$ denote the geodesic Frenet frame, where e is the position vector, t is the unit tangent vector, and $g = e \times t$ is the binormal vector. The derivatives of these frame vectors with respect to the arc-length parameter s satisfy

$$e_s = t, t_s = -e + \gamma g, g_s = -\gamma t, \quad (1)$$

where γ denotes the geodesic curvature (Ravani & Ku, 1991). Similarly, the derivative equations of the geodesic Frenet frames $\{e^*, t^*, g^*\}$, $\{\bar{e}, \bar{t}, \bar{g}\}$, and $\{\bar{e}^*, \bar{t}^*, \bar{g}^*\}$ are given by

$$\bar{e}_{\bar{s}} = \bar{t}, \bar{t}_{\bar{s}} = -\bar{e} + \bar{\gamma} \bar{g}, \bar{g}_{\bar{s}} = -\bar{\gamma} \bar{t}, \quad (2)$$

$$e_{s^*}^* = t^*, t_{s^*}^* = -e^* + \gamma^* g^*, g_{s^*}^* = -\gamma^* t^*, \quad (3)$$

$$\bar{e}_{\bar{s}^*}^* = \bar{t}^*, \bar{t}_{\bar{s}^*}^* = -\bar{e}^* + \bar{\gamma}^* \bar{g}^*, \bar{g}_{\bar{s}^*}^* = -\bar{\gamma}^* \bar{t}^*. \quad (4)$$

Under the without slipping rolling condition, these frames are related through rotation transformations at the points of tangency. The corresponding relations between the

geodesic Frenet frames are then established to express how the Mannheim partner curves during the without slipping rolling motion on S^2 .

3. A Mannheim curve pair rolling without slipping on the sphere S^2

Let the geodesic Frenet frames of the curves C and $\bar{C}$ on the sphere S^2 at their common point M be denoted by $\{e, t, g\}$ and $\{\bar{e}, \bar{t}, \bar{g}\}$, respectively. Let C^* and $\bar{C}^*$ denote the Mannheim partner curves of C and $\bar{C}$, and with corresponding geodesic Frenet frames $\{e^*, t^*, g^*\}$ and $\{\bar{e}^*, \bar{t}^*, \bar{g}^*\}$, respectively. The Mannheim curve pairs (C, C^*) and $(\bar{C}, \bar{C}^*)$ satisfy the following relations:

$$e^* = (\cos\theta)e + (\sin\theta)t$$

$$t^* = g \tag{5}$$

$$g^* = (\sin\theta)e - (\cos\theta)t$$

and

$$\bar{e}^* = (\cos\beta)\bar{e} + (\sin\beta)\bar{t}$$

$$\bar{t}^* = \bar{g} \tag{6}$$

$$\bar{g}^* = (\sin\beta)\bar{e} - (\cos\beta)\bar{t}.$$

Here, $\theta = \theta(s^*)$ and $\beta = \beta(\bar{s}^*)$ denote, respectively, the angles between the position vectors e and e^* , and between $\bar{e}$ and $\bar{e}^*$.

If the curves C and $\bar{C}$ roll over each other without slipping, the geodesic Frenet frames satisfy the following relations:

$$\bar{e} = e$$

$$\bar{t} = (\cos\alpha)t + (\sin\alpha)g \tag{7}$$

$$\bar{g} = -(\sin\alpha)t + (\cos\alpha)g$$

where, $\alpha = \alpha(\bar{s})$ is the angle between the tangent vectors t and $\bar{t}$. If $\alpha = 0$, the curves are tangent in the same direction, and their frames coincide. The quantity $\alpha_{\bar{s}} = \frac{d\alpha}{d\bar{s}}$ represents the rotational velocity of the geodesic Frenet frame in the tangent plane during the rolling without slipping (Struik, 1988).

Under the rolling without slipping motion on the unit sphere S^2 , the geodesic Frenet frames of the curves C and $\bar{C}$ are related through a rotation about the normal direction at their instantaneous point of contact. These rotational relations, previously established in Equation (7), make it possible to express the Frenet frames of the Mannheim partner curves (C, C^*) and $(\bar{C}, \bar{C}^*)$ in terms of one another. By combining the frame transformations associated with (i) the Mannheim pair structure and (ii) the rolling without slipping condition, explicit formulas are obtained that describe the correspondence between the frames at matched points on these curves. The following corollaries summarize these relations.

Corollary 1. Under the rolling without slipping motion, at the corresponding points of the curves $\mathcal{C}$ and $\bar{\mathcal{C}}^*$ lying on the sphere S^2 , the following relations hold between their geodesic Frenet frames:

$$\begin{aligned}\bar{e}^* &= (\cos\beta)e + (\sin\beta \cos\alpha)t + (\sin\beta \sin\alpha)g \\ \bar{t}^* &= -(\sin\alpha)t + (\cos\alpha)g \\ \bar{g}^* &= (\sin\beta)e - (\cos\beta \cos\alpha)t - (\cos\beta \sin\alpha)g.\end{aligned}\tag{8}$$

Corollary 2. Under the rolling without slipping motion, at the corresponding points of the curves $\bar{\mathcal{C}}$ and $\mathcal{C}^*$ lying on the sphere S^2 , the following relations hold between their geodesic Frenet frames:

$$\begin{aligned}e^* &= (\cos\theta)\bar{e} + (\sin\theta \cos\alpha)\bar{t} - (\sin\theta \sin\alpha)\bar{g} \\ t^* &= (\sin\alpha)\bar{t} + (\cos\alpha)\bar{g} \\ g^* &= (\sin\theta)\bar{e} - (\cos\theta \cos\alpha)\bar{t} + (\cos\theta \sin\alpha)\bar{g}\end{aligned}\tag{9}$$

Corollary 3. Under the rolling without slipping motion, at the corresponding points of the curves $\mathcal{C}^*$ and $\bar{\mathcal{C}}^*$ lying on the sphere S^2 , the following relations hold between their geodesic Frenet frames:

$$\begin{aligned}\bar{e}^* &= (\cos\beta \cos\theta + \sin\beta \cos\alpha \sin\theta)e^* + (\sin\beta \sin\alpha)t^* + (\cos\beta \sin\theta - \sin\beta \cos\alpha \cos\theta)g^* \\ \bar{t}^* &= -(\sin\alpha \sin\theta)e^* + (\cos\alpha)t^* + (\sin\alpha \cos\theta)g^* \\ \bar{g}^* &= (\sin\beta \cos\theta - \cos\beta \cos\alpha \sin\theta)e^* - (\cos\beta \sin\alpha)t^* + (\sin\beta \sin\theta + \cos\beta \cos\alpha \cos\theta)g^*\end{aligned}\tag{10}$$

With the frame correspondences established, attention now turns to the geodesic curvatures of the curves. The following theorems present the curvature identities that arise from the interaction between the Mannheim structure and the rolling motion.

Theorem 1. While the curves $\mathcal{C}$ and $\bar{\mathcal{C}}$ lying on the sphere S^2 roll over each other without slipping, the geodesic curvatures of the curves $\mathcal{C}$, $\mathcal{C}^*$, $\bar{\mathcal{C}}$, and $\bar{\mathcal{C}}^*$ are given by:

- $\gamma = \frac{s_s^*}{\sin\theta}$,
- $\gamma^* = \cot\theta$,
- $\bar{\gamma} = \frac{\bar{s}_s^*}{\sin\beta}$,
- $\bar{\gamma}^* = \cot\beta$.

Proof. a. Taking the derivative of the relation for e^* given in Equation (5) with respect to the parameter s^* yields

$$e_{s^*}^* = (-\sin\theta\theta_{s^*})e + (\cos\theta)e_{s^*} + (\cos\theta\theta_{s^*})t + (\sin\theta)t_{s^*}.$$

Substituting Equations (1), (3), and (5) into the derivatives yields

$$g = (-\sin\theta\theta_{s^*})e + (\cos\theta)s_{s^*}t + (\cos\theta\theta_{s^*})t + (\sin\theta)(-e + \gamma g)s_{s^*}.$$

Simplifying, one obtains

$$g = (-\sin\theta\theta_{s^*} - \sin\theta s_{s^*})e + (\cos\theta)(s_{s^*} + \theta_{s^*})t + (\sin\theta\gamma s_{s^*})g$$

Assuming $\sin\theta \neq 0$, it follows that

$$\theta_{s^*} = -s_{s^*}, \quad \gamma = \frac{s_{s^*}}{\sin\theta}.$$

b. Taking the derivative of t^* in Equation (5) with respect to s^* and using Equation (1) gives

$$t_{s^*}^* = -\gamma s_{s^*} t.$$

On the other hand, using Equations (3) and (5) yields

$$t_{s^*}^* = (-\cos\theta + \gamma^* \sin\theta)e + (-\sin\theta - \gamma^* \cos\theta)t.$$

Comparing the coefficients and assuming $\sin\theta \neq 0$, it follows that

$$\gamma^* = \cot\theta.$$

c. Taking the derivative of $\bar{e}^*$ in Equation (6) with respect to $\bar{s}^*$ gives

$$\bar{e}_{\bar{s}^*}^* = (-\sin\beta\beta_{\bar{s}^*})\bar{e} + (\cos\beta)\bar{e}_{\bar{s}^*} + (\cos\beta\beta_{\bar{s}^*})\bar{t} + (\sin\beta)\bar{t}_{\bar{s}^*}.$$

Substituting Equations (2), (4), and (6) into the derivatives yields

$$\bar{g} = (-\sin\beta\beta_{\bar{s}^*})\bar{e} + (\cos\beta)\bar{t}\bar{s}_{\bar{s}^*} + (\cos\beta\beta_{\bar{s}^*})\bar{t} + (\sin\beta)(-\bar{e} + \bar{\gamma}\bar{g})\bar{s}_{\bar{s}^*}.$$

Simplifying, one obtains

$$\bar{g} = (-\sin\beta\beta_{\bar{s}^*} - \sin\beta\bar{s}_{\bar{s}^*})\bar{e} + (\cos\beta\bar{s}_{\bar{s}^*} + \cos\beta\beta_{\bar{s}^*})\bar{t} + (\sin\beta\bar{\gamma}\bar{s}_{\bar{s}^*})\bar{g}.$$

Assuming $\sin\beta \neq 0$, the following that

$$\beta_{\bar{s}^*} = -\bar{s}_{\bar{s}^*}, \quad \bar{\gamma} = \frac{\bar{s}_{\bar{s}^*}}{\sin\beta}.$$

d. Taking the derivative of $\bar{t}^*$ in Equation (6) with respect to $\bar{s}^*$ and considering Equation (2) gives

$$\bar{t}_{\bar{s}^*}^* = -\bar{\gamma}\bar{s}_{\bar{s}^*}\bar{t}.$$

Using Equations (4) and (6), one obtains

$$-\bar{e}^* + \bar{\gamma}^*\bar{g}^* = (\sin\beta\bar{\gamma}^* - \cos\beta)\bar{e} + (-\cos\beta\bar{\gamma}^* - \sin\beta)\bar{t}.$$

Comparing the coefficients and assuming $\sin\beta \neq 0$, it follows that

$$\bar{\gamma}^* = \cot\beta.$$

Theorem 2. While the curves C and $\bar{C}$ lying on the sphere S^2 roll over each other without slipping, the geodesic curvatures of the curves $C, C^*, \bar{C}, \bar{C}^*$ satisfy the following relations:

a. $\gamma^* = s_{s^*}\sqrt{\gamma^2 - (s_{s^*}^*)^2},$

b. $\bar{\gamma} = \bar{s}_{\bar{s}^*}(\gamma + \alpha_s),$

c. $\bar{\gamma}^* = \mp\sqrt{(\bar{s}_{\bar{s}^*})^2(\bar{s}_{\bar{s}^*})^2(\gamma + \alpha_s)^2 - 1},$

d. $\bar{\gamma}^* = \bar{s}_{\bar{s}^*}\sqrt{\bar{\gamma}^2 - 1}.$

Proof. a. From Theorem 1(b), it follows that

$$\sin\theta = \frac{1}{\sqrt{(\gamma^*)^2 + 1}}.$$

From Theorem 1(a), $\sin \theta$ can also be expressed as

$$\sin \theta = \frac{s_s^*}{\gamma}.$$

Equating these two expressions gives

$$\frac{1}{\sqrt{(\gamma^*)^2 + 1}} = \frac{s_s^*}{\gamma}$$

which leads to

$$\gamma^* = s_s^* \sqrt{\gamma^2 - (s_s^*)^2}.$$

b. Taking the derivative of the relation for $\bar{t}$ given in Equation (7) with respect to the parameter $\bar{s}$ yields

$$\bar{t}_{\bar{s}} = s_{\bar{s}} [(-\cos \alpha) \alpha_s t + (\cos \alpha) t_s + (\cos \alpha) \alpha_s g + (\sin \alpha) g_s].$$

Substituting Equations (1) and (2) into this expression gives

$$-\bar{e} + \bar{\gamma} \bar{g} = s_{\bar{s}} [(-\cos \alpha) e + (-\sin \alpha) (\alpha_s + \gamma) t + (\cos \alpha) (\alpha_s + \gamma) g].$$

Assuming $\sin \alpha \neq 0$, the following relations are obtained:

$$\cos \alpha = \bar{s}_s, \gamma = \alpha_s, \bar{\gamma} = \bar{s}_s (\gamma + \alpha_s).$$

c. From Theorem 1(d), it follows that

$$\bar{\gamma}^* = \frac{\cos \beta}{\sin \beta} = \frac{\sqrt{1 - (\sin \beta)^2}}{\sin \beta}$$

Using Theorem 1(c) and Theorem 2(b) and carrying out the required computations, one obtains

$$\bar{\gamma}^* = \frac{\sqrt{1 - \left(\frac{s_s^*}{\gamma}\right)^2}}{\frac{s_s^*}{\gamma}},$$

$$\bar{\gamma}^* = \bar{s}_s (\gamma + \alpha_s) \bar{s}_{\bar{s}}^* \sqrt{1 - \left(\frac{s_s^*}{\bar{s}_s (\gamma + \alpha_s)}\right)^2},$$

$$\bar{\gamma}^* = \mp \bar{s}_{\bar{s}}^* \sqrt{(\bar{s}_s)^2 (\gamma + \alpha_s)^2 - (\bar{s}_s^*)^2},$$

$$\bar{\gamma}^* = \mp \sqrt{(\bar{s}_{\bar{s}}^*)^2 (\bar{s}_s)^2 (\gamma + \alpha_s)^2 - 1}.$$

d. From Theorem 1(d), it follows that

$$\bar{\gamma}^* = \frac{\cos \beta}{\sin \beta} = \frac{\sqrt{1 - (\sin \beta)^2}}{\sin \beta}$$

From Theorem 1(c), $\sin \beta$ can also be expressed as

$$\sin \beta = \frac{\bar{s}_{\bar{s}}^*}{\bar{\gamma}}$$

Equating these two expressions gives

$$\bar{\gamma}^* = \frac{\sqrt{1 - \left(\frac{\bar{s}_{\bar{s}}^*}{\bar{\gamma}}\right)^2}}{\frac{\bar{s}_{\bar{s}}^*}{\bar{\gamma}}}$$

$$\bar{\gamma}^* = \frac{\sqrt{\bar{\gamma}^2 - 1}}{\bar{s}_s^*}$$

which leads to

$$\bar{\gamma}^* = \bar{s}_s^* \sqrt{\bar{\gamma}^2 - 1}.$$

The following corollaries can be derived from Theorem 2.

Corollary 4. If the curve C is geodesic, then the geodesic curvature of the curve $\bar{C}$ depends on the rate of change of its tangent direction ($\bar{\gamma} = \bar{s}_s \alpha_s$).

Corollary 5. If the curve $\bar{C}$ is geodesic, then the geodesic curvature of the curve C depends on the rate of change of its tangent direction in the opposite direction ($\gamma = -\alpha_s$).

Corollary 6. If the curve C^* is geodesic, then the geodesic curvature of the curve C is equal to the ratio between the two parametrizations ($\gamma = s_s^*$).

Corollary 7. If the curve $\bar{C}^*$ is geodesic, then the geodesic curvature of the curve $\bar{C}$ is constant ($\bar{\gamma} = \mp 1$).

A clearer understanding of the above findings may be achieved by examining a concrete example in which some of these results can be explicitly observed.

Example 1. Let C and $\bar{C}$ be two curves on S^2 given by

$$C(s) = (\cos\varphi \cos(\frac{s}{\cos\varphi}), \cos\varphi \sin(\frac{s}{\cos\varphi}), \sin\varphi),$$

$$\bar{C}(\bar{s}) = (\cos\chi \cos(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}), \sin\chi, \cos\chi \sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi})),$$

where φ and χ are constant angles with $\varphi \neq 0$ and $\chi \neq 0$.

First, consider the geodesic Frenet frame $\{e, t, g\}$ and the geodesic curvature γ of the curve C . We have

$$e = (\cos\varphi \cos(\frac{s}{\cos\varphi}), \cos\varphi \sin(\frac{s}{\cos\varphi}), \sin\varphi),$$

$$t = (-\sin(\frac{s}{\cos\varphi}), \cos(\frac{s}{\cos\varphi}), 0),$$

$$g = (-\sin\varphi \cos(\frac{s}{\cos\varphi}), -\sin\varphi \sin(\frac{s}{\cos\varphi}), \cos\varphi).$$

The geodesic curvature is

$$\gamma = \langle t_s, g \rangle,$$

$$\gamma = \langle (-\frac{1}{\cos\varphi} \cos(\frac{s}{\cos\varphi}), -\frac{1}{\cos\varphi} \sin(\frac{s}{\cos\varphi}), 0), (-\sin\varphi \cos(\frac{s}{\cos\varphi}), -\sin\varphi \sin(\frac{s}{\cos\varphi}), \cos\varphi) \rangle,$$

$$\gamma = \frac{\sin\varphi}{\cos\varphi} = \tan\varphi.$$

Thus, the geodesic curvature of C is constant.

Similarly, the geodesic Frenet frame $\{\bar{e}, \bar{t}, \bar{g}\}$ and the geodesic curvature $\bar{\gamma}$ of the curve $\bar{C}$ are given by

$$\bar{e} = (\cos\chi \cos(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}), \sin\chi, \cos\chi \sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi})),$$

$$\begin{aligned}\bar{t} &= (-\sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}), 0, \cos(\frac{\bar{s}}{\cos\chi})), \\ \bar{g} &= (\sin\chi \cos(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}), \cos\chi, \sin\chi \sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi})),\end{aligned}$$

from which

$$\bar{\gamma} = -\tan\chi.$$

Hence, the geodesic curvature of $\bar{C}$ is also constant.

Under the condition of rolling without slipping, the equality $e = \bar{e}$ is imposed.

$$\cos\varphi \cos(\frac{s}{\cos\varphi}) = \cos\chi \cos(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}), \quad \cos\varphi \sin(\frac{s}{\cos\varphi}) = \sin\chi, \quad \sin\varphi = \cos\chi \sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}),$$

it follows that

$$\frac{\sin\chi}{\cos\varphi} = \sin(\frac{s}{\cos\varphi}), \quad \frac{\sin\varphi}{\cos\chi} = \sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}).$$

Differentiating the relation $e = \bar{e}$ yields

$$e_s s_{\bar{s}} = \bar{e}_{\bar{s}}, \quad t s_{\bar{s}} = \bar{t},$$

and therefore

$$s_{\bar{s}} = \langle t, \bar{t} \rangle = \sin(\frac{s}{\cos\varphi}) \sin(\frac{\bar{s}}{\cos\chi}) = \tan\chi \tan\varphi.$$

Thus,

$$s_{\bar{s}} = \tan\varphi \tan\chi = -\gamma \bar{\gamma}.$$

Now, using the relation

$$\bar{\gamma} = \bar{s}_s (\gamma + \alpha_s),$$

we obtain

$$\alpha_s = \bar{\gamma} s_{\bar{s}} - \gamma,$$

$$\alpha_s = -\tan^2\chi \tan\varphi - \tan\varphi = -\tan\varphi \sec^2\chi.$$

This expression describes how the angle between the tangent vectors changes during the rolling motion without slipping.

REFERENCES

- Almoneef, A., & Abdel-Baky, R. (2023). Kinematic differential geometry of a line trajectory in spatial movement. *Axioms*, 12(5), 472. <https://doi.org/10.3390/axioms12050472>
- Almoneef, A. A., & Abdel-Baky, R. (2025). On the kinematic-geometry of a line congruence. *International Journal of Geometric Methods in Modern Physics*. <https://doi.org/10.1142/S0219887826500817>
- Alluhaibi, A., & Abdel-Baky, R. (2023). Kinematic-geometry of lines with special trajectories in spatial kinematics. *AIMS Mathematics*, 8(9), 19518–19539. <https://doi.org/10.3934/math.2023552>
- Bertrand, J. (1850). Mémoire sur la théorie des courbes à double courbure. *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Sciences*, 31, 623–624.

Carmo, M. P. do. (1976). *Differential geometry of curves and surfaces*. Prentice-Hall.

Huygens, C. (1673). *Horologium oscillatorium sive de motu pendulorum ad horologia aptato demonstrations geometricae* [The pendulum clock or geometrical demonstrations concerning the motion of pendula as applied to clocks]. Iowa State University Press. http://historical.library.cornell.edu/kmoddl/toc_huygens1.html

Lan, Z., Huijun, Z., & Liuming, L. (2002). Kinematic decomposition of coupler plane and the study on the formation and distribution of coupler curves. *Mechanism and Machine Theory*, 37(1), 115–126.

Liu, H., & Wang, F. (2008). Mannheim partner curves in 3-space. *Journal of Geometry*, 88(1), 120–126.

Lu, L., Zhang, J., Tian, X., Han, J., & Wang, H. (2021). Tool path optimization for robotic surface machining by using sampling-based motion planning algorithms. *Journal of Manufacturing Science and Engineering*, 143(1), 011002. <https://doi.org/10.1115/1.4047734>

Maekawa, T. (1999). An overview of offset curves and surfaces. *Computer-Aided Design*, 31(3), 165–173. [https://doi.org/10.1016/S0010-4485\(99\)00013-5](https://doi.org/10.1016/S0010-4485(99)00013-5)

Orbay, K., & Kasap, E. (2009). On Mannheim partner curves in E^3 . *International Journal of Physical Sciences*, 4(5), 261–264.

Orbay, K., & Şahin, T. (2022). Mannheim offsets of ruled surfaces under the 1-parameter motions. *Boletim da Sociedade Paranaense de Matemática*, 40(1), 1–9. <https://doi.org/10.5269/bspm.50973>

Pham, B. (1992). Offset curves and surfaces: A brief survey. *Computer-Aided Design*, 24(8), 223–229. [https://doi.org/10.1016/0010-4485\(92\)90059-J](https://doi.org/10.1016/0010-4485(92)90059-J)

Qin, J.-Y., Jia, Z.-Y., Ma, J.-W., Ren, Z.-J., & Song, D.-N. (2017). An efficient 5-axis toolpath optimization algorithm for machining parts with abrupt curvature. *Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part C: Journal of Mechanical Engineering Science*, 231(9), 1609–1621. <https://doi.org/10.1177/0954406215620824>

Ravani, B., & Ku, T. S. (1991). Bertrand offsets of ruled and developable surfaces. *Computer-Aided Design*, 23(2), 145–152.

Shi, Q., Chen, Y., & Xie, X. (2017). Interplay of surface geometry and vorticity dynamics in incompressible flows on curved surfaces. *Applied Mathematics and Mechanics*, 38, 1191–1212. <https://doi.org/10.1007/s10483-017-2238-8>

Struik, D. J. (1988). *Lectures on classical differential geometry* (2nd ed.). Dover Publications.

Şenyurt, S., Altun, Y., & Cevahir, C. (2017). *Mannheim Partner Curve: A Different View. International Journal of Mathematical Combinatorics*, 2(2), 84–91.

Takahashi, M., & Yu, H. (2022). Bertrand and Mannheim Curves of Spherical Framed Curves in a Three-Dimensional Sphere. *Mathematics*, 10(8), 1292. <https://doi.org/10.3390/math10081292>

Wang, D. L., Liu, J., & Xiao, D. Z. (1997a). Kinematic differential geometry of a rigid body in spatial motion-I: A new adjoint approach and instantaneous properties of a point trajectory in spatial kinematics. *Mechanism and Machine Theory*, 32(4), 419–432. [https://doi.org/10.1016/S0094-114X\(96\)00075-4](https://doi.org/10.1016/S0094-114X(96)00075-4)

Wang, D. L., Liu, J., & Xiao, D. Z. (1997b). Kinematic differential geometry of a rigid body in spatial motion-II: A new adjoint approach and instantaneous properties of a line trajectory in spatial kinematics. *Mechanism and Machine Theory*, 32(4), 433–444. [https://doi.org/10.1016/S0094-114X\(96\)00076-6](https://doi.org/10.1016/S0094-114X(96)00076-6)

Wang, D. L., Liu, J., & Xiao, D. Z. (1997c). Kinematic differential geometry of a rigid body in spatial motion-III: Distribution of characteristic lines in the moving body in spatial motion. *Mechanism and Machine Theory*, 32(4), 445–457. [https://doi.org/10.1016/S0094-114X\(96\)00077-8](https://doi.org/10.1016/S0094-114X(96)00077-8)

Wu, H., Wang, Y., Wei, X., & Zhu, D. (2022). Spatial path planning for robotic milling of automotive casting components based on optimal machining posture. *Metals*, 12(8), 1271. <https://doi.org/10.3390/met12081271>

Wang, Y., & Chang, Y. (2020). Mannheim curves and spherical curves. *International Journal of Geometric Methods in Modern Physics*, 17(7), 2050101. <https://doi.org/10.1142/S0219887820501017>

RAQAMLI DAVRDA INSON VA TEXNOLOGIYA UYG‘UNLIGI

Rasulov Dilshodbek Shuxratbek o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi

ABSTRACT

Artificial intelligence is currently being widely used in different sectors of the economy to improve social and economic conditions, increase production volumes, and automate every sector. This article examines the differences between artificial intelligence and human intelligence, the large-scale reforms being carried out to increase its contribution to economic development, as well as the areas in which it is currently used, its development trends, and the advantages observed in the development process.

Keywords: *Artificial intelligence, digital technologies, stages of development, healthcare, medical field, education, digital data, economic relations.*

ANNOTATSIYA

Sun‘iy intellekt hozirgi kunda iqtisodiyotning bir-biridan farq qiluvchi sohalarida keng miqqiyosda ijtimoiy va iqtisodiy holatni takomillashtirish, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, har bir sohada avtomatlashtirish isharini olib borish uchun foydalanilmoqda. Ushbu maqolada sun‘iy intellektlarning inson metnatidan farqlari, ularning iqtisodiyotning rivojlanishida hissasini ko‘paytirish uchun olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, shuningdek, hozirda qaysi sohalarida qo‘llanilayotgani, ularning rivojlanish tenden siyalari, rivojlanish jarayonida kuzatilayotgan avfzalliklari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Sun‘iy intellekt, raqamli texnologiyalar, rivojlanish bosqichlari, sog‘liqni saqlash, tibbiyot sohasi, ta‘lim sohasi, raqamli ma‘lumotlar, iqtisodiy aloqalar.*

KIRISH

So‘nggi o‘n yillik ma‘lumotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, sun‘iy intellekt hayotimizdagi deyarli barcha sohalarda o‘z o‘rniga ega bo‘lib ulgurdi va hattoki ba‘zi kasblarning yo‘q bo‘lishiga olib keldi. Barchamizga ma‘lum bo‘lgan sun‘iy intelegt bu - informatikaning alohida sohasi bo‘lib, odatda inson ongi bilan bog‘liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o‘rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima qilish va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug‘ullanishi tushuniladi.¹⁵

¹⁵ Oybek O.X., Gulxayo P.A., G‘iyos P.G., Sun‘iy intellekt va uning inson faoliyatidagi tutgan o‘rni. Scientific progress. 929-935-betlar.

Sun'iy intellektdan moliya, tibbiyot, qishloq xo'jaligi, ta'lim, biznes sohalarida samaradorlikni oshirish, sarf qilinadigan harajatlarni kamaytirib olinadigan foydani oshirish uchun avtomatlashtirilib, maxsus tizimlaridan foydalanilmoqda. Sun'iy intellektning rivojlanishining zamonaviy texnologiyalarining faoliyatiga ta'siri va bundan kuzatilayotgan va kutilayotgan natijalar eng muhim jihatlaridan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun har bir davlatning ichki ijtimoiy-iqtisodiy holati ham bir maromda rivojlanishi kerak. Hozirgi kunda sun'iy intellekt yordamida mavjud sohalardagi shart-sharoitlar va imkoniyatlar takomillashtirilmoqda, samaradorlikka erishilmoqda, duch kelinishi mumkin bo'lgan muammoli holatlar oldindan prognozlashtirilmoqda, katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash uchun qulay texnologiyalarni qo'llanilmoqda va avtomatlashtirilib borilmoqda.

Jumladan davlatimiz tomonidan barcha rivojlangan davlatlarda foydalanilayotgan tizimli standartlar asosida, ya'ni sun'iy intellekt yordamida aqlli shaharlarda, aqlli transportda, iqtisodiyotning tarmoqlarida avtomatlashtirish ishlarini ko'paytirilishiga katta e'tibor qaratilayotgani sir emas, buning dalili sifatida qaror va farmonlarni, olib borilayotgan islohotlarni ko'rishimiz mumkin. Masalan: Strategiya sun'iy intellekt texnologiyalari rivojlanishining joriy holati va xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalarini hisobga olgan holda mamlakatimizda sun'iy intellektni keng qo'llash, jadal rivojlantirish maqsadlari, vazifalari va ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi. Shuningdek, Strategiyada sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida milliy manfaatlarni inobatga olgan holda strategik ustuvor yo'nalishlarda loyihalarni amalga oshirish, o'rta va uzoq muddatli, shu jumladan, ilmiy-texnikaviy rivojlanish sohasidagi vazifalar belgilab beriladi.¹⁶

Ushbu olib borilayotgan islohotlar ham ijtimoiy, ham iqtisodiy manfaatlarga erishish, innovatsion loyihalarni amalga oshirish, amaliy va nazariy ko'nikmalarni ko'payishiga turtki bo'ldi. Davlatimizda chet el standartlariga asoslangan holda sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi, qishloq xo'jaligi va iqtisodiy sohalarda ketma-ketlik bilan avtomatlashtirilib, kerakli sun'iy ong bilan ishlaydigan yangi zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida statistik, analitik, qiyosiy, kuzatuv, induktiv, deduktik, mantiqiy, monitoring, ekspress-baholash va boshqa tahlil usullaridan foydalanildi. O'rganilgan adabiyotlar natijasida mavzu to'liq yoritib berildi. Xorijiy mamlakatlar

¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi. PF-132-son Farmoni. <https://www.lex.uz/uz/docs/-7158604>

bilan hamkorlikda olib borilayotgan islohotlar ko'rib chiqildi. Jadvallarda tegishli shakllantirildi va solishtirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar turli sohalarda jadal rivojlanib, inson faoliyatini samarali qo'llab-quvvatlashga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalari nafaqat ish jarayonlarini avtomatlashtirish, balki qaror qabul qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish va innovatsiyalarni rivojlantirish imkoniyatlarini ham kengaytirmoqda. Shu bois, turli sohalarda sun'iy intellektdan foydalanish jarayonida erishilayotgan afzalliklarni tahlil qilish muhimdir.

Har bir davlat iqtisodiy tomonlama rivojlanishi uchun birinchi o'rinda sog'lom fuqarolar, ya'ni sog'lom muhit kerakligini hisobga olsak tibbiyot sohasiga qaratilayotgan e'tibor yetarlicha samarali keng tahlil qilingan islohot ekanligini tushunamiz. Sun'iy intellektning sog'liqni saqlash sohasida foydalanilishining mavjud sohaga ko'rsatgan ijobiy ta'sirlari:

-Tibbiyot sohasida shifokorlar va bemorlar o'rtasida avtomatik ravishda ma'lumotlar almashuvi jarayoni amalga oshiriladi, ammo katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash jarayoni ko'p holatlarda xodimlar uchun qiyinchiliklar tug'diradi, shu sababli bemorlarning ma'lumotlarini tez va oson kiritish va qayta tahlil qilish uchun maxsus tizim va dasturlarga murojat qilinmoqda. Bu yillar davomida bir inson haqida barcha ma'lumotlar to'planib borishi va ma'lum bir tezkor muolaja qilish kerak bo'lgan vaziyatda, bemor haqidagi kerakli bo'lgan ma'lumotlarni qachon tug'ilganidan boshlab qanday tibbiy dori-darmonlarga allergik reaksiya ko'rsatishi mumkinligigacha bilib olishimiz mumkin;

-Zamonaviy texnologiyalar va sun'iy intellekt kuchlarining umumlashishi natijasida tibbiyot olamida olamshumul innovatsiyalar ham kuzatiloqda, sun'iy ongga ega bo'lgan robototexnikalar bemorlarni inson omilisiz, o'zi ko'rikdan o'tkazib, ko'rsatilishi zarur bo'lgan muolaja va hattoki jarrohlik operatsiyalarini ham amalga oshirmoqda;

-Malakali tibbiyot xodimlari yetishmaydigan yoki masofa uzoq bo'lgan vaziyatlarda, masofadan turib bemorlar bilan aloqa qilish imkoniyatlari ham keng rivojlanmoqda. 2024-yilning yanvar oyi statistikasiga qaraganda Amerika Qo'shma Shtatlarida 50 million fuqaro masofaviy ko'riklardan foydalanadi.¹⁷ Bundan insolar o'rtasida ko'rik vaqtida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflardan himoyalab,

¹⁷ Antony L., Komaroff MD. Editor in Chief, Harvard Health Letter article; "Editorial Advisory Poard Member, Harvard Health Publishing. What's the future of remote patient monitoring?"; <https://www.health.harvard.edu/staying-healthy/whats-the-future-of-remote-patient-monitoring>

xavfsiz aloqani vujudga kelishi ta'minlanmoqda. Bunda ham ko'riklar sun'iy ong orqali amalga oshirilayotgani katta inovatsion yutuqdir.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish borasida so'nggi o'n yillikda AQSh sog'liqni saqlash tizimida sezilarli o'zgarishlarga erishdi. Bu jarayon, ayniqsa, HITECH Act va 21st Century Cures Act kabi islohotlar bilan yanada tezlashdi. Mazkur hujjatlar tibbiyotda axborot texnologiyalaridan foydalanish, raqamli ma'lumotlarni boshqarish va sog'liqni saqlash xizmatlarini modernizatsiya qilishni qo'llab-quvvatladi.

ONC (Office of the National Coordinator for Health Information Technology) tomonidan sertifikatlangan axborot tizimlari, xususan elektron tibbiy yozuvlar (EHR), klinik hamda ma'muriy jarayonlarni samarali boshqarishda muhim o'rin tutadi. Hozirgi kunda ushbu tizimlar kasalxonalarining 97 foizi va ambulatoriya muassasalarining qariyb 80 foizida qo'llanilmoqda. Bu esa AQSh sog'liqni saqlash sektorida raqamlashtirish jarayonlarining keng ko'lamda joriy etilganini ko'rsatadi.¹⁸

Shuningdek, klinik qarorlarni qo'llab-quvvatlovchi tizimlar (CDS) — dori vositalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir haqida ogohlantirishlar yoki yurak xatarini hisoblaydigan algoritmlar kabi vositalar — ko'p yillardan buyon shifokorlar faoliyatida qo'llanib kelinmoqda. So'nggi yillarda sun'iy intellekt (AI) va mashinaviy o'rganish (ML) texnologiyalarining rivojlanishi CDS tizimlarining imkoniyatlarini yanada kengaytirib, diagnostika, profilaktika va davolash jarayonlarida yanada chuqurroq tahlillarni amalga oshirish imkonini bermiqda.

Bilamizki ta'limga sarmoya kiritilmasa iqtisodiyotga arjatilgan barcha moliyaviy ko'maklar o'z samarasini ko'rsatmaydi. O'tgan asrlarda ba'zi davlatlarning boshqaruv tizimini tahlil qilib iqtisodiy bilimning pastligi va bilimga bo'lgan investitsiyaning pastligini ta'sirini davlatning iqtisodiyotining zaiflashishi, inflatsiya holatlarini kuzatilishiga olib kelganligidan ko'rishimiz mumkin. Shu sababli o'rta va oliy ta'lim muassasalaridan yetuk shaxs sifatida shakllangan kadrlarni chiqarish uchun mavjud sharoitlarni yaxshilamoqda. Tarixda Benjamin Franklin o'z kitobida "Eng yaxshi sarmoya bu- bilimga qilingan sarmoyadir" deb aytib o'tadi. Shu sababli ham ta'lim tizimiga e'tibor kuchli va quyida hozirgi kunda ta'lim tizimida foydalanilayotgan zamonaviy platformalar va ularning yutuqlari haqida ma'lumotlarni ko'rib chiqamiz.

An'anaviy maktablar o'quvchilar uchun shaxsiy bilimlarini oshirish, muloqot qila olish qobiliyatlarini shallantirish, yangiliklar yaratuvchanlik qobiliyatlarini shakllantirish, o'z ustida ishlash uchun eng optimal joy hisoblanadi. Sun'iy intellekt

¹⁸ Micky Tripathi, Assistant Secretary for Technology Policy; National Coordinator for Health Information Technology; and Chief Artificial Intelligence Officer (Acting); https://www.hhs.gov/about/agencies/asl/testimony/2023/12/13/artificial-intelligence.html?utm_source

bu o'rinda har bir o'quvchi uchun individual shug'ullanishga, bilim va ko'nikmalarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Laser-Freeman va Anderson chet tillarini o'rganish uchun ikkita muhim texnologiyalarni qo'shadi. Bu texnologiyalar podkastlar, elektron lug'atlar, podkastlar, webloglar va weboard kabi pedagogik resurslarni ta'minlab beradi, shuningdek, o'rganish tajribasini oshiradi, ya'ni maqsadli tilga kirish imkoniyatini oshiradi va o'quvchilarning o'z darajasi va tezligi ustida ishlashlari va qachon va qayerda o'qishni tanlash imkoniyatlari mavjud. Ular texnologiya o'quvchilarni grammatikaga jalb qilish imkoniyatiga ega ekanligini ham qo'shimcha qiladilar, bu esa ikkinchi tilni o'zlashtirishda muhim jarayon hisoblanadi.¹⁹

Sun'iy intellektning ta'lim tizimiga jadal kirib kelishi so'nggi yillarda talabalar o'rtasida ham keng ko'lamli o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Digital Education Council tomonidan 2024 yilda o'tkazilgan Global AI Student Survey natijalari ham bu jarayonning xalqaro miqyosdagi tendensiyalarini yaqqol aks ettiradi. Tadqiqotda 16 ta mamlakatdan 3 839 nafar talaba ishtirok etib, bakalavriat, magistratura va doktorantura darajasidagi ta'lim jarayonlarida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish holati o'rganildi.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, talabalarni 86 foizi o'z o'qish faoliyatida sun'iy intellekt vositalaridan muntazam foydalanishini bildirgan, ulardan 54 foizi sun'iy intellekt texnologiyalaridan haftasiga kamida bir martadan ko'proq foydalanishini qayd etgan, ishlatilayotgan sun'iy intellekt vositalari orasida ChatGPT eng keng tarqalgan bo'lib, javoblarning 66 foizi aynan shu platformadan foydalanishini aytgan.

Shu bilan birga, talabalar AI texnologiyalaridan faol foydalanayotgan bo'lishiga qaramay, ularning 58 foizi sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmaga ega emasligini bildirgan. Bu esa ta'lim muassasalarida raqamli ko'nikmalarni savodxonligini oshirish, talabalarga mos o'quv dasturlarini yaratish va raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish zarur ekanini ko'rsatadi.²⁰

Mazkur so'rovnoma natijalari sun'iy intellektning ta'lim jarayonlariga chuqur singib borayotganini, shuningdek, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga ehtiyoj yuqori ekanini ta'kidlaydi. Natijalar ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, AI vositalaridan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish va raqamli texnologiyalarni didaktik jarayonga integratsiyalash zaruriyatini ko'rsatib beradi.

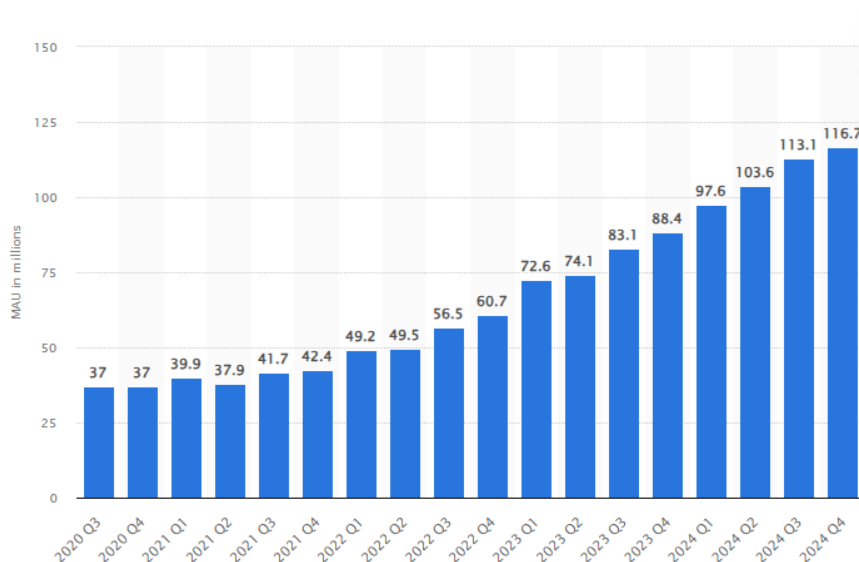
¹⁹ Musa Nushi, Mohamad Hosein Eqbali Shahid Beheshti University, "Daneshjo Boulevard, Evin Sq. DUOLINGO: A MOBILE APPLICATION TO ASSIST SECOND LANGUAGE LEARNING. Teaching English with Technology", 17(1), 89-98, <http://www.tewtjournal.org>

²⁰ By Digital Education Council, What Students Want: Key Results from DEC Global AI Student Survey 2024, https://www.digitaleducationcouncil.com/post/what-students-want-key-results-from-dec-global-ai-student-survey-2024?utm_source

Sun'iy intellekt bilan ishlash jarayonida o'quvchining kuchsiz tomonlarini aniqlash va ko'proq shu jihatga e'tibor qaratish imkoniyatlari yuzaga keladi. Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalaniladigan hozirgi kunda keng ommalashgan platformalarga misol bu Duolingo va Thinker Math kabi ilovalarni olishimiz mumkin. Duolingo platformasi chet tillarini mukammal o'rganish va qo'shimcha mashg'ulotlardan foydalanish uchun mo'ljallangan. Thinker Math esa matematika bo'yicha bilim va ko'nikmalarni takomillashtirish uchun mo'ljallangan. O'quvchilar vaqtlarini to'g'ri taqsimlagan holda mavjud pedagogik texnologiyalar va intellektual resurslardan foydalanib shug'ullansa, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash orqali kuchli mutaxassislik sari qadam tashlayotgan bo'ladi.

1-jadval

2020-2024-yil oralig'idagi faol duolingo platformasi foydalanuvchilari soni²¹

Yuqorida ko'rgan faol dualinogo foydalanuvchilar sonini tahlil qiladigan bo'lsak 2020-yilning uchinchi choragida foydalanuvchilar soni 37 milliontani tashkil etgan va bu ko'rsatkich 2024-yilning 4-choragiga kelib 116.7 millionni tashkil etgan. Raqamlardan ko'rishimiz mumkinki, yildan yilga ta'lim sohasida platformalarga bo'lgan ehtiyoj o'sib bormoqda, buning asosiy sababi sifatida inson kapitalining tejalishi, ko'p funksiyalarga ega ekanligini keltirisimiz mumkin.

Sun'iy intellekt bizning kundalik hayotimizda tobora ko'proq qismiga kirib boroqda. Bu jamoatchilik fikrida yangi "raqamli mifologiya" ni yaratishga hissa qo'shgan ko'plab nashrlarning mavzusi bo'lib, umid va qo'rquvni kuchaytiradi. Sun'iy intellekt jarayonining rivojlanishi iste'mol tiklanishiga umid beradi, ko'pgina kasblarda mahsuldorlikning o'sishiga, tavakkal qilish jarayonida ma'lumotlar yanada

²¹ Number of monthly active Duolingo users worldwide from 3rd quarter 2020 to 4th quarter 2024, Published by Statista Research Department, Mar 3, 2025, <https://www.statista.com/statistics/1309610/duolingo-quarterly-mau/>

yaxshiroq bo'lishiga imkon beradi, lekin ayni paytda rivojlangan mamlakatlarda ish o'rinlarining kamayishi mumkinligi aholi o'rtasida qo'rquvni keltirib chiqarmoqda, katta ko'nikmalarni qayta o'rganishni, ijtimoiy tuzilmalar ichida raqamli bo'linishni kengayishiga imkon yaratadi.²² Sun'iy intellektlar iqtisodiyotda doimiy sodir bo'ladigan kundalik vazifalarni bajara olishi tufayli iste'mol narxlarining tushishiga, mahsulotlarning sifatini oshishiga xizmat qilmoqda.

Katta kompaniyalar va ishlab chiqarish korxonalari, davlat xizmatlari, moliya va bank tizimlarida inson mehnatining o'rniga sun'iy intellekt va zamonaviy texnologiyalardan ish samaradorligini oshirish va mahsulot va xizmat turlarini kengaytirish va takomillashtirishdan foydalanmoqda. Ammo bu tizimlar keng qamrovli vazifalarni bajarganligi, foydalanuvchiga katta daromad olib kelganligi tufayli ham ularning narxлари kichik biznes vakillarining budjetlariga qimmatlik qilishi turgan gap. Shu sababli hozirda eng so'nggi rusumdagi zamonaviy raqamli texnologiyalar faqatgina kapital aylanmasi katta hajmda bo'lgan iqtisodiy tashkilotlarda qo'llanilmoqda.

Raqamli texnologiyalar bilan ishlash jarayonlarida davomli tarzda sarf qilingan xarajatlar haqidagi, olingan umumiy daromad, soliq va turli kommunal to'lovlar va boshqa shu kabi sarf-xarajatlar haqidagi ma'lumotlar kiritilib turishi davomida, texnologiyalar barcha ma'lumotlarni aniq, ma'lum qoidalarga suyangan holda tahlil qilib, kelgusida keladigan daromadlarni prognoz qilib berishi bilan birgalikda moliya bozoridagi tendensiyalarni tahlil qilish, qaysi yo'nalishga kiritilgan invetsitsiya ko'proq muvaffaqiyatga erishishi mukinligi haqida ma'lumotlarni beradi.

Bu vazifa inson tomonidan ham bajarilishi mumkin, ammo insonning shaxsiyatidagi ma'lsuliyat qo'rquvi, emotsional holati, shaxsiy fikrlashi kabi tamoyillari qaror qilish uchun salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Shuningdek, insonlarda xato qilish holatlari bu odatiy hol, hamma ham mukammal emas va insonning kuchi doimiy ravishda bir maromda bo'lmaydi, lekin bu rivojlanish siklini buzadigan holatlardandir. Hozirgi kundagi avtomatlashtirilgan murakkab tizim va texnologiyalar orqali ish jarayonlaridagi xatolarning miqdorini sezilarli darajada kamaytirilmoqda. Bular orqali 24/7 rejimdagi ishchi kuchi va xizmatlarni taklif qilinmoqda, bu ishlab chiqarish jarayonida mahsulot hajmini ortishiga, xizmat ko'rsatish jarayonida iste'molchilar bilan doimiy ravishda bog'lanish, ulardagi muammolarni tezkorlik bilan hal qilish imkonini beradi. Bilamizki muammo faqatgina iste'molchilar bilan sodir bo'lmaydi, ishlab chiqarish jarayoni yokida

²² Mohamed Ali Trabelsi. The impact of artificial intelligence on economic development. Journal of Electronic Business & Digital Economics. <https://doi.org/10.1108/JEBDE-10-2023-0022>

ta'minot zanjridagi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan muammolarni oldini olishi, sodir bo'lgan holatda tezkorlik bilan optimal yechimlarni kiritadi, ya'ni boshqarish va tartibga solish jarayonlarini takomillashtiradi.

Jahon iqtisodiy forumi tomonidan sun'iy aql 2025-yilgacha 85 million ish o'rnini egallashini taxmin qildi. Freethink, chakana ishlarning 65% ni o'sha yilga qadar avtomatlashtirish mumkinligini aytadi, bu asosan texnologik yutuqlar, xarajatlar va ish haqining ko'tarilishi, qattiq mehnat bozorlari va iste'mol xarajatlarining kamayishi bilan bog'liq.²³ Shu bilan birgalikda sun'iy ong intellektual har bir yo'nalishning professional mutaxassislar uchun ko'plab ish o'rinlarini yaratayoganini ko'rshimiz mumkin. Avtomatlashtirish tahdidlari 2030 yilning oxirigacha 3 million ish o'rinlarini, hattoki bir vaqtning o'zida texnologiya kutilayotgan raqamlardan ham ko'proq ish o'rinlari yaratishi mumkin. Sun'iy aql faqat halokatli emas. Hisobotda aytilishicha, yangi ish o'rinlari yaratiladi, mavjud rollar qayta quriladi va martabani almashtirish ajoyib imkoniyat bo'ladi.²⁴ Shuni hisobga olgan holda, sun'iy intellekt iqtisodiyot va ish bozorida ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi: bir tomondan, avtomatlashtirish ba'zi ish o'rinlarini qisqartirishi mumkin, boshqa tomondan esa yangi kasblar va mutaxassisliklar uchun imkoniyatlar yaratadi. Shu sababli, ishchi kuchini raqamli va texnologik kompetensiyalar bilan boyitish, malaka oshirish va doimiy o'qish tizimini rivojlantirish zarur bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sun'iy intellektlardan iqtisodiyotning jabhalarida foydalanish ishning samaradorligini oshirishi; resurslardan samarali foydalanishga; inson kapitallarini to'g'ri taqsimlanishi va himya qilishi; iste'molchilarga xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirilishi; sog'liqni saqlash tizimida yutuqlarga erishilishi; o'sib rivojlanayotgan kelajak avlodning bilim va ko'nikmalarini yuksaltirishi; davlat, koxrona, bank va turli boshqaruv shaklidagi kompaniyalar daromadlarining ko'payishiga, ba'zi sohalarida inson mehnatlarining qadrsizlanishini oldini olishi, katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlay va prognozlarning yanada aniqlashishi kabi hayratlanarli darajada ko'p avzalliklarni insonlarga taqdim etib kelmoqda.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, masofaviy tibbiy ko'riklar va raqamli sog'liqni saqlash tizimlari zamonaviy tibbiyotning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. AQSh tajribasi, xususan telemeditsina xizmatlaridan 50 milliondan ortiq fuqaroning foydalanishi hamda EHR kabi sertifikatlangan axborot tizimlarining

²³ Mark Talmage-Rostron. Mark is a college graduate with Honours in Copywriting. He is the Content Marketing Manager at Nexford. How Will Artificial Intelligence Affect Jobs 2024-2030. <https://www.nexford.edu/insights/how-will-ai-affect-jobs>

²⁴ 10. Written by Tech Blog. How Will Artificial Intelligence Create More Jobs by 2025?. <https://somyt536.medium.com/how-will-artificial-intelligence-create-more-jobs-by-2025-4edfb449aa9a>

deyarli barcha shifoxonalarda joriy etilgani, raqamli texnologiyalar tibbiy xizmat sifatini oshirishda muhim omil ekanini isbotlaydi.

Mazkur tajribani inobatga olgan holda, sog'liqni saqlash tizimini yanada takomillashtirish uchun bir qator ustuvor yo'nalishlarni rivojlantirish zarur. Avvalo, telemeditsina xizmatlarini kengaytirish malakali mutaxassislar yetishmaydigan hududlarda aholiga tezkor, qulay va xavfsiz tibbiy yordam ko'rsatish imkonini beradi. Shuningdek, EHR hamda boshqa raqamli axborot tizimlarini to'liq joriy etish klinik jarayonlarning shaffofligini oshiradi, xatoliklarni kamaytiradi va tibbiy ma'lumotlar almashinuvini soddalashtiradi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektning jadal rivojlanishi mehnat bozorida nafaqat xavf, balki katta imkoniyatlar ham yaratmoqda. Avtomatlashtirish ba'zi ish o'rinlari qisqarishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lsada, ilg'or texnologiyalar asosida yangi kasblar va mutlaqo yangi soha bo'yicha ish o'rinlari shakllanmoqda. Bu jarayon har bir mamlakatdan, jumladan O'zbekistondan ham, mehnat bozorini zamon talablari asosida qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Mazkur o'zgarishlarni samarali boshqarish uchun birinchi navbatda kasbiy qayta tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili, dasturlash va avtomatlashtirish yo'nalishlaridagi ko'nikmalarni rivojlantirish kelajak mehnat bozorida raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Shu bilan birga, avtomatlashtirish ta'sirida qisqarishi mumkin bo'lgan ish o'rinlariga alternativ bo'lgan yangi yo'nalishlarni shakllantirish orqali iqtisodiy barqarorlikni saqlash mumkin.

Shuningdek, sun'iy intellektni joriy etayotgan korxonalarni qo'llab-quvvatlash yangi ish o'rinlarining yaratilishiga xizmat qiladi, yoshlar uchun IT va AI bo'yicha erta bosqichdan boshlab ta'limni kuchaytirish esa kelajakda malakali kadrlar tayyorlanishiga zamin yaratadi. Raqamlashtirish jarayonlarining ijtimoiy oqibatlarini hisobga olgan holda, AI texnologiyalarini bosqichma-bosqich va oqilona tatbiq etish aholi bandligining barqarorligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, sun'iy intellektni mehnat bozoriga integratsiya qilish jarayoni to'g'ri boshqarilganda iqtisodiy o'sishni tezlashtiruvchi, zamonaviy kasblarni rivojlantiruvchi va yangi imkoniyatlar yaratadigan omilga aylanadi. Shu bois, texnologik o'zgarishlarga moslashish va kadrlar salohiyatini oshirish kelajakdagi barqaror rivojlanishning asosiy sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oybek O.X., Gulxayo P.A., G'iyos P.G., Sun'iy intellekt va uning inson faoliyatidagi tutgan o'rni. Scientific progress. 929-935-betlar.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti.Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi. PF-132-son Farmoni.
<https://www.lex.uz/uz/docs/-7158604>
3. Antony L., Komaroff MD. Editor in Chief, Harvard Health Letter article; “Editorial Advisory Poard Member, Harvard Health Publishing. What`s the future of remote patient monitoring?”
4. Micky Tripathi, Assistant Secretary for Technology Policy; National Coordinator for Health Information Technology; and Chief Artificial Intelligence Officer (Acting);
https://www.hhs.gov/about/agencies/asl/testimony/2023/12/13/artificial-intelligence.html?utm_source
5. Musa Nushi, Mohamad Hosein Eqbali Shahid Beheshti University, “Daneshjo Boulevard, Evin Sq. DUOLINGO: A MOBILE APPLICATION TO ASSIST SECOND LANGUAGE LEARNING. Teaching English with Technology”, 17(1), 89-98, <http://www.tewtjournal.org>
6. By Digital Education Council, What Students Want: Key Results from DEC Global AI Student Survey 2024, https://www.digitaleducationcouncil.com/post/what-students-want-key-results-from-dec-global-ai-student-survey-2024?utm_source
7. Number of monthly active Duolingo users worldwide from 3rd quarter 2020 to 4th quarter 2024, Published by Statista Research Department, Mar 3, 2025, <https://www.statista.com/statistics/1309610/duolingo-quarterly-mau/>
8. Mohamed Ali Trabelsi. The impact of artificial intelligence on economic development. Journal of Electronic Business & Digital Economics.<https://doi.org/10.1108/JEBDE-10-2023-0022>
9. Mark Talmage-Rostron.Mark is a college graduate with Honours in Copywriting. He is the Content Marketing Manager at Nexford. How Will Artificial Intelligence Affect Jobs 2024-2030. <https://www.nexford.edu/insights/how-will-ai-affect-jobs>
10. Written by Tech Blog. How Will Artificial Intelligence Create More Jobs by 2025?. <https://somyt536.medium.com/how-will-artificial-intelligence-create-more-jobs-by-2025-4edfb449aa9a>

UDK: 34(045)(575.1)

ORCID: 0000-0002-6153-3893

XUSUSIYLASHTIRISH TUSHUNCHASINING IQTISODIY VA HUQUQIY TABIATI

Imomniyozov Doniyorbek Baxtiyor o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Fuqarolik huquqi kafedrası o'qituvchisi

e-mail: d.imomniyozov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xususiylashtirish tushunchasining kelib chiqish tarixi, mazmun-mohiyati, mazkur tushunchasining yuridik hamda iqtisodiy jihatlari ochib beriladi. Mazkur tadqiqot ishida xususiylashtirish tushunchasi qiyosiy-huquqiy metod asosida tahlil qilinadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyotini rivojlantirish, jamiyatda xususiy mulkni ko'paytirish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini kamaytirishning samarali usullaridan biri bu davlatga qarashli bo'lgan aktivlarni xususiylashtirish sanaladi. Xususiylashtirish nafaqat davlat mulkni begonalashtirish, balki yangi iqtisodiy tuzilmalarni shakllantirish, xo'jalik jamiyatlariga ular uchun avval yopiq bo'lgan iqtisodiyot sohalarida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish imkoniyatini yaratishdir. Xususiylashtirish iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish, raqobatni rag'batlantirish, davlat va mahalliy byudjetlarni to'ldirish muammolarini hal qilishga imkon beradi.

Xususiylashtirish natijalari, uning muvaffaqiyati ko'p jihatdan davlat va kommunal mulkni jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiga ajratish munosabatlarini huquqiy tartibga solish mexanizmining qanchalik mukammalligiga bog'liq. Xususiylashtirish tushunchasi esa iqtisodiy va huquqiy jihatdan talqin qilinadi.

Shu jihatdan ushbu maqolada xususiylashtirish tushunchasi, uning iqtisodiy, huquqiy jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada doktrinal va normativ konsepsiyalarning xususiylashtirishga turlicha yondashuvlari yoritiladi. Shu munosabat bilan xususiylashtirish atamasini huquqiy kategoriya sifatida, ammo iqtisodiy asoslashni hisobga olgan holda kengaytirilgan talqin qilish zarur degan xulosaga kelishdi.

Kalit so'zlar: *xususiylashtirish, davlat mulki, aktivlar, xususiy mulk, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, davlat ulushi, xo'jalik jamiyati, ulush, aksiya.*

ЭКОНОМИКО-ПРАВОВОЙ ХАРАКТЕР ПОНЯТИЯ ПРИВАТИЗАЦИИ

Имомниёзов Дониёрбек Бахтиёр угли

Преподаватель кафедры гражданского права
Ташкентский государственный юридический
университет

e-mail: d.imomniyozov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье будет раскрыта история возникновения, сущность, юридические и экономические аспекты понятия приватизация. В данной исследовательской работе анализируется понятие приватизации на основе сравнительно-правового метода. Известно, что одним из эффективных способов развития рыночной экономики, увеличения частной собственности в обществе, уменьшения вмешательства государства в экономику является приватизация государственных активов. Приватизация-это не только отчуждение государственной собственности, но и формирование новых хозяйственных структур, создание возможности хозяйственным обществам осуществлять предпринимательскую деятельность в ранее закрытых для них отраслях экономики. Приватизация позволяет решить проблемы монополизации экономики, стимулирования конкуренции, пополнения государственных и местных бюджетов.

Результаты приватизации, ее успешность во многом зависят от того, насколько совершенен механизм правового регулирования отношений разделения государственной и муниципальной собственности на собственность физических и юридических лиц. С другой стороны, понятие приватизации трактуется экономически и юридически.

В связи с этим в данной статье анализируется понятие приватизации, ее экономические, правовые аспекты. В статье рассматриваются различные подходы доктринальных и нормативных концепций к приватизации. В связи с этим был сделан вывод о необходимости расширенного толкования термина приватизация как правовой категории, но с учетом экономического обоснования.

Ключевые слова: приватизация, государственная собственность, активы, частная собственность, юридическое лицо, физическое лицо, государственная доля, хозяйственное общество, доля, акция.

ECONOMIC AND LEGAL NATURE OF THE CONCEPT OF PRIVATIZATION

Imomniyozov Doniyorbek Bakhtiyor ugli

Lecturer at the Department of Civil Law

Tashkent State Law of University

e-mail: d.imomniyozov@gmail.com

ABSTRACT

This article will reveal the history of the emergence, essence, legal and economic aspects of the concept of privatization. This research paper analyzes the concept of privatization based on the comparative legal method. It is known that one of the effective ways to develop a market economy, increase private property in society, and reduce state intervention in the economy is the privatization of state assets. Privatization is not only the alienation of state property, but also the formation of new economic structures, the creation of an opportunity for economic companies to carry out entrepreneurial activities in sectors of the economy that were previously closed to them. Privatization makes it possible to solve the problems of monopolizing the economy, stimulating competition, replenishing state and local budgets.

The results of privatization, its success largely depend on how perfect the mechanism of legal regulation of relations between the division of state and municipal property into the property of individuals and legal entities. On the other hand, the concept of privatization is interpreted economically and legally.

In this regard, this article analyzes the concept of privatization, its economic, legal aspects. The article discusses various approaches of doctrinal and normative concepts to privatization. In this regard, it was concluded that the need for an expanded interpretation of the term privatization as a legal category, but taking into account the economic justification.

Key words: *privatization, state property, assets, private property, legal entity, individual, state share, economic company, share.*

KIRISH

Iqtisodiyotdagi nazariy o'zgarishlar, davlat korxonalari ko'pincha samarasiz va iste'molchi talablariga javob bermasligi sharoitida 1980-yillardan boshlab xususiylashtirishni davlat va jamiyat hayotida muhim dasturga olib keldi. Xususiylashtirish davlat mulkini xususiy investorlarga to'g'ridan-to'g'ri sotishdan tortib davlat-xususiy sheriklik shakllari kabi bir qancha shakllarda amalga oshirilishi

mumkin. Yirik xususiylashtirishlar Yevropa, Lotin Amerikasi, Xitoy hamda Markaziy va Sharqiy Yevropaning sobiq kommunistik iqtisodida sodir bo'ldi. Xususiylashtirishdan tushgan daromadlar xalqaro miqyosda 1980-yillarning oxiridan sezilarli darajada oshdi. 1988-yildan 2016-yilgacha bo'lgan davrda davlat mulkini sotishdan tushgan daromad taxminan 3,634 milliard dollarni tashkil qilgan. Iqtisodiyotning ta'sir ko'rsatgan asosiy tarmoqlari nuqtai nazaridan, xususiylashtirishlar, ayniqsa, telekommunikatsiya, transport va logistika (asosan, temir yo'llar, aviakompaniyalar va aeroportlar), boshqa kommunal korxonalar (ayniqsa, energetika kompaniyalari) va moliyada sodir bo'ldi [1, 1-b].

Bundan o'ttiz yil oldin O'zbekistonda fuqarolik huquqi uchun oldin noma'lum bo'lgan yangi institut – xususiylashtirish vujudga keldi. Bu esa o'z navbatida yangi fuqarolik huquqiy munosabatni tartibga solishni taqazo etdi. Xususiylashtirish, qonun ustuvorligi rivojlangan mamlakatlarda bo'lgani kabi, davlat byudjetni to'ldirish manbai bo'lishi, davlatni iqtisodiyotga aralashini kamaytirish vositasi bo'lishi kerak edi. Shu munosabat bilan 1991-yilda Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun shu kungacha bo'lgan xususiylashtirish jarayonining asosiy tartibga soluvchi normativ-huquqiy asosi hisoblanadi. So'nggi besh yil ichida xususiylashtirish anchagina jadal surat kasb etmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi ma'lumotlariga ko'ra hozirda 450 dan ziyod davlat aktivlariga (jumladan 40 dan ortiq aksiyalar paketi, 130 dan ziyod ulushlar va 300 dan ortiq ko'chmas mulk obyektlari) nisbatan, xususiylashtirish jarayonlari ketayotganligi fikrimizning isboti hisoblanadi [2]. Shu bilan birga turli internet nashrlarida xususiylashtirish bilan bog'liq nizoli holatlarning ortayotganligini ham ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi raqamlarning o'zi ushbu sohaning hozirda dolzarb ekanligini tasdiqlaydi.

Material va metodlar

Ushbu maqolani yozishda qiyosiy-huquqiy tadqiqotni amalga oshirishda asosan umumiy metodlardan induksiya va deduksiya (induction and deduction methods), tarixiylik va analogiya kabi metodlar qo'llanilgan bo'lsa, maxsus-yuridik metodlardan qiyosiy-huquqiy tahlil metodi foydalanilgan.

Birinchidan, tadqiqot umumiy mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, dastlab, xalqaro tajriba va milliy qonunchilikning sohaga doir holatini va o'ziga xos jihatlari o'rganib chiqish orqali induksiya metodi qo'llanilgan. Keyin esa xususiylashtirish umumiylikka o'tish orqali, ya'ni deduksiya metodini qo'llab, har bir davlatdagi farqli va o'xshash jihatlardan kelib chiqib, umumiy holatlar bo'yicha sohadagi milliy qonunchilikni takomillashtirish uchun tavsiyalar berib o'tilgan.

Ikkinchidan, tadqiqot ishida qiyosiy-huquqiy tahlil metodidan foydalanilgan bo‘lib, asosan xorijiy davlatlar tajribasi va milliy qonunchilik amaliyotini qiyoslash, analiz va sintez qilish orqali amalga oshirilgan.

Tadqiqot natijalari

Yuridik adabiyotlarda xususiylashtirish tushunchasini ikki ma’no – huquqiy va iqtisodiy jihatdan ko‘rib chiqish kerak.

Iqtisodchilar xususiylashtirishni xususiy mulk davlat mulkiga o‘tadigan milliylashtirishga qarama-qarshi faoliyat deb bilishadi. Xususiylashtirish va milliylashtirish davlatning iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etishiga imkon beradigan iqtisodiy mexanizmlardir. Shu bilan birga, xususiylashtirish va milliylashtirishning asosiy omili mulkni boshqarish samaradorligi hisoblanadi.

Xususiylashtirish tushunchasi (lotincha *privatus* so‘zidan olingan) birinchi marta 1976-yilda amerikalik tadqiqotchi Robert V. Puul tomonidan Reason Foundation davriy byulleteni uchun tayyorlagan nashrlaridan birida muomalaga kiritilgan. Biroq bu tushunchaning terminologik kelib chiqishi 1969-yilga borib taqaladi, P. Druker o‘zining “An’analarni buzish davri” asarida “reprivatization” so‘zini milliylashtirilgan korxonalarni sobiq egalari qaytarish jarayonini ekanligi yozadi [3, 187-b]. Vebster lug‘atida “xususiylashtirish” atamasining iqtisodiy tushunchasi birinchi marta 1961-yil nashrida paydo bo‘lgan va “korxona maqomini davlat nazoratidan xususiy mulkchilikka o‘zgartirish” yoki “alohida korxona yoki sanoatning xususiy mulkka aylanishi” deya tariflangan [4, 188-b]. Rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiylashtirish jarayonini o‘rgangan Meri Sherli va Jon Nillisning fikriga ko‘ra, xususiylashtirishning muvaffaqiyatli shartlari bozorga yo‘naltirilgan makroiqtisodiy siyosat bo‘lib, davlat ham, xususiy sektor ham samaradorlikni oshirishini, kapital bozorining yetarli darajada ta‘minlanishini, shuningdek xaridorga sotilishi mumkin bo‘lgan firmalarni aniqlash uchun yetarli vaqt davrini beradi [5, 129-b].

Iqtisodiy nuqtayi nazardan xususiylashtirishni aniqlashga yondashuvda G‘arbiy Yevropa va AQShda ham birlik yo‘q. Olimlar xususiylashtirish sifatida baholanishi mumkin bo‘lgan harakatlarning keng ro‘yxatini ilgari suradilar. Amerikalik mualliflar xususiylashtirishni “ishlab chiqarish tizimini yoki davlat ehtiyojlarini davlat organlaridan xususiy sektorga ta‘minlash tizimini o‘tkazishga (o‘zgartirishga) qaratilgan strategiya va usullar” deb tushunadilar [6, 48-b]. Kanadalik olimlar xususiylashtirish nafaqat moddiy boyliklarni, ishlab chiqarish va ta‘minot tizimlarini davlat kompaniyalaridan xususiy korporatsiyalar va jismoniy shaxslarga berish, balki davlat tomonidan tartibga solish tizimini zaiflashtirish orqali bozor rolini kuchaytirish jarayoni degan xulosaga kelishadi [7, 128-b]. Ingliz huquqshunoslarining

tadqiqotlarida xususiylashtirish “davlat mulkini xususiy, nodavlat mulkiga aylantirish” vazifasini bajaradi, degan fikr izchil davom ettiriladi.

“Xususiylashtirish” atamasi g‘arb mutaxassislari tomonidan ikki xil – keng va tor ma’noda talqin qilinadi. Keng ma’noda bu jarayon iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy siyosatining ayrim jihatlarini ifodalaydi, masalan davlat sektorida o‘rish sur‘atlarining sekinlashishi yoki ishlab chiqarishning qisqarishi, bu esa xususiy sektor ulushining oshishiga olib keladi. Tor ma’noda “xususiylashtirish” atamasi ma’lum bir davlat korxonasi xo‘jalik yurituvchi subyekt, yakka tartibdagi tadbirkorlar mulkiga to‘liq yoki qisman o‘tishni anglatadi [8, 76-b]. Tor ma’noda xususiylashtirishning umumiy mezonini davlat sektori ulushini kamaytirish va funksiyalarini cheklashdan iboratdir.

V.M. Ignatov xususiylashtirishning mohiyatini keng va tor ma’noda ochib beradi: “Xususiylashtirish keng ma’noda davlat sektorini qisqartirish va xususiy sektorning hissasini oshirish orqali iqtisodiyotni tartibga solish institutlaridan biri sifatida tushuniladi. Xususiylashtirish atamasining tor ma’nosida kapitalga egalik huquqini ma’lum jismoniy va yuridik shaxslarga to‘liq yoki qisman o‘tkazishni anglatadi” [9, 11-b].

Yuqorida keltirilgan olimlarning fikrlari tahlil qilingan holda xususiylashtirishning iqtisodiy xususiyati haqida xulosa shu bo‘ldiki, davlat o‘ziga tegishli bo‘lgan aktivlarni xususiy sektorga o‘tkazish orqali o‘zining boshqaruv funksiyalarini qisqartirib, bozor munosabatlariga aralashuvini kamaytiradi. Shu orqali bozorga o‘zini o‘zi tartibga solish imkoniyatini taqdim etadi.

Ta’kidlash kerakki, xususiylashtirishning huquqiy tushunchasi iqtisodiy ta’riflarga qaraganda ancha tor sanaladi. V.S.Belixonning fikricha, “xususiylashtirish” atamasining huquqiy tushunchasi uni amaliy qo‘llash uchun yaroqli qiladigan to‘liq va aniq belgilar majmuasiga ega bo‘lishi kerak, Ya’ni qonun bilan qat’iy belgilangan tartibga solinadigan munosabatlar doirasi va boshqalar talqin qilishda noaniqlik va shunga mos ravishda amaliy qo‘llanilishidagi farqlarga yo‘l qo‘ymaslik uchun chegaralarga (tor ma’noda xususiylashtirish tushunchasi) ega bo‘lishi kerak. Xususiylashtirishni keng ma’noda ko‘rib chiqish faqat ushbu toifaning ko‘p qirrali va noaniqligini ko‘rsatishi mumkin (masalan, xususiylashtirish siyosiy, tijorat, psixologik va boshqa jihatlariga ega bo‘lishi mumkin) [10, 27-b].

Yuridik adabiyotlarda “xususiylashtirish” atamasining paydo bo‘lishi davlat boshqaruvi shaklini yoki alohida korxona yoki sanoat mulkini xususiyga aylantirish jarayonini ifodalash uchun ishlatilgan. Keng ma’noda xususiylashtirish - bu davlatning iqtisodiy sohadagi faoliyati ko‘lamini qisqartirish yoki xususiy sektorning

mablag'larga egalik qilishda yoki tadbirkorlik faoliyatida rolini kuchaytirishga qaratilgan turli xil tadbirlardir.

Gerbert Biner xususiylashtirish keng ma'noda davlatdan o'z fuqarolariga mulk huquqini har tomonlama o'tkazish, davlat xizmatlarini xususiy sektorga taqsimlash, shuningdek, davlat organlarining faol ishini rad etish, deb hisoblaydi. [11, 63-b].

Yuridik nuqtai nazardan, S.I. Komaritskiy: "Xususiylashtirish deganda, odatda, mulk huquqini huquqiy tartibga solish sohasi bilan bog'liq bo'lgan va muayyan mulkka egalik huquqining tugatilishi va xususiy mulk huquqining paydo bo'lishini anglatuvchi yuridik institut tushuniladi" [12, 7-b]. Shuni ham ta'kidlash kerakki, xususiylashtirish har doim davlat mulkiga bo'lgan huquqni bekor qilishni nazarda tutganligi sababli, bunday munosabatlar ommaviy xususiyatga ega. Bunda mulkni xususiylashtirish orqali o'tkazish bo'yicha umumiy, ommaviy ravishda belgilangan qoidalarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Bunda xususiylashtirish natijasida respublika yoki munisipal mulkka tegishli bo'lgan xususiylashtirish obyektlariga bo'lgan mulk huquqini maxsus belgilangan tartibda xususiy mulkka o'tkazish amalga oshiriladi. Qonun chiqaruvchi Fuqarolik kodeksining 182-moddasida mulk huquqini vujudga kelish asoslaridan biri sifatida davlat mulkini xususiylashtirishni belgilaydi. Biroq kodeks faqat mazkur asosni belgilash bilan cheklanadi. Xususiylashtirish qanday asoslarda, qanday tartibda, qanday shartlarda amalga oshirilishi maxsus qonun hujjatlarining huquqiy tartibga solish predmeti doirasida amalga oshiriladi.

Yana bir olim H.A.Gertsevning fikricha, xususiylashtirish deganda respublika yoki munitsipal mulkda bo'lgan qonun bilan tartibga solinadigan mulkni jismoniy yoki yuridik shaxslarning mulkiga haq evaziga va (yoki) bepul o'tkazish tartibini tushunish kerak [13, 1735-b]. Mazkur xulosaga to'liq qo'shilib bo'lmaydi. Negaki xususiylashtiriladigan obyektlar toifasi turlicha bo'lib, ularning hammasini ham tekinga xususiylashtirish mumkin bo'lmaydi.

Bizningcha, xususiy mulk huquqini qo'lga kiritishning maxsus usuli sifatida respublika va munisipal mulkni xususiylashtirish konsepsiyasini M.T.Abaev ochib beradi. Uning fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, fuqarolik huquqi uchun xususiylashtirish tushunchasining kaliti xususiylashtirishni aniq jismoniy yoki yuridik shaxslarning mulkiga ommaviy ravishda egalik qilingan mulkni qaytarib beriladigan begonalashtirish sifatida belgilashdir. Boshqacha aytganda, xususiylashtirishga mulk huquqini vujudga keltiruvchi va bekor qiluvchi ma'lum bir asos sifatida qarash lozim.

Mazkur tushunchaga yuridik tarif Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi qonunda ham keltirilgan. Ushbu qonun ikki alohida

tushunchasini, ya'ni davlat tasarrufidan chiqish va xususiylashtirishni alohida tariflaydi. Qonunning 1-moddasiga asosan:

– davlat tasarrufidan chiqarish — davlat korxonalarini va tashkilotlarini xo'jalik shirkatlari va jamiyatlariga, ommaviy mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

– xususiylashtirish — jismoniy shaxslarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning ommaviy mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Ko'rishimiz mumkinki, qonun umumiy ma'nodagi xususiylashtirish jarayonini ikkiga ajratib, davlatga tegishli bo'lgan yuridik shaxslarga nisbatan davlat tasarrufidan chiqish atamasini, boshqa turdagi aktivlarga nisbatan xususiylashtirish atamasini qo'llamoqda. Bizningcha, xususiylashtirish tushunchasi keng ma'no ifodalaydi. Zotan ushbu tushuncha barcha turdagi davlat aktivlarini begonalashtirishni o'z ichiga oladi [14, 457-bet].

Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portalida joylashtirilgan "O'zbekiston Respublikasining xususiylashtirish to'g'risida qonuni" loyihasida ham ushbu tushunchaga tarif berilgan. Unga muvofiq davlat aktivlarini ushbu Qonunda ko'zda tutilgan tartib va shartlarda xususiylashtirish mulk shaklida tasarrufdan chiqarish xususiylashtirish hisoblanadi [15].

Shuni aytish kerakki, bu konsepsiya xususiylashtirishning umumiy maqsadini, ya'ni xususiylashtirishning obyektlaridan qat'iy nazar o'zida aks ettiradi. Demak, qonun loyihasida berilgan xususiylashtirish tushunchasi uning maqsadidir.

Umuman olganda, ushbu atamaning huquqiy ma'nosida xususiylashtirish respublika va munisipal mulkni yuridik va jismoniy shaxslarning xususiylashtirish mulkiga o'tkazishga qaratilgan xususiylashtirish uslublarining va ular asosida tuzilgan bitimlar ijrosining natijasidir [16, 236-b].

Ushbu institutning o'ziga xos xususiyatlaridan bir xususiylashtirish majburiyatidagi shartnoma faqat xususiylashtirish bitimining yakuniy bosqichida paydo bo'ladi [17, 58-bet]. Fuqarolik huquq va burchlari xususiylashtirish majburiyatida shartnomadan emas, balki xususiylashtirish to'g'risidagi ma'muriy hujjatlardan vujudga keladi.

Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qiladigan bo'lsak, xususiylashtirishning huquqiy kontsepsiyasi, iqtisodiy tarkibiy qismdan ajralgan holda, xususiylashtirish fenomenini aks ettiruvchi mezonlarning butun doirasini to'liq ochib bera olmaydi. Shu nuqtayi nazardan mazkur tushunchaning mazmuni ochib berish uchun uning iqtisodiy xususiyatlarini ham inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Shu jihatdan xususiylashtirish – bu davlatga tegishli mulkni haq to'langan holda

begonalashtirishdan iborat bo'lgan huquqiy va iqtisodiy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan hodisadir. Tom ma'noda xususiylashtirish instituti mulkka davlatning mulk huquqini tugatish va uni xususiy mulk asosida sotib olish bilan bog'liq munosabatlar ishtirokchilarining xatti-harakatlarini tartibga soluvchi fuqarolik-huquqiy normalar majmui sifatida muammoni bevosita yoki bilvosita tartibga soluvchi normalarni o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Parker, D. Privatization of State-Owned Enterprises. Oxford Research Encyclopedia of Business and Management. Retrieved 27 Dec. 2022, from <https://oxfordre.com/business/view/10.1093/acrefore/9780190224851.001.0001/acrefore-9780190224851-e-93>.
2. <https://davaktiv.uz/oz>
3. Bel, G. (2006), The Coining of "Privatization" and Germany's National Socialist Party, Journal of Economic Perspectives, 20, 3, 187–194.
4. Bel, G. (2006), The Coining of "Privatization" and Germany's National Socialist Party, Journal of Economic Perspectives, 20, 3, 187–194.
5. Шерли М., Ниллис Дж. Реформа и приватизация государственных предприятий: обобщение опыта / Мэри Шерли, Джон Ниллис. – Мировой банк. Институт экономического развития. – Тбилиси: Издво «КОКА», 1992. – с 129.
6. Kikeri, S. and A. Kolo. 2005. Privatization Trends and Recent Developments. World Bank Policy Research Working Paper. 3765. Washington, DC: World Bank.
7. Диденко А. А. К вопросу о развитии отечественной концепции источников гражданского права // Власть закона. – 2012. – № 3. – С. 124-131.
8. Камышанский В.П. Приватизация предприятий. Право собственности/В.П. Камышанский. – М., 2009. – С - 192.
9. Игнатов В.М. Приватизация государственной собственности в РФ: проблемы правового регулирования: Автореф. дис. канд. юрид. наук / В.М.Игнатов. – М., 2002. – с 19.
10. OECD. 2018. Privatisation and the Broadening of State-Owned Enterprises: Stocktaking of National Practices. Paris.
11. Герцев Д.А. Гражданско-правовое регулирование отношений по приватизации предприятий, находящихся в государственной собственности: Дис. канд. юрид. наук. / Д.А.Герцев. – М., 2008. – С - 200.
12. Комарицкий С.И. Приватизация: правовые проблемы: Курс лекций / С.И.Комарицкий // Исследовательский центр частного права; Российская школа частного права. – М.: Статут, 2000. – С - 94.

13. Black, Bernard & Kraakman, Reinier & Tarassova, Anna. 2000. "Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong?" Stanford Law Review, Vol. 52, pp. 1731-1808.
14. Black, Bernard & Tarassova, Anna. 2003. "Beyond Privatization: Institutional Prerequisites for Transition: A Case Study of Russia". In Thomas Heller & Lawrence Liu, eds., The Ecology of Corporate Governance (forthcoming 2003)
15. Ўзбекистон Республикасининг хусусийлаштириш тўғрисида қонуни ID-53179 <https://regulation.gov.uz/oz/d/53179>
16. Savas, E.S. "Privatization and the New Public Management." Fordham Urban Law Journal 28 (2000): 1731.
17. Baltowski, Maciej & Mickiewicz, Tomasz. 2000. "Privatisation in Poland: Ten Years After". Post-Communist Economies, Vol. 12, No. 4.

BOSHQARILADIGAN GORIZONTAL VIBROMAYDALAGICH QURILMASI VA UNING MATEMATIK MODELI

Axmedov Azamat Xaitovich

Islom Karimov nomidagi

Toshkent davlat texnika universiteti professori,

texnika fanlari doktori

azam0602@mail.ru

+998901232287

ANNOTATSIYA

Maqolada ruda va qotishmalarni boyitishga tayyorlash jarayonida ularni samarali maydalash uchun mo'ljallangan boshqariladigan gorizontal vibromaydalagich qurilmasi va uning matematik modeli ishlab chiqilgan. Qurilmaning kinematik va dinamik xususiyatlari o'rganilib, dibalansli vibrator asosida ikki koordinatali vibratsion harakatni hosil qilish mexanizmi tahlil qilingan. Ishchi organ harakati uchun differensial tenglama tuzilib, uning umumiy yechimi, tezlik va tezlanishning vaqt bo'yicha o'zgarish qonuniyatlari aniqlangan. Qurilmaning prujina tizimi, dibalans massasi va elektrodvigatel burchak tezligi yordamida vibratsiya amplitudasi va chastotasini boshqarish imkoniyati ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: *gorizontal vibromaydalagich, vibratsion harakat, dibalans, matematik model, differensial tenglama, boshlang'ich shartlar, vibratsiya chastotasi, prujina tizimi.*

УПРАВЛЯЕМЫЙ ГОРИЗОНТАЛЬНОЙ ВИБРОМЕЛЬНИЦ И ЕГО МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ

АННОТАЦИЯ

В статье разработаны конструкции управляемое горизонтальное вибромельниц и его математическая модель, предназначенные для эффективного дробления руд и сплавов при их подготовке к обогащению. Изучены кинематические и динамические характеристики устройства, проанализирован механизм формирования двухкоординатного вибрационного движения на основе дебалансного вибратора. Для движения рабочего органа составлено дифференциальное уравнение, определены его общее решение, а также закономерности изменения скорости и ускорения во времени. Научно обоснована возможность управления амплитудой и частотой вибрации с

помощью пружинной системы, массы дебаланса и угловой скорости электродвигателя.

Ключевые слова: горизонтальной вибромельницы, вибрационное движение, дебаланс, математическая модель, дифференциальное уравнение, начальные условия, частота вибрации, пружинная система.

CONTROLLED HORIZONTAL VIBRO-CRUSHING DEVICE AND ITS MATHEMATICAL MODEL

Akhmedov Azamat Khaitovich

Professor of Tashkent State

Technical University named after

Islam Karimov, doctor of technical sciences

ABSTRACT

This article presents the development of a controlled horizontal vibro-crushing device and its mathematical model designed for efficient crushing of ores and alloys during their preparation for beneficiation. The kinematic and dynamic characteristics of the device are studied, and the mechanism of generating two-coordinate vibrational motion based on an unbalanced vibrator is analyzed. A differential equation describing the motion of the working body is formulated, and its general solution as well as the time-dependent laws of velocity and acceleration are derived. The feasibility of controlling vibration amplitude and frequency through the spring system, unbalance mass, and the motor's angular velocity is scientifically substantiated.

Key words: horizontal vibro-crusher, vibrational motion, unbalance, mathematical model, differential equation, initial conditions, vibration frequency, spring system.

KIRISH

Gorizontal vibromaydalagich qurilmasini ishlab chiqish va asoslash uchun tog' rudalari va turli tabiiy qotishmalar to'g'risidagi quyidagi ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Rudalar va turli tabiiy qotishmalarni boyitishga tayyorlash jarayonida ularni sifatli va boshqariladigan tarzda maydalash talab etiladi. Respublikamiz konlaridan olingan foydali qazilmalar laboratoriya sharoitida dastlab jag'li yoki konusli tegirmonlarda 10 mm dan 3 mm gacha maydalanadi, so'ngra boyitish texnologiyasiga qarab 74–44 mkm gacha maydalash jarayoni amalga oshiriladi. Ruda tarkibidagi foydali komponentlarni flotatsiya orqali ajratib olish uchun namunani 3 mm gacha kichraytirgandan so'ng fizik

xususiyatlariga qarab 10–20 daqiqa davomida minimum 44 mkm gacha maydalash talab etiladi. Jarayonning dastlabki 10 daqiqasida 70 % materialni 74 mkm gacha, 20 daqiqagacha esa 90–95 % aniqlikda maydalash zarur hisoblanadi [1].

Yangi konlarda chuqurlik ortishi bilan ruda tarkibidagi sulfidlar ko‘payib boradi. 10 mm gacha bo‘lgan maydalash – *drobleniye*, 3 mm dan 74 mkm gacha bo‘lgan maydalash esa *izmelcheniye* bosqichi sanaladi. 20 mkm dan kichik zarrachalarning ko‘payishi esa ortiqcha maydalash natijasida shlak (chiqindi) hosil bo‘lishiga olib keladi. Shu sababli ruda granulometrik tarkibi va qattiqligiga qarab maydalash rejimlarini 10–40 daqiqa oralig‘ida to‘g‘ri tanlash muhimdir [2].

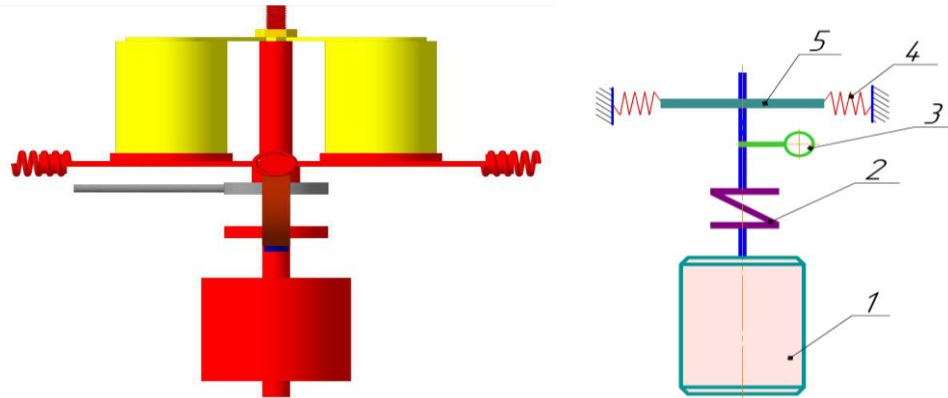
Amaldagi laboratoriya tegirmonlarida asosiy kamchilik — maydalash vaqtini doimiy nazorat qilishning qo‘lda bajarilishini talab etishi bo‘lib, bu mehnat sarfi va natijalarning barqarorligiga ta‘sir qiladi. Taklif etilayotgan boshqariladigan gorizontal vibromaydalagich qurilmasida ushbu muammo sezgir datchiklar va avtomatik taymer tizimi orqali bartaraf etiladi.

Yaratilayotgan qurilma foydali qazilmalar, ruda va qotishmalarni boyitishga tayyorlash jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan bo‘lib, unda dibalans massasi, val aylanish tezligi va konstruksiyaviy bog‘lanishlarni boshqarish orqali yuqori chastotali vibratsiya hosil qilinadi. Bu esa maydalash sifatini oshirish, ortiqcha maydalashni kamaytirish va umumiy iqtisodiy samaradorlikni yaxshilash imkonini beradi [3].

Mamlakatimizning boy mineral resurslarini qayta ishlashda zamonaviy, ixcham, energiya tejankor va barqaror ishlaydigan vibromaydalagichlarga ehtiyoj katta. Shu bois ilgari qo‘llanilgan vibromaydalagichlarning kamchiliklarini bartaraf etgan holda, elektrodvigateli vertikal joylashgan, konstruktiv jihatdan ratsional gorizontal vibromaydalagich qurilmasini yaratish bo‘yicha tajribaviy tadqiqotlar olib borildi.

1-rasmda tavsiya etilayotgan ratsional vibromaydalagich qurilmasi va uni hisoblash sxemasi keltirilgan.

ω burchak tezlik bilan 1-elektrodvigateldan aylanma harakat 2-mufta orqali 5-ishchi organga uzatiladi, 3-dibalans massasi orqali dvigatel o‘qi $F = mr\omega^2$ (r - dibalans aylanish o‘qidan uning og‘irlik markazigacha bo‘lgan masofa) markazdan qochma kuch ta‘sirida ikki o‘q bo‘ylab gorizontal tebranma harakatga keladi, ramaga qistirib mahkamlangan 4-prujinalar ishchi organning vibratsion harakatini vujudga keltiradi.

1-rasm. Gorizontal vibromaydalagich qurilmasi va uning hisoblash sxemasi:
1-elektrodvigatel; 2-mufta; 3-dibalans; 4-prujina; 5-ishchi organ.

Yurtimizda qo‘llanilayotgan ruda va qotishmalarni maydalashga mo‘ljallangan vibromaydalagichlarda elektrodvigatel odatda gorizontal joylashtiriladi. Bunday tuzilma vibratsion harakatni dibalansdan ishchi organga uzatishda qo‘shimcha mexanik elementlardan foydalanishni, ya‘ni tebranish yo‘nalishini 90° ga burishni talab qiladi. Bu esa qurilmaning konstruktiv murakkabligi va energiya sarfini oshiradi hamda maydalash sifatini pasaytiradi. Ishchi organi vertikal joylashtirilgan qurilmalar esa yanada murakkab bo‘lib, ishlash jarayonida qo‘shimcha kuch sarfini talab qiladi, biroq ularning foydali ish koeffitsiyenti yuqoriroq bo‘ladi.

Taklif etilayotgan (1-rasm) ratsional gorizontal vibromaydalagich qurilmasi ushbu ikki turdagi qurilmalar kamchiliklarini bartaraf etishga qaratilgan. Yangi qurilma elektrodvigatelning vertikal, ishchi organing esa gorizontal joylashuvi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ishchi organga ulanadigan prujinalarning gorizontal holatda o‘rnatilishi tekislikdagi ikki koordinatali vibratsion harakatni hosil qilishni soddalashtiradi.

Gorizontal vibromaydalagichning asosiy texnik ko‘rsatkichlari quyidagilar: maydalash kamerasining umumiy hajmi — $0,04 \text{ m}^3$, tebranish chastotasi — 25 s^{-1} , elektrodvigatel quvvati — $0,5 \text{ kVt}$, unumdorligi — $0,1 \text{ t/soat}$, umumiy og‘irligi (dvigatel va ishchi organ bilan birga) — 42 kg . Qurilmaning o‘lchamlari: uzunligi — $0,4 \text{ m}$, kengligi — $0,4 \text{ m}$, balandligi — $0,6 \text{ m}$.

Mazkur ratsional gorizontal vibromaydalagichning tebranma harakati yuqori aniqlikda tadqiq etilishi mumkin, bu esa qurilma samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Debalans aylanishi markazdan qochma $F_a = m_0 r \omega^2$ kuchni vujudga keltiradi. Bu kuchning tashkil etuvchilari: $F_x = F_a \cos \omega t$, $F_y = F_a \sin \omega t$ [4].

Ishchi organing harakat differensial tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\left. \begin{aligned} m\ddot{x} + c_x x &= F_a \cos \omega t; \\ m\ddot{y} + c_y y &= F_a \sin \omega t; \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

Bir qancha hisoblashlardan so'ng, bu tenglamaning ushbu umumiy yechimi aniqlandi:

$$\left. \begin{aligned} x(t) &= C_1 \cos \sqrt{\frac{c_x}{m}} t + C_2 \sin \sqrt{\frac{c_x}{m}} t + \frac{m_0 r \omega^2}{m(\omega_x^2 - \omega^2)} \cos \omega t \\ y(t) &= C_3 \cos \sqrt{\frac{c_y}{m}} t + C_4 \sin \sqrt{\frac{c_y}{m}} t + \frac{m_0 r \omega^2}{m(\omega_y^2 - \omega^2)} \sin \omega t \end{aligned} \right\}, \quad (2)$$

bunda $\omega_x = \sqrt{\frac{c_x}{m}}$, $\omega_y = \sqrt{\frac{c_y}{m}}$ ishchi organning xususiy tebranish chastotalari bo'lib, boshlang'ich shartlardan aniqlanadi.

C_1, C_2, C_3 va C_4 integrallash doimiylarini $t = 0: x(t) = y(t) = 0, \dot{x}_0 = \dot{y}_0 = 0$, boshlang'ich shartlarga ko'ra aniqlaymiz.

$$\left. \begin{aligned} t = 0: x(t) = 0 &\Rightarrow C_1 = -\frac{m_0 r \omega^2}{m(\omega_x^2 - \omega^2)}; \\ t = 0: y(t) = 0 &\Rightarrow C_3 = 0; \\ t = 0: \dot{x}(t) = 0 &\Rightarrow C_2 = 0; \\ t = 0: \dot{y}(t) = 0 &\Rightarrow C_4 = -\frac{m_0 r \omega^3}{m\omega_y(\omega_y^2 - \omega^2)}. \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

Demak, (1) sistemaning umumiy yechimi ushbu ko'rinishda bo'ladi:

$$\left. \begin{aligned} x(t) &= \frac{m_0 r \omega^2}{m(\omega_x^2 - \omega^2)} (\cos \omega t - \cos \omega_x t) \\ y(t) &= \frac{m_0 r \omega^2}{m(\omega_y^2 - \omega^2)} \left(\sin \omega t - \frac{\omega}{\omega_y} \sin \omega_y t \right) \end{aligned} \right\}. \quad (4)$$

Ishchi organning tezligi va tezlanishi o'zgarish qonuniyati mos ravishda quyidagi ifodalar yordamida aniqlanadi:

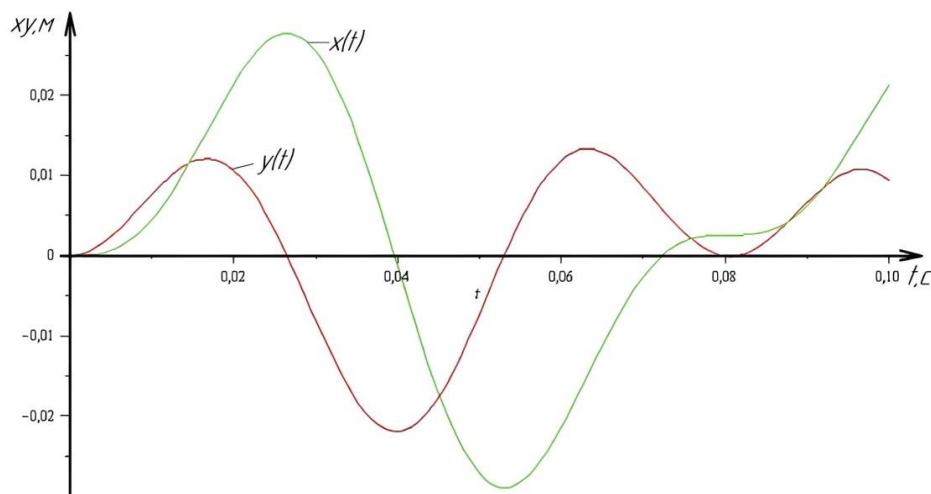
$$\left. \begin{aligned} \dot{x}(t) &= \frac{-m_0 r \omega^2}{m(\omega_x^2 - \omega^2)} (\omega \sin \omega t - \omega_x \sin \omega_x t) \\ \dot{y}(t) &= \frac{m_0 r \omega^3}{m(\omega_y^2 - \omega^2)} (\cos \omega t - \cos \omega_y t) \end{aligned} \right\}, \quad (5)$$

$$\left. \begin{aligned} \ddot{x}(t) &= \frac{-m_0 r \omega^2}{m(\omega_x^2 - \omega^2)} (\omega^2 \cos \omega t - \omega_x^2 \cos \omega_x t) \\ \ddot{y}(t) &= \frac{-m_0 r \omega^3}{m(\omega_y^2 - \omega^2)} (\omega \sin \omega t - \omega_y \sin \omega_y t) \end{aligned} \right\}. \quad (6)$$

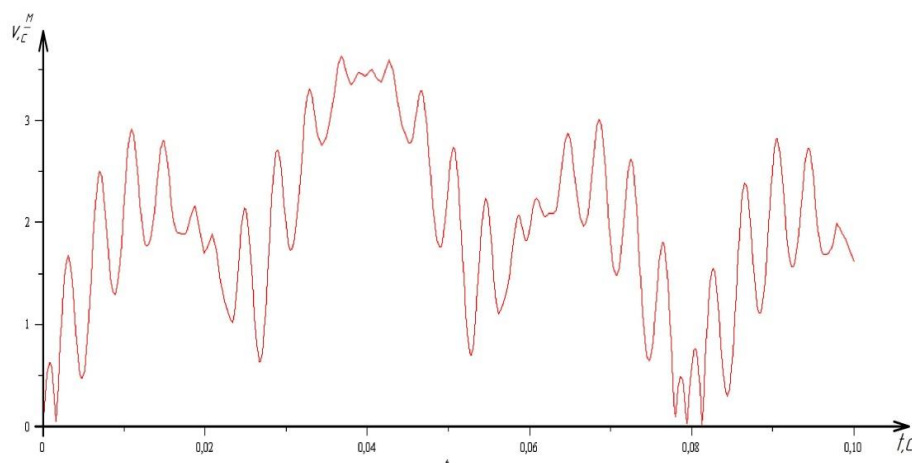
Taklif etilayotgan ratsional qurilmaning asosiy ustunligi shundaki, tebranishlarni hosil qiluvchi prujinalarning ishchi organga to'rt tomondan simmetrik tarzda mahkamlanishi hamda ularni diskret almashtirish imkoniyati mavjud. Shu sababli zarur bo'lgan amplituda va chastotadagi tebranishlarni barqaror hosil qilish mumkin. Bunday konstruktiv yechim natijasida gorizontol vibromaydalagichning ishchi organi x va y gorizontol o'qlari bo'ylab barqaror elliptik tebranma harakatni amalga oshiradi.

(4) ifodadan ko'rish mumkinki, ishchi organing barcha nuqtalari bir xil elliptik trayektoriya hosil qiladi. $\frac{\omega_x^2 - \omega^2}{\omega_y^2 - \omega^2} < 0$ shartda ishchi organ barcha nuqtalari debalans aylanishiga teskari, $\frac{\omega_x^2 - \omega^2}{\omega_y^2 - \omega^2} > 0$ da esa debalans aylanishi yo'nalishida harakatlandi.

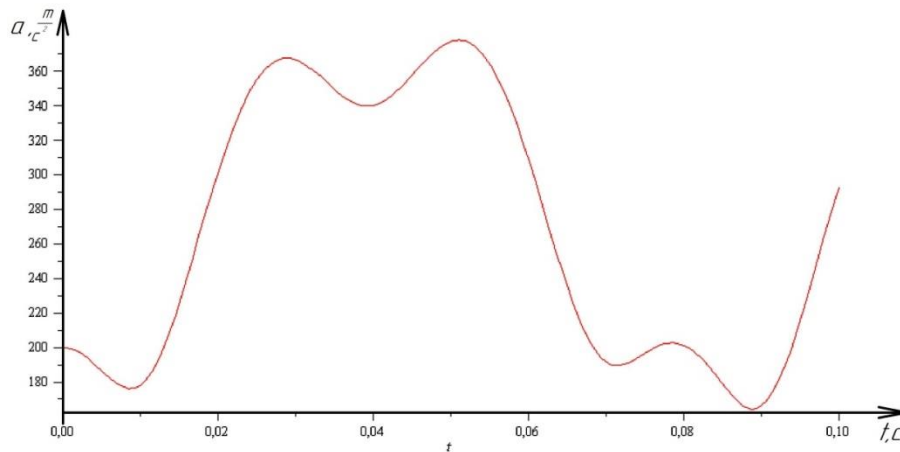
$\omega_x = \omega_y$ da esa ishchi organ nuqtalari trayektoriyasi konsentrik aylanalardan iborat bo'ladi [5, 6].

2-rasm. $t \in [0; 0,1s]$ da x va y o'qlari bo'yicha ishchi organ harakati

3-rasm. $t \in [0; 0,1s]$ da ishchi organ absolyut tezligining o'zgarish grafigi

4-rasm. $t \in [0; 0,1 \text{ s}]$ da ishchi organ absolyut tezlanishining o'zgarishi grafigi

Tavsiya etilayotgan va ishlab chiqilgan qurilmamiz uchun turli vaqt oraliqlari uchun gorizontaal vibromaydalagich ishchi organi harakatining o'zgarish qonuniyatlarini keltiramiz: Ekvivalent prujina bikrligi $c_{xo} = c_{yo} = 16 \cdot 10^4 \text{ N/m}$, elektrodvigatelning debalansli valga beradigan burchak tezligi $\omega = 157 \text{ rad/s}$, ishchi organ massasi $m = 25 \text{ kg}$, markazdan qochma kuch $F_a = 5000 \text{ N}$.

2–4-rasmlarda keltirilgan grafiklarni ixtiyoriy vaqt oralig'i uchun, shuningdek taklif etilgan ratsional qurilmaning geometrik va kinematik parametrlarining turli qiymatlarida ham hosil qilish mumkin. 2–3-rasm grafiklaridan ko'rinadiki, vibrostol juda qisqa vaqt ichida yuqori chastotali tebranish rejimiga o'tadi. Bu esa qurilmaning geometrik va kinematik parametrlarini boshqarish orqali optimal tebranish rejimini shakllantirish imkonini beradi. 4-rasm tahlili shuni ko'rsatadiki, tebranuvchi stolning ikki koordinatali tebranishi tezlik va tezlanish modullarining o'zgarishiga mutanosib ravishda ortib boradi.

Qurilmaning kinematik va geometrik parametrlarini to'g'ri tanlash yoki ularni boshqarish orqali vibrostolning zaruriy tebranish chastotasi va amplitudasiga erishish mumkin. Bu esa ishchi organ ichida rudalarni maydalashning optimal texnologik rejimini ta'minlaydi. Bundan tashqari, debalans massasini diskret o'zgartirish yoki valning burchak tezligini boshqarish orqali ham talab etilgan tebranish chastotasi va amplitudasi hosil qilinadi.

Taklif etilayotgan ratsional gorizontaal vibromaydalagich qurilmasining eng muhim afzalliklaridan biri — uning geometrik va kinematik parametrlarini boshqarish orqali texnologik jarayon talablari asosida kerakli tebranish rejimlarini aniqlik bilan sozlash imkoniyati mavjudligidir. Shu bilan birga, qurilmada asinxron elektrodvigatelining aylanish tezligini boshqarish imkoniyati yaratiladi, bu esa qurilmaning funksional samaradorligini yanada oshiradi.

Yuqorida bayon etilgan ilmiy-nazariy asoslar va amaliy tadqiqotlar natijasida ishlab chiqilgan ushbu parametrlarini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan yangi avlod gorizontall vibromaydalagich qurilmasi "Mineral resurslar instituti"da sinovdan muvaffaqiyatli o'tkazildi. Tajriba-sinov natijalari qurilmaning yuqori samaradorligini tasdiqladi hamda uni ishlab chiqarishga joriy etish orqali sezilarli iqtisodiy samara qo'lga kiritildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Терещенко С.В. *Основы обогащения полезных ископаемых*. Учебное пособие для вузов. - Издательство ЛАНЬ, 2025. - 329 с.
2. Сиденко П.М. *Измельчение в химической промышленности*. – М.: Химия, 1977. - 368 с.
3. Ахмедов А.Х. *Тог-кон саноати технологик машиналарида вибрация орқали бошқарилувчи механизмларни қўллаш* // Кон-металлургия мажмуаси: ютуқлар, муаммолар ва ривожлантиришнинг замонавий истиқболлари IX халқаро илмий-техникавий анжуман материаллари. - Навои, 2017. – Б. 222.
4. Абдулова С.Р. *Вибрационные мельницы: Аспекты классификации* / Вестник ИрГТУ. - Иркутск, 2015. - №3. - С. 30 – 34.
5. Белов Н.В., Сидоров А.В. *Горизонтальные вибромельницы: конструкция и расчет параметров*. – Москва: Недра, 2014. – 198 с.
6. Тоиров М.Ш., Каримов К.А., Мардонов Б.Т., Ахмедов А.Х. *Инерт материалларни саралаб олишда ресурстежамкор тебранувчи элаксинг назарий асослари, конструкцияси ва амалий татбиқи* / Монография. – Навои, 2022. - 172 б.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ АРАБ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИК АЛОҚАЛАРИ

Раҳматов Хуршид Толиддин ўғли

ТДШУ мустақил изланувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси ва Араб давлатлари ўртасидаги ўзаро сиёсий, иқтисодий манфаатлар мажмуасини аниқлашга ҳаракат қилинади ҳамда бу муносабатларни рўёбга чиқариш учун ҳар икки томоннинг сай-ҳаракатлари кўриб чиқилади.

Таянч сўз ва иборалар: Марказий Осиё, Араб давлатлари, Уммавийлар халифалиги, Советлар ҳокимияти, сиёсий ҳамкорлик, Араб давлатлари.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются политические и экономические интересы между Республикой Узбекистан и Арабскими государствами, их взаимное взаимодействие а также особенности и характер этих отношений с обеих сторон.

Ключевые слова: Центральная Азия, арабские государства, Холифат Омейядов, советская власть, политическое сотрудничество.

ABSTRACT

This article discusses the political and economic interests between the Republic of Uzbekistan and the Arab states, their mutual interrelationship as well as the specifics and nature of these relations on both sides.

Key words: Central Asia, Arab states, Holifat Omeyadov, Soviet Union, political cooperation.

КИРИШ (INTRODUCTION)

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳамкорлик алоқалари билан икки томонлама муносабатлар ривожланишининг асосий йўналишларига шарҳ берилади. Ана шу муносабатларга таъсир ўтказадиган муаммо ва омиллар бор мураккаблиги билан баён этилади ҳамда ўзаро муносабатларни фаоллаштириш ва кенгайтиришга кўмаклашиши мумкин бўлган бир қатор тавсиялар берилади.

Бу йўналишда араб тилида амалга оширилган салмоқли илмий ишлар ва лойиҳалар қаторида Шох Рустам Шох Мусаровнинг Саудия Арабистонининг Ўзбекистон билан²⁵, Иброҳим Арофат²⁶, Салих Ар-Раджахи²⁷ ҳамда Мухаммад

²⁵ شاه موساروف ، شاه رستم. علاقات المملكة العربية السعودية مع الجمهوريات الإسلامية في وسط آسيا و القوقاز (أوزبكستان - قازاقستان - أذربيجان). 2002 م

С.Салим каби сиёсатшуносларнинг араб давлатларининг Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон билан муносабатларига оид тадқиқотларини, Мисрдаги “Осиё тадқиқотлар маркази” томонидан тайёрланган Мисрнинг Ўзбекистон билан ²⁸, Алаа Фаруқнинг замонавий Ўзбекистондаги сиёсий жараёнлар ҳақидаги илмий ишларини ²⁹ алоҳида эътироф этиш мумкин. Шунингдек, араб-ўзбек ҳамкорлик алоқаларининг шаклланиш босқичлари ва дастлабки даври ҳақидаги материаллар араб давлатларининг ташаббуси билан ўтказилган бир қанча илмий амалий семинарлар натижалари сифатида нашр қилинган тўпламларида ҳам жамланган. Хусусан, 1992 йил Миср Араб Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги ҳузуридаги “Дипломатик тадқиқотлар институти” томонидан ўтказилган семинар материаллари тўплами, 1993 йил Қоҳира университети қошидаги “Сиёсий тадқиқотлар маркази” томонидан ўтказилган Араб давлатларининг Россия ва Марказий Осиё республикалари билан алоқаларига доир семинар материалларининг илмий тўплами, 1993 йил “Ал-Аҳрам” Сиёсий ва стратегик тадқиқотлар марказининг Совет иттифоқи парчаланганидан сўнг араб давлатлари ва Марказий Осиё ҳамкорлигига бағишланган илмий тўплами ҳамда Саудия Арабистони ТИВ ҳузуридаги “Дипломатик тадқиқотлар институти” томонидан ўтказиб келинаётган араб дунёси ва Марказий Осиё республикалари ҳамкорлик алоқаларига доир 1992, 1996, 2014, 2017 йилларда ташкил қилинган халқаро анжуманининг илмий тўпламларида нафақат ҳамкорлик алоқаларига оид араб давлатларидаги таҳлилчиларнинг фикрларини шу билан бирга муаллифларнинг Ўзбекистон иқтисоди, савдо сармоявий имкониятлари, хавфсизлик масалалари ва сайёҳлик салоҳияти ҳамда амалга оширилаётган сиёсий ислохотлар ҳақидаги илмий таҳлилий ишлари билан танишиш мумкин. ³⁰

Ўзбекистон ва Араб давлатлари ўртасида ҳамкорлик алоқаларида 1991-2000 йиллар ўзаро ўрганиш ва муносабатларнинг хусусиятларини белгилаш даври ҳисобланади. Шу боисдан ҳам мазкур даврда араб давлатларида ва Ўзбекистонда ҳам ҳамкорлик алоқаларини таҳлил қилувчи салмоқли ишлар

²⁶ إبراهيم المطرف: "العلاقات الاقتصادية بين الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى والمملكة العربية السعودية"، في: ندوة مستقبل العلاقات العربية مع الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى. الرياض: معهد الدراسات الدبلوماسية، 1996

²⁷ صالح الراحمي. "الأوضاع الاقتصادية في جمهوريات آسيا الوسطى وأثرها على الجدوى الاستثمارية ومستقبل العلاقات التجارية مع دول مجلس التعاون الخليجي". // التعاون، العدد 11 (44) ديسمبر 1996

²⁸ محمد السيد سليم، شادي، عبد العزيز، خربوش، محمد صفى الدين. علاقات مصر بدول رابطة الدول المستقلة واليابان والبوسنة والهرسك ومقدونيا ومنغوليا. جامعة القاهرة. 2000 ص-236

²⁹ مشاهدات من رحلتي إلى أوزباكستان بلاد التاريخ والحضارة والحداثة. علاء فاروق

³⁰ Абд ал-Алим. Инхияр ал-Иттиҳад ас-Суфийатий ва таъсиратух ала ал-ватан ал-арабий, ал-Қаҳира. Марказ ад-дирасат ас-сийасийа ва ал-истратиджийа би ал-Аҳрам, 1993; “Ал-Ватан ал-Арабий ва Кумунвелс ад-дувл ал-мустақбал”, ал-Қаҳира: Маҳад ал-бухус ва ад-дирасат ал-арабийа. 1995; “Мустақбал ал-алақат байна ал-арабий ва дувал Асиа ал-Вуста ал-исламийа”, ар-Рийад: Маъҳад ад-дирасат ад-дипламумасийа. 1996.; منتدى الاقتصاد والتعاون العربي مع دول اسيا الوسطى وجمهورية أنريبيجان أبوظبي في 13 مايو 2014.

бажарилди. Биз юқорида санаб ўтган мавзуга оид ишларнинг деярли барчаси 2000 йилгача бўлган даврда амалга оширилган ишлар ҳисобланади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё халқлари ва араб давлатлари ўртасидаги ўзаро алоқалар, бу минтақага араб фотиҳларининг кириб келиши билан бошланади. Аксарият араб тадқиқотчиларининг мавзуга оид тадқиқотларида ҳамкорлик алоқаларининг тарихи айнан мазкур давр билан белгиланади. Хусусан, Сайид ас-Салим “Араб-ўзбек алоқалари эрамининг VII асрида Ўрта Осиё Уммавийлар халифалиги таркибига киритилган даврга бориб тақалади” деб ёзади³¹. Араб тилидаги адабиётларда Уммавийлар бошчилигидаги мусулмон қўшинларининг минтақага кириб келиши ва улар ҳукмронлигининг ўрнатилиши ижобий жиҳатдан ва баъзан бирёқлама тасвирланади. Уларга кўра, араб саркардалари Ўрта Осиёга алоҳида аҳамият берганлар ва кўп ҳолларда тинч усуллардан фойдаланганлар, жумладан, ислом динини қабул қилган аҳолини жия ва хирож солиқларини тўлашдан озод қилганлар³². Шунга кўра, араб истилосини муғуллар ва Россия империяси ёки большевиклар босқини билан таққослаш мумкин эмас. Араб лашкарлари олиб кирган ислом дини Ўрта Осиё халқлари тараққиётида ижобий рол ўйнади, давлатлар, шаҳарлар, қабилалар ва турли халқларнинг бирлашишига ёрдам берди. Ислому тўғрисида айрим ижтимоий нуқсонлар барҳам топди³³. Ҳамкорлик алоқаларининг тарихини уммавийларнинг минтақага кириб келиши ҳамда бу ҳодисани минтақа халқлари тарихида ижобий аҳамият касб этган деб ҳисобловчи муаллифлар кўпчиликини ташкил қилади. Хусусан, саудиялик Абдуқодир Мухаммадҷон³⁴, мисрлик Алаа Фаруқ Аҳмад³⁵ ва Аҳмад Табарик³⁶ кабилар шулар жумласидандир. Араб давлатларидаги тарихчиларнинг ўзаро алоқалар узок тарихга эга эканлигини исботлашган қаратилган мазкур далилларни ўзбек арабшуносларининг тадқиқотларида ҳам учратиш мумкин. Хусусан, арабшунос олим З.Мунавваров ўз илмий ишларида ҳамкорлик алоқаларининг тарихи Уммавийлар даврига бориб тақалиши ҳақида ёзади³⁷.

31. محمد السيد سليم، أ.د. نعمة الله إبراهيموف، د. إبراهيم عرفة، د. صالح إنعاموف: أوزبكستان الدولة والقائد. القاهرة: مطابع الشروق، - 1999 (ص- 137)

32. بوربيوي أحمدوف. زاهد الله منوروف: العرب و الإسلام فى أوزبكستان: تريخ آسيا الوسطى من أيام الأسر الحاكمة حتي اليوم. بيروت - (ص - 1999 (78,83

33. بوربيوي أحمدوف. زاهد الله منوروف (1999) ص- 88,89

34. عابد قاري محمد جان. الجمهوريات الإسلامية من الظلمات إلى النور. فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنية أثناء النشر. 1996 ع. ص- 188

35. علاء فاروق. مشاهدات من رحلتى إلى أوزبكستان بلاد التاريخ والحضارة والحداثة. القاهرة 2011

36. أحمد عبده طرايبك. أوزبكستان ومنابع الحضارة الإسلامية. القاهرة. 2017 م

37. Мунавваров З.И. Страны аравийского полуострова в международных политических и экономических отношениях XX века. - Ташкент, 1997.

Марказий Осиёда араб халифалиги тугатилиб, алоҳида далаатлар ташкил топганидан, токи, совет ҳокимияти ўрнатилганига қадар бўлган катта тарихий даврда ўзаро савдо ва маданий алоқалар давом этди. Советлар ҳокимияти ўрнатилиши билан эса минтақа мусулмонларини халқаро ҳамжамият, хусусан, мусулмон дунёсидан ажратиб қўйиш учун олиб борилган сиёсат натижасида, Марказий Осиё халқлари ва араб давлатлари ўртасидаги алоқалар узоқ йиллар тўхтаб қолди. Бу ҳақида саудиялик олим Мухаммад Носр ал-Аббуди “Совет иттифоқи ҳукмронлиги йилларида ислом динига қарши бошланган кураш сиёсати натижасида, минтақа мусулмонлари дунё мусулмон умматидан ажратиб қўйилди” – деб ёзади³⁸. Араб тилидаги нашрлардан бирида З.Мунавваров ҳам советлар даврида ўзбек-араб муносабатлари узулиб қолганлигини таъкидлаган. “Аввал чор истилоси, сўнгра большевиклар инқилоби оқибатида мамлакатимиз ва араб давлатлари ўртасидаги ҳар қандай бевосита алоқалар ўрнатиш имкониятига тўла барҳам берилди”.³⁹

Янги халқаро тартибот шароитида мустақил Ўзбекистон ва Араб давлатлари ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг шаклланиш шарт-шароитлари хусусида Насиф Хиттии шундай ёзади “Ўзаро алоқалар халқаро майдондаги вазият мураккаб, ҳар икки минтақа ҳам ички муаммоларини баратараф қилиш учун курашаётган бир шароитда йўлга қўйилди. Минтақа давлатларининг мустақилликка эришиши араблар учун кутилмаган ҳол эди. Араб Давлатлари Лигаси 1992 йилнинг мартида ўз аъзоларини Ўрта Осиё республикалари билан алоқаларни фаоллаштириш, элчихоналар ва маданий марказлар очишга чақирган бўлишига қарамасдан алоқаларни ўрнатиш фаол тарзда кечмади, бунинг қатор сабаблари бор эди. Улардан энг муҳими араб давлатлари учун ечими қийин бўлган Форс кўрфази уруши (1990-1991) натижалари таҳлил эди”.⁴⁰

Ҳамкорлик алоқаларининг шаклланиш шарт-шароитлари ҳақидаги фикрлардан сўнг Ўзбекистоннинг араб давлатлари учун аҳамияти ҳам араб тилидаги ишларда ўзига хос тарзда талқин қилинган. Хусусан, Ўзбекистоннинг минтақадаги иқтисодий, маданий ва хавфсизлик нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга эканлигига, ўзбек миллати катта маданий ва стратегик салоҳият, юксак илмий имкониятлар, ҳарбий қудратга эга эканлигига, унинг атрофидаги мавжуд минтақавий кучлар ўртасидаги рақобат, Яқин Шарқдаги кучлар нисбатига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмаслигига эътибор қаратилган.⁴¹

³⁸ محمد بن ناصر العبودي. في بلاد المسلمين المنسيين بخارى وما وراء النهر. 1991 ص - 36

³⁹ ندوة مستقبل العلاقات العربي مع الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى. الرياض: معهد الدراسات الدبلوماسية، 1996 ص 354

⁴⁰ ندوة مستقبل العلاقات العربي مع الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى. الرياض: معهد الدراسات الدبلوماسية، 1996 ص 53

⁴¹ ندوة مستقبل العلاقات العربي مع الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى. الرياض: معهد الدراسات الدبلوماسية، 1996 ص 53

Сайд ас-Салимнинг фикрига кўра, Араб давлатлари билан Ўзбекистонни боғловчи умумий манфаатлар бор бўлиб, уларни умумлаштирган ҳолда, қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи, Араб дунёси Ўзбекистон ташқи сиёсати вектори сифатида. Иккинчи, иқтисодий ва сиёсий манфаатлар ҳамда Ўзбекистоннинг маданий ва цивилизациявий роли кабилар. Алоқалардаги умумий манфаатларга оид худди шу сингари мулоҳазаларни ўзбек сиёсатчиларининг мавзуга оид ишларида ҳам учратиш мумкин, хусусан С.Ғафуров ўз илмий ишида Ўзбекистоннинг араб давлатлари билан алоқалари ўзаро тенглик ва томонлар манфаатдорлигига асосланади. Араб дунёси Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ҳамкорларини диверсификацияси учун майдон сифатида кўрилади, шунингдек у, иқтисодий манфаатли алоқалар учун потенциал шерик⁴² эканлигини кўрсатиб ўтади. З.Мунавваров эса Ўзбекистон ва араб дунёси ўртасидаги сиёсий-иқтисодий ва маданий-маърифий алоқалар аҳамияти араб дунёсининг бугунги халқаро сиёсий-иқтисодий, маданий-илмий муносабатлар тизимида эгаллаб турган ўрни билан белгиланишини кўрсатади. Муаллифнинг фикрига кўра, араб дунёсининг халқаро ҳамжамият ҳаётидаги мавқеи эса ўта муҳим ва бу ҳол қатор аниқ омиллардан озиқланади⁴³.

Ўзбекистон ва араб давлатлари ҳамкорлик алоқалари тарихига оид ишларнинг аксарияти айрим давлатлар мисолидаги таҳлиллардан иборат. Яъни тадқиқотларда бир томонда Ўзбекистон ва иккинчи томонда барча араб давлатлари эмас балки аксарият ишлар, Ўзбекистоннинг Миср, Саудия Арабистони ва Бирлашган Араб Амирликлари билан алоқаларига доир алоҳида тадқиқот ишлар ҳисобланади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР (Conclusion/Recommendations)

Араб давлатларида Марказий Осиё дунё геосиёсатидаги муҳим минтақа, АҚШ, Россия ва Хитой сингари глобал ҳамда Эрон, Исроил ва Араб давлатлари каби минтақавий кучларнинг кураши майдони сифатида талқин қилинади. Минтақага оид илмий тадқиқотларда нисбатан кўп ўрганилган мавзулардан бир ҳам минтақанинг геосиёсий мавқеи ҳамда у ердаги рақобат муҳити билан боғлиқ масалалардир.

Тадқиқот давомида ўрганилган ишларда Марказий Осиёдаги барқарорлик ва Ўзбекистоннинг Араб давлатлари билан ҳамкорлик алоқаларининг истиқболлари ҳақида ҳам хулосалар ва прогнозларни учратиш мумкин, унга кўра, жаҳонда ва Марказий Осиё минтақаси атрофида кузатилаётган геосиёсий кескин вазият, Яқин Шарқ ва Марказий Осиёдаги беқарорлик минтақа келажаги

⁴² С.Ғафуров: 244

⁴³ Мунавваров З.И. Узбекистан и арабский мир: перспективы сотрудничества. Тошкент: Фан. - 1997. - С. 157.

ва араб-ўзбек муносабатларида ҳам жиддий роль ўйнашда давом этади. Шу муносабат билан кўп нарса Сурия ва Афғонистон барқарорлигига, Яқин Шарқда Эрон-Саудия Арабистони кескинлигини камайтиришга боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (References)

1. شاه موساروف ، شاه رستم. علاقات المملكة العربية السعودية مع الجمهوريات الإسلامية في وسط آسيا و القوقاز (أوزبكستان - قازاقستان - أذربيجان). 2002 م
2. إبراهيم المطرف: "العلاقات الاقتصادية بين الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى والمملكة العربية السعودية"، في: ندوة مستقبل العلاقات العربية مع الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى. الرياض: معهد الدراسات الدبلوماسية، 1996
3. صالح الراجحي. "الأوضاع الاقتصادية في جمهوريات آسيا الوسطى وأثرها على الجدوى الاستثمارية. ومستقبل العلاقات التجارية مع دول مجلس التعاون الخليجي". // التعاون، العدد 11 (44) ديسمبر 1996
4. محمد السيد سليم، شادي، عبد العزيز، خربوش، محمد صفى الدين. علاقات مصر بدول رابطة الدول المستقلة والبنانيا والبوسنة والهرسك ومقدونيا ومنغوليا. جامعة القاهرة، 2000 ص-236
5. Абд ал-Алим. Инхийар ал-Иттихад ас-Суфийатий ва таъсиратух ала ал-ватан ал-арабий ал-Қахира. Марказ ад-дирасат ас-сийасийа ва ал-истратиджийа би ал-Ахрам, 1993; “Ал-Ватан ал-Арабий ва Кумунвелс ад-дувл ал-мустақбал”, ал-Қахира: Маҳад ал-бухус ва ад-дирасат ал-арабийа. 1995; “Мустақбал ал-алақат байна ал-арабий ва дувал Асиа ал-Вуста ал-исламийа”, ар-Рийад: Маъхад ад-дирасат ад-дипламасийа.
6. منتدى الاقتصاد والتعاون العربي مع دول اسيا الوسطى وجمهورية أذربيجان أبوظبي في 13 مايو 2014.: مايو
7. Мунавваров З.И. Страны аравийского полуострова в международных политических и экономических отношениях XX века. — Ташкент, 1997.
8. ندوة مستقبل العلاقات العربي مع الجمهوريات الإسلامية في آسيا الوسطى. الرياض: معهد الدراسات الدبلوماسية، 1996 ص. 53

TURKISTON ASSR TARIXIY GEOGRAFIYASI

Yuldosheva Bibirajab

Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d (PhD).

Sharifova Shodiya

Buxoro davlat universiteti Tarix ta'lim yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA.

Ushbu maqola Turkiston ASSRning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida yuz bergan hududiy-siyosiy, ma'muriy va iqtisodiy o'zgarishlarning tarixiy geografik manzarasini tahlil etadi. Tadqiqotda 1918–1924 yillar davomida respublika chegaralarining belgilanishi, milliy-hududiy siyosatning ta'siri, ma'muriy bo'linmalar transformatsiyasi, aholi joylashuvi va xo'jalik hududlarining qayta tashkil etilishi bo'yicha tarixiy manbalar, kartografik materiallar va arxiv hujjatlari asosida ilmiy xulosalar beriladi. Maqola Turkiston ASSRning siyosiy-geografik qiyofasi qanday shakllanganini ko'rsatib, Markaziy Osiyoda sovet davlatchiligining ilk bosqichlaridagi hududiy jarayonlarni kompleks tarixiy-geografik tahlil asosida yoritadi.

Kalit so'zlar: *Turkiston ASSR, tarixiy geografiya, ma'muriy-hududiy bo'linish, milliy-hududiy siyosat, demografik jarayonlar, sovetlashtirish.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется историко-географический ландшафт территориально-политических, административных и экономических изменений, произошедших в период формирования и развития Туркестанской АССР. На основе архивных документов, картографических материалов и исторических источников рассматриваются процессы определения границ республики, влияние национально-территориальной политики, трансформация административного деления, размещение населения и перестройка хозяйственных районов в 1918–1924 годах. Материал позволяет раскрыть формирование политико-географического облика Туркестанской АССР и представить ключевые территориальные процессы раннего этапа советского государствовоительства в Центральной Азии.

Ключевые слова: *Туркестанская АССР, историческая география, административно-территориальное деление, национально-территориальная политика, демографические процессы, советизация.*

KIRISH

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududi siyosiy, ma'muriy va ijtimoiy jarayonlar keskin o'zgarishga duch kelgan makonga aylandi. 1918-yilda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil topishi mintaqaning tarixiy geografiyasida tub burilish yasab, yangi siyosiy chegaralar, ma'muriy bo'linmalar va xo'jalik hududlarining shakllanishiga zamin yaratdi. Turkiston ASSR tarkibidagi turli mintaqalar — Farg'ona, Samarqand, Sirdaryo, Kaspiybo'yi viloyatlari va boshqa hududlarning geografik o'ziga xosliklari sovet hokimiyatining birinchi yillarida olib borilgan ma'muriy islohotlar jarayonida qaytadan talqin qilindi. Bu davrda milliy tarkib, aholi zichligi, tarixiy-geografik rayonlashuv, tabiiy resurslar va iqtisodiy aloqalarning qayta tashkil etilishi kabi masalalar yangi davlat tuzilmasining shakllanishida muhim omil bo'ldi.

Turkiston ASSRning tarixiy geografiyasini o'rganish nafaqat mintaqaning geografik tasvirini qayta tiklash, balki sovet davrining ilk yillarida amalga oshirilgan siyosiy va ma'muriy jarayonlarning tub mohiyatini anglashga yordam beradi. 1918–1924 yillar davomida olib borilgan hududiy islohotlar, milliy-hududiy chegaralarning shakllanishi, yangi ma'muriy birliklarning joriy etilishi, transport yo'llarining qayta tashkil etilishi va iqtisodiy rayonlashuv — bularning barchasi keyinchalik O'rta Osiyoda yuz bergan milliy-hududiy chegaralanish jarayoniga bevosita zamin bo'lgan. Ushbu maqola mazkur jarayonlarni tarixiy manbalar, arxiv materiallari va kartografik ma'lumotlar asosida tahlil qilib, Turkiston ASSRning siyosiy va geografik qiyofasi qanday shakllanganini kompleks ilmiy yondashuv asosida yoritishni maqsad qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tarkibidagi Turkiston o'lkasida yuzaga kelgan siyosiy jarayonlar o'lkaning tarixiy taqdirini tubdan o'zgartirdi. 1917-yilgi Fevral inqilobi natijasida podsho hukumatining ag'darilishi o'lka siyosiy hayotida keskin burilish yasadi. "O'zbekiston SSR tarixi" asarida qayd etilishicha, inqilobdan so'ng Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun kurash kuchayib, turli siyosiy guruhlar - bolsheviklar, eserlardan tortib, mahalliy ziyolilar va milliy ozodlik tarafdorlari o'rtasida ziddiyatlar kuchaydi. [13. 70-73b].

1917-yil dekabr oyida Qo'qon shahrida o'tkazilgan Qurultoyda "Turkiston Muxtoriyati" e'lon qilindi. Bu voqea o'lka xalqlarining milliy o'zligini anglashida muhim qadam bo'ldi. Ammo bu muxtoriyat mahalliy aholi istagiga tayanmagan, sovetlar esa uni «burjua muxtoriyati» deb e'lon qilib, unga qarshi chiqdi. Bolsheviklarning asosiy maqsadi «proletar muxtoriyati»ni o'rnatish edi. Lenin va Stalinning siyosatiga binoan, «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash» g'oyasi «mehnatkash sinflarning o'z taqdirini o'zi belgilash» tamoyiliga almashtirildi. [12.

154-b]. 1918-yil fevral oyida Toshkentda joylashgan sovet harbiy qismlari tomonidan Qo‘qon Muxtoriyati qurolli yo‘l bilan tugatildi.

1918-yil boshlarida RSFSR Millatlar xalq komissarligi Turkistonda sovet asosidagi muxtor respublika tashkil etish bo‘yicha ko‘rsatmalar berdi. Bu jarayon mahalliy xalq tashabbusi bilan emas, balki to‘liq Moskva ko‘rsatmasi bilan olib borildi. 1918-yil mart oyida Turkistonga N. Kobozev, A. Klevleyev va H. Ibrohimov kabi markaz vakillari yuborilib, ular yangi sovet tuzumini shakllantirish ishlarini boshqardilar [2. 98-b].

Mazkur yig‘inda F. I. Kolesov boshchiligida 14 kishidan iborat Xalq komissarlari soveti ham saylandi. Turkiston hukumati tarkibiga birinchi marta mahalliy millat vakillari O. Tursunxo‘jayev, X. Ibrohimov va T. Ashurxo‘jayev ham saylandi. Shu tariqa, Moskvaning ko‘rsatmasi bilan Turkistonni Sovet Avtonom Respublikasi deb e‘lon qilgan sovetlarning V o‘lka syezdi (1918-yil aprelida) qadar bo‘lganidek, ko‘p millionli mahalliy aholi vakillaridan o‘lkani boshqarishda ishtirok etishi maksimal darajada qolaverdi. Avvalgidek Turkistonni mahalliy aholi vakillari bo‘lmagan, bolsheviklar va so‘l eserlar partiyalariga mansub ishchilar, askarlar, ziyolilardan chiqqan tor doira vakillari boshqarishni davom ettirishdi. Turkiston ASSR hokimiyat tuzilmalariga Oktyabr to‘ntarishi natijasida o‘rnashib olgan bolsheviklar va umuman Yevropaliklarning mahalliy aholiga nisbatan zo‘ravonligi haqida Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik respublikasi MIQ raisi Abdulla Rahimboyev sovetlarning IX o‘lka syezdi (1920-yil sentabr)da qilgan ma‘ruzasida ta‘kidlaganidek, «... ko‘pgina hollarda o‘sha rus kelgindisi sotsialistik inqilob shiorlarini o‘z foydasiga qaratib, tinch mahalliy aholini talashda davom etdi» [1. 59-b].

1918-yil 20-aprelda Toshkentda sovetlarning V o‘lka syezdi chaqirildi. Syezdi ishida 263 delegat ishtirok etdi, shunday atigi 50 nafari mahalliy millat vakillari edi. Shu syezdda «Turkiston Sovet Federativ Respublikasi to‘g‘risidagi nizom»i tasdiqlandi [7. 43-b]. Nizomga binoan, Turkiston o‘lkasi Rossiya Sovet Federatsiyasining tarkibiy qismi sifatida e‘lon qilindi. Xiva va Buxoro esa bu hududdan mustasno edi.

Turkiston Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi (TurkMIQ) 36 kishidan iborat qilib tuzildi. Ularning yarmi bolsheviklardan, yarmi esa so‘l eserlardan iborat edi. Ammo bu tashkilot tarkibida mahalliy millat vakillari juda kam edi. Shuningdek, 14 kishilik Xalq Komissarlari Kengashi (hukumat)tuzildi, ulardan faqat uchta — O. Tursunxo‘jayev, H. Ibrohimov va Ashurxo‘jayev – mahalliy aholi vakillari bo‘lgan.

Turkiston ASSRning faoliyati Markazning to‘liq nazorati ostida olib borildi. Mahalliy aholi siyosiy hayotdan chetlashtirildi, milliy tashkilotlar («Sho‘roi Ulamo»,

«Sho‘roi Islom» va boshqalar)tarqatildi, milliy matbuot («Ulug’ Turkiston», «Izoh», «Izhor ul haq») yopildi.

Sovet hukumatining bu siyosati mahalliy aholi orasida norozilikni kuchaytirdi. 1918-1921-yillar oralig‘ida Turkiston iqtisodiyoti og‘ir ahvolda edi. Birinchidan, fuqarolar urushi, ikkinchidan, sovet hokimiyatining markaziy siyosati mintaqada ishlab chiqarishini izdan chiqardi. «Harbiy kommunizm» siyosati asosida prodrazvyorstka – dehqonlardan oziq-ovqat mahsulotlarini majburiy olib qo‘yish joriy etildi. Natijada dehqon xo‘jaliklari inqirozga yuz tutdi, ocharchilik va noroziliklar avj oldi. [9. 173-b].

1921-yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra, paxta maydonlari 1915-yildagiga nisbatan 45 foizga kamaygan, chorva soni esa 24 million boshdan 8 million boshga tushgan. Bu holat respublika iqtisodiyotini inqiroz holatiga olib kelgan.

1921-yildan boshlab Sovet hukumati «Yangi iqtisodiy siyosat» (NEP)ni joriy etdi. Bu siyosat xususiy tadbirkorlikka cheklangan ruxsat berdi, bozor aloqalarini qisman tikladi. Turkiston ASSRda paxta, yog‘-moy sanoati, ipakchilik, hunarmandchilik va oziq-ovqat ishlab chiqarish tarmoqlari qayta jonlana boshladi.

1922-1923 yillarda Toshkent, Samarqand, Andijon kabi shaharlarda 300 DAN ortiq mayda ishlab chiqarish korxonalari faoliyat yuritgan. Sanoat ishlab chiqarish 1920-yillarning o‘rtalariga kelib 40 foizga o‘sd. (Xo‘jayev F., «Turkiston iqtisodiyoti va sovet siyosati, 1985»). Turkiston iqtisodiyotining asosini qishloq xo‘jaligi tashkil etgan. Aholisining 80 foizi dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Paxta, g‘alla, meva-sabzavot va ipak mahsulotlari asosiy eksport turlari bo‘lgan.

Iqtisodiy rivojlanishda temiryo‘l tizimi muhim rol o‘ynadi. 1920-yillarda Orenburg – Toshkent temiryo‘li va Kaspiyorti – Ashxobod – Marv yo‘nalishlari asosiy iqtisodiy arteriyalar sifatida xizmat qilgan. Ammo temiryo‘l infratuzilmasi Rossiya markazida bo‘ysundirilgani sababli, mintaqada iqtisodiy mustaqillikka erisha olmagan.

1920-yillar boshida urush, ocharchilik va iqtisodiy qiyinchiliklar natijasida aholining soni keskin kamaygan. 1922-yilgi hisobotlarga ko‘ra, Turkistonda 500 mingdan ortiq inson ochlikdan halok bo‘lgan (Mavlonov, 1998). Shunga qaramay, 1923-1924-yillarda aholi soni asta sekin tiklana boshladi.

Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, yangi ta‘lim tizimi joriy etildi. 1919-yilda Turkiston Xalq Komissarlari Soveti huzurida «Xalq maorifi komissarligi» tashkil qilinib, yangi turdagi maktablar ochildi. 1923-yilda esa Turkiston Davlat Universiteti (keyinchalik O‘rta Osiyo Davlat Universiteti) faoliyat boshladi.

Madaniyat sohasida savodsizlikni tugatish («Likbez») kompaniyasi e‘lon qilindi. Natijada 1924-yilgacha 200 mingdan ortiq kishi savod chiqarishga muvaffaq bo‘ldi.

Turkiston ASSR davri sovet hokimiyatining mahalliyashtirish siyosati natijasida milliy kadrlarni tayyorlashga e'tibor qaratildi. Biroq bu siyosat ko'pincha formal tusda bo'lgan. Mahalliy aholi orasida sovet siyosatiga qarshi noroziliklar, jumladan, Bosmachilik harakati keng yoyildi.

1918-yil 30-aprelda tashkil etilgan Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik respublikasi (Turkiston ASSR) Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida yangi bosqichni boshlab berdi. Biroq bu «avtonomiya» amalda mustaqillikni emas, balki Moskvaning mustamlakachilik siyosatini mustahkamlash vositasini ifodalardi. Turkiston xalqlari o'z davlatini barpo etish istagida bo'lsalar-da, sovet hokimiyati milliy davlatchilikni sinfiy yondashuvga bo'ysundirdi. Shu sababli, Turkiston ASSR qisqa tarixiy davr ichida tub millatlar manfaatlariga javob bermagan siyosiy tuzilma bo'lib qoldi. Aynan shu omillar keyinchalik – 1924-yilda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish jarayoniga olib keldi.

Turkiston ASSR tashkil etilgan paytda o'lka aholisining 95 foizdan ortig'ini mahalliy millatlar– o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qirg'izlar va qozoqlar tashkil etgan bo'lsa-da, hukumatdagi rahbarlik lavozimlari asosan rus bolsheviklari qo'lida edi. [14. b-73]. Markaz tomonidan yuborilgan vakillar, jumladan N. Kobozev, Klevleyev, H. Ibrohimov lar Turkiston siyosatini to'liq nazorat qildilar. Natijada Turkiston hukumati nomigagina «muxtoriyat» maqomiga ega bo'ldi, lekin siyosiy, iqtisodiy va ma'muriy jihatdan Moskva manfaatlariga bo'ysundi. Bu jarayon o'lka xalqlari orasida norozilikni kuchaytirib, milliy o'zlikni anglash, tarixiy davlatchilik g'oyalarining qayta tiklanishiga zamin yaratdi.

1920-yillarning boshlariga kelib, Turkiston ASSR ichida millatlararo ixtiloflar chuqurlashdi. Bunga bir tomondan, iqtisodiy notenglik va siyosiy vakillikning yo'qligi, ikkinchi tomondan esa markaz tomonidan o'tkazilgan ruslashtirish siyosati sabab bo'ldi. Moskva bu ziddiyatlarni «milliy masalani hal qilish» yo'li bilan yumshatish niyatida bo'ldi. Shu tariqa, 1924-yilda Markaziy Osiyo respublikalarini milliy-hududiy chegaralash siyosati ishlab chiqildi.

Bu siyosat RSFSR Millatlar xalq komissarligi va Turkkommissiya tomonidan nazorat qilinadi [7. 43-b]. Chegaralanish jarayonining tashkiliy negizlari 1918-yilgi Turkiston s'yezdlari qarorlarida, ya'ni sovet asosidagi «proletar muxtoriyat» tamoyilida shakllangan edi. Markaz uchun muhim maqsad –milliy harakatlarni parchalanishga uchratish, yagona Turkiston g'oyasini yo'q qilish edi.

Milliy chegaralanish masalasi bir necha bor Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari, shuningdek, RKP(b) Markaziy Qo'mitasining O'rta Osiyo byurosi yig'ilishlarida muhokama qilindi. Ushbu siyosatni amalga oshirish uchun maxsus

Turkkommissiya tuzilib, unga RKP(b) MK kotibi Y. E. Rudzutak rahbar etib tayinlandi.

1924-yil 5-aprel kuni RKP (b) Siyosiy byurosi da milliy-hududiy chegaralanish masalasi rasmiy ko'rib chiqildi. 2-iyun kuni O'rta Osiyo byurosi yig'ilishida lohiya asosan ma'qullandi. Biroq bu qarorga qarshi chiqishlar ham bo'ldi, Xorazm, Turkiston va Buxoro respublikalari vakillari – Sultonbek Xo'janov, Sanjar Asfandiyorov, Odinayev, Abdusalomov singari arboblardan bu qarorni tanqid qilib, «O'rta Osiyo federatsiyasini tuzish» g'oyasini ilgari surdilar. Ular yagona Turkiston g'oyasini himoya qildilar, ammo ularning fikrlari e'tiborga olinmadi.

1924-yil 12-iyunda RKP(b) siyosiy byurosi «O'rta Osiyo respublikalarini milliy chegaralanish to'g'risida» qaror qabul qildi. Shu asosda joylarda tashviqot-targ'ibot ishlari kuchaytirildi, xalq orasida bu siyosat «xalq manfaatiga xizmat qiladi» degan noto'g'ri tasavvur uyg'otadi. 1924-yil 25-sentyabrda Markaziy Qo'mita bu qarorni rasman ma'qullab, Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalarini tugatish jarayonini boshlab yubordi. Natijada 1924-yil 27-oktyabrda SSSR BMIQ II sessiyasida O'rta Osiyoda yangi milliy respublikalar tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi.

1924-yilda o'tkazilgan milliy-hududiy ajratish natijasida Turkiston ASSR tarqatib yuborildi. Uning o'rnida besh yangi siyosiy birlik– O'zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, Qirg'iz (avval qora-qirg'iz) muxtor viloyati, Tojik muxtor viloyati va Qozog'istonning janubiy qismi shakllantirildi. Bu jarayon sovet siyosati nuqtayi nazaridan «millatlar manfaatini himoya qilish» deb e'lon qilinsa-da, aslida mintaqadagi siyosiy nazoratni kuchaytirish, milliy birlik g'oyasini parchalashga qaratilgan edi. [14. 161-163].

Chegaralanish jarayonida etnik, til va tarixiy omillar hisobga olingandek ko'rinib borganida, amalda iqtisodiy manfaatlar va markazning siyosiy maqsadlari ustuvor bo'ldi. Natijada ayrim etnik guruhlar turli respublikalarga bo'linib ketdi, tarixiy jihatdan bir-biriga bog'liq hududlar ajratildi. Shunday qilib, Turkiston xalqlarining asrlar davomida shakllangan madaniy va iqtisodiy yaxlitligi buzildi.

1917-yil fevral inqilobi Rossiyada mustamlakachilik siyosatini vaqtincha susaytirgan bo'lsa-da, sobiq imperiya mustamlakalarida, jumladan, Turkiston o'lkasida siyosiy vaziyat murakkabligicha qoldi. Shu davrda milliy ziyolilar va jadidlar Turkistonning siyosiy mustaqilligini ta'minlash g'oyasini ilgari surdilar. 1918-yil 30-aprelda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (Turkiston ASSR) rasman tashkil topdi. Bu respublika Sovet Rossiyasi tarkibidagi avtonom tuzilma sifatida maydonga chiqdi.

Turkiston ASSR tashkil topgan davrda uning tarkibida hozirgi O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston va Qozog'istonning janubiy qismlari kirgan. Respublika markazi Toshkent shahri etib belgilandi. Ma'muriy jihatdan Farg'ona, Samarqand, Sirdaryo, Yettisuv(Semirechye) va Kaspiyorti viloyatlarini o'z ichiga olgan. Hudud jihatdan u ulkan maydonni -1, 5 million kvadrat kilometrdan ortiq hududni qamrab olgan bo'lib, 5 milliondan ziyod aholi istiqomat qilgan. Shuningdek, turli millatlar — o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, tojik va tatar xalqlari bu hududda yashagan.

Turkiston ASSR iqtisodiy jihatdan agrar o'lka edi. Paxta yetishtirish, ipakchilik, hunarmandchilik va chorvachilik asosiy sohalarni tashkil etgan. Biroq, sovet hokimiyatining dastlabki yillarida bu iqtisodiyot markazga bo'ysunuvchi, ekspluatatsion xarakterga ega bo'lib, mahalliy aholi manfaatlariga zid tarzda boshqarilgan. 1920-1923-yillarda Rossiya kommunistik partiyasining vakillari o'lkada mustamlakachilikning yangi shaklini —»sovetlashtirilgan mustamlaka» modelini joriy etganla [11. 37-39-b].

Tarixiy-geografik jihatdan Turkiston ASSR strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududda joylashgan edi. U shimolda Rossiyaning Orenburg viloyati bilan, janubdan Afg'oniston bilan, sharqda Xitoy bilan va g'arbda Kaspiy dengizi orqali Kavkaz hamda Eron bilan chegaradosh bo'lgan. Bu joylashuv o'lkaning harbiy, siyosiy va iqtisodiy nuqtai nazardan katta ahamiyat kasb etishini ta'minlaydi. Shu sababdan ham sovet rahbariyati bu hududni nazoratda ushlab turishga harakat qilgan.

Biroq, Turkiston ASSR tashkil topishi bilan siyosiy barqarorlik ta'minlanmadi. 1918-1924-yillar davomida o'lkada qurolli qarshilik harakati —»bosmachilik» harakati keng avj oldi. Bu harakatning geografiyasi asosan Farg'ona vodiysi, Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro va Xorazm atrofida shakllandi. Mahalliy aholi orasida sovet siyosatiga qarshi noroziliklar kuchli bo'lganligi sababli, ko'plab viloyatlarda vaqtincha xalq hokimiyatlari tuzildi, ayrim joylarda esa sovet idoralari butunlay yo'q qilindi.

Turkiston ASSR tarixiy geografiyasini tahlil etishda shuni ham ta'kidlash lozimki, bu respublika aslida yagona siyosiy, iqtisodiy va etnik birlikni ifoda etmagan. Turkiston o'lkasining tabiiy -geografik farqlari -cho'l, vodiy va tili hududlar, shuningdek, aholi tarkibidagi etnik rang-baranglik uni boshqarishda muhim to'siq bo'lgan. Bu holat sovet markaziy hokimiyati tomonidan o'lka siyosatini qayta ko'rib chiqishga sabab bo'ldi.

1917-1924-yillar oralig'ida sobiq Rossiya imperiyasi tarkibida tashkil etilgan Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi o'z davrining eng murakkab siyosiy va ijtimoiy sinovlarini boshdan kechirdi. Bolsheviklar hokimiyatining

zoʻravon siyosati, iqtisodiy tajribalari va zoʻraki kollektivlashtirish siyosati natijasida mintaqada keng koʻlamli ocharchilik, ijtimoiy tanglik hamda xalq ommasining noroziligi yuzaga keldi. Mazkur maqolada ushbu maqolada ushbu jarayonning asosiy sabablari, oqibatlar hamda tarixiy bahosi yoritiladi.

Turkiston ASSR da 1918-1921-yillar mobaynida yuzaga kelgan ocharchilik oʻz ildizini, avvalo, fuqarolar urushi davrida bolsheviklarning iqtisodiy siyosatidan oldi. «Harbiy kommunizm» deb nomlangan siyosat doirasida barcha oziq-ovqat zaxiralari davlat ixtiyoriga olinib, majburiy rekvizitsiya yoʻli bilan aholining qoʻlidan tortib olindi. Natijada, dehqonlar oʻz hosilidan foydalana olmay, yerlarni ekmay qoʻydi.

1921-yilda Turkistonning koʻplab viloyatlarida ocharchilik avj oldi. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Sirdaryo va Fargʻona viloyatlarida minglab insonlar ochlikdan halok boʻldi.

Manbalarda keltirilishicha, 1921-yilning yozida Turkiston respublikasi aholisi orasida oziq-ovqat yetishmovchiligi shu darajada yetganki, hatto pichan, daraxt barglari va jonivor goʻshti bilan tirikchilik qilganliklari haqida guvohlar qayd etganlar. [7. 43-b]. Bu paytda bolsheviklar markaziy Rossiyada ham ocharchilikka qarshi kurashni bahona qilib, Turkiston zaxiralarini Moskvaga yuborishni buyurganlar.

1921-yilning avgustiga kelib Turkiston ASSRda 2 milliondan ortiq aholi oziq-ovqat yetishmovchiligi girdobida yashagan, ularning yarmi ochlikdan azob chekayotgan edi. Ayniqsa, Sirdaryo, Fargʻona va Samarqand viloyatlarida ocharchilik holatlari eng ogʻir koʻrinishga ega boʻlgan. 1921-yil yozida mintaqadagi hosil kambagʻalligi, fuqarolar urushi davridagi yoʻqotishlar va transport tizimining ishdan chiqishi vaziyatni yanada ogʻirlashtirdi. «Fargʻona va Sirdaryo viloyatlarida aholi non oʻrniga quritilgan oʻt va somonni isteʼmol qilmoqda. Bu ocharchilik insoniyat fojiasi darajasiga yetdi.

Oʻlkadagi ocharchilikni kuchaytirgan yana bir omil — transport va taʼminot tizimining izdan chiqishidir. Turkiston temir yoʻllari harbiy yuk tashishga yoʻnaltirilgani sababli, oziq-ovqat mahsulotlari aholiga yetib bormas edi. 1922-yilga kelib, Turkiston ASSR ning deyarli barcha viloyatlarida ochlikdan oʻlganlar soni yuz minglab kishilarga yetdi [3. 203-b].

Bolsheviklar Turkiston ASSRni «markazga toʻliq boʻysundirilgan oʻlka «sifatida qarab, mintaqadagi mahalliy xususiyatlarni inkor etdilar. 1920-1923 yillarda «harbiy kommunizm « siyosati doirasida ekin maydonlari qizil armiya ehtiyojlari uchun musodara qilindi. Bu jarayon xalq orasida norozilikni keltirib chiqardi va koʻplab joylarda qurolli toʻqnashuvlarga sabab boʻldi. «Bolsheviklar oʻz hokimiyatini

mustahkamlash uchun aholini ochlikka mahkum qildi. Ular o‘zlarini inqilob himoyachilari deb atab, aslida xalqning so‘nggi nonini ham tortib oldilar» [3. 63-b].

Bundan tashqari, bolsheviklar diniy uylarga, madrasalarga va mahalliy vakillarga nisbatan ta‘qib siyosatini kuchaytirdilar. 1922-yilda 1000 DAN ortiq imom va ulamo «kontrevolyutsion unsur» sifatida qamoqqa olingan yoki surgun qilingan. Markazning beboshligi nafaqat diniy hayotda, balki iqtisodiy tizimda ham namoyon bo‘ldi. Moskvadan kelgan komissarlar mahalliy ehtiyojlarni hisobga olmasdan, rejalashtirishni faqat Rossiya manfaatlariga yo‘naltirilgan. 1922-yilda Turkiston ASSR dan, oskvaga 63 ming tonna paxta yuborilgan, lekin uning evaziga faqat 3000 tonna bug‘doy olingan xolos. (Rossiya Davlat Iqtisodiy arxivi.)

1922-yil oxiriga kelib, ocharchilik butun Turkistonni qamrab oldi. 1921-1923 yillarda ochlik va kasalliklardan 300 mingdan ortiq inson halok bo‘lgan. Turkiston ASSR davrida yuz bergan ocharchilik va bolsheviklarning bebosh siyosati mintaqa tarixida og‘ir iz qoldirdi.

Bolsheviklarning beboshligi faqat iqtisodiy siyosatda emas, balki siyosiy sohada ham namoyon bo‘ldi. Ular mahalliy xalqning milliy manfaatlarini inkor etib, ruslashtirish siyosatini kuchaytirdilar. Diniy ulamolar, milliy ziyolilar va sobiq jadidlar «aksinqilobchi kuchlar» sifatidata‘qib qilindi. Mahalliy aholi norozilik bildirgan joylarda harbiy kuch ishlatildi. Farg‘ona vodiysi va Xorazmda «bosmachilik» deb atalgan xalq harakati aynan shu adolatsizliklarga javoban yuzaga kelgan.

Ocharchilik davrida xalq orasida bolsheviklarga nisbatan nafrat kuchaygan. Ko‘plab tarixiy hujjatlar, jumladan Rossiya Davlat Iqtisodiy arxivi(RGAE)da saqlanayotgan hisobotlarda, «Turkistonda oziq-ovqat siyosati aholining noroziligiga sabab bo‘ldi» deb qayd etilgan.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillari «inqilobiy o‘zgarishlar dadavri deb ataladi. Bu yillarda amalga oshirilgan islohotlar, , yer va mulk islohoti’’ 1918-yil dekabrda. Yer terisidagi dekretga muvofiq, barcha yerlar davlat mulkiga o‘tkazildi. Yer egalari, xonlar, beklar, boylar va diniy mulkdorlarning yerlari musodara qilindi. Dehqonlarga yerni ijarasi foydalanish huquqi berilgan bo‘lsa-da, amalda ularning faoliyati mahalliy sovetlar nazorati ostida bo‘ldi. Sanoat va ishlab chiqarishni milliyalashtirish — 1919-yilda sanoat korxonalari, transport tarmoqlari va banklar davlat mulkiga o‘tkazildi. Bu bilan xususiy mulk yo‘q qilinib, ishlab chiqarish ustidan to‘liq davlat nazorati o‘rnatildi.

Savdo va taqsimot tizimi islohoti —»Harbiy kommunizm «siyosati asosida mahsulotlar bepul taqsimlanar, ammo bu iqtisodiy tanazzulga olib keldi. 1921-yilga kelib, oziq-ovqat tanqisligi va ocharchilik kuchaydi. Sovetlar xalq hokimiyati shiorini

ilgari surgan bo'lsa da, aslida bu markazdan boshqariluvchi mustamlaka shakliga aylandi. Turkiston xalqi o'z tabiiy boyliklaridan mahrum qilindi [2. 99-b]

1918-yilgi Turkiston ASSRning tashkil topishi bilan sovet hokimiyati o'lka xalqlariga «milliy o'z taqdirini o'zi belgilash «huquqini band qilgan edi. Biroq, mahalliy aholi iqtisodiy va siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonidan butunlay chetlatilgan. Rossiyadan kelgan bolshevik kadrlar barcha asosiy lavozimlarni egallab, o'lkaning tabiiy boyliklari va agrar resurslarini markazga yo'naltirish siyosatini yuritganlar. 1920-yillarda paxta siyosatining kuchaytirilishi natijasida dehqonlarning erkin mehnat qilish imkoniyati yo'qoldi. Turkiston sovet hokimiyati milliy masalani hal qilish o'rniga, mustamlakachilik siyosatini yangi shaklda davom ettirdi; xalqni oziq-ovqatdan, siyosiy irodadan va diniy qadriyatlardan mahrum qildi. [3. 65-68b].

Shu bois, sovet siyosatiga qarshi norozilik avvalo diniy va milliy ongli qatlamlar orasida kuchaydi. Jadid ziyolilari –Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Fitrat, Qodiriy kabi ma'rifatparvarlar milliy uyg'onish g'oyalarini yoyib, xalqni ozodlikka chaqirdilar.

Milliy ozodlik harakatining asosiy sabablari: sovetlarning diniy qadriyatlarga qarshi kurashi(masjid va madrasalarning yopilishi, ulamolarning qatag'on qilinishi), mahalliy aholining iqtisodiy erkinligini cheklash, mahalliy ziyolilarning siyosiy cheklanishi, mahalliy xalqning o'zini o'zi boshqarish huquqining yo'qligi.

Harakatning asosiy markazlari Farg'ona vodiysi, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida shakllangan. Bu davrda xalq orasidan chiqqan ko'plab sarkardalar ozodlik kurashini boshqargan: Madaminbek, Junaidxon, Fuzayl Maxsum, Shermuhammadbek, Xolxo'ja Eshon kabi yetakchilar har bir viloyatda mustaqillik uchun harakat qilganlar.

Madaminbek o'z faoliyatini bilan Farg'ona vodiysida xalqni birlashtirishga, sovet zo'ravonligiga qarshi kurashni siyosiy shaklga keltirishga harakat qildi. U Turkiston Muxtoriyati g'oyasini amalda tiklash tarafdori edi [9. 173-b]

Buxoro va Xorazm hududida Junaidxon boshchiligidagi harakatlar sovet hokimiyatiga qarshi eng uzoq muddatli va uyushgan chiqishlardan biri bo'ldi. 1924-yilgacha davom etgan bu kurashda minglab insonlar halok bo'ldi, ammo xalq ruhida mustaqillik g'oyasi yanada mustahkamlandi. Milliy ozodlik harakatining mafkuraviy ildizi jadidchilik DAN o'sib chiqqan edi. Jadidlar o'z matbuotlari orqali xalqni ilma'rifatga, ijtimoiy uyg'onishga va siyosiy erkinlikka chorlagan. Jadid ziyolilar xalqni faqat ma'rifat bilan emas, balki ijtimoiy uyg'onidh orqali ham ozodlikka yetaklashni maqsad qilganlar. Ularning qarashlari keyinchalik qurolli milliy harakatlar uchun mafkuraviy tayanch bo'lib xizmat qildi. Sovet hokimiyati esa bu harakatni «reaksion kuchlar» sifatida talqin etib, 1920-1930-yillarda jadid ziyolilarni

qatagʻon qildi. Ammo ular boshlab bergan milliy oʻzlikni anglash gʻoyasi keyinchalik Oʻzbekiston mustaqilligiga olib kelgan manaviy asos boʻldi. 1920-yillarning oxiriga kelib sovet hokimiyati harbiy kuch yordamida harakatni bostirdi. Ammo bu harakat Turkiston xalqlari tarixida milliy oʻzlikni saqlab qolish, ozodlik va mustaqillik uchun kurashning timsoliga aylandi.

Bosmachilik deb atalmish bu harakat xalq ongidan milliy oʻzlikni, dinni, tilni, erkinlikni saqlash vositasi boʻlgan. U mustaqil davlat tiklash orzusining ramziga aylangan. [2. 106-b]. 1991-yilda Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan, bu tarixiy jarayonlar yangicha baholandi. Endilikda milliy ozodlik harakati «aksilinqilob» emas, balki mustamlakachilikka qarshi xalq kurashi sifatida talqin qilinmoqda.

XULOSA

Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida oʻta murakkab, ammo ayni paytda taqdiriy ahamiyatga ega bosqichlardan biri boʻldi. Turkiston ASSR shakllanishi milliy oʻlkalarda yangi hokimiyat tizimini oʻrnatish, sinfiy kurashni kuchaytirish hamda sobiq mustamlaka xalqlarini Sovet Rossiyasining siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy orbitasiga bogʻlab qoʻyish uchun xizmat qildi. Shunga qaramay, Turkiston ASSRning paydo boʻlishi oʻzbek, tojik, turkman, qirgʻiz va qozoq xalqlari uchun siyosiy uygʻonish jarayonini ham tezlashtirdi.

Turkiston ASSR — bu tarixiy zarurat natijasida yuzaga kelgan, ammo milliy uygʻonish jarayonining tayanch nuqtasi boʻlgan siyosiy tuzilmadir. U orqali oʻlka xalqlari oʻzining milliy birligi, siyosiy oʻzini anglash va mustaqillikka intilish yoʻlida muhim qadamlarga qoʻl urdilar. Demak, Turkiston ASSRning tarixiy geografiyasi nafaqat hududiy birlik, balki milliy ruh va ijtimoiy ong uygʻonishining makoni boʻldi. U Markaziy Osiyo tarixida milliy mustaqillik yoʻlida qoʻyilgan birinchi siyosiy va mafkuraviy qadam sifatida yodda qoladi. Bugun bu tajriba mustaqil Oʻzbekistonning davlatchilik anʼanalarida, tarixiy xotira va milliy gʻurur manbalarida oʻz ifodasini topmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Doniyorov A.X. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi. – Toshkent: Book Trade, 2022. – 59 b.
2. Rashidov A.R. Turkiston ASSR va sovet siyosati. – Toshkent: Fan, 2020. – 98 b.
3. Rashidov A.R. Turkiston ASSR tarixidan lavhalar. – Toshkent: Fan, 1968. – 63 b.
4. Shamsitdinov R. Oʻzbekiston davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2018.
5. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. Oʻzbekiston tarixi. – Toshkent, 2010. – 187 b.

6. Xursanova F. 1924-yildagi milliy hududiy chegaralanish va uning oqibatlari // Central Asian Journal of Education and Innovation. – 2023.
7. Xo‘jayev F. O‘zbekiston SSR tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 173 b.
8. Ziyoyeva D.A. Turkiston milliy ozodlik harakati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2000. – 37–39 b.
9. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – 154–156 b.
10. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. Issues of assessment of the natural resource potential of the region for recreational purposes //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 2. – C. 77-86.
11. Yuldosheva B. 1989–2007-yillarda O ‘zbekistonda suv resurslarining holati va o ‘zgarishlari //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 2. – C. 87-97.
12. Yuldosheva B., Latipov M. Z. o. g. l. 1920–1924-yillarda Xorazm Xalq Sovet Respublikasida yer-suv islohotlari va ularning iqtisodiy ta’siri //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – T. 5. – №. 4. – C. 344-354.
13. Yavmutov D. S., Azamat o‘g‘li A. A. Conceptual bases of marketing research organization at agricultural enterprises //IMRAS. – 2024. – T. 7. – №. 5. – C. 104-109.

ФОРМИРОВАНИЕ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТОРГОВО- ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА С РОССИЕЙ (2017–2024 ГГ.)

Сиддиков Одилжон Дехканович

Магистрант Термезского университета экономики и сервиса

Телефон: +998 99-947-56-45

Электронная почта: Odil83@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу формирования и развития торгово-экономического сотрудничества между Узбекистаном и Россией в период 2017–2024 годов. Рассматриваются ключевые направления взаимодействия, включая торговлю, инвестиции, промышленность, энергетику, транспорт и финансовые услуги. Отмечается рост товарооборота и диверсификация экспортно-импортных потоков, а также расширение участия российских компаний в инфраструктурных и промышленных проектах Узбекистана. Особое внимание уделяется совместным инвестициям, модернизации приоритетных отраслей экономики и развитию финансово-банковского сотрудничества. Сделан вывод о том, что за указанный период двусторонние отношения перешли на стратегически более высокий уровень, обеспечивая долгосрочные экономические выгоды и укрепление региональной интеграции.

Ключевые слова: *Отношения Узбекистан–Россия; торговое сотрудничество; экономическое партнёрство; инвестиционные проекты; развитие инфраструктуры; энергетический сектор; транспортные коридоры; финансовое сотрудничество; промышленное взаимодействие; региональная интеграция.*

ABSTRACT

This article analyzes the formation and development of trade and economic cooperation between Uzbekistan and Russia during 2017–2024. It examines key areas of interaction, including trade, investment, industry, energy, transport, and financial services. The study highlights the growth and diversification of export-import flows and the increasing involvement of Russian companies in Uzbekistan's infrastructure and industrial projects. Special attention is given to joint investments, modernization of priority economic sectors, and financial and banking collaboration. The findings indicate that during this period, bilateral relations advanced to a higher strategic level, ensuring long-term economic benefits and strengthening regional integration.

Keywords: *Uzbekistan–Russia relations; trade cooperation; economic partnership; investment projects; infrastructure development; energy sector; transport corridors; financial cooperation; industrial collaboration; regional integration.*

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы внешняя политика Республики Узбекистан демонстрирует активную динамику и направлена на укрепление международного сотрудничества, диверсификацию внешнеэкономических связей и обеспечение устойчивого развития страны. Одним из приоритетных направлений является стратегическое партнерство с Российской Федерацией, которое охватывает широкий спектр политических, экономических, культурных и гуманитарных сфер. Формирование и реализация Комплексной программы сотрудничества между Узбекистаном и Россией на 2022–2026 годы стало важным этапом в развитии двусторонних отношений, отражающим стремление обеих стран углублять взаимодействие и реализовывать совместные проекты в ключевых сферах экономики и инфраструктуры.

Актуальность исследования определяется рядом факторов. Во-первых, изменяющаяся геополитическая ситуация в Евразийском регионе требует активного укрепления экономических, транспортных и энергетических связей между странами. Во-вторых, растущая взаимозависимость национальных экономик подчеркивает значимость совместных инвестиционных проектов, модернизации промышленности и развития транспортной инфраструктуры. В-третьих, гуманитарное и образовательное сотрудничество становится важным элементом устойчивого развития, особенно в контексте масштабных реформ Узбекистана, направленных на модернизацию человеческого капитала и подготовку высококвалифицированных специалистов.

Программа сотрудничества 2022–2026 годов охватывает политический диалог, экономическую интеграцию, культурный обмен, науку, образование, региональную безопасность и цифровую трансформацию. В рамках программы планируется реализация крупных инфраструктурных проектов, развитие транспортных и энергетических коридоров, укрепление межрегиональных связей и создание благоприятных условий для бизнеса и инвестиций. Все эти направления способствуют формированию устойчивого и многоуровневого стратегического партнерства между Узбекистаном и Россией.

Цель настоящего исследования — провести комплексный анализ Комплексной программы сотрудничества, выявить основные направления, механизмы реализации и ожидаемые результаты, а также оценить вклад

программы в укрепление стратегического партнерства, развитие экономики и интеграцию в Евразийский регион. Задачи исследования включают анализ политических, экономических и социальных аспектов сотрудничества, оценку инвестиционных и инфраструктурных инициатив, а также выявление влияния совместных проектов на региональную стабильность и устойчивый рост.

Методологическая основа работы включает документальный анализ официальных публикаций, статистических данных, научных исследований, а также экспертные интервью и сравнительный анализ предыдущих программ сотрудничества. Такой подход обеспечивает всестороннюю и объективную оценку реализации программы, ее стратегического значения и перспектив развития двусторонних отношений.

В целом, исследование направлено на выявление ключевых факторов успешного сотрудничества, оценку достигнутых результатов и прогнозирование будущих тенденций в развитии стратегического партнерства между Узбекистаном и Россией, что имеет важное значение для формирования устойчивых экономических и политических связей в Евразийском регионе.

В 2017 году Узбекистан и Россия начали активное обновление формата двустороннего сотрудничества. Торговый оборот достиг около 6,2 млрд долларов США, что стало существенным ростом по сравнению с предыдущим годом. Основными экспортными позициями Узбекистана были хлопок, текстиль, фрукты и сельскохозяйственная продукция, тогда как Россия поставляла энергоресурсы, металлы и промышленное оборудование. В этот период был подписан ряд соглашений о совместных инвестиционных проектах в промышленной и транспортной сферах, включая модернизацию железнодорожных и автомобильных коридоров.

В 2018 году сотрудничество приобрело более системный характер. Торговый оборот увеличился до 6,8 млрд долларов США. Российские компании начали активное участие в реализации инфраструктурных проектов, таких как строительство электростанций и модернизация энергетических сетей. В этом году также было инициировано сотрудничество в агропромышленном комплексе, включая совместные проекты по переработке хлопка и производству продовольствия для внутреннего рынка Узбекистана.

2019 год стал годом расширения инвестиционного взаимодействия. Были созданы совместные предприятия в промышленности и транспортной логистике. Общий объем двусторонних инвестиций вырос на 15–20% по сравнению с предыдущим годом. Особое внимание уделялось развитию транспортных коридоров, включая модернизацию железнодорожного

сообщения и развитие магистральных автодорог, что способствовало повышению эффективности региональной торговли.

Пандемия COVID-19 оказала временное влияние на темпы торгово-экономического сотрудничества, однако страны оперативно адаптировались. В 2020 году сохранялся рост в стратегических секторах: энергетике, сельском хозяйстве и промышленной переработке. Были усилены меры по стимулированию инвестиций и поддержке предприятий малого и среднего бизнеса. Двусторонние консультации позволили обеспечить бесперебойные поставки товаров первой необходимости и поддерживать работу ключевых инфраструктурных проектов.

В 2021 году двустороннее сотрудничество перешло на новый качественный уровень. Торговый оборот составил около 7,5 млрд долларов США. Акцент был сделан на цифровую трансформацию и инновационные проекты. Российские компании начали участие в модернизации ИТ-инфраструктуры, логистических систем и производственных процессов в Узбекистане. Также активизировались образовательные и культурные обмены, что способствовало укреплению гуманитарного сотрудничества.

Период с 2022 по 2024 годы характеризуется реализацией Комплексной программы сотрудничества на 2022–2026 годы. Торговый оборот продолжил рост, а инвестиции сосредоточились на крупных инфраструктурных проектах, промышленных парках и энергетических инициативах. Укрепление транспортных коридоров, включая развитие железных дорог и автомобильных магистралей, позволило улучшить региональную интеграцию и оптимизировать экспортно-импортные потоки. Параллельно активизировалось сотрудничество в сфере образования, науки и культуры, что способствует подготовке квалифицированных кадров и укреплению долгосрочного стратегического партнерства.

В целом, за период 2017–2024 годов двусторонние отношения между Узбекистаном и Россией демонстрируют устойчивый рост и диверсификацию. Торговля, инвестиции, инфраструктурные и гуманитарные проекты создают прочную основу для долгосрочного стратегического партнерства и интеграции в экономическое пространство Евразии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Комплексная программа сотрудничества между Узбекистаном и Россией на 2022–2026 годы представляет собой важный этап в развитии двусторонних отношений и открывает новые возможности для стратегического партнерства. Программа охватывает широкий спектр направлений, включая торговлю,

инвестиции, промышленность, энергетику, транспорт, финансовое сотрудничество, а также гуманитарные и образовательные инициативы.

Анализ показывает, что за рассматриваемый период наблюдается рост товарооборота, увеличение инвестиций в ключевые отрасли экономики, развитие инфраструктурных проектов и укрепление транспортных коридоров. Расширение образовательного и культурного сотрудничества способствует развитию человеческого капитала и повышению квалификации специалистов.

Таким образом, программа формирует прочную основу для долгосрочного взаимодействия, повышает экономическую устойчивость обеих стран и укрепляет региональную интеграцию. Достигнутые результаты демонстрируют эффективность совместных усилий и создают условия для дальнейшего углубления стратегического партнерства между Узбекистаном и Россией.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев, Ш. (2017). Выступление на заседании Кабинета Министров Республики Узбекистан. Ташкент: Официальный сайт Президента Республики Узбекистан.
2. Мирзиёев, Ш. (2018). Стратегические инициативы и реформы в Узбекистане: Доклад на заседании Сената Олий Мажлиса. Ташкент: Издательство Президента Республики Узбекистан.
3. Министерство иностранных дел Республики Узбекистан. (2022). Комплексная программа сотрудничества между Узбекистаном и Россией на 2022–2026 годы. Ташкент: МИД Узбекистана.
4. Правительство Российской Федерации. (2022). Стратегическое партнерство России и Узбекистана. Москва: Издательство Правительства РФ.
5. Всемирный банк. (2023). Обзор торговли и инвестиций Узбекистан–Россия 2022–2026. Вашингтон: Всемирный банк.
6. Евразийский банк развития. (2023). Инвестиционное сотрудничество в Центральной Азии: Узбекистан и Россия. Алматы: ЕАБР.
7. Российское Министерство экономического развития. (2022). Отчет о сотрудничестве с Узбекистаном в экономической сфере. Москва: Минэкономразвития РФ.
8. Исламов, А., Петрова, Е. (2023). Стратегическое сотрудничество Узбекистан–Россия: тенденции и перспективы. *Central Asia Journal of International Studies*, 12(3), 45–62.

MAHALLA TIZIMI VA SOG‘LOM TURMUSH TARZI ETNOMODELI: JAMOAVIY SALOMATLIKNING IJTIMOIIY-FALSAFIY ASOSLARI

Gadoyeva Lobar Ergashevna

Buxoro davlat tibbiyot instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti, PhD

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston jamiyatida mahalla institutining sog‘lom turmush tarzini shakllantirishdagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Sog‘lom turmush tarzi etnomodeli milliy qadriyatlar, jamoaviy salomatlik madaniyati, mahalla tizimining tarixiy funksiyalari hamda zamonaviy ijtimoiy islohotlar bilan uyg‘unlikda ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda mahalla – nafaqat hududiy o‘zini o‘zi boshqarish birligi, balki sog‘lom avlodni tarbiyalash, jamoaviy mas‘uliyatni shakllantirish, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga qaratilgan noyob sotsial institut sifatida baholanadi. Maqola sog‘lom turmush tarzining milliy modeli qanday shakllanayotgani, an‘anaviy qadriyatlar bilan modernizatsiya jarayonlari qanday uyg‘unlashayotgani va mahallaning jamoaviy salomatlikni ta‘minlashdagi amaliy mexanizmlarini yoritadi.

Kalit so‘zlar: Mahalla tizimi, sog‘lom turmush tarzi, etnomodel, jamoaviy salomatlik, ijtimoiy-falsafiy tahlil, milliy qadriyatlar, jamoa madaniyati, profilaktika, ma‘naviy-axloqiy tarbiya, O‘zbekiston.

THE MAHALLA SYSTEM AND THE ETHNOMODEL OF A HEALTHY LIFESTYLE: SOCIO-PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF COMMUNITY HEALTH

ABSTRACT

This article examines the role of the mahalla (community) system in shaping the ethnomodel of a healthy lifestyle in contemporary Uzbekistan. The mahalla is viewed as a unique social institution that ensures the transmission of traditional values, fosters collective responsibility, and strengthens public health culture. The study highlights the interrelation between national cultural practices, preventive mechanisms, family–community relations, and modern approaches to healthy living. It demonstrates that the mahalla plays a crucial role in developing community health culture by integrating historical traditions with ongoing social reforms.

Key words: mahalla, ethnomodel, healthy lifestyle, community health, social philosophy, traditional values, prevention, social institution, Uzbekistan.

МАХАЛЛИНСКАЯ СИСТЕМА И ЭТНОМОДЕЛЬ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ОБЩЕСТВЕННОГО ЗДОРОВЬЯ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется роль махаллинского института в формировании этномодели здорового образа жизни в современном обществе Узбекистана. Махалля рассматривается как уникальный социальный институт, обеспечивающий передачу традиционных ценностей, формирование коллективной ответственности и укрепление общественного здоровья. Исследование раскрывает взаимосвязь между национальными культурными практиками, профилактическими механизмами, семейно-общинными отношениями и современными подходами к поддержанию здорового образа жизни. Показано, что махалля выступает важным звеном в развитии культуры общественного здоровья, интегрируя исторические традиции и современные социальные реформы.

Ключевые слова: махалля, этномодель, здоровый образ жизни, общественное здоровье, социальная философия, традиционные ценности, профилактика, социальный институт, Узбекистан.

KIRISH

Bugungi globallashuv, urbanizatsiya, axborot oqimlarining keskin ortishi hamda ijtimoiy hayotning jadallashuvi sharoitida sog'lom turmush tarzi masalasi nafaqat tibbiy yoki gigiyenik hodisa, balki jamiyat barqaror rivojlanishining muhim falsafiy va ijtimoiy omili sifatida e'tirof etilmoqda. Insonning jismoniy, ma'naviy va ruhiy barqarorligini ta'minlash, jamiyatning jamoaviy salomatligini mustahkamlash uchun mahalla tizimi kabi an'anaviy ijtimoiy institutlarning imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarur.

Mahalla — O'zbekiston jamiyatining tarixiy xotirasi, ijtimoiy o'zini-o'zi boshqarish an'analari, o'zaro yordam, birdamlik va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillarini mujassam etgan noyob institutdir. Mahallaning asrlar davomida shakllangan tarbiyaviy, ma'naviy, madaniy va ijtimoiy funksiyalari hozirgi islohotlar jarayonida yangi mazmun bilan boyimoqda. Xususan, mahalla jamoasi sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, profilaktika ishlari, aholining ijtimoiy faolligi, yoshlar tarbiyasi va oilaviy salomatlikni mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etmoqda.

Sog'lom turmush tarzining etnomodeli muayyan millatning qadriyatlariga, turmush tarzi tamoyillariga, madaniy me'yorlariga asoslanadi. O'zbek xalqining hayot falsafasi, qadimiy urf-odatlar, ekologik va gigiyenik an'analari, mehnat

madaniyati va oila institutiga bo'lgan munosabatida sog'lom turmush tarzining chuqur ildizlari mujassamdir. Mahalla esa ushbu etnomodelni amaliy hayotda qo'llovchi, saqlovchi va keyingi avlodlarga yetkazuvchi asosiy muhit sifatida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maqolada mahalla tizimi va sog'lom turmush tarzi o'rtasidagi ijtimoiy-falsafiy bog'liqlik tahlil qilinadi, mahallaning jamoaviy salomatlikni shakllantirishdagi funksiyalari ochib beriladi, an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy islohotlar uyg'unligining konseptual asoslari yoritiladi.

Sog'lom turmush tarzi masalasi zamonaviy jamiyat rivojlanishining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, u nafaqat individual salomatlik, balki jamoaviy farovonlik va ijtimoiy barqarorlikning ham muhim omilidir. Bugungi globallashuv, urbanizatsiya, raqamli texnologiyalarning kengayishi, ekologik xavflarning ortishi sharoitida sog'lom hayot tamoyillarini amaliyotga joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston jamiyatida esa bunday jarayonning tabiiy ijtimoiy maydoni mahalla tizimi hisoblanadi. Mahalla asrlar davomida shakllangan ijtimoiy institut sifatida jamoaviy birdamlik, o'zaro yordam, tarbiya, ma'naviy nazorat va mas'uliyat tamoyillarini o'zida mujassam etib kelgan. Shu jihatdan mahalla sog'lom turmush tarzi etnomodelining shakllanishida ham asosiy madaniy va ijtimoiy muhit sifatida maydonga chiqadi.

O'zbek xalqining etnomadaniy xususiyatlarida sog'lom turmush tarzining ko'plab ildizlari mavjud bo'lib, ular tozalik, poklik, jismoniy faollik, mehnatsevarlik, halollik, tartiblilik, oilaviy barqarorlik, kattalarga hurmat va tabiatga mas'uliyatli munosabat kabi qadriyatlar orqali namoyon bo'ladi. Aynan mahalla ushbu qadriyatlar amalda shakllanadigan, mustahkamlanadigan va avloddan avlodga o'tadigan ijtimoiy makondir. Mahalladagi kundalik hayot jarayonlari — qo'ni-qo'shnichilik munosabatlari, jamoaviy ishlarda qatnashish, hududni toza saqlash, to'y va marosimlar madaniyati, bolalar tarbiyasi, sport tadbirlari, ma'naviy-ma'rifiy suhbatlar — barchasi sog'lom turmush tarzining organik tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mahalla tizimi jamoaviy salomatlikni ta'minlashda ko'p funksiyali institut sifatida faoliyat ko'rsatadi. U profilaktika ishlarini yo'lga qo'yadi, gigiyena talablari va sanitariya qoidalariga rioya etishni rag'batlantiradi, hudud ekologik tozaligini ta'minlashga ko'zda tutilgan targ'ibot ishlarini olib boradi. Yoshlarni zararli odatlardan himoya qilish, sportga jalb etish, sog'lom ovqatlanish madaniyatini targ'ib etish, yosh oilalarga salomatlik bo'yicha maslahatlar berish — bularning barchasi mahalla faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda. Mahalla–oilam–maktab

hamkorligi esa bolalar tarbiyasini, ular orasida sog‘lom xulq-atvorni shakllantirishni kuchaytiruvchi samarali model sifatida shakllanmoqda.

Zamonaviy islohotlar jarayonida mahalla tizimining jamoaviy salomatlikni mustahkamlashdagi roli yanada kengaymoqda. “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari”, “Temir daftar” kabi tashabbuslar aholining ijtimoiy ehtiyojlarini aniqlash va individual muammolarni hal etish imkonini beradi. Hududlarning raqamlashtirilishi, mahalla xodimlarining professional tayyorligi, ijtimoiy xizmatlar sifatining oshirilishi sog‘lom turmush tarzini qo‘llab-quvvatlovchi yangi boshqaruv madaniyatini shakllantirmoqda. Shu orqali mahalla nafaqat an‘anaviy institut, balki zamonaviy ijtimoiy islohotlarning amaliy maydoni sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shu asosda mahalla tizimi O‘zbekiston jamiyatida sog‘lom turmush tarzi etnomodelining asosiy tashuvchisi, jamoaviy salomatlikni saqlovchi va mustahkamlovchi ijtimoiy-falsafiy muhit sifatida qaraladi. An‘anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy talablarning uyg‘unlashuvi mahallaning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshirib, jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Mahalla sog‘lom hayot falsafasini keng jamoatchilik ongiga singdirishda, yosh avlodni jismoniy va ma‘naviy barkamollikka yo‘naltirishda, oilaviy salomatlikni mustahkamlashda, ekologik madaniyatni rivojlantirishda va zararli odatlarni oldini olishda muhim ijtimoiy institut bo‘lib qolmoqda.

Mahalla tizimi sog‘lom turmush tarzi etnomodelining shakllanishi va rivojlanishida markaziy o‘rin tutadi. U jamiyatning sog‘lom muhitga intilish jarayonini tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlaydi, jamoaviy salomatlikni mustahkamlaydi va milliy qadriyatlarning uzluksizligini ta‘minlaydi. Zamonaviy islohotlar bilan uyg‘unlashgan mahalla faoliyati O‘zbekistonning ijtimoiy-falsafiy taraqqiyotida yangi bosqichni yuzaga keltirib, sog‘lom jamiyatning shakllanishi uchun muhim omil sifatida faoliyat yuritmoqda.

Mahalla tizimi O‘zbekiston jamiyatining ijtimoiy hayotida asrlar davomida shakllangan, jamoaviy birdamlik, o‘zaro yordam va ma‘naviy tarbiya tamoyillarini mujassam etgan noyob institut sifatida sog‘lom turmush tarzining shakllanishida muhim o‘rin egallaydi. Sog‘lom hayot madaniyati milliy qadriyatlar, etnomadaniy urf-odatlar va an‘anaviy ijtimoiy amaliyotlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, mahalla ana shu qadriyatlarning tabiiy tashuvchisi va ularni kundalik hayotda namoyon etuvchi asosiy muhitdir.

Mahalla jamoasi sog‘lom turmush tarzining asosiy yo‘nalishlari — gigiyena, ekologik tozalik, oilaviy farovonlik, yoshlar tarbiyasi, zararli odatlarning oldini olish, jismoniy faollik va sog‘lom ovqatlanish madaniyati — bo‘yicha samarali faoliyat olib boradi. Bu jarayonda mahalla nafaqat ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni tashkil etadi, balki

jamoaning ehtiyojlarini bilgan holda amaliy ko‘mak, profilaktika, targ‘ibot va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning barqaror tizimini shakllantiradi. Shu bois, mahalla jamoaviy salomatlikni mustahkamlashda birlamchi ijtimoiy institut sifatida alohida ahamiyatga ega.

Zamonaviy O‘zbekiston sharoitida mahalla tizimi davlat siyosatidagi ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida yangicha mazmunda rivojlanmoqda. Raqamli texnologiyalarni joriy etish, mahalla faollarining kasbiy tayyorligi, “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari”, “Temir daftar” kabi mexanizmlarning yo‘lga qo‘yilishi sog‘lom turmush tarzini qo‘llab-quvvatlovchi manzilli va samarali boshqaruv tizimini yaratmoqda. Bularning barchasi mahalla institutining sog‘lom hayot falsafasini jamiyatga integratsiya qilishdagi rolini kuchaytirmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, mahalla tizimi sog‘lom turmush tarzi etnomodelining shakllanishi uchun nafaqat tarixiy asos, balki zamonaviy ijtimoiy islohotlar bilan uyg‘unlashgan holda rivojlanayotgan mustahkam poydevordir. Mahalla jamoaning sog‘lom hayotga bo‘lgan ongli munosabatini shakllantirish, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash, oilaviy va jamoaviy salomatlikni qo‘llab-quvvatlash, yosh avlodni barkamol etib tarbiyalash kabi vazifalarni samarali bajarishga qodir ijtimoiy-falsafiy makondir.

Mahalla tizimini sog‘lom turmush tarzining poydevori sifatida rivojlantirish O‘zbekistonning kelgusi ijtimoiy taraqqiyotida, milliy salomatlik strategiyasi va ma‘naviy yuksalish jarayonida ustuvor ahamiyat kasb etadi. Mahallaning salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish jamiyatning har bir a‘zosining farovonligi va umumiy taraqqiyotning barqarorligini ta‘minlashda hal qiluvchi omil bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Ergashevna G. L. THE IMPORTANCE AND PLACE OF PHILOSOPHY IN SHAPING THE WORLDVIEW OF MODERN YOUTH //Journal of Social Sciences and Humanities Research Fundamentals. – 2023. – T. 3. – №. 05. – C. 72-74.
2. Ergashevna G. L. MODERN VALEOLOGICAL TEACHINGS AND THEIR SOCIOANTHROPOLOGICAL ESSENCE //The American Journal of Political Science Law and Criminology. – 2023. – T. 5. – №. 04. – C. 106-113.
3. Gadoeva L. E. Ethnomedical Culture And Healthy Lifestyles: A Dialectical Relationship In Genesis //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – T. 6. – №. 8. – C. 2875-2884.
4. Gadoeva L. E. PHYSICAL LABOR IS THE BASIS OF A HEALTHY LIFESTYLE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION //American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. – 2022. – T. 2. – №. 07. – C. 22-27.

5. Gadoeva L. E. QUALITY OF LIFESTYLE SOCIO-PHILOSOPHICAL CATEGORY //Oriental Journal of Social Sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 03. – С. 62-66.
6. Gadoeva L. E., Rakhmatullaeva K. STAGES OF FORMATION OF HEALTHY LIFESTYLE AND ETHNO-MEDICAL CULTURE IN UZBEKISTAN: ANALYSIS OF EXPERIENCES //Builders Of The Future. – 2022. – Т. 2. – №. 03. – С. 1-6.
7. Гадоева Л. Э. История развития понятия «здоровый образ жизни» в Узбекистане //Наука, техника и образование. – 2020. – №. 11 (75). – С. 46-49.
8. Gadoeva L. ETHNOSOCIAL ASPECTS OF A HEALTHY LIFESTYLE //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 9. – С. 446-449.

УДК 662.765-662.765.061

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ПО ВЛИЯНИЮ РАЗЛИЧНЫХ ФЛОТОРЕАГЕНТОВ ПРИ КОМПЛЕКСНОМ ОБОГАЩЕНИИ СУЛЬФИДНЫХ ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩИХ РУД

Хужамов Умиджон Умаркулович

(PhD) и.о. доцент кафедры Metallургии

Навоийского государственного горно-технологического университета

Хужамова Гулнигор Умаркуловна

Магистрант направления Обогащение полезных ископаемых

Навоийского государственного горно-технологического университета

АННОТАЦИЯ

В научно-технической литературе часто сталкиваемся с термином флотация, которая применяется для очистки воды от органических веществ и твёрдых взвесей, разделения смесей, ускорения отстаивания в химической, нефтеперерабатывающей, пищевой и др. отраслях промышленности. Флотация является одним из основным технологических процессов обогащения большинство полезных ископаемых, за счет разделения смесей тонкоизмельченных частиц. Процессы флокуляции давно и успешно используются в процессах рудообогащения, вероятно и в этом направлении собран самый большой теоретический и практический опыт. Селективная флокуляция - наиболее перспективный метод концентрирования и обогащения полезных ископаемых, выделения особо ценных веществ из сырья.

Ключевые слова: флотация, пенообразователи, регуляторы среды, ксантогенаты, дитиофосфаты, меркаптаны, собиратели.

ANNOTATSIYA

Ilmiy-texnik adabiyotlarda ko'pincha kimyo, neftni qayta ishlash, oziq-ovqat va boshqa sanoat tarmoqlarida suvni organik moddalar va qattiq suspenziyalardan tozalash, aralashmalarni ajratish, tindirishni tezlashtirish uchun ishlatiladigan flotatsiya atamasiga duch kelamiz. Flotatsiya ko'pgina foydali qazilmalarni boyitishning asosiy texnologik jarayonlaridan biri bo'lib, mayin maydalangan zarrachalar aralashmalarini ajratish orqali amalga oshiriladi. Flokulyatsiya jarayonlari uzoq vaqtdan beri ma'danni boyitish jarayonlarida muvaffaqiyatli qo'llanilib kelinmoqda, ehtimol bu yo'nalishda ham eng katta nazariy va amaliy tajriba to'plangan. Selektiv flokulyatsiya - foydali qazilmalarni konsentrlash va

boyitish, xomashyodan alohida qimmatbaho moddalarni ajratib olishning eng istiqbolli usuli.

Kalit soʻzlar: flotatsiya, koʻpik hosil qiluvchilar, muhit sozlovchilar, ksantogenatlar, ditiofosfatlar, merkaptanlar, yigʻuvchilar.

ABSTRACT

In scientific and technical literature, we often encounter the term flotation, which is used to purify water from organic substances and solid suspended matter, separate mixtures, and accelerate settling in chemical, oil refining, food, and other industries. Flotation is one of the main technological processes for enriching most minerals by separating a mixture of finely ground particles. Flocculation processes have long been successfully used in ore beneficiation processes, and perhaps the greatest theoretical and practical experience has been accumulated in this direction. Selective flocculation is the most promising method for concentrating and enriching minerals, extracting especially valuable substances from raw materials.

Key words: flotation, foaming agents, medium regulators, xanthogenates, dithiophosphates, mercaptans, collectors.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время золото добывают из руд, причем не только собственно золотоносных, но и таких, в которых основными полезными компонентами являются другие металлы, в частности медь, цинк, серебро, свинец. В этом случае извлечение золота рассматривается как попутное. Во всех промышленно развитых странах, где ведется добыча цветных металлов, преобладает направление на комплексное использование минерального сырья. Содержание золота в рудах цветных металлов, как правило, значительно ниже, чем непосредственно в золоторудных, однако издержки производства на его добычу при этом могут быть несколько меньше [1].

Золото в вовлекаемых в переработку медно-цинковых рудах в значительной степени ассоциировано с сульфидами. Основная масса представлена мелкими и очень мелкими классами. В связи с этим большое значение приобретает изыскание технологий, позволяющих перерабатывать данные руды с максимально возможным извлечением золота [2].

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Флотация способствует решению ряда важных проблем, связанных: с расширением минеральных ресурсов за счет представления возможности вовлечение в эксплуатацию месторождения бедных комплексных руд; с комплексным использованием полиметаллических руд; с обогащением шламов.

Применение флотационного процесса непрерывно расширяется. По количеству и разнообразию перерабатываемого сырья флотация занимает первое место среди других технологических процессов обогащения. Первые данные о применении флотации в обогащительных процессах приведены в персидской рукописи, относящейся к XV веку. В этих указаниях предусматривались перемешивание сырья с маслом с последующим смешиванием с водой, что способствует разделению частиц, покрытых маслом и частиц избирательно смачивающейся с водой. Данная разновидность флокуляции была известна как масляная флокуляция и на неё В. Хайнсу (Великобритания) в 1860 году был выдан патент № 488 [3]. Однако, эффективность данного способа флотации была заниженной вследствие расхода значительных количеств масляных веществ.

А. Нибелиусом (США, 1892) и А. Мак-Куистеном (Великобритания, 1904) была разработана другая разновидность – пленочная флотация, на основе способности гидрофобных минеральных частиц удерживаться на поверхности воды, в то время как гидрофильные частицы в ней тонут. В настоящее время вышеприведенные способы флотации практически не применяются.

В настоящее время самым распространенным способом флотации наверняка является пенная флотация, с помощью которой во всем мире ежегодно обогащают более 1 млрд. т горной массы и более 20 типов руд. По литературным источникам известно о первом патенте на этот способ, который был выдан Адольфу и Артуру Бесселям (Германия, 1877). Согласно чему, частицы графита, закрепившиеся на газовых пузырьках, образующихся при кипячении суспензии (пульпы), всплывают на поверхность, что дает возможность выделению из зоны разделения. Сегодня пенная флотация проводится подачей газа на флотационных установках. Существует многочисленные теоретические данные объясняющие характер образования пен и их устойчивости от размеров, составляющих системы, от наличия реагентов так называемых пенообразователей и др. Данный вид флотации был описан как единственная самая важная операция, используемая для извлечения и обогащения сульфидных руд. Развитие пенной флотации улучшило извлечение ценных минералов, т. к. как медь и свинец из природных минералов. Она не только обеспечила полную механизацию добычи, но и позволила экономически эффективно восстанавливать ценные металлы из руды с более меньшим содержанием основного элемента, чем раньше. К настоящему времени известно такие модификаций пенной флотации, как вакуумная,

флотогравитация, ионная, электрофлотация, флотация с выделением CO_2 , пенная сепарация и др [4].

Процесс флотации используется для отделения большого количества сульфидных, карбонатных и оксидных минералов перед дальнейшей очисткой. Фосфатные минералы и угольное сырье также очищаются по технологиям флотации. Несмотря на достигнутые достижения в этих направлениях производства продолжают многочисленные научные исследования для усовершенствования флотационных процессов обработки минералов. Так изучены проблемы и перспективы переработки тонких частиц, приводятся методы оптимизации процессов обогащения сульфидного минерального сырья и их устойчивость, а также состояние их поверхности в водных растворах и пульпах, механизм окисления и образования химических соединений для различных условий флотации [5].

Общеизвестно, что флотация осуществляется за счет адсорбции молекул воздуха к минеральным частицам компонентов под воздействиями веществ называемыми «флотореагенты». Ход процесса флотационного обогащения и её результат в значительной степени определяются реагентным режимом флотации, т.е. ассортиментном видом и способом их применения. Данный режим преимущественно определяется физико-химическими характеристиками полезного ископаемого, степенью его дисперсности, а также условиями, предъявляемыми к готовым продуктам [6].

В процессе флотации для лучшего обогатительного результата обычно применяют несколько флотореагентов, действие которых взаимосвязано и зависит от концентрации каждого из них. Поэтому превышение расхода одного реагента вызывает необходимость повышения расхода других реагентов и сверх увеличения (или уменьшение) их концентрации может привести к ухудшению технологических показателей всего процесса. Эксперименты показали, что минимально возможные расходы реагентов обеспечивают меньшие затраты на переработку минерального сырья и более лучшие результаты процесса обогащения. Несмотря на накопленный теоретический и практический опыт, необходимое количество реагентов всегда определяются с помощью лабораторных флотационных опытов, уточняются в промышленных условиях для каждого минерального сырья.

На активность флотореагентов влияют различные физические процессы т.к. подача реагента (в парообразном состоянии или в виде аэрозоля) ультразвуковая, тепловая обработка и химические процессы, т.к. электрохимическое окисление, бактериальная обработка, смешивание разных

реагентов, и др. В основном данные мероприятия используются для повышения технико-экономических показателей процесса в целом.

Целевое назначение флотореагентов предопределяет их соответствие на одного из трех больших классов: собиратели, пенообразователи и регуляторы.

Собиратели по природе являются органическими веществами, закрепляющиеся по большей части на поверхности раздела твердое-жидкость. Пенообразователи же поверхностно-активные органические вещества, которые адсорбируются преимущественно на поверхности раздела жидкость-газ. Регуляторы применяются в качестве дополнения к собирателям и пенообразователям для повышения селективности флотации или повышения извлечения минералов. Представителями данного класса являются вещества как неорганического, так и органического происхождения. Основное назначение собирателей состоит из гидрофобизации минеральной поверхности, увеличении скорости и прочности прилипания частиц к пузырькам воздуха [7].

Для флотации сульфидных и сульфидизированных руд тяжелых цветных металлов наиболее эффективны серосодержащие собиратели—сульфгидрильные и производные тиокарбаминовых кислот. При флотации окисленных минералов руд редких, черных и некоторых цветных металлов эффективны кислородсодержащие (карбоновые кислоты и их производные), азотсодержащие (амины, четвертичные аммониевые основания, соли аммония) и некоторые серосодержащие собиратели.

Известно, что при флотации сульфидных руд цветных металлов эффективны сульфгидрильные собиратели: ксантогенаты, дитиофосфаты, меркаптаны, диалкилтионокарбаматы, а также сочетания этих реагентов. На практике на зарубежных обогатительных фабриках применяют четыре вида ксантогенатов щелочных металлов, начиная с этилового и заканчивая амиловым [5], обширный спектр дитиофосфатов (аэрофлотов) и их смесей с тионокарбаматами (аэропромоуторы); производные фосфоновой кислоты (аэрофины). На отечественных фабриках главным образом используется бутиловый ксантогенат калия (БКК) и несколько типов диалкилдитиофосфатов. БКК имеет ряд недостатков: низкая селективность, что приводит к усложнению технологических схем и потерям металлов в многочисленных операциях перечистки коллективных концентратов; он требует применения ряда вспомогательных реагентов, неустойчив при длительном хранении: разлагается с выделением токсичного сероуглерода. В связи с необходимостью вовлечения в переработку бедных и труднообогатимых руд, техногенных отходов, которые с одной стороны стали источником расширения минерально-сырьевой базы

страны, с другой – источником повышенной экологической опасности, встает вопрос поиска новых, более эффективных реагентов. Как российские, так и зарубежные исследователи при создании новых селективных собирателей работают в двух основных направлениях: синтез реагентов с заданными свойствами и сочетание собирателей. Для современной практики наиболее характерно применение сочетания собирателей, которое включает несколько вариантов соединений с разной флотационной активностью и окисляемостью компонентов, обладающих разной флотационной силой к определенным минералам [8].

В институте технической химии УрО РАН (г. Пермь) на основе гидразидов алифатических карбоновых кислот линейного строения предложены новые собиратели для флотации минералов цветных металлов. Исследования, проведенные на различных рудах (сульфидной медно-молибденовой (Эрдэнэт, Монголия), уральских труднообогатимых Cu–Zn (Красноуральск, Свердловской обл.), сульфидных медноникелевых (Заполярный, Мурманской обл.), вкрапленных медно-никелевых норильских месторождений), показали, что реагенты обладают выраженными собирательными свойствами и селективностью по отношению к сульфидным минералам цветных металлов, обеспечивают более высокий выход целевых металлов в сравнении с БКК, менее токсичны и устойчивы при длительном хранении.

Интенсивность процесса флотации определяется величиной поверхности раздела жидкость – газ, которая при одинаковых количествах газа будет увеличиваться с повышением дисперсности пузырьков. Однако этот процесс сопровождается с резким увеличением свободной поверхностной энергии, что повышает неустойчивой пульпы с точки зрения термодинамики, т.е. сливаются в более крупные, общая их поверхность и значение свободной энергии системы при этом уменьшаются. Чистые жидкости не могут образовывать устойчивую пену по причине того, что при столкновении воздушные пузырьки коалесцируют, уменьшая общую поверхность и значения свободной энергии системы. Пенообразователи замедляет процесс коалесценции, так как в результате адсорбции на поверхности раздела жидкость – газ образуется ориентированный слой молекул, полярные концы которых гидратируются диполями воды [9].

В зависимости пенообразовательной способности от pH вспениватели классифицируются на три основные группы: кислые, основные и нейтральные.

Кислые и нейтральные пенообразователи при флотации руд цветных и редких металлов практически не применяются, т.к. они являются токсичными

(фенольные реагенты, тяжелые пиридиновые основания) и очистка сточных вод от них представляет большую трудность.

К нейтральным пенообразователям, содержащим ароматические спирты, относятся терпинел содержащие вещества и некоторые синтетические реагенты, содержащим эфирные связи, относятся моноэфиры полипропиленгликолей, полиалкоксиялканы, диалкилфталаты, диметилфталаты, реагенты ОПСБ (окись пропилен спирта бутиловый), Э-1 и др. Пенообразователь ОПСБ обладает очень сильными пенообразующими свойствами и применяется при флотации медно-молибденовых и других руд, в цикле коллективной флотации сульфидов из полиметаллических руд.

Регуляторы — это флотационные реагенты, применяемые в дополнение к собирателям и пенообразователям для повышения селективности флотации или повышения извлечения минералов. Для флотации минерального сырья предложено около четырехсот регуляторов. В зависимости от целевого назначения в процессе флотации в каждом конкретном случае различают регуляторы активирующего, депрессирующего или подавляющего действия и регуляторы среды.

Таким образом, в настоящей работе обобщены и проанализированы некоторые приведенные в научно-технической литературе данные по созданию флотореагентов и об их сорбционных способностях на разделе соприкасающихся фаз. Схожесть и отличительные свойства исследуемых объектов подтверждают возможность еще больше расширить список собирателей, пенообразователей. С этой точки зрения остается открытым вопрос дальнейшего исследования данных объектов, способов их получения, особенно на основе отходов промышленности, что является актуальным с научной точки зрения, а также экономически и экологически выгодным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

5. Абрамов А.А. Флотационные методы обогащения: Учебник. — 4-е изд., переработ. и доп. — М.: Издательство «Горная книга», 2016. — 595 с.
6. Аксенов, В.И. Применение флокулянтов в системах водного хозяйства: учебное пособие / В.И. Аксенов, Ю.В. Аникин, Ю.А. Галкин, И.И. Ничкова, Л.И. Ушакова, Н.С. Царев. Екатеринбург: УГТУ-УПИ, 2008. 92 с.
7. Губин С.Л., Авдохин В.М. Флотация магнетитовых концентратов катионными собирателями // Горный журнал. - 2006. - № 7. - С. 80-84.

8. Авдохин В.М. Проблемы и перспективы переработки тонких частиц // Горный информационно-аналитический бюллетень (Научно-технический журнал) 2011. № 1, С. 567-580.
9. Бобракова А.А. Обоснование реагентного режима сульфидной флотации молибденсодержащих руд алюмосиликатного состава // Горный информационно-аналитический бюллетень (Научно-технический журнал), 2013. С.298-302.
10. Матвеева Т.Н., Иванова Т.А., Громова Н.К. Теоретические подходы к созданию селективных реагентов для извлечения сульфидов с эмульсионной вкрапленностью золота / Материалы международного совещания. Верхняя Пышма, 19-24 сентября 2011 г., Екатеринбург: Издательство «Форт Диалог-Исеть», 2011. – 580 с.
11. Хужамов У.У., Каримов У.Х. Анализ способов переработки урановых руд и практика переработки урановых руд за рубежом //Academy. 2020. №1 (52).
12. Самадов, А. У., Хужакулов, Н. Б., Арипов, А. Р., Хужамов, У. У., & Хамидов, Р. А. (2019). Гидрометаллургик заводларнинг чиқинди омборини геотехнологик тадқиқоти методологияси. Ўзбекистон кончилиқ хабарномаси.– Навоий, (2), 11-13.
13. Бектурганов Н.С., Тусупбаев Н.К., Семушкина Л.В., Калиева Р.С. Флотационные реагенты в процессах обогащения минерального сырья Цветные металлы, 2010. - №4.- С. 48-51.

THE FUNCTION OF TRANSLATION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Dilshodakhon Muminova

International islamic academy of Uzbekistan

associate professor of the department

“Uzbek and foreign languages”, PhD

dilshodamuminova110@gmail.com

ABSTRACT

This article highlights the immense value and efficacy of translation as a method for learning a foreign language. It extensively covers translation's significant contribution to language acquisition and its critical importance in pedagogical settings for students.

Key words: *methodology, modern approaches, education, language, translation practice, translation pedagogy, source text.*

The search for the most effective strategies and methods for teaching and learning foreign languages has been an ongoing endeavor, resulting in numerous studies and discussions over time.

Contemporary approaches to language instruction emerged in the early 20th century and provided the foundation for the teaching methods utilized in classrooms today. Throughout history, various methods have dominated language teaching methodology, with each reflecting the cultural, intellectual, and innovative currents of its era. As societal values evolve, so do the concepts surrounding education and language learning. Within this progression, the use of translation has gained particular significance in the process of acquiring a new language.

The importance and effectiveness of translation as a tool for language learning have been widely acknowledged and researched. For instance, J. Pym argues that translation should be considered the “fifth skill”, to be cultivated alongside the traditional four—reading, listening, speaking, and writing—in two languages. He suggests that if translation is regularly integrated into lessons, it can become a refined teaching method, thereby solidifying its essential role in classroom language teaching and learning. The text strongly implies that translation should not be excluded from classroom instruction.

To be effective in modern language learning contexts, traditional translator training must be adapted to incorporate highly efficient contemporary methods.

Specifically, combining translation exercises with communicative tasks can make the material presented more impactful.

Focusing on the core nature of translation, G. Salomov describes it as "the creative process of re-creating [the original] using different linguistic tools—the art of words." Building on this, translation can indeed be viewed as an “art of words”, since rendering information from a foreign language into one's native language is intrinsically linked to the art of expression. Translation is a unique form of literary and lexical endeavor, engaging language, thought, and imagination, much like artistic or scientific creation. Q. Musaev defines translation as "a complex form of human activity, a creative process of re-creating a speech expression (text) created in one language... while preserving its unity of form and content, using the tools of another language." The consensus is that translation is undeniably a product of creativity.

Y. Nayda and S. Taber state that translation involves a two-step process: first, **re-creating** the meaning of the source language information, and second, finding the closest stylistic equivalent in the target language. Synthesizing various scholarly perspectives, translation can be comprehensively defined as: the oral or written transfer of any original linguistic unit (word, sentence, text, etc.) into a target language, while meticulously considering the linguistic (syntactic, semantic, stylistic) features of both languages and the extralinguistic (linguocultural, pragmatic, and cognitive) characteristics.

K. Claudy introduced a crucial distinction in translation pedagogy between “pedagogical translation” and “original translation”, based on three factors: its function, its object, and its target audience.

- In pedagogical translation, the process itself serves as a primary language learning method. Its goal is to make the student conscious of and understand the differences between languages, and to assess their language proficiency.

- In original translation, the outcome—the translated text—is the goal, and this text must function as effectively in its new context as the source text did in its original context.

This results in profoundly different roles and functions: pedagogical translation is a means to language learning, whereas original translation is the ultimate goal of the activity.

Furthermore, while the objective of pedagogical translation is to gauge the learner's “language proficiency” for an audience typically consisting of a teacher or examiner, the purpose of original translation is to convey “information about the reality contained in the source text” to speakers of other languages, whose audience is the general “reader of the translated language”. A.Vermes succinctly clarifies this:

“pedagogical translation focuses on the language, and professional translation focuses on the content of the language”. Pedagogical translations are frequently used for testing and evaluation of language skills, whereas original translations are rarely formally evaluated, except for occasional peer reviews by literary critics.

In conclusion, translation is highly effective in language acquisition because it allows the student to compare and contrast two languages, thereby recognizing their structural differences. To employ translation successfully in learning a new language, the focus must be on conveying overall meaning rather than simply rendering a word-for-word equivalent.

REFERENCES:

1. Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – T: Fan, 2005. – B.8.
2. Salomov G'. Tarjima nazariyasiga kirish. – T.: O'qituvchi, 1978. – B.93.
3. Muminova D.A. Linguocultural competence and competence: Reflection of terms in methodological dictionaries. – Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 4(11), Dec., 2024. – P.113.
4. Akmalovna, T. N., Muminova, D., Khasanova, D., & Kadyrova, M. (2022).
5. Teaching grammar for religious studies students based on needs analysis. Journal of Positive School Psychology, 6003-6011.
6. Тўхтаҳўжаева Н., Бадиий таржимада лингвокультуремаларнинг ифодаланиши. Филол.фан.ном.... дис.автореф. – Тошкент: 2017. – 13 б.
7. Muminova, D. A.(2023). Improvement of students' tolerance level by teaching English. Journal of advanced scientific research, Vol.3. Issue 11 page 10

STUDYING THE ROLE OF IRANIAN BUREAUCRACY IN CULTURAL PROSPERITY AND ITS IMPACT ON THE ARCHITECTURE OF THE CITY OF SHIRAZ IN THE 8TH CENTURY AH DURING THE AL-INJOU PERIOD

Abbas Eghbal Mehran

PhD in History of Islamic Iran,
Shahid Chamran University of Ahvaz,
Ahvaz, Iran.

Email: abass.em1987@gmail.com

(Corresponding author). **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-5184-3003>

Rıdvan Uluşık

PhD. Student in Medieval History, Graduate School of Ankara Hacı Bayram
Veli University.

E-mail: redvanulu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2713-109X>

Contact number: +90 543 948 56 56.

ABSTRACT

The geographical region of Fars was a mixture of Zoroastrian natives, new Muslims, urban dwellers, villagers, nomads, and various immigrant tribes in terms of ethnic diversity. In the history of the Fars region, there were families of local rulers and rulers who were effective in its cultural, social, and economic prosperity and development, including the Al-Inju government in Fars. This dynasty reached civil positions and ruled the southern provinces of Iran in the first half of the 8th century AH. Al-Inju was one of the local governments that, although short-lived, was able to take positive steps with the expertise of Iranian bureaucrats for the growth, development, and prosperity of the city of Shiraz in terms of culture and urban planning. Many buildings were built in Shiraz at this time. During this period, much attention was paid to the urban development of the city of Shiraz, but after the collapse of the Al-Inju government, the progress of the city of Shiraz stopped. This research aims to examine the role of Iranian bureaucracy in the cultural prosperity and its impact on the architecture of Shiraz in the 8th century AH during the Al-Inju period with an analytical perspective. The research findings indicate that Iranian bureaucracy had a great impact on the changes in the city of Shiraz in terms of architecture and urban planning during the Al-Inju period. So that they played an important role in the prosperity of the city of Shiraz and caused the city to flourish. During this period, attention was paid to the construction of urban infrastructure

such as mosques, caravanserais, markets and baths. These buildings not only met the daily needs of the people but also contributed to the economic prosperity of the city. The architecture of the Al-Inju period was influenced by different styles and features such as the use of bricks, tiling and artistic decorations were observed in the buildings. Mosques and schools were of particular importance as scientific and religious centers.

Keywords: *Al-Injo, Shiraz, culture, urban planning, bureaucracy.*

Introduction

Persia was very prosperous due to its centrality in the empire and the southern trade route and being one of the capitals of this land. Among the measures taken by Panah Khosrow Azad al-Dawlah that led to the development of trade in this city was the establishment of caravanserais and markets in this city. During the Seljuk era, due to Shiraz being the capital, four markets were established in this city by Muzaffar al-Din Sanqar ibn Maudud. Years later, Saad ibn Zangi implemented fair laws, reduced taxes in this region, and supported art and agriculture in this region. He developed this city by building a new wall, a new mosque, the Atabaki Bazaar, and the Zangi Qanat. Although subsequent invasions caused damage to this region, Abu Bakr ibn Saad, by protecting Shiraz from Mongol invasions, rebuilt this city and other regions of Persia. However, after him, the heavy taxes of the Mongols, the incompetence of the rulers, the plundering of the regions by local and neighboring rulers, and three consecutive years of drought caused the Great Famine in Fars. The charitable actions of Abesh Khatun and her daughter Kordojin led to the improvement of the situation in the region. Urban planning and architecture of Iranian cities in the Islamic period began with the arrival of Islam in this country, and this approach changed according to the conditions of that period. According to the written sources that are available to us today, we can understand the urban planning of the city of Shiraz in the Islamic period and before the rule of Al-Inju. The Al-Inju era was considered a special period for the city of Shiraz because in the dark and dark days of Iran during the Mongol attacks, only the Fars region was safe from the Mongols' destructive attacks due to the policies of its rulers. After the Ilkhanate, although these conflicts and wars continued once again, Shiraz maintained and continued its period of rise once again. The Al-Inju government was able to continue the urban development and development of Shiraz under the shadow of this security. The urban development and architecture of Shiraz during the Al-Inju government, amidst the tense and chaotic atmosphere of this era, is one of the most important periods of urban development in Shiraz, which, despite the architects and artists, experienced significant growth and

prosperity due to the support of the Al-Inju government. Regarding the present study entitled "Investigation of the Architectural Characteristics of the City of Shiraz in the 8th Century of the Al-Inju Period", no independent and comprehensive analytical research has been conducted so far, and only limited case studies and studies have been conducted on the role and functions of the Al-Inju government. Therefore, the present study, in line with this necessity and to fill the existing research gap, has interested the authors in studying and examining this research. Books, articles and writings that were used as references in this research and are relevant to the content of the present research include: Ardeshiri and Memarian (2010), "Urban Identity of Shiraz". Galdiri (2000), "A striking example of an old restoration: Khodaikhaneh of Shiraz", Art and Society in the Iranian World. Zarkub Shirazi, Abul Abbas Moin al-Din, (1971), "Shiraznameh". Hekmatnia and Ahmadi (2017), "Recognizing the urban economy with the approach of historical markets and local bazaars (case study: Shiraz city)". Abdolrasoul Khairandish and Ali Mansouri (2012) "Social conflicts within the city of Shiraz in the 8th century and the role of external factors in it". Yaqoob Ajhand (2009) "Interaction of Iranian, Islamic and Turkish cultures in Shiraz in the 8th and 9th centuries". Mehran Hoshyar and Vahide Mirzakhloo (2016) in the article "Characteristics of Tashi Khatoon's Quran Illumination". Gholamreza Hashemi and Ali Asghar Shirazi (2013) "The influence of Sasanian pictorial traditions on the revival of the Shiraz school during the Al-Injo era". John Limbert (2007) in the valuable book "Shiraz in the Age of Hafez". Abdolhossein Zarinkoob (2005) in part of the book "From the Alley of Randan" and Qasem Ghani (2004) in the discussion "The works, thoughts and circumstances of Hafez; History of the Age of Hafez or History of Persia and the surrounding areas and neighboring states in the 8th century". In general, the Iranian bureaucracy played a fundamental role in the development and economic prosperity of the city of Shiraz, because it brought prosperity, security, and the presence of merchants and wealth. The urban development of Shiraz during the Al-Injo period represents a combination of art, culture, economics, and urban planning that helped develop the identity of this city.

The influence of the Al-Injo family and the creation of the Shiraz school:

The land of Iran has always been a place of clash of ideas due to its specific geography. Iranians, due to their special artistic taste, have often made and elaborated what they have taken from their neighbors and have created an ideal and developed art that is not only indebted to the culture of the neighboring nations of Iran, but also the Iranian spirit has not been removed from it and is clearly visible in it. In the process of development of the art of Iranian book decoration, a complete aesthetic system is gradually being built, whose structure in all its parts and as a whole has a

unique logic. Symmetrical matching of elements, proportional division of surfaces, geometric arrangement, harmonious combination of patterns, balanced combination of lines, colors are the achievements of Iranian Islamic art. The internal connection between different parts, the book from the cover and title page to the text and image pages is the product of artists and craftsmen following a unique cultural model. In the meantime, the Shiraz painting school is like a bridge between the Tabriz-Baghdad Ilkhanid-Al-Jalair painting schools and the Herat Timurid painting school. An important point In the early period, the emergence of pre-Islamic Iranian characteristics that came to light during the time of Al-Inju is another example. To prove the claim that the manuscripts of the Inju period are among the most Iranian manuscript paintings left over from those past eras, it is inevitable to delve into history and study the visual art of the Sassanid era so that by discovering the visual motifs of that era, one can follow the traces of Iranian art in the paintings of later periods. In this, the exploration of art, Byzantine, Buddhist and Chinese Manichaeon art was influenced by Sassanid art and also had an impact on Iranian art. With the arrival of Islam in the religious culture of the Iranian people, an eclectic artistic landscape emerged from the various cultures of the newly converted lands. However, during the Seljuk period, it was again this rich Iranian art that became the dominant tradition. With the Mongol invasion, a suitable platform for the emergence of Chinese art elements appeared in Iran. The city of Shiraz, which had been spared from the Mongol invasion of the Ilkhanate, once again breathed the spirit of Iranian art into most of what was in the body of the art of this land by returning to the ideas, elements and motifs of pre-Islamic Iran. In the meantime, the Shahnameh of 733 AH is of special importance to neighboring Iran due to the development of beautiful images that have a close relationship with the art of Sassanid murals. The Shiraz miniature school during the Al-Injo era strongly contains ancient Iranian motifs. (Ramadan Mahi and Balkhari, 2009, p. 34). The middle of the 8th century AH can be called the period of local governments, because since the end of the Ilkhanate, local governments have emerged in all corners of Iran. One of the aforementioned governments was the Al-Inju, which began its rule in Fars with Mahmud Shah Inju (Bahranipour and Zarei, 2010:9). During the reign of Abu Sa'id, the last Ilkhanid king of Iran, a descendant of the Mongol Hulagu Khan, in the 8th century AH, he was appointed to the exclusive Ilkhanid estate, the Inju estate. Sharaf al-Din Mahmud, who held the special ministry in Fars, Kerman, Yazd, Kish, and Bahrain and traced his lineage to Khwaja Abdullah Ansari, soon brought the southern Iranian states from Isfahan to the Gulf Islands under his financial administration and became known as Mir Sharaf al-Din Mahmud Shah Inju (Cambridge, 1379:20). He was able to obtain a

lot of money in this way, so that at the end of Abu Sa'id's reign, the annual income from his personal property reached three hundred tomans. Abu Sa'id removed him from the Persian government in 734, but he did not obey this order and rebelled against the Mongol Khan. Abu Sa'id, through the mediation of Khwaja Ghiyath al-Din Rashidi, had him killed and imprisoned in the Tobarak Castle of Isfahan. A short time later, through the mediation of Khwaja Rashid, he was released, but he sent his son to Rome in exile to the Emir Sheikh Hassan Choupani, the ruler of that country, and he remained there until Abu Sa'id's death. Khwaja Ghiyath al-Din was very interested in the Inju family and interfered with them in civil affairs. After the death of Abu Sa'id, Mahmud Shah also fell under the wrath of his successor and was murdered in 736. Two of his sons, Masoud Shah and Abu Ishaq, who were in Tabriz, also fled from the shepherd prince (Iqbal Ashtiani, 1365:410). The Al-Inju dynasty, due to the cultural emir, such as Shah Sheikh Abu Ishaq Inju, who had a close relationship with Hafez Shirazi, has had its name mixed with the culture of Iran to a great extent. The origin and derivation of the word Inju is ambiguous and it is not exactly known in what language it is. In a Khotni document from the 4th century AH, this word means the main tribe in a tribal union. Later it came to mean the property and wealth of a family or tribe and the property and wealth of a khan or chief, and in the Turkish language during the Mongol era it came to mean aqta and tiul. The closest Mongolian word to inju is the word inji, which among the Mongols meant dowry, maidservants, slaves and servants who were sent to the groom's house with the bride as part of the dowry. But this word became famous because after the marriage of Abash Khatun, the last Atabek of the Sulghari of Persia, Fars was given to her Mongol wife as a dowry (inju). After that, the Mongols appointed stewards to administer Fars, who were called inju. In the absence of a central government, they formed an independent local government between the fall of the Ilkhanate and the rise of the Muzaffar dynasty (Bahranipour and Zarei, 1389:10). The government is best known for the presence of Shah Sheikh Abu Ishaq Inju, who ruled the province of Fars until 757 AH. During his reign, Sheikh Abu Ishaq, like the rulers of other parts of Iran, tried to use Iranian legitimacy to strengthen the foundations of his government (Abbasi and Razi, 1393:14). During his reign, he conducted several unsuccessful campaigns against the Muzaffarites in Yazd and Kerman, including a clash with the Muzaffarite army in Kerman in 751 AH. Continuing his conflicts with Abu Ishaq, Amir Mubariz al-Din Mozaffari launched a siege of Shiraz that lasted six months. During the siege of the city, Sheikh Abu Ishaq took actions that historians have considered as the causes of his downfall, including entrusting the protection of the gates to the Isfahan warriors, killing Amir Haj Zarrab from Barzgan of the Darb

Masjid-e-Naw neighborhood, and Haji Shams al-Din Qasim, the leader of the Bagh-e-Naw neighborhood, which, according to Mirkhwand: “The people of Shiraz were devastated and offended by these two events.” (Mirkhwand, 1380, p. 294). Simultaneously with the attacks of Mozaffari's troops, the heroes of the Mordistan neighborhood killed the Isfahan guards and opened the gates of Mordistan to them (Khairandish and Mansouri, 2012, p. 11). With the capture of Shiraz by the Al-Muzaffar dynasty, Shah Sheikh Abu Ishaq fled to Isfahan and hid in that city. Amir Mubariz al-Din Muhammad Mozaffari, who was seeking revenge against him, besieged Isfahan for some time and managed to capture Sheikh Abu Ishaq. The Sheikh was brought to Shiraz and killed in the Saadat Square. In the 1390s, a new style emerged in Shiraz that naturally went beyond the Al-Muzaffar dynasty, and that was when it established contact with the artistic achievements of the masters of the Al-Jalayr dynasty in Tabriz and Baghdad. In two volumes of epic poems dated 1397 AD - preserved in the British Library and the Chesterbeattie Library in Dublin - there are precise and sensitive drawings of the Shiraz school from the Al-Muzaffar dynasty, created with the kind of sensibility and beautiful coloristic sense of the Al-Jalayr school. The prince of the ruling family of Shiraz at this time was Iskandar, son of Omar Sheikh. He ruled Persia from 1394 AD to 1399 AD when he was a teenager and again from 1399 AD he ruled this province. These two volumes of epic poems were probably written to satisfy the feelings of an exceptional thirteen-year-old boy; because their designs are full of intense romantic feelings and a clear and explicit dramatic atmosphere. They all have a simple artistic composition that is characteristic of the Shiraz school. These artistic elements with very complex features have been continued in the illustrations in the famous anthologies prepared for Alexander's office. In these works, the scope and scope of decoration increased for the first time in two ways: one was the use of two-page compositions that covered the entire width of the book, and the other was the prevalence of marginal decoration. (Ajnd, 1379, p. 386). Robinson has pointed out some elements of the Shiraz school, which were especially introduced into battle scenes, and has stated that some of the artists of Sultan Ibrahim's library probably migrated to Herat after his death in . This means that some of the previous characteristics of the Shiraz school, such as the use of secondary scenes in landscape painting and the miniaturization of horses, have returned. This trend has contributed to the greater movement of the figures; as if these figures still have a cold and dry appearance. Its connection with the Shiraz school, to which Robinson refers, is seen only in the two-page composition of the manuscript, and that in the battle scene, the left leaf of which shows a chaotic and defeated battle, while the right leaf shows a regular and orderly arrangement. Of course, this scene is

a rear view; while the battle scene on another single page shows a playful composition in which there is balance and proportion, and in its complexity and confusion it shows an early example of the sophistication of the art of the Behzad period at the end of this century. Eric Schroeder has evaluated the painting "Tahmina's Entry into Rostam's Room" generally in connection with another example of this scene in the Fogg Museum (Harvard) and has attributed it to the period of Sultan Iskander and to the pen of Pir Ahmad Baghshomali; Pir Ahmad Baghshomali Leaving aside this attribution, it must be accepted that the paintings in the Fogg Museum were done before this work and that the artists of Mohammad Joki were greatly indebted to the painters of the Jalayiri tradition. Schroeder also linked the paintings in the Fogg Museum with the paintings of the Kalilah and Demnah manuscripts in the Golestan Library in Tehran and attributed them to the period 1410 AD to 1420 AD. The position of this precious and beautiful manuscript should also be considered in connection with other manuscripts. (Ajend, 1379, p. 398).

The impact of the Al-Inju rule on culture and the development of the Persian language:

During the reign and rule of this dynasty over Fars, Yazd and Kerman, there was a period of glory for Persian literature in Iran. Abu Ishaq Inju was a good-looking, handsome, good-natured and humble man. Therefore, the people of Shiraz had great interest in him. He imitated the kings of India in this regard and worked hard for the glory of culture and literature in Iran. Once, he rewarded Rukn al-Din Sayin with seven badras of gold for a poem he had composed in response to Samarqand. He himself wrote poetry and had a literary taste and had gathered a group of poets in his court, the most famous of whom was "Khaja Hafez Shirazi". Hafez mentioned him many times in his odes and ghazals and spoke well of his reign. Poets such as "Obeid Zakani" also gained knowledge during his reign and under his patronage, and he also composed an ode in his elegy after Abu Ishaq's death. (Research from Cambridge University, 1376, pp. 25-26.) During the reign of the Kurds in Persia, Amir Choupan sent one of his retainers, who was the special agent of the Ilkhanate, that is, the property of Inju, and his name was Sharaf al-Din Mahmud, to the ministry of Fars, Kerman, Yazd, Kish and Bahrain. Sharaf al-Din Mahmud, who considered himself related to Khaja Abdullah Ansari, soon brought the southern Iranian states from Isfahan to the Gulf Islands under his financial administration and named Amir Sharaf al-Din Mahmud Shah Inju. He was given a large sum of money in this way, so that in the late days of Abu Saeed's reign, the annual income from his personal property reached one hundred tomans. Khwaja Ghiyath al-Din paid attention to the Inju family, namely Mahmud Shah and his sons Jalal al-Din Masoud-Shah, Ghiyath al-Din

Kaykhosro, and Jamal al-Din Abu Ishaq Hassan, and involved them in court affairs. Mahmud Shah was especially often in the army, and before the rebellion against Abu Saeed, he was considered the advisor and counselor of Khwaja, and Khwaja married him. (Iqbal Ashtiani, 1384, p. 410). During his fifteen years of reign in Persia, Amir Abu Ishaq (744-758 AH) showed himself to be an example of a king with a taste for art, a lover of luxury, and a congenial person to the bureaucratic institution of his government, so that in addition to poets, scholars also entered his court and benefited from his gifts. (Musta'di, 1390, p. 252). Security and social comfort are among the very important factors that enable the emergence and manifestation of individual abilities and talents in any period. Many sources have referred to the correct economic and social policies of King Abu Ishaq Inju and his bureaucracy during this period (Ibn Battuta, 1376, pp. 258-250). Shiraz was both the administrative and political center of the government and a significant source of income, which, due to its special location in the south, provided the income of the court, officials, and military. (Limbert, 1386, p. 101). Sharaf al-Din Mahmud Shah Injo, the first official figure of the Injo family during the time of Sultan Abu Saeed Ilkhanid (reigned 736-716 AH), held the position of Injo or the administrator of the sultan's special properties in Fars. (Natanzi, 1383, p. 140). The Hamedani family played an important role in preserving and spreading Iranian culture and art and supporting great poets such as Saadi Shirazi. During the Ilkhanid period, this family, especially Khwaja Ghiyas al-Din Mohammad Hamedani, represented the Iranian Muslim element in the Ilkhanid system in a way due to his holding various official positions with the Mongols. The Great Shahnameh of the Ilkhanids or Shahnameh of Damut was compiled for him. (Ajnd, 1388, p. 60, p. 3-4).

They were a dynasty of Persian emirs who ruled from 703 to 758. This dynasty is attributed to Sharaf al-Din Mahmud Shah Inju, the special representative of the Ilkhanid estates, that is, the Inju estates, who had the ministry of Fars, Bahrain, Yazd, and Kish, and traced his lineage back to Khwaja Abdullah Ansari, and at the end of the reign of Abu Saeed Bahadur Khan, he had great power and complete independence. After him, his sons Masoud Shah Inju and Sheikh Abu Ishaq Inju united all power in Persia, but their real independence actually began with Sheikh Abu Ishaq, who in 742 expelled King Ashraf from that province and raised the flag of independence. With his assassination in 758, the Inju dynasty became extinct. (Haji Khalifa, 1384, p. 424). Inju means the maker of the Diwani briefs. (Fasai, 1382, vol. 1, p. 290) Enju or Enju is a Mongolian word meaning a special property or property of the Sultan, and later it became the owner of the "Diwan Enju" and the so-called guardian of the king's property, and in short it referred to "anyone who is special to

the king and is one of his subjects and subordinates." The rulers of this dynasty are: 1 - Sharafuddin son of Muhammad "Aq-Khaja" (reigned 724 AH). 2 - Ghiyathuddin Kaykhusro son of Mahmud (reigned 735 AH). 3 - Jalaluddin Masoud son of Mahmud (reigned 738 AH). 4 - Jahanuddin Shah Sheikh Abu al-Qasim son of Mahmud (reigned 743 AH). This dynasty was made extinct by the Al-Muzaffar dynasty. (Qadiani, 1387, vol. 1, p. 164) Sharafuddin Mahmud Shah Enju, the founder of the Al-Inju dynasty, who was born in 725 AH. He rebuilt the walls and ramparts of the city of Shiraz. (Qadiani, 1387, vol. 2, p. 520) The Inju family, whose fate was tied to that of the Mozaffari family, controlled Fars and various centers of Persian Iraq from 1304/703, i.e. the beginning of the reign of Oljaito, until their fall from power in 1357/758. Their ancestor, Sharaf al-Din Mahmud Shah, the father of Kaykhusro (whose name was mentioned earlier), received the title of Inju when he became responsible for the administration of the royal estates (Mongol - Inju). It was known that Sharaf al-Din was a descendant of the famous Herat mystic, Khwaja Abdullah Ansari (d. 1089/481). (Ajnd, 1379, p. 21).

The fate of the Inju family was sealed with the victory of Mubariz al-Din Muhammad, and it was expected that their demise would not even be worthy of a elegy; but this was not the case. Obaid Zakani, one of the renowned poets of the time, composed an elegy on the death of Sheikh Abu Ishaq, and a figure like Hafez always spoke in his poems of the enthusiasm and joy that existed in Shiraz during the time of Sheikh Abu Ishaq Inju. Sheikh Abu Ishaq Inju was a generous patron of poetry and literature (other members of his family also had such characteristics), and for this reason, despite his active participation in intrigues and conspiracies that led to great misfortunes for him, he made his name in the world of literature. Thus, with the victory of Mubariz al-Din, whose name also entered the history of literature (of course, in a negative sense; because Mubariz al-Din Muhammad was so strict and fanatic that he made the times bitter for the people of literature), the good times of Shiraz came to an end and the days of poets' hymn-singing ceased to flourish and the social and public life of the city came under the strict supervision of the Muhtasibs. Of course, this situation not only failed to create obstacles to poetry and poetry, but also caused it to have more vital force; and it also forced the poets to fight the existing situation with metaphor and allegory; as this can be seen in a number of ghazals from Hafez's Divan. (Ajnd, 1379, p. 23). After 784 AH. Ya Jahan Malik Khatun, nicknamed Jahan, was one of the female poets. She was the daughter of Sultan Masoud Shah Injo (- 743 AH) and a resident of Shiraz. Her maternal grandfather was Khwaja Rashid al-Din Fazlullah (645-718 AH) and her paternal grandfather was Mahmud Shah Inju. After her father was killed in Shiraz by the rebel

Emir Yaghi Basti, she lived and was educated by her uncle Shah Abu Ishaq (-758 AH), who was a king who fostered art. After Amir Mubariz al-Din seized Shiraz (754 AH), Jahan Khatun remained in Shiraz and even praised Shah Shuja (760-786 AH) and then Sultan Ahmad Bahadur Khan, the son of Sheikh Uwais Ilkani (784-813 AH). Khwaja Amin al-Din Jahrami, who was the Nadeem of Shah Abu Ishaq and also had Bibi Hayat in his marriage, married Jahan Khatun. As long as the Inju family was in power, she lived a luxurious life and, according to Fakhri Haravi, "Jarba and Nadma were always present at her court." The correspondence between her and Obaid Zakani and the poetry she had with Khwaja Hafez of Shirazi date back to this period. In the introduction to her divan (which was written and edited under her supervision), Jahan Khatun explains her motivation for composing poetry as follows: "This weak one, Jahan bint Masoud Shah, would occasionally dictate a piece to occupy herself, but due to the scarcity and rarity of drugs and foreign women in this matter, she considered imitating this practice to be a defect. However, later, when it became clear that many great Arab and foreign women had imitated this practice, such as Padasha Khatun and Qatulgh Shah Khatun, she too began to imitate them." With the end of the Inju dynasty (758 AH), her period of prosperity also came to an end. As can be seen from a fragment of his poem, he lived in a corner of a dilapidated school in the same room as a dervish, alone and poor, but at the same time he was not free from the harassment of his opponents. (Qadiani, 1387, Vol. 1, p. 295). Abu Ishaq Inju, known as Shah (Sheikh) Abu Ishaq and nicknamed Jamal al-Din. Died 758 AH. A famous Persian king from the Inju family. He was the younger son of Sharaf al-Din Mahmud Shah Inju, and was an artistic, tasteful and indulgent king, and Hafez spoke well of his "urgent government". He took control of Persia in 744, and gave sermons and minted coins in his name. Shah Abu Ishaq was assassinated in Shiraz by the order of Mubariz al-Din Muhammad and by one of his enemies, who wanted his father's blood from him. (Qadiani, 1387, Vol. 1, p. 72). Sheikh Abu Ishaq was a generous and virtuous man, a lover of poetry, and a poet. At the time of his assassination, he uttered these two quatrains: Alas, the chicken of life did not remain a seed, nor did it remain a hope for anything, neither its own nor a stranger Pain and pity that in this period of life, nothing but a legend remains of everything we say.

Also: With the wheel of the enemy, the drunkard, the enemy, and onward, with its circle, the wheel, the meowing, and onward 'It is a cup of poison, whose death is called, The well-lit and the sip, is poured out upon the world and onward

Shah Sheikh Jamal al-Din Abu Ishaq Injo was a handsome, well-mannered, and generous king. During his fourteen years of rule over Shiraz and Isfahan, he gained great glory, power, and fame. He had an army of nearly fifty thousand Turkish and

Persian cavalry. However, since he did not trust the Persian people, who were known for their strength, courage, and rebelliousness, he had assigned a group of Isfahanites to his guard, preferring them over the Persians, and even refusing to allow the Persians to carry weapons. When he organized a magnificent royal court for himself in Shiraz, he dreamed of erecting a palace like the Palace of Madain in his own name. He spent a lot on this work and used most of the Persian tax revenue for this purpose, but before the building was completed, his government was destroyed. However, Sheikh Abu Ishaq was a hardworking, arrogant, tyrannical, and gluttonous man. Even in the face of enemy danger, he did not stop living and drinking, as during the siege of Shiraz by Amir Mubariz al-Din, he spent most of his time in a drunken stupor (Iqbal Ashtiani, 1381, p. 422). It is not hidden that the origin of Amir Mahmud Shah is the father of Sheikh Abu Ishaq of Shiraz, and the author of the selection considers him to be one of the descendants of Khwaja Abdullah. Mahmud Shah bin Muhammad bin Fadlullah, known as Aqa Khwaja, is buried in the village of Sulqan, Qazvin, bin Abi Saad bin Nasrullah bin Muhammad bin Abdullah Ansari. Since the Mongols are known to be the ones who seek the special properties of the sultans, his service was honored by the proximity of the sultans, and he was given this title as a privilege. At the beginning of the conquest, Amir Choupan gained power, acquired many goods and properties, and most of the people of Shiraz took the banner of his obedience and became organized in the council of his subordinates. After the death of Sultan Abu Saeed, when chaos had entered the kingdom, the kings of the tribes raised the flag of conquest and rose up in every corner of the country, not making war on each other. Sheikh Abu Ishaq also took the Persian throne, especially Shiraz, which was his hereditary possession. In the year 744, he minted coins and sermons in his name, and reigned for fourteen years. There was a battle between him and Amir Muhammad Muzaffar. Finally, he was captured in Isfahan by Shah Sultan, his nephew and son-in-law, Mubariz al-Din, and brought to Shiraz. As ordered, Amir Muhammad Muzaffar was killed by the heirs of Amir Haj Zarrab on a date that can be understood from this piece of Khwaja Hafez. The day of Kaf and Alf from Jumada al-Awwal in the year of Zal and other Ha and Noon at all. The gods of the sultans of the East and the West, the gods of the country, pardon and generosity, deservedly. The sphere of patience and modesty, the sun of honor and glory, the beauty of the world and the religion of the king, Sheikh Abu Ishaq. Among the fields of the battlefield, the enemy's blade pierced the hearts of his loved ones, the burning pain of separation. And he was buried in the field of happiness, which he had built himself, and Khwaja Hafez has depicted his condition in the ghazal from which these two or three verses are from. (Ghaffari Kashani, 1404, p. 280). Remember that your

home was on the hill, I saw a light that came from your soil. It was in my heart not to be unloved, how could I ever do that, my efforts and my heart were in vain. Truth is my end, the turquoise of Bo Ishaqi shone brightly, but the government was in a hurry. You saw that laughter of Hafez's sly, oblivious to the falcon's scythe

Khawaju Kermani

Kamal al-Din Abu al-Ata Mahmud ibn Ali Kermani (679-753 AH), penned by Khawaju, is the greatest poet of Kerman. He was born on the 5th of Shawwal 679 in Kerman. He first praised the Muzaffar family in that land. After leaving Kerman, he set out on a journey. During this journey, he came to the service of the great mystic Ala' al-Dawla of Semnan. He also spent some time in Baghdad, praising Sultan Abu Sa'id Bahadur Khan and Khwaja Ghiyath al-Din Muhammad Rashidi. Then, in the latter part of his life, he came to Shiraz and took refuge with Shah Sheikh Abu Ishaq Injo, where he remained until 753 AH. In the year of his death, he resided in Shiraz, where he was surrounded by the great men of that city, including Khwaja Hafez. He followed Saadi's style in composing ghazals and imitated many of the sheikh's ghazals. His style in ghazals is close to that of the sheikh, and for this reason, some have called Khwaja "the thief of Saadi's divan." Khwaja Hafez welcomed a number of Khwaja's ghazals and followed his style of speech. In addition to the divan of odes, ghazals, rubaiyats, and muqattats, Khwaja has five masnavis in imitation of the Nizam's Khamsa, as explained below: 1 - Hodayat and Hodayun. 2 - Kamal-nameh. 3 - Rawdat al-Anwar. 4 - Gul and Nowruz. 5 - Gohar-nameh. (Iqbal Ashtiani, 1381, p. 548). Many buildings from Al-Injo have been left in Shiraz. The Saadat Square in Shiraz, where Abu Ishaq was murdered, is one of the works of this period, and in a corner of it a large palace like the Mada'in Porch was built. Abu Ishaq built a building called the House of God for the old Grand Mosque of Shiraz, which is still standing today. Also, a beautiful Quran from this period in the Thuluth script by the Sufi Pir Yahya Jamali is kept in the Pars Museum in Shiraz, which is considered one of the works of this period (Iqbal Ashtiani, 2005, p. 497).

Hafez Shirazi

The period of one hundred and seventy years is one of the most important historical periods of Iran. During this period, after the death of Abu Saeed and the emergence of weakness and lethargy in the Mongol Empire, rebellious emirs in all corners of Iran declared independence, and some of them, such as Sheikh Hassan the Great (Jalayeri) and Sheikh Hassan the Little (Chopani), made the Mongol princes their tools and expanded their empire in their name and for their own pleasure. Others, such as Amir Mubarez al-Din Muhammad in Fars, Yazd, and Kerman, declared independence from the Mulkis, or, like the Sarbadarans of Sabzevar and the kings of

Crete in Herat, gave sermons and minted coins in their own names. In the meantime, the shepherds in Azerbaijan and the northern regions of Aras, the Jalairi in Tabriz and Baghdad, the Al-Injo in Fars, the Sarbadaran in Sabzevar, the Al-Kurt in Herat, the Taghazout of Timur Khan in Istarabad, and the Mozaffaris in Isfahan, Fars, Yazd, and Kerman had independent kingdoms. Each of them would attack the other as soon as they felt power. Until in the year 771 AH, a man named Timur the Gurkan in Transoxiana, after a long period of conflict with local emirs and war with his rivals, ascended the throne and gradually destroyed the aforementioned states one after the other or made them his subjects and tributaries. Once again, he gained control over all of Iran, not just over a land from Mongolia to the Mediterranean Sea and from the steppes of Russia to Delhi. After these great conquests, he was about to attack China. He died on Wednesday, 17th Sha'ban, 807 AH in the city of Atar. In such a situation, the state of the Iranian people and their social and economic situation can be considered as being amidst the endless struggles of these pretenders and arrogant people. It is not in vain that a high-ranking poet like Hafez of Shiraz, in complaining about these conditions, says:

What is this chaos that I see around the moon•I see all the horizons full of sedition and evil•Or in another ghazal to the wise: A chest full of sorrows in the hand of a balm•My heart has come to life from loneliness, I sympathize with God•He wishes that the "Samarkand Turk" would come and put an end to these wars, killings, bloodshed, and plundering, and that the people would see a little peace, and he says to Iham, as is his way: Get up, let's abandon Samarkand for that sake, let the breeze smell like the river of Molyan. But as soon as he realizes that the "Samarkand Turk", that is, Timur, is nothing more than a ruthless, plunderer, and murderer who has put the men and women of Khwarezm to the sword, he says with bitterness: Don't give the Turks your heart, Hafez, look at the disloyalty that the Turks of Samarkand committed against Khwarezm, and he gives a very painful description of this very painful situation (Samarkand, 1372, vol. 1, p. 7).

The time when Hafez lived was the end of the asceticism and piety of Ibn Khafif (d. 982/371 AH), the ambitious mystical experiences of Ruzbahan Beqli (d. 1209/606 AH), and the days of Saadi (whose works immortalized the name of Shiraz more than any other place in Iran in the West). However, the religious tradition had crystallized in one of the prominent Ash'arite theologians of the late Middle Ages, A'd al-Din Iji (d. 1355/756 AH), who held the position of Qadi al-Qudati during the time of Abu Ishaq Inju. However, he was later forced to leave Shiraz. His views, which were a type of Islamic grand theology, became a reference and standard in ancient theology, including books of reference and standard, and it is said that Hafez had also read

them. (Ajnd, 1379, p. 431). Hafez was in the prime of his youth when Abu Sa'id Ilkhan died in 1335/736. Abu Sa'id's successor, Sharaf al-Din Mahmud Shah, who had been semi-independent in Shiraz since 1325/725, was overthrown; Mahmud Shah's son Abu Ishaq Injo finally came to power after seven years of struggle. In some of his poems, Hafez praises the tolerance and artistic development of this king and his minister, Qavam al-Din Hasan. However, it was not long before Shiraz fell to the Muzaffar family in 1353/754, the first ruler of this family, Mubariz al-Din, was a strict Sunni who did not spare individuals. Mubariz al-Din was also sidelined and blinded by his son Shah Shuja. Poems from Hafez's Divan in which he attacks the Muhtasib refer to Mubariz al-Din's rule. Like this famous poem: Although the wind is pleasant and the wind of flowers is silent, it does not die because the sharp Muhtasib is heard in the call of the harp. And in its last stanza, "Come, it is the turn of Baghdad and the time of Tabriz," it refers to the two thrones of the Al-Jalayir family that were safe havens for poets (both were later captured by Shah Shuja). However, it is apparently difficult to match all the poems in which the word Muhtasib is mentioned with Mubariz al-Din Muhammad. (Ajhand, 1379, p. 435). Do not blame Muhtasib, for he is also constantly seeking sustenance, just as we are. Hafiz Shirazi, who lived in Shiraz during the time of Abu Ishaq, mentioned him many times in his odes and ghazals and remembered his reign well: Truly, Khatam Firuzeh shone brightly in Abu Ishaq, but the government was in a hurry. A few scholars also had access to Abu Ishaq's court and benefited from his gifts. Shams al-Din Muhammad ibn Mahmud Amuli lived in Shiraz towards the end of his life and dedicated his famous work "Nafais al-Funun fi Urayis al-Ayyun" to Abu Ishaq and adorned the introduction with his name. Other scholars of his time included Rukn al-Din Yahya ibn Mansur and Qadi Azd al-Din Iji. (Al-Dawood, 1385, vol. 5).

Obaid Zakani

Khawaja Nizam al-Din Obaidullah Qazvini is from the Zakani family, who considered themselves to be part of one of the Arab tribes and had settled in Qazvin for a long time. Some members of this family held scholarly positions, and some held the rank of chancellor and court positions. We do not have accurate information about the life of Obaidullah Zakani, who was nicknamed Obaid in his poem. It is known that he was considered one of the famous scholars of his time and once reached the position of minister. His contemporary, Hamdallah Mostofi, who wrote the selected history in 730, that is, forty-two years before Ubaid's death, says at the end of that book about Ubaid: "The great Sahib Moazzam Khwaja Nizam al-Din Ubaidallah has good poems and unparalleled letters." Ubaid Zakani is one of the great poets and writers of Iran who is unique in his art and despite being fully

familiar with the sciences and teachings of his time, unlike many of his contemporaries, he followed the eloquent style of the Sheikh of Shiraz in poetry and prose. Like that great master, he put a rich taste in his writing and in choosing words and composing his words, he paid more attention to eloquence and simplicity than anything else. In the prose of Golestan, Saadi is his model of composition, and many of the stories that Obaid composed are in the style of Golestan stories, and he often uses the same compositions and phrases as Saadi, and in poetry he follows two of the great masters of the past, namely, Ohad al-Din Anwari and Souzani Samarqandi. Obaid Zakani was famous in his time for his elegance, charm, and good humor, and the poems and letters that have survived from him in this regard, according to Hamdallah Mustofi, are truly unparalleled and are among the most beautiful masterpieces of the Persian language, because Obaid displayed both the perfection of taste and mastery in their treatment and also cast them in the form of the most eloquent phrases. (Iqbal Ashtiani, 2005, p. 550). The pitiful social and economic situation of Iran during the sixth, seventh, and eighth centuries, and the continuous killings and plundering by the Turks and Mongols, left a deep impression on all classes, especially on the intellectual and chaste class of Iran, who were unwilling to cooperate with the corrupt government apparatus; so much so that, apart from a number of religious and political leaders who, in order to ensure their own comfort, kept pace with the oppressive rulers of the time, the vast majority of the people suffered from these distressing conditions. Even among poets who are usually considered to be a class of compromisers and easy-going people, some, such as the seventh-century poet Seif al-Din Ferghani, Khawaji Kermani, Ohadi Maraghe'i, and Obaid Zakani, have bravely exposed the atrocities and injustices of the Mongols and their Iranian collaborators. (Ravandi, 1975, Morteza, Social History of Iran, Vol. 2, p. 346). Part of Obaid's life was during the time of Amir Mubariz al-Din Muhammad, who was in power in large parts of Iran, including Fars, from 718 to 759 AH. This religious and pretending emir, who was called Muhtasib due to his excessiveness in enjoining good and forbidding evil, had achieved a level of arbitrary Sharia that no one could tolerate mentioning evil in his presence, but instead he encouraged the study of Hadith, jurisprudence, interpretation, and preaching (Hafiz Abro, 1371, p. 2661). Ubaid Zakani also enjoyed the support of Abu Ishaq during his stay in Shiraz and after his death he composed an ode in his elegy. In the ode he composed in praise of Abu Ishaq, he states the following: Sultan Tajbakhsh Jahandar Amir Sheikh Kawazeh Saadat Judesh Jahangri. Every servant who found a place at his door became Amir and Khosrow Sahib-e-Quran

The state of urban development in Shiraz during the Al-Injo period

Today, not many buildings remain from the urban development of the Al-Injo period. Perhaps the Khodaikhaneh, the old mosque, and the Haji Bazaar are considered the most prominent buildings of this period in Shiraz, although the earthquakes in Shiraz caused a lot of damage, especially in the Khodaikhaneh, and the current building is a kind of restoration of the recent period. As Ibn Battuta reported to us, the city of Shiraz during the Al-Injo period had excellent gardens, full-flowing fountains, beautiful markets, and good streets, and in his opinion, a strange order and order prevailed in this city (Ibn Battuta, 1376:250). Below, we will examine the buildings and urban planning of this period.

Sheikh Abu Ishaq Palace

The Sheikh Abu Ishaq Palace, known as one of the important historical and cultural monuments of Shiraz, belongs to the Al-Inju period (7th to 8th centuries AH). This palace is attributed to Sheikh Abu Ishaq, one of the famous local rulers of that time. Sheikh Abu Ishaq Palace is an example of Iranian architecture of its time, designed using local materials and traditional construction techniques. The walls and ceilings of the palace are decorated with beautiful stucco and paintings, which represent the art and taste of the artists of that time. Numerous historians and writers have commented on the personality of Abu Ishaq. In general, everyone considered him the most generous king of the time and even expressed the opinion that there has not been such a generous king for centuries. Ibn Battuta, who had gone to meet the sheikh, says: "Amir Abu Ishaq was one of the best sultans and a man of good build, good looks, generous, good manners and humbleness" (Ibn Battuta, 1376:251).

Khodaikhaneh of the Old Mosque

The historical building of Khodaikhaneh is a part of the Old Mosque of Shiraz, and its location in the courtyard distinguishes the Old Mosque from other mosques. Although the Khodaikhaneh building was built before the 8th century AH, documents and evidence testify to its reconstruction during the Al-Injou period. Since stone is the main material used in the architecture of this building, its decorations are also closely related to the structure of the building (Ahmadi et al., 2013:12). This building has a rectangular plan and is surrounded on all four sides by a roofed corridor with three arches on each side. The roofed corridor includes a small hall, which is built on the transverse axis of the entire mosque building, but is not symmetrical to the longitudinal axis of the mosque's rectangle. This small but complex and very elegant building has masterful proportions, the difference in the lengths of its different sides is modified by the use of alternating single and double columns and blocked arches. The special position of the hall has an interesting geometric feature, the movement of

the longest axis towards the south, which is repelled by the weight of the longest side of the building, has created a false but balanced sense of symmetry (Galdiri, 1379:39). The Khodaikhaneh is a building that has influenced the entire mosque. This building has gained such fame that it has become a model for painters. In a painting attributed to Behzad from 935 AH, Shiraz and its Khodaikhaneh are depicted in the manner of Iranian painters (Binyon, 1367:70). The architect of this part of the Jame Mosque built a building that becomes an inseparable part of it and gives it its identity, to the extent that the identity of Jame Mosque is unimaginable without this building (Ardeshiri, 1389:115). The exterior of the Khodaikhaneh is built in the shape of the Kaaba, and the facade of its four minarets is decorated with brick-like cubic stones, which are sometimes interspersed with colored stones and installed with plaster. There are also carvings and paintings on the stones of its lower plinth. The middle room is also made of plaster and stone, and two latticed stones are installed on the east and west sides. There are also two doors on the north and south sides of the room, the northern one of which is decorated with Khatam (Charej, 1390:10). After visiting the Grand Mosque, the French traveler Dieulafois pointed out the Khodaikhaneh building and said: "In the middle of its courtyard (the mosque), instead of the usual pond, there is a small square building made of stone, and each corner is supported by a low tower. The guides say that this building is a second version of the Kaaba. This building is known in Shiraz as Khodaikhaneh. Its roof is ruined and has a sad appearance. An inscription made of turquoise enamel tiles can be seen on the stones above the towers, indicating that the Khodaikhaneh building was completed in 1450 AD" (Deulafois, 1361:317). Regarding the Khodaikhaneh, Forsat al-Dawla writes: "In the middle of the mosque is a square building with two floors, in which many lines have been engraved on stones by masters of the art, which is a highlight for the calligraphers of the time. It is said that there were many copies of the Quran in the handwriting of the Companions and the Followers, and a Quran in the blessed handwriting of Hazrat Ali (a.s.), another in the handwriting of Imam Hassan (a.s.), another in the handwriting of Sayyid Sajjad (a.s.), another in the handwriting of Hazrat Sadiq (a.s.), and another in the handwriting of Uthman, on which there was the mark of his blood, and those copies of the Quran were destroyed due to sedition and chaos" (Forsat al-Dawla, 1377:505). The same author writes elsewhere about the destruction of this building: "(I saw with my own eyes a place in the mosque that had collapsed due to rainfall, and through the opening, several volumes of the Quran appeared in thirty pieces in a clear script, some of which were written in Ashraf gold. The leaves of these thirty pieces were rotten and the lines were faded.)" In his book "The Climate of Persia", Mohammad Taqi Mustafavi writes about the Khodaikhaneh

and its inscription: "When entering the mosque, the most important old part that seems to be the building of the Khodaikhaneh or the House of the Holy Quran is located in the middle of the mosque courtyard and was built by the order of Shah Abu Sahq of Inju. A unique mosaic inscription can be seen above the Khodaikhaneh, which is made of regular stone slabs, which is unique and rare in its world, in the handwriting of Yahya al-Jamali al-Sufi, a famous calligrapher of the time of Shah Sheikh Abu Ishaq. Over time, important parts of it were demolished and destroyed, except for three towers. Incidentally, the date of construction was left on the tower on the southern side, which was restored from the same remains in recent years by the General Directorate of Archaeology" (Sami, 1337:304). In the book Tazkirah Delgosha, there is something written about the building of the Khodaikhaneh that is not consistent with the current structure of this building. Ali Akbar Nawab, nicknamed ((Bismillah)) writes in this book: ((Bari is a vast mosque containing many buildings and temples, and in the middle of the courtyard of the mosque, a very tall square building with two floors in which the crafts of carving and masonry were done by masters of the art of calligraphers of Anbar. The upper floor was destroyed and ruined due to frequent rains, accidents, earthquakes, and revolutions of time, and the lower floor still remains)) (Nawab Shirazi, 1369:59).

Restoration of the Dome of Shah Cheragh (AS)

Tash Khatun or Tashi Khatun, the wife of Mahmud Shah Itjo and the mother of Shah Abu Ishaq Injo, was a powerful and intelligent woman who was also involved in political affairs. In sources, she is mentioned as a noble, devout and righteous lady who took effective measures in relation to the spread of Shiism and maintaining the respect and honor of Ahmad bin Musa (AS). Tashi (Tash), which is also written as Tash or Tashi in some Tazkiras, and in the book Shiraznameh, whose author was a contemporary of Tashi Khatun, does not mention her name specifically and mentions her as "Hazrat Ali Bilqis", but according to evidence and references in other Tazkiras, she is the same Tash or Tashi Khatun. In the Tazkirah of a Thousand Tombs, this lady is called "the great queen and the beautiful, beautiful, devout, and devoted woman Tashi Khatun," which shows her greatness (Junaid Shirazi, 1364:332). In 750 AH, Tashi Khatun built a tomb for herself next to the tomb of Shah Cheragh (AS) and was buried there after her death (Mehraz, 1348:426). One of the most important actions of Tashi Khatun, to which most of her fame is due, is the construction of a magnificent and noteworthy shrine and dome for the tomb of Ahmad ibn Musa (AS). This dome was built in 750 AH (Junaid Shirazi, 1364:335). Its height is so eye-catching that the author of Shiraznameh, in an exaggeration of its height, considers it equal to the moon of the throne and the level of the chair, or even higher (Zarkub

Shirazi, 1350:195). It is said that the dome that Tashi Khatun built on the tomb of Ahmad ibn Musa (AS) had 72 cracks, each crack and piece of which was 90 centimeters wide, which was considered one of the masterpieces of art and architecture in the eighth century AH (Behrouzi, 1334:201). This dome was destroyed over time and due to an earthquake, and was restored in later periods by the elders and rulers of the city (Nadim and others, 1397:4). The Farsnameh also mentions the destruction of the dome and writes: "Tash Khatun, the mother of the honorable king of the time, Shah Sheikh Abu Ishaq, son of Shah Mahmud Inju, renovated its building in the year 750 AH" (Hosseini Fasai, 1367:265).

Tashi Khatun School

This school was built by the mother of Shah Sheikh Abu Ishaq Inju and next to the tomb of Hazrat Ahmad bin Musa (AS) (Imdad, 1385:20). Ibn Battuta's travelogue states: "Tash Khatun, the mother of Sultan Abu Ishaq, built a large school and a corner for this tomb, where food is served to travelers and a group of reciters always recite the Quran on the tombstone" (Ibn Battuta, 1376:261). This school, known as the Khatuniyeh School, was mentioned in one version in 764 AH and in another version in 750 AH. (Nadim et al., 1397:9).

Masoudiyeh School

This school was established by Jalal al-Din Masoud Shah, son of Mahmud Shah Injo and brother of Shah Sheikh Abu Ishaq, and Ahmad bin Zarkub Shirazi, author of Shiraznameh, taught there. Afsar also did not mention the location of this school in his book. The author of Manaqib al-Tawarikh writes about Jalal al-Din Masoud Shah: "He was a wealthy man and left behind many buildings and good remains" (Khorasani, 1388:107).

Jafarabad Palace

During his reign over Shiraz, Jalal al-Din Masoud Shah built a palace in the Jafarabad desert, northeast of Shiraz, between the Saadi Gate and the Isfahan Gate, which later disappeared (Afser, 1353:94).

City Wall

One of the most important works of the Al-Injo dynasty was the restoration of the city wall, because the rampart that had been built and repaired by order of Ghazan Khan did not last long. For this reason, when Malik Sharaf al-Din Mahmud Shah Injo was appointed to the government of Fars, he began to renew the city wall in 725 AH (Khubnazar, 1380:589).

Majdiyeh School

Ibn Battuta talked about this school in his travelogue and wrote: "When I entered Shiraz, I had no intention other than to visit Sheikh Qazi Imam Majd al-Din

Ismail. I went to visit the Sheikh at Majdiyeh School, which he himself built and lives there. The Sheikh told his servant that he gave me a small house in this school." (Ibn Battuta, 1376:253).

Haji Bazaar

Haji Bazaar is considered one of the oldest markets in Shiraz, with its southern entrance leading to the courtyard of Shah Cheragh (AS). In some historical books, the name of this market is taken from Haji Qavam al-Din Hassan, the minister of Shah Sheikh Abu Ishaq, but Farsnameh Naseri takes it from Haji Asad Bey, a merchant who was reputable during the Safavid era. The book "History of the Ancient Texture of Shiraz" states about this market: The city's large market, which was founded during the Deylamid era and perhaps before that, and was later rebuilt and completed, started from the northwest of the Friday Mosque and proceeded northward. Today, this market, which is the oldest market in Shiraz, is called Yazar Haji. Perhaps later, due to some economic and political installations and influence of Haji Qavam al-Din Hassan, the old minister of Shah Sheikh Abu Ishaq, and Mamdouh Hafez, who was the city treasurer and all financial matters were in his hands, this name was given to this market. As mentioned, one of the entrances to this market opens in the southern part and to the courtyard of the shrine of Shah Cheragh (AS), and the other entrance is located on Lotf Ali Khan Zand Street. Today, various goods are sold in this market (Hekmatnia and Ahmadi, 2017:5). Mahmud Kotbi speaks of Haji Qawam al-Din in his book as follows: "Khawaja Haji Qawam al-Din Hassan, who was one of the greatest leaders of Persia, and no one in Persia has shown his generosity, kindness, generosity, and desirable qualities like him" (Kotbi, 1364:71).

The Tomb of Sheikh Abu Bakr Al-Alaaf

Sheikh Abu Bakr Al-Alaaf was the leader of the Alawis in his time, who was called the Sea of Knowledge, and was considered a contemporary and close friend of Sheikh Kabir Abdullah Khafif. The Sheikh willed that after his death, Abu Bakr Al-Alaaf should pray for him. Mu'jam al-Adba' called him a poet, a scholar, and a grammarian who traveled to Khorasan and Transoxiana and also listened to hadith from Hammad ibn Mudrak. Abu Bakr Allaf died in Shiraz in 377 or 380 AH and was buried at the gate of the pool. Haji Qawam al-Din Hassan built a high dome over his grave, built an arch and a portico, and created an entrance for the classes, sheikhs, imams, sages, scholars, and artists in that tomb and gave it a formal direction (Mehraz, 1348:165).

Conclusion

Al-Injo was a royal family during the Mongol period, especially the family that ruled in Persia in the 8th century AH. Injo is a Mongol term, meaning the king's

property, including gardens, fields, army, and servants, which entered the Persian language during the Ilkhanate era and was applied to a tribe of Turkic origin. In the first half of the 8th lunar century (14th AD), coinciding with the end of the Ilkhanate era, they achieved civil positions and ruled the southern provinces of Iran from Isfahan to the shores of the Persian Gulf for a period. The most famous ruler of the Injo family was Amir Sheikh Abu Ishaq, who ruled over Fars and Isfahan at the end of the Ilkhanate era. During his fifteen-year reign in Persia, he showed himself to be an example of a king, an artist, a lover of pleasures. During his fifteen-year reign in Persia, Amir Sheikh Abu Ishaq showed himself to be an example of a king, an artist, a lover of pleasures. He himself composed poetry and had a literary taste and entertained poets and scholars. A group of them gathered at his court, the most famous of which was Hafez Shirazi. His welcoming of scholars and poets had caused the culture and literature of this period to enjoy a great prosperity. The good reputation, experiences and origin of the court of Al-Injo, tolerance and tolerance, generosity, justice, along with the continuity of the court family in Shiraz in the eighth century AH, were important factors in the role of the court in the field of governance, especially in cultural, social and economic matters. The eighth century AD, the short period of Shiraz and especially Al-Injo, was one of the very good periods of the city of Shiraz, in terms of history and urban planning, because Shiraz witnessed a boom in urban planning during this period and the emergence of Iranian arts in the interior decorations of buildings. Injo and the rulers of this city were able to build the city under the shadow of this peace. This government had a very strong and significant urban development. The Al-Injo government, with the expertise of the Iranian bureaucracy in terms of cultural and urban development approaches, created a brilliant period in the history of Iran in the city of Shiraz in the fields of literature, security, commercial prosperity, and social welfare. The effective bureaucratic organization of this period led to the prosperity of this period.

REFERENCES

1. Ahmadi, Hossein, Abed Esfahani, Abbas, Akbarifard, Maryam (2013), "Pathology of the Stone Mosaic and Tile Inscription of the Khodaikhaneh Mosque of the Ancient Mosque of Shiraz", Iranian Scientific and Research Quarterly Journal of Restoration and Architecture, Year 3, Issue 5.
2. Ardeshiri, Mahyar, Memarian, Gholamhossein (2010), Urban Identity of Shiraz, Shiraz: Navid Publications.
3. Afsar, Keramatollah (1974), History of the Old Texture of Shiraz, Tehran: Ghatre Publications.

4. Iqbal Ashtiani, Abbas (1986), History of the Mongols, 6th edition, Tehran: Sepehr Printing Press
5. Emdad, Hassan, (1986), History of Persian Education from Ancient Times to the Modern Period, Shiraz: Navid Publications
6. Behrouzi, Alinaghi (1955), The City of Shiraz or the Face of Seven Countries, Shiraz: Mousavi Publications.
7. Binion, Lawrence (1988), "The History of Iranian Painting", translated by Mohammad Iranmanesh, Tehran: Amir Kabir Publications.
8. Junaid Shirazi, Moeen al-Din Abolqasem (1328), Shad al-Azar, edited by Mohammad Qazvini, Tehran: Majles Printing House Publications.
9. Charei, Abdolreza (1390), Mosaic Inscription of the Stone of the God of Shiraz, Collection of Calligraphy Articles of the Shiraz School, with the efforts of Hamidreza Qlichkhani, Translation and Publication of Artistic Works, Tehran: Talif Publishing House.
10. Ibn Battuta, Mohammadbin Abdullah (1376), Travelogue, translated by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Ageh.
11. Ajhand, Yaqoub (1379), History of Iran during the Timurid Period, Tehran: Jami.
12. Ajhand, Yaqoub (1388), Interaction of Iranian, Islamic and Turkish Cultures in Shiraz in the 8th and 9th Centuries, History of Iran, 5/60, Bahar, pp. 1-16.
13. Al-Dawood, Seyyed Ali (2006), Great Islamic Encyclopedia, Vol. 5.
14. Bahrani-pour, Ali and Seyyedeh Zahra Zarei (2009), The Origin of Authority and Social Acceptance of the Al-Inju Dynasty (725-754 AH), History of Islam and Iran, Year 20, New Volume, Issue 8, Issue 89, Winter, pp. 29-53.
15. Bahrani-pour, Ali (2013), The Influence of the Political Sociological Model of Persia on the Practical Politics of the Al-Inju, History of Islam and Iran, Year 23, New Volume, Issue 19, Fall, pp. 5-33.
16. Bayat, Azizullah (2005), Comparative History of Iran with the Countries of the World (From the Media to the Extinction of the Pahlavi Dynasty), Tehran: Amir Kabir.
17. Research from the University of Cambridge (2007), History of Iran during the Timurid Period, First Edition, Tehran: Diba.
18. Haji Khalifa, Mustafa bin Abdullah (2005), Translation of the Calendar of History (The Calendar of Important Events of the World from the Beginning of Creation to 1085 AH), Mirath Maktoob, Tehran: Mirath Maktoob Research Center.

19. Hafez Abro, Shahab al-Din Abdullah (2001), Zabdeh al-Tawarik, edited and introduced by Seyyed Kamal al-Din Haj Seyyed-Javadi, vol. 1, Tehran: Islamic Printing and Publishing Organization.
20. Khafi, Fasih (2007), Majmal al-Fasihi, edited by Seyyed Mohsen Naji Nasrabadi, vol. 3, Tehran: Mythology.
21. Khairandish, Abd al-Rasoul, Mansouri, Ali (2012), Social Conflicts in the City of Shiraz in the Eighth Century and the Role of External Factors in It, History of Islam and Iran, Year 22, New Volume, No. 16, Winter, pp. 62-47.
22. Rawandi, Morteza (1975), Social History of Iran, Vol. 2, Tehran: Amir Kabir.
23. Ramazan-Mahi, Somayeh, Balkhari, Hassan (2009), The Influence of Ancient Iranian Art on the Shiraz School of the Al-Inju Period, Vol. 134, Fall, pp. 34-42.
24. Zarkoob Shirazi, Mo'in al-Din Ahmad (1971), Shiraznameh, Tehran: Iranian Culture Foundation.
25. Zarkoob, Abdol-Hossein (1995), From Randan Alley, Tehran: Sokhan.
26. Samarqandi, Abdol-Razzaq (1974), The Sa'din and the Bahrain Assembly, with the Efforts of Abdol-Hossein Nava'i, Vol. 1, Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
27. Shabankarei, Mohammad (1984), Majma' al-Ansab, edited by Mir Hashem Muhaddis, First Edition, Tehran: Sepehr Printing House.
28. Ghafari Kashani, Ahmad bin Mohammad (1404), History of Negarestan, Tehran: Hafez Bookstore.
29. Ghafari, Ahmad (1403), History of Jahan Ara, Tehran: Hafez Publishing.
30. Gholamreza Hashemi and Ali Asghar Shirazi (1392) in the article The Influence of Sassanid Visual Traditions on Painting of the Shiraz School during the Age of Al-Inju, Comparative Art Studies, Year 3, Issue 5, Spring and Summer, pp. 1-16.
31. Ghani, Qasem (1383) Works, Thoughts and Circumstances of Hafez; History of the Age of Hafez or History of Persia and its Suburbs and Adjacent States in the Eighth Century, with an Introduction by Mohammad Qazvini, Tehran: Zovar.
32. Fasai, Hassan bin Hassan (1382), Farsnameh Naseri, Vol. 1, Tehran: Amir Kabir.
33. Ghadiani, Abbas (1387) Comprehensive Dictionary of Iranian History, Vol. 1 and 2, Tehran: Aron.
34. Kotbi, Mahmoud (1985), History of the Mozaffar Clan, edited by Abdolhossein Navai, Tehran: Amir Kabir.
35. Limbert, John (2007), Shiraz in the Age of Hafez; The Splendor of the Iranian City in the Middle Ages, translated by Homayum Sanatizadeh, Shiraz: Cultural Research Institute of the Persian Encyclopedia.

36. Motazi, Kianoush (2011), The Splendor of Calligraphy and Illumination in the School of Shiraz in the Collection of Articles on Calligraphy of the School of Shiraz, Tehran: Art Academy.
37. Natanzi, Moin al-Din (2004), Selected Chronicles, edited by Parvin Estakhri, Tehran: Asatir.
38. Hoshyar, Mehran, Mirzakhloo, Vahide (2016) Features of Quran Illumination Tashi Khatoon, Negreh, No. 40, Winter, pp. 4-15..
39. Hekmatnia, Amir Hossein and Ahmadi, Mohammad Reza, (2017), Recognizing the Urban Economy with the Approach of Historical Markets and Local Bazaars (Case Study: Shiraz City), Third Annual Conference on Architecture, Urban Planning and Urban Management Research.
40. Khorasani, Mohammad Hashem, (2009), "Selected Histories", Tehran: Islamic Publications.
41. Khoob Nazar, Hassan, (2009), Detailed History of Shiraz from the Beginning to the Beginning of the Reign of Karim Khan Zand, Tehran: Sokhan Publications.
42. Dieulafois, Jean, (1982), Travelogue of Iran, Chaldea and Susa, translated by Homayoun Fareh Vashi, Tehran: Khayyam Bookstore Publications.
43. Sami, Ali (1958), Shiraz, the City of Saadi and Hafez, Shiraz: Mousavi Publications.
44. Sami, Ali, (1984), Shiraz, the Eternal City, Shiraz: Navid Publications.
45. Abbasi, Javad and Razi, Zohreh, (1994), Iranian Legitimacy in Local Governments of Iran in the Eighth Century AH, two quarterly journals of the Iranian Local History Research Journal, year 2, issue 2.
46. Forsat al-Dawla Shirazi, Mohammad, (1983), Ajam Works, Tehran: Bamdad Publications.
47. Galdiri, Eugenio, (1379), A striking example of an old restoration: Khodaikhaneh of Shiraz, Art and

SALAVKIYLAR VA YUNON-BAQTRIYA TARIXINING O'RGANILISHI

Bekmuradov Sandjar Tursunmamatovich

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, PhD

E-mail: stb.uz.com@gmail.com

ANNOTATSIYA

Markaziy Osiyoning qadimgi davlatchiligi shakllanish jarayonlari siyosiy tizimini o'rganishda Salavkiylar va Yunon-Baqtriya podsholigi alohida ahamiyatga ega. Shu boisdan Salavkiylar podsholigi va Yunon-Baqtriya davlatlarining tarixi nafaqat o'tmish ilmiy tadqiqotlari uchun, balki zamonaviy davlat boshqaruvi, madaniyat va iqtisodiyot jarayonlarini tushunish uchun ham muhimdir. Bugungi kunda ushbu davr tarixshunosligini o'rganish dolzarb masalardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Salavkiylar podshohligi, Yunon-Baqtriya podshohligi, Ellin madaniyati, S.P.Tolstov, E.V.Rtveladze, Yevtidem I, Diodot I.

АННОТАЦИЯ

Селевкидское и Греко-Бактрийское царства имеют особое значение для изучения политической системы процессов формирования древней государственности в Центральной Азии. Поэтому история Селевкидского царства и Греко-Бактрийских государств важна не только для научного исследования прошлого, но и для понимания процессов современного государственного управления, культуры и экономики. Сегодня изучение историографии этого периода является одной из наиболее актуальных задач.

Ключевые слова: Селевкидское царство, Греко-Бактрийское царство, эллинская культура, С.П. Толстой, Е.В. Ртвеладзе, Евтидем I, Диодот I.

ABSTRACT

The Seleucid and Greco-Bactrian kingdoms are of particular importance in the study of the political system of the processes of formation of ancient statehood in Central Asia. Therefore, the history of the Seleucid kingdom and the Greco-Bactrian states is important not only for scientific research of the past, but also for understanding the processes of modern state administration, culture and economy. Today, the study of the historiography of this period is one of the most urgent issues.

Keywords: Seleucid Empire, Greco-Bactrian Kingdom, Hellenistic culture, S.P.Tolstov, E.V.Rtveladze, Euthydemus I, Diodotus I.

KIRISH

Antik davrda hukmronlik qilgan Salavkiylar podsholigi va Yunon-Baqtriya davlati Markaziy Osiyo hamda Yaqin Sharq tarixida muhim o‘rin tutgan davlatlar bo‘lib, ularning siyosiy, iqtisodiy va madaniy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ellinistik davlat hisoblangan Yunon-Baqtriya Salavkiylar imperiyasining qulashi natijasida Baqtriya va So‘g‘diyona hududida paydo bo‘lgan. U miloddan avvalgi 250-yildan miloddan avvalgi 125-yilgacha mavjud bo‘lgan. Ushbu davlatlar Buyuk Ipak Yo‘lining shakllanishi va rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shgan. Yunon-Baqtriya davlati va Salavkiylar podsholigi savdo aloqalarini kengaytirib, Osiyo va O‘rta Yer dengizi mintaqalari o‘rtasida iqtisodiy va madaniy bog‘liqlikni mustahkamladi. Bu jarayon keyinchalik butun mintaqaning taraqqiyotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Salavkiylar podsholigi va Yunon-Baqtriya davlati siyosiy jihatdan ham o‘ziga xos tajribaga ega bo‘lib, ularning boshqaruv uslublari keyingi davrlarda mintaqadagi boshqa davlatlarning shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatgan. Ushbu davlatlar harbiy yurishlar, diplomatik munosabatlar va ichki boshqaruv tizimlari orqali o‘z hukmronliklarini saqlab qolgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Salavkiylar va Yunon-Baqtriya tarixini o‘rganish miloddan avvalgi III va II asrlarda mavjud bo‘lgan ellinistik davlatlarni o‘rganish bilan bog‘liq. Miloddan avvalgi III asrdayoq *Lagiylar* va Salavkiy imperiyalarining parchalanishi va tanazzulga uchrashi boshlandi. Yunon-Baqtriya podshohlari esa ellinistik dunyoning sharqiy qismini tashkil etgan va boshqa ellinistik podshohlardan va Yunonistondan ancha uzoqda rivojlangan. Salavkiylar va *Lagiylar*⁴⁴ o‘rtasidagi Ikkinchi Suriya urushi (miloddan avvalgi III asr o‘rtalari) davrida Baqtriya Salavkiy satrapi Diodot boshchiligidagi mustaqil davlatga aylangan.

Yunon-Baqtriya tarixini o‘rganishning ba‘zi jihatlari bu shu davr tarixidan xabar beruvchi manbalardan foydalanishdir. Mazkur tadqiqot bo‘yicha asosiy manbalar Polibiy, Strabon va Yustin kabi klassik mualliflarning asarlari, shuningdek, numizmatika fani bo‘lib, ular orasida O.Boperachchining asari eng ahamiyatli hisoblanadi. Osmund Bopearachchi Shri-Lankalik tarixchi va numizmatist bo‘lib, u Hind-Yunon va Yunon-Baqtriya podshohlari tangalarini o‘rganish bilan

⁴⁴ Ptolemeylar, lagiylar – Qadimgi Misrda hukmronlik qilgan shoxdar sulolasi (miloddan avvalgi 305-30 yillar). Aleksandr (Iskandar)ning sobiq sarkardasi va maxrami diadoxlardan Ptolemey Lag tomonidan asos solingan. Ushbu sulolaning barcha 14 podshosi Ptolemey nomi bilan atalgan. Aleksandr saltanati parchalangach, Misrda Ptolemeylar monarxiyasi qaror topgan.

shug‘ullangan. 1991-yilda u hind-yunon va yunon-baqtriya tangalari bo‘yicha keng qamrovli asar nashr etdi va bu o‘z sohasida etalonga aylandi⁴⁵.

Salavkiylar sulolasi humkronlik davrida Baqtriya, So‘g‘diyona va Parfiya hukmdorlarida ko‘p aholili shaharlar serob edi. Maroqanda, Baqtriya, Niso kabi ko‘plab qadimgi shahar harobalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan manbalar bu hududlarda hunarmandchilik, savdo-sotiq va ho‘jalik ishlari rivojlanganidan dalolat beradi.

Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish joiz, arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, Salavkiylardan avval vujudga kelgan eski shaharlar Baqtra, Maroqanda, Naxshapa, (Qarshi) yirik iqtisodiy madaniy markazlariga aylangan.

O‘z davri manbalariga asoslangan holda V.V.Grigoryev quyidagi fikrni ilgari suradi. Ya’ni, Baqtriyadagi yunon hokimiyati yagona monarxiya tomonidan amalga oshirilmay, davlatlar uyushmasi (ittifoqi) tomonidan amalga oshirilgani, dastavval, nisbatan kuchlilar, ular orasidan “*baqtriyaliklar*” keyin esa “*ularga tobe bo‘lganlar*” haqidagi konsepsiyani ilgari surgan edi. Hozirgi vaqtda ko‘pchilik tadqiqotchilar Yunon-Baqtriya podsholarining boshqargan hududlari shimoliy Afg‘oniston, janubiy O‘zbekiston va Hindukushdan janubidagi ayrim viloyatlar bo‘lganligini e’tirof etishadi. Bu hududlardagi markazlashgan davlatda Diodot I, keyin esa Yevtidem I (ya’ni, mil. avv. III asrning ikkinchi yarmi) davrlarida kuchli podsho hokimiyati mavjud edi deb keltiradi.

E.V.Rtveladze⁴⁶ esa Yunon-Baqtriya shohligi hukmronlik surgan zamon bu hududlarda hunarmandchilik, madaniyat, shu bilan birga shaharlar va shaharlarning hayoti keng rivoj topgan davr edi deb belgilaydi. Fikrimizcha, aynan antik davrda O‘rta Osiyoning savdo aloqalari bilan bog‘liq rivojlanish Buyuk Ipak Yo‘lining ushbu hududlarni kesib o‘tganligi bilan bog‘liq. Bunga misol tariqasida keltirishimiz mumkinki, aynan shu davrda Baqtriya, So‘g‘diyona va O‘rta Osiyodagi boshqa viloyatlarning iqtisodiy hayoti Salavkiylar davlatining G‘arbiy viloyatlidagidan ancha farq qilganligi so‘zimizning isboti.

A.S.Sagdullayevning fikriga ko‘ra, Salavkiylarning O‘rta Osiyoni bosib olishidan maqsadi yangi davlatchilik barpo etish bilan bog‘liq edi deb ta’kidlaydi. Bu davlat nafaqat turli xalqlarning siyosiy birlashmasi bo‘libgina qolmay, balki uning kelajakda *makedonlar* va *sharq zodagonlari* qon-qarindoshligiga tayangan davlatga aylanishi rejalashtirilgan edi deb o‘z fikrini ilgari suradi.

Fikrimizcha, O‘rta Osiyodagi yunonlar bilan aloqalar mahalliy xalqlar madaniyatining ba’zi tamonlari g‘arbda tarqatuvchi muhim omillardan biriga aylandi.

⁴⁵ Bopearachchi O. Monnaies Greco-bactriennes et Indo-grecques. Catalogue Raisonne. – Paris, 1991. – 535 p.

⁴⁶ Rtveladze E.V. O‘zbekistonning tarixiy o‘tmishi. *To‘ldirilgan, 2-nashri*. – Toshkent: “San’at Jurnal” nashriyoti, 2009. – B. 75.

Ellin madaniyatida sof yunon madaniy ijodi emas, balki Yunon va Sharq mamlakatlarining o'ziga xos qo'shilishi o'z aksini topgan. Ellin madaniyatining rivojlanishida O'rta Osiyoning katta qismi Salavkiylar davlatida harbiy yo'l bilan qo'shib olinishi ma'lum darajadagi g'arb va sharq o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida turtki bo'lgan. Shu boisdan, bu davlatda mahalliy madaniyat, savdo-sotiq, shahar hayoti, hunarmandchilik va sug'orish ishlari izchil rivojlanib borgan.

Shu o'rinda numizmatik ma'lumotlarga tayanib aytsak, *Soter – qutqaruvchi, Dikayos – adolatparvar, Rverget – ezgulik homiysi* kabi podshohlar bo'lganligini tasdiqlaydi. Salavkiylar sulolasi podshohlari quyidagi ikkita huquqiy asosga ega bo'lganlar:

1. Bosib olish huquqi;
2. Hokimyatining otadan o'g'ilga meros qoldirish huquqi.

Ko'p hollarda Salavkiylar podshohlari ilohiylashtirilganligini kuzatishimiz mumkin. Bu kabi ma'lumotlar yozma manbalarda uchramasada arxeologik va numizmatik manbalardan bilishimiz mumkin.

Ta'kidlab o'tish joiz Yunon-Baqtriya davlatining madaniyati haqida ularning qay datajada rivojlanganligi haqida ham to'xtalmasdan iloji yo'q, shu boisdan, rus tarixshunoslarining asarlariga to'xtalamiz. Rus tadqiqotchilarida Yunon-Baqtriya davlati masalasi tarixi aynan XVIII asrdan boshlab qiziqish uyg'ota boshladi.

Mavzu bo'yicha birinchi yirik asar yuqorida aytib o'tilgan manbalarga tayanib, G.Z.Bayer tomonidan yozilgan. U 1738-yilda Peterburgda o'zining *“История Бактрийского царства греков”* (*“Yunonlarning Baqtriya qirolligi tarixi”*)⁴⁷ monografiyasini e'lon qildi. Qadimgi adabiy an'analar va numizmatik ma'lumotlarga asoslanib, olim Yunon-Baqtriya tarixining asosiy bosqichlarini qayta qurdi. Qadimgi adabiy an'analar va ikkita Yunon-Baqtriya tangasi asosida u, juda qimmatli ma'lumotlarni keltiradi.

Shuningdek, Yunon-Baqtriya tarixi bo'yicha eng muhim tadqiqotlar XX asr olimlari, masalan, V.V.Tarn, A.K.Narain va F.Xolt tomonidan yozilgan.

Britaniyalik ellinist tarixchi, ellinizm va Buyuk Aleksandr bo'yicha mutaxassis qolaversa, Britaniya akademiyasining a'zosi Ser Uilyam Vudtorp Tarnning *The Greeks in Bactria and India* (*“Baqtriya va Hindistondagi yunonlar”*)⁴⁸ nomli monumental asari nashr etilgan. U ushbu asarida Yunon-Baqtriya davlatining

⁴⁷ Байер Г.З. История Бактрийского царства греков. Монография. – Санкт-Петербург: типография Академии наук, 1738. – 224 с.

⁴⁸ Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India. 3 rd ed. with a pref. and new bibliography by Frank Lee Holt. – Chicago: Ares Publishers Inc, 1985. – lix, 561 p.

me'morchiligi va shaharsozligining sharqiy Erondan kelib chiqqanligini aytib o'tadi va bu fikrni ilgari suradi.

Hindistonlik tarixchi, numizmatist va arxeolog Avadx Kishor Narain, Janubiy va Markaziy Osiyoga oid mavzularda ko'p tadqiqotlar olib borgan va ma'ruzalar qilgan. U eng ko'p 1957-yilda Clarendon Press tomonidan nashr etilgan *"The Indogreeks"* (*"Hind yunonlari"*)⁴⁹ kitobi bilan tanilgan bo'lib, unda u britaniyalik tarixchi ser Uilyam Vudtorp Tarning tezisini muhokama qilgan.

Frank Xolt – Markaziy Osiyoga tadqiqotlariga ixtisoslashgan amerikalik arxeolog va yozuvchidir. Xolt Xyuston universitetida, Aleksandr Makedonskiy, Ellinistik Osiyo va numizmatika bo'yicha yetakchi olim sifatida tan olingan. Frank Li Xolt to'qqizta kitob va saksonga yaqin ilmiy maqolalar muallifi bo'lib, asosan Aleksandr Makedonskiy davri va Afg'onistonning ellinizatsiyasiga bag'ishlangan⁵⁰.

Rus sharqshunosligida bu davr bilan shug'ullangan tadqiqotchilardan biri S.P.Tolstov⁵¹ esa *"Mustaxkamlangan aholi punktlari qadimgi Ahamoniylar davrida bunyod etilgan, ellenistik davrga borib taqaladigan istehkomlarning hech biriga yunonlarning ta'siri sezilmaydi"* – deb ta'kidlaydi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, Yunon-Baqtriya davlatining mavjud bo'lganligiga 1950-1960-yildagi ko'plab rus tadqiqotchilari ishongan va shu g'oyani ilgari surgan. Aynan shu masalaga V.M.Masson o'zining *"Markaziy Osiyoning arxeologik yodgorliklari va yunon-rim ta'siri va aloqalari"*⁵² nomli asarida quyidagicha fikr bildirib, Baqtriyada ko'rib chiqilayotgan davrda yunon ta'sirining mavjudligi nazariy jihatdan ma'lum edi deb aytadi.

20 yildan ortiq vaqt davomida Tojikiston janubidagi *Taxti-Sangin ibodatxona* majmuasini qazish ishlarini olib borgan arxeolog Igor Rubenovich Pichikyanning *"Baqtriya madaniyati. Ahamoniylar va ellenizm davri"*⁵³ mavzusidagi doktorlik ishida Baqtriya madaniyati haqida muhim ma'lumotlar beradi. Uning ushbu monografiyasining ikkinchi qismi bevosita ellenistik davrga bag'ishlangan. I.R.Pichikyan ellenistik tasviriy san'at, haykaltaroshlik, arxitektura, epigrafiyaning

⁴⁹ Narain A.K. The Indo-Greeks. XVI, 204 p., 6 plates, 3 maps. – Oxford: Clarendon Press, 1957. 42 s.; Narain A.K. The Indo-Greeks. – Delhi: B.R. Publishing Corporation, 2020. – 595 p.

⁵⁰ Holt Frank L. Alexander the Great and Bactria. The Formation of a Greek Frontier in Central Asia. – Brill, 1988. – 125 p.; Holt Frank Lee. Thundering Zeus: the making of Hellenistic Bactria. – University of California Press, 1999. – 248 p.; Holt Frank L. When Money Talks: A History of Coins and Numismatics. – Oxford University Press, 2021. – 272 p.

⁵¹ Толстов С.П. Подъем и крушение империи эллинистического «Дальнего Востока» // Вестник древней истории, №3-4. – Москва, 1940. – С. 194-209.

⁵² Массон В.М. Археологические памятники Средней Азии и греко-римское влияние и связи // Problemi attuali di scienza e di cultura. Atti del Convegno sul tema: La Persia e il mondo greco-romano. Roma. Acad. nazionale del Lincei. Anno CCCLXIII, 1966. № 76. – 340 c

⁵³ Пичикян И.Р. Культура Бактрии. Ахеменидский и эллинистический периоды. – Москва: Наука, 1991. – 158 с.; Пичикян И.Р. Культура Бактрии (ахеменидский и эллинистический периоды): автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.09. – Москва, 1992. – 38 с.: ил.

eng muhim tomonlarini tasvirlabgina qolmay, balki kitobxonlarga ushbu asarlarni tarixiy va madaniy jihatdan mukammal tahlil qilish imkonini beradi.

O'rta Osiyo bilan bog'liq bo'lgan antik geografik tarkib manbalarining tizimli o'rganilishi sovet va rus tarixchisi hamda sharqshunosi, Markaziy Osiyoning qadimgi tarixi tadqiqotchisi Igor Vasilyevich Pyankovning "*Qadimgi geografik an'anada Markaziy Osiyo: Manbashunoslik tahlili*"⁵⁴ asarida ham aks etgan. Aynan bu tadqiqot ishida Markaziy Osiyoning geografik tarixi, hududlarning o'zgargan tarkibi, Buyuk Ipak Yo'lining shakllanishining boshlanishi to'g'risida ma'lumot beriladi. Bugungi kunda Britaniya muzeyida saqlanayotgan Ahamoniylar oltinining katta xazinasini bo'lgan Oks xazinasini *Taxti-Sangin* va uning atrofidan topilgan. *Taxti-Sangin* – "*Oks ibodathonasi*" haqidagi ko'plab nashrlar B.A.Litvinskiy⁵⁵ va yuqorida kelgan olim I.R.Pichikyan nashrlarida mavjud bo'lib ular bugungi kunda ham juda qimmatli hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish kerakki, Qadimgi Baqtriya tarixi va madaniyatini o'rganish muhim, chunki bu mintaqa jahon tarixining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan va ta'sir k'rsatib kelmoqda. Ushbu davlatlarning tarixini yoritishda o'z davri manbalari yetarlicha ekanligi bilan ajralib turadi. Ularni ilmiy asosda tahlil etish bugungi yosh tadqiqotchilar oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu o'rinda manbalarda ushbu hududlarning bir butun sifatida Salavkiylar davlati tarkibida jamlanish jarayonlaridagi ma'lumotlar manbalarda turlicha yoritilganligini ko'rsatdi. Yunon-Baqtriya davlatida ham Ellenizmning bir qancha ko'rinishlarini kuzatish mumkin. Jumladan, bir davlatning o'zida bir vaqtning o'zida har xil millatlarning madaniyatining uyg'unlashuvini kuzatish mumkin. Shu o'rinda Ellin davlatlarining tadqiq etilishi, ellanistik madaniyat bilan bir qatorda Buyuk karvon yo'lining naqadar keng qamrovga ega ekanligini ochib berish masalasi muhim va dolzarbligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev A. O'rta Osiyoda boshqaruv va birinchi davlatchilik tarixshunosligi. – Toshkent, 2009.
2. Axmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari. (Qadimgi zamon va o'rta asrlar). – O'qituvchi. 2021.

⁵⁴ Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. – Москва: Восточная литература, 1997. – 344 с.

⁵⁵ Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Том 3. Искусство, художественное ремесло, музыкальные инструменты. Монография. В 3 томах. – Москва: Восточная литература, 2010. – 664 с.: ил.

3. Bekmuradov S.T, Muxtorova G.A. Qadimgi Xorazmda Siyovushiyalar sulolasi tarixi va tarixshunosligi // Educational Research in Universal Sciences. Volume 2, Special issue 3. 2023. – P. 716-723.
4. Boppearachchi O. Monnaies Greco-bactriennes et Indo-grecques. Catalogue Raisonne. – Paris, 1991. – 535 p.
5. Eshov B. Odilov A. O‘zbekiston tarixi. I jild. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2014.
6. Rtveladze E.V. O‘zbekistonning tarixiy o‘tmishi. *To‘ldirilgan, 2-nashri*. – Toshkent: “San’at Jurnali” nashriyoti, 2009. – 240 b.
7. Sagdullayev A.S. O‘zbekiston tarixi. I kitob. – Toshkent: «Donishmand ziyosi» МЧЖ, 2021.
8. Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India. 3 rd ed. with a pref. and new bibliography by Frank Lee Holt. – Chicago: Ares Publishers Inc, 1985. – lix, 561 p.
9. Байер Г.З. История Бактрийского царства греков. Монография. – Санкт-Петербург: типография Академии наук, 1738. – 224 с.
10. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Тошкент: “Шарқ”, 2000.
11. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре. 2-е изд., испр. / Отв. ред. А.А.Вигасин, сверка перевода О.В.Смыки, комм. А.В.Стрелкова, С. В. Новикова, А.А.Вигасина. – Москва: Издательство МГУ, 1993. – 464 с.
12. Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Том 3. Искусство, художественное ремесло, музыкальные инструменты. Монография. В 3 томах. – Москва: Восточная литература, 2010. – 664 с.: ил.
13. Массон В.М. Археологические памятники Средней Азии и греко-римское влияние и связи // Problemi attuali di scienza e di cultura. Atti del Convegno sul tema: La Persia e il mondo greco-romano. Roma. Acad. nazionale del Lincei. Anno CCCLXIII, 1966. № 76. – 340 с
14. Пичикян И.Р. Культура Бактрии (ахеменидский и эллинистический периоды): автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.09. – Москва, 1992. – 38 с.: ил.
15. Пичикян И.Р. Культура Бактрии. Ахеменидский и эллинистический периоды. – Москва: Наука, 1991. – 158 с.
16. Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции: Источниковедческий анализ. – Москва: Восточная литература, 1997. – 344 с.
17. Ртвеладзе Э.В. Алимова Д.А. История государственности Узбекистана / Отв. Ред. Т.1. - Ташкент: «Узбекистан», 2009.

18. Толстов С.П. Подъем и крушение империи эллинистического «Дальнего Востока» // Вестник древней истории, №3-4. – Москва, 1940. – С. 194-209.
19. Narain A.K. The Indo-Greeks. XVI, 204 p., 6 plates, 3 maps. – Oxford: Clarendon Press, 1957. 42 s.
20. Narain A.K. The Indo-Greeks. – Delhi: B.R. Publishing Corporation, 2020. – 595 p.
21. Holt Frank Lee. Thundering Zeus: the making of Hellenistic Bactria. – University of California Press, 1999. – 248 p.
22. Holt Frank L. Alexander the Great and Bactria. The Formation of a Greek Frontier in Central Asia. – Brill, 1988. – 125 p.
23. Holt Frank L. When Money Talks: A History of Coins and Numismatics. – Oxford University Press, 2021. – 272 p.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANGAN HOLDA DARSLARNI SAMARALI TASHKILLASHTIRISH

Ilg'or Asrorov

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

i.asrorov@iiaau.uz

ANNOTATSIYA

Raqamli texnologiyalar asrida ingliz tilini o'qitish jarayoni tubdan yangilanib, oliy ta'lim tizimida samarali ta'lim muhitini yaratish imkoniyatlari kengaydi. Mazkur maqolada ingliz tili darslarini tashkil etishda onlayn ta'lim platformalari, interaktiv vositalar, multimedia resurslar, mobil ilovalar va sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari raqamli vositalar ta'lim jarayonining interaktivligi, moslashuvchanligi va shaxsiylashtirilishini ta'minlab, talabalarning motivatsiyasi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ingliz tilini o'qitish, oliy ta'lim, interaktiv ta'lim, mobil ilovalar, sun'iy intellekt, talaba markazli yondashuv, raqamli savodxonlik.

ABSTRACT

In the age of digital technologies, the process of teaching English has been radically updated, and the possibilities of creating an effective learning environment in the higher education system have expanded. This article analyzes the pedagogical possibilities of using online learning platforms, interactive tools, multimedia resources, mobile applications and artificial intelligence-based technologies in organizing English lessons. The results of the study show that digital tools provide interactivity, flexibility and personalization of the educational process, and serve to develop students' motivation and independent learning skills.

Keywords: digital technologies, English language teaching, higher education, interactive learning, mobile applications, artificial intelligence, student-centered approach, digital literacy

KIRISH

XXI asr – bu raqamli texnologiyalar asri. Raqamli texnologiyalarning ta'limga kirib kelishi barcha fanlar qatori, chet tillari, xususan, ingliz tilini o'qitish tizimini ham tubdan o'zgartirdi. Raqamli texnologiyalar – bu ta'lim oluvchilar va ta'lim beruvchilar o'rtasida axborot almashinuvini tezlashtiruvchi, o'qitish jarayonini vizual va interaktiv usullarda tashkil qilishga yordam beruvchi vositalar majmuasidir. Ular

orasida kompyuter dasturlari, internet resurslari, virtual platformalar, sun'iy intellekt asosidagi ilovalar, mobil qurilmalar va boshqa vositalar mavjud[1].

Raqamli texnologiyalar ta'limda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- axborotni uzatish va saqlash;
- ta'lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish;
- masofaviy va mustaqil ta'limni tashkil qilish;
- talabaning individual xususiyatlariga mos o'quv materiallarini tanlash.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqorida keltirilgan vositalarning ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi o'qitish samaradorligini oshirishga, ta'limning sifatini yaxshilashga, talabalar faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi[2].

Ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalarning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, ularni quyidagi toifalarga ajratish mumkin:

1. Onlayn ta'lim platformalari: Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams, Edmodo kabi tizimlar raqamli dars muhitini yaratishda eng ommabop vositalardan hisoblanadi. Bu platformalar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- dars mavzularini joylashtirish;
- test va topshiriqlarni tayyorlash;
- baholash jarayonini yuritish;
- fayllarni yuklash va muhokama qilish;
- talabalar bilan onlayn muloqot qilish.

Masalan, Google Classroom orqali o'qituvchi mavzu bo'yicha videodars, matnli material va testni bir vaqtda yuklay oladi. Talabalar esa topshiriqlarni o'z vaqtida topshiradi, o'qituvchi esa avtomatik baholash funksiyasi orqali samarali nazoratni amalga oshiradi[3].

Moodle esa ko'proq universitetlarda qo'llaniladi va o'qituvchi uchun ko'p funksiyali modullar, kurs dizayni va individual statistika imkoniyatlarini taqdim etadi.

2. Interaktiv vositalar

Kahoot, Quizlet, Mentimeter, Socrative kabi vositalar ingliz tili darslarida interaktiv muhit yaratishda qo'l keladi. Ularning asosiy ustunliklari:

- real vaqt rejimida testlar o'tkazish;
- o'quvchilar ishtirokini faollashtirish;
- darsni o'yin (gamifikatsiya) elementlari bilan boyitish;
- so'z boyligini mustahkamlash va takrorlash.

Quizlet orqali o'qituvchi yangi so'zlar ro'yxatini yaratib, talabalar uchun "flashcard", "learn", "spell", "match", "test" modullarini yo'lga qo'yishi mumkin. Bu talabalar uchun interaktiv mustahkamlashni ta'minlaydi.

Kahoot esa savol-javob formatida o‘yin uslubidagi testlar tuzish imkonini beradi. Bu usul ayniqsa dars boshida “warming-up” yoki dars so‘ngida “review” sifatida juda samarali[4].

3. Video va audio resurslar

YouTube, BBC Learning English, TED Talks kabi media platformalar ingliz tilini o‘rganishda eshitish, ko‘rish va tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Ular quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

- real nutq namunalarini tinglash;
- talaffuz va intonatsiyani o‘rganish;
- zamonaviy leksikani o‘zlashtirish;
- madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish.

Masalan, BBC Learning English sayti orqali ingliz tilining turli darajadagi tinglab tushunish materiallari, fonetika mashqlari, grammatika darslari va interaktiv mashg‘ulotlar taklif etiladi. Bu platforma o‘quvchilar uchun bepul va doimiy yangilanib boradi[5].

TED Talks esa talabalarning nutq madaniyati, notiqlik va tushunish ko‘nikmalarini oshirishga xizmat qiladi. Nutq tezligi, mavzularning murakkabligi va professional leksika talabalarning yuqori darajadagi til bilimlarini shakllantiradi.

4. Mobil ilovalar

Duolingo, Memrise, HelloTalk – bu mobil qurilmalarda ishlaydigan ilovalar bo‘lib, mustaqil va kundalik mashg‘ulotlar uchun qulay vositalar hisoblanadi. Ularning afzalliklari:

- doimiy takrorlash va bosqichma-bosqich o‘rganish imkoniyati;
- interaktiv muhitda til o‘rganish;
- foydalanuvchi motivatsiyasini oshiruvchi mukofot va reyting tizimi.

Duolingo – gamifikatsiya uslubida ishlovchi platforma bo‘lib, foydalanuvchiga har kuni oz-ozdan til o‘rgatadi: yangi so‘zlar, iboralar, talaffuz va tarjima mashqlari.

Memrise esa ingliz tili leksikasini vizual eslatmalar va videolar orqali o‘rgatadi. Har bir so‘zni ingliz tilida so‘zlaydigan odamdan tinglash imkoniyati mavjud.

HelloTalk esa til o‘rganayotganlarni ona tilida so‘zlashuvchilar bilan bog‘laydi – foydalanuvchi ingliz tilida yozadi yoki gapiradi, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi esa unga yordam beradi. Bu muloqot orqali yozma va og‘zaki til rivojlanadi[6].

5. Sun‘iy intellekt (AI) va chatbotlar

ChatGPT, Replika, Elsa Speak kabi AI asosidagi vositalar ingliz tilidagi muloqotni sun‘iy muhitda mashq qilish, tushunish va tahlil qilishga yordam beradi. Bu vositalarning o‘ziga xosligi:

- real muloqotga yaqin sharoit yaratish;

- soʻz va gaplar tuzilishini avtomatik tekshirish;
- talaffuz va yozuvdagi xatolarni tuzatish.

ChatGPT orqali talaba ingliz tilida insho yozish, tarjima qilish, savollar berish yoki suhbat qilish imkoniyatiga ega boʻladi. Bu vosita oʻqituvchining virtual yordamchisiga aylanadi.

Elsa Speak esa talaffuzni yaxshilash boʻyicha ixtisoslashgan. Talaba inglizcha gaplarni aytadi, tizim esa uning talaffuzini tahlil qilib, tuzatishlar beradi.

Replika chatboti ingliz tilida sunʼiy doʻst bilan muloqot qilishga imkon beradi – talaba doimiy ingliz tilida suhbatlashadi, bu esa erkin muloqot koʻnikmalarini mustahkamlaydi[7].

6. Nearpod — bu interaktiv taqdimotlar, testlar, viktorinalar, audio va video mashqlarni bitta platformada birlashtiruvchi vosita boʻlib, u ayniqsa ingliz tili darslarini jonlantirishda samarali.

Asosiy funksiyalari:

- Real vaqt rejimidagi darslar (live sessions)
- Talabalarni interaktiv savol-javoblar orqali jalb etish
- Ichki video va slayd tahriri
- Soʻz boyligini mustahkamlovchi oʻyinlar

Ingliz tili darslarida: oʻqituvchi grammatika mavzusini tushuntiruvchi taqdimot tayyorlaydi, har bir qismidan keyin savol-javob, mini-test yoki videomashqlar joylashtiradi. Talaba har bir bosqichda faol ishtirok etadi va javoblari real vaqtda baholanadi[8].

7. Canva for Education – bu ingliz tili oʻqituvchilari va talabalariga vizual materiallar tayyorlash, dars dizaynini boyitish imkonini beruvchi bepul dizayn platformasi. Asosiy funksiyalari:

- Posterlar, infografikalar, fleshkartalar yaratish
- Video slaydlar va topshiriqlar tayyorlash
- Jamoviy dizaynlar ustida ishlash
- Oʻqituvchilar uchun maxsus shablonlar

Darsda qoʻllanilishi: talabalar yangi soʻzlar uchun “flashcard”lar yaratadi, loyiha ishlari uchun infografikalar tayyorlaydi yoki mavzuga oid prezentatsiyalarni estetik tarzda taqdim qiladi. Bu nafaqat til koʻnikmalarini, balki kreativlikni ham rivojlantiradi[9].

8. Mentimeter – bu soʻrovnoma, viktorina, reyting va “open-ended” savollar asosida talabalarni interaktiv tarzda jalb etuvchi vosita. Asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- Real vaqtda soʻrovlar oʻtkazish

- Talabalarning fikrlarini vizual ko‘rinishda aks ettirish
- Ovoz berish, reyting tizimi
- Ekranda bulutli so‘zlar (word cloud) chiqarish

Ingliz tilida: talabalar "What does communication mean to you?" degan savolga kalit so‘zlar bilan javob beradi, va barcha so‘zlar ekranda "word cloud" ko‘rinishida chiqadi. Bu metod semantik tahlil va yangi leksikani muhokama qilish uchun foydali.

9. Voicethread – bu multimodal taqdimotlar platformasi bo‘lib, foydalanuvchilarga slayd, audio, video va matnli sharhlar orqali muloqot qilish imkonini beradi.

Vaicethreadning asosiy funksiyalari:

- Audio va video izohlar bilan taqdimotlar tayyorlash
- Talabalar o‘z ovozlari bilan fikr bildirishi
- Interaktiv muhokama muhiti yaratish

Ingliz tilida: talabalar mavzuga oid slaydlar tayyorlab, har bir slaydga ovozli sharhlar beradi. Boshqalar esa o‘z navbatida audio yoki yozma shaklda fikr bildiradi. Bu yozma va og‘zaki ko‘nikmalarni bir vaqtda rivojlantiradi.

10. Loom — bu ekran yozib olish (screencasting) vositasi bo‘lib, o‘qituvchi dars jarayonini yozib, izoh berishi va talabalar bilan baham ko‘rishi mumkin. Asosiy funksiyalari:

- Ekran va yuzni bir vaqtda yozish
- Qisqa dars videolari yaratish
- Feedback (izoh) berish vositasi sifatida foydalanish

Darsda qo‘llanilishi: o‘qituvchi grammatikani tushuntiruvchi qisqa video tayyorlaydi. Talabalar esa topshiriqlarni bajarish davomida o‘z ekrani va ovozini yozib, topshiriq bajarilganini ko‘rsatadi. Bu o‘zlashtirishni nazorat qilishni yengillashtiradi[10].

11. Trello – bu loyiha va vazifalarni boshqarish uchun ishlatiladigan vosita bo‘lib, til o‘rganishdagi mustaqil ishlash va guruh loyihalarini samarali tashkil qilish imkonini beradi. Trelloning asosiy funksiyalari:

- Vazifalarni taxtachalar (board) va kartochkalar sifatida tashkil qilish
- Ish rejasi, belgilangan muddatlar
- Guruhli ishlarda roli aniq bo‘lgan taqsimot

Darsda qo‘llanilishi: talabalar “Film Review” loyihasi ustida ishlayotgan bo‘lsa, Trello taxtasida “Research”, “Writing”, “Proofreading” bosqichlari ochiladi va har bir talaba o‘z roliga mos vazifani bajaradi. Bu metod tanqidiy fikrlash va hamkorlikni rivojlantiradi.

Wakelet – bu raqamli resurslar, linklar, videolar, maqolalar va topshiriqlarni bir joyda to‘plab, tartibga solishga imkon beruvchi platformadir. Asosiy funksiyalari:

- Materiallarni vizual ravishda saqlash va baham ko‘rish
- “Digital portfolio” sifatida foydalanish
- Loyihalarni bir joyda saqlash va muhokama qilish

Ingliz tilida: o‘qituvchi “Present Perfect Tense” mavzusiga oid videolar, maqolalar, test linklarini bir joyga to‘playdi va talabalar bilan baham ko‘radi. Talabalar o‘z navbatida feedback yozadi yoki o‘z resurslarini qo‘shadi. Bu vositalar orqali darslar ko‘proq multimediamiy, interaktiv, individual yondashuvga asoslangan va talaba markazli tus oladi[11].

Raqamli texnologiyalar yordamida tashkil etilgan darslar quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- Moslashuvchanlik: Talabalar o‘zlariga qulay vaqtda, istalgan joyda o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi.
- Shaxsiylashtirish: Har bir talabaning darajasiga mos topshiriqlar va materiallar tanlanadi.
- Interaktivlik: Talabalar dars jarayonida faol ishtirok etadi, real vaqtda fikr bildiradi.
- Vizual ta’sir: Video, animatsiya, grafiklar orqali mavzuni yaxshiroq tushunish imkoni paydo bo‘ladi.
- Tezkor aloqa: O‘qituvchi bilan real vaqt rejimida yoki onlayn shaklda muloqot qilish mumkin.

Masalan, biror grammatik mavzuni o‘rganishda oddiy matndan ko‘ra vizual animatsiyalar bilan tushuntirilgan dars materiallari yaxshiroq esda qoladi. Yoki og‘zaki nutqni rivojlantirish uchun mobil ilovalar orqali talaffuzni tekshiruvchi mashqlar bajarilishi mumkin.

An’anaviy ta’limda o‘qituvchi asosiy bilim manbai sifatida maydonga chiqsa, raqamli ta’limda o‘qituvchining roli yo‘lboshchi, fasilitator, mentor sifatida namoyon bo‘ladi. Talaba esa passiv bilim oluvchi emas, balki bilimni o‘zlashtiruvchi va yaratuvchi faol ishtirokchiga aylanadi[12].

Raqamli texnologiyalar:

- o‘qituvchini darslarni ilg‘or pedagogik yondashuvlar asosida tashkil qilishga undaydi;
- talabani tanqidiy fikrlash, mustaqil izlanish, ijodiy yondashuvga rag‘batlantiradi;
- ta’limda o‘z-o‘zini baholash va refleksiya imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bunday sharoitda o'qituvchining raqamli savodxonligi yuqori bo'lishi, shuningdek, talabaning raqamli muhitda o'zini boshqara olish ko'nikmalari rivojlangan bo'lishi zarur.

Quyida ingliz tili darslarini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishga doir bir nechta amaliy misollar keltiriladi:

Misol 1: Interaktiv grammatika darsi (Zoom + Kahoot)

Dars mavzusi: Present Perfect vs. Past Simple

1. Zoom orqali mavzu tushuntiriladi, misollar keltiriladi.
2. So'ngra talabalar Kahoot orqali 10 ta interaktiv testga javob beradi.
3. Natijalar real vaqt rejimida ko'rsatiladi, muhokama qilinadi.

Misol 2: O'qish va yozish ko'nikmalari uchun Google Classroom

1. Mavzu bo'yicha maqola yuklanadi.
2. Talabalar maqolani o'qib, savollarga yozma javob beradi.
3. O'qituvchi har bir ishingizga izoh beradi.

Misol 3: Leksikani boyitish uchun mobil ilovalar (Quizlet)

1. Talabalarga yangi so'zlar ro'yxati Quizlet orqali beriladi.
2. Ilova yordamida "flashcard", "matching", "spell" kabi usullar bilan o'rganish vazifasi topshiriladi.
3. Keyingi darsda so'zlar bilan gap tuzish va og'zaki mashqlar o'tkaziladi.

Bu kabi darslar nafaqat talabalarning bilimini oshiradi, balki ularni darsga jalb qilish, faol ishtirok etishga undaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar yordamida ingliz tilini o'qitish bugungi kunda zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylangan. Ular ta'lim jarayonini yangilash, talabaning ehtiyojlariga moslashtirish va ta'lim samaradorligini oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Shu bilan birga, bu jarayonda o'qituvchi va talabalar raqamli savodxonlikni rivojlantirishlari, yangi texnologiyalarga ochiq bo'lishlari talab etiladi.

Kelajakda sun'iy intellekt, AR/VR, gamifikatsiya kabi texnologiyalar yanada keng qo'llanilishi va ta'limda innovatsion yondashuvlar kuchayishi kutilmoqda. Shu bois, ingliz tilini o'qitishda raqamli vositalardan samarali foydalanish – bu nafaqat zamon talabi, balki raqobatbardosh ta'lim tizimini yaratish yo'lidagi muhim qadamlaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Azimova, U.O. (2023). *Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalarning o'rni*. CSPU Conference.

2. Zoirova, A.I. (2024). *Xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzallik tomonlari*. Inter Education & Global Study, 10(1), 426-430.
3. Asrorov, I., & Abdullayeva, G. (2020). Measures to find out learning disabilities and improve the condition for Id children. In *инновационные подходы в современной науке* (pp. 13-17).
4. Fayzi, A. I. (2022). Teaching English to students with visual impairments: problems and solutions. *Thematics Journal of English Language Teaching*, 6(1).
5. Asrorov, I. (2024). SOCIAL DIMENSIONS OF STANDARDIZED ASSESSMENT IN LANGUAGE TEACHING IN UZBEKISTAN. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(9), 84-90.
6. Asrorov, I. (2021). Tips for the Teachers Working with Blind Students in A Language Classroom. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(05), 474-476.
7. Fayzi ogli, I. (2021, May). PROBLEMS AND SOLUTIONS OF TEACHING CLASSES WITH BLIND STUDENTS. In *Archive of Conferences* (Vol. 26, No. 1, pp. 13-15).
8. ogli Asrorov, I. F. (2020). The Content Of Teaching Foreign Languages. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 322-326.
9. Nazarov, S., & Asrorov, I. (2025). BENEFITS OF ONLINE EDUCATION TO THE INDUSTRY OF UZBEKISTAN. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 38(4), 102-106.
10. Asrorov, I. (2025). THE ROLE OF ANTHROPOCENTRIC TEACHING IN ENHANCING STUDENT AND TEACHER MOTIVATION AT THE UNIVERSITY LEVEL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(5), 638-643.
11. Asrorov, I. O. (2025). OLIY TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING O 'RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(5), 161-166.
12. Asrorov, I. (2024). POWER OF TESTS: STANDARDIZED TESTS AND THEIR IMPACT ON EDUCATION IN UZBEKISTAN. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(10), 18-24.
13. Asrorov, I. O. F. O. G. (2022). CHET TILINI O 'RGANISHDA SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARINING O 'RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1132-1139.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TASVIRIY FAOLIYATNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Axmedova Nazokat Erkinovna

Xalqaro Nordik universiteti katta o'qituvchisi,
mustaqil izlanuvchi, (PhD).

<https://orcid.org/0000-0002-3775-9243>

e-mail:nazokat axmedova1986@gmail.com

Xalikulova Hilola Axatullayevna

Xalqaro Nordik universiteti maktabgacha ta'lim 3- bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda tasviriy faoliyat orqali psixik jarayonlar, ijodiy tafakkur va estetik didni rivojlantirishning pedagogik hamda psixologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

***Kalit so'zlar:** maktabgacha ta'lim, tasviriy faoliyat, rasm chizish, ijodkorlik, estetik tarbiya, psixik rivojlanish, pedagogik yondashuv, psixologik mexanizmlar, idrok.*

АННОТАЦИЯ

В статье с научной точки зрения анализируются педагогические и психологические основы развития психических процессов, творческого мышления и эстетического восприятия у детей дошкольного возраста.

***Ключевые слова:** дошкольное образование, изобразительная деятельность, рисование, творчество, эстетическое воспитание, психическое развитие, педагогический подход, психологические механизмы, восприятие.*

ABSTRACT

The article scientifically analyzes pedagogical and psychological foundations of developing mental processes, creative thinking, and aesthetic perception in preschool children through visual and artistic activities

***Keywords:** preschool education, visual activity, drawing, creativity, aesthetic education, psychological development, pedagogical approach, psychological mechanisms, perception.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION).

Maktabgacha yosh davri shaxs rivojlanishining eng muhim va hal qiluvchi bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda bolaning psixik jarayonlari, emotsional sohasi, ijodiy qobiliyatlari va ijtimoiy moslashuv mexanizmlari jadal rivojlanadi [1].

Zamonaviy pedagogika va bolalar psixologiyasi fanlarida aynan maktabgacha yoshda berilgan ta'lim-tarbiya bolaning keyingi shaxsiy va intellektual rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asoslab berilgan [2]. Tasviriy faoliyat, xususan rasm chizish, loy ishi, modellash va applikasiya mashg'ulotlari maktabgacha yoshdagi bolalar rivojida yetakchi faoliyat turlaridan biri bo'lib, u bolaning atrof-muhitni idrok etishi, estetik his-tuyg'ularini shakllantirishi hamda o'z ichki kechinmalarini ifodalash imkonini beradi [3]. Ushbu faoliyat jarayonida bolalar rang, shakl, hajm va simmetriya kabi tasviriy tushunchalarni amaliy faoliyat orqali o'zlashtiradilar. Hajm va simmetriya tushunchalarining shakllanishi bolalarda makon tasavvuri, mantiqiy fikrlash va estetik idrokning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Shu sababli tasviriy faoliyatni pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida ilmiy tashkil etish dolzarb masalalaridan biridir. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi va bolalar psixologiyasi sohasida olib borilgan mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Xususan, L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi, J. Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari haqidagi ta'limoti, va D.B. Elkoninning yetakchi faoliyat konsepsiyasi bolalar rivojlanishini o'rganishda asosiy metodologik yondashuvlar sifatida olindi. Ushbu ilmiy qarashlar bolalarning mantiqiy fikrlash, ijtimoiy moslashuv, va hissiy rivojlanishini tushunish va shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, metodologiya sifatida nazariy tahlil, pedagogik kuzatish, taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ushbu metodlar tasviriy faoliyatning bolalar psixikasiga ta'sirini aniqlash va pedagogik samaradorligini baholash imkonini berdi. Nazariy tahlil orqali, pedagogik metodlar va psixologik nazariyalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanish, bolalarning ijodiy rivojlanishidagi o'zgarishlarni o'lchashga xizmat qiladi.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION).

Tasviriy faoliyat jarayonida bolalarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va tasavvur kabi asosiy psixik jarayonlar faol rivojlanadi [2]. Rasm chizish bolaga rang, shakl, hajm, simmetriya va fazoviy munosabatlarni idrok etish imkonini beradi. Ayniqsa, hajm tushunchasini anglash bolalarda predmetlarning uch o'lchamli tuzilishini idrok etish, ularni real hayot bilan bog'lash ko'nikmasini shakllantiradi. Bu jarayon bolalarda makon tasavvuri va mantiqiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiladi. Simmetriya tushunchasi esa tasviriy faoliyat orqali bolalarda muvozanat, tartib va estetik uyg'unlikni idrok etish qobiliyatini shakllantiradi. Simmetrik shakllarni chizish va bezash jarayonida bolalar predmet qismlarining o'zaro mutanosibligini anglay boshlaydilar, bu esa ularning analitik fikrlashini rivojlantiradi. Psixologik nuqtai nazardan, simmetriya bolaning estetik his-tuyg'ularini kuchaytirib, vizual idrokning barqarorlashuviga yordam beradi. Pedagogik yondashuvda tasviriy

mashg'ulotlar bolaning mustaqilligi, ijodiy faolligi va tashabbuskorligini rivojlantirish vositasi sifatida qaraladi. Tarbiyachi-pedagog tomonidan rang, shakl, hajm va simmetriyaga oid tushunchalarning izchil tushuntirilishi bolalarda badiiy-estetik bilimlarning bosqichma-bosqich shakllanishini ta'minlaydi. Tarbiyachining metodik rahbarligi asosida bolalar mavzuni tahlil qilish, rejalashtirish va ijodiy yechim topish ko'nikmalariga ega bo'ladilar [6]

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/ RESULTS).

Tasviriy faoliyat muntazam va tizimli tashkil etilganda bolalarda ijodiy tafakkur, estetik did va psixologik barqarorlik sezilarli darajada rivojlanadi [3;5]. Rang, shakl, hajm va simmetriya bilan bog'liq mashg'ulotlar bolalarda predmetlarni yaxlit idrok etish, ularning o'zaro bog'liqligini tushunish hamda vizual-makon tasavvurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tasviriy faoliyat jarayonida bolalarning diqqatni jamlash, mustaqil qaror qabul qilish va o'z faoliyat natijasini baholash ko'nikmalari shakllanadi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, hajmli va simmetrik shakllar bilan ishlash bolalarning mantiqiy fikrlash darajasini oshirib, ularning keyingi ta'lim bosqichlariga tayyorgarligini kuchaytiradi

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda tasviriy faoliyatni pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida tashkil etish shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, rasm chizish va boshqa tasviriy mashg'ulotlar bolalarda ijodkorlik, estetik did va ijobiy hissiy holatni shakllantiruvchi samarali pedagogik vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте.- М.,2007. – 97с.
2. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – спб: 1997. – 256 с.
3. Эльконин Д.Б. Детская психология. Учеб. Пособие для студ. Высш.Учеб. Заведенной / 4-е изд., стер. – М.: издательский центр «Академия» 2007
4. Xabibullayevna, V. N., Mirakbarovna, F. D., Mirshadmanovna, X. Z., Shamsuddinovna, I. F., Saydullayevich, N. M. B. R., & Sayfutdinqizi, F. K. (2025). APPLICATION OF GAME TECHNOLOGIES IN EDUCATION: IN THE CONTEXT OF UZBEKISTAN. *Lex Localis: Journal of Local Self-Government*, 23.
5. Vokhidova, N. K., Khalikova, Z. M., Islamova, F. S., & Abdulkhayeva, M. B. (2024). Organization Of The Educational Process In Primary Education With The Participation Of Artificial Intelligence. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(4), 1906-1909.

6. Axmedova, N. E., & Nuriddinova, M. M. Q. (2023). BOLALARNI IJODIY QOBILYATINI RIVOJLANTIRISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 755-760.
7. Kurbonova, B., & Ahmedova, N. (2022). THE CONCEPT OF ARTISTIC THINKING IN THE FINE ARTS. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(6).
8. Akhmedova, N. E. (2023). People's practical art traditions as the basis for developing the artistic-pedagogical abilities of future art teachers. *Science and innovation*, 2(B4), 701-705.

MANG‘IT QABILALARINING KELIB CHIQISHI TARIXI

Davlatboyev Sarvar Hamdam o‘g‘li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Tarix yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

E-mail: davlatboyevsarvar8@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek davlatchiligi tarixida muhim o‘rin tutgan, Buxoro amirligining tashkil topishida asosiy ro‘l o‘ynagan mang‘it qabilalarining kelib chiqishi ma‘umotlari tahlil qilinadi. Tahliliy ma‘lumotlar va yangicha qarashlar mang‘it qabilalarining kelib chiqishi tarixiga doir ma‘lumotlari yanada kengayishi va boyishiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Mang‘it, Buxoro amirligi, Dashti Qipchoq qabilalari, Shayboniylar sulolasi, Nog‘aylar, Borjigin avlodlari, Turk-mo‘g‘ul ildizlari, Hojitarxon, Etnogenez jarayoni, Qabilaviy siyosat, Genealogik rekonstruksiya, Ko‘chmanchi hayot tarzi, O‘zbek qabilalari, Manghud sub-qabilalar.*

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПЛЕМЁН МАНГЫТОВ

АННОТАЦИЯ

В этой статье будут проанализированы данные о происхождении мангытских племен, сыгравших важную роль в истории узбекской государственности и сыгравших ключевую роль в становлении Бухарского эмирата. Аналитические данные и новые взгляды послужат дальнейшему расширению и обогащению сведений по истории происхождения мангытских племен.

Ключевые слова: *Мангыты, Бухарский эмират, степные кипчакские племена, династия Шибанидов, ногайцы, потомки Борджигина, тюрко-монгольские корни, территория хаджитархана, процесс этногенеза, племенная политика, генеалогическая реконструкция, кочевой образ жизни, узбекские племена, мангуд субкланы.*

THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE MANGHIT TRIBES

ABSTRACT

This article analyzes the origins of the mangyite tribes, who played a significant role in the history of Uzbek statehood, the main role in the formation of the Emirate

of Bukhara. Analytical data and novel views serve to further expand and enrich the history data of the origin of the mangit tribes.

Keywords: *Manghit, Bukhara emirate, Dashti Kipchak tribes, Shibanid dynasty, Nogais, Borjigin descendants, Turkic-Mongol roots, Hojitarkhan territory, ethnogenesis process, tribal politics, genealogical reconstruction, nomadic lifestyle, Uzbek tribes, Manghud sub-clans.*

KIRISH (Introduction).

Mang'itlarning kelib chiqishi haqida turli manbalar bisyor ammo o'sha manbalar bir biridan farqli tomonlari mavjud. Maqola maqsadi shuki, mang'itlar to'g'risidagi ko'plab manbalarni tahlil qilib ularni kelib chiqishini yanada batafsil yoritish va qo'shimcha qo'llab-quvvatlovchi firklar bildirishdan iborat. Mavzu dolzarbligi asosan tarixchilar uchun, nafaqat Buxoro amirligi tarixini o'rganishga kirishgan har bir shaxs uchun ushbu davlatga asos solgan qabila va xalqni oson o'rganish hamda yagona yakdil fikriga ega bo'lishi uchun tadqiq qilinadi. Maqola ilmiy ahamiyati shuki ko'pgina tarixchi akademik va professorlar asarlari tahlil qilinib, ularga asoslangan holda qo'shimcha qo'llab-quvvatlovchi takliflar berilib, uni jamiyatning xohlagan qatlami ya'ni ilmga chanqoq insonlar uchun oson, tez va samarali yakdik ma'lumot bergan holda, tarixiy xotirani yanada mustahkamlashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (Literature review).

Mang'it qabilalarining kelib chiqishi to'g'risida ko'plab manbalar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi mang'itlarni kelib chiqishini mo'g'ul qabilalariga bog'lashadi. Ba'zi adabiyotlarda mang'itlar mo'g'ul qabilasi sifatida XIII asr boshlarida tilga olinadi(2, 486-bet). Ular XIII asrda asosan Dashti Qipchoqda yashaganlar. Yana boshqa manbalar ham yuqoridagi ma'lumotlarni tasdiqlaydi. Mazkur masalaga oid mavjud ko'plab shajaralar mang'itlarni mo'g'ullarning afsonaviy bo'richigin urug'iga, ya'ni bevosita Chingizxonga bog'laydilar (11, 31-bet). Ushbu manbada mang'itlar Mo'g'iliston hududida yashab, XIII asr boshlarida Chingizxonning yurishlari chog'ida Dashti Qipchoqqa kelganligini yozadi. Mang'itlarning Chingizxonga bog'lanishlari, mazkur urug' vakillarining hokimiyatni egallashiga qonuniy asos qilib ko'rsatishga harakat deb bilish mumkin. Yana boshqa bir akademik V. Bartold, mo'g'ullar davridan Mang'it nomi turkiy yoki turkiylashgan xalqlar nomi sifatida tilga olingan(3, 556-bet). Bu ma'lumot yuqoridagi manbalar ma'lumotlarini inkor qiladi. Sababi Bartold mang'itlarni mo'g'ullardan emas balki mo'g'ul davridagi manbalarda mang'itlar nomi uchraganini ta'kidlayapti. XIV asrda (1307-1316-yillar) yozilgan Rashid ad-Dinning "Jami at-Tavarix" (Tarixlar jamlanmasi yoki Tarixlar

to‘plami) asarida u shunday yozadi: Manghudlar (Manghitlar) Borjigin sulolasining a‘zolari tomonidan asos solingan qadimgi mongol qabilalaridan biridir(9, 412-bet). Borjigin o‘z navbatida Chingizxon va uning bevosita avlodidir. Aynan ushbu Bo‘rijigin sulola a‘zolari boshqa o‘zining sub-qabilalarini yaratganlar, bular qatorida: barlas, urad, manghud (manghit), taichiut, chonos, qiyat singlarlarga asos solganlar. Demak bundan ma‘lumki mang‘itlar Chingizxon avlodlari tomonidan asos solingan hamda mang‘itlar kelib chiqishini biz bevosita mo‘g‘ullarga bog‘lashimiz mumkin. “Encyclopaedia Iranica” to‘plamida turk-mo‘g‘ul qabilalari o‘zlarini mang‘itlar deb ataganlari keltirilgan bo‘lib, ular Oltin O‘rda davrida muhim rol o‘ynagan.(4) Asosan Dashti Qipchoqda ko‘chmanchi chorvador sifatida yashashgan va XVI asrdan boshlab qisman Qrim xonligiga va Shimoliy Kavkazga ko‘chib o‘tganlar, shuningdek Shayboniylar sulolasi bilan birga Amudaryo bo‘ylari va Xorazmga o‘rnashganlar(10, 417-418- betlar). Keyingi manba Fazlulloh ibn Ruzbehon Xunjining “Mehmonnomayi Buxoro” asari bo‘lib, ushbu manba Shayboniylar davri(XVI-XVII asrlar) haqida ma‘lumot beradi. Ushbu manbada uch turkiy-o‘zbeklarning 3ta asosiy guruhga bo‘ladi: shayboniylar – Buxoro va uning atrofidagi hukmron qabila; qozoqlar – qudrati va shijoati bilan mashhur qabila; mang‘itlar (manfit) – Hojitarxon (Astraxan) hududida hukmron qabila sifatida tilga olinadi(5, 260-bet). Bu ma‘lumot bizga mang‘itlarning dastlabki siyosiy mavqeyi va etnik kelib chiqishini ko‘rsatadi. Xunji ularni o‘zbeklarning bir qismi sifatida ko‘rsatadi, shuningdek ularning Astraxan hududidagi hukmronlik rolini ta’kidlaydi. Shuni aytish joizki keyingi tarixchilar (masalan Abul G‘oziy Bahodirxon) va zamonaviy tadqiqotchilar Xunji ma‘lumotlarini ishlatib, mang‘itlarning kelib chiqishi va Buxoro amirligi tarixidagi rolini tahlil qiladilar. 1260-yili yozib tugallangan Minhaj al-Siraj Juzjoniyning “Taboqoti Nosiriy” asarida hamda mang‘itlar haqida ko‘plab ma‘lumotlar uchraydi. Juzjoniyni asarida Shamsi sulolasiga mansub bo‘lgan Mang‘itlar haqida quyidagi ma‘lumotlarni yozadi: “Shamsi sulolasi, Iltutmishdan keyin, Hindistonda hokimiyatni qo‘lga kiritadi. Ularning orasida mang‘itlar ham bor”(7, 229-bet). Bu ma‘lumotdan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, mang‘itlar XIII asrdayoq siyosiy maydonda o‘z o‘rniga ega bo‘la olgan. Yuqorida aytib o‘tganimizdek Vasiliy Bartold mang‘itlarni turkiy tilda so‘zlashadigan qabila sifatida aytib o‘tgan bo‘lsa unga tamomila qarma-qarshi fikrni Grigoriy Grumm keltiradi. U mang‘it qabilalari turkiy emas balki mo‘g‘ul tilida so‘zlashadigan qabila sifatida tilga oladi. Professor Norali Norboev o‘zining “O‘zbek elining qabila va urug‘lari haqida” nomli risolasida mang‘it qabilalarini quyidagicha tariflaydi: “Tumnaxonning eng katta o‘g‘li Choksunning uchta o‘g‘li bor edi: To‘yokin, urut va Manqit (Mang‘it) bo‘lib, barcha mang‘it urug‘i shu kishining naslidir” deb yozib o‘tgan(8, 37-bet). Mang‘it aslida Mankut bo‘lib

qutli barakali bo'lsin degan ma'noni anglatgan. Ko'p yillar Oltin O'rdada, Xorazmda, Qrimda hokimiyatni o'z qolida saqlagan Amir Edigey oq mang'itlardan edi. Amir Temur Oltin O'rdani egallagandan keyin bu urug'dan juda ko'p xonlar yetishib chiqqan. Mang'it urug'i amirlari doimiy ravishda Chig'atoy, ya'ni Movarounnahr amirlari bilan aloqada bo'lib kelganlar. Idukibiy mang'it O'rusxon(Oltin O'rdada 1375-1376-yillar hukmronlik qilgan)dan qochib sohibqiron Amir Temurdan najot so'rab keladi. Mang'it hukmdorlar Edigey va Isobeklar hamda Amir Temur va Shohruhl o'rtasida elchilik aloqalari olib borilgan. Bundan ma'lumki yuqoridagi manbalarni katta ko'pchiligi mang'itlarning kelib chiqishini xuddi mo'g'ullar bilan bir vaqtga ya'ni XIII asrga oid deb tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Mazkur tadqiqotda Mang'itlar qabilasining kelib chiqishi va tarixiy shakllanishini ilmiy asosda yoritish uchun bir nechta metodologik yondashuvlardan foydalaniladi:

a) Avvalo, tadqiqotning asosiy maqsadi mang'itlar qabilasining kelib chiqishi, etnik ildizlari, tarixiy shakllanish jarayonlari va ularning siyosiy hamda madaniy hayotdagi rolini aniqlashdir. Tadqiqot tarixiy-etnografik va tarixiy-komparativ(qiyosiy) yondashuvlarga asoslanadi.

b) Ikkinchidan, manbalarni yig'ish va ma'lumotlarni tahlil qilish joiz. Bunda birinchi darajali manbalar: Rashididdin, Juvayniy, Juzjoni, shuningdek, arab va fors tarixchilari asarlari; ikkinchi darajali manbalar: V.Bartold, G.Grumbach, G.Grimmaylo, R.Grousset, Sh.Vohidov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari; uchinchi darajali manbalar: arxiv materiallari va qo'lyozmalar.

c) Uchinchidan, qiyosiy tarixiy tahlil natijalari: mang'itlar boshqa mo'g'ul qabilalari - barlos, qiyot, jaloyir, nayman va boshqalar bilan qiyosiy tahlil qilinganda, geneologik jihatdan o'xshashliklar kuzatiladi. Biroq mang'itlar chingiziy nasabga bog'lanmagan, shuning uchun siyosiy legitimatsiya uchun boshqa asos — islomiy "Amir" unvonidan foydalangan. Bu jihat ularni boshqa qabilalardan farqlab, Buxoro tarixida alohida o'rin egallashlariga sabab bo'lgan.

d) To'rtinchidan, siyosiy shakllanish va davlat tuzilmalaridagi o'rni. XIV asrda mang'itlar Dashti Qipchoqda siyosiy kuch sifatida yuzaga chiqib, No'g'ay o'rdasining shakllanishida asosiy o'rin tutgan. XV–XVI asrlarda ular ko'proq o'zbek urug'lari tarkibiga singib ketgan bo'lsa-da, o'z mustaqil siyosiy mavqeyini ham saqlab qolgan. 1785-yilda esa Buxoro amirligida Mang'itlar hukmron sulola sifatida siyosiy sahnaga chiqib, markazlashgan davlat tuzilmalarini barpo etishda faol qatnashgan.

e) Beshinchidan, ijtimoiy-madaniy xususiyatlar: etnografik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, mang'itlar mo'g'ul ildizdan kelib chiqqan bo'lsalar-da, turkiy muhitda shakllangan madaniyat va urf-odatlarini o'zlashtirishgan. Ularning ijtimoiy hayotida chorvachilik, ko'chmanchi turmush tarzi hamda islom dini asosiy birlashtiruvchi omil bo'lgan. Shuningdek, mang'itlar o'z tarixiy taraqqiyotida ham mo'g'ul, ham turkiy madaniyat unsurlarini sintez qilgan qabila sifatida shakllangan.

XULOSA (Conclusion).

O'rganilgan tarixiy manbalar, ilmiy adabiyot va maqolalar va qiyosiy tahlillar natijasida quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1) Mang'itlarning etnik kelib chiqishi ildizlari: Mang'it qabilasi dastlab mo'g'ul qabilalari tarkibida deya ko'rsatilgan bo'lsada, vaqtlar o'tishi bilan ular Dashti Qipchoq hududida turkiy muhitga kirib kelib, asta-sekinlik bilan turkiylashib boshlagan. Shuning uchun ham tarixiy, ham etnografik asarlarda ularni bir paytning o'zida ham mo'g'ul ham turkiy kelib chiqishga mansub deya deb hisoblanadi. Bu o'z navbatida ko'p qatlamli etnogenez jarayonidan dalolat beradi va ularning kelib chiqishini keng ma'noda ochib beradi.

2) Mang'itlarning siyosiy jarayonlardagi o'rni: XIII–XV asrlarda ular Oltin O'rda tarkibida muhim harbiy-siyosiy kuch bo'lib maydonga chiqqanlar hamda markaziy maydonda yetakchilikni qo'lga ola boshladilar. Keyinchalik No'g'ay ulusida yetakchi qabilalardan biriga aylangan. Bu davrda mang'itlar nafaqat harbiy salohiyati, balki iqtisodiy jihatdan ham ta'sir kuchiga ega bo'lganligi kuzatiladi. Ularning mavqeyi shu tarqiga ortib borib, mintaqada yetakchi qabilalar qatorida turishini ta'minlaydi

3) Buxoro xonligi va Buxoro amirligi davrida: XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, mang'it urug'idan chiqqan Muhammad Rahim va Doniyolbiy kabi shaxslar Buxoro taxtini egallash orqali sulolaviy darajaga ko'tarildi. Shu tariqa ular oddiy qabila vakillaridan markazlashgan davlat hukmdorlariga aylanish jarayonini bosib o'tganlar. Keyingi hukmdorlar va ularning siyosati mamlakatning siyosiy nufuzini oshirib qolmasdan, balki yetakchi davlatlar bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. XIX asrda Buxoro amirligi mang'itlar sulolasi tomonidan boshqarilganligi ularning tarixiy taqdirida muhim burilish bo'ldi.

4) Madaniy va ijtimoiy integratsiya: Mang'itlar O'rta Osiyo xalqlari bilan aralashib, o'zbek xalqining shakllanish jarayonida faol qatnashdi. Ularning nomi nafaqat siyosiy tarixda, balki xalq og'zaki ijodi, an'anaviy madaniyatida ham o'z o'rnini topgan.

5) Ilmiy natijaning umumiyligi: Mang'itlarning kelib chiqishi masalasida turli qarashlar mavjud bo'lsa-da, asosiy jihat shuki, ular dastlab mo'g'ul ildizga ega

bo'lib, keyinchalik turkiy muhitda shakllangan va mustaqil etnik-siyosiy birlik sifatida tarixda muhim rol o'ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (References)

1. Abulg'oziy Bahodirxon. Shajarayi turk. Toshkent: Fan nashriyoti, 1992. – 260 b.
2. Asqarov, A. Etnogenez va o'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent: Fan, 2019. – 486 b.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Наука, 1968. – С. 556 .
4. Encyclopaedia Iranica. “Manghit” Nyu-York: Columbia University, 2003.
<https://www.iranicaonline.org/articles/manghits/>
5. Fazlalloh ibn Ruzbihon Xunji. Mihman-nama-i BuxoroTehran: Nashr-i Markazi, XVI–XVII asr. 1976. – P. 260.
6. Грумм-Гржимайло, Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1902. – Том II. – С. 478.
7. Juzjani, Minhaj ad-Din. Tabaqat-i Nasiri. Kalkutta: The Asiatic Society, 1864. – P. 229.
8. Norali Norboev. O'zbek elining qabila va urug'lari haqida. Toshkent: 1997. – 37 b.
9. Rashid ad-Din Fazlulloh. Jami' al-Tavarih. Tehran: Nashriyoti Elmi, 1307–1316. 1957. – P. 412.
10. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. Москва: Восточная литература, 2002. – С. 417-418.
11. Zamonov A., Egamberdiyev A. O'zbek xalqi va uning ildizlari. – Toshkent: Sharq, 2022. – 31 b.

OILAVIY MUNOSABATLARNI MUSTAHKAMLASHNING IJTIMOIIY- FALSAFIY ASOSLARI

Jumaniyazova Moxira

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

“Ijtimoiy fanlar va huquq” kafedrasi katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada oilaviy munosabatlarning jamiyat hayoti uchun muhim masala ekanligi hamda uning mustahkam bo'lishida nimalarga e'tibor qaratishimiz lozimligiga alohida e'tibor qaratilgan. Oila – bu alohida mexanizm va undagi sog'lom munosabatlar kelajak avlodning aksiologik qiyofasini belgilashda asosiy sababchi omilligi belgilangan. Maqolada tahliliy masalalar keltirilgan hamda xulosalar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: oilaviy munosabatlar, ijtimoiy muhit, ijtimoiy mexanizm, aksiologik muammolar, jamiyat strukturasi, an'anaviylik, zamonaviylik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье особое внимание уделяется тому, что семейные отношения являются важным вопросом для жизни общества и на что мы должны обратить внимание для их укрепления. Семья - это особый механизм, и установлено, что здоровые отношения в ней являются основным причинным фактором в определении аксиологического облика будущего поколения. В статье представлены аналитические вопросы и представлены выводы.

Ключевые слова: семейные отношения, социальная среда, социальный механизм, аксиологические проблемы, структура общества, традиционность, современность.

ABSTRACT

In this article, special attention is paid to the fact that family relations are an important issue for the life of society, and we must pay attention to this in order to strengthen them. Family is a special mechanism, and it has been established that healthy relationships in it are the main causal factor in determining the axiological image of the future generation. The article presents analytical questions and conclusions.

Key words: family relations, social environment, social mechanism, axiological problems, structure of society, tradition, modernity.

KIRISH

Ma'lumki, oila bu jamiyatning asosiy bo'g'ini, asosiy vazifasini bajaruvchi mexanizmidir. Davlat va jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan islohotlar ham aynan oiladagi ijtimoiy-ma'naviy muhitga bevosita ta'sir o'tkazadi. Agar oilalarda tinchlik, farovonlik, qoniqish kabi axloqiy kategoriyalar ustuvor bo'lmasa, keyinchalik bu holat uning barbod bo'lishiga olib kelish ehtimolini oshiradi. Afsuski, globallashuv hamda zamonaviy individualizmning shartsiz kirib kelishi natijasida o'zbek milliy oilalari o'z shakli va mazmunini tubdan o'zgartirib bormoqda. Bu kabi jarayonlarning ommalashuvi sog'lom muhitni buzishi, oila a'zolarining o'zaro kelishmovchilikka uchrashiga sabab bo'ladi.

Darhaqiqat, inson zotining davomiyligi oilalarning barhayotligi bilandir. Bugun biz bu masalaga atroflicha e'tibor qaratmasak, mavjud masalaga javob olmasak, muhitni o'rganmasak bu asrlar davomida qiymatli qadriyatimizga aylanib bo'lgan oilani yo'qolib borishi bilan nihoyalaydi. Oilaning mustahkamligi jamiyatning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Qadimdan o'zbek xalqida oila qurish, ayniqsa, kelin-kuyov tanlash masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda bu borada yoshlarning qarashlari qanday? Raqamalarga murojaat qiladigan bo'lsak, "Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan o'tkazilgan so'rovnoma natijalarini e'lon qilindi, unga ko'ra: so'rovlarda jami 1187 ta 18 yoshdan katta aholi (erkaklar – 560 nafar (47,2 foiz), xotin-qizlar – 627 nafar (52,8 foiz) qatnashdi. So'rovlar Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon viloyati, Qashqadaryo viloyati, Namangan viloyati, Samarqand viloyati, Farg'ona viloyati, Xorazm viloyati va Toshkent shahrida olib borildi. So'rov natijalari shuni ko'rsatadiki, aksariyat yoshlar turmush o'rtoq tanlashda shaxsiy xohish va oilaning maslahatini uyg'unlashtirish tarafdori. Respondentlarning 32 foizdan ortig'i ota-onalari va yaqinlarining fikrini inobatga olib, yakuniy qarorni o'zi qabul qilishini aytgan. Bu o'zbek yoshlarining o'ziga xos xususiyati – an'analarga hurmat bilan yondashib, mustaqil fikr yuritishga intilishining yorqin ifodasidir. Shu bilan birga, har to'rtinchi respondent turmush o'rtoq tanlashda hech kimning aralashuvini istamasligini bildirgan. Bu yoshlarning erkinlikka, mustaqillikka intilishi, o'z taqdirini o'zi belgilash istagi bilan bog'liq, albatta. So'rovda ishtirok etganlarning 26 foizdan ko'prog'i ota-onalar tanlovda muhim rol o'ynashi kerakligini ta'kidlagan. Ammo yakuniy so'zni aytish huquqi baribir yoshlarning o'zida qolishi lozim, deb

hisoblaydi. Respondentlarning 10 foizga yaqini faqat ota-onalar turmush o'rtog'ini tanlashi kerak, chunki ular eng yaxshi tanlovni qilishadi, deb hisoblaydi⁵⁶.

Oilalarni mustahkamlashda quyidagi mexanizmni bosqichma-bosqich ishlab chiqish ham tavsiya etiladi:

- Oila quruvchi yosh yigit-qizlarni ma'suliyatlilik va sabr-toqatlilik darajasini turli so'rovnoma, testlar, amaliy-psixologik laboratoriyalarda sinovdan o'tkazish;

- Oila va xotin-qizlar qo'mitasi bilan hamkorlikda olima, jamiyatda namuna bo'la oladigan faol xotin-qizlarning oilaviy munosabatlarni qo'llab-quvvatlashdagi tashabbusini o'rganish – Masalan: quyi sektorlarda joylarda jonli suhbatlar tashkil etilib, tajribalar bilan tanishish;

- Oila qurish arafasidagi yigitlar bilan yaqindan suhbat o'tkazish, psixologik, fiziologik holatini aniqlash; (Masalan: FHDYO idoralari bilan hamkorlikni oshirish);

- O'rta-maxsus va Oliy ta'lim muassasalarida "Siz oilaga tayyormisiz?", "Sizning bo'lg'usi oilangizda qanday qadriyatlar muhim bo'ladi?", "Nikoh – bu yorqin kelajakmi? Yoki erkinlikdan mahrumlikmi? Kabi mavzularda seminar treninglarni jonli tashkil etish;

Umuman, bugungi zamonaviy oilalarda er-xotin munosabatlarini mehr-muhabbat va o'zaro hurmat kabi rishtalar bilan bog'lash murakkablashib bormoqda. Xususan, ijtimoiy tarmoqlarda turli nomutaxassis, o'zining shaxsiy tajribasiga tayanib oilaviy masalalarda muhim tavsiyalarni berayotgani, turli soxta motivator, professional psixologlikka da'vogar shaxslar munosabatlarni yaxshilashga doir berayotgan takliflari bilan vaziyatni aksincha holatga olib kelishmoqda. Oqibatda esa, oilaning tugashi hamda farzandlar to'liq oilada o'sib ulg'ayishdek baxtdan mosuvo bo'lib qolishmoqda. Ajrimlarning keskin oshishi boshqa ijtimoiy muammolarni vujudga kelishiga ham sabab bo'ladi. Bu kabi salbiy oqibatlarni bartaraf etishda qanday choralar ko'rish lozim. Xalqaro tajribalar bu borada qanday ishlarni amalga oshirishmoqda?

"Germaniyada oila tushunchasi an'anaviy ravishda ota-onalar va ularning farzandlarini tashkil etuvchi nuklear model atrofida birlashadi. Biroq ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarning o'zgarishi bilan birga, hozirgi vaqtda turli xil oila shakllari, jumladan, to'liq bo'lmagan oilalar ham mavjud. Farzandlar o'sib ulg'aygani sari o'zlarining mustaqil bo'lishlariga undalishi, ko'pincha oliy ma'lumot olish yoki ishga joylashish uchun oila uyidan chiqib ketishlari odatiy holdir.

Nuklear oila: ota-ona va ularning farzandlaridan (biologik yoki asrab olingan) iborat oila guruhi.

⁵⁶ Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan o'tkazilgan tadqiqot materiallari doirasidan ijtimoiy so'robnoma natijalari – 16/09/2025 - "Oila va gender" ilmiy-tadqiqot instituti

Misol: Germaniya nuklear oilasidagi odatiy ssenariy ikkala ota-onaning ham ishlashi, bolalarning maktabga borishi va har tomonlama rivojlanishga yordam berish uchun maktabdan tashqari tadbirlarda ishtirok etishini o'z ichiga oladi.

Germaniyadagi demografik o'zgarishlar so'nggi bir necha o'n yilliklarda oila tarkibiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu o'zgarishlarga aholining qarishi, tug'ilishning kamayishi va immigratsiyaning ko'payishi kiradi. Natijada, oila tuzilmalari yanada xilma-xil bo'lib, ko'p avloddan iborat uy xo'jaliklari, immigratsiya tufayli aralash oilalar va bolasiz oilalar soni ko'paydi. Bu, o'z navbatida, aholining qarishi, shuningdek, oilalarda keksalar g'amxo'rlikiga muhtojlik kabi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, Germaniyada turli madaniyatlarga mansub odamlar oila qurish bilan birga, oilaviy an'analar va amaliyotlarda xilma-xillik ortib bormoqda⁵⁷.

Hindistonda oila jamiyat hayotining asosini tashkil etadi. 2021-yilda Hindistonda taxminan 302 million uy xo'jaliklari mavjud bo'lib, har bir xo'jalikda o'rtacha 4,44 nafardan a'zodan iborat bo'lgan. Ya'ni bundan xulosa qilib aytish mumkinki, Hindiston dunyodagi eng ko'p oilalar mavjud bo'lgan mamlakat hisoblanadi.

Hindistonda oila va unga taalluqli qadriyatlar tizimi ko'p asrlik madaniy, diniy va ijtimoiy an'analar asosida shakllangan. Hind jamiyatida oila tushunchasi azaldan muqaddas hisoblanib, mustahkam oilaviy rishtalar qadrlangan. An'anaviy ravishda hind oilalari katta, ko'p avlodli, hamjihatlik g'oyalari asosida shakllangan. Bugungi kunda globallashtiruv, urbanizatsiya va modernizatsiya jarayonlari ta'sirida oilaviy qadriyatlar tizimi o'zgarishlarga ham uchramoqda.

Hindistonda nikohni muqaddas sanab, oilaning barqarorligini saqlash haqidagi qarashlar ming yillar davomida shakllangan. Hind jamiyati uchun nikoh muqaddas ittifoq va oila shakllanishining muhim qismi sifatida qoraladi. Hindistonda nikohlar ikki oilaning ulug'lari tomonidan yigit va qiz tegishli bo'lgan tabaqa, din va ijtimoiy mavqe asosida tuzilishi odatiy hol hisoblanadi. Ularda oilaviy ajrashish qattiq qoralanib, nikoh tuzilishidayoq oilaviy rishtalar butun umrga bog'lanishiga e'tibor qaratilgan⁵⁸.

Janubiy Koreyada oila jamiyatining ajralmas qismi bo'lib, u ijtimoiy barqarorlikning tamal toshi hisoblanadi. Azaldan koreys oilasi patriarxal tuzilishda bo'lgan. Unda ota yoki ernaing roli asosiy bo'lib, oilada ayollar va farzandlar unga itoat etishgan, hurmat ko'rsatishgan. Ota esa, o'z navbatida, buning evaziga oilasiga g'amxo'rlik qilish, ta'minlash va himoya qilish majburiyatlarini o'z zimmasiga olgan. Konfutsiylik va buddaviylik g'oyalarining ta'sirida oilada farzandlik burchi,

⁵⁷ Germaniyada oilalar – ilmiy maqola. X.I.Toshov. <https://oilaqadriyat.uz/germaniyada-oilalar/>

⁵⁸ Hindistonda oilalar – ilmiy maqola. S.K.Alimov. <https://oilaqadriyat.uz/hindistonda-oila/>

kattalarga hurmat-ehtirom ko'rsatish kabi qadriyatlarga katta e'tibor qaratila boshlagan. Koreya urushi (1950–1953-yillar)dan keyingi yillarda oila institutida o'zgarishlar sodir bo'la boshladi va bu ayollarning an'anaviy gender rollariga qo'shimcha ravishda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy faolligining oshishi, shuningdek, aholining keksayishi, tuzilayotgan nikohlar va farzand ko'rishning kamayib ketishi kabi jihatlar oilaga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Shunday bo'lsa-da, koreys jamiyatida hali ham oilaviy qadriyatlar muhim ahamiyat kasb etadi⁵⁹

Global Farovonlik Tadqiqoti madaniyatlar o'rtasida insoniyatning farovonligini o'rganuvchi keng ko'lamli, uzoq muddatli ilmiy loyiha bo'lib, ushbu loyihaga Garvard universiteti huzuridagi Inson farovonligi dasturi va Baylor universitetining Dinni o'rganish instituti olimlari, Gallup va Ochiq fanlar markazi bilan hamkorlikda rahbarlik qiladi. Tadqiqot barcha aholi yashaydigan qit'alarni qamrab olgan bo'lib, madaniy va geografik jihatdan xilma-xil 22 mamlakatdan 200 mingdan ortiq ishtirokchi orasida tadqiqotlar o'tkazildi. Panel tadqiqot sifatida ishlab chiqilgan ushbu loyiha, 2022-yildan 2027-yilgacha bo'lgan besh yillik davr mobaynida bir xil insonlarni kuzatib boradi. Ushbu tadqiqotning maqsadi, uzoq muddatli tadqiqotlarni amalga oshirish bilan odamlarni kuzatib borish orqali o'zgarishlar va ehtimoliy sabab-oqibat munosabatlarini baholash, madaniyatlararo aholini qamrab olish, farovonlikni o'rganishdagi mavjud katta bo'shliqni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Tadqiqot ko'p qirrali farovonlik ma'lumotlarini yig'ib, quyidagi 5 ta indikatorlarni baholaydi:

- Baxt va hayotdan mamnunlik;
- Jismoniy va ruhiy sog'lik;
- Hayotning ma'nosi va maqsadi;
- Xarakter va axloqli fazilatlar;
- Ijtimoiy munosabatlar;

Tadqiqotlarga ko'ra, boylik bilan farovonlik o'rtasida teskari aloqadorlik aniqlandi. Masalan, Indoneziya, Filippin, Meksika va Polsha kabi nisbatan pastroq jon boshiga YaIM ko'rsatkichiga ega davlatlar farovonlik bo'yicha yuqori o'rinlarni egallagan. Bunga ularning kuchli ijtimoiy xulq-atvori, hayot mazmuni va yaqin munosabatlari sabab bo'lgan. Aksincha, AQSh va Buyuk Britaniya kabi ko'plab boy davlatlar ortda qolgan, bunga esa ko'pincha zaif ijtimoiy aloqalar va hayot ma'nosining sustligi sabab qilib ko'rsatilgan. Shuningdek, yosh va farovonlik o'rtasidagi munosabat global miqyosda o'zgarmoqda, ya'ni 18-30 yoshlilar nisbatan ko'proq qiyinchiliklarga duch kelayotganini ko'rsatmoqda. Mazkur tendensiya yoshlar orasida yolg'izlikning kuchayishi, ruhiy salomatlik muammolarining ortishi

⁵⁹ Janubiy Koreyada oilalar - ilmiy maqola. S.K.Alimov. <https://oilaqadriyat.uz/janubiy-koreyada-oilalar/>

va jamiyat hayotida ishtirok etishning kamayishi bilan bog'liq. Retrospektiv ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, bolalik davridagi qiyinchiliklar masalan, qashshoqlik, zo'ravonlik voyaga yetganda farovonlik darajasining ancha past bo'lishi bilan chambarchas bog'liq ekan. Global farovonlik tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, insonlarning farovonlik darajasi juda xilma-xil bo'lib, bu nafaqat mamlakatlar o'rtasida, balki har bir mamlakat ichida ham yosh, jins, ta'lim darajasi, oilaviy ahvol va boshqa omillarga ko'ra farqlanadi. Masalan, Yaponiyada ayollar erkaklarga qaraganda o'zlarini yaxshiroq his qilishlarini bildirgan bo'lsa, Braziliyada buning aksi kuzatilgan. Ba'zi tendensiyalar universal bo'lib ko'rinsa-da, boshqalari madaniy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega.

O'zbekistonda bu boradagi jarayon qanday kechmoqda, buni tadqiqot doirasida o'rganish qanday natijalarni ko'rsatmoqda.

Yuqoridagi kabi o'rganishlar 2023-yilning may-dekabr oylari davomida Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan "Oilalarning baxtlilik darajasi" mavzusida mamlakatning barcha 14 hududiy birliklarida 3054 nafar respondentlardan o'tkazilgan so'rov natijalari hamda rasmiy statistik ma'lumotlar tahlili asosida oilalarning umumiy baxtlilik darajasi aniqlandi. Ushbu ko'rsatkich **8 ta indikator** va **21 ta subindikatorlardan** tashkil topgan umumiy indeks vositasida baholandi. Oilalarning baxtlilik indeksi oilalar iqtisodiy farovonligi; demografik barqarorligi; sog'lom hayot kechirish davomiyligi; ta'lim olish imkoniyatlari; ish bilan ta'minlanganligi; oilaviy hayotdan qoniqishi va oilaviy baxtlilikni his qilishi; oilaviy qadriyatlarining o'rni hamda ahamiyati; oilalarning davlat organlari faoliyati va xizmatlaridan qoniqish darajasini qamrab oldi. Tadqiqotga 20 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan respondentlar jalb etilib, ularning aksariyatini 25-40 yosh oralig'idagi juftliklardan iborat oilalar tashkil etdi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari indeks ko'rsatkichining minus 1 dan plus 1 oralig'ida o'lchandi. Hududlar orasida **Xorazm, Sirdaryo, Namangan** viloyatlari va **Qoraqalpog'iston Respublikasida** oilalarning baxtlilik indeksi ko'rsatkichi **eng yuqori natijalarni** ko'rsatdi. **Toshkent shahri, Jizzax** va **Farg'ona** viloyatlari esa mazkur reytingning so'nggi o'rinlaridan joy olib, ularda o'rta darajadagi ijobiy ko'rsatkichlar qayd etildi. O'zbekiston bo'yicha oilalarning umumiy baxtlilik indeksi plus 0,56 koeffitsiyentni tashkil etib, jamiyatda ko'p jihatdan ijobiy kayfiyat ustuvorlik qilayotganidan dalolat bermoqda.

XULOSA

Tahlillar natijasida O'zbekiston oilalarining aksariyati o'zini baxtli his qilishi, hayotga ko'tarinki ruh va kelajakka ishonch bilan qarashi, hayotiy maqsadlari hamda rejalari borligi, muammo va qiyinchiliklarni xalqimizga xos bo'lgan shukronalik hissi orqali yengib o'tishi aniqlandi. Oilalarning demografik barqarorlik holati, oilaviy

qadriyatlarining o'zni va ahamiyatlilik darajasi hamda oilaviy hayotdan qoniqish va oilaviy baxtlilikni his qilish darajasi **(+0,667)** indikatorlari eng yuqori natijalarni ko'rsatdi. Oilalar baxtlilik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarga birinchi navbatda farzandlarning borligi, o'zbek xalqining oilaviy qadriyatlarga sodiqligi, oiladagi samimiy munosabatlar va g'amxo'rlik, sog'lom hayot kechirish imkoniyati hamda iqtisodiy farovonlik holatlari ijobiy baholanganligi qayd etildi. Indikatorlar orasida oilalarning ish bilan ta'minlanganlik darajasi (+0,323) hamda ta'lim olish imkoniyati (+0,114) nisbatan past natijalarni namoyon qildi. Aholi o'rtasida oliy ma'lumotli bo'lish, o'z farzandlarini o'qitish ishtiyoqi yuqoriligi ijobiy holat hisoblanadi. Ayrim holatlarda iqtisodiy, hududiy, malakaga oid omillar ta'sirida farzandlarining ta'lim imkoniyati cheklanganligi, ishga joylashish va o'ziga mos bo'lgan ish topish masalalaridagi muammolar oilalarning kelajakka bo'lgan ishonchi va o'z hayotidan qoniqish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu nuqtai nazardan mamlakatda oilalarni va xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlarni davom ettirish, jumladan yosh oilalarni uy bilan ta'minlash, ta'lim imtiyozlari, tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish, qo'shimcha daromad olish imkoniyatlarini kengaytirish yo'nalishida olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat naqadar to'g'ri ekanligi va uni davom ettirish lozimligini namoyon qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan o'tkazilgan tadqiqot materiallari doirasidan ijtimoiy so'robnoma natijalari – "Oila va gender" ilmiy-tadqiqot instituti
2. Germaniyada oilalar – ilmiy maqola. X.I.Toshov.
<https://oilaqadriyat.uz/germaniyada-oilalar/>
3. Hindistonda oilalar – ilmiy maqola. S.K.Alimov.
<https://oilaqadriyat.uz/hindistonda-oila/>
4. Janubiy Koreyada oilalar - ilmiy maqola. S.K.Alimov.
<https://oilaqadriyat.uz/janubiy-koreyada-oilalar/>

SUDAN SIYOSIY INQIROZINING TARIXI VA DAVLAT QURILISHIDAGI MUAMMOLAR

Azimov Habibulloxon Yoqubovich,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

dotsenti vazifasini bajaruvchi,

siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ORCID 0000-0003-3240-9145.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sudan mustaqillikka erishganidan buyon davom etib kelayotgan siyosiy beqarorlik va xavfsizlik inqirozining asosiy omillari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot diniy etnik ziddiyatlarning tarixiy shakllanishi, ularning siyosiy jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi hamda davlat boshqaruvi va ijtimoiy barqarorlikka ko'rsatgan ta'sirini ilmiy asosda yoritadi. Shuningdek, mamlakatning geostrategik pozitsiyasi va tabiiy resurslari ayniqsa neft va oltin konlari ichki raqobat hamda tashqi geosiyosiy manfaatlar bilan qanday uyg'unlashib, inqiroz dinamikasini chuqurlashtirayotgani ochib beriladi. Darfur muammosining kelib chiqishi va rivojlanishida mintaqaviy hamda global kuchlar raqobatining roli alohida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sudan, siyosiy beqarorlik, xavfsizlik inqirozi, diniy etnik ziddiyatlar, geosiyosat, tabiiy resurslar, Darfur mojarosi, Janjavidlar, tashqi kuchlar, ichki raqobat, geostrategik joylashuv, "Islomning ikkinchi xabari", etnik ziddiyatlarning siyosiylashuvi, Rapid Support Forces-RSF.

ABSTRACT

This article provides a systematic analysis of the main factors behind the political instability and security crisis that have persisted in Sudan since its independence. The study examines the historical formation of religious and ethnic tensions, their intrinsic connection with political processes, and their impact on governance and social stability. It also explores how the country's geostrategic position and natural resources—particularly oil and gold deposits—interact with internal competition and external geopolitical interests, thereby deepening the dynamics of the crisis. The role of regional and global power rivalries in the emergence and evolution of the Darfur conflict is analyzed separately.

Keywords: Sudan, political instability, security crisis, religious and ethnic tensions, geopolitics, natural resources, Darfur conflict, Janjaweed, external powers, internal competition, geostrategic location, "Second Message of Islam," politicization of ethnic tensions, Rapid Support Forces (RSF).

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен системный анализ основных факторов политической нестабильности и кризиса безопасности, продолжающихся в Судане со времени обретения независимости. В исследовании рассматриваются историческое формирование религиозно-этнических противоречий, их тесная связь с политическими процессами, а также их влияние на государственное управление и социальную стабильность. Кроме того, анализируется, каким образом геостратегическое положение страны и её природные ресурсы — прежде всего нефтяные и золотые месторождения — сочетаются с внутренней конкуренцией и внешними геополитическими интересами, углубляя динамику кризиса. Особое внимание уделено роли регионального и глобального соперничества сил в возникновении и эволюции конфликта в Дарфуре.

Ключевые слова: Судан, политическая нестабильность, кризис безопасности, религиозно-этнические противоречия, геополитика, природные ресурсы, конфликт в Дарфуре, джанджавиды, внешние силы, внутренняя конкуренция, геостратегическое положение, «Второе послание ислама», политизация этнических противоречий, Силы оперативной поддержки (RSF).

KIRISH

1956-yilda mustaqillikka erishganidan buyon Sudan Max Veber ta'riflagan "markazlashgan va legitim zo'ravonlik monopoliyasiga ega davlat" modelini shakllantirish jarayonida izchil muammolarga duch kelmoqda. Siyosiy institutlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi, markaziy hokimiyatning hududlar ustidan to'liq nazorat o'rnatilmasligi hamda ijtimoiy-etnik qarama-qarshiliklarning saqlanib qolishi mamlakatda rasional-huquqiy boshqaruv tizimini barpo etishni sezilarli darajada murakkablashtiradi. Shu bois Sudan mustaqillik davridan beri davlat suvereniteti, institutsional barqarorlik va legitimlikni mustahkamlashga qaratilgan fundamental vazifalarni bajarishda muntazam inqiroz holatiga tushib qolmoqda. Mavjud ichki nizolar mamlakatni nafaqat ichkarida beqaror siyosiy muhitga mahkum etmoqda, balki uni xalqaro maydonda ham jiddiy qiyinchiliklarga duchor qilmoqda. Geosiyosiy ahamiyati yuqori bo'lgan Sudan jahon siyosatining muhim bo'g'ini sifatida turli kuchlar uchun strategik maydon vazifasini bajaradi. Mamlakatda davom etayotgan mojaro holati esa doimiy ravishda turli manipulyatsiyalarga sabab bo'lmoqda. Xususan, G'arb manbalari va tashkilotlari ushbu masalaga oid ma'lumot va statistiklarni ko'pincha o'z siyosiy maqsadlariga muvofiq tarzda taqdim etayotgani kuzatiladi.

Sudandagi siyosiy beqarorlik va Darfur mojarosiga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar ushbu inqirozning ko'p qatlamli, strukturaviy va tarixiy ildizlarga ega ekanini ta'kidlaydi. Alex de Waal o'zining "The Real Politics of the Horn of Africa"⁶⁰ asarida Sudan siyosiy tizimini rentier siyosiy iqtisodiyot modeli orqali talqin qilib, "Darfur mojarosi"ning markaziy hukumat hamda mahalliy qudrat markazlari o'rtasidagi resurslar, ayniqsa oltin va chorvachilik savdosi ustidan nazorat uchun raqobat natijasi sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Julie Flint "Darfur: A New History of a short War"⁶¹ asarida Janjavidlarining shakllanishi markaziy davlatning parchalangan boshqaruv modeli bilan bog'liq jarayon sifatida talqin qilinib, Sudandagi zo'ravonlikning institutsional ildizlari tizimli tahlil etiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Postkolonial yondashuvning yetakchi vakili Mahmood Mamdani "Saviors and Survivors"⁶² asarida Darfur mojarosini xalqaro ommaviy axborot vositalaridagi soddalashtirilgan "genotsid" narratividan farqli ravishda, mustamlakachilik siyosati yaratgan etnik kategoriyalar, chegaraviy boshqaruv mexanizmlari va ular mahsuli bo'lgan siyosiy ierarxiyalar orqali izohlaydi. Douglas H. Johnson "South Sudan: A New History for a New Nation"⁶³ asarida Shimol-Janub qarama-qarshiliklari, resurslar taqsimotidagi struktur nomutanosiblik va davlat institutlarining tizimli zaifligi Sudan davlatining uzoq muddatli beqarorligining asosiy sabablarini tashkil etishini ilmiy asoslaydi. Jerome Tubiana⁶⁴ esa Darfur va Jabal Amer bo'yicha tadqiqotlarida RSF/Janjavid kuchlarining oltin konlari ustidan nazorat o'rnatishi natijasida "paramilitar iqtisodiyot" shakllanganini, bu jarayon esa davlatning iqtisodiy suvereniteti hamda xavfsizlik arxitekturasining yemirilishini tezlashtirganini ko'rsatadi.

Arab olimlari ham Sudan mojarosini chuqur o'rganganlar. Misrlik siyosatshunos Mohammed Abu al-Qasim Haj Hamad Sudan inqirozini "dual krizis", ya'ni siyosiy legitimlik inqirozi va iqtisodiy tanazzulning bir vaqtning o'zida chuqurlashuvi sifatida izohlaydi. Sudanlik tadqiqotchi Abdulwahab El-Affendi⁶⁵ markaziy davlatning inklyuziv siyosat yurita olmaganini, etnik guruhlar nisbatan institutsional cheklovlar hamda avtoritar boshqaruvning kuchayishi Darfur zo'ravonligining asosiy determinanti ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek boshqa tadqiqotchilar Sudan mojarosini

⁶⁰ De Waal, A. (2015). *The real politics of the Horn of Africa: Money, war and the business of power*. John Wiley & Sons.

⁶¹ Flint, J., & De Waal, A. (2008). *Darfur: A short history of a long war*. Bloomsbury Publishing.

⁶² Mamdani, M. (2009). *Saviors and survivors: Darfur, politics, and the war on terror*. New York.

⁶³ Johnson, D. H. (2016). *South Sudan: A new history for a new nation*. Ohio University Press.

⁶⁴ Tubiana, J., & Walmsley, E. (2008). *The Chad-Sudan proxy war and the 'Darfurization' of Chad: myths and reality* (p. 26). Geneva: Small Arms Survey.

⁶⁵ El-Affendi, A. (2009). *Revolutionary Sudan: Hassan al-Turabi and the Islamist State, 1989-2000*.

xalqaro o'ldhamda ko'rib, resurslar ustidan raqobat Saudiya Arabistoni, BAA, Misr va Rossiya kabi davlatlarning aralashuvini kuchaytirganini qayd etadi⁶⁶.

Umuman, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Sudan mojarosining sabablari birgina etnik ziddiyatlar yoki siyosiy qarama-qarshiliklar bilan cheklanmaydi; aksincha, tabiiy resurslarning siyosiylashtirilishi, postkolonial meros, institutsional zaiflik, paramilitar tuzilmalar qudratining ortishi va xalqaro geosiyosiy raqobat bir-biri bilan chambarchas bog'langan murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi.

“Sudan” atamasi arab tilida “qorong'u, qora tanlilar” ma'nosini anglatadi. Arablar Afrikaga kirib kelganlaridan so'ng Qizil dengiz qirg'oqlaridan boshlab G'arbiy Afrikagacha cho'zilgan keng hududni, u yerda qora tanli aholi yashaganligi sababli, Biladu's-Sudan ya'ni “Qoralar mamlakati” deb ataganlar. Geografik proyeksiyalar, xususan Merkator yoki Gall Peters xaritalari, Sudan hududining haqiqiy kattaligini to'liq aks ettirmasligi mumkin. Biroq 2011-yilda Janubiy Sudan mustaqil davlat sifatida ajralib chiqquniga qadar u Afrika qit'asidagi eng yirik hududga ega davlat bo'lgan. Hozirda 1 886 000 kvadrat kilometr maydonga ega Sudan Respublikasi Afrikaning eng yirik uch davlatidan biri hisoblanadi. Sharqiy Afrika mamlakatlaridan biri bo'lgan Sudan shimolda Misr, shimoli sharqda Qizil dengiz, sharqda Efiopiya, janubda Janubiy Sudan, g'arbda Markaziy Afrika Respublikasi va Chad, shimoli g'arbda esa Liviya bilan chegaradoshdir. Mamlakatning chegaralari 19-asrda Misrning Usmonli boshqaruvi davrida shakllangan bo'lib, mazkur davr hududiy-siyosiy chegaralarning zamonaviy shaklini belgilab bergan. Sudanning rasmiy tili arab tilidir. Aholining katta qismi arab tilida so'zlashadi. Arab tilidan tashqari ayrim mahalliy qabila tillari ham muomalada qo'llanadi. Mamlakatning rasmiy dini Islom hisoblanadi. AQSh hukumati 2023 yil o'rtalariga kelib Sudan aholisi sonini 49,2 million deb baholagan. Pew Research Center tomonidan 2020 yilda e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, aholining taxminan 91 foizi musulmon, 5,4 foizi nasroniy, 2,8 foizi mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiluvchi guruhlardan iborat bo'lgan, qolgan qismi esa boshqa dinlarga mansub yoki hech bir dinga e'tiqod qilmaydiganlar sifatida qayd etilgan. Ba'zi diniy tashkilotlar esa musulmon bo'lmagan aholining ulushi 13 foizdan ortiq bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo'yicha Oliy komissari (UNHCR) ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yil 15 aprelida jangovar harakatlar boshlanishidan avval mamlakat hududida taxminan 1,15 million nafar qochqin va

⁶⁶ https://horninstitute.org/wp-content/uploads/2024/12/HORN-Bulletin-Vol-VII-%E2%80%A2-Iss-VI-%E2%80%A2-November-December-2024.pdf?utm_source=chatgpt.com

boshpana izlovchi shaxslar istiqomat qilgan, ular orasida 808 336 nafar Janubiy Sudan fuqarolari bo'lgan⁶⁷.

Aholining demografik tarkibida yoshlar ulushi yuqori bo'lib, umumiy aholining qariyb 40 foizi 15 yoshdan kichik bo'lgan bolalardan iborat. Shuning uchun ham yoshlar o'rtasidagi ishsizlik mamlakatning eng dolzarb ijtimoiy-iqtisodiy muammolaridan biri sifatida ko'riladi. Sudan aholisi etnik, diniy va lingvistik jihatdan yuqori darajada rang-baranglikka ega. Mamlakat hududida juda ko'p etnik guruhlar yashaydi. Etnik tarkibda arab kelib chiqishiga mansub musulmonlar eng yirik guruh bo'lib, ular umumiy aholining taxminan 50 foizini tashkil etadi. Udandagi etnik tarkib nihoyatda rang-barang bo'lib, bir-biridan til, madaniyat va diniy an'analari bilan farqlanadigan ko'plab guruhlarini o'zida mujassam etadi. Aholining muhim qismini tashkil etuvchi guruhlardan Dinka xalqi taxminan 11,5 foizni, Beja xalqi 6,5 foizni, Nubalar 6 foizni, Nubiylar esa 5 foiz atrofini tashkil etadi. Shuningdek, Hausalar (4 foiz), Azandeler (2,7 foiz), Beriler (2,5 foiz), Furlar (2 foiz), Fulanilar (1,5 foiz), Masalitlar (1,1 foiz), Takalilar (0,9 foiz) va Tamalar (0,5 foiz) mamlakatning muhim etnik guruhlarini qatoriga kiradi. Ulardan tashqari, ulushi 0,5 foizdan kam bo'lgan ko'plab kichik etnik jamoalar ham mavjud bo'lib, ular Sudan etnik manzarasining murakkabligini yanada oshiradi⁶⁸.

1956-yilda mustaqillikka erishgan Sudan etnik xilma-xillik va ichki ijtimoiy qarama-qarshiliklar tufayli yuzaga kelgan fuqarolar urushlari oqibatida katta iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelgan hamda boshqaruv tizimi ko'p hollarda harbiy nazorat ostida qolgan. 1969-yilda general Jafar Numayriy tomonidan amalga oshirilgan harbiy to'ntarishdan so'ng hukumat 1972-yilda janublik guruhlar bilan Addis-Abeba kelishuvini imzoladi va ushbu kelishuv Janubiy Sudanga nisbiy avtonomiya taqdim etdi. Biroq 1976 yilda Sodiq al-Mahdiy tomonidan uyushtirilgan navbatdagi to'ntarish urinishining muvaffaqiyatsiz yakunlanishi Numayriyni yanada qat'iy choralar ko'rishga undadi va u janubiy hududlarga nisbatan siyosatini keskinlashtirdi. Aynan shu davrda Numayriy "Musulmon Birodarlar" tashkiloti bilan yaqin aloqalar o'rnatdi hamda o'sha paytda hanuz ushbu harakat tarkibida bo'lgan Hasan at-Turabiyni bosh prokuror lavozimiga tayinladi. Turabiyning siyosiy va mafkuraviy ta'siri ostida Numayriy 1983-yilda mamlakatda islomiy shariat asosidagi boshqaruv tizimini joriy etish to'g'risida qaror qabul qildi.

Shariatning tatbiqi xristian va animistik e'tiqodga mansub janubiy aholi, ayniqsa Dinka va boshqa mahalliy guruhlar orasida kuchli e'tirozlarga sabab bo'ldi. Bu noroziliklar polkovnik Jon Garang boshchiligidagi qurolli qo'zg'olonlarning yana avj

⁶⁷ 2023 Report on International Religious Freedom: Sudan.

Internet manba: https://www.ecoi.net/en/document/2111963.html?utm_

⁶⁸ O'Fahey, R. S. (1996). Islam and Ethnicity in the Sudan. *Journal of religion in Africa*, 258-267.

olishiga olib keldi. Sudanning shariat asosida boshqarilishga o'tishi mintaqadagi ba'zi davlatlar, jumladan Misr va Isroilda ham tashvish uyg'otdi. Ular bunday siyosiy burilish mintaqaviy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi, diniy radikallashuvni kuchaytirishi hamda Nil havzasi va Qizil dengiz bo'yidagi geostrategik muvozanatni izdan chiqarishi mumkinligini ta'kidladilar.

Ushbu davrda musulmon olim Mahmud Muhammad Toha 1983-yilda Ja'far Numayriy tomonidan tatbiq etilgan "Sentabr qonunlari" nomli islomiy-huquqiy majmuani keskin tanqid qilgan siyosiy pamfletini chop ettadi. Tohaning fikricha, mazkur qonunlar na mamlakat konstitutsiyasi, na Sudan jamiyatining o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy sharoitlariga mos kelardi. U ochiq tarzda Nimeyriyni ushbu shariatga asoslangan qonunlarni bekor qilishga chaqirdi. Tohoning bu pozitsiyasi hukumatning keskin reaksiyasiga sabab bo'lib, u hibsga olingan va 1985-yil yanvar oyida qatl etilgan. Mahmud Muhammad Tohoning qatl etilishi uning diniy-falsafiy ta'limotlari, ayniqsa "Islomning ikkinchi xabari"da ilgari surilgan yangicha talqinlari va Nimeyri rejimining shariat qonunlarini tanqid qilgani bilan bevosita bog'liq edi. Uning qatl etilishi mamlakatdagi siyosiy taranglikni yanada kuchaytirgan va rejimning tobora avtoritar tus olayotganini ko'rsatib bergan.

Ichki siyosiy beqarorlik va qurolli to'qnashuvlar Sudan iqtisodiyotiga jiddiy zarar yetkazdi. 1984–1985-yillardagi keskin qurg'oqchilik iqtisodiy inqirozni chuqurlashtirib, mamlakatni og'ir moliyaviy tanglikka olib keldi. Ushbu sharoitda Jafar Numayri harbiylar tomonidan hokimiyatdan chetlashtirildi va uning o'rniga Sodik al-Mahdiy⁶⁹ davlat rahbari etib tayinlandi. Biroq fuqarolik urushi va iqlimiy inqirozning davom etayotgan oqibatlari iqtisodiy barqarorlikka erishishga imkon bermadi. Mahdiy hukumatining strukturaviy muammolarni bartaraf eta olmaganisi esa 1989-yilda brigada generali Umar al-Bashir boshchiligida amalga oshirilgan harbiy to'ntarish bilan yakunlandi. Umar al-Bashir davrida ham Sudan ichida markazlashgan davlat tuzish bilan bog'liq muammolar davom etib, siyosiy va etnik- hududiy boshqaruv masalalari hal etilmay qolmoqda edi. Shimol va Janub o'rtasidagi uzoq yillar davom etgan qurolli to'qnashuvlar to'xtatilishi bo'yicha erishilgan tinchlik kelishuvi dastlab Sudan jamiyati hamda xalqaro hamjamiyatda mamlakat nihoyat barqarorlashadi, neft eksportidan olinadigan daromadlar esa iqtisodiy tiklanish uchun mustahkam asos yaratadi, degan katta umid uyg'otdi. Chunki ko'p yillik fuqarolik urushi mamlakatning moddiy va institutsional salohiyatini jiddiy zaiflashtirgan, hukumatning boshqa ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga e'tibor qaratish imkonini keskin cheklab qo'ygan edi. Biroq tinchlik jarayonining boshlanganiga qaramay, u

⁶⁹ Sodik al-Mahdiy — Sudan siyosatining yirik arbobi, Ummat partiyasi yetakchisi bo'lib, 1966–1967 va 1986–1989-yillarda mamlakat Bosh vaziri lavozimida ishlagan.

safarbarlik holatiga to'liq barham berolmadi va mojaroni keltirib chiqargan milliy hamda xalqaro omillarni chuqur bartaraf etmadi. Aksincha, kelishuvning o'zi ham ayrim hollarda mavjud ziddiyatlarning yangi shaklda namoyon bo'lishiga zamin yaratdi. Shu bois mamlakat ichida hal etilmagan etnik, iqtisodiy va siyosiy qarama-qarshiliklar yana keskinlashib, g'arbiy hudud — Darfur viloyatida murakkab inqirozning boshlanishiga olib keldi.

Mahalliy agrar aholi bilan ko'chmanchi chorvador arab qabilalari o'rtasidagi resurslar uchun raqobat bosqichma-bosqich kuchayib, mojaroning hududiy ko'lamlari tobora kengayib bordi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, Darfur mintaqasida suv va yaylovlar tanqisligi, cho'llanish jarayonining tezlashuvi hamda demografik bosim ushbu ziddiyatlarning asosiy strukturaviy omillaridan biri bo'lgan. Natijada Sudan tarkibidagi Darfur mintaqasi qisqa fursatda yangi mojarolar markaziga aylandi. Mahalliy Fur, Masalit va Zagava kabi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar hamda Baggara va Abbala singari ko'chmanchi chorvador arab guruhlar o'rtasidagi raqobat ekologik inqiroz, resurslar tanqisligi va siyosiy marginalizatsiya jarayonlari bilan uyg'unlashib, Darfur mojarosining keng ko'lamli va uzoq davom etuvchi shaklga kirishiga zamin yaratdi. Kuchli qabila tuzilmalari va mahalliy identitetning ustuvorligi esa bu nizolarning yirik qurolli to'qnashuvlarga aylanishi uchun doimo yuqori darajadagi xavf va zamin yaratib kelgan. Afrika kelib chiqishidagi Fur, Masalit va Zagava kabi guruhlar o'zlarini mintaqaning asl egalari deb bilgan holda, arab kelib chiqishiga ega Shimoliy siyosiy elitaning so'nggi yillarda hududga ko'chib kelgan arab qabilalarini qo'llab-quvvatlayotganini haqsizlik sifatida qabul qilgan. Janubiy Sudan qurolli kurash orqali avtonom hukumatga erishgani va mamlakat resurslarini taqsimlashda federal darajada ishtirok etish huquqini qo'lga kiritgani darfurliklar orasida ham shunga o'xshash siyosiy vakillik va hududiy avtonomiya talablari kuchayishiga sabab bo'ldi. Shu tariqa, mavjud etnik-hududiy ziddiyatlar siyosiy chetlashuv bilan qo'shib, markaziy hukumatga qarshi qurolli qo'zg'olonning yuzaga kelishiga olib keldi. Bunday sharoitda mamlakat prezidenti Umar al-Bashir Darfur mintaqasidagi zo'ravonliklarni jilovlash maqsadida mahalliy arab-musulmon qabilalaridan tarkib topgan paramilitar tuzilmalarni shakllantirdi. Ushbu guruhlar hududiy xavfsizlikni ta'minlash, chegaralarni himoya qilish hamda mintaqadagi qurolli to'qnashuvlarning kengayib ketishining oldini olish vazifalari yuklatildi. Mahalliy aholi ushbu arab qurolli guruhlarini keyinchalik "Janjavid"⁷⁰ nomi bilan atay boshladi. Vaqt o'tishi bilan Janjavid kuchlarining faoliyati Darfurda chuqur gumanitar inqirozning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ushbu guruhning yetakchisi

⁷⁰ Atamaning kelib chiqishi haqida bir nechta talqinlar mavjud bo'lib, keng tarqalgan izohga ko'ra u arabcha "jinn", "jawad" yoki "jund" so'zlari bilan bog'lanadi va xalq orasida "otli jinlar" ma'nosida qo'llanadi.

Muhammad Hamdan Dagalo (Hamidati) oddiy chorvadorlikdan katta qurolli tuzilma rahbarligigacha ko'tarildi. Prezident Umar al-Bashir Darfurdagi vaziyat ustidan nazoratni mustahkamlash maqsadida unga va polkovnik Abdulfattah al-Burhanga favqulodda vakolatlar berdi. Natijada hukumatga yaqin Janjavid bo'linmalari mintaqada keng ko'lamli insoniyatga qarshi jinoyatlar sodir etdi. Ushbu harakatlar oqibatida xalqaro hamjamiyat Sudan prezidenti Umar al-Bashirga nisbatan xalqaro miqyosda jinoiy javobgarlikni qo'llash choralari ko'rib, unga qarshi Xalqaro jinoyat sudi tomonidan qidiruv e'lon qilinishiga erishdi⁷¹.

Sudan prezidenti Umar al-Bashir mamlakat siyosiy tarixida to'ntarishlarning odatda harbiylar tomonidan amalga oshirilganini yaxshi bilgan va o'z armiyasida ham unga qarshi potensial xavf mavjudligini anglagan. Sudan xalqaro maydonda iqtisodiy va siyosiy sanksiyalar bosimi ostida qolgan bir paytda, al-Bashir harbiy elita tomonidan hokimiyatdan ag'darilish ehtimolini kamaytirish maqsadida kuchlar muvozanatini o'zgartirishga intildi. Shu sababli u Janjavid kuchlarini bosqichma-bosqich rasmiy armiyaga integratsiya qilishni ma'qul ko'rdi.

Ushbu strategiyaning yana bir muhim omili Janjavid kuchlariga rasmiy maqom berish va ularni Rapid Support Forces (RSF) nomi ostida davlat xavfsizlik apparatiga bosqichma-bosqich integratsiya qilish, shuningdek, ularning rahbari Muhammad Hamdan Dagaloni armiyada yuqori martabali lavozimga jumladan general unvoniga tayinlash orqali mazkur tuzilma ustidan institutsional nazoratni mustahkamlashga qaratilgan edi.

Muammoning jahon miqyosida keng rezonans uyg'otishi ortidan BMT Xavfsizlik Kengashi 2007-yil 31-iyulda qabul qilingan 1769-sonli rezolyutsiya bilan BMT va Afrika Ittifoqining qo'shma tinchlikparvar missiyasi — UNAMIDni Darfurga joylashtirishga ruxsat berdi. UNAMID uchun yillik 1,6 milliard dollarlik byudjet, 19555 nafar harbiy xizmatchi, 6 432 nafar politsiya xodimi hamda fuqarolik personalini o'z ichiga olgan keng ko'lamli tarkib rejalashtirilgan bo'lsa-da, missiya kutilgan natijalarga erisha olmadi. Ushbu missiyada faoliyat yuritgan mas'ul shaxslardan olingan ma'lumotlarga ko'ra, kuchning samarali faoliyat yurita olmasligiga bir necha omillar sabab bo'lgan: tuzilmaning ikki tomonlama tabiati, personalning malaka va resurs jihatdan yetarli darajada tayyor emasligi, moliyaviy va ma'muriy cheklovlar ⁷². Bu omillar missiyaning hududdagi zo'ravonliklarni kamaytirish va xavfsizlikni tiklashdagi rolini ancha zaiflashtirdi. Shuningdek, missiya ichida Afrika Ittifoqi va BMT vakillari o'rtasidagi institutsional tafovutlar ham ichki bo'linishga olib kelib, umumiy salohiyatni yanada pasaytirgan. Sudan hukumati

⁷¹ Civil War in Sudan. <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/power-struggle-sudan>

⁷² United Nations – Report of the Secretary-General on the deployment of the AU/UN Hybrid Operation in Darfur, S/2007/653, 5 November 2007.

mazkur kuchni boshidan boshlab iliq kutib olmagani kabi, mahalliy aholi ham bu missiyaga ancha sovuq munosabat bildirgan. Natijada, ushbu omillar UNAMIDning mintaqada zo‘ravonliklarni to‘xtatish va barqaror xavfsizlikni ta‘minlash haqidagi umidlarini sezilarli darajada susaytirgan.

2012-yilda Shimoliy Darfurdagi Jabal Amer hududida yirik oltin konlarining aniqlanishi Sudan iqtisodiy-siyosiy jarayonlarida yangi bosqichni boshlab berdi. Neft eksportidan olinadigan daromadlarning keskin qisqarishi sharoitida oltin qisqa muddat ichida mamlakatning asosiy strategik resursiga aylandi⁷³. Biroq ushbu resursning tezkor iqtisodiy ahamiyat kasb etishi markaziy hukumat, mahalliy elitalar va qabila guruhlarini o‘rtasidagi raqobatni kuchaytirib, mintaqadagi resurs siyosatining yanada keskinlashishiga olib keldi. Kon hududlari ustidan nazoratning qo‘lga kiritilishi etnik va qabila guruhlarini o‘rtasidagi ziddiyatlarni chuqurlashtirib, mavjud ijtimoiy-siyosiy taranglikni yanada oshirdi.

Oltin sanoati atrofidagi migratsiya oqimlari, noqonuniy qazib olish amaliyoti hamda korrupsion sxemalarning kengayishi Darfurdagi beqarorlikning strukturaviy ildizlarini yanada murakkablashtirdi. 2017-yildan boshlab RSF/Janjavid kuchlarining Jabal Amer ustidan de facto nazorat o‘rnatishi resurs xavfsizligini davlat institutlaridan ko‘ra paramilitar tuzilmalarning qo‘liga o‘tishiga zamin yaratdi⁷⁴. Bu esa davlatning institutsional imkoniyatlari zaiflashuviga, kuchlar muvozanatining buzilishiga va markaziy hokimiyat ustidan nazoratning tobora yemirilishiga olib keldi.

2019-yilda Umar al-Bashirning ommaviy noroziliklar bosimi ostida hokimiyatdan ag‘darilishi Sudan siyosiy tizimida yangi davrning boshlanishi sifatida ko‘rilgan bo‘lsa-da, amalda bu jarayon davlatning demokratik transformatsiyasini ta‘minlamadi. Aksincha, Bashirdan keyingi siyosiy bo‘shliq elitalar o‘rtasidagi kuchlar muvozanatini yanada beqarorlashtirib, o‘tish davri boshqaruvining zaif institutsional poydevorini yanada yemirdi. Harbiy Kengash va fuqarolik kuchlari o‘rtasida taklif qilingan tranzit mexanizmlari ichki ishonchsizlik, raqobat va resurslar ustidan nazorat uchun kurash tufayli amalda samarasiz bo‘lib qoldi. Shu davr mobaynida RSF rahbari Muhammad Hamdan Dagalo (Hemedti) ayniqsa Jabal Amer oltin konlari ustidan o‘rnatgan nazoratiga tayanib, mustaqil siyosiy va harbiy markazga aylandi. Bu esa rasmiy armiya hokimiyatdagi mavqei izdan chiqarib, mamlakat ichida ikki markazli qurolli tuzilma paydo bo‘lishiga olib keldi. 2021-yilda amalga oshirilgan harbiy to‘ntarish ham aynan shu kuchlar o‘rtasidagi raqobatning keskinlashuvi oqibati bo‘lib, o‘tish davri hukumatining barbod bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

⁷³ Jérôme Tubiana. Out for Gold and Blood in Sudan. <https://www.crisisgroup.org/africa/sudan/out-gold-and-blood-sudan?utm>

⁷⁴ Gold and the war in Sudan. <https://www.chathamhouse.org/2025/03/gold-and-war-sudan>

2023-yil aprel oyidan boshlab Sudan Qurolli Kuchlari (SAF) va RSF o'rtasidagi qarama-qarshilik ochiq fuqarolar urushiga aylandi. Mojaro Xartumdan tashqariga tarqalib, Darfur, Kordofan va boshqa hududlarda ham keskinlashdi va millionlab odamlarni ichki hamda tashqi migratsiyaga majbur qildi. RSFning oltin sanoati orqali moliyaviy mustahkamlanishi, SAFning esa xalqaro ittifoqchilar orqali harbiy ustunlikka erishishga urinishi mojaroga mintaqaviy geosiyosiy o'lcham qo'shdi.

Bugungi Sudan mojarosi faqat siyosiy raqobat yoki etnik ziddiyatlar mahsuli emas; u resurslar ustidan nazoratning paramilitar guruhlar qo'liga o'tishi, davlat suverenitetining izchil yemirilishi va ko'plab tashqi aktorlarning aralashuvi natijasida murakkablashgan ko'p qatlamli inqirozdir. Oltin konlaridan kelayotgan daromadlar RSFning harbiy va iqtisodiy avtonomiyasini mustahkamlab, davlatning rasmiy institutlaridan mustaqil kuch markazining shakllanishiga zamin yaratdi. Natijada Sudan bugungi kunda resurslar siyosati, zaif davlat institutlari va qurolli guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar kesishgan, yuqori darajada fragmentatsiyalashgan xavfsizlik muhitiga aylangan.

XULOSA

So'nggi yillarda paramilitar kuchlarning resurs hududlari ustidan ustunlikka erishishi davlat hokimiyatining vertikalini yemirib, xavfsizlikning fragmentatsiyasini yanada chuqurlashtirdi. Sudan armiyasi va RSF o'rtasidagi keng ko'lamli to'qnashuvlar aynan resurslar ustidan gegemonlik uchun kurashning o'tkir ko'rinishiga aylandi. Bu jarayon Tomas Gobbs ta'riflagan "bellum omnium contra omnes", ya'ni har bir kuchning har bir kuchga qarshi urushi tamoyilining real siyosiy makonda qayta namoyon bo'layotganini tasdiqlaydi. Sudan kontekstida resurslar ustidan nazoratsiz kurash jamiyat va davlatni tartibga emas, tabiiy holatga yaqinlashtirmoqda. Natijada oltin sektorining iqtisodiy imkoniyatlari qurolli fraksiyalar o'rtasidagi ziddiyatlarni yanada keskinlashtiruvchi omilga aylandi. Bu vaziyat davlat barqarorligini tiklash uchun resurs boshqaruvida markazlashgan, shaffof va inkluziv mexanizmlarni joriy etish zaruriyatini yanada oshirmoqda. Sudan tajribasi tabiiy boyliklar ustidan nazoratning zaifligi mojarolarni kuchaytirishi va davlatning erkin qulash dinamikasini tezlashtirishi mumkinligini yaqqol ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. De Waal, A. (2015). *The real politics of the Horn of Africa: Money, war and the business of power*. Polity Press.
2. Flint, J., & De Waal, A. (2008). *Darfur: A new history of a long war*. Zed Books.
3. Johnson, D. H. (2016). *South Sudan: A new history for a new nation*. Ohio University Press.

4. Mamdani, M. (2010). *Saviors and survivors: Darfur, politics, and the war on terror*. Pantheon Books.
5. Tubiana, J. (2021). *Gold and power in the Central Sahel: The rise of paramilitary economies*. Small Arms Survey.
<https://www.smallarmssurvey.org>
6. O'Fahey, R. S. (1996). Islam and Ethnicity in the Sudan. *Journal of religion in Africa*, 258-267.
7. El-Affendi, A. (2009). *Revolutionary Sudan: Hassan al-Turabi and the Islamist State, 1989-2000*.
8. UNHCR. (2023). *Sudan situation update*. United Nations High Commissioner for Refugees.
<https://www.unhcr.org>
9. UN Security Council. (2007). *Resolution 1769 (UNAMID)*. United Nations.
<https://digitallibrary.un.org>
10. Bo'ronov, S., & Azimov, H. (2023). *Sharq mamlakatlarida xavfsizlik muammolari va mojarolari. Toshkent: EFFECT_D*.

ILLOCUTIONARY SPEECH ACTS AS A SUBJECT MATTER OF LINGUISTICS: AN AXIOLOGICAL CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Dadaboyev Dilshodjon Gaybulla ugli

Uzbek State University of World Languages

Teacher of the Department of English Language

Course of Integrated Skills No. 1

ABSTRACT

Speech Act Theory represents one of the most influential paradigms in linguistic pragmatics by conceptualizing language as a form of social action rather than a purely representational system. While early formulations of the theory emphasized the universality of illocutionary functions, subsequent research has increasingly demonstrated the significance of cultural, social, and axiological factors in shaping pragmatic meaning. This article examines illocutionary speech acts as a central subject matter of linguistics through an axiological and cross-linguistic analysis of English and Uzbek. Employing a qualitative contrastive-pragmatic methodology grounded in the theoretical frameworks of Austin and Searle, the study analyzes the realization of illocutionary force, degrees of directness, and value-laden pragmatic markers in both languages. The findings reveal that although English and Uzbek share a common inventory of illocutionary act types, their pragmatic implementation reflects distinct cultural value systems.

Keywords: *speech act theory, illocutionary acts, axiology, pragmatics, cross-linguistic analysis*

ANNOTATSIYA

Nutq akti nazariyasi tilni sof vakillik tizimi emas, balki ijtimoiy harakat shakli sifatida tushunish orqali lingvistik pragmatikada eng ta'sirli paradigmalardan birini ifodalaydi. Nazariyaning dastlabki formulalari illokutsion funktsiyalarning universalligini ta'kidlagan bo'lsa-da, keyingi tadqiqotlar pragmatik ma'noni shakllantirishda madaniy, ijtimoiy va aksiologik omillarning ahamiyatini tobora ko'proq namoyish etdi. Ushbu maqolada illokutsion nutq harakatlari ingliz va o'zbek tillarining aksiologik va tillararo tahlili orqali tilshunoslikning markaziy mavzusi sifatida o'rganiladi. Ostin va Searlning nazariy asoslariga asoslangan sifatli kontrast-pragmatik metodologiyadan foydalangan holda, tadqiqot ikkala tilda ham illokutsion kuch, to'g'ridan-to'g'rilik darajalari va qiymatga ega pragmatik belgilarning amalga oshirilishini tahlil qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki,

ingliz va o'zbek tillari illokutsion akt turlarining umumiy ro'yxatiga ega bo'lsa-da, ularning pragmatik amalga oshirilishi turli madaniy qadriyat tizimlarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: nutq akti nazariyasi, illokutsion aktlar, aksiologiya, pragmatika, tillararo tahlil

АННОТАЦИЯ

Теория речевых актов представляет собой одну из наиболее влиятельных парадигм в лингвистической прагматике, рассматривая язык как форму социального действия, а не как чисто репрезентативную систему. Хотя ранние формулировки теории подчеркивали универсальность иллокутивных функций, последующие исследования все чаще демонстрировали значимость культурных, социальных и аксиологических факторов в формировании прагматического значения. В данной статье рассматриваются иллокутивные речевые акты как центральный предмет лингвистики посредством аксиологического и межъязыкового анализа английского и узбекского языков. Используя качественную контрастивно-прагматическую методологию, основанную на теоретических рамках Остина и Сёрла, исследование анализирует реализацию иллокутивной силы, степени прямоты и ценностно-ориентированных прагматических маркеров в обоих языках. Результаты показывают, что, хотя английский и узбекский языки имеют общий набор типов иллокутивных актов, их прагматическая реализация отражает различные культурные системы ценностей.

Ключевые слова: теория речевых актов, иллокутивные акты, аксиология, прагматика, межъязыковой анализ

INTRODUCTION

The reconceptualization of language as a form of action has profoundly influenced modern linguistic theory. Moving beyond structuralist and formalist approaches that treated language primarily as an autonomous system of signs, contemporary linguistics emphasizes the functional, pragmatic, and social dimensions of meaning. Within this paradigm, Speech Act Theory occupies a central position by demonstrating how speakers use language to perform actions, establish social relations, and express evaluative stances.

LITERATURE REVIEW

The foundations of speech act theory were laid by Austin (1962), who challenged the traditional distinction between constative and performative utterances and introduced the model of locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts.

Searle (1969, 1976) further systematized this framework by proposing a taxonomy of illocutionary acts that has since become a cornerstone of pragmatic analysis.

Despite its theoretical significance, early speech act theory tended to assume a degree of functional universality and cultural neutrality. More recent research in pragmatics, sociolinguistics, and intercultural communication has problematized this assumption, demonstrating that illocutionary acts are deeply embedded in cultural value systems (Brown & Levinson, 1987; Levinson, 1983). These axiological dimensions—relating to politeness, authority, morality, and social hierarchy—play a crucial role in shaping illocutionary force and interpretation.

The present article examines illocutionary speech acts as a subject matter of linguistics from an axiological and cross-linguistic perspective, focusing on English and Uzbek. The study addresses the following research questions:

1. How are illocutionary speech acts realized in English and Uzbek?
2. What axiological markers accompany illocutionary acts in each language?
3. How do cultural value systems influence illocutionary force and pragmatic interpretation?

METHODOLOGY

Research Design

The study adopts a **qualitative, descriptive, and contrastive-pragmatic research design**. Given the theoretical and value-oriented nature of the research questions, qualitative analysis is particularly suited to capturing subtle pragmatic distinctions and culturally embedded meanings that resist quantitative measurement. The study is exploratory rather than hypothesis-testing and aims to identify recurrent pragmatic patterns in the realization of illocutionary speech acts.

Theoretical and Analytical Framework

The analytical framework integrates three complementary perspectives:

1. **Classical Speech Act Theory**, drawing on Austin's (1962) and Searle's (1969, 1976) foundational models;
2. **Axiological Linguistics**, which examines how values, evaluations, and normative judgments are encoded in language;
3. **Cross-Cultural Pragmatics**, particularly theories of politeness, face, and indirectness (Brown & Levinson, 1987).

Illocutionary acts are treated as the primary unit of analysis, while axiological meaning is operationalized through markers such as honorifics, politeness strategies, evaluative lexemes, religious references, and formulaic expressions.

Data Sources

The data consist of a small, purpose-built qualitative corpus comprising English and Uzbek utterances drawn from:

- Naturally occurring spoken interaction,
- Literary dialogue and scripted discourse,
- Pedagogical materials used in language education.

The data were selected to represent comparable communicative situations across both languages, such as requests, apologies, advice-giving, and expressions of obligation.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Distribution of Illocutionary Act Types

All five categories of illocutionary acts—representatives, directives, commissives, expressives, and declarations—were attested in both English and Uzbek. Representatives and directives occurred most frequently, while declarations were limited to institutional contexts. This finding supports the notion of functional universality at an abstract level.

Directives and Directness

A clear contrast emerged in the realization of directive speech acts. English directives were predominantly indirect, relying on interrogative structures, modal verbs, and hedging devices. Uzbek directives, by contrast, were often realized more directly, particularly in contexts involving social hierarchy. Directness in Uzbek did not necessarily signal impoliteness but reflected culturally sanctioned expressions of authority and responsibility.

Commissives and Obligation

Commissive acts in English tended to emphasize individual agency and personal commitment. In Uzbek, commissives frequently conveyed a stronger sense of moral or social obligation, often reinforced through evaluative or religious language. This difference reflects divergent axiological orientations toward responsibility and commitment.

Expressives and Axiological Density

Expressive speech acts exhibited the highest degree of axiological contrast. Uzbek expressives were characterized by formulaicity and dense evaluative content, frequently invoking moral or religious values. English expressives were more individualized and context-dependent, with less reliance on fixed formulas.

Indirectness as a Cultural Strategy

Indirectness emerged as a culturally contingent strategy rather than a universal politeness marker. In English, indirectness served to preserve negative face, whereas

in Uzbek, social harmony was often achieved through explicit acknowledgment of roles and relationships

The findings confirm that illocutionary speech acts are value-neutral communicative units and culturally embedded actions shaped by axiological frameworks. The contrast between English and Uzbek illustrates how pragmatic meaning arises from the interaction of linguistic form and cultural rationality. Differences in directness, formulaicity, and evaluative density reflect broader social orientations, such as individualism versus collectivism and egalitarianism versus hierarchical organization.

The study also challenges universalist interpretations of politeness and indirectness, demonstrating that pragmatic strategies must be interpreted within their cultural contexts. These findings reinforce the need for culturally informed pragmatic models that integrate axiological variables into speech act analysis.

From an applied perspective, the results highlight the importance of teaching illocutionary competence alongside grammatical accuracy. Failure to account for axiological differences may lead to pragmatic misunderstanding in intercultural communication.

CONCLUSION

This article has examined illocutionary speech acts as a central subject matter of linguistics through an axiological and cross-linguistic analysis of English and Uzbek languages. The findings demonstrate that while illocutionary categories may be functionally universal, their pragmatic realization is deeply shaped by culturally embedded value systems.

By integrating axiological analysis into speech act theory, the study contributes to a more comprehensive understanding of pragmatic meaning as both action-oriented and evaluative. The results have implications for linguistic theory, cross-cultural pragmatics, and applied linguistics, particularly in language education and intercultural communication. Future research may extend this approach through corpus-based or experimental studies to further explore the relationship between language, action, and values.

REFERENCES

1. Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
3. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.

4. Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.
5. Searle, J. R. (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society*, 5(1), 1–23.
6. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.

BUGUN INTERNET, ERTAGA TARAQQIYOT: “RAQAMLI O‘ZBEKISTON” YO‘LI

Erkinova Salomatbonu,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Abirov Valisher,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining asosiy yo‘nalishlari, raqamli infratuzilma, davlat xizmatlari, IT sektori, sun‘iy intellekt texnologiyalari va raqamli tengsizlik muammolari tahlil qilinadi. Statistik ma‘lumotlar, rasmiy hisobotlar va xalqaro tashkilotlar ko‘rsatkichlari asosida strategiyaning amaldagi natijalari hamda kelgusidagi istiqbollari yoritiladi. Raqamli transformatsiya jarayonining iqtisodiy, ijtimoiy va boshqaruv sohalariga ta‘siri batafsil ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Raqamli O‘zbekiston, elektron hukumat, raqamli transformatsiya, infratuzilma, AKT, internet penetratsiyasi, IT Park, raqamli ko‘nikmalar, sun‘iy intellekt, kiberxavfsizlik.*

ABSTRACT

This article analyzes the main directions of the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy, including digital infrastructure, government services, the IT sector, artificial intelligence technologies, and issues of digital inequality. Based on statistical data, official reports, and indicators from international organizations, it highlights both the current outcomes of the strategy and its future prospects. The economic, social, and governance impacts of the digital transformation process are examined in detail.

Keywords: *Digital Uzbekistan, e-government, digital transformation, infrastructure, ICT, internet penetration, IT Park, digital skills, artificial intelligence, cybersecurity.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются основные направления стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030», включая цифровую инфраструктуру, государственные услуги, ИТ-сектор, технологии искусственного интеллекта и проблемы цифрового неравенства. На основе статистических данных, официальных отчетов и показателей международных организаций рассматриваются как текущие результаты стратегии, так и её перспективы. Подробно изучается влияние процесса цифровой трансформации на экономическую, социальную и управленческую сферы.

Ключевые слова: Цифровой Узбекистан, электронное правительство, цифровая трансформация, инфраструктура, ИКТ, проникновение интернета, IT-парк, цифровые навыки, искусственный интеллект, кибербезопасность.

KIRISH

XXI asr taraqqiyoti bevosita raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bogʻliq. Bugun internet, mobil aloqa va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, taʼlim, tibbiyot, bank tizimi va kundalik hayot tobora raqamli muhitga koʻchmoqda. Shunday bir davrda raqamli transformatsiya endi tanlov emas, balki taraqqiyotning muqarrar sharti boʻlib bormoqda.

Bu jarayondan Oʻzbekiston ham chetda qolmadi. 2020-yilda qabul qilingan “Raqamli Oʻzbekiston – 2030” strategiyasi mamlakatni zamonaviy raqamli davlatga aylantirish, elektron hukumatni rivojlantirish, IT-sohaga sarmoya jalb etish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni maqsad qilib qoʻydi. Strategiyaning asosiy gʻoyasi — davlat xizmatlarini soddalashtirish, iqtisodiy taraqqiyotga yangi turtki berish va aholining hayot sifatini oshirishdir.

Raqamli islohotlarning poydevori — sifatli internet. Bugungi kunda Oʻzbekiston aholisining 94 foizdan ortigʻi internetdan foydalanmoqda. Mobil aloqa abonentlari soni qariyb 34 millionga yetib, aholining deyarli 92 foizini qamrab olgan. Optik tolali aloqa liniyalari kengayib, yangi baza stansiyalari qurilishi internet tezligi va sifati sezilarli darajada yaxshilanishiga xizmat qilmoqda.

Xalqaro Speedtest Global Index reytingiga koʻra, 2025-yilda yurtimizda mobil internet tezligi oʻrtacha 55 Mbit/s, statsionar internet tezligi esa 86 Mbit/s ga yetgan. Bu koʻrsatkichlar soʻnggi besh yilda deyarli ikki baravarga oshgan. Shunga qaramay, shahar va qishloq hududlari oʻrtasidagi internet sifati tafovutlarini bartaraf etish hanuz dolzarb vazifa boʻlib qolmoqda.

Davlat boshqaruvida ham raqamlashtirish izchil davom etmoqda. Bugungi kunda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali yuzlab xizmatlar onlayn koʻrsatilmoqda. 2024-yil yakuniga kelib, davlat xizmatlarining qariyb 70 foizi toʻliq elektron shaklga oʻtkazildi. Bu esa byurokratik toʻsiqlarni kamaytirib, vaqt va mablagʻni tejash imkonini bermiqda.

Raqamli infratuzilmaning kengayishi IT-sohaning jadal rivojiga ham sabab boʻldi. IT Park Uzbekistan maʼlumotlariga koʻra, 2024-yilda IT xizmatlari eksporti 1 milliard AQSh dollariga yaqinlashdi. Yuzlab startaplar faoliyat boshladi, minglab yoshlar masofaviy ishlash orqali xalqaro bozorga chiqish imkoniyatiga ega boʻldi.

Biroq raqamli taraqqiyot bilan birga qator muammolar ham yuzaga chiqmoqda. Hududlar oʻrtasidagi texnologik tafovut, raqamli savodxonlik darajasidagi farqlar,

shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash va kiberxavfsizlik masalalari dolzarbligini saqlab qolmoqda. Shuningdek, ayrim an'anaviy kasblar qisqarib, yangi kasblarga ehtiyoj ortib bormoqda.

XULOSA

Strategiyaga muvofiq, 2030-yilgacha barcha hududlarni yuqori tezlikdagi internet bilan qamrab olish, IT-ta'limni kengaytirish, raqamli savodxonlikni oshirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash belgilangan. Ushbu maqsadlar amalga oshsa, O'zbekiston zamonaviy, raqobatbardosh raqamli iqtisodiyotga ega davlatga aylanishi shubhasiz.

Xulosa qilib aytganda, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi oddiy texnologik loyiha emas, balki jamiyat, iqtisodiyot va davlat boshqaruvini tubdan o'zgartiruvchi keng ko'lamli islohotdir. Bugungi raqamli imkoniyatlar ertangi taraqqiyotning mustahkam poydevori bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qodirov, F., & Murodulloyeva, J. (2024). O'ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT. *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, 3(15), 178-181.
2. Yovqochev, S., & Umarov, J. (2025, November). RAQAMLI TRANSFORMATSIYA STRATEGIYASI: O 'ZBEKISTON MISOLIDA. In *Scientific practical conference* (Vol. 1, No. 1, pp. 60-64).
3. Dataportal: Uzbekistan Digital Report 2025
4. E-gov.uz – Raqamli hukumat markazi ma'lumotlari
5. Invest.gov.uz – IT Park statistikasi
6. GSMA – Uzbekistan digital policy overview
7. UNDP – Digital transformation assessment
8. GlobalSciences.uz – Raqamli transformatsiya bo'yicha ilmiy maqola
9. Tamaddun Nuri jurnali – IT iqtisodiyoti bo'yicha tahliliy material

KIMYO FANINI O‘QITISHDA TARIXIYLIK TAMOYILINI QO‘LLASHNING AHAMIYATI

Eshchanov Erkabay Uskinovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,

“Kimyo” kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

<https://orcid.org/0000-0002-7189-4959>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kimyo fanini o‘qitishda tarixiylik tamoyilini qo‘llash masalalari yoritilgan. Maqolada kimyo fanidan tarixiy materiallarning turlari, ulardan darsda va darsdan tashqari vaqtlarda foydalanish yo‘llari ochib berilgan. O‘quvchilarning kimyo faniga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishda tarixiy yondoshuv asosiy omil sifatida ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit sozlar. *o‘quv faoliyati, mustaqil bilim olish, kimyo fanini o‘qitish, tarixiylik tamoyili, kimyo tarixi, tarixiy yondoshuv, tarixiy materiallar, kimyogar olimlar, kimyoviy masalalar.*

ABSTRACT

This article discusses the issues of applying the principle of historicity in teaching chemistry. The article reveals the types of historical materials of chemistry, ways of using them in the classroom and outside of class. The historical approach is indicated as a key factor in increasing pupils' interest in chemistry.

Keywords: *educational activity, independent learning, teaching chemistry, historical principle, history of chemistry, historical approach, historical materials, chemists, chemical issues.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы применения принципа историчности в преподавании химии. В статье раскрываются типы исторических материалов в химии, способы их использования на уроке и во внеурочное время. Исторический подход указывается как ключевой фактор повышения интереса учеников к химии.

Ключевые слова: *учебная деятельность, самостоятельное обучение, преподавание химии, исторический принцип, история химии, исторический подход, исторические материалы, учёные химики, химические задачи.*

KIRISH

Hozirgi paytda pedagog va psixologlarning diqqat markazini o‘quv predmetlarining nazariy asoslari va ularning tuzilishi bilan bir qatorda o‘quvchilar

faoliyati, unga dahldor psixologik va pedagogik qonuniyatlar hamda o'quv faoliyatini samarali boshqarish omillari ham band etib turibdi. O'quvchilarning bilish faolligini oshirish, ularni o'qishga qiziqtirish va ularda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirish-dolzarb muammodir.

Bu borada kimyo fanini o'qitishda tarixiylik tamoyilini qo'llash muhim ahamiyat ega.

Ta'limning mazmun va mohiyati kimyoviy tafakkurning genezisi va tarixiy taraqqiyotini aks etirgandagina to'laonli bo'ladi. Buning uchun bugungi kimyo bosib o'tgan uzoq yo'l odil va to'g'ri, ilmiy-nazariy va amaliy sarhisob qilinishi kerak.

Kimyo tarixini o'rganish o'quvchilar va talabalar uchun bilimni orttirish, ahloqiy va gumanistik yo'nalish bobida katta tarbiya maktabi rolini bajaradi. Tarixiy yondashuvsiz bugungi kimyoviy bilimlar to'laonli bo'lmaydi. Kimyoviy tafakkurning genezisi, tarixiy taraqqiyoti va uning yuksalish bosqichlari ko'pgina darslik va qo'llanmalarda o'z aksini yetarlicha topmagan. Vaholanki, tarixiy ma'lumotlarning axloqiy-o'rgatuvchanlik mazmunini mutlaqo inkor qilish mumkin emas. Organik kimyoning beshigini tebratgan olimlardan biri A.M. Butlerov "Yosh kimyogarlar o'tmishiga nazar solganlarida kelajak uchun katta foyda keltiruvchi ishlarni bajarishga yo'l-yo'riq oladilar", deb yozgan edi. D.I. Mendeleev esa "Fan tarixini o'rganish uning bosib o'tgan murakkab yo'linigina anglash uchun emas, balki zamonaviy muammolariga qiziqish uyg'otish uchun ham xizmat qiladi" deb uqtirgandi.

Bugungi kunda barcha kashfiyotlar va qo'lga kiritilgan ilmiy yutuqlar hamda bu yo'lda fidoyilik qilgan olimlarning hayoti hamda ijodi bilan bog'liq tarixiy materiallar bilan kimyo ta'limi mazmunini to'ldirish va boyitish dolzarb ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Klassik pedagogikada tanlangan va sinalgan ta'lim tamoyillaridan ilmiylik, ketma-ketlik, sistemalilik, ko'rgazmalilik, tushunarlik qatorida tarixiylik ham yetakchi tamoyillaridan biridir.

Taniqli kimyogar-metodistlar G.I.Shelinskiy va A.D.Smirnovlar ta'limning asosiy tamoyillari sifatida: 1) ilmiylik; 2) tushunarlik; 3) ketma-ketlik va tizimlik; 4) maqsadga yo'nalganlik (kontsentrizm); 5) tarixiylik; 6) amaliyot bilan aloqadorlikni sanab o'tganlar [1].

Tarixsiz kelajak bo'lmasligi ravshan bo'lsa ham maktab va oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarining qo'lida tarixiy ma'lumotlar bayoni yo'qligi uchun bu tamoyil ko'pincha amalga oshmay qolmoqda.

«Kimyoviy elementlarning ochilishi bilan bogʻliq tarixiy materiallar keltirilgan davriy sistema» oʻquvchilarda qiziqish uygʻotadi. Bunday sistema XX asrning 80-yillarida P.P.Chernov tomonidan ishlab chiqilgan [2].

Tarixiy materiallar asosida tuzilgan kimyoviy va ularning yechimlari ilk bor L.M.Smorgonskiy tomonidan taklif etilgan.

Tarixiy materiallar aks etgan masalalarga rasmiy nashr qilingan ayrim kitoblardagina alohida oʻrin berilgan [3].

Xorijiy mamlakatlarda kimyo fanini oʻqitishda tarixiy yondoshuv masalalari Z.F. Golkova, G.I. Yegorova, N.A. Kadigrob, O.P. Kovaleva, A.G. Kruglova, A.A. Makarenko, D.N. Petrova va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida yoritilgan.

Keyingi vaqtlarda Respublikamizda ham kimyo oʻqitishda tarixiy yondashuv masalalariga alohida eʼtibor qaratilyapti, bu sohada X.M. Rajabov va boshqa olimlarning ilmiy - tadqiqot ishlarini alohida taʼkidlab oʻtish joiz.

Ushbu ilmiy - tadqiqot ishlari asosan maktab va oliy oʻquv yurtlarida organik kimyoni oʻqitishda tarixiy yondoshuv masalalariga bagʻishlangan. Organik kimyoni oʻqitishda tarixiy materiallardan foydalanish masalalari bir qancha ilmiy-metodik adabiyotlarda oʻz aksini topgan [4,5].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari va kuzatuv jarayonlari hamda amaliyot natijalari shuni taqozo qilmoqdaki kimyo fanini oʻqitishda tarixiy materiallarni qoʻllash, oʻzining ahamiyatini va dolzarbligini yoʻqotgani yoʻq.

Maktab kimyo kursining tarixiy-metodologik aspektli mazmun asosida qurilishi quyidagi pedagogik vazifalarni amalga oshirishga imkon beradi:

1. Oʻquvchilarni fanga, jumladan kimyo faniga boʻlgan qiziqishini kuchaytirish, kimyo boʻyicha oʻquv materialini toʻliq oʻzlashtirishga qaratish;
2. Oʻquvchilarning dunyoqarashini, kimyoning nazariy materiallarini uning tarixiy yondoshuv asosida va falsafiy muammolarni yechish uchun kimyoviy bilimlar rolini anglash orqali shakllantirish;
3. Oʻquvchilarni vatanparvarlik, baynalminal va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash.

Kimyo tarixiga oid maʼlumotlar oʻqituvchi tomonidan kimyo fanidagi kashfiyotlar va yutuqlarni ochib berish, fanlararo aloqadorlikni oʻrnatish hamda oʻquvchilarning dunyoqarashini kengaytirish uchun qoʻllanilishi mumkin.

Maktab kimyo kursining tarixiy-metodologik aspektini ochib berishning mumkin boʻlgan quyidagi yoʻnalishlarini keltirib oʻtamiz:

1. Tabiatning bir qismi sifatida modda rivoji tarixi;

2. Kimyo sanoatining va alohida ayrim kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqarishning rivojlanish tarixi;

3. Kimyoning fan sifatida shakllanish va rivojlanish tarixi (alohida moddalarning ochilishi va olinishini o'rganish; eng muhim kimyoviy reaksiyalarni o'rganish; kimyoviy tushunchalarning shakllanishi, kimyoviy qonunlarni ochilishi; kimyoviy nazariyalarning vujudga kelishi va rivojlanishi);

4. Kimyogar-olimlarning hayoti va ijodi.

Zamonaviy ta'limda o'quvchilarning keng qamrovli madaniy dunyoqarashini shakllantirish zarurligi ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish shartlaridan biri-barcha bilm sohalarda tarixiylik tamoyilini qo'llash hisoblanadi. Tarixiy ma'lumotlarni o'quv predmetiga kiritish-insonparvarlashtirishga qaratilgan o'qitishni kuchaytirishga, fanning rivojlanish yo'llarini tushunish va o'quv axborotlarini bilib olishga imkoniyat beradigan eng muhim usullaridan biridir.

Kimyo darslarida o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan tarixiy ma'lumotlar, o'quv materialining mazmundorligini oshirib, yni tushunib olishni yengillastiradi va o'quv predmetiga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Kimyo chuqur o'rganiladigan ixtisoslashgan maktablar va akademik litseylarda o'quv predmetiga ajratilgan soat hajmi yetarli miqdorda bo'lgani uchun, fan tarixi masalalarini nafaqat darslarda, balki, darsdan tashqari vaqtlarda, masalan, kimyo to'garagi mashg'ulotlarida, fakultativ kurslarda ham ko'rib chiqish mumkin. Fakultativ mashg'ulotlarda «Kimyo tarixi» maxsus kursini o'qitish yaxshi samara beradi.

Ayniqsa tarixiy ma'lumotlarni kimyo o'qitishning boshlang'ich etapidan qo'llab borish muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy ma'lumotlar o'quv predmetiga bo'lgan qiziqishni shakllantiradi, mehnatsevarlikka undaydi, bu esa o'z navbatida bilimga chanqoqlikni, predmetni o'rganish motivlarini kuchaytirishga imkoniyat beradi.

Kimyo bo'yicha amaldagi o'quv dasturlarida tarixiy ma'lumotlar deyarli e'tibordan chetda qoldirilgan. Shu sababli o'qituvchi o'z tashabbusi bilan tarixiy materiallarni kiritishi mumkin, bu esa darsning qo'shimcha materiallar bilan to'lib ketishiga olib kelmasligi kerak. Shu bilan birga tarixiy materiallar darsning ko'p qismini egallamasligi lozim.

Tarixiy materiallar blokiga kimyoviy elementlarning kashf qilinish tarixi va nomlarining kelib chiqishi haqidagi qisqacha ma'lumotlar, kimyoviy nazariyalarning shakllanishi va rivojlanishi haqidagi ma'lumotlar kiradi [6,7].

Bunga kimyogar olimlar haqidagi tarixiy-biografik ma'lumotlarni ham qo'shish mumkin.

O'qituvchi kerakli tarixiy materialni turli xil adabiyot manbalaridan izlab topishi

mumkin. Dunyoning mashhur kimyogar-olimlarning hayoti va ijodi to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar beruvchi bir qator ilmiy-ommabop kitoblar mavjud[8,9].

Bundan tashqari Respublikamizda nashr qilingan bir qator ilmiy-ommabop kitoblarda mashhur o'zbek kimyogarlarining hayot va ijodi to'g'risida keng ma'lumotlar keltirilgan [10,11].

Tarixiy ma'lumotlar qisqacha xabar ko'rinishda hikoya, ma'ruza tarkibiga kiritiladi yoki olimlarning ilmiy ishlaridan fragmentlar o'qiladi, tarixiy ma'lumotlar bilan bog'liq tayanch konspektlardan foydalaniladi, tarixiy materiallar asosida tuzilgan kimyoviy masalalar yechiladi. Kimyoviy elementlarni o'rganishda, ularning ochilish tarixiga oid ma'lumotlardan foydalanish mumkin. Darsdan tashqari vaqtlarda o'quvchilar ijodiy uy ishlarini bajaradilar, kimyo tarixi bo'yicha referatlar tayyorlaydilar.

XULOSA

Fan tarixini atroflicha o'rganish orqali ilmiy jamg'armaning shakllanishi haqida to'g'ri tasavvur hosil qilinadi. Ko'p sonli tadqiqotchilar va fan fidoiylarining ilmiy-amaliy mehnatini o'rganish ta'limning amaliyot bilan aloqasini mustahkamlashga hamda yoshlarda qadriyatlarni hurmatlash hissining shakllanishiga olib keladi. Shu boisdan ham fan asoslarini aks ettiruvchi darsliklar mazmuniga ilmiy-nazariy tushunchalar, ta'rif, qonun, qoida, tamoyil, taxmin, aksioma, eksperiment, ilmiy fakt, nazariya, konsepsiya, jarayon, atamalar kabilarning genezisini bildiruvchi ma'lumotlar va materiallarni ko'proq kiritilishi talab etiladi.

O'quv jarayonining ehtirosililigini oshirish uchun darslik va adabiyotlarda bilim oluvchilarning to'lqinlanishi va qiziqishiga imkon beradigan, ularda yorqin va jo'shqin kechinmalar uyg'otadigan, ularni fidoiylilik va insonparvarlik g'oyalari tomoniga undaydigan qiziqarli va tarixiy ma'lumotlar berilishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Пак М.С. Дидактика химии. –М.: ВЛАДОС, 2004. –315 с.
2. Чернов П. П. Как мы оформили таблицу Д.И.Менделеева / П. П. Чернов // Химия в школе. – 1987. – № 5. – С.67-69.
3. Аликберова Л.Ю., Рукк Н.С. Полезная химия: задачи и истории – М.: Дрофа, 2005. – 187 с.
4. Омонов Х.Т., Эшчанов Э.У., Ражабов Х.М. Органик кимё таълимининг тарихий тамойиллари. //Узлуксиз таълим. -2006. -№5. -12 - 16 б.
5. Rajabov X. Organik kimyo tarixiga doir materiallaridan o'quv jarayonida foydalanish. –Urganch: UrDU, 2012. – 136 b.

6. Трифонов Д.Н., Трифонов В.Д. Как были открыты химические элементы: Пособие для учащихся. –М.: Просвещение, 1980. – 224 с.
7. Фигуровский Н.А. Открытие химические элементов и происхождение их названий. –М.: Просвещение, 1970. – 256 с.
8. Волков В.А., Вонский Е.В., Кузнецова Г.И. Выдающиеся химики мира. Биографический справочник. –М.: Высшая школа, 1991.– 656 с.
9. Манолов К. Великие химики. В 2-томах. –М: Мир. 1985. Т.1. – 465 с.: Т.2. – 438 с.
10. Асқаров. И. Ўзбекистон кимёгар олимлари. –Тошкент: Фан ва технология, 2014. – 328 б.
11. Омонов Х.Т., Мирвохидова М.Н. Кимёгар олимларнинг фаолияти билан таништириш – ўқувчиларни қизиқтириш ва тарбиялашнинг муҳим омили. – Тошкент: РУММ, 1992 – 50 б.

MAKTABGACHA TA'LIMDA JINSIY TARBIYANING ILMIY- PEDAGOGIK AHAMIYATI VA NOTO'G'RI YONDASHUVLARNING OQIBATLARI

Razzoqova Mahliyo Qosimjonovna

Xalqaro Nordik Universiteti katta o'qituvchisi,

Mustaqil tadqiqotchi, (PhD)

mahliyoqosimjonovna06@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3361-600X>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimida jinsiy tarbiya (genderga oid tarbiya)ni ilmiy asoslangan holda tashkil etishning dolzarbligi yoritiladi. Jinsiy tarbiyaning bolalar shaxsiy rivoji, o'zini anglash jarayoni hamda kelgusidagi ijtimoiy moslashuviga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarida uchraydigan metodik va tashkiliy xatoliklar, jumladan pedagoglarning jinsiy xususiyatlarni e'tiborsiz qoldirishi, vizual muhit, o'yinchoqlar va tarbiyaviy faoliyatdagi biryoqlama yondashuvlarning bolalar gender identifikatsiyasiga salbiy ta'siri ochib beriladi. Freyd, Vygotskiy, Ibn Sino, Imom al-G'azzoliy hamda UNESCO qarashlari asosida erta bolalik davrida jinsiy tarbiyaning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'limda jinsiy tarbiyani tizimli, differensial va ilmiy yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: jinsiy tarbiya, gender identifikatsiyasi, maktabgacha ta'lim, erta bolalik rivoji, pedagogik muhit, ijtimoiylashuv, shaxsiy chegaralar, psixologik rivojlanish.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается актуальность научно обоснованной организации полового воспитания (гендерного воспитания) в системе дошкольного образования. Анализируется влияние полового воспитания на личностное развитие ребенка, процесс самопознания и дальнейшую социальную адаптацию. Особое внимание уделяется методическим и организационным ошибкам, допускаемым в дошкольных образовательных учреждениях, таким как игнорирование половых особенностей детей, случайная организация предметно-развивающей среды, односторонний подбор игрушек и форм воспитательной деятельности. На основе взглядов З. Фрейда, Л. С. Выготского, Абу Али ибн Сины, имама аль-Газали и документов UNESCO обосновывается решающая роль раннего детства в формировании гендерной

идентичности. Результаты исследования подтверждают необходимость системного, дифференцированного и научно обоснованного подхода к половому воспитанию в дошкольном образовании.

Ключевые слова: половое воспитание, гендерная идентичность, дошкольное образование, раннее детство, педагогическая среда, социализация, личные границы, психологическое развитие.

ABSTRACT

This article examines the importance of scientifically grounded sexual (gender-related) education in the preschool education system. The study analyzes the impact of sexual education on children's personal development, self-awareness, and future social adaptation. Particular attention is paid to methodological and organizational shortcomings in preschool institutions, including the neglect of gender-specific characteristics, improper organization of the learning environment, unbalanced selection of toys, and stereotyped educational practices. Drawing on the theoretical perspectives of S. Freud, L. S. Vygotsky, Avicenna (Ibn Sina), Imam al-Ghazali, and UNESCO policy documents, the article substantiates the decisive role of early childhood in the formation of gender identity. The findings emphasize the necessity of implementing a systematic, differentiated, and scientifically based approach to sexual education in preschool settings.

Keywords: sexual education, gender identity, preschool education, early childhood development, pedagogical environment, socialization, personal boundaries, psychological development.

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tizimida jinsiy tarbiya (genderga oid tarbiya)ning to'g'ri va ilmiy asoslangan holda tashkil etilishi bolalarning shaxsiy rivoji, o'zini anglash jarayoni hamda kelgusidagi ijtimoiy moslashuvi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonning e'tiborsiz yoki noto'g'ri tashkil etilishi esa bolalarda jinsga oid noto'g'ri tasavvurlar, barqaror stereotiplar hamda ruhiy ziddiyatlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim muassasalarida jinsiy tarbiya bilan bog'liq qator metodik va tashkiliy xatoliklar mavjud bo'lib, ular dastlab ahamiyatsizdek ko'rinsa-da, bola shaxsiyatida chuqur va uzoq muddatli iz qoldiradi. Jumladan, pedagoglarning bolalarning kiyinishiga nisbatan o'ta befarq munosabati, rang va mato tanlashda ota-onalarga pedagogik tavsiyalar bermasligi bolada o'z jinsiga mos tashqi qiyofa va estetik didning shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kiyim, rang va tashqi ko'rinish bolalar uchun faqat tashqi bezak emas, balki o'zini anglashning dastlabki belgilaridan biridir.

Shuningdek, tarbiyachi-pedagoglarning bolalarga mutlaq teng munosabatni noto'g'ri talqin qilishi — ya'ni erkalash, vazifalarni taqsimlash va kundalik faoliyatda jinsiy xususiyatlarni mutlaqo hisobga olmaslik holatlari ham muhim muammo sanaladi. Ilmiy-pedagogik yondashuvda tenglik deganda bir xillik emas, balki har bir jinsning rivojlanish ehtiyojlariga mos sharoit yaratish tushuniladi. Jinsiy farqlarni inkor etish bolalarning o'z jinsiga xos ijtimoiy rollarni anglash jarayonini murakkablashtiradi.

Maktabgacha yosh davrida xojatxonaga kirish odobini erta shakllantirmaslik, shaxsiy hudud va shaxsiy chegaralar haqidagi tushunchalarni bermaslik ham jinsiy tarbiyaning muhim bo'g'inidagi kamchiliklardan biridir. Bu holat bolaning tanasi, shaxsiy daxlsizligi va ijtimoiy odob me'yorlarini anglashiga to'sqinlik qiladi.

Bundan tashqari, guruh xonalaridagi shkaflar va ularning ustidagi tasvirlarning bolalarga tasodifiy tarzda taqsimlanishi (masalan, qiz bola obrazidagi suratli shkafdan o'g'il bolaning, o'g'il bola obrazidagi shkafdan esa qiz bolaning foydalanishi) ham bolalarda vizual identifikatsiya jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Vizual muhit maktabgacha yoshdagi bolalar uchun eng kuchli ijtimoiy signallardan biri bo'lib, u bolaning "men kimman?" degan savoliga javob topishida muhim rol o'ynaydi.

O'yinchoqlar tanlovida ham biryoqlama yondashuv kuzatiladi. Guruhlarda asosan yorqin qizil, sariq, sabzi rangdagi, ko'proq ayollar kasbiga oid o'yinchoqlarning ustunligi o'g'il bolalarda faoliyat va kasb tanlashga oid tasavvurlarni cheklashi, qiz bolalarda esa ijtimoiy rollarni tor doirada anglashga olib kelishi mumkin. O'yin — bu maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy rivojlanish mexanizmi bo'lib, o'yin orqali bola jamiyatdagi rollarni sinab ko'radi.

Alohida ta'kidlash joizki, bayram tadbirlarida yosh tarbiyachilar tomonidan o'g'il bolalarning ayol obrazida sahnalashtirilishi masalasi ham ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab etadi. Agar bu holat pedagogik jihatdan izohlanmasa va tushuntirilmasa, bolaning jinsiy identifikatsiyasida chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin. Eng muhim muammolardan biri — pedagog-tarbiyachilarning jinsiy tarbiya va gender identifikatsiyasi bo'yicha yetarli ilmiy bilim va metodik tayyorgarlikka ega emasligidir. Bu holat jinsiy tarbiya jarayonining tasodifiy, tizimsiz va ko'pincha subyektiv tarzda olib borilishiga sabab bo'ladi.

Mazkur muammolar dastlab oddiy va keyinchalik oson bartaraf etiladigandek tuyulishi mumkin. Biroq psixoanalitik olim Zigmund Freyd o'zining psixoanalitik nazariyasida shunday fikrni ilgari suradi: inson shaxsiyatining asosiy tuzilmalari aynan erta bolalik, jumladan maktabgacha yosh davrida shakllanadi va bu davrda olingan tajribalar shaxs ruhiyatida o'chmas iz qoldiradi⁷⁵. Demak, maktabgacha

⁷⁵Freyd, S. (1905). *Three Essays on the Theory of Sexuality*.

ta'limda yo'l qo'yilgan xatoliklar keyinchalik to'liq kompensatsiya qilinmasligi mumkin.

Sharq allomalarining pedagogik qarashlarida ham ushbu fikrlar o'z tasdig'ini topadi. Abu Ali ibn Sino bolalik davrini shaxs shakllanishining hal qiluvchi bosqichi sifatida talqin qilib, bola qalbining sof va qabul qiluvchan ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, erta yoshda singdirilgan axloqiy va ruhiy sifatlar mustahkam o'rnashib, shaxsning butun hayotiga ta'sir ko'rsatadi⁷⁶.

Shuningdek, imom al-G'azzoliy bolalar tarbiyasida tabiiy moyillik (fitrat) va kelajakdagi ijtimoiy vazifalarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, tarbiya bir xil qolipda emas, balki bolaning jinsiy xususiyatlari va ruhiy imkoniyatlariga mos holda olib borilishi lozim⁷⁷. Bu yondashuv jinsiy tarbiyada differensial yondashuvning ilmiy asoslarini tashkil etadi.

Vygotskiy shaxs rivoji, jumladan, identifikatsiya jarayoni ijtimoiy muhit va muloqot orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Bola o'zini anglash jarayonida kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi. Bolaning o'zligini anglash jarayoni ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq bo'lib, gender identifikatsiyasi ham muloqot, kuzatuv va taqlid orqali bosqichma-bosqich shakllanadi⁷⁸.

UNESCO qarashlarida jinsiy tarbiya masalasi

UNESCO tomonidan maktabgacha ta'lim va erta bolalik rivojiga oid ishlab chiqilgan konseptual hujjatlarda jinsiy tarbiya masalasi muhim yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Jumladan, UNESCO qayd etilishicha jinsiy tarbiya bolalarning yosh xususiyatlari, psixologik rivojlanish darajasi hamda individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozimligi qayd etilgan. Mazkur hujjatda jinsiy tarbiya faqatgina biologik tushunchalarni berish bilan chegaralanmasdan, bolalarda o'z tanasiga nisbatan hurmat, shaxsiy chegaralarni anglash hamda ijtimoiy muhitdagi rollarni to'g'ri idrok etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi zarurligi alohida ta'kidlanadi⁷⁹.

UNESCO yondashuviga ko'ra, o'g'il bolalar va qiz bolalar uchun jinsiy tarbiya mazmuni bir xil bo'lishi emas, balki moslashtirilgan bo'lishi kerak. O'g'il bolalarda mas'uliyat, o'z xatti-harakatlarini boshqarish, ijtimoiy javobgarlik va himoya qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim bo'lsa, qiz bolalarda o'z tanasini anglash, ruhiy barqarorlik, hissiy sezgirlik va shaxsiy chegaralarni himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor hisoblanadi.

⁷⁶Ibn Sino, A. (1952). *Donishnoma* (Vol. pp. 110–125)

⁷⁷Al-Ghazali, A. H. (2004). *Ihya' ulum al-din* (Vol. 2, pp. 61–75).

⁷⁸Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

⁷⁹UNESCO. (2018). *International Technical Guidance on Sexuality Education: An evidence-informed approach* (Revised edition). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>

UNESCO (2019) ma'lumotlariga ko'ra, maktabgacha yoshda jinsiy tarbiya ilmiy asosda olib borilgan hollarda bolalarda o'ziga ishonch, psixologik barqarorlik va sog'lom ijtimoiy munosabatlar shakllanadi. Aksincha, bu jarayonning e'tiborsizligi kelajakda jinsiy identifikatsiya bilan bog'liq muammolarni kuchaytiradi⁸⁰.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta'limda jinsiy tarbiya masalasi tasodifiy yoki ikkilamchi masala emas, balki shaxs rivojining markaziy komponentlaridan biridir. Z.Freyd, Abu ali Ibn Sino, al-G'azzoliy va UNESCO qarashlari shuni ko'rsatadiki, erta bolalikda berilgan tarbiya bolaning ruhiy, axloqiy va ijtimoiy rivojida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois maktabgacha ta'lim muassasalarida jinsiy tarbiyani ilmiy, tizimli va jinsiy xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi. Shu bilan birga maktabgacha yoshdagi bolalarda gender identifikatsiyasi shakllanishida pedagogik muhit va tarbiya mazmuni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Muallifning fikricha, aynan erta yoshda berilgan tarbiyaviy ta'sirlar bolaning jinsga oid tasavvurlarining barqarorlashuviga xizmat qiladi⁸¹.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Freyd, S. (1905). *Three Essays on the Theory of Sexuality*.
2. Ibn Sino, A. (1952). *Donishnoma* (Vol. pp. 110–125)
- Al-Ghazali, A. H. (2004). *Ihya ulum-id-din* (Vol. 2, pp. 61–75).
3. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press
4. Razzoqova, M. (2025). Maktabgacha yoshdagi bolalarda gender identifikatsiyasi muammosini o'rganish nazariyasi. *Nordic_Press*, 7(0007).
5. Razzoqova, M. (2024). Maktabgacha yosh davrida gender identifikatsiyasini rivojlantirish. *Tamaddun nuri jurnali*, 11(62), 179-181.
6. Razzokova, M. (2025). Pedagogical aspects of gender identification formation in preschool-age children. *Science*, 4(2-2-2), 23539.
7. Axmedova, N. E., & Nuriddinova, M. M. Q. (2023). Bolalarni ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning maqsad va vazifalari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 755-760.
8. Kurbonova, B., & Ahmedova, N. (2022). The concept of artistic thinking in the fine arts. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(6).

⁸⁰ UNESCO. (2019). *Priority gender equality action plan: 2014–2021 (2019 revision)* (37 C/4–C/5, Compl. 1) <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370905>

⁸¹ Razzoqova, M. Q. (2025). *Maktabgacha yoshdagi bolalarda gender identifikatsiyasi muammosini o'rganish nazariyasi*. Nordic_Press, 7(0007). <https://research.nordicuniversity.org/index.php/nordic/article/view/2195>

9. UNESCO. (2018). *International Technical Guidance on Sexuality Education: An evidence-informed approach* (Revised edition).
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260770>
10. UNESCO. (2019). *Priority gender equality action plan: 2014–2021 (2019 revision)* (37 C/4–C/5, Compl. 1)
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370905>

NAMANGANDA GUL SAYLI: SHAXSIY TASHABBUSDAN XALQARO FESTIVALGACHA

Sulaymonov Mo‘minjon Yusubjonovich,

Namangan davlat universiteti o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Payziyev Komiljon Sobirovich,

Namangan davlat universiteti o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Namangan shahrida gullarga bo‘lgan qadimiy e’tibor, gulchilik an’analari va “Gullar bayrami”ning shakllanish tarixi ilmiy manbalar hamda tarixiy dalillar asosida yoritiladi. Xususan, Boburiylar davridan boshlab Namangan hududida gulchilikning rivojlanishi, XIX–XX asrlarda ushbu an’aning yangi bosqichga ko‘tarilishi, mahalliy va xorijiy gulchilarning faoliyati, shuningdek, 1961-yildan boshlab gul bayramining ommaviy sayil va festival sifatida shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda gul bayramining milliy qadriyatlar, madaniy meros va turizm rivojida o‘rni ham ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: xalq sayllari, gul sayli, gul bayrami, festivallar, gulchilar, gul ishqibozlari, gul savdosi, xalqaro sayllar, ko‘ngilochar tadbirlar, milliy qadriyatlar, qadimiy an’analar, turizm, madaniy meros, tarixiy obidalar.

ABSTRACT

This article examines the ancient interest in flowers, floriculture traditions, and the history of the formation of the “Flower Festival” in Namangan based on scientific sources and historical evidence. In particular, the development of floriculture in the Namangan region since the time of the Baburians, the rise of this tradition to a new level in the 19th-20th centuries, the activities of local and foreign florists, as well as the process of the formation of the Flower Festival as a mass festival and festival since 1961 are analyzed. The study also reveals the role of the Flower Festival in the development of national values, cultural heritage, and tourism.

Keywords: folk festivals, flower festival, flower festival, festivals, florists, flower enthusiasts, flower trade, international festivals, entertainment events, national values, ancient traditions, tourism, cultural heritage, historical monuments.

Introduction

Xalq sayllari azaldan o‘zbek xalqining ma’naviy hayotida muhim o‘rin tutib, ular nafaqat ko‘ngilochar ommaviy tadbirlar, balki tabiat va inson o‘rtasidagi uyg‘unlik, jamoaviylik va hayotga mehr-e’tibor ramzi sifatida shakllangan. Bahor va

yoʻz fasllarida oʻtkaziladigan bunday sayllar orqali xalq tabiat uygʻonishini, hosildorlikni, goʻzallik va farovonlikni tantanali ravishda nishonlab kelgan. Oʻzbek anʼanaviy madaniyatida “Navroʻz sayli”, “Lola sayli”, “Qovun sayli”, “Suv sayli”, “Gul sayli”, “Bogʻ sayli” kabi xalq sayllari keng tarqalgan boʻlib, ularda tabiat neʼmatlarini qadrlash, estetik zavq va ijtimoiy hamjihatlik gʻoyalari mujassamdir.

Shu maʼnaviy-madaniy anʼanalar zamirida shakllangan hududlardan biri — Namangan shahri Fargʻona vodiysining shimoliy hududida joylashgan boʻlib, qulay iqlim sharoiti, unumdor tuproqlari va boy suv resurslari bilan ajralib turadi. Mazkur tabiiy omillar qadimdan Namanganda bogʻdorchilik va gulchilikning rivojlanishi uchun mustahkam zamin boʻlib xizmat qilgan. Shu bois Namangan aholisi orasida gullarga boʻlgan muhabbat va estetik did tarixan shakllangan barqaror madaniy hodisa sifatida qaraladi.

Namanganliklarning gulga boʻlgan mehri va tabiatni goʻzallashtirishga intilishi adabiy va tarixiy manbalarda ham oʻz ifodasini topgan. Xususan, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Markaziy Osiyo va unga tutash hududlar tabiati tasvirlanar ekan, lolaning 200 dan ortiq turi mavjudligi alohida qayd etiladi. Bu kabi maʼlumotlar mintaqa tabiatining boyligi, gullar xilma-xilligi va ularning madaniy-estetik ahamiyati qadimdan yuksak boʻlganini koʻrsatadi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Namanganda gulchilik anʼanalari yangi bosqichga koʻtarildi. Xususan, 1961 yil 24–27 avgust kunlari shaharda ilk bor gul koʻrgazmasining tashkil etilishi mazkur jarayonning muhim boshlanish nuqtasi boʻldi. Keyinchalik ushbu tadbir ommaviy gul bayrami sifatida anʼanaga aylanib, shaharning ijtimoiy-madaniy hayotida alohida oʻrin egalladi. Soʻnggi yillarda esa bogʻdorchilik, gulchilik va har yili oʻtkazilayotgan anʼanaviy Gullar festivali nafaqat mahalliy madaniy anʼana, balki hududning madaniy brendi sifatida shakllanib, xalqaro miqyosda eʼtirof etilayotgan madaniy hodisaga aylandi.

Materials and Methods

Maqolada asosan, tarixiy-tavsifiy metoddan foydalanilgan boʻlib, birlamchi maʼlumotlar yoshi ulugʻ mahalliy gulchilar bilan suhbatlardan yozib olingan.

Namangan shahri markazida joylashgan hozirgi “Zahiriddin Muhammad Bobur” nomidagi istirohat bogʻi oʻrnida qadimda “Gulzor” mahallasi joylashgan boʻlib, ayni paytda faoliyat yuritayotgan “Sharshara” yemakxonasi mahalla markazi hisoblangan. Shaharda gulchilik qadimdan rivoj topgan boʻlib, boylar va amaldorlar oʻz hovli hamda bogʻlarini turli gullar bilan bezaganlar. Bu hududdagi gulchilik dovruqʻi Qoʻqon xoni Xudoyorxon (1845–1876) eʼtiborini tortgan. Natijada u “Gulzor” mahallasi aholisini koʻchirib, hududni oʻz qarorgohi uchun egallagan.

“Beshchinor” choyxonasi pastidagi hozirgi ko‘l Xudoyorxon buyrug‘i bilan olib borilgan qurilish ishlari uchun loyhandaq vazifasini bajargan. Hozirgi “Nilufar” choyxonasi o‘rnida esa xon tomonidan ulkan masjid va madrasa bunyod ettirilgan. Garchi “Gulzor” mahallasi xonlik mulkiga aylantirilgan bo‘lsa-da, mazkur masjid va madrasa vaqf mablag‘lari hisobidan emas, balki xalqdan soliq yig‘ish orqali qurilgan. Shu sababli xalq orasida istehzoli baytlar paydo bo‘lgan:

Xudoyorxon Namangonda madrasa qilib erdi,

Bu madrasa aslida zulm birlan bo‘lib erdi,

Aning chun oqibatda ul, o‘rislarga makon bo‘ldi!

Xudoyorxon mazkur masjidni 1870–1874-yillar oralig‘ida qurdirgan. 1876-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan O‘rta Osiyo istilo qilingach, bog‘ Namangan uyezdi general-gubernatori tasarrufiga o‘tkazilgan. Mustahkam qurilgan masjid va madrasa binolari shahar garnizoniga aylantirilib, rus askarlari ixtiyoriga berilgan. Shu asosda bog‘ tashkil etilganiga 151 yil to‘lganini qayd etish mumkin.

Results

Namanganda gulchilikning rivojiga katta hissa qo‘shgan kishilardan biri tatar millatiga mansub Tuxmullin (mahalliy aholi orasida To‘qmulla nomi bilan mashhur) va uning avlodlaridir. Asli Qozonlik bo‘lgan ushbu shaxs XIX asr boshlarida, xususan, 1830-yilda musulmon tatarlarga nisbatan tazyiqlar kuchaygan davrda Namanganga ko‘chib kelgan. U No‘g‘ay mahalla hududidan yer sotib olib, shu yerda istiqomat qilgan. Usta tujjorning yagona farzandi Izzatulla diniy va dunyoviy ilmlarni mukammal egallagan kishi bo‘lib, masjid-maktabda bolalarga saboq berish bilan birga gulchilik bilan ham shug‘ullangan. Izzatulla qori 1870–1910-yillar davomida o‘z xonadonida 200 dan ortiq gul va o‘simlik turlarini mahalliy iqlimga moslashtirib, parvarish qilgan. U gul urug‘larini tayyorlab, ularni sotish maqsadida 32 betlik lug‘at-risola chop ettirgan. Risolada urug‘larning tavsifi, shifobaxsh xususiyatlari, parvarish usullari, narxlari hamda buyurtma uchun muallif manzili ko‘rsatilgan. Arab imlosida, turkiy-tatar tilida nashr etilgan ushbu risolaning 1911-yilda bosmadan chiqqan nusxalaridan biri aniqlangan. Risola butun Rossiya bo‘ylab tarqatilib, buyurtmalar nihoyatda ko‘p bo‘lgan. Izzatulla qori ko‘plab bilimli va tajribali gulchi shogirdlarni yetishtirgan. Uning faoliyatini o‘g‘li Zohidulla hamda shogirdlari davom ettirgan. Zohidulla To‘qmullinov (avlod familiyalari To‘qmullaboyev, To‘qmullinov, To‘qmullayev shaklida uchraydi) 1886-yilda tug‘ilgan. U ham masjid xonaqosida bolalarga ta‘lim bergan va gulchilik bilan shug‘ullangan. Uning “Gulchilik ishqibozlariga” nomli kitobi 1964-yilda Toshkentda “O‘zbekiston” davlat nashriyotida chop etilgan bo‘lib, unda bog‘ va gulxonalarda o‘simliklarni parvarish qilish usullari yoritilgan.

Namanganda Nuriddin hoji, Halimsho aka, Respublikada xizmat ko'rsatgan agronom Abduqahhor Jalilov, Abduqodir Nasriddinov, Abdurahmon Madrahimov, Abdusamad Abdullayev, Eshondada Alixonov, Ziyodulla To'xmullayev, Rahimjon Zaripov kabi mashhur usta gulchilar yetishib chiqqan.

Bog' direktori Hoshimjon Nurmatov Ikkinchi jahon urushi qatnashchisi bo'lib, har yili Yessentuki shahrida dam olgan. U yerda har bir fuqaro o'zi parvarish qilgan gullarni tuvaklarda uy oldiga qo'yishi, shahar rahbarlari esa eng saralarini ko'paytirishga topshiriq berishini kuzatgan. Direktorning tashabbusi bilan ushbu tajriba Namanganda ham amaliyotga joriy etildi. Shaharning ko'cha va yo'laklari bo'ylab gul ekish ommaviy tus oldi. Natijada gulzorlar maydoni qariyb 15 gektarga yetib, 800 dan ortiq gul turi parvarish qilindi. Bu davrda bog' hududida issiqxona ham tashkil etilib, qish oylarida ham turli gul navlari parvarish qilindi. Shuningdek, ikki qavatli muhtasham gul do'koni qurildi.

1961-yil 19-20-avgust kunlari Namanganda ilk gul bayrami - "Gul vistavkasi" o'tkazildi. Bu haqda "Namangan haqiqati" gazetasi sahifalarida e'lonlar berildi, bog' radiouzelida "Gul va gullar bayrami" nomli maxsus eshittirishlar tashkil etildi. Ko'rgazmada shahar markaziy shifoxonasi, energokombinat, 2-paxta tozalash zavodi, 3-maktab, yosh texniklar va naturalistlar stansiyasi ko'rgazmalari alohida e'tirof etildi. Ushbu davrda Namangan shahar rahbari Zohidjon Yo'ldoshev bo'lgan. Kelgusi, ya'ni 1962-yilda ham Namangan shahar rahbariyati tomonidan gulchilarga keng imkoniyatlar yaratildi. Jumladan, shaharning bosh rahbari Tursun Ro'ziboyev, ijroqo'm raisi Melixon Ibrohimova hamda bog' direktori Hoshimjon Nurmatov gulchilik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, gulchilar uchun a'lo darajadagi shart-sharoitlarni ta'minlashga alohida e'tibor qaratdilar.

"Namangan haqiqati" gazetasining 1962-yil 13-may sonida "Namangan gul shahri bo'lsin!" shiori ostida keng jamoatchilikka qaratilgan chaqiriq e'lon qilindi. Ushbu tashabbusni shaharning taniqli gulchilari — Eshondada Alixonov, Solixon Nosirov, Yo'ldosh Rahimov, Abdusamad Abdullayev, Yo'ldosh Obixonov, Abdurahim G'afforov, Aleksandra Maslennikova hamda Ramazon Murodrasulovlar qo'llab-quvvatladilar.

"Namangan gulchilarining shahardagi barcha mehnatkashlarga murojaati" nomli chiqishda ilgari surilgan "Qayerga bir tup gul o'tqazish mumkin bo'lsa, o'sha yerni gulsiz qo'ymaylik!" degan da'vat jamoatchilik qalbida katta aks-sado uyg'otdi. Natijada 1962-yil 18-19-avgust kunlari shaharda ikkinchi gul bayrami tantanali ravishda nishonlandi. Unda 15 ta tashkilot va 30 ga yaqin gul ishqibozlari faol ishtirok etdilar.

Toshkent teatr va rassomchilik institutining talabasi Po‘lat Jalilov birinchi va ikkinchi gul bayramlarining g‘olibi sifatida e‘tirof etildi. U o‘z davri fan va texnikasining yirik yutug‘i hisoblangan “Vostok-3” va “Vostok-4” fazo kemalarining muvaffaqiyatli parvozini jonli gullar orqali badiiy ifodalab bergan edi. Ikkinchi darajali mukofot agronom Abduqahhor Jalilov, Abduqodir Nasriddinov, shahar kommunal xo‘jaligi, 3-maktab hamda yosh texnik va naturalistlar stansiyasiga topshirildi. Uchinchi darajali mukofot esa 2-paxta tozalash zavodi, energokombinat va 15-g‘isht zavodlari boshqarmasiga nasib etdi. Aynan o‘sha yillardan boshlab an‘anaviy gul bayramining o‘tkazilish tartib-qoidalari, g‘oliblarni aniqlash va taqdirlash bilan bog‘liq standartlar ishlab chiqildi. Hozirga kelib gullar bayrami Namangan shahri va tumanlarda ham, bir oy davomida juda ko‘tarinki ruhda o‘tkazilmoqda.

Discussion

O‘zbekiston xalq yozuvchisi Abdulla Qahhor 1962-yilda “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida chop etilgan maqolasida Namangan shahri haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: “Kishi Namanganga kirgan zamoni bir narsani payqaydi: shahar gul shahri, bo‘ston shahar bo‘lib bormoqda. Gap gul va daraxtning ko‘pligida emas, balki har bir tup gul, har bir tup daraxtga bittadan ishqiboz gulchi-bog‘bon girgitton bo‘lib, ertayu kech shoxini tarab, bargini sanab turgandek tuyuladi”.

Darhaqiqat, Namangan gullari nafaqat mahalliy aholi, balki mamlakatimiz ijodkorlari orasida ham katta ilhom manbai bo‘lgan. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi Izzat Sultonov, O‘zbekiston xalq shoirlari — G‘afur G‘ulom, Zulfiya, Charxiy, Maqsud Shayxzoda, Mirtemir, Hamid G‘ulom, Asqad Muxtor, Husniddin Sharipov, Hakim Nazir, Nazarmat, Uyg‘un, Ramz Bobojon, Oydin Hojiyeva, Habib Sa‘dulla, shuningdek, O‘zbekiston xalq yozuvchilari — Turob To‘la, Said Ahmad, O‘tkir Hoshimov, Nosir Fozilov hamda O‘zbekiston xalq artistlari — Razzoq Hamroyev, Nabi Rahimov, Kamoliddin Rahimovlar Namangan gullariga bag‘ishlab she‘rlar, asarlar va qo‘shiqlar yaratganlar. Shuningdek, kosmonavt-uchuvchi Titov, Ittifoq Fanlar akademiyasi akademigi Keldish, “Kapital” asari muallifi Karl Marksning evarasi Rober Jan Longe, mashhur hind kinoaktyori Raj Kapurning o‘g‘li Rindhir Kapur, nemis jurnalisti Zid Zigmund, ukrain yozuvchisi Ivan Le, moskvalik mashhur shoira Rimma Kazakova hamda Tojikiston xalq shoiri Ota Otajonovlarning Namangan bog‘i va gulchiligi haqidagi dastxatlari bugungi kunda qimmatli tarixiy xotira sifatida saqlanmoqda.

Vaqt o‘tishi bilan Namanganda gul bayramining mazmun-mohiyati yanada kengayib bordi. Bu an‘anaga o‘nlab va yuzlab madaniy-ma‘rifiy tadbirlar uyg‘unlashtirildi. Gulchilik faqat shahar doirasida emas, balki tumanlar miqyosida

ham rivojlandi. Jahon gullari Namanganni o'ziga xos makon sifatida tanladi va bu yerda har yili yangi navlar yaratilmoqda. Bu jarayonni magnoliya guli misolida yaqqol ko'rish mumkin. 1967–1973-yillarda viloyatga rahbarlik qilgan Asadulla Xo'jayev shaharni obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Bu davrda Namangan shahri rahbari Qodirjon Mamarasulov hamda shahar obodonlashtirish idorasi rahbari Semyon Farajev Qora dengiz bo'yidan bir necha tup magnoliya ko'chatlarini olib kelganlar. Ko'chatlar viloyat ma'muriy idorasi ro'parasiga o'tqazilib, ularni mahalliy iqlimga moslashtirish uchun katta mehnat sarflangan: yozning jazirasida kuniga bir necha bor suv sepilib, Qora dengiz iqlimiga yaqin muhit yaratilgan, qishning izg'iridan esa o'rab-chirmab asrab qolingan. Natijada magnoliya Namangan zaminida muvaffaqiyatli ildiz otgan.

Bugungi kunga kelib gul bayrami mahalliy aholi va mehmonlar uchun nafaqat madaniy balki, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham manfaatli tadbirga aylanib ulgurdi. Gullar festivaliga tashrif buyurgan mehmonlar Namangan shahri va uning atrofida joylashgan tarixiy obidalar bilan ham tanishadilar. Jumladan, Mulla Qirg'iz madrasasi va maqbarasi, Xo'ja Amin ziyoratgohi, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi istirohat bog'i hamda "Afsonalar vodiysi" parki festival dasturining muhim qismini tashkil etadi. Mehmonlar turli attraksionlarda dam olib, namanganlik mohir oshpazlar tomonidan tayyorlangan shirin va lazzi taomlardan bahramand bo'ladilar. Xususan, choyxona palov, kosa somsa hamda Namangan brendiga aylangan shirmon non festival mehmonlari orasida alohida e'tirof etiladi. Shuning uchun ham gullar festivaliga tashrif buyuruvchi mehmonlar geografiyasi ham yildan-yilga kengayib bormoqda. Jumladan qo'shni viloyatlardan tashqari, MDH davlatlaridan hamda boshqa mintaqalardan ham mehmonlar soni ortib bormoqda.

CONCLUSION

Xulosa qilib aytganda, Namangan shahrida gullarga bo'lgan e'tibor va gulchilik an'analari chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ular asrlar davomida shakllanib, avloddan avlodga o'tib, uzluksiz davom etib kelmoqda. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida qayd etilgan ona tabiat va gulchilik bilan bog'liq estetik qarashlar, XIX asrda Namangan hududida gulchilikning keng rivoj topgani, shuningdek, XX asr o'rtalaridan boshlab gul bayramining ommaviy sayl va festival shakliga ega bo'lishi mazkur an'ananing uzviy davomiyligini ko'rsatadi.

Maqolada keltirilgan tarixiy va manbashunoslik ma'lumotlar Namanganda gulchilik faqat estetik hodisa emas, balki ijtimoiy-madaniy hayotning muhim tarkibiy qismi ekanini tasdiqlaydi. Gul bayramlari orqali jamoatchilikni obodonlashtirishga jalb etish, shaharning me'moriy qiyofasini yaxshilash, ekologik muhitni sog'lomlashtirish bilan bir qatorda, aholi ongida go'zallik va tabiatga ehtirom

tuyg'ularini mustahkamlashga erishilgan. Shuningdek, Namangan gullar bayramining mazmun-mohiyati yillar davomida kengayib, u mahalliy sayl doirasidan chiqib, xalqaro madaniy tadbir darajasiga ko'tarilgani ayni haqiqatdir. Festival doirasida tarixiy obidalar, milliy taomlar va xalq hunarmandchiligining namoyish etilishi ushbu tadbirning turizm salohiyatini oshirib, Namanganning boy madaniy merosini keng jamoatchilikka tanitishga xizmat qilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, Namangandagi gullar bayrami nafaqat hududiy madaniy an'ana, balki milliy qadriyatlar, ekologik tarbiya va madaniy turizmni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi kompleks ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida baholanishi ko'rilishi lozim. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida xalq sayllari, madaniy festivallar va ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini o'rganishga qaratilgan ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Bobur, Zahiriddin Muhammad. (2002). *Boburnoma*. Toshkent.
2. Zahiriddin Muhammad. (2014). *Bobur ensiklopediyasi*. Toshkent: Sharq.
3. Olim, Sultonmurod. (2008). *Bayramlarimiz*. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Sulaymonov, M., Xodorova, G., & Rohataliev, A. (2024). Xalq sayllari – tarbiya manbai. In *Jizzax xalqaro anjumani materiallari* (JDPI 50 yilligiga bag'ishlangan anjuman). Jizzax.
5. Sulaymonov, M., Xodorova, G., & Rohataliev, A. (2024). Xalq sayllari – tarbiya manbai. *NamDU ilmiy axborotnomasi*, 11, 550–555.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. (2023). (Vol. 4). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
7. Sulaymonov, M., & Sulaymonova, H. (2025). *Namangan flowers: From local tradition to international cultural festival*. В Т. V. Smirnova (Ed.), *Цифровая трансформация образования: вызовы и перспективы XXI века: материалы международной научно-практической конференции* (12 декабря 2025 г., Москва). Москва: ЦПМ «Академия просвещения».

ABDURAUF FITRAT'S LEGACY IN THE STUDY OF UZBEK CLASSICAL MUSIC AND ITS SCHOLARLY SIGNIFICANCE

Botirov Sirojiddin Bakhodirovich

Faculty of National Costume and Art,
1st year master's student

ABSTRACT

This article examines Abdurauf Fitrat's contribution to the study of Uzbek classical music based on his seminal work "Uzbek Classical Music and Its History." The study analyzes Fitrat's interpretation of the formation of Uzbek classical music, the theoretical foundations of the maqom system, and its place within the broader framework of Eastern musical traditions. Fitrat conceptualizes Uzbek music not as an isolated phenomenon but as a coherent and historically developed system grounded in shared Eastern musical principles while maintaining distinct national characteristics. Through a historical and analytical approach, the article highlights the scholarly significance of Fitrat's ideas and their relevance to contemporary musicological research.

Keywords: *Abdurauf Fitrat, Uzbek classical music, maqom, Shashmaqom, Eastern music, music theory.*

Introduction

Uzbek classical music constitutes an integral component of Eastern musical culture and represents a complex artistic system shaped over centuries through stable performance traditions, theoretical principles, and aesthetic experience. The scholarly investigation of this musical heritage entered a new stage in the early twentieth century, particularly through the intellectual efforts of Jadid thinkers. Among them, Abdurauf Fitrat stands out as one of the first scholars to approach Uzbek musical heritage from a systematic and theoretical perspective.

In his work "Uzbek Classical Music and Its History", Fitrat presents Uzbek music as a highly structured artistic system rather than a spontaneous cultural phenomenon. He situates Uzbek classical music within the general framework of Eastern music by emphasizing shared theoretical elements such as the twelve-maqom system, rhythmic patterns (*usul*), and modal structures (*parda*). At the same time, Fitrat underscores the stylistic distinctiveness of Uzbek music, highlighting its independent development within the broader Eastern musical tradition.

A central focus of Fitrat's study is the Shashmaqom system, which he identifies as the core model of Uzbek classical music. By analyzing its internal structure –

comprising mushkilot, nasr, and ufar sections – Fitrat interprets Shashmaqom not merely as a performance tradition but as the product of a long historical process of musical and intellectual development. This approach enables a deeper understanding of Uzbek classical music as a historically grounded and theoretically coherent system.

In this context, the purpose of the present article is to analyze Abdurauf Fitrat's scholarly views on Uzbek classical music, to assess his contribution to music theory, and to demonstrate the enduring academic significance of his legacy in modern musicological studies.

Methods

This study is based on Abdurauf Fitrat's work "Uzbek Classical Music and Its History," which serves as the primary source for analyzing the formation and theoretical foundations of Uzbek classical music. To achieve the research objectives, a set of complementary qualitative research methods was employed.

Historical-analytical method. This method was used to examine the historical development of Uzbek classical music within the broader context of Eastern musical traditions. Fitrat's interpretations of the twelve-maqom system, as well as his discussion of the historical evolution of maqom practice, were analyzed to identify the continuity and transformation of musical thought over time.

Theoretical-descriptive method. Key musicological concepts articulated by Fitrat – such as maqom, usul (rhythmic patterns), and parda (modal structure) – were examined through theoretical description. This approach enabled a systematic explanation of the internal structure of the Shashmaqom system, including its division into mushkilot, nasr, and ufar sections, and clarified their functional roles within Uzbek classical music.

Comparative-analytical method. Uzbek classical music, as conceptualized by Fitrat, was comparatively analyzed alongside Turkish, Arab, and Persian musical traditions. This method allowed for the identification of both shared theoretical foundations and distinctive stylistic features, thereby demonstrating the position of Uzbek music as an integral yet independent component of Eastern musical culture.

Logical synthesis method. The findings derived from the above methods were systematized through logical synthesis. This method facilitated the integration of historical and theoretical observations into a coherent scholarly framework, highlighting the scientific value of Fitrat's contribution to the study of Uzbek classical music.

The combined application of these methods ensured a comprehensive and academically grounded assessment of Abdurauf Fitrat's legacy and its significance for contemporary musicological research.

Results

The analysis of Abdurauf Fitrat's "Uzbek Classical Music and Its History" reveals several significant findings regarding the theoretical structure, historical development, and scholarly interpretation of Uzbek classical music. Fitrat's work demonstrates that Uzbek classical music is not a spontaneous or purely oral tradition, but rather a systematically developed art form grounded in well-defined theoretical principles.

First, the study confirms that Fitrat conceptualizes Uzbek classical music within the general framework of Eastern musical theory. He consistently emphasizes that the foundations of Eastern music – particularly the twelve-maqom system – constitute a shared theoretical basis for Turkic, Arab, and Persian musical cultures. However, despite this common foundation, Fitrat clearly identifies stylistic and structural distinctions that differentiate Uzbek music from other Eastern traditions. According to his analysis, these differences emerge primarily at the level of performance practice, melodic development, and rhythmic organization, rather than at the level of basic theory.

Second, Fitrat's examination of the Shashmaqom system establishes it as the central model of Uzbek classical music. The results show that Fitrat does not treat Shashmaqom merely as a collection of musical pieces, but as a coherent and hierarchically organized system. He identifies its three principal structural components – mushkilot, nasr, and ufar – and demonstrates their functional interdependence. According to Fitrat, mushkilot represents the instrumental and introductory foundation of the maqom, nasr integrates vocal performance with instrumental accompaniment, and ufar embodies the dynamic and performative culmination of the maqom cycle. This tripartite structure reflects a mature musical logic developed through long historical practice.

Third, the findings highlight Fitrat's detailed treatment of rhythmic organization (usul). His analysis shows that Uzbek classical music historically relied on complex rhythmic patterns derived from earlier Eastern musical theory, which were later simplified in performance practice. Fitrat traces the transformation from original rhythmic formulas such as tan-tana-tanan to more condensed patterns expressed through percussion syllables like bum and bak. This observation reveals a process of adaptation in which theoretical complexity was gradually adjusted to practical performance conditions without undermining the structural integrity of the music.

Fourth, Fitrat's discussion of modal structure (parda) demonstrates the scientific depth of Eastern music theory and challenges assumptions about its lack of analytical rigor. By referring to earlier scholars such as Abd al-Rahman Jami, Fitrat underscores

that the division and placement of pitches were based on precise proportional and mathematical principles. The results indicate that Fitrat regarded the study of parda not only as a historical inquiry but also as a necessary foundation for the restoration and correct performance of classical instruments, particularly the tanbur.

Finally, the analysis reveals Fitrat's clear distinction between classical maqom-based music and folk musical traditions. While acknowledging the artistic value of folk songs and melodies, Fitrat argues that they operate according to different principles and should not be evaluated using the same theoretical criteria as Shashmaqom. This distinction allows for a more nuanced understanding of Uzbek musical culture, in which classical and folk traditions coexist as parallel yet interconnected domains.

Overall, the results demonstrate that Abdurauf Fitrat's work provides a comprehensive and methodologically consistent framework for understanding Uzbek classical music. His integration of historical sources, theoretical analysis, and critical reflection positions his legacy as a foundational contribution to modern Uzbek musicology and to the broader study of Eastern musical traditions. Uzbek classical music. His integration of historical sources, theoretical analysis, and critical reflection positions his legacy as a foundational contribution to modern Uzbek musicology and to the broader study of Eastern musical traditions.

Discussion

The findings of this study confirm that Abdurauf Fitrat's approach to Uzbek classical music represents a foundational moment in the formation of national musicology. Unlike earlier descriptive or purely ethnographic accounts, Fitrat's work demonstrates a conscious effort to frame Uzbek classical music within a rigorous theoretical and historical paradigm. This places his scholarship in direct dialogue with both classical Eastern music theory and modern academic standards of analysis.

One of the most significant aspects of Fitrat's contribution lies in his balanced interpretation of universality and particularity. While acknowledging that Uzbek classical music shares core theoretical principles with the broader Eastern musical tradition – such as the twelve-maqom system – Fitrat consistently resists reducing Uzbek music to a mere regional variant of Arab, Persian, or Turkish models. Instead, he emphasizes stylistic differentiation, performance logic, and historical development as decisive factors that define Uzbek music as an autonomous artistic system. This perspective remains highly relevant in contemporary musicology, where debates surrounding cultural hybridity and national specificity continue to be central.

Fitrat's conceptualization of Shashmaqom further reinforces this scholarly significance. By interpreting Shashmaqom as a structurally coherent system rather

than an accumulation of separate compositions, Fitrat anticipates later systemic and structuralist approaches in musicological research. His division of the maqom cycle into mushkilot, nasr, and ufar not only reflects performance practice but also reveals an underlying musical logic that governs progression, emotional intensity, and formal balance. This interpretation allows Shashmaqom to be analyzed as an integrated whole, comparable to large-scale musical forms in other classical traditions.

The discussion of rhythmic transformation (*usul*) in Fitrat's work also deserves particular attention. His observation that complex rhythmic formulas gradually evolved into simplified patterns highlights an important dynamic between theory and practice. Rather than interpreting this transformation as degeneration, Fitrat views it as a functional adaptation shaped by social and performative conditions. This insight aligns with modern ethnomusicological perspectives that recognize musical change as a natural and context-dependent process, rather than a loss of authenticity.

Equally important is Fitrat's engagement with modal theory (*parda*), which challenges long-standing assumptions about the supposed lack of scientific precision in Eastern music. By referencing earlier scholars such as Jami and emphasizing proportional and mathematical reasoning in pitch organization, Fitrat reasserts the intellectual depth of Eastern musical thought. His concern with the correct placement of frets on instruments such as the *tanbur* demonstrates that his work was not only historical or theoretical but also oriented toward practical reconstruction and preservation of classical performance standards.

Finally, Fitrat's clear differentiation between classical maqom-based music and folk traditions contributes to a more nuanced understanding of Uzbek musical culture. While he values folk music as an authentic expression of popular sentiment, he insists on distinct analytical frameworks for folk and classical genres. This distinction prevents methodological confusion and enables a more accurate evaluation of each tradition on its own terms—a principle that remains methodologically sound in contemporary scholarship.

In light of these considerations, Fitrat's legacy can be understood not merely as an early attempt at documenting Uzbek music, but as a comprehensive scholarly project that integrates history, theory, and critical reflection. His work continues to provide a conceptual foundation for modern research on Uzbek classical music and contributes meaningfully to broader discussions within Eastern and comparative musicology.

Conclusion

This study has demonstrated that Abdurauf Fitrat's "Uzbek Classical Music and Its History" represents a foundational scholarly contribution to the study of Uzbek

classical music. Through a systematic and historically grounded approach, Fitrat conceptualized Uzbek music as a coherent theoretical system shaped by long-term cultural, intellectual, and artistic processes, rather than as a collection of isolated or purely oral practices.

The analysis confirms that Fitrat successfully situated Uzbek classical music within the broader framework of Eastern musical theory while simultaneously emphasizing its stylistic autonomy and national specificity. His interpretation of the Shashmaqom system as an integrated structural model – comprising mushkilot, nasr, and ufar – provides a clear analytical framework that remains relevant for contemporary musicological research. Moreover, his discussions of usul and parda reveal the depth, precision, and intellectual rigor of Eastern music theory, challenging reductive assumptions about its scientific foundations.

Fitrat's distinction between classical maqom traditions and folk music further contributes to a nuanced understanding of Uzbek musical culture, allowing each domain to be evaluated according to its own aesthetic and theoretical principles. This methodological clarity strengthens the scholarly value of his work and aligns it with modern approaches in ethnomusicology and comparative music studies.

In conclusion, Abdurauf Fitrat's legacy extends beyond historical documentation; it constitutes a comprehensive scholarly paradigm that integrates theory, history, and critical reflection. His work continues to serve as an essential reference for the study of Uzbek classical music and offers enduring insights for broader discussions within Eastern and global musicology.

REFERENCES

1. Fitrat, A. (1926). O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Samarqand: O'zbeklarni o'rganish qo'mitasi.
2. Karomatov, F. (1972). O'zbek xalq musiqa merosi. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Rajabiy, Y. (1963). Shashmaqom. Toshkent: O'zbek davlat nashriyoti.
4. Qodirov, T. (2008). O'zbek maqom san'ati tarixi. Toshkent: Musiqqa nashriyoti.
5. Matyakubov, O. (2004). Maqomot asoslari. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
6. To'xtasinov, N. (2015). O'zbek mumtoz musiqasi va ijrochilik an'analari. Toshkent: Fan va texnologiya.

DIGITAL COMPETENCE IN MODERN MUSIC EDUCATION: A NEW MODEL OF TEACHER PROFESSIONAL ACTIVITY

Ruzmatov Orif Husan ugli

Faculty of National Costume and Art,
1st year master's student

ABSTRACT

This article examines the role and significance of digital competence in modern music education. It substantiates the formation of a new model of music teacher professional activity based on the integration of digital technologies into the educational process. The study analyzes the conceptual framework of digital competence, its structural components, and its manifestation in music teaching practice. Particular attention is paid to methodological approaches and practical mechanisms aimed at enhancing the effectiveness of music education in a digital learning environment.

Keywords: music education, digital competence, music teacher, innovative pedagogy, digital technologies, interactive learning.

ЦИФРОВАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ МУЗЫКАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ: НОВАЯ МОДЕЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются роль и значение цифровой компетентности в системе современного музыкального образования. Обосновывается формирование новой модели профессиональной деятельности учителя музыки на основе интеграции цифровых технологий в образовательный процесс. Анализируются содержание и структурные компоненты цифровой компетентности, а также особенности её реализации в педагогической практике. Особое внимание уделяется методическим подходам и практическим механизмам повышения эффективности музыкального образования в цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: музыкальное образование, цифровая компетентность, учитель музыки, инновационная педагогика, цифровые технологии, интерактивное обучение.

INTRODUCTION

The rapid development of digital technologies has significantly transformed contemporary education, redefining the professional roles and competencies required of teachers. In this context, music education is no longer limited to traditional instructional methods based on live performance and theoretical explanation. Instead, it increasingly incorporates digital tools, multimedia resources, and interactive platforms that enhance both teaching and learning processes. As a result, the professional activity of music teachers requires a new model grounded in digital competence.

Digital competence in music education encompasses the ability to effectively use digital technologies for pedagogical purposes, including the creation, adaptation, and presentation of musical content, as well as the organization of interactive learning environments. Through audio-visual materials, digital notation software, and virtual instruments, music teachers are able to enrich instructional content, improve students' musical perception, and foster creative engagement. Consequently, digital competence has become a key factor influencing the quality and effectiveness of modern music education.

Despite the growing availability of digital resources, many music teachers experience difficulties in integrating digital technologies into their professional practice. These challenges are often related to insufficient methodological guidance, limited practical experience, and the absence of a systematic approach to developing digital competence. Therefore, the issue of forming a new model of music teacher professional activity based on digital competence remains a pressing pedagogical problem.

This article aims to analyze the role of digital competence in modern music education and to substantiate a new model of music teacher professional activity. The study focuses on identifying the structural components of digital competence, examining its pedagogical potential, and outlining practical mechanisms for its effective implementation in music teaching practice.

METHODS

This study employed a qualitative and descriptive research design aimed at examining the role of digital competence in modern music education and identifying effective mechanisms for its development among music teachers. The methodological framework was grounded in a competence-based and pedagogical systems approach, which allowed for a comprehensive analysis of digital competence as an integral component of music teacher professional activity.

The research methods included theoretical analysis of scholarly literature on music education, digital pedagogy, and teacher professional competence. This analysis enabled the identification of key conceptual approaches to digital competence and its application within the context of music teaching. In addition, comparative analysis was used to examine different pedagogical models and practices related to the integration of digital technologies in music education.

RESULTS

The results of the study demonstrate that the integration of digital competence into music teachers' professional activity significantly influences the quality and effectiveness of music education. The findings reveal that music teachers who systematically employ digital tools in their instructional practice exhibit higher levels of pedagogical flexibility, methodological diversity, and student engagement compared to those relying predominantly on traditional teaching methods.

One of the key findings indicates that digital competence enhances the structural organization of music lessons. Teachers utilizing digital notation software, audio-editing applications, and multimedia presentations were able to present musical material in a more coherent and visually accessible form. This approach facilitated students' understanding of musical structures, rhythmic patterns, and harmonic relationships, particularly in theoretical and analytical components of music education.

The results also show a positive correlation between the use of digital audio-visual resources and the development of students' musical perception. Recorded musical examples, interactive listening tasks, and visualized sound representations contributed to improved auditory discrimination and deeper interpretative awareness among students. In practice, students demonstrated greater accuracy in identifying melodic lines, rhythmic variations, and expressive elements when digital resources were integrated into the learning process.

Furthermore, the findings highlight the role of digital technologies in fostering creative activity within music education. The use of virtual instruments and music composition software enabled students to engage in creative experimentation beyond the limitations of traditional classroom settings. Teachers reported increased student motivation and participation during tasks involving digital composition, arrangement, and improvisation. These activities promoted independent learning and supported the development of creative thinking skills.

Another significant result concerns the transformation of teacher–student interaction. Digital platforms and interactive tools facilitated more dynamic communication and feedback mechanisms. Music teachers were able to provide

timely and individualized feedback through digital recordings and annotated materials, which contributed to the improvement of students' performance skills. This shift toward interactive pedagogical communication strengthened the learner-centered nature of music education.

The study also identified challenges related to the uneven level of digital competence among music teachers. While experienced users demonstrated confident integration of digital tools, others faced difficulties associated with limited technical skills and insufficient methodological support. This disparity affected the consistency of digital technology use across music education practices, underscoring the necessity of targeted professional development programs.

Importantly, the results confirm that systematic development of digital competence contributes to the formation of a new model of music teacher professional activity. This model is characterized by the ability to design digital learning environments, adapt teaching strategies to technological contexts, and apply innovative pedagogical solutions. Teachers operating within this model demonstrated greater adaptability to contemporary educational demands and improved instructional outcomes.

Overall, the findings provide empirical and pedagogical evidence that digital competence serves as a fundamental factor in modernizing music education. The effective integration of digital technologies not only enhances instructional efficiency but also supports students' musical development, creativity, and engagement.

DISCUSSION

The findings of this study confirm that digital competence plays a decisive role in shaping a new model of professional activity for music teachers in modern educational contexts. The results align with contemporary pedagogical research emphasizing that digital technologies, when applied systematically, enhance both instructional quality and learning outcomes in arts education. In particular, the integration of digital tools in music teaching supports a shift from teacher-centered instruction to a more interactive and learner-centered educational environment.

The observed improvement in lesson organization and content presentation supports the view that digital technologies function not merely as technical aids, but as pedagogically meaningful instruments. The use of digital notation software and multimedia resources allows music teachers to visualize abstract musical concepts, thereby facilitating deeper cognitive engagement. This finding is consistent with competence-based education theory, which highlights the importance of multimodal learning experiences in developing complex subject-specific skills.

The positive impact of audio-visual resources on students' musical perception further reinforces the pedagogical value of digital competence in music education. Enhanced listening accuracy and interpretative skills indicate that digital environments can effectively support the development of musical hearing and analytical abilities. This suggests that digital tools expand traditional listening practices by offering repeatability, visual reinforcement, and individualized pacing, which are essential for differentiated instruction.

The study also demonstrates that digital technologies significantly contribute to the development of students' creative potential. The incorporation of virtual instruments and composition software enabled learners to actively participate in creative processes, such as composing and arranging music. This result supports constructivist pedagogical approaches, which emphasize learning through active creation rather than passive reception. In this regard, digital competence empowers music teachers to design learning tasks that foster creativity, autonomy, and reflective thinking.

Another important aspect revealed in the discussion is the transformation of pedagogical interaction. Digital feedback mechanisms and interactive platforms enhanced communication between teachers and students, promoting continuous assessment and personalized support. This development corresponds with modern educational paradigms that prioritize formative assessment and individualized learning trajectories, particularly in skill-based disciplines such as music.

At the same time, the study highlights existing challenges related to unequal levels of digital competence among music teachers. Limited technical proficiency and insufficient methodological training remain significant barriers to the effective integration of digital technologies. These findings underscore the necessity of systematic professional development programs that address not only technical skills but also pedagogical strategies for digital integration.

Overall, the discussion confirms that digital competence is not an auxiliary skill but a core component of music teacher professionalism in the digital era. The transition toward a new model of professional activity requires institutional support, continuous training, and methodological guidance. Without these conditions, the potential of digital technologies in music education cannot be fully realized.

CONCLUSION

The results confirm that digital tools contribute not only to the technical modernization of music lessons but also to meaningful pedagogical transformation. Through the use of multimedia resources, digital notation software, and interactive platforms, music teachers are able to improve students' musical perception, analytical

skills, and creative expression. These outcomes indicate that digital competence directly influences both cognitive and artistic aspects of music education.

Moreover, the study highlights that the development of digital competence supports the formation of a new model of music teacher professional activity. This model is characterized by pedagogical adaptability, innovative instructional design, and continuous reflective practice within a digital learning environment. Teachers operating within this model demonstrate greater professional flexibility and readiness to implement student-centered approaches.

At the same time, the identified disparities in digital competence among music teachers emphasize the need for systematic professional development. Targeted training programs, methodological support, and institutional investment in digital infrastructure are essential to ensure the sustainable integration of digital technologies into music education.

In conclusion, strengthening digital competence among music teachers is a strategic priority for the modernization of music education. Its consistent development not only improves teaching effectiveness but also contributes to the overall quality and relevance of music education in the digital era.

REFERENCES

1. Karimov, N. Pedagogik innovatsiyalar va zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: Ta’lim nashriyoti, 2020.
2. Islomov, F. Ta’lim jarayonini loyihalash va boshqarish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Abdullayev, B. Boshlang’ich ta’lim metodikasi. – Toshkent: O’qituvchi, 2022.
4. Qodirov, S. Ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish. – Toshkent: Ilm, 2019.
5. Karimov, N., & Raximova, D. Pedagogik texnologiyalar va raqamli ta’lim. – Toshkent: Ta’lim nashriyoti, 2021.
6. O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Umumiy o’rta ta’limda raqamli texnologiyalarni joriy etish bo’yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent, 2020.
7. O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi. Ta’lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
8. Jo’rayev, R. Pedagogik kompetensiya va uning rivojlanish mexanizmlari. – Toshkent: Fan, 2018.
9. Mavlonova, R., Raxmankulova, N., & Vohidova, N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: O’q’qituvchi, 2008.
10. To’raqulov, O. Musiqa ta’limi metodikasi. – Toshkent: O’qituvchi, 2015.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF UZBEK MAQOM ART

Zakirjonova Sarvinoz Bakir kizi

Faculty of National Costume and Art,

1st year master's student

ABSTRACT

This article analyzes the historical formation and stages of development of Uzbek maqom art. The study is based on classical Eastern music-theoretical sources, Soviet-era musicological works, and contemporary scholarly research. Particular attention is paid to the origins of maqom art, its connection with court culture, and the process of formation of the Shashmaqom system. The article also examines the regional characteristics of maqom performance and the historical evolution of its traditional forms. The research findings reveal the role and historical significance of maqom art within the framework of Uzbek national musical heritage.

Keywords: *maqom art; Shashmaqom; Uzbek traditional music; musical heritage; historical development of maqom.*

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОГО ИСКУССТВА МАКОМА

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются историческое формирование и этапы развития узбекского искусства макома. Исследование основано на восточных музыкально-теоретических источниках, трудах советского периода по музыковедению, а также современных научных исследованиях. Особое внимание уделяется происхождению макомного искусства, его связи с дворцовой культурой и процессу формирования системы шашмакома. Рассматриваются региональные особенности макомного исполнительства и историческая эволюция его традиционных форм. Результаты исследования раскрывают место и историческое значение макомного искусства в системе узбекского национального музыкального наследия.

Ключевые слова: *искусство макома; шашмаком; узбекская традиционная музыка; музыкальное наследие; историческое развитие макома.*

INTRODUCTION

Maqom art represents one of the most ancient and complex layers of Eastern musical thought, having developed over centuries in close connection with the artistic

and aesthetic worldview, historical memory, and cultural heritage of the Uzbek people. Maqoms function not only as individual musical works but also as a comprehensive artistic system based on specific modal (lad), rhythmic (usul), structural, and performance principles. In this regard, an academically grounded analysis of the historical stages of development of maqom art remains a highly relevant scholarly task.

According to academic studies, Uzbek maqom art achieved its most complete form through the Shashmaqom system, whose theoretical and practical foundations are deeply rooted in the traditions of medieval Eastern musicology. The works of scholars such as Is'hoq Rajabov, Yunus Rajabiy, and Otanazar Matyakubov provide detailed analyses of the origins of maqoms, their modal – tonal structures, rhythmic organization, and performance characteristics based on historical sources. In particular, the performance traditions of Shashmaqom that developed in the Bukhara, Khorezm, and Fergana – Tashkent regions clearly reflect the regional dynamics of maqom art.

Contemporary scholarly research increasingly interprets the study of the historical development of maqom art in relation to the preservation of its authentic performance style and artistic integrity. In particular, Matyakubov's studies emphasize that maqom art historically evolved primarily through oral tradition, a factor that contributed to the preservation of distinctive melodic patterns, ornamental elements, and performance styles. This perspective allows maqom art to be understood not merely as musical heritage, but as a complex historical and cultural phenomenon.

Therefore, the present article aims to analyze the historical stages of development of Uzbek maqom art on the basis of scholarly sources, to identify the key factors that influenced its formation, and to reveal the historical significance of maqom art within the context of Uzbek national musical heritage.

Methods

This study employs a qualitative research design based on historical and musicological analysis. The methodological framework is grounded in the principles of historical source criticism and comparative musicology, allowing for a systematic examination of the development of Uzbek maqom art across different historical periods.

Primary attention is given to the analysis of scholarly works devoted to the theory, history, and performance practice of maqom art, particularly Shashmaqom. The research draws upon the academic contributions of Is'hoq Rajabov, Yunus Rajabiy, and Otanazar Matyakubov, whose studies are considered foundational for

understanding the modal structure, rhythmic organization, and historical evolution of Uzbek maqoms. These works are examined through textual analysis in order to identify key theoretical concepts, terminological approaches, and interpretations of maqom development.

A historical-chronological method is applied to trace the major stages in the formation and transformation of maqom art, from its roots in medieval Eastern musical thought to its classical institutionalization within the Shashmaqom system. This approach makes it possible to situate maqom art within broader cultural and historical processes, including regional differentiation and continuity of performance traditions.

In addition, a comparative method is used to analyze regional maqom traditions associated with the Bukhara, Khorezm, and Fergana–Tashkent schools. By comparing their structural, modal, and performance characteristics as described in scholarly literature, the study identifies both shared foundations and region-specific features of maqom practice.

Finally, a conceptual-analytical approach is employed to examine the role of oral transmission in the preservation and evolution of maqom art. Particular emphasis is placed on Matyakubov's interpretation of oral tradition as a key factor shaping melodic patterns, ornamental elements, and performance styles. This methodological combination enables maqom art to be analyzed not only as a musical system, but also as a historically embedded cultural phenomenon.

Results

The results of the study demonstrate that the historical development of Uzbek maqom art represents a continuous, complex, and internally regulated process governed by stable artistic and theoretical principles. The analysis confirms that maqom art emerged within the framework of Eastern musical thought and initially evolved in close connection with court culture. The courtly environment played a decisive role in the formation and refinement of modal – pitch systems, rhythmic organization, and formal structures of maqoms. The findings indicate that, from its earliest stages, maqom art was based on professional performance traditions and cannot be regarded as a spontaneous or incidental musical phenomenon, but rather as a historically established and conceptually coherent artistic system.

The research reveals that the Shashmaqom system occupies a central position in the historical development of Uzbek maqom art. The internal sequence of its constituent sections, their structural coherence, and their consistency in terms of modal and rhythmic organization indicate that Shashmaqom is the result of a prolonged historical process[6, 43-48]. The findings confirm that, during the

formation of Shashmaqom, theoretical musical concepts and practical performance experience developed in close interaction, ultimately giving rise to a highly integrated musical complex. This circumstance provides scholarly justification for considering Shashmaqom as a foundational model that shaped the subsequent evolution of Uzbek maqom traditions.

The results also clarify the regional dimension of maqom development. Although maqom traditions formed in the Bukhara, Khorezm, and Fergana – Tashkent regions share a common theoretical foundation, they exhibit notable differences in performance style, melodic ornamentation, timbral expression, and structural interpretation[3, 8-10]. In particular, the Bukhara tradition preserved the classical form of the Shashmaqom system, maintaining its structural integrity and canonical features. Khorezm maqoms, by contrast, are distinguished by rhythmic intensity, sharper melodic contours, and a distinctive performance manner[4, 16-21]. The Fergana–Tashkent maqom traditions emphasize lyrical expression and a close integration of melody and poetic text. These findings demonstrate that the historical development of maqom art did not follow a single linear trajectory, but unfolded through diverse regional cultural environments, each contributing unique artistic features.

The analysis confirms the decisive role of oral tradition in the historical evolution of maqom art. Through oral transmission, maqoms were passed down from generation to generation, allowing performers to develop individual interpretations, ornamental techniques, and stylistic nuances[1, 17]. At the same time, the results show that oral transmission did not undermine the fundamental structure of maqom art. On the contrary, it ensured the preservation of its internal stability. Core modal – pitch frameworks, rhythmic patterns, and formal principles were largely maintained through oral practice, highlighting the resilience of the maqom system.

The study further clarifies the interdependence of theoretical and practical dimensions in maqom art. Musical-theoretical concepts emerged directly from performance practice, while accumulated performance experience continuously enriched theoretical understanding. The results indicate that, in the historical development of maqom art, there was no rigid separation between theory and practice; instead, they functioned as mutually reinforcing components[8, 3]. This dynamic interaction constituted a crucial factor in maintaining the internal coherence and artistic.

In addition, the findings demonstrate that maqom art evolved through adaptation to changing socio-cultural conditions. Although shifts in social environment, cultural demands, and historical circumstances influenced performance contexts and

interpretative approaches, the fundamental artistic principles and aesthetic criteria of maqom art were preserved. This adaptability, combined with structural continuity, provides scholarly evidence for the historical stability and cultural resilience of the maqom tradition[5, 21].

Overall, the results indicate that the historical development of Uzbek maqom art constitutes a complex, multi-layered, and continuous process. Throughout its evolution, maqom art preserved its theoretical foundations, performance traditions, and artistic unity while undergoing gradual enrichment. These findings confirm the necessity of analyzing maqom art not merely as a musical phenomenon, but as a broader historical and cultural system embedded within the intellectual and artistic heritage of Uzbek society.

Discussion

The discussion of the research findings demonstrates that the historical development of Uzbek maqom art should not be understood as a random or fragmented process, but rather as a complex and coherent cultural phenomenon governed by internal laws of development. This perspective confirms the necessity of interpreting maqom art not solely within the framework of performance practice, but within a broader historical, aesthetic, and cultural context. The long-term preservation of maqom traditions over centuries can be scientifically explained by their internally stable structural organization, modal – pitch systems, and formal integrity.

The analysis further confirms that the central position of the Shashmaqom system in the historical development of Uzbek maqom art is not accidental. As indicated by the research results, Shashmaqom represents not merely a collection of individual maqoms, but a logically interconnected musical–philosophical system. This system emerged as a synthesis of theoretical concepts characteristic of Eastern musical thought and long-standing performance practice. From this perspective, Shashmaqom may be regarded as a “core model” of Uzbek maqom art, as it provided both theoretical and practical foundations for the development of other regional maqom traditions[9, 13-18].

With regard to regional maqom traditions, the discussion demonstrates that the differences observed between the Bukhara, Khorezm, and Fergana – Tashkent schools do not indicate fragmentation within maqom art. On the contrary, these differences reflect the adaptation and enrichment of a unified musical system within diverse cultural environments. The Bukhara tradition embodies classical stability and formal balance, while Khorezm maqoms are characterized by dynamism and rhythmic intensity. The Fergana – Tashkent maqom traditions emphasize melodic lyricism, expressive nuance, and a close integration of melody and poetic text. These

features reveal the broad internal developmental potential of maqom art as a living artistic system[1].

The role of oral tradition in the development of maqom art also allows for important scholarly conclusions. Based on the research findings, it can be argued that oral transmission, which is often viewed in academic literature as a threat to stability, manifests an opposite function in the context of Uzbek maqom art. Oral tradition preserved the fundamental modal – pitch structures of maqoms while simultaneously enabling the enrichment of performance interpretations. Therefore, oral transmission should not be regarded as a weakness of maqom art, but rather as a key factor that ensured its historical vitality and continuity[2, 55].

The discussion also highlights the relationship between theory and practice in maqom art as a matter of particular significance. The findings indicate that theoretical knowledge in maqom art did not exist independently of performance practice. Instead, musical-theoretical concepts emerged directly from performance processes and evolved in close interaction with practical experience[5, 18]. This characteristic distinguishes maqom art from Western musical traditions based on rigid written systems and may be considered a defining feature of its historical and cultural development model.

Furthermore, the relationship between maqom art and broader socio-cultural processes occupies an important place in the discussion. According to the research results, political, cultural, and social changes in different historical periods influenced the external forms and contexts of maqom performance, yet did not undermine its core artistic essence[8,46].

This demonstrates the high degree of adaptability inherent in maqom art, a quality that constitutes one of the principal reasons for its survival and continued relevance up to the present day.

Overall, the discussion confirms the necessity of interpreting the historical development of Uzbek maqom art as a comprehensive cultural phenomenon. Maqom art manifests not only as a musical practice, but as a complex system reflecting historical memory, aesthetic values, and cultural identity. Consequently, the scholarly study of maqom art should approach it not as a mere collection of melodies or performance forms, but as an organically

Conclusion

The findings of this study demonstrate that the historical development of Uzbek maqom art constitutes a continuous process grounded in internal principles and closely connected with national musical thought. Maqom art did not emerge spontaneously; rather, it evolved over a long historical period into an integrated

artistic system characterized by a refined modal – pitch structure, rhythmic organization, and formal coherence.

The Shashmaqom system was identified as the central model of Uzbek maqom art, serving as the foundation for the development of regional maqom traditions. Although the Bukhara, Khorezm, and Fergana – Tashkent maqom traditions share a common theoretical basis, they display distinct historical features in performance practice and artistic interpretation. This diversity confirms the dynamic and multi-faceted nature of maqom art.

The study also reveals that maqom art historically developed primarily through oral tradition, a factor that ensured both its artistic unity and long-term stability. The close interconnection between theoretical concepts and performance practice defined a distinctive developmental model unique to maqom art.

Overall, Uzbek maqom art represents a significant component of national musical heritage and should be understood not merely as a musical phenomenon, but as a comprehensive historical and cultural system reflecting collective memory, aesthetic values, and cultural identity.

REFERENCES

1. Rajabov, I. Maqomlar masalasiga doir. – Toshkent, 1963.
2. Rajabov, I. Maqomlar. – Toshkent, 1970.
3. Rajabiy, Y. Shashmaqom. 5 jildlik. – Toshkent, 1959–1975.
4. Rajabiy, Y. Musiqa merosimizga bir nazar. – Toshkent, 1978.
5. Matyakubov, O. Maqomot. – Toshkent, 2004.
6. Matyakubov, O. Истоки и принципы Хорезмской нотации. – Toshkent, 1999.
7. Matyakubov, O. Buxoro Shashmaqomiga yana bir nazar. – Toshkent, 2001.
8. Mullaqandov, D. Некоторые особенности узбекского вокального исполнения и художественно-эстетическая взаимосвязь русской вокальной школы. — San’atshunoslik fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 1961.
9. Abdullayev, R. S. Жанр «Катта ашула» и его носители. – San’atshunoslik fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2000.
10. Matyusupov, E. Ustozni eslab. – Urganch, 2007.

SULFAT KISLOTALI CHIQINDI ERITMALARNI KOMPLEKS QAYTA ISHLASH ORQALI KUMUSH VA NIKELNI AJRATIB OLISH TEKNOLOGIYASINI TADQIQ ETISH

Polvanov Sardor Komilovich

«Navoiy kon-metallurgiya kombinati» AJ, 7-GMZ direktori, PhD

Xamidov Rustam Abdugafurovich

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, dotsent, PhD

Ikromidinova O'g'iloy O'ktam qizi

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, magistrant

Eshmuradova Zuxra Bobir qizi

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, magistrant

ANNOTATSIYA

Maqolada sorbsiya va regeneratsiya jarayonlari natijasida hosil bo'ladigan sulfat kislotali chiqindi eritmalarni qayta ishlash asosida kumush va nikelni ajratib olish texnologiyasi tadqiq etilgan. Tadqiqot obyekti sifatida qimmatbaho va rangli metallar bilan to'yingan anionitni kislotali ishlov berish jarayonida hosil bo'ladigan eritmalar tanlangan. Kumushni ajratib olish uchun sementlash usuli qo'llanilib, rux changi, temir va alyuminiy cho'ktiruvchi reagentlar sifatida solishtirib o'rganilgan. Tajriba natijalariga ko'ra, rux changi eng yuqori samaradorlikni ko'rsatib, kumushni ajratib olish darajasi 90 % dan ortiqni tashkil etgan. Kumush ajratib olingandan so'ng qolgan eritmalaridan nikelni ajratib olish imkoniyati turli cho'ktiruvchi reagentlar yordamida baholanib, natriy gidroksid texnologik va iqtisodiy jihatdan maqbul reagent sifatida tanlangan. Olingan natijalar sulfat kislotali chiqindi eritmalarni kompleks qayta ishlash va qimmatbaho hamda rangli metallarni qo'shimcha manba sifatida olish imkoniyatini asoslaydi.

Kalit so'zlar: kumush, nikel, chiqindi eritmalar, sementlash, rux changi, sulfat kislota, cho'ktirish, regeneratsiya, qimmatbaho metallar, gidroksidlar

АННОТАЦИЯ

В статье исследована технология извлечения серебра и никеля на основе переработки сернокислых сбросных растворов, образующихся в результате процессов сорбции и регенерации. В качестве объекта исследования выбраны растворы, образующиеся при кислотной обработке анионитов, насыщенных драгоценными и цветными металлами. Для извлечения серебра применялся метод цементации, при этом цинковый порошок, железо и алюминий рассматривались и сравнивались в качестве осаждающих реагентов. По

результатам экспериментов цинковый порошок показал наивысшую эффективность, уровень извлечения серебра превысил 90 %. После извлечения серебра возможность выделения никеля из оставшихся растворов оценивалась с использованием различных осаждающих реагентов, и гидроксид натрия был выбран в качестве технологически и экономически оптимального реагента. Полученные результаты обосновывают возможность комплексной переработки сернокислых сбросных растворов и извлечения драгоценных и цветных металлов в качестве дополнительного источника.

Ключевые слова: серебро, никель, отходные растворы, цементация, цинковый порошок, сульфатная кислота, осаждение, регенерация, драгоценные металлы, гидроксиды

ABSTRACT

The article investigates the technology for extracting silver and nickel based on the processing of sulfuric acid waste solutions generated during sorption and regeneration processes. The study focused on solutions formed during the acid treatment of anionites saturated with precious and non-ferrous metals. The cementation method was used for silver recovery, with zinc powder, iron, and aluminum considered and compared as precipitating reagents. According to the experimental results, zinc powder showed the highest efficiency, with the silver recovery rate exceeding 90%. After silver extraction, the possibility of nickel recovery from the remaining solutions was evaluated using various precipitating reagents, and sodium hydroxide was selected as the technologically and economically optimal reagent. The obtained results justify the feasibility of the comprehensive processing of sulfuric acid waste solutions and the recovery of precious and non-ferrous metals as an additional resource.

Keywords: silver, nickel, waste solutions, cementation, zinc powder, sulfuric acid, precipitation, regeneration, precious metals, hydroxides

KIRISH

So'nggi yillarda jahon miqyosida mineral resurslardan kompleks foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Metall mahsulotlariga bo'lgan talabning izchil ortib borishi hamda mineral-xom ashyo bazasining qisqarib borishi mavjud texnologiyalarni takomillashtirish va ishlab chiqarishga yangi, samaraliroq yechimlarni joriy etish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu sharoitda metallurgiya ishlab chiqarishida qimmatbaho va rangli metallarni yo'qotish darajasini kamaytirish, asosiy foydali komponentlarni maksimal darajada qayta olish hamda yo'ldosh

elementlarni mustaqil tayyor mahsulot sifatida ajratib olish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi [1].

Metallurgiya jarayonlari natijasida hosil bo'ladigan chiqindi eritmalar va oqava suvlar tarkibida ma'lum miqdorda qimmatli komponentlar saqlanib qoladi. Ushbu eritmalarini qayta ishlamasdan tashlab yuborish nafaqat qimmatbaho metallar yo'qotilishiga, balki atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishga ham olib keladi. Shu sababli, metallurgiya sanoatining suyuq chiqindilaridan qimmatli komponentlarni ajratib olish va ularni qayta muomalaga kiritish ekologik va iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Hozirgi kunda chiqindi eritmalaridan qimmatbaho va rangli metallarni ajratib olish bo'yicha turli fizik-kimyoviy usullar ishlab chiqilgan bo'lsa-da, har bir aniq holatda xom ashyoning mineral tarkibi va chiqindi eritmalarining kimyoviy xususiyatlari texnologik yondashuvni individual tanlashni talab etadi. Shu munosabat bilan, kon-metallurgiya ishlab chiqarishining sulfat kislotali chiqindi eritmalarini qayta ishlash, ulardan kumush va nikel kabi qimmatli komponentlarni ajratib olishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi [3].

Mazkur maqolada sorbsiya va regeneratsiya jarayonlari natijasida hosil bo'ladigan sulfat kislotali chiqindi eritmalarini kompleks qayta ishlash asosida kumush va nikelni ajratib olishning texnologik imkoniyatlari va maqbul sharoitlari tadqiq etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

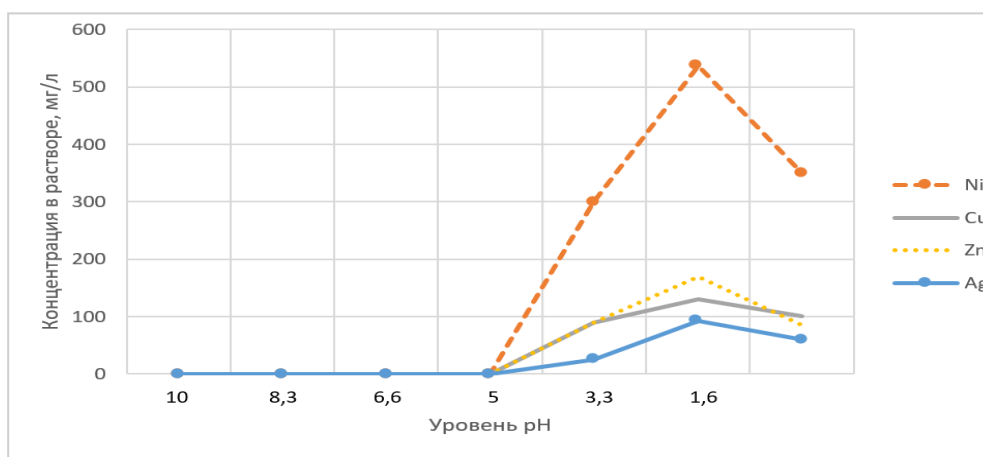
Qimmatbaho metallar va qo'shimchalar bilan to'yingan qatrondan oltin va qo'shimchalarni desorbsiyalanishi quyidagi operatsiyalar bo'yicha turli xil desorbsiyalovchi eritmalar bilan o'tkaziladi:

- natriy sian eritmasi bilan ishlov berish (temir va misni desorbsiyalash uchun);
- sulfat kislota eritmasi bilan kislotali ishlov berish (rux, nikel, kobaltning desorbsiyalash uchun);
- tiomochevinani sorbsiyalash;
- sulfat kislotali tiomochevinali eritmasi bilan oltin va kumushni desorbsiyalash;
- sulfat kislotali eritmasi bilan tiomochevinani desorbsiyalash;
- ishqorli ishlov berish.

Kislotali ishlov berish operatsiyasi anionitdan rux, kobalt, nikelning kompleks sianidlarini yo'qotish hamda qo'shimchalar anionitlarini sulfat ionlarga almashinuv reaksiyalarini amalga oshirish yo'li bilan qatronni sianidli shakldan sulfat kislotali shaklga o'tkazish maqsadida amalga oshiriladi [4]. Qo'shimcha metallarni sulfat

kislota bilan desorbsiyalashdan keyingi eritmalar chiqindixonalariga yuboriladi. Aynan shu eritmalar bizning ilmiy-tadqiqot ishimiz uchun e'tibor olgan.

Dastlab chiqindi eritmalarini tayyorlash bosqichida ularning kimyoviy tarkibi aniqlanib, pH qiymati va sulfat kislota konsentratsiyasi nazorat qilindi. Kislotali ishlov berish jarayoni kamida 6 soat davom ettirilib, jarayon yakuni eritmada H_2SO_4 konsentratsiyasining 10 g/l ga yetishi bilan belgilandi. Aynan so'nggi porsiyalardagi eritmalar tajribalar uchun ishlatildi, chunki ularda kumush va boshqa metallar konsentratsiyasi nisbatan yuqori bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Metallar konsentratsiyasining sulfat kislotali ishlov berish pH-ga bog'liqligi

Kumushni ajratib olish uchun sementlash usuli qo'llanildi. Cho'ktiruvchi reagent sifatida rux changi, temir va alyuminiy solishtirma tajribalarda o'rganildi. Sementlash jarayonlari $+20\text{ }^{\circ}\text{C}$ haroratda, mexanik aralashtirish sharoitida (500 ayl/min) olib borildi. Reagent sarfi 0,1–7,5 g/l oralig'ida o'zgartirilib, aralashtirish vaqti 5–40 daqiqa diapazonida tanlandi. Jarayon davomida eritma pH qiymati nazorat qilinib, zarur hollarda ammiak eritmasi yordamida muhit pH 5 gacha oldindan neytrallandi.

Sementlashdan so'ng olingan cho'kindi filtrlanib, yuvildi va quritildi. Olingan kek kimyoviy tahlilga tortilib, kumush va qo'shimcha metallar miqdori aniqlandi. Keyingi bosqichda kumushni selektiv ajratib olish maqsadida cho'kindi azot kislotasi bilan eritildi. Eritish jarayoni $85\text{ }^{\circ}\text{C}$ haroratda, Q:S = 1:2 nisbatda va azot kislotaning 260–340 g/l konsentratsiyalarida o'tkazildi. Maqbul sharoitlar kumushning maksimal erishi asosida tanlandi.

Azot kislotali eritmada kumushni cho'ktirish xlorid kislota qo'shish orqali amalga oshirildi. Xlorid kislota mexanik aralashtirish sharoitida bosqichma-bosqich berilib, AgCl cho'kmasining to'liq hosil bo'lishi vizual va analitik nazorat qilindi.

Olingan kumush xlorid cho'kmasi filtrlanib, yuvildi va keyinchalik induksion pechda eritilib, kumush tarkibli qotishma olindi [5].

Kumush ajratib olingandan so'ng qolgan eritmalardan nikelni ajratib olish bo'yicha alohida tajribalar o'tkazildi. Cho'ktiruvchi reagent sifatida Na_2CO_3 , Na_2S , NH_4HS , NaH_2PO_2 , dimetilglioksim va NaOH sinovdan o'tkazildi [6]. Texnologik va iqtisodiy jihatdan maqbul reagent sifatida natriy gidroksid tanlandi. Cho'ktirish jarayoni pH 7,0–9,5 oralig'ida olib borilib, pH ning har bir bosqichida eritmadan namuna olinib, qoldiq metall konsentratsiyalari tahlil qilindi [7].

Hosil bo'lgan nikel gidroksidi cho'kmasi filtrlanib, yuvildi va mufelli pechda kuydirildi [8]. Olingan kuyindi induksion pechda qaytaruvchi eritishga yuborilib, nikel tarkibli qotishma olindi. Barcha bosqichlarda suyuq va qattiq fazalarning kimyoviy tarkibi standart analitik usullar yordamida aniqlandi [9].

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqotning birinchi bosqichida eritmalardan kumush va og'ir rangli metallarni cho'ktirish, shuningdek, kumushni keyinchalik selektiv ajratib olish imkoniyatlarini baholashga qaratilgan tajribalar o'tkazildi. Ushbu bosqichda cho'ktirish jarayonining samaradorligini ta'minlovchi maqbul reagentni aniqlash maqsadida sementlash usuli tadqiq qilindi. Sementlovchi reagentlar sifatida rux changi, temir va alyuminiy qo'llanildi. Olingan tajriba natijalari 1-jadval va 2-rasmda keltirilgan.

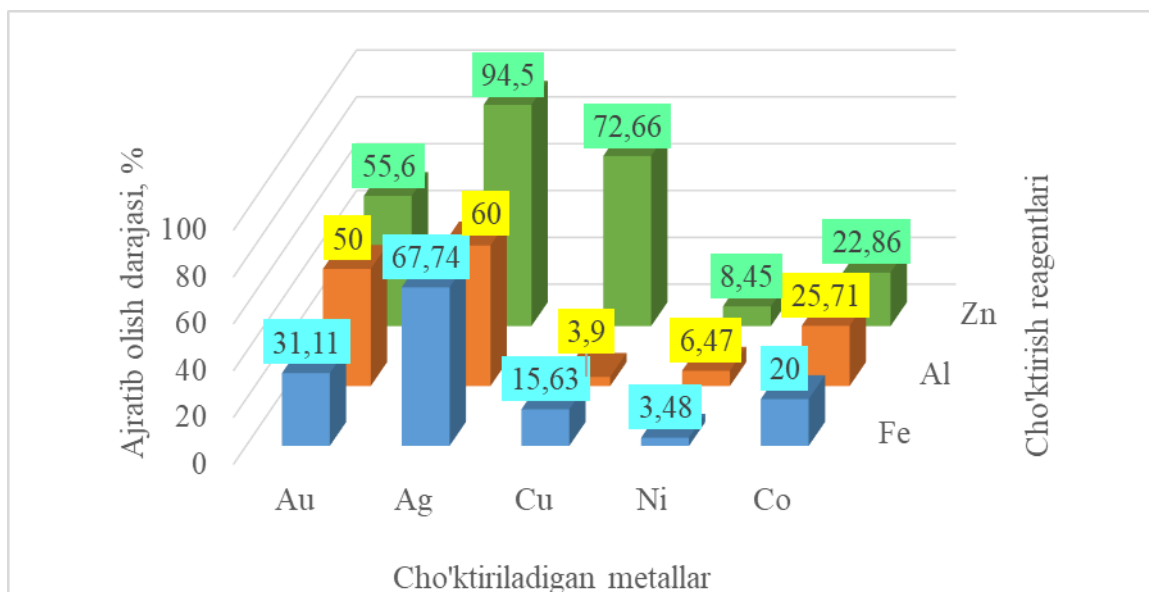
Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, sementlash jarayonida rux changidan foydalanish eng yuqori texnologik samaradorlikni ta'minladi va kumushni ajratib olish darajasi 89,03 % ni tashkil etdi. Alyuminiy bilan sementlashda ham nisbatan yuqori ko'rsatkichlar qayd etildi, biroq jarayonning barqaror kechishi uchun alyuminiy yuzasida hosil bo'ladigan oksidli qatlamni eritish maqsadida yuqori konsentratsiyali xlorid kislota qo'shimcha ravishda uzluksiz berib turilishi zarur bo'ldi. Temirdan foydalanilganda kumushni ajratib olish darajasi 67,74 % ni tashkil etib, ushbu ko'rsatkich rux changi bilan olingan natijalardan past bo'ldi.

1-jadval

Kumush uchun maqbul cho'ktirish reagentini aniqlash bo'yicha tajriba natijalari

Cho'ktirish reagenti	Miqdori, mg/l					H_2SO_4 Konsentrat siyasi	pH
	Ag	Cu	Ni	Co	Zn		
Dastlabki eritma	155,0	128,0	885,0	0,70	1668,0	4,9	1,6
Zn 1 soat	30,0	50,0	880,0	0,54	3200,0	2,0	3,1
Zn 2 soat	8,52	35,0	820,0	0,54	3600,0	1,0	3,7
Al 1 soat	67,5	127,0	870,0	0,54	1480,0	4,4	1,9
Al 2 soat	62,0	123,0	840,0	0,52	1480,0	3,4	2,9

Fe 1 soat	72,0	117,0	800,0	0,60	1562,0	4,7	1,4
Fe 2 soat	50,0	108,0	770,0	0,56	1540,0	3,7	2,4

2-rasm. Sementlashda cho'kindiga metallarni ajratib olish darajasi

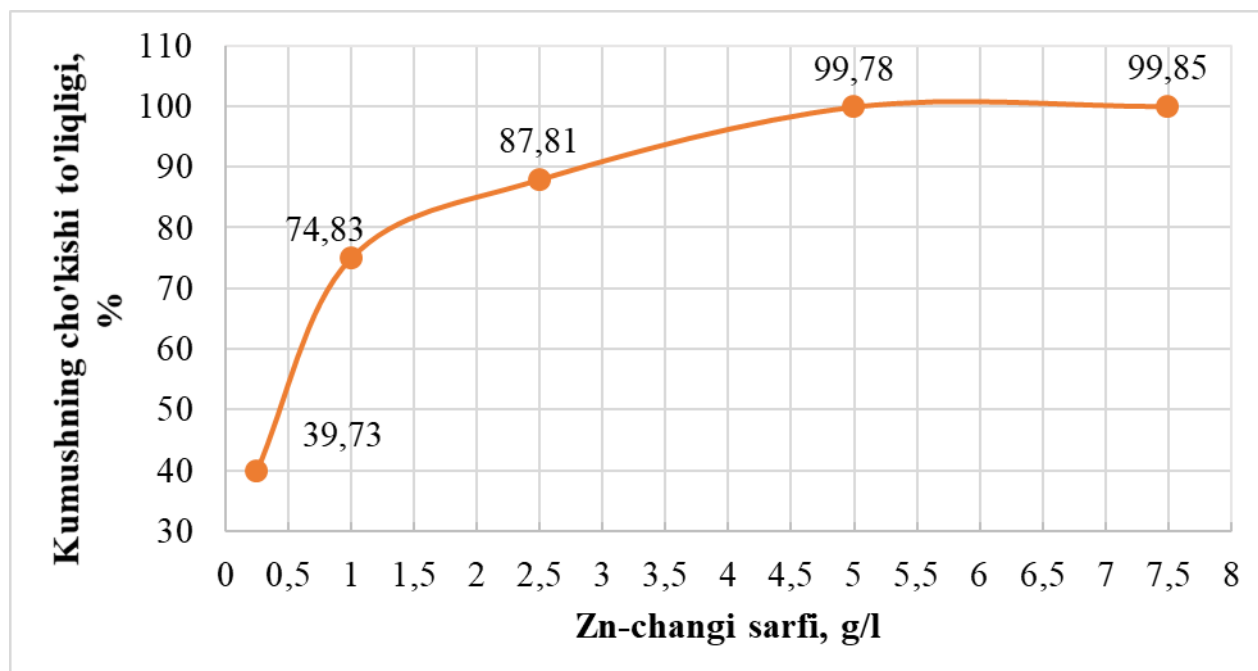
Jarayonning maqbul sharoitlarini aniqlash maqsadida qo'shimcha tadqiqotlar olib borildi. Olingan natijalar 2–4-jadvallarda hamda 3-, 4- va 5-rasmlarda keltirilgan.

2-jadval

Metallarni to'liq cho'ktirishga rux changi sarflanishi ta'siri

$t=+20^{\circ}\text{S}$; aralashtirish vaqti, $\tau=30\text{daq}$; $n=500\text{ ayl/daq}$

№ t/r	Zn-changi sarfi, g/l	Metallarning qoldiqli konsentratsiyasi, mg/l						
		Ag	Ni	Cu	Zn	Co	Pd	pH
1	0	75,5	836	174	480	0,18	0,38	1,6
2	0,25	45,5	796	144	540	0,18	0,38	2,8
3	1,0	19,0	730	117	650	0,18	0,38	3,9
4	2,5	9,2	664	61	2210	0,18	0,38	4,3
5	5,0	0,16	544	1,5	2400	0,17	0,38	5,1
6	7,5	0,11	414	1,5	2480	0,17	0,38	6,8

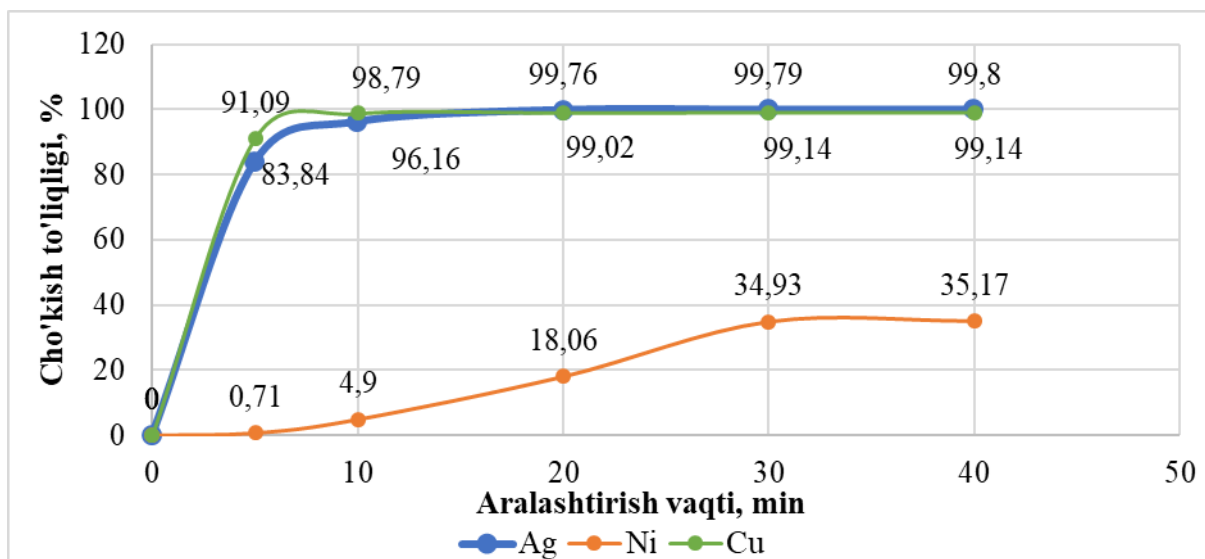
**3-rasm. Kumushni to'liq cho'ktirishga rux changi sarfining bog'liqligi
grafigi**

3-jadval

Metallarni rux changi bilan sementlash kinetikasi

$t=+20^{\circ}S$; $n=500\text{ayl/daq}$; rux changi sarfi 5 g/l

№ t/r	Aralashtirish vaqti, daq	Metallarning qoldiqli konsentratsiyasi, mg/l						
		Ag	Ni	Cu	Zn	Co	Pd	pH
1	0	75,5	836	174	480	0,18	0,38	1,6
2	5	12,2	830	15,5	1450	0,18	0,38	2,4
3	10	2,9	795	2,1	1800	0,18	0,38	4,3
4	20	0,18	685	1,7	2390	0,18	0,38	5,0
5	30	0,16	544	1,5	2400	0,17	0,38	5,1
6	40	0,15	542	1,5	2410	0,17	0,38	5,1

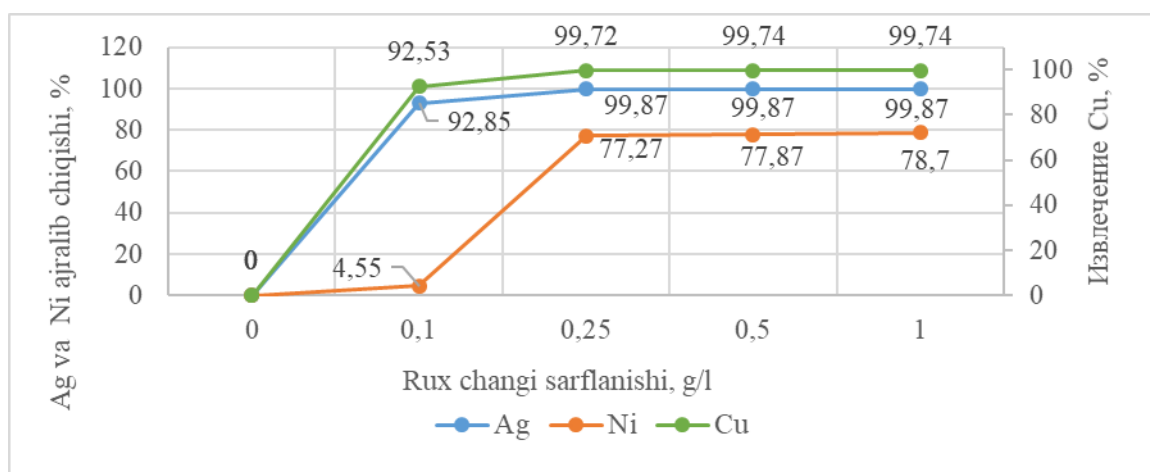
4-rasm. Rux changi bilan sementlashda metallarni cho'ktirish to'liqligiga aralashtirish vaqtining ta'siri

4-jadval

Dastlabki pH 9,6 bo'lganda Ag, Cu va Ni larni cho'ktirish to'liqligiga rux changi sarflanishi ta'siri

$t = +20^{\circ}\text{S}$; aralashtirish vaqti, $\tau = 30\text{daq}$; $n = 500\text{ayl/daq}$

№ t/r	Zn-changi sarfi, g/l	Metallarning qoldiqli konsentratsiyasi, mg/l			Izoh
		Ag	Ni	Cu	
1	0	75,5	836	174	Eritmada So va Pd konsentratsiyasi o'zgarmagan
2	0,10	5,4	798	13,0	
3	0,25	0,1	190	0,48	
4	0,50	0,1	185	0,46	
5	1,00	0,1	178	0,46	

5-rasm. Dastlabki pH 9,6 bo'lganda Ag, Cu va Ni larni cho'ktirish to'liqligiga rux changi sarflanishi ta'siri

Shu tariqa, sulfat kislotali chiqindi eritmalardan kumushni cho'ktirish uchun maqbul texnologik sharoitlar aniqlandi: eritmani ammiak yordamida pH qiymati 5,0 gacha va undan yuqori darajagacha oldindan neytrallashtirish, rux changi sarfini 0,25 g/l miqdorda belgilash, aralashtirish vaqtini 20–30 daqiqa davomida olib borish hamda jarayonni atrof-muhit haroratida amalga oshirish. Ushbu sharoitlarda kumush deyarli to'liq cho'ktirilishi, nikelning esa taxminan 60 % gacha cho'ktirilishi ta'minlandi.

Kimyoviy tahlil natijalariga ko'ra (5-jadval), hosil bo'lgan cho'kindi asosan kumushdan iborat bo'lib, uning tarkibida qisman nikel, mis, temir va boshqa rangli metallar gidroksidlari ham mavjud ekanligi aniqlandi.

5-jadval

Sementlash kekidagi elementlar miqdori

Mahsulot nomlanishi	Elementlar miqdori							
	Au	Ag	Pd	Cu	Ni	Zn	H ₂ SO ₄	TM
Cho'kindi, mg/g	-	29,5	–	28,5	106	130	–	–

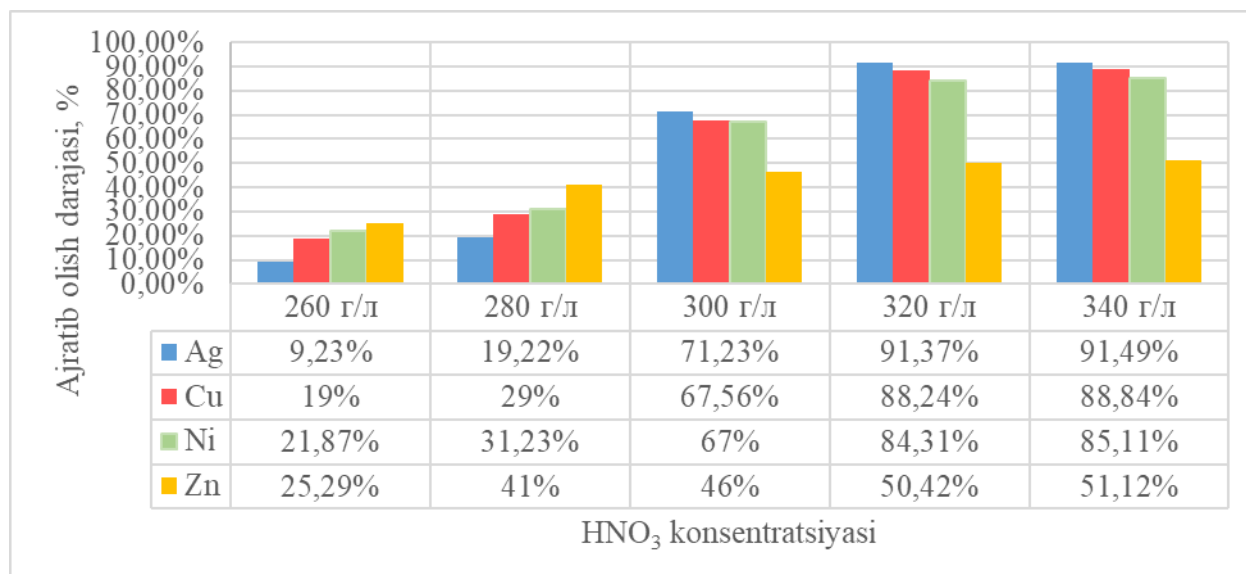
Og'ir rangli metallar aralashmasidan kumushni ajratib olish maqsadida kumush xloridni keyinchalik cho'ktirishni nazarda tutuvchi kuyindini eritishning klassik usuli tanlandi.

6-jadval

Kuyindiga azot kislotali ishlov berishda metallar erishi darajasiga azot kislota konsentratsiyasining ta'siri

Azot kislota bilan kuyindiga ishlov berish					
№	HNO ₃ konsentratsiyasi, g/l	Suyuq fazadagi miqdor, mg/l			
		Ag	Cu	Ni	Zn
1	260	7 235	1 745	5 744	9 432
2	280	18 351	2 567	7 553	17 967
3	300	44 683	3 953	13 064	18 600
4	320	49 113	4 624	16 858	20 967
5	340	49 483	5 415	17 180	21374

Azot kislotaning maqbul sarfini aniqlash maqsadida uning turli konsentratsiyalarida qator tajribalar o'tkazildi. Olingan tadqiqot natijalari 6-jadvalda hamda 6-rasmda keltirilgan.

8-rasm. Metallar erishining azot kislota konsentratsiyasiga bog‘liqligi grafigi (jarayon davomiyligi 2soat, harorat 85°C, Q:S=1:2)

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, metallarni yetarli darajada eritish azot kislotaning 320 g/l konsentratsiyasida ta‘minlanadi, bunda kislota konsentratsiyasining keyingi oshirilishi jarayon samaradorligini sezilarli darajada oshirmaydi. Ushbu sharoitlarda kumushni ajratib olish darajasi 91,37 % ni tashkil etdi.

Cho‘kindiga azot kislotali ishlov berish natijasida olingan filtratning kimyoviy tarkibi 7-jadvalda keltirilgan.

7-jadval

Azot kislotali ishlov berishdan so‘ng filtratda tahlil qilinadigan metallar miqdori

Filtrat, mg/l			
Ag	Cu	Ni	Zn
49 113	4 624	16 858	20 967

Mexanik aralashtirish sharoitida reaktorga zichligi 1,18 g/sm³ bo‘lgan xlorid kislota bosqichma-bosqich qo‘shildi. Jarayon davomida oq rangli kumush xlorid (AgCl) cho‘kmasining tez hosil bo‘lishi va koagulyatsiyalanishi kuzatildi. Xlorid kislota kumush xloridning hosil bo‘lish jarayoni to‘liq yakunlanguniga qadar berildi.

Cho‘ktirish jarayoni tugagach, eritmaning yuqori tindirilgan qatlamidan kumushning to‘liq cho‘kishini nazorat qilish maqsadida suyuq namuna olindi. Namuna kumush xloridning kolloid zarrachalari bilan ifloslanishining oldini olish uchun filtrlab tayyorlandi. Olingan tahlil natijalari 8-jadvalda keltirilgan.

8-jadval

Xlorid kislota bilan ishlov berilgandan so'ng filtratda tahlil qilinadigan metallar miqdori

Filtrat, mg/l			
Ag	Cu	Ni	Zn
19	4 524	15 985	19 845

Olingan kekni tahlil qilish natijalari 9-jadvalda berilgan.

9-jadval

Olingan kumush tarkibli kekni tahlil qilish natijalari

Kumush saqllovchi mahsulot						
Au, %	Ag, %	Pd, %	Ni, %	Su, %	Fe, %	Pb, %
-	73,5	<0,04	0,7	2,75	<0,08	<0,2

Kumushli oraliq mahsulot keyinchalik kumush tarkibli qotishma olish bilan induksiya pechda eritishga duch qilinadi. Quyma tarkibi 10-jadvalda berilgan.

10-jadval

Eritishdan so'ng olingan quyma tahlillari natijalari

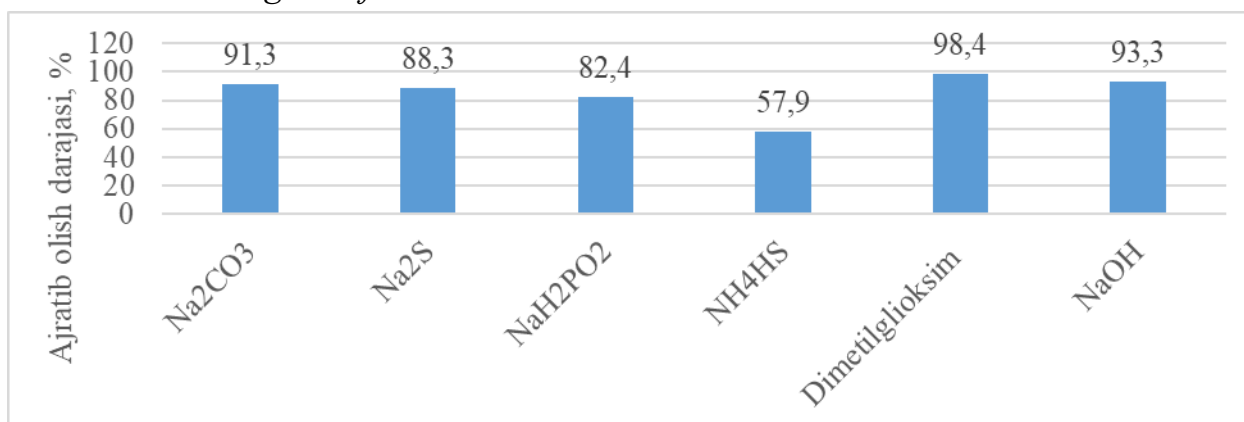
Kumush saqllovchi mahsulot						
Au, %	Ag, %	Pd, %	Ni, %	Su, %	Fe, %	Pb, %
-	87,7	<0,04	0,9	3,5	<0,08	<0,2

Yarim sanoat sharoitlarida regeneratsiya bo'limining sulfat kislotali chiqindi eritmalaridan kumushni ajratib olishning taklif etilgan usuli natijasida quyidagi tarkibga ega kumushli quyma olish imkoniyati yaratildi, % hisobida: Ag – 87,7; Cu – 3,5; Ni – 0,9; Fe < 0,08; Pd < 0,04; Pb < 0,2. Bunda chiqindi eritmalaridan kumushni ajratib olish darajasi 91,87 % ni tashkil etdi.

Nikel olish uchun xom ashyo sifatida sementatsiya kekiga kislotali ishlov berish natijasida hosil bo'lgan filtrat ishlatildi. Dastlab laboratoriya sharoitida eritmadan metallarni yuqori darajada cho'ktirishni ta'minlovchi cho'ktiruvchi reagentni aniqlash maqsadida qator tajribalar o'tkazildi. Tadqiqotlarda cho'ktiruvchi reagentlar sifatida natriy karbonat (Na_2CO_3), natriy sulfid (Na_2S), ammoniy gidrosulfid (NH_4HS), natriy gipofosfit (NaH_2PO_2), dimetilglioksim hamda natriy gidroksid (NaOH) sinovdan o'tkazildi.

Olingan natijalar (9-rasm) shuni ko'rsatdiki, dimetilglioksim eritmalaridan nikelni ajratib olishda yuqori selektivlik va samaradorlikni namoyon etadi. Biroq, ushbu reagent analitik maqsadlarda qo'llanilishi va kimyoviy reaksiya stexiometriyasiga muvofiq 1 kg nikelni cho'ktirish uchun taxminan 2 kg dimetilglioksim talab etilishi, shuningdek, reagentning yuqori narxi sababli uning sanoat miqyosida qo'llanilishi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emasligi aniqlandi. Shu munosabat bilan, regeneratsiya bo'limining kislotali chiqindi

eritmalaridan nikelni ajratib olish bo'yicha olib borilgan keyingi tajribalar natijasida natriy gidroksid (NaOH) texnologik va iqtisodiy jihatdan maqbul cho'ktiruvchi reagent sifatida tanlandi.

9-rasm. Har xil cho'ktirgich-reagentlardan foydalanish bilan cho'ktirish yordamida kislotali chiqindi eritmalaridan nikelni ajratib olish bo'yicha tadqiqotlar natijalari

pH qiymatining belgilangan chegaradan oshishi bilan rux gidroksidining cho'kishi kuzatiladi. pH 7,0 qiymatga yetganda eritmaning bir jinsli holatga kelishini ta'minlash maqsadida kaustik soda berish vaqtincha to'xtatiladi. pH ko'rsatkichi barqarorlashgach, eritmani to'liq aralashtirish sharoitida kaustik soda kichik porsiyalar bilan qo'shib boriladi.

pH qiymati 8,0–8,5 oralig'iga yetganda mexanik aralashtirish to'xtatiladi. Gidroksidlarning zichlangan cho'kma qatlami hosil bo'lgach, yuqori tindirilgan qatlam ajratib olinadi hamda reaktorga eriydigan tuzlarni suyultirish maqsadida qaynoq suv qo'shiladi. Hosil bo'lgan gidratlar natriy nitrat tuzlaridan yuvilib, shu orqali keyingi kuydirish va eritish jarayonlarida azot ikki oksidi ajralib chiqishining oldi olinadi.

Jarayonning har bir pH bosqichida uning to'liq va barqaror kechishini nazorat qilish uchun namuna olinib, kimyoviy tahlillar amalga oshirildi. Olingan tajriba natijalari 11-jadvalda keltirilgan.

11-jadval

Cho'ktirgich sifatida NaOH dan foydalanish bilan azot kislotali ishlov berish filtratidan metallarni cho'ktirish bo'yicha tadqiqotlar natijalari

NaOH eritmasi bilan metallar gidroksidlarini cho'ktirish									
№	pH	Suyuq fazadagi miqdor, g/l				Ajratib olish darajasi, %			
		Ag	Cu	Ni	Zn	Ag	Cu	Ni	Zn
1	7,0	0,02	4,40	14,26	19,20	11,00	2,66	10,80	3,23
2	7,5	0,01	3,86	13,65	17,49	26,00	14,58	14,58	11,88
3	8,0	0,01	3,06	3,69	16,27	33,00	32,44	76,89	18,00
4	8,5	0,01	1,18	0,78	12,15	54,56	74,01	95,15	38,77

5	9,0	0,00	0,42	0,29	5,98	80,78	90,75	98,18	69,88
6	9,5	0,00	0,06	0,15	1,21	90,77	98,76	99,08	93,92

Cho'kindi yuvish jarayonidan so'ng filtrlash amalga oshirildi, filtrlashdan olingan qattiq faza esa mufelli pechda kuydirish jarayoniga yuborildi. Kuydirish natijasida hosil bo'lgan mahsulot asosan nikel va mis oksidlaridan, shuningdek qisman rux oksidlaridan iborat ekanligi aniqlandi. Kuyindining kimyoviy tarkibi 12-jadvalda keltirilgan.

12-jadval

Nikelli konsentrat kuyindisining kimyoviy tahlillari natijalari

Metallar miqdori, %					
Au	Ag	Zn	Ni	Su	Fe
<0,002	0,008	5,44	81,05	89,52	0,076

Nikelli konsentratni tiklovchi eritish induksion pechda amalga oshiriladi. Konsentrat kalsinatsiyalangan soda qo'shish bilan shixtalanadi, flyus sifatida bura qo'shiladi.

Konsentrat erigandan so'ng, eritma formalarga quyiladi. Forma tubida quyidagi tarkibli metalli quyma hosil bo'ladi (13-jadval).

13-jadval

Olingan nikelli qotishma tahlillari natijalari

Mahsulot					
Au, %	Ag, %	Zn, %	Ni, %	Su, %	Fe, %
-	0,025	3,44	81,7	11,04	0,056

XULOSA

Olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida sulfat kislotali chiqindi eritmalarni kompleks qayta ishlash orqali kumush va nikelni samarali ajratib olish imkoniyati aniqlandi. Tajribalar shuni ko'rsatdiki, kumushni cho'ktirishda rux changidan foydalanish eng yuqori texnologik samaradorlikni ta'minlaydi hamda jarayonni sanoat sharoitida joriy etish uchun qulay hisoblanadi. Kumushni selektiv ajratib olishdan so'ng olingan eritmalardan nikelni natriy gidroksid yordamida gidroksid shaklida cho'ktirish yuqori darajada amalga oshiriladi. Taklif etilgan texnologik yechimlar chiqindi eritmalarni zararsizlantirish bilan birga, qo'shimcha metall mahsulotlar olish imkonini beradi. Natijada ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligi oshadi va qimmatbaho hamda rangli metallar resurslaridan kompleks foydalanishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT RO‘YXATI

1. K.S. Sanakulov. Современные направления комплексной переработки упорных золотосодержащих руд и техногенных отходов гидрометаллургического производства // O‘zbekiston konchilik xabarnomasi. – 2018. – № 3. – b. 45–52.
2. Sanakulov K.S. Техногенные источники драгоценных металлов и пути повышения их вовлечения в переработку // Rangli metallar. – 2019. – № 9. – b. 32–38.
3. Sanakulov K.S., Ibragimov A.A., Nurmatov B.B. Сорбционные методы извлечения золота из оборотных и сточных вод гидрометаллургических предприятий // Konchilik jurnali. – 2020. – № 6. – b. 88–95.
4. Самадов АУ, Хужакулов НБ, Арипов АР, Хужамов УУ, Хамидов РА. Гидрометаллургик заводларнинг чиқинди омборини геотехнологик тадқиқоти методологияси. Ўзбекистон кончилик хабарномаси.–Навоий. 2019(2):11-3.
5. Хужамов У.У., Самадов А.У. Анализ способов переработки электронного лома // Universum: технические науки. 2023. №1-2 (106).
6. Самадов А.У., Хужакулов Н.Б., Хужамов У.У., Махмудова Ф. М.К. Изучение возможности усовершенствования технологии переработки руд месторождений «аджибугут» // Academy. 2021. №5 (68).
7. Саидахмедов А.А., Хасанов А.С., Хужамов У.У. Исследование интенсификации процесса фильтрации растворов выщелачивания при переработке техногенных отходов // Universum: технические науки. 2020. №9-1 (78).
8. Хужамов У.У., Самадов А.У., Бурунов А.Б. Исследование технологии переработки электронного лома // Universum: технические науки. 2021. №10-1 (91).
9. A. Normurodov, F. Badalov, D. Asabayev, M. Botirov, E. Jabborov and U. Khujaev. Cleaning talc samples from iron-containing minerals. E3S Web Conf., 627 (2025) 01007. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202562701007>

УДК 669.213:66.067.8

ИЗВЛЕЧЕНИЕ ЗОЛОТА ИЗ ПРУДКОВЫХ ВОД ХВОСТОХРАНИЛИЩА ГИДРОМЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА МЕТОДОМ СОРБЦИИ

Чулиев Фархад Гафурович

АО «Навоийский горно-металлургический комбинат», директор ГМЗ-5, PhD

Хамидов Рустам Абдугафурович

Навоийский государственный горно-технологический университет,
доцент, PhD

Икромидинова Угиллой Уктам кизи

Навоийский государственный горно-технологический университет,
магистрант

Эшмурадова Зухра Бобир кизи

Навоийский государственный горно-технологический университет,
магистрант

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрена возможность извлечения золота из прудковых вод хвостохранилища гидрометаллургического производства золота. Представлены результаты исследований солевого и элементного состава оборотной воды, а также экспериментальные данные по сорбционному извлечению золота и серебра в динамическом режиме с использованием активированного угля и ионообменной смолы. Установлено, что активированный уголь обладает более высокой селективностью и сорбционной ёмкостью по золоту и серебру по сравнению с ионообменной смолой. Проведено изучение кинетики сорбции золота на активированном угле, показано, что максимальная ёмкость сорбента достигается при времени контакта около 90 часов и составляет до 0,8 мг/г. Полученные результаты свидетельствуют о целесообразности вовлечения прудковых вод хвостохранилищ в переработку с целью дополнительного извлечения драгоценных металлов и повышения экологической безопасности производства.

Ключевые слова: золото, прудковые воды, хвостохранилище, сорбция, активированный уголь, ионообменная смола, оборотные воды, гидрометаллургия, кинетика сорбции, селективность

ANNOTATSIYA

Maqolada oltin gidrometallurgik ishlab chiqarishining chiqindixona hovuz suvlaridan oltinni ajratib olish imkoniyati ko'rib chiqilgan. Aylanma suvlarning tuzli va element tarkibi, shuningdek faollashtirilgan ko'mir va ion-almashinuv qatroni yordamida dinamik rejimda oltin va kumushni sorbtsion ajratib olish bo'yicha tajriba natijalari keltirilgan. Tadqiqotlar natijasida faollashtirilgan ko'mir ion-almashinuv qatroniga nisbatan oltin va kumush bo'yicha yuqori sorbtsion sig'im va selektivlikka ega ekanligi aniqlangan. Faollashtirilgan ko'mirda oltin sorbtsiyasi kinetikasi o'rganilib, maksimal sorbtsion sig'im 90 soat davomida erishilishi va 0,8 mg/g ni tashkil etishi aniqlangan. Olingan natijalar chiqindixona hovuz suvlarini qayta ishlash orqali qimmatbaho metallarni qo'shimcha ajratib olish va ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligini oshirish imkoniyatini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: oltin, hovuz suvlar, chiqindixona, sorbtsiya, faollashtirilgan ko'mir, ion-almashinuv qatroni, aylanma suvlar, gidrometallurgiya, sorbtsiya kinetikasi, selektivlik.

ABSTRACT

The paper considers the possibility of gold recovery from pond waters of a tailings storage facility at a hydrometallurgical gold production plant. The chemical and ionic composition of process waters is analyzed, and experimental results on the sorption recovery of gold and silver in dynamic mode using activated carbon and ion-exchange resin are presented. The study demonstrates that activated carbon exhibits higher sorption capacity and selectivity for gold and silver compared to ion-exchange resin under conditions of high water mineralization. The kinetics of gold sorption on activated carbon was investigated, showing that the maximum sorption capacity of about 0.8 mg/g is achieved after approximately 90 hours. The obtained results confirm the feasibility of involving tailings pond waters in processing in order to enhance precious metal recovery and improve the environmental performance of hydrometallurgical operations.

Keywords: gold, pond water, tailings storage facility, sorption, activated carbon, ion-exchange resin, process water, hydrometallurgy, sorption kinetics, selectivity.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях истощения минерально-сырьевой базы и вовлечения в переработку все более бедных и упорных руд особую актуальность приобретает извлечение ценных компонентов из техногенных источников. К числу таких

источников относятся прудковые воды хвостохранилищ гидрометаллургических производств, которые традиционно рассматриваются как отход, однако на практике содержат растворённые формы золота, серебра и сопутствующих металлов [1].

Наличие растворённого золота в оборотных водах приводит не только к прямым потерям драгоценного металла, но и к экологическим рискам, связанным с накоплением токсичных компонентов и повышенной минерализацией вод. В этой связи разработка и совершенствование технологий извлечения золота из прудковых вод является востребованной как с экономической, так и с экологической точек зрения [2].

Сорбционные методы извлечения драгоценных металлов отличаются относительной простотой аппаратного оформления, возможностью работы в непрерывном режиме и высокой эффективностью при низких концентрациях металлов. Поэтому исследование сорбции золота из оборотных вод хвостохранилищ с использованием различных сорбентов представляет собой актуальную научно-практическую задачу [3].

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

На первом этапе исследований был изучен солевой и элементный состав исходной прудковой воды хвостохранилища. Установлено, что вода характеризуется щелочной реакцией среды ($\text{pH} \approx 9$), высокой жёсткостью ($25,9 \text{ мг-экв/дм}^3$) и значительным содержанием растворённых солей кальция, натрия, калия, сульфатов, хлоридов и нитритов (табл. 1). Концентрация золота в исходной воде составляла $0,035 \text{ мг/л}$, серебра — $0,16 \text{ мг/л}$ (табл. 2).

Сорбционные испытания проводились в динамическом режиме с использованием лабораторных колонок для сорбции и хроматографии (рис. 1). Через колонны непрерывно пропускали исходную воду прудка при постоянном расходе. В качестве сорбентов использовались активированный уголь и ионообменная смола, помещённые в колонки равными навесками.

После завершения сорбции проводился анализ состава воды и сорбентов на содержание золота, серебра и металлов-примесей.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Солевой состав прудковых приведен ниже в таблице 1, где $\text{pH} = 9$ и жёсткость воды составляет $25,9 \text{ мг-экв/дм}^3$.

Таблица 1

Содержание основных элементов и соединений в исходной воде прудка

Наименование	Показатель	Наименование	Показатель
$\text{Ca}^{+2} \text{ (мг/дм}^3\text{)}$	520	$\text{Cr (мг/дм}^3\text{)}$	$< 0,05$

Mg^{+2} (мг/дм ³)	< 1,0	As (мг/дм ³)	25,0
$Fe_{общ}$ (мг/дм ³)	0,25	K (мг/дм ³)	515,0
Cl (мг/дм ³)	510,0	Na (мг/дм ³)	550,0
NO_2^- (мг/дм ³)	450,0	CO_3^{2-} (мг/дм ³)	320,0
NO_3^- (мг/дм ³)	60	Pb (мг/дм ³)	0,10
SO_4^{2-} (мг/дм ³)	1800	Zn (мг/дм ³)	< 0,05
Mn (мг/дм ³)	0,058	Ni (мг/дм ³)	0,045
Cu (мг/дм ³)	0,116	Co (мг/дм ³)	0,12

Результаты экспериментов показали, что оба исследуемых сорбента обеспечивают снижение концентрации золота и серебра в воде, однако активированный уголь проявляет более выраженные селективные свойства. После сорбции на активированном угле концентрация золота снизилась до 0,01 мг/л, тогда как при использовании ионообменной смолы — до 0,015 мг/л. Аналогичная тенденция наблюдается и для серебра (табл. 2).

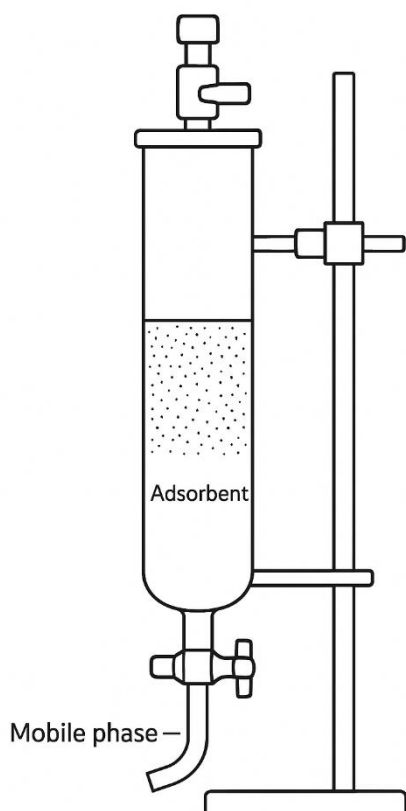

Рис. 1. Специальные лабораторные колонки для сорбции и хроматографии

Таблица 2

Содержание золота, серебра и примесей в исходной воде прудка и после сорбции

Наименование		Концентрация, мг/л					
		Au	Ag	Cu	Fe	Ni	Zn
Исходная проба		0,035	0,16	2,0	0,35	0,87	0,15
После сорбции	Активированный уголь	0,01	0,1	0,47	следы	0,63	0,12
	Ионообменная смола	0,015	0,12	1,75	следы	0,69	0,11

Анализ состава насыщенных сорбентов (табл. 3) показал, что ёмкость активированного угля по золоту и серебру заметно выше, чем у ионообменной смолы, при одновременном меньшем захвате металлов-примесей. Это свидетельствует о более высокой селективности угля в условиях высокой минерализации оборотной воды.

Таблица 3

Содержание золота, серебра и примесей в сорбентах

Сорбент	Содержание элементов, мг/г					
	Au	Ag	Cu	Ni	Fe	Zn
Активированный уголь	0,60	1,34	25,6	4,5	1,00	0,75
Ионообменная смола	0,58	0,66	23,2	3,0	0,56	0,87

В связи с этим, в дальнейших исследованиях в качестве сорбента использовался активированный уголь. На нём проведён ряд экспериментов с целью изучения кинетики сорбции. Работа заключалась в сорбции золота из оборотной воды на сорбент (порциями по 1 г) в динамическом режиме ($V = 3$ л/ч). При этом через 12, 24, 36, 48, 72 и 96 ч порции сорбента извлекались из колонн и анализировались на содержание золота. Результаты представлены на рисунке 2.

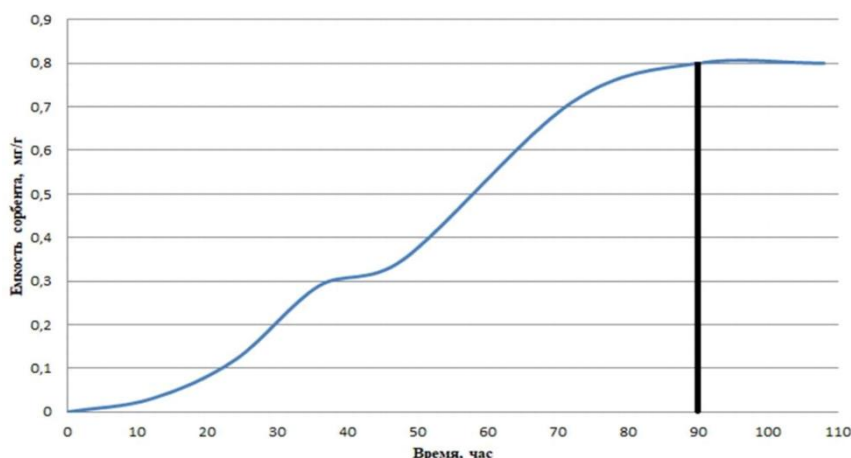

Рис. 2. Зависимость насыщения сорбента золотом от времени сорбции из оборотной воды с исходной концентрацией $C_{исх.} = 0,035$ мг/л

Установлено, что процесс сорбции протекает постепенно, а максимальная ёмкость активированного угля по золоту достигается примерно через 90 часов и составляет около 0,8 мг/г. Дальнейшее увеличение времени контакта не приводит к существенному росту извлечения, что указывает на приближение сорбента к состоянию насыщения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проведённые исследования показали, что прудковые воды хвостохранилища гидрометаллургического производства золота содержат растворённые формы золота и серебра, представляющие практический интерес для дополнительного извлечения. Установлено, что сорбционные методы в динамическом режиме обеспечивают эффективное снижение концентраций драгоценных металлов в оборотной воде и могут рассматриваться как перспективное направление переработки техногенных вод.

Сравнительный анализ активированного угля и ионообменной смолы показал преимущество активированного угля, который характеризуется более высокой сорбционной ёмкостью и селективностью по золоту и серебру при одновременном меньшем извлечении металлов-примесей в условиях высокой минерализации воды.

Экспериментальное изучение кинетики сорбции позволило установить, что максимальное насыщение активированного угля золотом достигается примерно через 90 часов и составляет до 0,8 мг/г, после чего процесс практически выходит на стадию равновесия.

Полученные результаты подтверждают целесообразность вовлечения прудковых вод хвостохранилищ в технологический цикл с целью повышения

комплексности использования минерального сырья, сокращения потерь драгоценных металлов и снижения экологической нагрузки на окружающую среду.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Санакулов Кувандик Санакулович. Современные направления комплексной переработки упорных золотосодержащих руд и техногенных отходов гидрометаллургического производства / К. С. Санакулов // Горный вестник Узбекистана. – 2018. – № 3. – С. 45–52.
2. Санакулов К. С. Техногенные источники драгоценных металлов и пути повышения их вовлечения в переработку // Цветные металлы. – 2019. – № 9. – С. 32–38.
3. Санакулов К. С., Ибрагимов А. А., Нурматов Б. Б. Сорбционные методы извлечения золота из оборотных и сточных вод гидрометаллургических предприятий // Известия высших учебных заведений. Горный журнал. – 2020. – № 6. – С. 88–95.

XOM ASHYO VA MEHNAT RESURSLARINING MAVJUDLIGI, TO‘QIMACHILIK SANOATINI RIVOJLANTIRISH SHART- SHAROITLARI

Yarashev Muxriddin Kamilovich

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti
Tarix mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar doirasidagi to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishga oid xomashyo mehnat resurslari tahlil qilingan. Respublikamiz hududlarida sanoat salohiyatini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratishda to‘qimachilik sanoatining o‘rni beqiyosdir. Respublikada to‘qimachilik sanoatining kelgusi rivojini ta‘minlash uchun barcha shart-sharoitlar mavjud.

Kalit so‘zlar: *yengil sanoat, to‘qimachilik, sanoatlashgan jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial sanoat.*

ABSTRACT

This article analyzes the raw material and labor resources for the development of the textile industry within the framework of the reforms being implemented in our country. The role of the textile industry in increasing industrial potential and creating new jobs in the regions of our republic is incomparable. There are all the conditions for ensuring the further development of the textile industry in the republic.

Keywords: *light industry, textiles, industrialized society, industrial society, post-industrial industry.*

KIRISH

Yengil sanoat, ayniqsa to‘qimachilik sanoat mahsulotlarining katta qismini shu joyning o‘zida tayyor mahsulot darajasiga yetkazish katta iqtisodiy natija beradi.

Surxondaryo viloyatida 1992-yil yengil sanoat korxonalarida jami bir million ikki yuz qirq yetti ming (1247000) pogono metr shoyi-gazlama, 99.5 million so‘mlikdan ko‘proq, tikuvchilik buyumlari, 20.1 ming juft poyabzal, 19.2 ming dona trikotaj buyumlari, 5.2 ming dona paypoqlar 2,3 tonna yigirilgan ip tayyorlandi[1].

Respublikamiz viloyatlari bo‘yicha 1998-yilda to‘qimachilik korxonalari va ularda ishlab chiqarilgan to‘qimachilik sanoati mahsulotlari hajmi 512 ta bo‘lib, ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 157994,3 mln. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, viloyatlar kesimida esa quyidagichadir: Qashqadaryo viloyatida jami 37 ta korxona, ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 12406,5 mln. so‘m. Buxoro viloyatida 16 ta

korxona va ish.ch.mah. hajmi 22557,9 mln. so'mni va Surxondaryo viloyatida esa jami 29 ta korxona bo'lib ishlab chiqarish mahsulotlari hajmi 12341,9 mln. so'mni tashkil etgdi[2].

Respublikamizda to'qimachilik sanoati korxonalarini boshqarish tizimi turlicha bo'lib, bu ularning mulkchilik shakliga ko'p jihatdan bog'liqdir. Agar 1990-yilda barcha to'qimachilik korxonalari davlat tasarrufida bo'lgan bo'lsa, 1991-yilda 266 ta korxonadan 243 tasi davlatniki va 23 tasi aksiyadorlik jamiyati edi. Korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish yildan-yilga kuchayib bordi va 1998-yilga kelib jami korxonalar soni 512 ta bo'lsa, shundan 25 tasi davlat korxonalari sifatida faoliyat ko'rsatdi. 1999-yilda Seulda o'zbek paxtasi taqdimotining o'tkazilishi O'zbekistonning to'qimachilikka ixtisoslashganligini hisobga olgan holda xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishning yangi bosqichini ochib berdi.

Respublikamiz viloyatlarida, xususan Surxondaryoda ham istiqlol yillarida kichik, xususiy va qo'shma korxonalar tashkil etila boshlandi. Dastlabki kichik korxona 1992-yili Angor matlubot jamiyati qoshida trikotaj buyumlarini ishlab chiqaradigan sex sifatida o'z faoliyatini boshlandi. Bu sex Yaponiyada ishlab chiqarilgan 9 ta "Tayota" markali tikuv mashinasi bilan jihozlandi[3].

To'qimachilik sanoatida yetti xil turga bo'linadigan paxta tolalari ishlatiladi. I, II, III turdagi tolalar ingichka tolali g'o'za navlaridan olinib, bu navlar kech pishadi, shuning uchun O'zbekistonning janubiy viloyatlarida o'stiriladi. Bunday paxta tolalalaridan maxsus gazlamalar to'qiladi. Ular yupqa va pishiq bo'ladi. Satin va batis, trikotajlari ingichka tolalardan to'qilgan gazlamalardir. IV,V,VI turga kiruvchi tolalar o'rta tolali g'o'za navlaridan olinadi. Bular ertapishar va serhosil bo'ladi. IV tur toladan markazet va shu kabi gazlamalar to'qiladi. V turga kiruvchi tolalar to'qimachilikda eng ko'p ishlatiladi. Ushbu tur toladan turli xil ichki kiyimlar, ko'ylaklar va astarlik bo'ladigan gazlamalar to'qiladi. VI turga kiruvchi tolalardan kostyumbop gazlamalar to'qiladi. VII tur tolalar V tur tolalarga qo'shib ishlatiladi[4].

Yurtimizda xom ashyo va mehnat resurslarining mavjudligi to'qimachilik sanoatini rivojlantirish uchun real shart-sharoitlar yaratadi. To'qimachilik sanoatini rivojlantirish uchun yetakchi davlatlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish yanayam ko'proq samara berdi. 1995-yilda yengil sanoat korxonalariga kiritilgan investitsiyalar hajmi 37,37 mln. dollarini tashkil qilgan bo'lsa, 2004-yilda 848 mln dollarga yaqin investitsiyalar jalb qilindi. Ayniqsa, to'qimachilik mahsulotlarining xilma-xilligi, mavsumiy o'zgarishlarga tez beriluvchanligi mazkur turdagi mahsulotlar savdosini to'g'ri tashkil etish, tovarlar bozoridagi holatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'liq o'zlashtirish va samarali qayta ishlashni taqozo etadi.

Xususan, respublikamizda bozorga sifatli va bejirim to‘qimachilik mahsulotlarini taklif etishni rag‘batlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 17-iyundagi “O‘zbekengilsanoat” aksiyadorlik jamiyati huzurida “Dizayn markazi tashkil etish to‘g‘risida” gi PQ-1554-son qarori qabul qilindi. Bugungi kunda esa O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-dekabrda “2017-2019-yillarda to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida” gi PQ-2687-son qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-maydagi “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini qo‘llab-quvvatlashga doir kechiktirib bo‘lmaydigan chora tadbirlar to‘g‘risida” gi PF-5989-son farmoni ham bunga misol bo‘la oladi.

Jahon miqyosida to‘qimachilik sanoati ishlab chiqarishiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, asosiy qismini sun‘iy va kimyoviy tolaning xar bir turlaridan aralashma gazlamalar, ip gazlama hamda trikotaj mahsulotlari tayyorlanayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda muhim yarim tayyor mahsulot hisoblangan kalava ipni jahon bozoriga yetkazib berishni yuqori ulushi mos ravishda Xitoy (24 %), AQSh (19 %) va Hindiston (13 %) kabi mamlakatlar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. To‘qimachilik sanoati rivojlangan malakatlar qatorida Turkiya, Germaniya va Xitoy muhim ahamiyat kasb etadi.

2016-yilda O‘zbekiston Respublikasi yengil sanoati uyushmasi tarkibiga kiruvchi 17 ta trikotaj ishlab chiqarish korxonasi mavjud edi. 1999-yilda 34547 ming dona trikotaj buyumlari yoki 165280 ming so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 2000-yilda 40180 ming dona trikotaj buyumlari yoki 2708170 ming so‘mlik mahsulot ishlab chiqarildi. 1999-yilga nisbatan 1055364 ming so‘m ko‘p ishlab chiqarilgan bo‘lib, trikotaj mahsulotlariga bo‘lgan talab yildan-yilga oshib bordi[5].

“Surxonteks” qo‘shma korxonasi va “Jarteks” qo‘shma korxonasi “2016-2018-yillarda to‘qimachilik sanoati korxonalarini texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilish dasturi” ga kirgan bo‘lib, “Surxonteks” qo‘shma korxonasida dastgohlarning demontaj ishlari yakunlanib, 300,0 mln. so‘mlik qurilish-ta‘mirlash ishlari bajarildi[6].

“Shingdong-Spining Termiz” qo‘shma korxonasi esa Surxondaryo viloyati Adliya boshqarmasi tomonidan 2007-yilda ro‘yxatdan o‘tdi. Ushbu korxona kalava ip ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. 2005-2016-yillar mobaynida iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlarini yangilash, modernizatsiya qilish maqsadida 2 milliard 877 million dollarlik investitsiya o‘zlashtirilganligi fikrimiz isbotidir. 2018-yilda faoliyat ko‘rsatgan Uzun tumanidagi “To‘maris istiqbol” tekstil firmasida paypoq mahsuloti ishlab chiqarildi[7].

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, yengil sanoat sohasida ishlab chiqarilayotgan ip, gazlama hamda charm kabi mahsulotlar yarim tayyor mahsulot hususiyatiga ega bo'lib, mazkur mahsulotlar nafaqat yengil sanoat tarmoqlarida, balki sanoatning boshqa tarmoqlarida ham tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadi. Bu holat to'qimachilik mahsulotlari savdosi va ishlab chiqarish jarayonida uzviy bog'liqlik mavjudligini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурасулов.Ғ, Маматқулов.С. Тармоқлар технологияси. –Тошкент. “Иқтисод-молия”, 2007. – Б 91.
2. Сурхондарё вилоят давлат архиви ,М. 698- жамғарма, 1-рўйхат , 295- иш, 63- варақ.
3. Сурхондарё вилоят давлат архиви, М. 1091- жамғарма, 1- рўйхат, 216- иш, 68- варақ.
4. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, М. 1091- жамғарма, 1- рўйхат, 718- иш, 63-варақ.
5. Ўзбекистон Республикаси Статистика ва истиқболни белгилаш вазирлиги маълумотлари. <https://lex.uz/docs/519903>.
6. Ўзбекистон Республикаси Енгил sanoat уюшмаси ҳисобот маълумотлари, 2000 й.
7. Ўзбекистон Миллий архиви, М. 43- жамғарма, 1- рўйхат, 1640- иш, 94- варақ.

ISPAN TILIDA NEOLOGIZMLAR VA ULARNING SHAKLLANISH USULLARI

Tursunova Madinabonu Abduvali qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Roman-german filologiyasi fakulteti

1-bosqich talabasi

madinabonutursunova2007@gmail.com

Turamuratova Iroda Ilxombayevna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Ispan tili nazariy fanlar kafedrasasi dotsenti, f.f.f.d (PhD)

i.turamuratova@uzswlu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada ispan tilidagi neologizmlar va ularning shakllanish usullari tahlil qilinadi. Xususan, XXI asrda Internet, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy-madaniy jarayonlar ta'sirida paydo bo'layotgan yangi so'zlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada real OAV (2024-yil dekabr oyiga tegishli) misollar, ispan, rus va o'zbek olimlarining tadqiqotlari hamda neologizmlar manbalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ispan leksikasining dinamik rivojini yoritadi va ilmiy hamda amaliy til o'rganish jarayonida ahamiyatli ma'lumotlar beradi.

Kalit so'zlar: *neologizmlar, globalizatsiya, OAV, Real Academia Española, semantik, pragmatik, derivatsiya, kompozitsiya.*

ABSTRACT

This scientific article analyzes neologisms in the Spanish language and the methods of their formation. In particular, it examines new words that have emerged in the 21st century under the influence of the Internet, digital technologies, and socio-cultural processes. The article also analyzes examples from contemporary mass media (dated December 2024), studies conducted by Spanish, Russian, and Uzbek scholars, as well as the sources of neologisms. The research findings highlight the dynamic development of Spanish lexicon and provide valuable insights for both academic research and practical language learning.

Keywords: *neologisms, globalization, mass media, Real Academia Española, semantic processes, pragmatic aspects, derivation, compounding*

KIRISH

Har bir til ijtimoiy hodisa demakdir. Uning rivojlanishi uchun yangi so'zlar kirishi hamda chiqishi kerak, ya'ni o'zga tillarning leksemalari kirib kela boshlasa

tilning soʻz boyligi yanada ortadi. Bu jarayon esa neologizm kabi ilmiy atamani fanga kiritadi. Neologizm (yunoncha néos — “yangi” va lógos — “soʻz”) — til tizimida nisbatan yaqinda paydo boʻlgan, ommaviy qoʻllanilishi hali toʻliq mustahkamlanmagan, lekin maʼlum kommunikativ ehtiyojni qondirish uchun xizmat qiladigan yangi leksik birlikdir. Neologizmlar tilning lugʻat tarkibidagi oʻzgarish va yangilanish jarayonining eng faol qatlamini tashkil qiladi. Ular nafaqat yangi soʻzlar koʻrinishida, balki mavjud soʻzlarning yangi maʼno kasb etishi orqali ham vujudga keladi. Neologizmlarni tezkor topishda amaliy yordam sifatida OAVning internet nashrlari ahamiyatga ega. Ularni lingvistik tahlil uchun qulay manba sifatida baholash mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jahon tilshunosligida neologizmlar masalasi atroflicha oʻrganilgan. Bu bilan bir qatorda, Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach iqtod, madaniyat, fan va texnika sohasida katta yutuqlarga erishdi, natijada boshqa tillardan koʻplab soʻz va iboralar kirib keldi. Texnika, maʼmuriy, kundalik sohalarda rus tilidan oʻzlashgan soʻzlar poyezd, avtobus, passport, intitut kabi soʻzlar boʻlsa, biznes, zamonaviy madaniyatga oid soʻzlar asosan ingliz tilidan kirib kelgan soʻzlardir va ular sirasiga kompyuter, marketing, internet, dizayn, onlayn, sayt va brend singari soʻzlarni kirita olamiz. Neologizm atamasi hech bir til uchun yod emas va har bir til rivojida ushbu hodisa roʻy beradi.

Mazkur tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil usullari uygʻunlashgan holda qoʻllanildi. Tadqiqot materialini sifatida 2024-yil dekabr oyiga oid ispan tilidagi real ommaviy axborot vositalari (gazeta, internet nashrlari va raqamli platformalar)dan olingan matnlar tanlab olindi.

MUHOKAMA

Xususan, Ispan tili - dunyoda millionlab odamlar tomonidan soʻzlashiladigan tirik til boʻlib, u doimo oʻzgarib boradi. Globalizatsiya, internet, ijtimoiy tarmoqlar va texnologik taraqqiyot ispan tiliga yangi leksik birliklar — neologizmlarni olib kiradi. Neologizmlar tildagi yangilanish va moslashuv jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Ispan tilshunoslari neologizmlarni asosan quyidagi jihatlardan oʻrganadi: tushuncha va tasnif, shakllanish mexanizmlari, leksikografiya (lugʻatga kiritish mezonlari) hamda OAV va ijtimoiy tarmoqlardagi tarqalish dinamikasi. Ispan tilshunosliga oʻz hissasini qoʻshgan olimlardan biri Manuel Alvar (Manuel Alvar Ezquerro) [1] 1950-yil Ispaniyaning Zaragoza shahrida tugʻilgan. U Real Academia Española ning yozuvshi aʼzosi sifatida filolog va universitet professori lavozimlarida ish yuritgan hamda Ispan neologizmlarini matbuot asosida uzoq muddat kuzatgan. Ezquerro leksikografiyaga katta eʼtibor bergan: u lugʻatlarni tahlil qilish, tarixiy

lugʻatlarni oʻrganish va eski lugʻatlarning leksik komponentlarini qayta koʻrib chiqish ustida ishlagan. “Nuevo diccionario de voces de uso actual” [2] — uning eng mashhur ishlardan biri. Ushbu lugʻatda 12 389 kirish va 23 604 iqtibos mavjud boʻlib, 1988–2000 yillar orasidagi matbuot manbalari asosida toʻplangan. Alvar jurnalistik manbalarni sistematik toʻplash va repertuarlar tuzishni targʻib qilgan. Gloria Guerrero Ramos [3] ham Manuel Alvarning zamondoshi sifatida 1960-yili tugʻilgan va Filologiya va Lingvistika olimi sifatida izlanishlar olib brogan. Uning asosiy sohasi esa umumiy lingvistika, terminologiya hamda neologiya boʻlgan. U oʻzining eng mashhur asari «Neologismos en el español actual» [4] da monografiyalarida yaʼni, muayyan mavzu yoki muammoni, biror olim yoki yozuvchi hayoti va faoliyatini atroflicha, chuqur tadqiq etuvchi ilmiy asarlarida neologizmlarning turlari, ijtimoiy va pragmatik omillari, va normalashuvi (normativ jarayon) haqida yozadi. Hamda RAEng Observatorio de palabras loyihasida neologizmlarni, yangi tushunchalarni onlayn yigʻib, ularni kuzatish va tahlil qilish uchun yaratilgan rasmiy platforma - lugʻatga kiritish uchun avvalgi qadam hisoblanadi. Soʻnggi yillarda Ispan tilshunosligida RAE korpuslar va hatto AI yordamida neologizmlar deteksiyasiga yoʻnaltirilgan vositalar ishlab chiqilmoqda. Bu esa tilning rivojlanib borayotganidan dalolat.

NATIJA

Bunga qoʻshimcha tarxda, tilshunoslar oʻz davrida neologizmni quyidagi jihatlar bilan izohlaganlar:

Vaqt mezon - soʻzning tilda paydo boʻlgan davrining yaqindaligi;

Yangilik mezon - avval mavjud boʻlmagan yoki qoʻllanmagan birlik;

Ijtimoiy ehtiyoj - jamiyatdagi texnologik, madaniy, siyosiy oʻzgarishlar sabab paydo boʻlishi;

Bundan tashqari, neologizmlar ikki toifaga boʻlinadi:

1. Potensial (yangi, hali normaga kirmagan)

- faqat tor doirada, koʻproq internetda uchraydi.

Masalan: ingliz tilidan kirib kelgan postear(ijtimoiy tarmoqqa post yoki eʼlon joylamoq), goglear (internetdan izlamoq yaʼni Google qidiruv tizimidan qidirmoq), viralizar (tez tarqalgan va ommalashgan).

2. Normallashtirilgan (lugʻatlarga kirgan)

— RAE tomonidan rasmiy qabul qilingan.

Masalan: selfi, wifi, dron, teletrabajo.

Neologizmlarning turlari. Ispan tilshunoslari neologizmlarmi turli mezonlarga koʻra tasnif qilinadi. Eng keng qoʻllaniladigan ilmiy tasnif quyidagilardan iborat:

1.Leksik neologizmlar

Mutlaqo yangi shakldagi soʻzlar. Misollar:

nanorobot, criptomoneda, teletrabajo, ciberseguridad

2. Semantik neologizmlar

Mavjud soʻzning yangi maʼno kasb etishi. Misollar:

nube — “osmon” emas, balki “cloud storage”;

virus — biologik emas, “kompyuter virusi”.

3. Strukturaviy (morfologik) neologizmlar

Affiksatsiya, kompozitsiya yoki modellashgan yasaliş natijasida yaratiladi.

Misollar:

digitalización, hiperconectado, ecologismo

4. Fonetik-grafik neologizmlar

Yozuvdagi yangicha shakl, talaffuz yoki inglizcha imlo asosida. Misollar:

wifi, online, streaming, chatbot

5. Pragmatik neologizmlar

Maʼlum kontekstda yangi qoʻllanishga ega boʻladi — siyosat, gender, media.

Misollar:

feminicidio, empoderamiento, inclusividad

6. Ijtimoiy-madaniy neologizmlar

Jamiyatdagi yangi tushunchalar, subkultura yoki yoshlar tilida. Misollar:

influencer, viral, cancel, culture

7. Texnologik va ilmiy neologizmlar

Ilm-fan, IT, innovatsiyalar bilan bogʻliq. Misollar:

metaverso, inteligencia artificial, robotización

8. Soʻzma-soʻz tarjima neologizmlari

Ingliz tilidan koʻchirilgan maʼno konstruktsiyasi. Misollar:

rascacielos (skyscraper), puerto (port), casa inteligente (smart home).

Neologizmning shakllanish turlariga toʻxtaladigan boʻlsak, **affiksatsiya** va **kompozitsiyaga** boʻlinadi. Affiksatsion uslubdagi neologizmlar ham oʻz navbatida 2 turga boʻlinadi prefiks va suffikslarga. Prefikslar asosan old qoʻshimcha orqali yasalgan soʻzlar hisoblanadi: re- (reenviar), anti- (antivacuna), hiper- (hiperconectado). Suffikslar esa soʻzning oxiriga qoʻshimcha qoʻshish orali hosil boʻladi: -ción (digitalización), -ismo (ecologismo), -idad (virtualidad). Ikki yoki undan ortiq soʻz birikmasidan yangi soʻz hosil boʻlishi kompozitsiya uslubi deb ataladi:

videojuego (video + juego)

teletrabajo (tele + trabajo)

altavoz (alta + voz)

Shu bois neologizm tushunchasi lingvistik, ijtimoiy, madaniy va funksional jihatdan baholanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, XXI asrda ispan tilidagi neologizmlarning asosiy manbalari — axborot texnologiyalari, global kommunikatsiya, OAV, internet madaniyati hisoblanadi. Quyida yaqin yillarda (2024–2025) ispan tilidagi ommaviy axborot vositalarida paydo bo'lgan yoki keng tarqalgan neologizmlar misollari keltiriladi:

El País (26.05.2024-yil): maqolada ishlatildi — microplástico, ciberacoso, metaverso.

El Mundo (2025-yil): xabarda — deepfake, fintech, blockchain.

La Vanguardia (24.03.2024, 23.12.2023 va 5.11.2024): “tecnología verde” mavzusi doirasida — electrificación, hidrógeno verde.

20 Minutos (2025-yil): ijtimoiy tarmoqlarda — influencer, viralizar, postear.

Cadena SER (radio suhbatlarda) — microcréditos, smartphone, cloud computing.

Bu misollar ispan tilidagi neologizmlarning real hayotda, ommaviy axborot vositalarida va kundalik til amaliyotida qanday ishlatilayotganini yaqqol ko'rsatadi.

XULOSA

Ispan tilida yangi so'zlar — neologizmlar — tilning tirik va o'zgaruvchan tizim ekanini yaqqol ko'rsatadi. Ular derivatsiya yani affiksatsiya, kompozitsiya kabi turli usullar orqali shakllanadi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar, shuningdek OAV, neologizmlarning tarqalishida asosiy rol o'ynaydi. Ispan olimlarining tadqiqotlari til taraqqiyoti jarayonlarini ilmiy jihatdan yoritadi va til o'qitish, tarjima hamda kommunikatsiya sohalari uchun muhim yo'nalishlarni taklif qiladi.

1. Ispaniyalik filolog, leksikograf va universitet professori. 70 yillik umri davomida neologizm, dialektologiya va regional tilshunoslikda o'zining diqqatga sazovor ishlarni amalga oshirgan.

2. “Nuevo diccionario de voces de uso actual” - ushbu lug'atda 12 389 kirish va 23 604 iqtibos mavjud bo'lib, 1988–2000 yillar orasidagi matbuot manbalari asosida to'plangan.

3. Filolog va lingvist olim, Universidad de Málaga'da professor. Uning ilmiy faoliyatida terminologiya va leksik so'zlashuv yo'nalishlari muhim rol o'ynaydi.

4. “Neologismos en el español” — bu ispan tilida paydo bo'layotgan yangi so'zlar, ularning shakllanish jarayonlari va qo'llanish sohalari ilmiy tahlil qiluvchi kitobdir. Kitob ispan leksikologiyasi va til taraqqiyoti bilan shug'ullanuvchi talabalar va tadqiqotchilar uchun yozilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi (2023). Til va kommunikatsiya bo‘yicha metodik qo‘llanma. Toshkent. (Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistan. (2023). Methodological guide on language and communication. Tashkent, Uzbekistan).
2. Rustamov, F. (2023). Neologizmlar va zamonaviy ispan tili. Tilshunoslik jurnali, 12(1), 45–53. (Rustamov, F. (2023). Neologisms and the modern Spanish language. Journal of Linguistics, 12(1), 45–53).
3. O‘rmonova, M. (2024, 14-aprel). Ispan tilida neologizmlarning shakllanishi va ularning kommunikativ xususiyatlari. Xalqaro Nordik universitetida o‘qilgan ma’ruza materiallari. (Ormonova, M. (2024, April 14). Formation of neologisms in Spanish and their communicative features [Lecture]. International Nordic University).
4. Real Academia Española. (2024). Diccionario de la lengua española (elektron nashr). Madrid. (Real Academia Española. (2024). Dictionary of the Spanish Language (Online ed.). Madrid, Spain).
5. Guerrero Ramos, G. (2017). Neologismos y medios de comunicación en el español actual. Revista de Filología Española, 97(2), 345–368. (Guerrero Ramos, G. (2017). Neologisms and mass media in contemporary Spanish. Revista de Filología Española, 97(2), 345–368.)
6. Кизи, С. М. А., & Турамуратова, И. И. (2024). Проблемы перевода испанских реалий на узбекский язык. *European science*, (2 (70)), 45-48.

RAQAMLI KOMMUNIKATSIYA MUHITIDA YOSHLAR AXLOQIY MADANIYATINING SHAKLLANISHI

Sharifova Madinabonu Marifdjon qizi

Barqaror rivojlanish markazi bosh mutaxassisi

ANNOTATSIYA

Maqolada raqamli kommunikatsiya muhitining yoshlar axloqiy madaniyatini shakllantirishdagi o'zni ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlar sharoitida yoshlarning axloqiy qarashlari, xulq-atvor me'yorlari va qadriyatlar tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar yoritiladi. Raqamli makonning yoshlar ongiga ta'sir mexanizmlari, virtual muloqotning axloqiy jihatlari hamda ijobiy va salbiy omillar muvozanati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yoshlar axloqiy madaniyatini rivojlantirishda raqamli kommunikatsiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: raqamli kommunikatsiya, yoshlar, axloqiy madaniyat, ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari, qadriyatlar, virtual muhit.

АННОТАЦИЯ

В статье с социально-философской точки зрения анализируется роль цифровой коммуникационной среды в формировании нравственной культуры молодежи. Рассматриваются изменения в нравственных установках, поведенческих нормах и системе ценностей молодежи в условиях интернет-платформ и социальных сетей. Анализируются механизмы воздействия цифрового пространства на сознание молодежи, нравственные аспекты виртуального общения, а также баланс позитивных и негативных факторов. Результаты исследования обосновывают необходимость эффективного использования возможностей цифровой коммуникации в развитии нравственной культуры молодежи.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, молодежь, нравственная культура, социальные сети, интернет-платформы, ценности, виртуальная среда.

ABSTRACT

The article analyzes the role of the digital communication environment in shaping the moral culture of youth from a socio-philosophical perspective. It examines changes in moral attitudes, behavioral norms, and value systems of young people within the context of internet platforms and social networks. The mechanisms of digital space influence on youth consciousness, ethical aspects of virtual

communication, as well as the balance of positive and negative factors are discussed. The research findings substantiate the importance of effectively utilizing digital communication opportunities in the development of youth moral culture.

Keywords: *digital communication, youth, moral culture, social networks, internet platforms, values, virtual environment.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida raqamli texnologiyalar va kommunikatsiya vositalari inson hayotining ajralmas tarkibiy qismiga aylandi. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashuvi yoshlar hayot tarziga, ularning dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi va axloqiy madaniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda yoshlar uchun raqamli kommunikatsiya muhiti nafaqat axborot olish vositasi, balki muloqot qilish, o'z fikrini ifodalash, ijtimoiy mavqeini belgilash va shaxs sifatida shakllanish makoniga aylangan. Shu jihatdan, raqamli muhit yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Axloqiy madaniyat jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlar, qadriyatlar, xulq-atvor qoidalari va ijtimoiy mas'uliyat tushunchalarining majmuasi bo'lib, u shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvi va barkamol rivojlanishida muhim o'rin tutadi. An'anaviy jamiyatda axloqiy madaniyat asosan oila, mahalla, ta'lim muassasalari va madaniy muhit orqali shakllangan bo'lsa, hozirgi davrda bu jarayonga raqamli kommunikatsiya muhiti faol aralashmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, onlayn platformalar va messenjerlar yoshlar ongiga ta'sir ko'rsatib, ularning axloqiy qarashlari va xatti-harakatlarini qayta shakllantirmoqda.

Raqamli kommunikatsiya muhitining o'ziga xos xususiyati shundaki, unda muloqot tezkor, keng qamrovli va ko'pincha anonim xarakterga ega. Bu holat yoshlar orasida erkin fikr almashuvi va o'zini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytirsa-da, axloqiy mas'uliyatning susayishi, muomala madaniyatining buzilishi, virtual makonda tajovuzkorlik va befarqlik kabi salbiy holatlarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, raqamli muhit orqali targ'ib etilayotgan turli g'oyalar, qadriyatlar va hayotiy andozalar yoshlarning axloqiy orientatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Bugungi globallashuv sharoitida raqamli kommunikatsiya yoshlarni nafaqat milliy madaniyat doirasida, balki umuminsoniy va transmilliy qadriyatlar bilan ham bevosita tanishtirmoqda. Bu jarayon yoshlar axloqiy madaniyatining boyishiga xizmat qilishi bilan birga, ayrim hollarda milliy mentalitetga zid bo'lgan qarashlar va xulq-atvor shakllarining singib borishiga ham olib kelmoqda. Natijada, yoshlar

axloqiy madaniyatini shakllantirish masalasi faqat tarbiyaviy muammo emas, balki muhim ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu bois, raqamli kommunikatsiya muhitining yoshlar axloqiy madaniyatiga ta'sirini ilmiy jihatdan tahlil qilish, uning ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash, yoshlar ongida axloqiy barqarorlikni ta'minlashda raqamli platformalarning imkoniyat va cheklovlarini baholash dolzarb vazifalardan biridir. Mazkur maqolada raqamli kommunikatsiya muhitining yoshlar axloqiy madaniyatini shakllantirishdagi roli ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida ko'rib chiqilib, ushbu jarayonning asosiy xususiyatlari va muammolari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishi jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim ijtimoiy va ma'naviy jarayon sifatida qaralgan. Har bir davrda mavjud ijtimoiy muhit, axborot manbalari va kommunikatsiya shakllari yoshlarning dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari hamda xulq-atvorini belgilab bergan. Zamonaviy bosqichda esa bu jarayonning mazmuni va ta'sir mexanizmlari tubdan o'zgargan bo'lib, bu holat raqamli kommunikatsiya muhitining jadal rivoji bilan bevosita bog'liqdir [1].

Axloqiy madaniyat tushunchasi shaxsning jamiyatda qabul qilingan axloqiy qadriyatlar, me'yorlar va ijtimoiy mas'uliyatni ongli ravishda o'zlashtirishi hamda ularni kundalik faoliyatida namoyon etishi bilan izohlanadi. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, axloqiy madaniyatning shakllanishi faqat tarbiyaviy institutlar bilan cheklanmay, balki muloqot muhiti va axborot makonining mazmuniga ham chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, yoshlar ongining shakllanishida kommunikatsiya kanallari muhim rol o'ynaydi [2].

Raqamli kommunikatsiya muhiti yoshlar hayotiga chuqur singib borib, ularning ijtimoiylashuv jarayonini sezilarli darajada tezlashtirdi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar nafaqat axborot oladi, balki o'z fikrini bildiradi, bahs-munozaralarda qatnashadi va virtual identitetini shakllantiradi. Shu bilan birga, virtual makondagi muloqotning anonimligi va tezkorligi axloqiy mas'uliyat hissining o'zgarishiga olib kelishi mumkinligi ilmiy adabiyotlarda qayd etiladi [3].

Zamonaviy tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar axloqiy ongiga ta'siri ikki tomonlama jarayon sifatida baholanadi. Bir tomondan, raqamli kommunikatsiya muhiti bag'rikenglik, ochiqlik, ijtimoiy faollik va fuqarolik ongining rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Ta'limiy, madaniy va ma'naviy kontent orqali yoshlarning axloqiy bilimlari kengaymoqda. Ikkinchi tomondan esa, doimiy axborot oqimi, qisqa va yuzaki kontentning ustunligi axloqiy baholash qobiliyatining susayishiga, empatiya

darajasining pasayishiga va befarqlik holatlarining kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin [4].

Raqamli muhitda shakllanayotgan "virtual identitet" masalasi alohida ilmiy e'tibor talab qiladi. Tadqiqotchilar virtual makonda yaratilgan obrazlar ko'pincha real hayotdagi xulq-atvorga ko'chishini ta'kidlaydilar. Bu holat yoshlarning axloqiy qarashlari va o'zini tutish me'yorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bois axloqiy madaniyatni shakllantirish jarayonida real va virtual makon o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhim vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda [5].

So'nggi yillarda O'zbekiston sharoitida ham yoshlarning raqamli muhitdagi xulq-atvori va axloqiy mas'uliyatini oshirish masalasiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar, raqamli taraqqiyot strategiyalari va yoshlar siyosati doirasida axborot makonidan ongli va mas'uliyatli foydalanish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [6].

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham raqamli kommunikatsiya sharoitida yoshlarning axloqiy madaniyatini rivojlantirish muhim yo'nalish sifatida ko'rsatib o'tiladi. Raqamli fuqarolik, onlayn muloqot etikasi va axborotdan mas'uliyatli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish yoshlar tarbiyasining ajralmas qismi sifatida e'tirof etilmoqda [7].

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishi masalasi keng o'rganilgan bo'lsa-da, raqamli kommunikatsiya muhitining ushbu jarayonga ta'siri, ayniqsa milliy madaniyat va mentalitet nuqtai nazaridan kompleks tarzda yetarli darajada tadqiq etilmagan. Shu sababli, raqamli kommunikatsiya muhitida yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishi zamonaviy ilmiy izlanishlarda dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot olib borish jarayonida raqamli kommunikatsiya muhitida yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishi masalasini o'rganishda tizimlilik, tarixiylik va mantiqiylik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez kabi ilmiy-falsafiy tamoyillardan foydalanildi. Shuningdek, mavzu doirasida mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash hamda umumlashtirish usullari qo'llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy jamiyatda raqamli kommunikatsiya muhiti yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanib, ularning ijtimoiylashuv jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar yoshlar uchun axborot olish, muloqot qilish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish hamda o'z qarashlarini ifodalashning asosiy

makoniga aylandi. Natijada, yoshlarning jamiyat bilan o‘zaro aloqalari tobora ko‘proq virtual muhit orqali shakllanmoqda, bu esa ijtimoiylashuvning mazmuni va shaklini o‘zgartirmoqda [8].

An‘anaviy ijtimoiylashuv jarayonida axloqiy me‘yorlar va ijtimoiy xulq-atvor asosan oila, ta‘lim muassasalari va bevosita jamoa orqali shakllangan bo‘lsa, raqamli davrda ushbu vazifani virtual muloqot va onlayn kontent bajarib bormoqda. Yoshlar axloqiy qarorlarni qabul qilishda tobora ko‘proq ijtimoiy tarmoqlardagi baholar, ommaviy fikr va raqamli tajribaga tayanmoqda. Bu holat ijtimoiylashuv jarayonining individuallashuvi va subyektivlashuviga olib kelmoqda.

Raqamli kommunikatsiya muhiti yoshlar uchun ijobiy imkoniyatlar yaratishi bilan birga, muayyan muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Bir tomondan, axborotga keng kirish, ijtimoiy faollik va muloqot doirasining kengayishi yoshlarning ijtimoiy tajribasini boyitadi. Ikkinchi tomondan esa, virtual muloqotning ustunligi real ijtimoiy munosabatlar tajribasining qisqarishiga olib kelib, ijtimoiy mas‘uliyat va empatiya kabi axloqiy sifatlarning yetarli darajada shakllanmasligiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida ham yoshlar ijtimoiylashuvida raqamli muhitning ta‘siri yildan-yilga kuchayib borayotgani kuzatilmoqda. Internet foydalanuvchilari sonining oshishi va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi yoshlar dunyoqarashi va xulq-atvoriga bevosita ta‘sir etmoqda. Mahalliy tadqiqotlarda ta‘kidlanishicha, ushbu jarayon yoshlar axloqiy madaniyatini shakllantirishda raqamli omillarni hisobga olgan holda tizimli yondashuvni talab qiladi [9].

Raqamli makon yoshlar axloqiy madaniyatiga tayyor me‘yorlarni uzatishdan ko‘ra, ularni tanlash, solishtirish va qayta belgilash jarayoniga tortmoqda. Bugungi yoshlar axloqiy qarorlarni ko‘pincha an‘anaviy tarbiya manbalaridan emas, balki turli raqamli platformalarda mavjud bo‘lgan qarama-qarshi qarashlar, bahslar va shaxsiy tajribalar asosida shakllantirmoqda. Bu holat axloqiy madaniyatning barqaror tizimdan ko‘ra, o‘zgaruvchan va situativ xususiyat kasb etishiga olib kelmoqda.

Raqamli muhitda axloqiy madaniyatning muhim jihati — tanlov erkinligining kengayishidir. Yoshlar turli madaniy, diniy va ijtimoiy qarashlar bilan bir vaqtda tanishish imkoniyatiga ega bo‘lib, axloqiy pozitsiyani mustaqil belgilash zarurati bilan yuzlashadilar. Bu jarayon axloqiy yetuklikni rivojlantirishi mumkin, biroq yetarli tayanch bo‘lmaganda, axloqiy beqarorlik va qarama-qarshi qadriyatlar o‘rtasida yo‘qolib qolish holatlarini ham yuzaga keltiradi [10].

Raqamli muhit axloqiy madaniyatga subyektiv tajriba ustuvorligini olib kiradi. Yoshlar uchun shaxsiy his-tuyg‘u, individual qarash va virtual tajriba axloqiy baholashning asosiy mezoniga aylanmoqda. Natijada umumiy qabul qilingan axloqiy

me'yorlar ikkinchi darajaga tushib, "men uchun to'g'ri" tamoyili ustunlik qila boshlaydi. Bu holat axloqiy madaniyatning kollektiv emas, individual xarakter kasb etishiga sabab bo'lmoqda.

Shuningdek, raqamli makonda axloqiy madaniyat vaqt va masofa chegaralaridan uzilgan holda shakllanadi. Virtual makonda amalga oshirilgan xatti-harakatlar ko'pincha real oqibatlardan xoli deb qabul qilinadi. Bu esa axloqiy refleksiya — ya'ni o'z xatti-harakatini baholash va oqibatlarini anglash jarayonining sustlashishiga olib keladi. Ayrim hollarda yoshlar virtual makondagi xulqini real hayotdagi axloqiy me'yorlar bilan bog'lamaydi.

O'zbekistonlik olimlar ta'kidlashicha, yoshlar axloqiy madaniyatining bunday transformatsiyasi milliy qadriyatlar va zamonaviy axborot muhitining to'qnashuvi natijasidir. Raqamli makonda shakllanayotgan axloqiy tasavvurlarni milliy ma'naviy asoslar bilan uyg'unlashtirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda yoshlarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish va axloqiy tanlov madaniyatini shakllantirish muhim vazifa sifatida ko'riladi [11].

Innovatsion texnologiyalar yoshlar axloqiy rivojlanishiga bir yoqlama ta'sir ko'rsatmaydi, balki bir vaqtning o'zida bir nechta qarama-qarshi yo'nalishlarni vujudga keltiradi. Raqamli vositalar orqali yoshlarning bilim doirasi kengaymoqda, axloqiy mavzularga bo'lgan qiziqishi ortmoqda, biroq ayni paytda axloqiy barqarorlikning saqlanishi murakkablashmoqda. Axloqiy rivojlanish jarayoni endilikda izchil chiziqli shaklda emas, balki o'zgaruvchan va bo'linib ketgan holatda kechmoqda.

Raqamli texnologiyalar ta'sirida yoshlar axloqiy tajribasining fragmentlashuvi kuzatiladi. Axloqiy bilim, hissiy munosabat va real xatti-harakat o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham saqlanmayapti. Yoshlar ma'lum axloqiy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlashini bildirgan holda, kundalik faoliyatda ularga zid bo'lgan xulq-atvorni namoyon etishi mumkin. Bunday tafovut axborotning tez iste'mol qilinishi va uning chuqur ichki qayta ishlanmasligi bilan bog'liq [12]. Innovatsion texnologiyalar yoshlarning axloqiy qaror qabul qilish tezligini oshiradi. Tezkor aloqa va doimiy axborot oqimi yoshlarni vaziyatga darhol munosabat bildirishga undaydi. Natijada axloqiy tanlov ko'pincha uzoq muddatli oqibatlarni emas, balki qisqa muddatli qulaylikni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bu holat axloqiy yetuklikning sekin va bosqichma-bosqich shakllanishiga to'sqinlik qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Mahalliy tadqiqotlar kontekstida innovatsion texnologiyalarning ta'siri bevosita emas, balki vositali mexanizmlar orqali amalga oshayotgani e'tiborga loyiq. Virtual guruhlar, norasmiy raqamli yetakchilar va onlayn muloqot madaniyati yoshlar axloqiy rivojlanishiga texnologiyaning o'zidan ko'ra kuchliroq ta'sir ko'rsatmoqda.

Bu holat axloqiy rivojlanishni boshqarishda texnik cheklovlardan ko‘ra, ma‘naviy va madaniy yo‘naltirish ustuvor bo‘lishi zarurligini anglatadi [13].

Innovatsion texnologiyalar sharoitida yoshlar axloqiy rivojlanishi murakkab va ko‘p variantli jarayonga aylanmoqda. Ushbu jarayon texnologik vositalardan voz kechish bilan emas, balki ularni ongli, tanqidiy va maqsadli qo‘llash orqali muvozanatlashishi mumkin. Shu jihatdan innovatsion texnologiyalar axloqiy rivojlanish uchun tayyor yechim emas, balki mas‘uliyatli yondashuvni talab etuvchi ijtimoiy muhit sifatida namoyon bo‘ladi. Innovatsion texnologiyalar rivoji yoshlarning axloqiy rivojlanishida yangi muammolar qatlamini yuzaga chiqarmoqda. Raqamli makon yoshlar uchun nafaqat axborot va muloqot muhiti, balki axloqiy sinov maydoniga ham aylanmoqda. Virtual makonda yuz berayotgan holatlar tezkorligi va ko‘lamining kengligi bilan ajralib turadi, bu esa axloqiy baholash jarayonini murakkablashtiradi. Yoshlar ko‘pincha vaziyatni to‘liq anglab yetmasdan munosabat bildiradi, natijada axloqiy qarorlar ichki e‘tiqoddan ko‘ra tashqi omillarga bog‘liq holda shakllanadi.

Raqamli muhitda axloqiy xavflarni anglash masalasi yoshlarning axborotni tanlab qabul qilish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq. Doimiy axborot oqimi sharoitida muhim va ikkinchi darajali mazmunni farqlash qiyinlashadi. Bu holat axloqiy sezgirlikning pasayishiga olib kelishi mumkin, chunki yoshlar salbiy yoki bahsli holatlarga nisbatan odatlanib boradi. Natijada ayrim axloqiy me‘yorlar kundalik tajribaning bir qismi sifatida qabul qilinib, ularga tanqidiy munosabat susayadi. Axloqiy o‘zini boshqarish masalasi raqamli makonda alohida ahamiyat kasb etadi. Real ijtimoiy muhitda xulq-atvor ko‘pincha bevosita ijtimoiy nazorat orqali tartibga solinsa, virtual muhitda bunday mexanizmlar to‘liq ishlamaydi. Yoshlar onlayn faoliyatda o‘z harakatlarining oqibatini kech anglaydi yoki uni mavhum deb hisoblaydi. Bu esa mas‘uliyat hissining fragmentlashuviga olib keladi, ya‘ni axloqiy javobgarlik faqat real hayot bilan bog‘lanib, virtual faoliyat undan ajratib qo‘yiladi.

Raqamli muhitda axloqiy rivojlanishga ta‘sir etuvchi yana bir jihat — vaqt omilidir. Virtual makonda xatti-harakatlar tezkor amalga oshiriladi, qarorlar esa qisqa vaqt ichida qabul qilinadi. Bunday sharoitda axloqiy refleksiya, ya‘ni o‘z xatti-harakatini ichki tahlil qilish imkoniyati cheklanadi. Yoshlar ko‘pincha “keyin o‘ylash” tamoyiliga amal qiladi, bu esa axloqiy tanlovni kechiktirilgan ongli baholashdan mahrum etadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda ta‘kidlanishicha, raqamli muhitda axloqiy barqarorlik texnologik cheklovlar orqali emas, balki ichki nazorat mexanizmlarini rivojlantirish orqali ta‘minlanadi. Axloqiy refleksiya, tanqidiy fikrlash va o‘zini boshqarish ko‘nikmalari yoshlarning raqamli muhitdagi

xatti-harakatlarini muvozanatlashga xizmat qiladi. Ushbu sifatlar shakllanmagan sharoitda innovatsion texnologiyalar axloqiy rivojlanish o'rniga axloqiy befarqlikni kuchaytirishi mumkin [14].

O'zbekiston sharoitida yoshlarning raqamli muhitdagi axloqiy xatti-harakatlarini tahlil qilish shuni anglatadiki, oila va ta'lim muassasalari tomonidan berilayotgan an'anaviy axloqiy tarbiya raqamli tajriba bilan doim ham uyg'unlashmaydi. Shu bois axloqiy tarbiya faqat oflayn muhit bilan cheklanib qolmasdan, yoshlarning onlayn faoliyatini ham qamrab olishi lozim. Raqamli makonda axloqiy xavflarni anglash va o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish yoshlar axloqiy madaniyatining barqaror shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

Raqamli makon yoshlar ongida axloqiy normalarni qat'iy qoida sifatida emas, balki vaziyatga bog'liq tushuncha sifatida qabul qilish jarayonini kuchaytirmoqda. Virtual muhitda turli madaniyatlar, qarashlar va hayotiy pozitsiyalar bir vaqtda namoyon bo'lgani sababli, axloqiy mezonlar yagona va barqaror tizim sifatida idrok etilmayapti. Natijada yoshlar axloqiy masalalarda "to'g'ri" va "noto'g'ri" tushunchalarini mutlaq emas, balki subyektiv baholashga moyil bo'lmoqdalar. Axloqiy chegaralarning xiralashuvi ayniqsa onlayn muloqotda yaqqol seziladi. Virtual makonda muloqot ishtirokchilarining bir-birini shaxsan tanimasligi, yuzmayuz aloqaning yo'qligi axloqiy cheklovlarini susaytiradi. Ayrim holatlarda haqorat, masxara yoki befarqlik real hayotdagiga nisbatan yengilroq qabul qilinadi. Bu holat axloqiy sezgirlikning pasayishiga va me'yoriy chegaralarning nisbiylashuviga olib keladi.

Zamonaviy sotsiologik tadqiqotlarda raqamli muhitda axloqiy normalarning nisbiylashuvi jamiyatda "moslashuvchan axloq" modelining shakllanishi bilan izohlanadi. Ushbu modelda axloqiy qarorlar umumiy qadriyatlarga emas, balki shaxsiy manfaat va vaziyatga moslashuv asosida qabul qilinadi [15]. Bu jarayon yoshlar axloqiy madaniyatida barqarorlik o'rniga o'zgaruvchanlikni kuchaytiradi.

Raqamli kommunikatsiya vositalari yoshlar muloqot madaniyatini tubdan o'zgartirdi. Xabar almashishning tezkorligi va soddaligi muloqotni qulaylashtirgan bo'lsa-da, axloqiy mas'uliyat hissining to'liq shakllanishiga har doim ham xizmat qilmayapti. Virtual makonda so'z va harakatning oqibatlari kechikib sezilishi yoki umuman ko'rinmasligi mumkin, bu esa mas'uliyatni his qilishni murakkablashtiradi.

Virtual muloqotda axloqiy mas'uliyatning sustlashuvi, ko'pincha, shaxsiy javobgarlikning tarqoqlashuvi bilan bog'liq. Yoshlar onlayn muhitda o'zini jamoaning kichik bir qismi sifatida his qiladi va individual mas'uliyat umumiy oqim ichida yo'qolib ketadi. Bu holat axloqiy javobgarlikning kollektiv tarzda "bo'linib ketishi"ga olib keladi. Pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, virtual muloqot

madaniyatini axloqiy mas'uliyat bilan uyg'unlashtirish yoshlar tarbiyasida muhim vazifa hisoblanadi. Agar raqamli muloqot axloqiy mezonlar bilan mustahkamlanmasa, u muloqot madaniyatini rivojlantirish o'rniga, axloqiy befarqlikni kuchaytirishi mumkin [16]. Shu sababli raqamli muloqot madaniyatini axloqiy tarbiya bilan birgalikda shakllantirish zarur. Raqamli muhitda shakllanayotgan axloqiy tajriba qisqa muddatli xatti-harakatlar bilan cheklanmay, yoshlar shaxsiyati va dunyoqarashiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadi. Virtual muhitda takrorlanadigan axloqiy holatlar vaqt o'tishi bilan odatiy xulq-atvor modeliga aylanadi va real hayotdagi qarorlarga ham ko'chadi. Shu tariqa raqamli tajriba yoshlar axloqiy madaniyatining ajralmas qismiga aylanadi. Uzoq muddatli oqibatlardan biri — axloqiy baholashning soddalashuvidir. Raqamli muhitda ko'plab jarayonlar qisqa formatda amalga oshirilgani sababli, murakkab axloqiy vaziyatlar ham soddalashtirilgan tarzda qabul qilinadi. Bu esa yoshlarning murakkab axloqiy muammolarni chuqur tahlil qilish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Falsafiy va madaniyatshunoslik tadqiqotlarida raqamli tajribaning uzoq muddatli oqibatlari axloqiy ongning transformatsiyasi bilan bog'lanadi. Axloqiy madaniyat endilikda faqat an'anaviy tarbiya mahsuli emas, balki raqamli tajriba orqali shakllanayotgan dinamik jarayon sifatida qaralmoqda [17]. Shu nuqtai nazardan, yoshlar axloqiy madaniyatini rivojlantirishda raqamli muhitni inkor etish emas, balki uning uzoq muddatli ta'sirlarini ongli ravishda boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Maqolada raqamli kommunikatsiya muhiti sharoitida yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishi zamonaviy ijtimoiy jarayonlarning muhim tarkibiy qismi sifatida ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida raqamli texnologiyalar yoshlar axloqiy rivojlanishiga faqat tashqi ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida emas, balki axloqiy qaror qabul qilish mexanizmlarini qayta shakllantiruvchi murakkab ijtimoiy-madaniy muhit sifatida namoyon bo'lishi asoslandi. Raqamli makon yoshlarning axloqiy ongini kengaytirish bilan bir qatorda, axloqiy mas'uliyatni anglash, me'yorlarni talqin etish va shaxsiy pozitsiyani belgilash jarayonlarini ham sezilarli darajada o'zgartirmoqda.

Tahlil natijalari raqamli muhitda yoshlar axloqiy madaniyati qat'iy va barqaror tizim sifatida emas, balki o'zgaruvchan, kontekstga bog'liq va individual tajribaga tayangan holda shakllanayotganini ko'rsatdi. Axloqiy normalarning nisbiylashuvi, virtual va real makon o'rtasidagi mas'uliyat chegaralarining farqlanishi, shuningdek, tezkor axborot oqimi ta'sirida axloqiy refleksiyaning cheklanishi mazkur jarayonning

asosiy xususiyatlari sifatida namoyon bo'ldi. Bunday sharoitda yoshlarning axloqiy xulq-atvori ko'proq vaziyatga moslashuvchan qarorlar asosida shakllanmoqda.

Maqolada innovatsion texnologiyalarning yoshlar axloqiy rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri ikki yo'nalishda namoyon bo'lishi ochib berildi. Bir tomondan, raqamli muhit yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, global axloqiy muammolarga nisbatan sezgirlikni kuchaytirish va ijtimoiy tashabbuslarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ikkinchi tomondan esa, axloqiy mas'uliyatning fragmentlashuvi, muloqot madaniyatining soddalashuvi va axloqiy tanlovda yuzakilikning kuchayishi kabi holatlar kuzatilmoqda. Ushbu qarama-qarshi jarayonlar yoshlar axloqiy madaniyatining murakkab va ko'p qatlamli xususiyat kasb etayotganini ko'rsatadi.

O'zbekiston sharoitida olib borilgan tahlillar yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishida milliy ma'naviy qadriyatlar va raqamli tajriba o'rtasidagi uyg'unlik masalasi alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Raqamli muhitda shakllanayotgan axloqiy qarashlar an'anaviy tarbiya tizimi bilan yetarli darajada muvofiqlashtirilmasa, yoshlar ongida qadriyatlar ziddiyati yuzaga kelishi ehtimoli ortadi. Shu sababli axloqiy madaniyatni rivojlantirish jarayonida raqamli texnologiyalarni inkor etish emas, balki ularni ma'naviy-ma'rifiy jihatdan yo'naltirish va tarbiyaviy jarayonlarga integratsiya qilish zarurati asoslandi.

Tadqiqot natijalari yoshlar axloqiy madaniyatini shakllantirishda raqamli muhitning o'рни faqat nazorat yoki cheklovlar orqali belgilanmasligi lozimligini ko'rsatadi. Asosiy e'tibor yoshlarda tanqidiy fikrlash, axloqiy refleksiya va o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Aynan ushbu sifatlar raqamli kommunikatsiya muhiti sharoitida barqaror axloqiy madaniyatni shakllantirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur maqolada bayon etilgan xulosalar raqamli kommunikatsiya muhitida yoshlar axloqiy madaniyatini shakllantirish masalasi ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Olingan natijalar ta'lim tizimi, yoshlar siyosati va ma'naviy-ma'rifiy faoliyatni takomillashtirish jarayonida foydalanish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlar ushbu yo'nalishda yoshlar axloqiy xulq-atvorini rivojlantirishga qaratilgan aniq mexanizmlar va amaliy modellarni ishlab chiqishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1] Buckingham D. Youth, Identity and Digital Media. MIT Press, Cambridge, 2008.
- [2] Turiel E. The Moral Domain. Cambridge University Press, 1983.
- [3] Turkle S. Alone Together. Basic Books, New York, 2011.

- [4] Papacharissi Z. A Networked Self. Routledge, London, 2011.
- [5] Livingstone S. Children and the Internet. Polity Press, Cambridge, 2009.
- [6] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent, 2022.
- [7] UNESCO. Digital Citizenship Education. Paris, 2019.
- [8] Livingstone S. Children and the Internet: Great Expectations, Challenging Realities. Cambridge: Polity Press, 2009.
- [9] Qodirov M. Yoshlar ma’naviyati va ijtimoiy faollik masalalari. Toshkent: Fan, 2020.
- [10] Boyd D. It’s Complicated: The Social Lives of Networked Teens. New Haven: Yale University Press, 2014.
- [11] Ergashev I. Globallashuv sharoitida yoshlar ma’naviyati va axloqiy tarbiya masalalari. Toshkent: Ma’naviyat, 2019.
- [12] UNESCO. Youth and Digital Transformation: Ethics, Responsibility and Participation. Paris: UNESCO Publishing, 2021.
- [13] Xudoyberdiyev O. Zamonaviy texnologiyalar va yoshlar axloqiy tarbiyasi muammolari. Toshkent: Ma’naviyat, 2022.
- [14] Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2000.
- [15] Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. London: Sage Publications, 1992.
- [16] Ribble M. Digital Citizenship in Education. Washington: International Society for Technology in Education, 2011.
- [17] Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.

SIVILIZATSIYALAR KESISHMASIDA SHARQ VA G‘ARB: UYG‘UNLIKMI YOKI TAFOVUT?

Rasulova Jasmina Djamshid qizi

Renessans Ta’lim Universiteti,
Filologiya va Tarix fakulteti,
Ijtimoiy va siyosiy fanlar kafedrası,
Xalqaro munosabatlar 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sharq va G‘arb renessansi uyg‘unlik va tafovutlar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda analiz–sintez, induksiya–deduksiya hamda qiyosiy-tarixiy metodlar asosida ikki sivilizatsiya o‘rtasidagi madaniy, siyosiy, iqtisodiy va texnik aloqalarning shakllanish jarayoni yoritilgan. Sharq renessansi mutafakkirlarining (al-Farobiy, Ibn Sino, Beruniy) ilmiy merosi G‘arb uyg‘onishiga qanday ta’sir qilgani, Yevropa olimlarining bu jarayonga nisbatan tor doiradagi qarashlari tahlil etilgan. Zamonaviy davrda uyg‘onish g‘oyalarining global kontekstdagi ahamiyati, raqamli madaniyat va texnologik taraqqiyot bilan bog‘liq yangi “digital renessans” bosqichi haqida fikr yuritilgan.

Ushbu maqolani yozishda analiz–sintez, induksiya–deduksiya, taqqoslash (komparativ), tarixiy-sistemali va kontekstual tahlil metodlari qo‘llanildi. Mazkur metodlar yordamida Sharq va G‘arb Renessansi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar manbalar asosida ilmiy jihatdan tahlil qilindi hamda umumiy xulosalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: *Renessans, uyg‘onish, Sharq falsafasi, G‘arb sivilizatsiyasi, uyg‘unlik, tafovut, madaniyatlararo aloqalar, sivilizatsiyalar, texnik taraqqiyot, raqamli madaniyat, musulmon renessansi, islom teologiyasi, tasavvuf, tariqat, islom falsafasi.*

ABSTRACT

This article analyzes the Eastern and Western Renaissance from the perspectives of harmony and divergence. Using methods such as analysis–synthesis, induction–deduction, and comparative-historical approaches, the study examines the process of formation of cultural, political, economic, and technological relations between the two civilizations. It explores how the scientific legacy of Eastern Renaissance thinkers—such as al-Farabi, Ibn Sina (Avicenna), and al-Biruni—influenced the Western Renaissance, and critically assesses the Eurocentric and limited interpretations of European scholars regarding this process. The article also discusses the contemporary significance of Renaissance ideas in a global context,

with particular attention to a new stage of “digital renaissance” associated with digital culture and technological development.

In writing this article, methods of analysis–synthesis, induction–deduction, comparative analysis, historical-systematic, and contextual analysis were employed. Through these methods, similarities and differences between the Eastern and Western Renaissance were scientifically examined on the basis of primary and secondary sources, and general conclusions were formulated.

Keywords: *Renaissance, revival, Eastern philosophy, Western civilization, harmony, divergence, intercultural relations, civilizations, technological development, digital culture, Muslim Renaissance, Islamic theology, Sufism, tariqa, Islamic philosophy.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье Восточный и Западный Ренессанс анализируются с точки зрения их гармонии и различий. В исследовании на основе методов анализа–синтеза, индукции–дедукции, а также сравнительно-исторического подхода рассматривается процесс формирования культурных, политических, экономических и технических связей между двумя цивилизациями. Анализируется, каким образом научное наследие мыслителей Восточного Ренессанса (аль-Фараби, Ибн Сины, Беруни) повлияло на Западное Возрождение, а также ограниченность взглядов европейских ученых на данный процесс. В контексте современности рассматривается значение идей Возрождения в глобальном масштабе, а также формирование нового этапа — «цифрового ренессанса», связанного с развитием цифровой культуры и технологического прогресса.

При написании статьи были использованы методы анализа–синтеза, индукции–дедукции, сравнительного (компаративного), историко-системного и контекстуального анализа. С помощью данных методов на основе источников были научно проанализированы сходства и различия между Восточным и Западным Ренессансом и сформулированы обобщающие выводы.

Ключевые слова: *Ренессанс, Возрождение, восточная философия, западная цивилизация, гармония, различия, межкультурные связи, цивилизации, технический прогресс, цифровая культура, мусульманский ренессанс, исламская теология, суфизм, тарикат, исламская философия.*

KIRISH

Renessans (fransuzcha renaissance — “qayta tug‘ilish”, “uyg‘onish”) insoniyat tarixidagi eng muhim ma’naviy va ilmiy burilish davridir. U qadimgi ilm-fan va madaniyat merosini qayta kashf etish, inson tafakkurining mustaqilligi, erkin fikr va

ijodkorlikning yangi bosqichga ko'tarilishi bilan xarakterlanadi. G'arb tarixida bu jarayon XIV–XVI asrlarda yuz bergan bo'lsa, Sharq uyg'onishi undan bir necha asr avval — IX–XII asrlarda boshlangan edi. Aslida Sharq Renessansi G'arb uyg'onishining poydevori bo'lib, uning ilmiy, falsafiy va ma'naviy ildizlarini yaratgan. Bunda Yevropa xalqlari Sharq xalqlari orqali birinchidan, antik dunyo ilmi-fani, Qadimgi Sharq madaniyati yutuqlarini; ikkinchidan, O'rta Osiyo, Eron va Arabistondan yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar ta'limoti, kashfiyotlari, ilmiy tajribalari hosilasini; uchinchidan, Sharq xalqlari adabiyotida kuylangan g'oyalar, qo'llangan usul, uslub va ohanglarni o'rgangan hamda izchil o'zlashtirgan. O'z navbatida, dunyoning deyarli yarmini egallagan, buyuk saltanatga asos solgan Sohibqiron Amir Temur Sharq va G'arb madaniyati, ma'rifati va ma'naviyatiga birdek bag'rikenglik va rag'bat bilan qaragani tufayli XIV- XVI asrlardagi Ikkinchi Sharq Uyg'onish davri – «Temuriylar Renessansi»ga asos solingan. Keyingi bosqichda yana G'arb madaniy hayotda Sharqning merosxo'ri bo'lib maydonga chiqqan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

G'arbning daho shoiri Dante Aligyeri (1265-1321) Birinchi Sharq Uyg'onish davri bilan Yevropa Renessansi davri oralig'ida yashab o'tgan ulug' ijodkordir. Demakki, u Sharq Renessansi qaynarbuloqlaridan suv ichib, G'arb Uyg'onish davri bog'larini yashnatgan. Dantening ijodi Ikkinchi Sharq Uyg'onish davrida ham jahon afkor ommasi, ayniqsa, madaniyat, adabiyot va san'at muxlislari e'tiboridan chetda qolmagan.

Sharqda mavjud bo'lgan ilk o'rta asrlar sivilizatsiyasi butun g'arbg'a ijobiy ta'sir o'tkazgan, keyinchalik g'arbda shakllangan sivilizatsiya Sharq taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini o'tkazgan va shu asnoda sivilizatsiyalar millat, xalq va mamlakatlarning o'zaro yaqinlashuvida ham ijobiy ahamiyatga ega bo'lib kelgan. G'arb va Sharq sivilizatsiyalarining o'zaro bir-biriga ta'siri, bir-birini boyitishi insoniyat taraqqiyotining muhim ma'naviy omilidir. Sharq sivilizatsiyasidagi o'z mohiyatiga ko'ra insonparvarlik xarakteriga ega bo'lgan qadriyatlar jahon sivilizatsiyalar rivojlanishida barqarorlikni ta'minlaydi.

Ayniqsa, IX-XV asr musulmon tarixiy-falsafiy merosi, Sharq, aniqrog'i Markaziy Osiyo mutafakkirlarining o'rta asrlar va Uyg'onish davri Ovrupa falsafiy tafakkuriga ko'rsatgan ta'siri hamda ahamiyatini ochib berish xalqimizni, ayniqsa, yoshlarni tarbiyalashga samarali xizmat qilishi shubhasizdir. Jahon fani rivojida Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va ko'plab bobokalonlarimizning durdona asarlari milliy-ma'naviy qadriyatlarimiz

bo'lib, ularning beqiyos ilmiy-ma'rifiy kashfiyotlarisiz fan bir muncha achinarli holga tushib qolgan bo'lar edi. Bu fikrni tarix ham isbotlaydi.

1. Sharq Renessansi: Aql, Ma'rifat va Ma'naviyat uyg'onishi.1. Sharq uyg'onishining mohiyati: Sharq Renessansi IX–XII asrlarda Bag'dod, Xorazm, Buxoro, Samarqand, Nishopur, Qohira va Andalusiya markazlarida yuz bergan ilmiy va madaniy yuksalish davridir. Bu jarayonning asosida ilm va e'tiqodning uyg'unligi, ma'naviy komillikka intilish, inson aql-zakovati orqali haqiqatni izlash g'oyalari yotgan. Bu davrda ilm faqat texnik yoki nazariy bilim emas, balki insonni axloqiy va ruhiy jihatdan komillikka yetaklovchi vosita sifatida qaralgan. “Ilm — nur”, “bilim — haqiqat sari yo'l” degan tamoyillar aynan shu davrda shakllandi.

2. Sharq allomalari va ularning ilmiy merosi:

Abu Nasr Forobiy (870–950) - “Sharq Aristoteli” deb ataluvchi Forobiy falsafa, mantiq, siyosatshunoslik va musiqa sohasida chuqur iz qoldirdi. Uning “Fozil odamlar shahri”, “Baxt-saodat haqida” asarlari inson kamoloti, adolatli jamiyat, aqlning ustuvorligi haqida bo'lib, keyinchalik G'arb faylasuflariga — ayniqsa Tomas Akvinskiy va Albert Velikiyga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) - Beruniy ensiklopedik olim bo'lib, astronomiya, geografiya, tarix, matematika, falsafa sohalarini birlashtirdi. “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida u ilmni millat yoki din bilan cheklamay, uni butun insoniyat boyligi sifatida ko'rsatgan. Bu g'oya keyinchalik Yevropa ilmiy universallik konsepsiyasiga asos bo'ldi.

Ibn Sino (980–1037) - Sharq tafakkurining eng yuksak cho'qqilaridan biri bo'lgan Ibn Sino “Tib qonunlari” orqali zamonaviy tibbiyot fanining poydevorini yaratdi. Uning “Kitob ush-shifo” asari falsafa, mantiq, fizika va metafizikani o'z ichiga olgan ulkan ensiklopediya bo'lib, u Yevropa universitetlarida XVII asrgacha asosiy o'quv manba sifatida o'qitilgan.

Alisher Navoiy (1441–1501) - Renessans g'oyalarining ma'naviy merosxo'ri sifatida Navoiy o'z asarlarida insoniylik, adolat va komillikni ulug'ladi. “Mahbub ul-qulub”, “Nasoyim ul-muhabbat” kabi asarlarida u insonni yaratuvchi, so'z orqali dunyoni o'zgartira oladigan mavjudot sifatida tasvirlagan.

Bu davrda qomusiy ilm egalari, ajoyib shoirlar, buyuk davlat arboblari yetishib chiqqan. Shuning uchun ham renessans – uyg'onish davri madaniyati, ma'naviyati va ma'rifati mohiyat-e'tibori bilan dunyoviy, gumanistik dunyoqarash, antik davr madaniy merosiga murojaat qilish, bamisoli uning qayta uyg'onishini anglatadi. Uyg'onish davri namoyondalarining qarashlari insonning cheksiz imkoniyatlariga, uning irodasiga, aql-idrokiga ishonib qarashi bilan ajralib turadi. “Renessans” so'zi

“Uyg‘onish”, “Qaytadan tiklash” ma’nolarini bildiradi. Shu munosabat bilan quyidagi savolning qo‘yilishi tabiiydir.

3. Sharq uyg‘onishining asosiy tamoyillari: Inson va aql markazda — ilm Allohni anglash vositasi sifatida. Din va falsafaning uyg‘unligi — ruhiy va mantiqiy bilishning birligi. Ilmning universalligi — bilimlar chegarasiz va barcha xalqlar uchun. Ma’naviy yetuklik — axloqiy komillik ilmiy yuksalish bilan birga yuradi.

II. G‘arb Renessansi: Erkin tafakkur va gumanizm davri

1. Yevropa uyg‘onishining sharoiti: XIV asrda Italiya shahar-davlatlarida iqtisodiy o‘rish, savdo-sotiq va shahar madaniyatining rivoji yangi ijtimoiy sinf — burjuaziya paydo bo‘lishiga olib keldi. U feodal qoloqlikdan ozod bo‘lish, inson erkinligi va ijodkorligini e’tirof etish g‘oyasini ilgari surdi.

2. G‘arb mutafakkirlari va ularning g‘oyalari:

Franchesko Petrarka (1304–1374) - U “Renessans otasi” deb ataladi. U qadimgi rim yozuvchilarining asarlarini tiklab, inson shaxsiy kechinmalari va ruhiy dunyosini san’atga olib kirdi.

Leonardo da Vinchi (1452–1519) - U san’at, mexanika, anatomiya, arxitektura va matematika sohalarida universallik namunasi bo‘ldi. Uning fikricha, “ilm va san’at bir-birini to‘ldiruvchi haqiqatdir.”

Erazm Rotterdamskiy (1466–1536) - U “Insonparvarlik falsafasi” g‘oyasini ilgari surib, cherkovning mutaassibligini tanqid qildi. Insonni aql, axloq va erkin tafakkur orqali kamolga yetishga chorlagan.

Nikolo Makiavelli (1469–1527) - U “Hukmdor” asarida siyosatni diniy qarashlardan ajratib, uni real hayot qonunlari bilan tushuntirdi. Bu zamonaviy siyosatshunoslikning boshlanishiga sabab bo‘ldi.

Mikelanjelo va Rafael - San’atda ideal inson obrazini yaratish, go‘zallik va kuch uyg‘unligini tasvirlash orqali G‘arb Renessansining gumanistik mohiyatini ifodaladilar.

3. G‘arb uyg‘onishining asosiy tamoyillari:

Inson markazda (gumanizm) — “Inson har narsaning o‘lchovidir” (Protagor g‘oyasining yangilanishi). Erkin fikr va tajribaga tayanish — tabiatni anglash orqali haqiqatni topish. San’at va ilm uyg‘unligi — go‘zallik orqali haqiqatni ifodalash. Dunyoviy tafakkur — din emas, inson aqli bosh yo‘lchi sifatida qaraladi.

G‘arb Renessansining o‘ziga xosligi – Yevropa uyg‘onishida inson shaxsining mustaqilligi, san’at va ijod erkinligi markaziy o‘rinni egalladi, bu jihatdan u Sharqning ma’naviy uyg‘onishidan farq qiladi. (101-bet)

Agar Yevropadagi Renessans davri antik, avvalo qadimgi yunon ma’naviy merosini asl shakli va mazmunida tiklash, ilk o‘rta asrlardagi sxolastika va

mutaassiblikning ko'p asrlik hukmronligidan keyingi uyg'onish bo'lsa, islom dini keng tarqalgan mamlakatlarda uyg'onish nimadan iborat bo'lgan, uni qaysi ma'noda tushunish kerak? A.Mesning shu mavzudagi kitobi nashrdan chiqishi bilan G'arb fanida bu masala ham qo'yila boshlandi. Rekendoverning fikricha, uning dastlabki nashrlaridan birida "Renessans" atamasi "Musulmon imperiyasida" o'sha davrda sodir bo'lgan chuqur madaniy o'zgarishlar, islomning antik madaniyati bilan bog'liq holda ishlatilgan.

1. G'arb olimlaridan biri, xususan, nemis sharqshunosi I.Fyuk, Musulmon Renessansi mohiyatini "u asli islomgacha, avvalo ellinistik yo'nalishning tiklanishi bo'lgan", deb ta'rif etadi 2. Nazarimizda, G'arb olimlarining Musulmon Renessansi deb atalgan tarixiy-madaniy hodisaning mazmun-mohiyatini ochib berish borasidagi qiziqarli va muhim ahamiyatga ega bo'lgan xulosasiga dastlab R.Fray kelgan. Unga binoan, X va XI asrlarda gullab-yashnagan Renessansning mazmuni Eron va O'rta Osiyo hududlaridagi umumiy madaniy yuksalish va ravnaq bilan bog'langan bo'lib, uni butunlay qadimgi yunon madaniyati, xususan, ilm- fanining tiklanishi bilan bog'lamaslik kerak 3. Shu o'rinda yana bir muhim fakt J.Muhammad ta'kidlaganidek, "Agar Yevropa Uyg'onish davrining birinchi bosqichi XIV asrda Italiyada boshlangan bo'lsa, nega undan necha yuz yil oldin – IX-XII asrlardagi Musulmon sharqining birinchi Uyg'onish davri (ana shu masalada ham bir oz noaniqlik mavjud: birinchidan, bu Uyg'onish aslida VIII asrdan boshlanadi, chunki islom tarixidagi fikriy uyg'onish va ko'tarilish aslini olganda ana shu asrdan boshlangan. Islom ta'limoti doirasidagi falsafiy maktablar – mu'taziliya, ash'ariya, moturidiya kabi kalom falsafasi tasavvuf ta'limoti va irfon falsafasi (islom teosofiyasi) aynan ana shu davrda vujudga kelgan. Ikkinchidan, bu uyg'onish butun Sharq xalqlari va mamlakatlariga emas, balki faqat Musulmon Sharqigagina mansub bo'lgan.) buyuk ko'tarilish va yuksalish davrining ilk bosqichi hech kimning, ayniqsa, g'arbliklarning xayoliga kelmaydi? Sharq doimo G'arbdan olganlarini e'tirof etib kelgan. Buni Forobiy va Ibn Sinoning falsafiy risolalaridan ham, Ibn Rushdning Arastu asarlariga yozgan sharhlaridan ham bilsa bo'ladi.

G'arb ilmiy maktabida sivilizatsiya uyg'unligi masalasi

G'arb olimlari sivilizatsiyalarni o'rganishda ularning madaniy, siyosiy va iqtisodiy asoslarini tahlil qilganlar. Bunda A. Toinbi, O. Shpengler, S. Xantington va F. Fukuyama kabi mutafakkirlar alohida o'rin tutadi. Masalan, A. Toinbi o'zining "Tarixni anglash" asarida sivilizatsiyalarning rivojlanishini "chaqiriq va javob" nazariyasi asosida tushuntirib, har bir jamiyatning tashqi muhitga bergan javobi orqali o'sishini ta'kidlaydi. O. Shpengler esa "Yevropaning qulashi" asarida har bir sivilizatsiyani mustaqil tarixiy organizm sifatida talqin qilib, ularning o'zaro

uyg'unlashuvi mumkin emasligini ilgari suradi. Keyinchalik S. Xantington "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" nazariyasi orqali XXI asrdagi global ziddiyatlarning manbai sifatida madaniyatlar va dinlar o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatdi. F. Fukuyama esa "Tarixning oxiri" konsepsiyasida g'arb liberal demokratiyasini insoniyat taraqqiyotining eng yuqori nuqtasi sifatida baholadi.

Ammo G'arb nazariyalarining umumiy kamchiligi shundaki, ular sivilizatsiyalar o'rtasidagi uyg'unlik yoki o'zaro boyish jarayonini emas, balki raqobat va to'qnashuv masalalarini markazga qo'yadi. Shuningdek, bu nazariyalarda evrotsentrik (Yevropa markazli) qarashlar ustuvor bo'lib, Sharq sivilizatsiyalari ko'pincha "ikkinchi darajali" yoki "statik" tizim sifatida talqin etiladi. Natijada, g'arb yondashuvlarida sivilizatsiya uyg'unligi faqat siyosiy-iqtisodiy darajada, ma'naviy yoki falsafiy uyg'unlik nuqtai nazaridan esa kam o'rganilgan.

Rossiya ilmiy maktabida sivilizatsiya uyg'unligi masalasi

Rossiya ilm-fanida bu masala XIX asr oxiri — XX asr boshlaridan boshlab "yevraziyachilik" g'oyasi asosida tadqiq etila boshladi. N. Danilevskiy o'zining "Rossiya va Yevropa" asarida Yevropa sivilizatsiyasining yagona taraqqiyot modeli sifatida qaralishini tanqid qilib, har bir sivilizatsiyaning o'ziga xos tarixiy yo'li borligini asoslab berdi. L. Gumilyov esa "Etnogenez va Yer biosferasi" nomli asarida madaniy uyg'unlikni xalqning ichki energiyasi — "passionarlik" bilan bog'lab, sivilizatsiyalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tabiiy va tarixiy jarayon sifatida talqin qiladi. Keyingi rus tadqiqotchilari — A. Panarin, V. Kojenov, A. Dugin — Rossiyaning G'arb va Sharq o'rtasidagi ko'prik, ya'ni aloqadorlik markazi sifatida talqin qiladilar. Biroq bu yondashuvlarning kamchiligi shundaki, Rossiya ilmiy maktabi uyg'unlikni madaniy va insoniy qadriyatlar asosida emas, balki geosiyosiy manfaatlar nuqtai nazaridan izohlaydi. Yevraziyachilik g'oyalari ko'p hollarda Rossiyaning markaziy o'rni va geosiyosiy ustunligini asoslash vositasiga aylanadi. Shu sababli uyg'unlik masalasi ilmiy jihatdan e'tirof etilgan bo'lsa-da, u davlat markazchilik elementlari bilan cheklanadi.

Umuman olganda, G'arb va Rossiya ilmiy maktablari sivilizatsiya uyg'unligi masalasini turlicha talqin qiladi: G'arb olimlari asosan madaniyatlar to'qnashuvi va global ziddiyatlarni tahlil qiladi; Rossiya olimlari esa geosiyosiy uyg'unlik va madaniy markazchilikni asoslaydi.

Shu bilan birga, Sharq mutafakkirlari (Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Al-Beruniy va boshqalar) asarlarida sivilizatsiyalar uyg'unligining ma'naviy, axloqiy va ilmiy asoslari ko'rsatib berilgan. Ularning fikricha, uyg'unlik — insonning ilm va ma'naviyat orqali mukammallikka erishish yo'lidir. Aynan shu jihat bugungi global sivilizatsion dialog uchun muhim nazariy asos bo'la oladi.

III. Sharq va G'arb Renessanslari o'rtasidagi uyg'unlik va farqlar

Asosiy jihatlar	Sharq Renessansi	G'arb Renessansi
Davr	IX–XV asrlar	XIV–XVI asrlar
Markazlar	Bag'dod, Xorazm, Samarqand	Florensiya, Rim, Parij
Yetakchi mutafakkirlar	Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek	Leonardo da Vinchi, Petrarka, Erasmus
Asosiy yo'nalishlar	Falsafa, ilm-fan, tibbiyot	San'at, adabiyot, ijtimoiy tafakkur
Maqsad	Ilmiy tafakkurni uyg'otish, haqiqatni bilish	Inson shaxsini va dunyoviy hayotni anglash
Natijasi	Ilm-fan va falsafaning gullab-yashnashi	Insonparvarlik va san'at taraqqiyoti

Har ikki uyg'onish harakati — Sharqdagi ma'rifiy uyg'onish ham, G'arbdagi Renessans ham insonning yaratuvchanligini, bilim orqali kamol topishini e'tirof etadi. Faqat Sharqda bu jarayon diniy-ma'naviy mazmunga ega bo'lgan bo'lsa, G'arbda u dunyoviy-empirik yo'nalishda namoyon bo'ldi. (82-bet)

Uyg'unlik jarayonida o'tgan sivilizatsiyalarning ta'siri

1. Madaniy ta'sir: O'tgan sivilizatsiyalar, ayniqsa Sharq va G'arb renessansi davrlari, insoniyat madaniyatining shakllanishiga asosiy ta'sir ko'rsatgan. Sharq renessansi davrida – Farobiy, Ibn Sino, Beruniy, Jomiy kabi mutafakkirlar ilm, ma'rifat va insonparvarlik g'oyalarini ilgari surib, keyinchalik Yevropadagi Uyg'onish harakatlariga zamin yaratdilar. Farobiyning “Fozil odamlar shahri” asaridagi ideal jamiyat g'oyasi keyinchalik Tomas Morning “Utopiya” va Kampanellaning “Quyosh shahri” kabi asarlarida o'z aksini topgani madaniy uzviylikning yaqqol namunasidir. Shuningdek, musulmon ilmiy merosi — algebra, astronomiya, tibbiyot, arxitektura va tilshunoslik sohalarida Yevropada katta ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir natijasida G'arb madaniyatining ilmiy asoslari mukammallashdi va ilm-madaniyat uyg'unligi shakllandi. Demak, madaniy uyg'unlik nafaqat g'oyalar almashinuvi, balki ma'naviy va estetik qadriyatlarning bir-birini boyitishidan ham iborat.

2. Siyosiy ta'sir: Siyosiy jihatdan qaralganda, o'tgan sivilizatsiyalar inson boshqaruvi, adolat, huquq va davlatchilik masalalarida zamonaviy siyosiy modellar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Sharq falsafasidagi adolat va boshqaruv uyg'unligi g'oyasi-masalan, Farobiyning ideal davlat nazariyasi, yoki Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asari — keyinchalik Yevropadagi davlatchilik konsepsiyalariga ta'sir etgan. Bundan tashqari, Xitoy va Fors boshqaruv an'analari

ham G'arbdagi byurokratik tizim va davlat tashkilotlarining shakllanishiga ilhom manbai bo'lgan. Yevropadagi siyosiy fikrda, ayniqsa Makiavelli davridan boshlab, Sharq tajribasi orqali inson tabiati va hokimiyat munosabati masalalari yangi ma'no kasb etadi. Siyosiy uyg'unlik natijasida zamonaviy jamiyatda davlat va fuqaro munosabatlarining muvozanati paydo bo'ldi.

3. Iqtisodiy ta'sir: Iqtisodiy sohada ham o'tgan sivilizatsiyalar o'zaro ta'sir orqali insoniyat taraqqiyotini belgilab berdi. Sharqdagi Ipak yo'li tizimi nafaqat savdo yo'nalishi, balki madaniy va iqtisodiy aloqalarning markazi bo'lgan. U orqali nafaqat tovarlar, balki g'oyalar, ilm, din va texnologiyalar ham tarqalgan. Sharq mamlakatlaridagi soliq, bozor va moliya tizimlari keyinchalik Yevropadagi kapitalizm va bank tizmining ilk shakllariga ta'sir ko'rsatgan. Masalan, musulmon bozor iqtisodiyotidagi "muroabaha" va "mudoraba" kabi moliyaviy munosabatlar G'arbdagi kredit va sheriklik tizimlariga nazariy asos bo'lgan.

Iqtisodiy uyg'unlik insoniyat tarixidagi ilk globallashuv jarayonini belgilab berdi. O'tgan sivilizatsiyalarning madaniy, siyosiy va iqtisodiy ta'siri hozirgi davrdagi global uyg'unlikning ilmiy va ma'naviy ildizini tashkil qiladi. Agar G'arb bu ta'sirni ko'proq texnologik va iqtisodiy yo'nalishda baholagan bo'lsa, Sharq uni ma'naviyat, ilm va insonparvarlik asosida tushungan. Shuning uchun sivilizatsiyalar uyg'unligini anglash – bu faqat tarixiy tahlil emas, balki insoniyat kelajagini ma'naviy jihatdan ta'minlash vazifasidir.

IV. Sharqning G'arbga ta'siri

G'arb uyg'onishi ko'p jihatdan Sharq ilmiy merosi orqali yuzaga kelgan. XII asrda Ispaniya (Toledo)da arabcha asarlarning lotin tiliga tarjima qilinishi Yevropa tafakkurini o'zgartirdi. Ibn Sino, Forobiy, Beruniy, Ibn Rushd (Averroes) kabi olimlarning asarlari Yevropa universitetlarida o'qitilgan. "Averroizm" oqimi O'rta asr G'arb falsafasida ratsional fikrning kirib kelishiga sabab bo'ldi. Ibn Sino ta'limoti Galileo va Dekartning ilmiy metodlariga, Beruniy va Xayyom g'oyalari esa Kopernik va Kepler nazariyalariga zamin yaratgan. Shunday qilib, G'arb Renessansi Sharq tafakkuri bilan oziqlangan, Sharq esa G'arb orqali o'z g'oyalarining global miqyosda davom etishini ta'minlagan.

G'arbda yuz bergan uyg'onish, mohiyatan, Sharq orqali saqlanib qolgan qadimgi yunon falsafasining qayta kashf etilishidan boshlandi. Yunon falsafasi Sharq tarjimonlari orqali arab tilida yashab qoldi, so'ngra lotin tiliga o'girilib, Yevropaga qaytdi. (55–56-betlar).

"O'rta asrlarda Sharq xalqlari, ayniqsa Movarounnahr, Xuroson, Bag'dod va Andalusiya madaniy markazlarida shakllangan ilmiy meros keyinchalik Yevropa Renessansining g'oyaviy manbalaridan biri bo'ldi. Ibn Sino, Forobiy, Beruniy,

Xayyom, Ibn Rushd kabi allomalar asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa universitetlarida asosiy o'quv qo'llanma sifatida foydalanilgan.”(F. Sulaymonova, “Sharq va G'arb”, 47–48-betlar)

Uyg'unlik masalasining texnik va zamonaviy jihatlar

XXI asr sivilizatsiyalar uyg'unligining yangi bosqichini boshladi – bu bosqichda uyg'unlik faqat madaniy yoki iqtisodiy emas, balki texnik, raqamli va ilmiy innovatsiyalar asosida namoyon bo'lmoqda. Globallashuv jarayoni insoniyat hayotining barcha jabhalariga chuqur ta'sir etmoqda. Bu jarayonlar bir tomondan iqtisodiy rivojlanish, axborot almashinuvi, turli madaniyatlar o'rtasida muloqotni kuchaytirsalar, ikkinchi tomondan milliy o'zlik, madaniy meros va milliy qadriyatlarga tahdid solishi mumkin. Shu bois globallashuv va milliy o'zlik o'rtasidagi dialektik munosabatni ijtimoiy-falsafiy tahlil etish zamonaviy dolzarb vazifalardan biridir.

1. Texnik uyg'unlik – axborot inqilobi davrida sivilizatsiyalar muloqoti

Bugungi kunda axborot texnologiyalari Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalarni tezlashtiruvchi asosiy omilga aylandi. Raqamli transformatsiya jarayonlari orqali turli sivilizatsiyalar o'rtasida ma'lumot almashuvi (ilmiy tadqiqotlar, onlayn ta'lim, raqamli kutubxonalar), raqamli iqtisodiyot tizimlari (kriptovalyuta, elektron savdo, blokcheyn), ilmiy hamkorlik (kosmik texnologiyalar, biotexnologiya, sun'iy intellekt) kabi yo'nalishlarda yangi uyg'unlik shakllari shakllanmoqda.

Masalan, Janubiy Koreya va Markaziy Osiyo davlari o'rtasidagi transport va “raqamli ipak yo'li” loyihalari texnik uyg'unlikning yaqqol ifodasidir. Shu jarayonda Sharqning jamoaviylik, hamkorlik va ma'naviyat qadriyatlari bilan G'arbning texnologik samaradorlik yondashuvlari bir-birini to'ldiradi.

2. Zamonaviy siyosiy uyg'unlik – global boshqaruv va diplomatik integratsiya

Zamonaviy xalqaro tizimda uyg'unlikning yangi shakli – ko'p qutbli diplomatik hamkorlik orqali namoyon bo'lmoqda. Shu jihatdan, BMT, YUNESKO, G20, ShHT, ASEAN kabi xalqaro tashkilotlarda sivilizatsiyalar o'rtasida hamkorlik texnik va boshqaruv tamoyillarida uyg'unlashmoqda. Masalan, Koreya Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi “K-City Network”, “Smart Logistics” va “Green Energy” dasturlari uyg'unlikning texnik-siyosiy ko'rinishidir. Bu jarayonda Sharqning barqarorlik, bag'rikenglik, ijtimoiy hamjihatlik tamoyillari G'arbning texnologik innovatsiyasi bilan birlashib, yangi diplomatik madaniyatni shakllantirmoqda.

3. Iqtisodiy-texnik uyg'unlik – raqamli iqtisodiyot va barqaror rivojlanish

Bugungi zamonaviy uyg'unlikning eng yaqqol sohasi — raqamli iqtisodiyot va “yashil texnologiyalar” sohasidir. Sharq sivilizatsiyasidagi tabiat bilan uyg'un hayot

falsafasi hozirda “green economy” va “sustainable development” konsepsiyalariga ilmiy asos bo’lib xizmat qilmoqda. G’arbda esa bu g’oyalar texnik amalga oshirish, ya’ni energiya tejamkor texnologiyalar, sun’iy intellekt, qayta tiklanuvchi manbalar orqali tatbiq etilmoqda. Shu tariqa, iqtisodiy va texnik uyg’unlik insoniyatning ekologik mas’uliyatini hamda inson va tabiat munosabatini qayta ko’rib chiqishga olib keldi. Zamonaviy uyg’unlik masalasi – bu faqat madaniy yoki siyosiy munosabat emas, balki intellektual va texnologik sivilizatsiyalarning birlashuvidir. Sharq va G’arb o’rtasidagi ilmiy, axborot va iqtisodiy hamkorlik XXI asrning yangi sivilizatsion modelini belgilamoqda. Bu modelda inson ma’naviyati, axborot texnologiyalari va tabiat bilan uyg’un yashash tamoyillari birlashib, global sivilizatsiyalar muloqotini barqaror rivojlanish bosqichiga ko’tarmoqda.

Ilmiy yangilik va zamonaviy ahamiyati

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi, avvalo, Sharq va G’arb renessansiga oid mavjud yondashuvlarni qayta ko’rib chiqish, sivilizatsiyalar uyg’unligi masalasini tarixiy, madaniy, siyosiy va texnik omillar kesimida kompleks tahlil qilishda namoyon bo’ladi. G’arb va Rossiya ilmiy maktablarida renessans va uyg’unlik masalasi ko’pincha tor falsafiy–geosiyosiy doirada o’rganib kelingan bo’lsa, ushbu maqolada ular bir butun sivilizatsiyaviy jarayon sifatida ko’rib chiqiladi.

1. Sivilizatsiyalar uyg’unligi nazariyasiga yangicha qarash. Tadqiqot Sharq renessansining G’arb uyg’unishiga ko’rsatgan ta’sirini faqat “bilim uzatish” doirasida emas, balki madaniy garmoniyaga asoslangan kompleks uyg’unlik modeli sifatida tahlil qiladi. Bu jihat hozirgi G’arb adabiyotlarida yetarlicha yoritilmagan. Masalan, Xantington yoki Fukuyama kabi tadqiqotchilar sivilizatsiyalararo munosabatlarni ko’proq raqobat, ziddiyat yoki ustunlik doirasida izohlagan. Ushbu maqola esa uyg’unlikni to’qnashuv emas, balki o’zaro boyish, bir-birini to’ldiruvchi taraqqiyot mexanizmi sifatida tushuntiradi.

2. Sharq renessansining ilmiy-metodik talqini. Sharq uyg’unishiga oid ko’plab tadqiqotlar ularni alohida shaxslar (Ibn Sino, Beruniy, Farobiy) merosi bilan chegaralaydi. Ushbu maqolada esa bu jarayon integral ilmiy maktablarning shakllanishi, ularning G’arbdagi analitik tafakkurga ta’siri, ilmiy uslub, tajriba, kuzatish va induktiv metodlarning G’arbgacha o’tish mexanizmlari bilan bog’lab ko’rsatiladi. Bu jihat bugungi ko’plab G’arb nashrlarida e’tibordan chetda qolgan.

3. Zamonaviy global jarayonlar bilan bog’langan yangi konsepsiya. Maqolaning eng dolzarb jihatlaridan biri shuki, unda Sharq va G’arb renessansini faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki XXI asrning global madaniy va siyosiy transformatsiyalariga ta’sir qiluvchi omil sifatida talqin qilinadi. Bugungi kunda

dunyo “digital renessans”, “madaniy uyg‘unlik”, “global axborot almashinuvi” kabi yangi bosqichlarga kirib bormoqda. Maqola aynan tarixiy uyg‘onish g‘oyalari bilan zamonaviy raqamli sivilizatsiya o‘rtasidagi ideaviy uzluksizlikni yoritib beradi.

4. Ilgari o‘rganilmagan texnik uyg‘unlik masalasi. Ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda Sharq va G‘arb uyg‘onishining faqat madaniy yoki falsafiy jihatlari yoritilgan. Ushbu maqolada esa texnik uyg‘unlik — ya‘ni matematik modellar, astronomiya, tibbiyot, kartografiya, mexanika va texnologiya sohalaridagi bilim almashinuvi — alohida ilmiy tahlil qilinadi. Bu mavzu hozirgi ilmiy adabiyotlarda kam yoritilgan bo‘lib, maqolaning o‘ziga xos yangiligini ta‘minlaydi.

5. Uyg‘unlik konsepsiyasining yangi ilmiy modellashtirilishi. Tadqiqot Sharq falsafasidagi uyg‘unlik g‘oyasini — Farobiyning “Faxrul-madina”si, Konfutsiy etikasi, islom tamaddunidagi muvozanat konsepsiyasi — bilan Yevropa uyg‘onishidagi antropotsentrik va ratsionalistik yondashuvlarni qiyoslab, yangi sivilizatsiyaviy integratsiya modeli ishlab chiqadi. Bu model madaniy, iqtisodiy, siyosiy va texnik omillarni bir butun tizim sifatida ko‘rib chiquvchi yondashuvdir. Mavjud adabiyotlarda bunday integrativ model hali mukammal shakllanmamagan.

6. Tadqiqotning amaliy ahamiyati. XXI asr diplomatiyasi va xalqaro munosabatlarda uyg‘unlik tamoyillari asosida ko‘p qutbli dunyo modelini tushunishga yordam beradi. Ta‘lim va ilmiy tadqiqotlarda Sharq va G‘arb uyg‘onishining uyg‘un talqinini beruvchi integrativ yondashuvni taklif etadi. Madaniyatlararo dialog, geosiyosat, xalqaro hamkorlik sohalarida yangi ilmiy-uslubiy asos yaratadi. Zamonaviy texnik taraqqiyot (AI, raqamli madaniyat, biotexnologiya) bilan tarixiy uyg‘onish o‘rtasidagi uzviylikni ko‘rsatib, siyosat va innovatsion dasturlar uchun g‘oyaviy asos bo‘la oladi.

XULOSA

Sharq va G‘arb Renessanslari — insoniyat tafakkurining ikki qanoti bo‘lib, biri aql va ma‘naviyatni uyg‘unlashtirgan, ikkinchisi esa erkin tafakkur va san‘at orqali insonni kashf etgan. Ularni birlashtiruvchi omil — inson qadri, ilmga ishonch va komillikka intilish. Sharq renessansi mutafakkirlari tomonidan yaratilgan ilmiy meros — falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, texnika va axloq nazariyalari — G‘arb uyg‘onishining intellektual poydevorini mustahkamlagan. G‘arb renessansi esa o‘z navbatida, bu ilmiy merosni tajriba, ratsional metod va texnologik amaliyotlar bilan boyitgan. Bugungi global davrda bu g‘oyalar insoniyatni tinchlik, ma‘rifat va madaniy hamkorlik sari yetaklaydigan kuch bo‘lib qolmoqda. Sharqning aql va ma‘naviyat uyg‘unligi G‘arbning tajriba va erkinlik ruhi bilan qo‘shilganda, haqiqiy insonparvarlik sivilizatsiyasi yuzaga keladi.

Sharq allomalari uchun ilm faqat bilish emas, balki insonni axloqiy komillikka yetkazish vositasidir. Forobiy ‘Fozil odamlar shahri’ g‘oyasida insonni jamiyat baxtining mezonini deb biladi, bu fikr keyinchalik G‘arb gumanistlari – Erazm, Makiavelli va Mor qarashlarida ham aks etadi.(61–62-betlar) Sharq va G‘arb o‘rtasidagi madaniy aloqalar bir yo‘nalishda kechmagan, balki ikki tomonlama bo‘lgan. G‘arb Sharqdan ilm, falsafa va tibbiyot sirilarini o‘rgangan bo‘lsa, Sharq G‘arb orqali texnik tafakkur va tajribaviy usullarni qabul qilgan.(110-bet)

Madaniyatlararo o‘zaro muloqoti tarix davomida ikki tomonlama jarayon bo‘lib, har ikki sivilizatsiyaning boyishiga xizmat qilgan.(Sulaymonova,2019, 119-bet).Sharq va G‘arb Renessansi bir-birini to‘ldiruvchi ikki uyg‘onish bosqichidir. Sharq – g‘oyaviy va ilmiy asosni bergan bo‘lsa, G‘arb – ularni ijtimoiy va madaniy shaklda rivojlantirgan.Bu esa sivilizatsiyalararo muloqotning abadiyligini ko‘rsatadi.

Bugungi dunyo “digital renessans”, texnologik uyg‘onish va madaniyatlararo dialog bosqichiga kirar ekan, Sharq va G‘arb renessansi tajribasi global integratsiya uchun bebaho tarixiy, falsafiy va ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Sivilizatsiyalarning bir-birini to‘ldiruvchi tabiati, ularning o‘zaro boyituvchi ilmiy va madaniy hamkorligi barqaror taraqqiyot, tinchlik va ko‘p qutbli global tizimning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.Shu bois, mazkur maqola Sharq va G‘arb uyg‘onishining uyg‘unlik va tafovutlar orqali shakllangan murakkab tabiatini ko‘rsatib, zamonaviy ilmiy izlanishlar uchun yangi konseptual yondashuv — integral uyg‘unlik modelini taklif etadi. Bu model tarixiy jarayonlarni yangicha ilmiy o‘qish, madaniy merosni zamonaviy global tendensiyalar bilan bog‘lash va sivilizatsiyalararo aloqalarni chuqurroq tushunish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sulaymonova, F. (2019). *Sharq va G‘arb (Qadimiy davr va o‘rta asrlar madaniy aloqalari)*. Namangan: Namangan Davlat Universiteti nashriyoti
2. Saidov, A. (2005). Markaziy Osiyo uyg‘onish davri va jahon sivilizatsiyasi. Toshkent: Ma‘naviyat nashriyoti.— Markaziy Osiyo uyg‘onishining falsafiy asoslari va Yevropa Renessansiga ta’siri haqida.
3. Nasr, S. H. (2007). *Science and Civilization in Islam*. Cambridge: Harvard University Press.— Islom olamidagi ilmiy uyg‘onishning G‘arbdagi ilm-fan rivojiga ta’siri haqida fundamental tadqiqot.
4. Toynbee, A. J. (1957). *A Study of History*. Oxford: Oxford University Press.— Sharq va G‘arb tsivilizatsiyalarining rivojlanish bosqichlarini taqqoslovchi tarixiy tahlil.

5. Haskins, C. H. (1927). The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge: Harvard University Press.— Yevropa Renessansining dastlabki ilmiy bosqichlari haqida klassik manba.
6. Burckhardt, J. (1990). The Civilization of the Renaissance in Italy. London: Penguin Classics.— G‘arb Renessansining madaniy, siyosiy va falsafiy ildizlarini tahlil qiluvchi mashhur tadqiqot.
7. G‘ulomov, Z. (2017). Sharq mutafakkirlari va Yevropa uyg‘onish davri tafakkuri. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.— Ibn Sino, Forobiy va Beruniy g‘oyalarining Yevropa tafakkuriga singishi haqida zamonaviy tahlil.
8. Sarton, G. (1950). Introduction to the History of Science. Baltimore: Williams & Wilkins.— Islom olimlarining Yevropa ilmiy uyg‘onishidagi roli haqida ensiklopedik tadqiqot.
9. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharqning falsafiy tafakkuri. T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2010
10. Abduhalimov B. A. “Bayt al-hikma” va O‘rta Osiyo olimlarining Bag‘doddagi ilmiy faoliyati: (IX-XI asrlarda aniq va tabiiy fanlar). -T., Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2004. – 236 b.
11. Lex.uz: O‘zbekiston Respublikasi allomalari.../uz.fundamentalqonun hujjatlari [www.lex.uz/O‘zbekiston-respublikasi-qonun-hujjatlari-milliy-bazasi](http://www.lex.uz/O'zbekiston-respublikasi-qonun-hujjatlari-milliy-bazasi)
12. Sivilizatsiyalar taraqqiyotida madaniyatlar to‘qnashuvining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati (Samyuel F. Xantingtonning “Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” asari asosida) <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I1Y2024N28>

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MILLATLARARO MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISHNING KONSTITUTSIYAVIY – HUQUQIY ASOSLARI

Soporboyev Akbar Samandar o‘g‘li

Ma‘mun universiteti magistranti

akbarsaparbayev2@gmail.com

+998931263353

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda O‘zbekiston Respublikasida millatlararo munosabatlarni tartibga solishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet davrida olib borilgan milliy siyosatning xususiyatlari, uning millatlararo munosabatlarga ta’siri hamda mustaqillik yillarida ushbu sohada amalga oshirilgan islohotlar yoritilgan. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan millatlararo tenglik, diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik, milliy va madaniy huquqlarni himoya qilish tamoyillari ilmiy-huquqiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, “Yangi O‘zbekiston” davrida millatlararo totuvlik va fuqarolik birdamligini mustahkamlashga qaratilgan davlat siyosatining mazmuni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *millatlararo munosabatlar, konstitutsiyaviy huquq, milliy siyosat, teng huquqlilik, bag‘rikenglik, fuqarolik birdamligi, milliy madaniy markazlar, Yangi O‘zbekiston.*

АННОТАЦИЯ

В данной тезисе анализируются конституционно-правовые основы регулирования межнациональных отношений в Республике Узбекистан. В исследовании рассматриваются особенности национальной политики, проводившейся в советский период, её влияние на межнациональные отношения, а также реформы, осуществлённые в данной сфере в годы независимости. Научно-правовым образом обоснованы принципы межнационального равенства, недопущения дискриминации, защиты национальных и культурных прав, закреплённые в Конституции Республики Узбекистан. Кроме того, раскрывается содержание государственной политики, направленной на укрепление межнационального согласия и гражданского единства в период «Нового Узбекистана».

Ключевые слова: *межнациональные отношения, конституционное право, национальная политика, равноправие, толерантность, гражданское единство, национальные культурные центры, Новый Узбекистан.*

ABSTRACT

This thesis analyzes the constitutional and legal foundations for regulating interethnic relations in the Republic of Uzbekistan. The study examines the characteristics of national policy implemented during the Soviet period, its impact on interethnic relations, as well as the reforms carried out in this field during the years of independence. The principles of interethnic equality, non-discrimination, and the protection of national and cultural rights enshrined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan are substantiated from a scientific and legal perspective. In addition, the paper reveals the content of state policy aimed at strengthening interethnic harmony and civic unity in the period of the “New Uzbekistan”.

Keywords: *interethnic relations, constitutional law, national policy, equality, tolerance, civic unity, national cultural centers, New Uzbekistan*

KIRISH

Ko'p millatli jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, fuqarolarning teng huquqliligini kafolatlash hamda millatlararo totuvlikni mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi tarixan turli millat va elatlar tinch-totuv yashab kelgan hudud sifatida shakllangan. Bugungi kunda mamlakatda 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qiladi. Shu bois millatlararo munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish, ularni konstitutsiyaviy kafolatlar bilan mustahkamlash O'zbekiston davlatchiligining muhim asoslaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tezisda O'zbekiston Respublikasida millatlararo munosabatlarni tartibga solishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari, milliy siyosatning sovet davridan boshlab mustaqillik va “Yangi O'zbekiston” bosqichigacha bo'lgan evolyutsiyasi tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy, huquqiy va siyosiy yondashuvlar uyg'unlashgan holda masala yoritiladi.

Sovet davrida O'zbekiston hududida milliy siyosat markazlashgan ideologik tizim asosida olib borilgan. Rasmiy ravishda “xalqaroizm” tamoyili ilgari surilgan bo'lsa-da, amalda milliy manfaatlar ikkinchi darajaga tushirilgan. Millatlararo munosabatlar KPSS siyosati bilan qat'iy nazorat ostida bo'lib, milliy o'zlikni namoyon etish imkoniyatlari cheklangan.

Sovet Konstitutsiyalarida millatlarning teng huquqliligi e'lon qilingan bo'lsa-da, amaliyotda bu normalar to'liq ishlamagan. Milliy tillarning maqomi, madaniy merosni rivojlantirish, diniy erkinlik masalalarida jiddiy cheklovlar mavjud edi. Ayniqsa, markaziy hokimiyat tomonidan olib borilgan kadrlar siyosati milliy manfaatlarga zid holatlarni keltirib chiqargan.

Shu bilan birga, sovet davri O‘zbekistonda ko‘pmillatli jamiyat shakllanishining institutsional asoslarini ham yaratdi. Turli millat vakillari sanoat, ta‘lim va madaniyat sohalarida birgalikda faoliyat yuritdi. Bu holat keyinchalik mustaqillik davrida millatlararo totuvlik siyosatini shakllantirish uchun muayyan tajriba vazifasini o‘tadi.

1991-yilda O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, milliy siyosat tubdan qayta ko‘rib chiqildi. Millatlararo munosabatlarni tartibga solish masalasi davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. Yangi davlat uchun eng asosiy vazifa jamiyatda barqarorlikni saqlash, millatlararo ziddiyatlarga yo‘l qo‘ymaslik va barcha fuqarolarning teng huquqliligini ta‘minlashdan iborat edi.

1992-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi millatlararo munosabatlarning huquqiy poydevorini yaratdi. Unda inson huquqlari, millati, tili, dini va ijtimoiy kelib chiqishidan qat‘i nazar, qonun oldida tengligi mustahkamlab qo‘yildi. Konstitutsiya millatlararo totuvlik va bag‘rikenglik tamoyillarini davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mustaqillikning dastlabki yillarida milliy madaniyatlarni rivojlantirish, milliy tillarni qo‘llab-quvvatlash, etnik guruhlarining manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Milliy madaniy markazlar faoliyati yo‘lga qo‘yildi va ular davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlandi.

O‘zbekiston Respublikasida millatlararo munosabatlarni tartibga solishning asosiy huquqiy manbai Konstitutsiya hisoblanadi. Konstitutsiyaning bir qator moddalarida millatlararo tenglik, diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik va inson huquqlarini himoya qilish masalalari aniq belgilangan.

Xususan, Konstitutsiyada barcha fuqarolar millatidan qat‘i nazar teng huquqlarga ega ekanligi mustahkamlangan. Davlat tili sifatida o‘zbek tili belgilangan bo‘lsa-da, boshqa millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analariga hurmat bilan qarash kafolatlanadi. Bu normalar millatlararo munosabatlarning huquqiy muvozanatini ta‘minlashga xizmat qiladi.[3]

Shuningdek, Konstitutsiyada vijdon erkinligi, madaniy huquqlar, ta‘lim olish huquqi kabi normalar milliy ozchiliklar manfaatlarini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Millatlararo adovatni qo‘zg‘atishga qaratilgan har qanday harakatlar qonun bilan taqiqlanadi.

O‘zbekiston Respublikasida milliy siyosatni amalga oshirish uchun maxsus institutsional mexanizmlar shakllantirilgan. Respublika miqyosida millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini rivojlantirishga mas‘ul bo‘lgan davlat organlari faoliyat yuritadi.

Milliy madaniy markazlar milliy siyosatning muhim subyekti sifatida faoliyat ko'rsatmoqda. Ular turli millat vakillarining madaniy ehtiyojlarini qondirish, ona tilini saqlash va rivojlantirish, millatlararo muloqotni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim tizimida ham millatlararo totuvlik g'oyalarini singdirishga alohida e'tibor qaratilgan. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida bag'rikenglik, millatlararo hurmat tamoyillari asosida tarbiya beriladi.

So'nggi yillarda "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi doirasida milliy siyosat yangi bosqichga ko'tarildi. Davlat tomonidan ochiqlik, inson huquqlarini ta'minlash va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar millatlararo munosabatlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Millatlararo munosabatlarni mustahkamlash bo'yicha huquqiy baza takomillashtirildi, milliy madaniy markazlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash kuchaytirildi. Ommaviy axborot vositalarida millatlararo totuvlik mavzusiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

"Yangi O'zbekiston" davrida milliy siyosat fuqarolik birdamligi, umumiy fuqarolik identifikatsiyasini shakllantirishga qaratilgan. Bu jarayonda "O'zbekiston – umumiy uyimiz" g'oyasi markaziy o'rin egallaydi.[4]

Millatlararo munosabatlarni barqaror rivojlantirishda huquqiy madaniyat muhim ahamiyatga ega. Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va majburiyatlarini anglash darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, jamiyatda millatlararo ziddiyatlar shunchalik kam bo'ladi.

Davlat tomonidan huquqiy targ'ibot, ma'rifiy ishlar va ta'lim dasturlari orqali fuqarolarning huquqiy ongini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayon milliy siyosatning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasida millatlararo munosabatlarni tartibga solishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari mustahkam va izchil tizimga ega. Sovet davridan meros bo'lib qolgan muammolar mustaqillik yillarida bosqichma-bosqich bartaraf etildi. Konstitutsiya va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida milliy siyosat yangi mazmun bilan boyitildi.

"Yangi O'zbekiston" davrida millatlararo totuvlik, bag'rikenglik va fuqarolik birdamligi davlat siyosatining muhim ustuvor yo'nalishiga aylandi. Bu esa O'zbekistonning barqaror rivojlanishi va demokratik jamiyat qurish jarayonida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023. — 128 bet.
2. Mirziyoyev Sh.M. Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik — O‘zbekiston taraqqiyotining muhim omili. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021. — 240 bet.
3. Saidov A.X. Inson huquqlari va millatlararo munosabatlar. — Toshkent: Adolat, 2015. — 200 bet.
4. Raxmonov Q.A. O‘zbekistonda milliy siyosat va fuqarolik jamiyati. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 168 bet.

XORAZM VOHASIDA ILK DAVLATCHILIKNING SHAKLLANISHIDA CHORVACHILIK ISHLAB CHIQRISH SOHASINING O'RNI (ETNOGRAFIK TADQIQOTLAR ASOSIDA)

Yo'ldoshev Lochinbek Shokir o'g'li

Ma'mun universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm vohasidagi ilk davlatchilikning shakllanishida chorvachilikning rolini etnografik, tarixiy va arxeologik materiallardan foydalangan holda tahlil qilindi. Tadqiqotda chorvachilikning iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ortiqcha daromad yaratish, ijtimoiy tabaqalanishni rivojlantirish va markazlashgan boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi ahamiyati tadqiq etiladi. Chorvachilikning harbiy-siyosiy salohiyatni mustahkamlashga, shuningdek, madaniy qadriyatlar va an'analarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Etnografik ma'lumotlar qadimgi Xorazmda chorvachilik va davlatchilik jarayonlari o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni asoslaydi.

Kalit so'zlar: Xorazm vohasi, ilk davlatchilik, chorvachilik, etnografik tadqiqotlar, ijtimoiy tabaqalanish, iqtisodiy faoliyat, harbiy-siyosiy tuzilmalar.

АННОТАЦИЯ

В данной тезисе на основе этнографических, исторических и археологических материалов анализируется роль животноводства в формировании ранней государственности в Хорезмском оазисе. В исследовании раскрывается значение животноводства в обеспечении экономической стабильности, формировании избыточного продукта, социальной стратификации и возникновении централизованной системы управления. Особое внимание уделяется влиянию животноводства на укрепление военно-политического потенциала, а также на формирование культурных ценностей и традиций. На основе этнографических данных обосновывается тесная взаимосвязь животноводческого хозяйства и процессов государственности в древнем Хорезме.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, ранняя государственность, животноводство, этнографические исследования, социальная стратификация, хозяйственная деятельность, военно-политические структуры.

ABSTRACT

This thesis analyzes the role of livestock production in the formation of early statehood in the Khorezm oasis based on ethnographic, historical, and archaeological research. The study highlights the significance of animal husbandry

in ensuring economic stability, generating surplus products, fostering social stratification, and contributing to the emergence of centralized governance systems. Special attention is given to the impact of livestock breeding on strengthening military and political capacity, as well as on the formation of cultural values and traditions. Based on ethnographic evidence, the research substantiates the close interconnection between pastoral economy and the processes of early state formation in ancient Khorezm.

Keywords: *Khorezm oasis, early statehood, animal husbandry, ethnographic research, social stratification, economic activity, military-political structures.*

KIRISH

Markaziy Osiyo hududida qadimgi sivilizatsiyalar shakllanishida tabiiy-geografik muhit, xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlar muhim ahamiyat kasb etgan. Ana shunday hududlardan biri Xorazm vohasi bo‘lib, u Amudaryo quyi oqimida joylashgan, qadimdan dehqonchilik va chorvachilik uyg‘unlashgan iqtisodiy makon sifatida tanilgan. Ilk davlatchilik jarayonlarining shakllanishida ishlab chiqarish sohalari, xususan chorvachilikning o‘rni masalasi hozirgi kungacha ilmiy bahs-munozaralarga sabab bo‘lib kelmoqda.

Arxeologik tadqiqotlar Xorazm hududida miloddan avvalgi II ming yillik oxiri – I ming yillik boshlaridayoq murakkab ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar vujudga kelganini ko‘rsatadi.

Ilk davlatchilikning shakllanishida sug‘orma dehqonchilik va chorvachilikning uyg‘un rivoji muhim rol o‘ynagan. Katta irrigatsiya inshootlarini barpo etish markazlashgan boshqaruv tizimini talab qilgan, bu esa siyosiy hokimiyatning paydo bo‘lishiga zamin yaratgan. Qal’alar, qo‘rg‘onlar va aholi manzilgohlarining mavjudligi Xorazmda ijtimoiy tabaqalanish va harbiy-siyosiy tuzilmalar shakllanganidan dalolat beradi.

Qadimgi yozma manbalarda Xorazm mustaqil siyosiy birlik sifatida tilga olinadi. Mahalliy hukmdorlar irrigatsiya tizimi, xo‘jalik va mudofaani nazorat qilgan. Shu tariqa Xorazm vohasida ilk davlatchilik iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy ehtiyoj va boshqaruv zarurati asosida vujudga kelgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mazkur tezisda Xorazm vohasida ilk davlatchilikning vujudga kelishida chorvachilik ishlab chiqarish sohasining tutgan o‘rni etnografik materiallar, tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy qarashlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda chorvachilikning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy jarayonlarga ta’siri kompleks yondashuv asosida yoritiladi.

Xorazm vohasi o'zining murakkab tabiiy-geografik sharoiti bilan ajralib turadi. Cho'l va yarim cho'l hududlar bilan o'ralgan ushbu vohada suv manbalari, asosan, Amudaryo bilan bog'liq bo'lgan. Daryoning o'zgaruvchan oqimi aholining xo'jalik faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli Xorazm aholisi qadimdan irrigatsiya dehqonchiligi bilan bir qatorda chorvachilik bilan ham shug'ullangan.

Chorvachilik xo'jaligining rivojlanishi vohaning keng yaylovlari, qishloq atrofi hududlari va cho'l zonasidan oqilona foydalanish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, qo'y, echki, qoramol va ot boqish Xorazm aholisi turmush tarzining ajralmas qismiga aylangan.

Ilk jamiyatda chorvachilik nafaqat oziq-ovqat manbai, balki ishlab chiqarish vositasi sifatida ham muhim rol o'ynagan. Chorva mahsulotlari – go'sht, sut, teri, jun va suyakdan tayyorlangan buyumlar aholi ehtiyojlarini qondirishda asosiy resurs bo'lgan. Etnografik ma'lumotlarga ko'ra, Xorazm hududida chorva mahsulotlaridan tayyorlangan kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari va mehnat qurollari keng tarqalgan.

Chorvachilik ishlab chiqarishi ortiqcha mahsulot hosil bo'lishiga imkon yaratgan. Bu esa mahsulot almashinuvi, savdo-sotiq va ijtimoiy tabaqalanish jarayonlarini tezlashtirgan. Natijada jamiyatda mulkiy tengsizlik paydo bo'lib, boshqaruvga ehtiyoj kuchaygan.

Chorvachilikning rivojlanishi ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuviga olib kelgan. Chorva egaligi asta-sekin individual va urug'-qabila mulkiga aylana boshlagan. Bu holat jamiyatda ijtimoiy mavqening chorva soni bilan belgilanishiga sabab bo'lgan. Etnografik kuzatuvlarga ko'ra, chorvadorlar jamiyatda muayyan nufuzga ega bo'lib, qarorlar qabul qilish jarayonida faol ishtirok etgan.[1]

Xorazm vohasida chorvachilik bilan shug'ullanuvchi guruhlar va dehqon jamoalari o'rtasida iqtisodiy hamkorlik shakllangan. Ushbu hamkorlik jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash bilan birga, markazlashgan boshqaruv tuzilmalarining paydo bo'lishiga zamin yaratgan. Ilk davlatchilikning shakllanishida harbiy kuch muhim omil hisoblangan. Chorvachilik, ayniqsa ot yetishtirish harbiy salohiyatni oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Otliq qo'shinlar tashkil etilishi, chorva mahsulotlari hisobiga harbiylarni ta'minlash davlat tuzilmalarining mustahkamlanishiga xizmat qilgan.[3]

Xorazm hududida yashagan qabilalar o'rtasidagi nizolar, yaylov va suv manbalari uchun kurashlar siyosiy boshqaruv tizimining shakllanishini tezlashtirgan. Bu jarayonda chorvachilik resurslarini nazorat qilish hokimiyat ramziga aylangan.

Zamonaviy etnografik tadqiqotlar Xorazm aholisi orasida chorvachilikka oid ko'plab qadimiy urf-odatlar, marosimlar va an'analar saqlanib qolganini ko'rsatadi.

Masalan, chorva bilan bog‘liq marosimlar, bahor va kuz mavsumlarida o‘tkaziladigan udumlar qadimgi e‘tiqodlar bilan uzviy bog‘liq. Bu an‘analar chorvachilikning nafaqat iqtisodiy, balki ma‘naviy-madaniy ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Davlatchilikning shakllanishida umumiy qadriyatlar va e‘tiqodlar muhim integratsion omil bo‘lib xizmat qilgan. Ilk davlat tuzilmalarida soliq va majburiyatlar tizimi chorvachilik bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Chorva soniga qarab soliq undirish, davlat ehtiyojlari uchun chorva ajratish amaliyoti mavjud bo‘lgan. Bu holat boshqaruv apparatining iqtisodiy asoslarini mustahkamlagan.[5]

Xorazm vohasida shakllangan ilk davlat tuzilmalarida chorvachilik resurslarini hisobga olish, taqsimlash va himoya qilish davlatning asosiy vazifalaridan biri bo‘lgan. Shu tariqa chorvachilik davlat boshqaruvining muhim tayanchiga aylangan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Xorazm vohasida ilk davlatchilikning shakllanishida chorvachilik ishlab chiqarish sohasi muhim va ko‘p qirrali rol o‘ynagan. Chorvachilik iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, ijtimoiy tabaqalanishni shakllantirish, harbiy-siyosiy kuchni mustahkamlash va madaniy integratsiyani rivojlantirishda asosiy omillardan biri bo‘lgan.

Etnografik tadqiqotlar chorvachilikning Xorazm jamiyatida uzoq tarixiy ildizlarga ega ekanini va uning davlatchilik jarayonlari bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi. Ushbu tadqiqot natijalari Xorazm vohasida qadimgi davlatlarning shakllanish mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Asqarov A.A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. — Toshkent: Fan, 2007. — 256 bet.
2. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm. — Toshkent: Fan, 1964. — 356 bet.
3. Masson V.M. Markaziy Osiyoda qadimgi dehqonchilik va chorvachilik madaniyati. — Toshkent: Fan, 1976. — 214 bet.
4. Xo‘jayev A.X. Xorazm vohasining qadimgi tarixi va madaniyati. — Urganch: Xorazm nashriyoti, 2010. — 180 bet.
5. Sagdullayev A.S. Markaziy Osiyoda davlatchilik tarixining ilk bosqichlari. — Toshkent: Akademnashr, 2009. — 220 bet.
6. Rtveladze E.V. Buyuk Ipak yo‘li va qadimgi Xorazm. — Toshkent: Sharq, 2013. — 192 bet.
7. Jabborov I.M. O‘zbek xalq etnografiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1994. — 304 bet.

DIGITAL TOOLS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING. BENEFITS, CHALLENGES AND INTEGRATION OUTCOMES

Gaybullayeva Hatira Muratdjanovna

PhD, associate professor

Uzbek National Pedagogical University

Department of the Theory and Methodology of English

Uzbek National Pedagogical University

Mansurova Komila Akmal kizi,

3rd year student

of Philology (English language and literature)

ABSTRACT

The rapid digitalization of education has intensified the debate regarding its positive or negative impact. While some individuals argue about the drawbacks others point to the increase in motivation level of learners. Moreover, the teachers report the reduced workload due to the use of digital tools such as Duolingo, Quizlet, and artificial intelligence. The study is based on the comparative analysis of recent scientific studies that were dedicated to English language teaching (ELT). The analysis reveals that digitalization influences not only drawbacks such as digital inequality but also demonstrates benefits in fostering the engagement in youth generation. The findings suggest that successful integration depends on both digital competence and effective teaching methodology.

Key words: English language teaching, digitalization, education, Duolingo, Quizlet, artificial intelligence, digital tools, educational technology.

INTRODUCTION

Over recent years, the digitalization of education has transformed the teaching approach not only for science, but also for language teaching. The new generation of teachers faces the challenge of engaging students in the subject, which leads to a need not only to integrate the digital technologies into teaching process, but also gamify lessons. Fortunately, today we have a wide range of tools that can be used in the educational process, such as Duolingo, AI, and Quizlet.

Despite numerous controversies, the integration of digital technologies into English language teaching provides teachers with several significant advantages. With the use of artificial intelligence and various lesson gamification tools, a teacher can save not only time but also energy, allowing them to redirect it towards explaining new topics. Thanks to artificial intelligence, teachers can significantly

reduce the time spent on checking homework and focus on providing feedback to students. However, despite all the advantages of integrating technology into education, a crucial aspect of this process is the teacher's digital competence. To properly integrate technologies into their teaching methodology, a teacher must know how to use them effectively. [2]

Advantages of Using Digital Technologies in Language Learning:

1. **Personalized Learning.** Modern online platforms like Duolingo provide a personalized approach for each user. The user can adapt the program to their own level, which significantly increases engagement.

2. **Better Access of Resources.** Today, the internet and mass media offer an immense number of resources on any topic. With media literacy, this can greatly boost the educational process.

3. **Interactive Learning and Gamification.** In recent years, gamification has become a powerful teaching tool, especially for younger students. The use of game-based methods helps to increase engagement in the learning process and create a competitive atmosphere.

4. **Rapid Feedback.** Thanks to well-built algorithms, modern technologies provide quick feedback, saving our time and energy. [1]

One of the most famous examples of popular digital tools for learning foreign languages is the language platform called “Duolingo”. It provides clear interface, competitive atmosphere, and the gamification helps to retain the attention of many users over an extended period. The tasks are designed to develop vocabulary, grammar, and speaking skills. [3]

According to some research, the online platform called “Quizlet” has been recognized as extremely convenient for learning English, not only for students but also for the application of its features by teachers. The platform provides the ability to create vocabulary entries with immediate translation and a visual image, which aids significantly in memorization.

Another important feature is the ability to import words from formats like Word, Excel, Google Docs. Additionally, the program offers a wide range of functions that help to develop different skills during the process of learning English.

1. **Flashcard Function:** This function is very convenient for teacher use. Creating flashcards with visual images and translations requires little time, and there is also the option to use ready-made flashcards from other users available in the mass media.

2. **"Learn" Mode:** This is an intelligent, adaptive mode for memorizing words that can be customized to the student's level. The mode provides various questions of

different difficulty levels, requiring users to perform different tasks, such as choosing the correct answer from four options, or writing the translation in Russian or English.

3. **"Write" Mode:** The platform also offers a mode where users must type the translation in the required language (Russian or English). The word can also be provided with an image.

4. **"Spell" Mode:** The platform includes a mode where users must pronounce words. The algorithm and artificial intelligence check the quality of pronunciation.

5. **Critical Thinking Tasks:** The platform also offers tasks to develop critical thinking, for example, a matching exercise where students must pair words with their translations by matching elements with each other.

6. **"Test" Mode:** There is, of course, also a testing mode that offers various types of questions, such as True/False or multiple-choice questions. [4]

The use of artificial intelligence in education remains a topic of extensive debate. Some argue that artificial intelligence lacks sufficient competence to be included in the educational process, while others suggest that, conversely, it is humans who need a sufficient level of digital competence to use artificial intelligence effectively for the benefit of education and language learning.

To add more points, in recent years, the role of artificial intelligence and digital tools in education has grown significantly, as AI offers advantages not only for learners but also for teachers. Today, there is a wide choice of artificial intelligence tools offering diverse capabilities, from generating images to creating tests and even checking assignments. Proper use of artificial intelligence provides teachers with a range of advantages, such as:

1. Personalized approach
2. Interactivity and increased engagement
3. Saving teacher's time and energy
4. Generating assignments for students
5. The ability to adapt and personalize tasks easily [5]

To conclude, the digitalization of learning is a very complex and multifaceted process that will continue to develop alongside technological advancement. The most crucial point to make is that, despite the debates of many people, the digitalization of learning and the use of artificial intelligence in education constitute an irreversible process for the development of the educational system. The most critical aspect of this process is the professionalism and digital competence of teachers, who will be able to control this process and apply it in the right direction.

REFERENCES

1. Батыяров А., цифровые технологии в обучении языков. Революция в образовательном процессе // Международный научный журнал «Символ науки» 2024 №9, С. 97–99.
2. Садиева А., Преподавание английского языка в цифровую эпоху: интеграция технологии в обучении языку // Международный научный журнал «Символ науки», 2024 №9, С. 80–82.
3. Kamila Rakhimova, Empirical assessment of the methodology and effectiveness of developing language skills through interactive digital platforms (Duolingo, Quizlet, Kahoot) in teaching English // Research focus international scientific journal, Uzbekistan, 2025 vol. 4 iss. 7, P. 50-52.
4. Курбанова М. А., Колесникова А. А., использование приложения Quizlet в обучении техническому английскому // Педагогическое образование в России, 2019 №8, С. 103–109.
5. Mashinskaya O., Artificial intelligence for preparing English language lessons // «Yessenov science journal», 2025 №1, P. 225-230.

INCLUSIVE EDUCATION IN UZBEKISTAN

Gaybullayeva Hatira Muratdjanovna

PhD, associate professor

Uzbek National Pedagogical University

Department of the Theory and Methodology of English

Uzbek National Pedagogical University

Osmolovskaya Yekaterina Dmiriyevna,

3rd year student

Philology (English language and literature)

ABSTRACT

Inclusive education gives any student, regardless of disabilities, access to education, and opportunities to be a part of society. This article discusses the positive steps taken by Uzbekistan towards promoting the inclusion of children in all the educational fields.

Keywords: *inclusive education, special educational needs, Social Initiatives Support Fund (SISF).*

INTRODUCTION

The world agenda recognizes the need for inclusive education to ensure that every child gets an opportunity to learn regardless of their cognitive abilities. But problems remain in its implementation, especially in low- and middle-income countries like Uzbekistan. Across the board, inclusive education has been correlated with improved academic attainment, where Norway, for example, achieves 95% inclusion rates because of the diversity in their teaching methods. In Uzbekistan, approximately 75% of children with disabilities are institutionalized, with around 9,700 not enrolled in school. The target is for 51% of schools with an inclusive approach by 2025. According to an analysis based on data from 225 schools participating in a pilot program launched under Presidential Decree (2020–2025), coverage of teacher training is 80%, and access to schools is only 20%. Key barriers to progress include insufficient teacher preparedness—more than half say they are reluctant to be inclusive—as well as pronounced rural inequalities, with approximately 70% of out-of-school children living in rural areas. UNICEF funded programs to train 10,000 teachers in 2024 report 30% more inclusive enrollment.[5] In the majority of developing countries including Uzbekistan, the inclusion of disabled children in the general education programme remains a priority item. The Uzbek authorities have begun to attempt to promote equitable educational

opportunities for this group, however, the vast majority of children still experience segregation. Statistics show there to be around 97,000 disabled people under 16 years of age in the country, most of whom attend specialized schools or receive some form of home care (Uzbek Society of Disabled People, 2014). Children who are sent to such institutionalized settings are typically deprived of the essential resources and services needed to acquire learning (UNICEF, 2013). Despite the lack of data on this subject of practice, this article aims at evaluating the state-of-the-art of inclusive education in Uzbekistan by presenting a brief overview of main legislative frameworks aimed at promoting inclusion and existing obstacles by summarizing the key legislative platforms towards this aim. [1]

Since 2007, the Social Initiatives Support Fund (SISF) has been leading a programme entitled "Inclusive Education in Uzbekistan." The ultimate aim is to promote equality in education for all the children and adolescents with disabilities. This strategy supports lifelong inclusive education of students by offering a gradual model of inclusion, starting from elementary and continuing through secondary schools to college, all the while improving overall quality of education in this system. A national model of inclusive education has been designed with this project and is implemented in pre-school and schools in the mixed-group settings at the pilot kindergartens and schools in cities like Termiz, Karshi, Navoi, Samarkand, Jizzakh, Gulistan, Tashkent, Andijon, Fergana, Kokand, Urgench, and Nukus. Notable is its integration of local and international experiences in its construction. SISF reports about 600+ students who currently attend the mixed system in schools.[2]

DISCUSSION AND RESULTS

Educators can be mindful of the importance of using various forms of supplementary technological supports, such as visually designed to promote inclusivity, to enable diverse students to engage with content and to convey information more effectively: using auditory prompting or visuals that can be customized to their own preferences is recommended for a variety of audience. Data up to October 2023 show that information sharing needs to integrate all learners' capabilities including students with visual impairments in the target population (for example students with vision impairment) to minimize cognitive and mental demands of the content. The literature emphasizes that inclusive classroom environments are possible when all students are comfortable participating; reasonable adjustments to the instruction should be in the lesson plans based on established frameworks (that the stakeholders have approved) which can allow teachers or teachers to be flexible with modifying the curricula based on targeted skill requirements, ensuring that the objectives of an instruction is clear and that learners recognize achievements in class

if they have been rewarding what they have accomplished during the lesson in class.[4] Another factor affecting inclusivity concerns topic-matter pertaining to the Uzbek student: if sensitive cultural issues are involved, they may demand proper starting strategies to ease learners into real-world discussion focusing on developing logical reasoning points of view rather than provoking emotional reactions in advance which may delay an aspect of a student's motivational adaptation towards transitions at home or abroad free from fear of sudden immersion unfamiliar circumstances leading to possible disengagement frustrations among some attendees. [3]

CONCLUSION

To conclude the building of strong models related to inclusive education is one of the most critical jobs of world community today highlighting the need for the construction of social partnership in encouraging constructive relations to stakeholders that supports the advancement of holistic models with respect to inclusivity that will support the improvement of collective goals that exist amongst different parts of the world.

REFERENCES

1. Galina Nam. Disability, CBR & Inclusive Development 30 (1), 94-111, 2019
2. Sh.M. Melieva. Lifelong learning: Continuous education for sustainable development, 30, 2013
3. Drotar D. (2019) Student-Centered Language Teaching in the East Asian Context, Thesis. Multnomah Bible College and Biblical Seminary
4. Molbæk M. (2017) Inclusive teaching strategies – dimensions and agendas. Article in International Journal of Inclusive Education.
5. Release of UNICEF's flagship annual report, "The State of the World's Children 2013

“C5+XITOY: MARKAZIY OSIYODA YANGI GEOSIYOSIY PLATFORMANING SHAKLLANISHI VA UNING ISTIQBOLLARI”

Shazamanov Shoazim Ibragimovich

Renessans ta'lim universiteti professori

Email:shozamonov@mail.ru

Sabirov Latifboy Otabek o'g'li

Toshkent kimyo-texnologiya instituti tayanch doktoranti

Email: latifboysabirov1804@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola “Markaziy Osiyo – Xitoy” (C5+Xitoy) formatining shakllanishi va 2023-yil Sian hamda 2025-yil Ostona sammitlari orqali institutsionallashuv jarayonini tahlil qiladi. Tadqiqotda “Markaziy Osiyo + 1” modeli mintaqaviy diplomatiyaning zamonaviy ko‘rinishi sifatida izohlanib, formatning normativ asoslari (suverenitet, aralashmaslik, “umumiy taqdir hamjamiyati/ruh” diskursi) va geoiqtisodiy yo‘nalishlari (transport yo‘laklari, savdo, energetika, “yashil” va raqamli hamkorlik) yoritiladi. Xulosada CA–Xitoy mexanizmi epizodik muloqotdan barqaror mintaqaviy boshqaruv arxitekturasiga o‘tayotgani va kelgusi natijalar amaliy ijro salohiyatiga bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo – Xitoy, C5+Xitoy, “Markaziy Osiyo + 1”, institutsionallashuv, mintaqaviylik, geoiqtisodiyot, transport koridorlari, suverenitet, ko‘p tomonlama diplomatiya, “umumiy taqdir hamjamiyati”.

ABSTRACT

This article analyzes the formation and institutional consolidation of the Central Asia–China (C5+China) format, focusing on the Xi'an 2023 and Astana 2025 summits. It conceptualizes the “Central Asia + 1” model as a contemporary form of regional diplomacy and examines the format’s normative foundations (sovereignty, non-interference, and the discourse of a “shared future/spirit”) alongside its geo-economic agenda (connectivity corridors, trade facilitation, energy cooperation, and green–digital initiatives). The article concludes that the mechanism is shifting from episodic summit diplomacy toward a more stable regional governance architecture, while future effectiveness will depend primarily on implementation capacity.

Keywords: Central Asia–China, C5+China, “Central Asia + 1”, institutionalization, regionalism, geo-economics, transport corridors, sovereignty, multilateral diplomacy, shared future community.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется формирование и институциональное укрепление формата «Центральная Азия – Китай» (C5+Китай) через призму саммитов Сиань-2023 и Астана-2025. Модель «Центральная Азия + 1» рассматривается как современная форма региональной дипломатии, позволяющая согласовывать позиции государств региона и выстраивать устойчивую повестку взаимодействия с внешним актором. Особое внимание уделяется нормативным основаниям (суверенитет, невмешательство, дискурс «сообщества общей судьбы/духа») и геоэкономической логике (транспортно-логистические коридоры, торговля, энергетика, «зелёные» и цифровые направления). Делается вывод о переходе формата от эпизодической саммитной дипломатии к более устойчивой архитектуре регионального управления, при этом ключевым фактором результативности выступает практическая реализация договорённостей.

Ключевые слова: Центральная Азия – Китай, C5+Китай, «Центральная Азия + 1», институционализация, регионализм, геоэкономика, транспортные коридоры, суверенитет, многосторонняя дипломатия, сообщество общей судьбы.

KIRISH

Zamonaviy davrda geosiyosiy jarayonlar chuqur transformatsiyaga uchrayotgan bir sharoitda tinchlik, barqarorlik va xavfsizlik tushunchalariga bo'lgan qarashlar ham tubdan yangilanmoqda. Global maydonda kuchlar nisbati o'zgarib, mintaqaviy markazlar o'sib borayotgan bir paytda, xalqaro munosabatlarni tartibga solishda institutsional asoslar, ko'p tomonlama muloqot platformalari va doimiy maslahatlashuv mexanizmlariga bo'lgan ehtiyoj yanada kuchaydi. Albatta, Markaziy Osiyo davlatlari ham o'z tashqi siyosatini diversifikatsiya qilish, yangi hamkorlik formatlarini shakllantirish va global jarayonlarda faol ishtirok etishga intilmoqda. Ayniqsa, mintaqaning geostrategik o'rni, energetik va transport salohiyati, shuningdek, xavfsizlik tahdidlarining murakkablashuvi mintaqada davlatlarini tashqi siyosatda yangi institutlarga tayanishga undamoqda. Shunday o'zgarishlar sharoitida "C5+Xitoy" formati Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan eng yangi geosiyosiy platformalardan biri sifatida shakllanib bormoqda. Bu format mintaqada davlatlari va Xitoy o'rtasidagi hamkorlikni faqat ikki tomonlama darajada emas, balki yagona muzokara maydoni sifatida ko'rib chiqishga imkon yaratdi.

Shu o'rinda birinchi navbatda mazkur format o'zi qanday tuzilma? maqsad vazifalari nimalardan iborat? qanday qoidalar asosida faoliyat yuritadi? Ildizlari qayerga borib taqaladi? kabi o'rinli savollar yuzaga kelishi tabiiy. Zamonaviy

xalqaro munosabatlarda “Markaziy Osiyo + 1” modeli mintaqaviy diplomatiyaning o‘ziga xos institutsional ko‘rinishi sifatida shakllanib, beshlikning tashqi hamkor bilan kollektiv ravishda muzokara olib borish imkoniyatini yaratadi. Ushbu formatning eng muhim jihati shundaki, u mintaqani bitta yaxlit subyektga aylantirib, barcha tomonlar o‘rtasidagi muloqotni ko‘p tomonlama va tizimli asosga qo‘yadi. Bunday diplomatik model, odatda, muntazam uchrashuvlar, rasmiy sammitlar, vazirlar darajasidagi maslahatlashuvlar va tematik ishchi guruhlar orqali faoliyat yuritadi. Unda kun tartibi tashqi hamkor tomonidan emas, balki mintaqaviy manfaatlar asosida shakllanadi, bu esa ishtirokchilarga o‘z pozitsiyalarini muvofiqlashtirish va strategik masalalarda yagona yondashuv ishlab chiqish imkonini beradi.

Mazkur formatning mazmuni iqtisodiy integratsiya, savdo va investitsiya oqimlarini muvofiqlashtirish, transport-logistika tizimlarini uyg‘unlashtirish, energetika sohasida bog‘liqlikni kuchaytirish, xavfsizlik masalalarida o‘zaro ishonchni mustahkamlash, ekologik va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash kabi yo‘nalishlar bilan boyitilgan. Bundan tashqari, ilmiy, madaniy-gumanitar aloqalar, ta‘lim va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyatlararo integratsiyani ham kuchaytiradi. “Markaziy Osiyo + 1” modelining o‘ziga xosligi shundaki, u bloklashuv yoki harbiy-siyosiy ittifoq emas, balki umumiy manfaatlar, suveren tenglik va siyosiy aralashuvsiz hamkorlik tamoyillariga asoslangan muloqot platformasi sifatida qoraladi. Shu ma’noda, format mintaqaning global diplomatiyada ko‘rinishini oshirish, kollektiv ovoz orqali xalqaro kun tartibida faolroq ishtirok etish hamda tashqi hamkor bilan strategik masalalarni muvofiqlashtirilgan, barqaror va institutsionallashtirilgan darajada olib borish imkonini beradi.

Shu o‘rinda qayd etib o‘tish joizki aynan mazkur shakldagi birinchi tuzilma Yaponiya tomonidan 2004-yilda ilgari surilgan bo‘lib “Markaziy Osiyo + Yaponiya muloqati” nomi bilan faoliyat ko‘rsatgan. [1] Hech kimga sir emaski mazkur tuzilma orqali muloqat o‘rnatish ayniqsa oxirigi 10 yillikda keng qo‘llanilmoqda, xususan mintaqadagi geosiyosiy jarayonlarga befarq bo‘lmagan deyarli barcha yirik aktorlar tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda. [2] Xususan, 2015-yilda AQSH tomonidan ilgari surilgan “C5+1” formati dastlab tashqi ishlar vazirlari uchrashuvi maqomida bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yil 5-6-noyabr kunlari Vashingtonda davlat va hukumat vakillari o‘rtasida yuqori darajada sammit tashkil etilgani mintaqani global miqyosidagi rolining oshganiga ishora qiladi. Qolaversa, Yevropa ittifoqi, Rossiya, Janubiy Koreya kabi davlatlar ham shunga o‘xshash uchrashuvlar tuzilmasiga ega.

Bevosita biz tahlil qiladigan format bu “Markaziy Osiyo+Xitoy” shakli sanaladi. Birinchi navbatda, mazkur tashabbusning yuzaga kelishining tarixiy jihatlariga

e'tibor qaratib o'tishimiz lozim. Ushbu formatning shakllanishi siyosatshunoslikda mintaqaviylik va submintaqaviy tahlilning yanada kengroq rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda mintaqalar umumiy geografik, institutsional va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlar asosida shakllangan tizimli makonlar sifatida ko'rib chiqiladi. Shu nuqtai nazardan, Markaziy Osiyo postsovet institutsional merosi umumiy bo'lgan, rivojlanish muammolari taqqoslanadigan, xavfsizlik muammolari o'zaro bog'liq va tashqi qaramliklar bir-biriga o'xshash mintaqalar sifatida tushunila boshlandi. Shunday qilib, "Markaziy Osiyo + Xitoy" formati tashqi siyosatni tavsiflovchi tadqiqotlardan tarkibiy va tizim darajasidagi tahlilga o'tishni aks ettiradi, bunda Xitoy Markaziy Osiyo bilan o'zaro hamkorlik qiluvchi yagona tashqi subyekt sifatida kollektiv mintaqaviy muhit sifatida ko'rib chiqiladi. "Markaziy Osiyo + Xitoy" formatining shakllanishidagi asosiy xususiyat uning asimmetriyaga urg'u berishidir. Nisbatan muvozanatli ishtirokchilarni nazarda tutuvchi klassik mintaqalararo modellardan farqli o'laroq, bu format Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va institutsional salohiyatlarning noteng taqsimlanishini aniq o'z ichiga oladi. Xitoy uzoq muddatli strategik rejalashtirish qobiliyatiga ega bo'lgan tizim yaratuvchi kuch sifatida tasavvur qilinadi, Markaziy Osiyo esa ichki dinamikasi o'zaro ta'sir yo'nalishini shakllantiradigan, ammo to'liq aniqlamaydigan retseptor mintaqalar sifatida ishlaydi. Ushbu asimmetrik tuzilma olimlarga mintaqalar ichidagi qaramlik, moslashuv va tanlangan avtonomiya qonuniyatlarini o'rganish imkonini beruvchi markaziy tahliliy asosga aylandi.

"Markaziy Osiyo + Xitoy" formatining paydo bo'lishidagi yana bir muhim element uning ko'p o'lchovli xususiyatidir. Format iqtisodiy hamkorlik, xavfsizlik sohasidagi hamkorlik yoki diplomatiyani alohida sohalar sifatida ajratishdan ko'ra, ushbu o'lchamlarni yagona tahliliy maydonga birlashtiradi. [3] Iqtisodiy infratuzilma loyihalari, energetika sohasidagi hamkorlik, siyosiy muvofiqlashtirish va xavfsizlik mexanizmlari keng mintaqaviy hamkorlik tizimining o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari sifatida talqin qilinmoqda. Ushbu integratsiyalashgan nuqtai nazar "Markaziy Osiyo + Xitoy" formatini torroq iqtisodiy yoki xavfsizlikka yo'naltirilgan modellardan ajratib turadi va uni xalqaro tadqiqotlardagi zamonaviy fanlararo yondashuvlarga moslashtiradi.

Ushbu formatning mustahkamlanishi ko'p tomonlama mexanizmlar rolining oshishi bilan yanada mustahkamlandi, bu esa ikki tomonlama tahlilning tushuntirish qobiliyatini pasaytirdi. Xitoy Markaziy Osiyo bilan mintaqaviy tashabbuslar, institutsional platformalar va muvofiqlashtirilgan siyosat doiralari orqali o'zaro aloqada bo'la boshladi. Shunday qilib, "Markaziy Osiyo + Xitoy" formati Markaziy Osiyodagi davlat darajasidagi xilma-xillikni ham, Xitoy bilan o'zaro

munosabatlarning mintaqaviy modellarini ham qamrab olishga qodir bo'lgan uslubiy vosita sifatida rivojlandi.

“Markaziy Osiyo+Xitoy” formati doirasidagi birinchi davlat rahbarlari o'rtasidagi uchrashuv 2023-yil 18-19-may kunlari Xitoyning Sian shahrida bo'lib o'tdi. Sian shahrida bo'lib o'tgan “Markaziy Osiyo – Xitoy” sammiti yakunlari bo'yicha qabul qilingan deklaratsiya Xitoy va Markaziy Osiyoning besh davlati o'rtasidagi mintaqaviy hamkorlik arxitekturasida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu hujjat funksional va asosan amaliy hamkorlik doirasidan chiqib, uzoq muddatli strategik yo'nalishga ega, rasmiy tarzda institutsionallashgan mintaqaviy sheriklik modeliga o'tilganini anglatdi. Konseptual nuqtayi nazardan, deklaratsiya Markaziy Osiyo–Xitoy munosabatlari faqat pragmatik manfaatlarga asoslangan aloqalar sifatida emas, balki siyosiy va me'yoriy poydevorga ega bo'lgan barqaror o'zaro ta'sir hamjamiyati sifatida talqin qildi. Hujjatda umumiy manfaatlar, o'zaro ishonch va “umumiy taqdir hamjamiyati” g'oyalariga tizimli urg'u berilishi Xitoy tashqi siyosiy diskursining mintaqaviy makonga ongli ravishda singdirilganini ko'rsatdi. Markaziy Osiyo davlatlari esa ushbu yondashuv orqali global tizimdagi chuqur strukturaviy o'zgarishlarga nisbatan oqilona va konsensual javob sifatida Xitoy bilan yanada chuqur va qonuniylashtirilgan hamkorlikni mustahkamlab bordilar.

Deklaratsiyaning markaziy tahliliy ahamiyati “Markaziy Osiyo – Xitoy” formatining institutsionallashuvida namoyon bo'ldi. Doimiy rahbarlar sammitining tashkil etilishi, vazirlik mexanizmlarining shakllantirilishi hamda doimiy faoliyat yurituvchi Kotibiyatning yaratilishi munosabatlarni tizimli va oldindan bashorat qilish mumkin bo'lgan boshqaruv tizimiga aylantirdi. Ushbu institutsional chuqurlik mazkur formatni Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlarining, masalan, SHHT doirasidagi avvalgi ko'p tomonlama platformalaridan alohida va eksklyuziv mintaqaviy kanal sifatida ajratib ko'rsatdi. Institutsional nuqtayi nazardan, bu jarayon siyosatni muvofiqlashtirish salohiyatini oshirdi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirdi va hamkorlikni byurokratik tartib-qoidalariga singdirdi, natijada yetakchilarning almashuvidan qat'i nazar, uzluksizlikni ta'minladi.

Siyosiy jihatdan deklaratsiya suverenitet, aralashmaslik va rejim barqarorligiga bo'lgan umumiy sodiqlikni mustahkamladi. Xitoyning Markaziy Osiyo davlatlarining siyosiy rivojlanish yo'llari va ichki siyosatini ochiqdan-ochiq qo'llab-quvvatlagani, mintaqada “yagona Xitoy” tamoyilining qayta tasdiqlanishi o'zaro qonuniylik kelishuvini shakllantirdi. [4] Ushbu almashinuv davlatga asoslangan boshqaruv modellarini kuchaytirdi va Markaziy Osiyo – Xitoy formatini G'arbning liberal intervension tizimlaridan farq qiluvchi muqobil me'yoriy makon sifatida namoyon

etdi. “Rangli inqiloblar” va tashqi aralashuvlardan ochiqdan-ochiq voz kechilishi hamkorlikning xavfsizlikka yo‘naltirilgan xususiyatini ta’kidladi hamda rejim xavfsizligining birlashtiruvchi manfaat sifatidagi markaziy ahamiyatini ko‘rsatdi.

Iqtisodiy jihatdan deklaratsiya “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusini Xitoy va Markaziy Osiyoni bog‘lovchi asosiy integrativ tuzilma sifatida belgilab berdi. BRIning Markaziy Osiyodagi barcha besh davlatning milliy rivojlanish strategiyalariga moslashtirilgani loyihalarga asoslangan hamkorlikdan strategik iqtisodiy sinxronizatsiyaga o‘tilganini ko‘rsatdi. Infratuzilmani rivojlantirish, savdoni osonlashtirish, energetika sohasidagi hamkorlik, raqamli bog‘liqlik va sanoat kooperatsiyasi alohida ikki tomonlama tashabbuslar sifatida emas, balki mintaqaviy iqtisodiy tizimning o‘zaro mustahkamlovchi elementlari sifatida taqdim etildi. Bu holat Xitoyning yo‘laklar va tarmoqlarga asoslangan integratsiyani afzal ko‘rganini aks ettirdi, Markaziy Osiyo davlatlari esa o‘z aloqalarini kengaytirish, diversifikatsiya qilish va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishga intilganliklarini namoyon etdilar.

Transport yo‘laklari, logistika tizimlari, bojxona tartib-taomillarini soddalashtirish hamda multimodal infratuzilmani rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgani Xitoyning tashqi iqtisodiy strategiyasida Markaziy Osiyo mintaqasining muhim trans-Yevroosiyo markazi sifatida qayta belgilanganini ko‘rsatdi. Transkaspiy yo‘nalishlari, Xitoy–Markaziy Osiyo–Yevropa transport yo‘laklari hamda Xitoy–Qirg‘iziston–O‘zbekiston temir yo‘li kabi loyihalar mintaqaviy bog‘liqlikni nafaqat iqtisodiy maqsad, balki geosiyosiy aktiv sifatida shakllantirgan fazoviy mantiqning yaqqol namunasiga aylandi. [5] Tahliliy nuqtayi nazardan, ushbu infratuzilma Markaziy Osiyo–Xitoy formatining geoiqtisodiy o‘lchamini ta’kidlab, u uzoq muddatli mintaqaviy tuzilmashtirish vositasi sifatida faoliyat ko‘rsatganini anglatdi.

Deklaratsiyada madaniy-gumanitar va ma’rifiy hamkorlik strategik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi yo‘nalish sifatida belgilandi. Akademik almashinuvlar, madaniyat markazlari faoliyati, yoshlar dasturlari hamda kasb-hunarga o‘qitish tashabbuslari davlatlararo hamkorlikning ijtimoiy poydevorini mustahkamlashga qaratildi. [6] Tahliliy nuqtayi nazardan, ushbu chora-tadbirlar Xitoyning mintaqadagi ishtirokini normallashtirish, jamiyat va institutlar darajasida barqaror hamkorlikni shakllantirish hamda ehtimoliy ijtimoiy qarshiliklarni kamaytirishga xizmat qilgan yumshoq kuch vositalari sifatida namoyon bo‘ldi.

Nihoyat, deklaratsiya Markaziy Osiyo – Xitoy formatini yanada kengroq ko‘p tomonlama tizim doirasiga joylashtirdi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, xalqaro huquq va ko‘p tomonlama boshqaruv tamoyillariga sodiqlikni yana bir bor tasdiqladi hamda shu bilan birga Xitoy tashabbusi ostida ilgari surilgan rivojlanish, xavfsizlik

va sivilizatsiya sohasidagi global tashabbuslarni qo'llab-quvvatladi. Ushbu ikkiyoqlama joylashuv mazkur formatga bir vaqtning o'zida mintaqaviy sheriklik modeli sifatida ham, Markaziy Osiyo davlatlarini Xitoyning global diplomatik kun tartibi bilan muvofiqlashtirishga xizmat qiluvchi platforma sifatida ham faoliyat yuritish imkonini berdi. Xulosa qilib aytganda, Sian deklaratsiyasida Markaziy Osiyo-Xitoy formati strategik jihatdan keng qamrovli, normativ jihatdan muvofiqlashtirilgan va tarkibiy jihatdan mustahkamlangan mintaqaviy sheriklik sifatida institutsionallashtirilgan. [7] U pragmatik hamkorlikdan tizimli mintaqaviy boshqaruvga o'tishni aks ettiradi, Markaziy Osiyoni Xitoyning mintaqaviy va global strategiyasining ajralmas tarkibiy qismiga aylantiradi, shu bilan birga Markaziy Osiyo davlatlariga iqtisodiy rivojlanish, siyosiy qo'llab-quvvatlash va rivojlanayotgan xalqaro tartibdagi strategik muvozanatni ta'minladi.

Ostona shahrida bo'lib o'tgan Ikkinchi Markaziy Osiyo – Xitoy sammiti (2025-yil 17-iyun) va uning yakuniy deklaratsiyasi mazkur formatning “tadbir sifatidagi sammit” bosqichidan “institut sifatidagi sammit” darajasiga ko'tarilganini ko'rsatdi. Boshqacha aytganda, ushbu uchrashuv siyosiy ramziylikka asoslangan voqelikdan nisbatan zich va barqaror mintaqaviy boshqaruv arxitekturasiga o'tish sifatida talqin qilindi. Nazariy nuqtayi nazardan, hujjat institutsionalizm tamoyillarining mustahkamlanganini namoyon etdi: muntazam sammitlar, doimiy kotibiyat va vazirlik yo'nalishlari orqali muloqotning institutsional asoslari kengaytirildi. Shu bilan birga, rejim xavfsizligi konvergensiya ham qayta tasdiqlandi, ya'ni suverenitet va aralashmaslik tamoyillariga sodiqlik, Sian deklaratsiyasida ilgari surilgan “rangli inqiloblar”ga qarshi mantiqning hozirgi bosqichda suverenitet, hududiy yaxlitlik va siyosiy o'zaro qo'llab-quvvatlash tili orqali yangilangan shaklda mustahkamlanganini ko'rsatdi.

Geoiqtisodiy mintaqaviylik doirasida esa transport va aloqa yo'laklari, logistika infratuzilmasi, savdoni osonlashtirish, sanoat zanjirlarini rivojlantirish, shuningdek, “yashil” minerallar va energetika sohalaridagi hamkorlik mintaqaviy integratsiyaning asosiy ustunlari sifatida belgilandi. Sian-2023 deklaratsiyasi bilan qiyoslaganda, Ostona sammitining asosiy yangiligi hamkorlik hajmining shunchaki kengaytirilishida emas, balki Markaziy Osiyo – Xitoy formatining doimiyligini rasmiylashtirishda namoyon bo'ldi. [8] Rahbarlar ushbu mexanizmga aniq byurokratik salohiyatga ega, o'zining barqaror kun tartibi va institutsional ritmi mavjud bo'lgan doimiy tuzilma sifatida munosabatda bo'ldilar; xususan, ikki yilda bir marotaba o'tkaziladigan sammitlar, tematik yillar va faol ish mexanizmlari belgilandi.

Xalqaro munosabatlar nazariyasida institutsionalistlar tomonidan ta'riflangan "yo'lga bog'liqlik"ka asoslangan institutsional blokirovka aynan shu jarayonda yaqqol namoyon bo'ldi: kotibiyatlar, vazirlik darajasidagi yig'ilishlar va muntazam muvofiqlashtirish mexanizmlarining shakllanishi hamkorlikni alohida siyosiy irodaga kamroq bog'liq holga keltirdi va uni tobora ko'proq davlat apparatlari faoliyatiga singdirib bordi.

Ikkinchi nazariy qatlam normativ tartibga solish bilan bog'liq bo'ldi. Ostona deklaratsiyasi "Markaziy Osiyo – Xitoy ruhi" deb atalgan formatning g'oyaviy mazmunini chuqurlashtirdi hamda hamkorlikni tenglik, o'zaro hurmat, o'zaro manfaat va "birgalikda modernizatsiya qilish" kabi umumiy tamoyillar bilan bevosita bog'ladi. Bu yondashuv oddiy ritorika sifatida emas, balki tuzilmaviy nomutanosiblik, ya'ni Xitoyning resurs va salohiyat jihatidan ustunligi mavjud sharoitda ham mazkur formatni qadriyatlarga asoslangan va ierarxik bo'lmagan hamkorlik modeli sifatida qonuniylashtirishga qaratilgan strategiya sifatida namoyon bo'ldi.

Konstruktivistik nuqtayi nazardan, deklaratsiya o'zaro ishonch, uzoq muddatli do'stlik va umumiy kelajak g'oyalariga takroran murojaat qilish orqali Markaziy Osiyo va Xitoyni barqaror hamkorlik hamjamiyati sifatida tasavvur etiladigan umumiy o'ziga xoslikni mustahkamlashga intildi. Si Szinpinning rasmiy maqolasida hamda sammit doirasida imzolangan shartnomada abadiy do'stlik munosabatlarini "qonun shaklida mustahkamlash" zarurligi alohida ta'kidlandi, bu esa normativ majburiyatlarning yumshoq siyosiy bayonotlardan huquqiy shakl bilan ta'minlangan me'yorlarga o'tganini anglatdi va klassik institutsional rivojlanish bosqichi sifatida baholandi.

Uchinchidan, eng muhim institutsional-huquqiy natija sifatida Ostona shahrida Abadiy (doimiy) yaxshi qo'shnichilik, do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Mazkur shartnoma Markaziy Osiyo – Xitoy formatida konstitutsiyaviy hujjat vazifasini bajardi: u munosabatlarni oddiy memorandumlar va sektorlararo kelishuvlar darajasidan yuqoriga ko'tardi hamda hamkorlikni tashqi zarbalarga va siyosiy rahbariyat almashuviga nisbatan barqaror qilish niyatini aniq ifodaladi.[9] Xitoyning rasmiy diplomatik manbalari ushbu shartnomani qo'shnichilik diplomatiyasida "yangi yo'nalish" va "ilg'or tashabbus" sifatida ta'rifladilar, bu esa tahliliy jihatdan muhim bo'lib, Markaziy Osiyo – Xitoy formatining Xitoyning kengroq mintaqaviy strategiyasi doirasida namunaviy model sifatida joylashtirilganini ko'rsatdi.

To'rtinchidan, deklaratsiyaning iqtisodiy bo'limlari xalqaro siyosiy iqtisod adabiyotida o'zaro bog'liqlikka asoslangan geoiqtisodiyot sifatida tavsiflanadigan yondashuvni aks ettirdi. Mintaqa alohida ikki tomonlama bozorlar yig'indisi sifatida

emas, balki savdo yo‘laklari, logistika infratuzilmasi hamda ishlab chiqarish va ta‘minot zanjirlari uchun yaxlit platforma sifatida talqin qilindi. JST qoidalariga sodiqlik, savdoni soddalashtirish, “yagona darcha” asosidagi bojxona modernizatsiyasi, yuk tashish jarayonlari va konteyner oqimlarini raqamlashtirishga takroriy urg‘u berilishi yanada kengroq tendensiyaga mos keldi: Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlari geografik joylashuvni institutsionallashtirilgan tranzit salohiyati va investitsiyaviy jozibadorlik manbaiga aylantirishga intildilar. Reuters agentligi sammitni yoritarkan, aynan shu jihatni ta‘kidlab, shartnoma va hamkorlik savdo, energetika, temir yo‘l transporti hamda foydali qazilmalar sohalari bilan chambarchas bog‘langanini, shuningdek, Xitoy – Qirg‘iziston – O‘zbekiston temir yo‘lining kengroq Yevroosiyo makonida strategik bog‘liqlik loyihasi sifatidagi ahamiyatini alohida qayd etdi. [10]

Beshinchidan, Ostona sammiti Markaziy Osiyo – Xitoy formatining byurokratik infratuzilmasini ishchi kotibiyat va aniq belgilangan rahbariyat orqali mustahkamladi; bu holat sammitdan keyingi brifinglar va hisobotlarda Sun Veydun tomonidan alohida qayd etildi. Ushbu jarayon muhim ahamiyat kasb etdi, chunki kotibiyatlarning shakllanishi muvofiqlashtirish xarajatlarini kamaytirdi, kun tartibining uzluksizligini ta‘minladi hamda “muammoni kengaytirish” imkonini yaratdi, ya‘ni sun‘iy intellekt boshqaruvi, ma‘lumotlar xavfsizligi, iqlim texnologiyalari va qashshoqlikni kamaytirishga qaratilgan platformalar kabi yangi yo‘nalishlarning hamkorlik doirasiga kiritilishiga sharoit yaratdi. Xitoy ommaviy axborot vositalari Sun Veydunni “Xitoy – Markaziy Osiyo” mexanizmi kotibiyatining bosh kotibi sifatida tilga oldilar va mintaqaviy hamkorlik tenglik, o‘zaro hurmat hamda o‘zaro manfaat tamoyillariga asoslangan holda olib borilayotganini ta‘kidladilar, bu esa formatning institutsional va me‘yoriy ustunlarini yanada mustahkamladi.

Oltinchidan, deklaratsiya xavfsizlik masalalarini an‘anaviy terrorizmga qarshi kurash doirasidan kengaytirib, xavfsizlikni noan‘anaviy boshqarish sohasini ham qamrab oldi; xususan, kiberxavfsizlik, bioxavfsizlik, tabiiy ofatlarga qarshi choralar va epidemiyalar bo‘yicha hamkorlik ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilandi. Shu bilan birga, SHHTga xos bo‘lgan klassik “uch yovuzlik” — terrorizm, separatizm va ekstremizm tushunchalari saqlab qolindi. Nazariy jihatdan, bu yondashuv xavfsizlik mintaqaviyligi konsepsiyasiga mos keldi, chunki xavfsizlik sohasidagi hamkorlik ko‘p qirrali tus oldi va infratuzilma hamda iqtisodiy loyihalar xavfsizlik obyektlari sifatida ko‘rib chiqildi, jumladan, yirik loyihalarni, ta‘minot zanjirlarini va chegara tartiblarini himoya qilish masalalari ilgari surildi. Natijada, Markaziy Osiyo – Xitoy formati o‘zini faqat diplomatik muloqot maydoni sifatida emas, balki mintaqaviy

xavfsizlik va taraqqiyotni o‘zaro bog‘lovchi kompleks mexanizm sifatida namoyon etdi.

Yettinchidan, iqlim va “yashil” kun tartibi Ostona sammitida dekorativ element sifatida emas, balki aniq institutsional mexanizmlar orqali mustahkamlandi. Xususan, iqlim texnologiyalarini uzatish platformalari, mintaqaviy iqlim forumlarini shakllantirish hamda qayta tiklanadigan energiya va vodorod yo‘nalishlariga oid tashabbuslarga murojaat qilinishi ushbu yo‘nalishning institutsionallashtirishini ko‘rsatdi. Bu jarayon Markaziy Osiyo va Xitoy o‘rtasidagi hamkorlikni global boshqaruv mexanizmlari bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan urinishni, shuningdek, mintaqaviy institutlar va loyiha asosidagi hamkorlik quvurlarini barpo etish intilishini aks ettirdi. Tahliliy jihatdan, ushbu yondashuv gibrid strategiya sifatida namoyon bo‘ldi, ya’ni global me’yoriy muvofiqlashtirish mintaqaviy darajadagi amalga oshirish salohiyati bilan birlashtirildi; bu esa sheriklarga hamkorlikni xalqaro miqyosda qonuniy va legitim sifatida taqdim etish imkonini berdi hamda bir vaqtning o‘zida mintaqaviy siyosiy maydon ustidan nazoratni saqlab qolishga xizmat qildi.

Nihoyat, Ostona sammiti Markaziy Osiyo – Xitoy formatini yetuk mintaqaviy tartib mexanizmi sifatida tasdiqladi. Mazkur format, birinchidan, huquqiy jihatdan mustahkamlandi (imzolangan shartnoma orqali), ikkinchidan, institutsional jihatdan tartibga solindi (sammitlar, vazirlik mexanizmlari va doimiy kotibiyatlar orqali), uchinchidan, iqtisodiy jihatdan tuzilmaviy shakl kasb etdi (transport yo‘laklari, savdoni osonlashtirish, sanoat kooperatsiyasi, “yashil” minerallar va energetika yo‘nalishlari orqali) hamda, to‘rtinchidan, me’yoriy jihatdan tartibga solindi (umumiy “ruhiyat”, suverenitet tamoyili, BMTga asoslangan ko‘p tomonlamalik va inson huquqlarini siyosiylashtirishga qarshilik orqali). Sammit yakunlari bo‘yicha e’lon qilingan rasmiy xulosalarda yagona strategik “soyabon” ostida ko‘plab tarmoq vositalari orqali institutsional aloqalarni “qalinlashtirish” qonuniyatiga mos ravishda hamkorlik bo‘yicha katta hajmdagi hujjatlar to‘plami, ya’ni 55 ta hujjat imzolanganligi qayd etildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo – Xitoy (MO–Xitoy) formatining 2023-yildan keyingi evolyutsiyasi 2025-yil iyun oyida bo‘lib o‘tgan Ostona sammiti bilan mantiqiy yakun topdi va ushbu jarayon munosabatlarning epizodik sammit diplomatiyasi doirasidan chiqib, mintaqaviy boshqaruvning tizimli va barqaror mexanizmga aylanganini ko‘rsatdi. Dastlab jamoaviy jalb etishning siyosiy signali sifatida shakllangan format vaqt o‘tishi bilan institutsionallashtirish tuzilmaning aniq belgilarini namoyon etdi: rahbarlar darajasidagi muntazam uchrashuvlar, vazirlik mexanizmlarining kengaytirilishi, faoliyat yurituvchi kotibiyatning shakllanishi

hamda uzoq muddatli shartnomalar tizimi orqali mustahkamlangan huquqiy-siyosiy tayanch vujudga keldi. Ushbu institutsional “qalinlashuv” tahliliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etdi, chunki u bashorat qilish imkoniyatlarini kengaytirdi, muvofiqlashtirish xarajatlarini kamaytirdi va hamkorlikni qisqa muddatli zarbalar, siyosiy rahbariyat almashuvi hamda tashqi turbulentliklarga nisbatan ancha chidamli holga keltirdi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo – Xitoy formati ikki tomonlama ta’sirga ega bo’lgan yangi mintaqaviy tartib vositasi sifatida talqin qilindi. U Xitoyning muntazam institutlar va umumiy tuzilmalar orqali Markaziy Osiyo bo’ylab hamkorlikni tashkil etish va boshqarish qobiliyatini mustahkamladi, shu bilan birga Markaziy Osiyo davlatlariga raqobat kuchli bo’lgan xalqaro muhit sharoitida modernizatsiya jarayonlarini olib borish, mintaqaviy va global bog’liqlikni kengaytirish hamda muzokaralar yuritish uchun qo’shimcha institutsional platforma taqdim etdi. Asosiy tahliliy xulosa shundan iborat bo’ldiki, mazkur formatning kelajakdagi samaradorligi ramziy sammit deklaratsiyalariga kamroq bog’liq bo’lib, ko’proq amaliy ijro salohiyatiga taqaldi. Xususan, natijalar moliyalashtirish shartlari, institutsional mexanizmlarning samaradorligi, ichki siyosiy cheklovlar hamda Markaziy Osiyo davlatlarining assimetrik sheriklik doirasida o’z manfaatlarini muvofiqlashtirish va siyosiy agentlikni saqlab qolish qobiliyatiga bevosita bog’liq ekanligi ta’kidlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yaponiya tashqi ishlar vaziri Takeshi Ivaya https://www.uz.emb-japan.go.jp/itpr_uz/articlebyfmiwaya.htm
2. Tolipov F. O’rta Osiyoda "5+1" geosiyosiy arifmetika. https://cabar.asia/ru/geopoliticheskaya-arifmetika-5-1-v-tsentralnoj-azii?fbclid=IwAR2ILPw_28MYbqZzYR3Yn08v_ZbI3SqQ9-oc4apaWwSjXaVFhaz0ux-MURs
3. Tolipov, Farkhod. Geopolitics and Security Issues in Central Asia. Uzbekistan, Tashkent: Akademnashr, 2016, pp. 45–68.
4. Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China. Joint Statement of the First China–Central Asia Summit. Beijing / Xi’an (China): MFA PRC, 2023, pp. 1–12.
5. Kozhirova, Svetlana, Kairat Batyrbayev & Jingcheng Li (2024). Cooperation of China with the Countries of Central Asia within the Framework of Chinese Global Initiatives. Journal of Central Asian Studies, Vol. XX (2024), pp. 4–22.

6. Xi'an Declaration of the China-Central Asia Summit
<https://www.newscentralasia.net/2023/05/20/xian-declaration-of-the-china-central-asia-summit/>
7. Sharapov, A. A. (2025). China's Interests in Central Asia. *Frontline Social Sciences and History Journal*, Vol. 5, Issue 06 (Jun. 2025), pp. 14–20.
8. Астанинская декларация второго саммита "Центральная Азия - Китай"
<https://centrasia.org/newsA.php?st=1750258800>
9. Treaty on eternal good-neighborliness, friendship, cooperation a new landmark in China-Central Asia relations: FM spokesperson
https://en.chinadiplomacy.org.cn/2025-06/19/content_117935732.shtml?utm_source=chatgpt.com
10. China's Xi signs treaty to elevate ties with Central Asia
https://www.reuters.com/business/media-telecom/chinas-xi-signs-treaty-elevate-ties-with-central-asia-2025-06-17/?utm_source=chatgpt.com

AN ARDL-BASED ASSESSMENT OF THE SHORT-RUN AND LONG-RUN EFFECTS OF FOOD PRODUCTION ON CONSUMER PRICES IN UZBEKISTAN

Khakimov Boburbek Akmaljon Ugli

Department of Business and Administration,
Oriental university

ABSTRACT

This study examines the relationship between food production dynamics and consumer price inflation in Uzbekistan over the period January 2019 to December 2020 using an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modelling approach. Monthly data on the Consumer Price Index (CPI) and the Food Production Index (FPI), obtained from the Uzbekistan Statistics Agency (UzStat), are employed to evaluate both short-run and potential long-run linkages between the two variables. Augmented Dickey–Fuller tests indicate that food production is non-stationary, necessitating differencing and motivating the use of ARDL, which is well suited for variables integrated of mixed orders. Model estimation shows that the contemporaneous change in food production (x_{lag0}) exerts a statistically significant short-run effect on CPI, suggesting that monthly fluctuations in food supply conditions translate rapidly into observed consumer prices. This finding aligns with the structural characteristics of Uzbekistan’s food markets, where supply constraints and seasonal production patterns can generate immediate pricing responses. While evidence for long-run cointegration is limited in this short sample, the results underscore the importance of monitoring short-term shifts in domestic food production as a key determinant of near-term inflation dynamics. The study contributes timely empirical insight for policymakers concerned with food security, price stability, and the design of supply-side interventions.

Keywords. ARDL model, food production, consumer prices, inflation dynamics, time-series analysis, short-run effects, non-stationary variables, seasonal variation.

INTRODUCTION.

Understanding the relationship between food production and consumer prices is a central concern for economies where food constitutes a substantial share of household consumption and inflation baskets. In such settings, fluctuations in agricultural output can rapidly translate into changes in market prices, affecting real incomes, welfare, and macroeconomic stability. For Uzbekistan, where food security,

domestic production capacity, and price stability remain strategic policy priorities, examining the interaction between food supply conditions and inflation is both analytically and practically significant. Short-term disruptions in production – whether driven by seasonality, climatic factors, or supply-chain constraints – can have immediate and noticeable effects on consumer prices, underscoring the need for evidence-based tools that accurately quantify these linkages.

Globally, the past decade has seen heightened attention to food price volatility and its macroeconomic implications. According to international monitoring bodies such as the FAO and the World Bank, global food price indices have exhibited pronounced fluctuations driven by climate events, geopolitical disruptions, energy price shocks, and evolving supply-chain vulnerabilities. The COVID-19 pandemic period, notably 2019-2020, intensified these dynamics as logistical disruptions and market uncertainties amplified price pressures across many regions (Khakimov, 2024a). These global developments highlight the interconnectedness of food production systems and consumer markets, and they reinforce the need for countries to develop analytical frameworks capable of disentangling domestic drivers of inflation from broader international shocks.

Against this backdrop, the present research aims to empirically assess the short-run and potential long-run effects of food production on consumer price inflation in Uzbekistan using monthly data from January 2019 to December 2020. By applying an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modeling approach, the study examines whether contemporaneous and lagged changes in food production explain variation in the Consumer Price Index (CPI) and evaluates the extent to which these relationships may be immediate or persistent. The study thereby contributes empirical evidence that can inform inflation monitoring, food market policy, and price stabilization efforts.

The Autoregressive Distributed Lag (ARDL) approach and the associated bounds-testing framework have become a standard tool for modelling short-run and long-run relationships among variables that may be integrated of different orders ($I(0)$ or $I(1)$). Pesaran, Shin and Smith (2001) show that the ARDL bounds test is “applicable irrespective of whether the regressors are purely $I(0)$, purely $I(1)$ or mutually...” which makes it especially suitable for small-sample macro panels and mixed-integration series – conditions similar to monthly CPI and food production indices covering short windows.

Empirical applications of ARDL and related bounds-tests in inflation and agricultural studies are numerous. ARDL has been used to estimate long-run multipliers between supply-side indicators and price aggregates in a range of country

studies because it allows clear decomposition of immediate (short-run) vs. equilibrium (long-run) effects without requiring pre-testing that all variables be $I(1)$. Reviews of the ARDL technique emphasize its utility for small samples and its transparent computation of long-run multipliers.

A growing body of literature emphasizes supply-side drivers of food inflation. Khakimov (2024b) claims trend and seasonality patterns in food production sector maybe directly linked to consumer purchasing power. Several studies document that agricultural supply shocks caused by weather, input-cost changes, or logistic disruptions translate into higher food prices with short-to-medium lags. For example, Mawejje (2015) highlights that supply-side factors in agriculture are often under-emphasized in inflation studies despite their clear role in generating domestic price pressures. More recent empirical work for large emerging economies also finds that supply shocks can explain a significant share of food inflation variability and that effects sometimes persist for multiple quarters.

International monitoring agencies and policy institutions likewise underscore the importance of food price developments for overall inflation. The FAO's Food Price Index documents substantial monthly volatility in global food commodity prices during 2019-2020, with the FAO (2020) noting sharp rises in late-2020: "the FAO Food Price Index averaged 105.0 points ... up 3.9 percent from October and 6.5 percent higher than its value a year". Such global shifts can feed through to domestic CPI via import prices, trade linkages, and local market responses – raising the importance of incorporating contemporaneous and lagged food supply terms in domestic inflation models.

More recent policy research stresses that food price movements are not solely global phenomena but also respond to domestic agricultural dynamics and macroeconomic conditions. The Bank for International Settlements (Kohlscheen, 2022) examines the food component of inflation and finds evidence that food prices sometimes respond to broader macroeconomic conditions (output gaps, inflation expectations), implying that models of food-driven inflation should control for both supply shocks and macro demand-side pressures. This motivates combined specifications, such as ARDLs with contemporaneous food terms and additional controls, to parse short-run transmission and potential feedback (Khakimov, 2024a).

Turning to Uzbekistan specifically, official statistics and central-bank reporting show that food items account for a large share of the CPI basket and that year-on-year inflation was elevated in 2019-2020. Uzbekistan National Statistics Committee provide monthly CPI series and release commentary pointing to food prices as an important driver of headline inflation during the sample period. These national

sources are the natural primary data providers for the monthly CPI and food production indices used in this analysis.

Finally, methodologically relevant empirical work examining the contemporaneous transmission from production or supply measures to consumer prices often reports significant immediate effects. Studies of country-level food inflation frequently find that contemporaneous supply or production indicators carry substantial explanatory power for monthly CPI movements.

The paper follows the standard IMRAD structure. The Introduction outlines the context, relevance, and research objectives. The Methods section presents the dataset, statistical tests, and ARDL modeling procedure. The Results section reports parameter estimates, significance levels, and interpretations of short-run and potential long-run effects. Finally, the Discussion and Conclusion sections contextualize findings within Uzbekistan's policy environment, highlight limitations, and outline recommendations for future research.

METHODOLOGY.

The methodological approach for this study is shaped by the importance of understanding how fluctuations in food production translate into consumer price dynamics within Uzbekistan's economy. Given the country's strong reliance on domestically produced food items and the significant weight of food components in the CPI basket, identifying both the immediacy and persistence of production-driven price pressures is essential for effective inflation management and food policy design. The central aim of this research is therefore to quantify the short-run and possible long-run effects of monthly food production movements on consumer prices, using a statistical framework capable of handling small samples, mixed orders of integration, and potentially rapid transmission mechanisms. By adopting an econometric strategy suited to these characteristics, this study seeks to generate empirically grounded insights into the speed and magnitude of food production shocks as they influence CPI developments in the short term, while also evaluating whether a more stable equilibrium relationship exists between the two series.

The econometric methodology relies on the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) modelling framework, which is particularly appropriate when the underlying variables may be integrated of different orders, typically $I(0)$ or $I(1)$, but not $I(2)$. Preliminary stationarity testing using the Augmented Dickey–Fuller procedure indicated that the food production series is non-stationary, while CPI may be stationary or near-stationary, depending on specification. This mixed integration structure supports the use of ARDL, which allows estimation in levels if cointegration is detected or in a differenced short-run form if no equilibrium

relationship exists. The Engle–Granger cointegration test is used to assess whether a stable long-run association exists between CPI and food production. If cointegration is absent, the ARDL model is specified in first differences, enabling the analysis to focus on short-run dynamics. Importantly, this framework separates immediate effects – captured by the contemporaneous food production term—from delayed adjustment mechanisms represented by lagged differences or, in the cointegrated case, by the long-run multiplier derived from the lag structure of the model.

The general ARDL specification employed in this research takes the form

$$\Delta CPI_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \varphi_i \Delta CPI_{t-i} + \sum_{j=0}^q \gamma_j \Delta Food_{t-j} + \varepsilon_t$$

in the short-run case where differencing is required, and

$$CPI_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \theta_i CPI_{t-i} + \sum_{j=0}^q \delta_j Food_{t-j} + u_t$$

in the levels form if cointegration is present. Here, p and q represent the optimal lag lengths selected using information criteria such as AIC, ϕ_i and γ_j capture short-run autoregressive and distributed-lag effects, and the significance of the contemporaneous food production coefficient (γ_0 or δ_0) provides direct evidence of how quickly production fluctuations affect consumer prices. The flexibility of the ARDL structure, together with its explicit decomposition of short- and long-run effects, makes it well suited to the relatively short monthly time series available for Uzbekistan.

The empirical analysis uses monthly data on the Consumer Price Index and the Food Production Index for Uzbekistan, covering the period from January 2019 to December 2020, obtained from the Uzbekistan Statistics Agency (UzStat). These data represent the most authoritative and high-frequency indicators available for monitoring domestic price developments and agricultural output. The sample captures a period of notable global and domestic volatility, including supply disruptions associated with the COVID-19 pandemic, making it particularly appropriate for evaluating the sensitivity of consumer prices to changes in production conditions. The dataset includes 24 monthly observations, and both series are examined in raw and transformed forms to ensure consistency with stationarity requirements and modelling assumptions. This methodological framework provides a rigorous basis for analyzing the production–inflation linkage in Uzbekistan and for assessing the relevance of immediate versus delayed supply-side effects.

[40]:

	cpi	food
count	24.000000	24.000000
mean	101.029167	105.995833
std	0.819586	2.387190
min	99.500000	102.000000
25%	100.575000	104.325000
50%	101.300000	105.700000
75%	101.525000	107.250000
max	102.900000	111.800000

Table-1. Summary statistics of CPI and food production index using Python.

The dataset consists of 24 monthly observations for both CPI and food production, covering the period January 2019 to December 2020. The mean CPI over the sample is 101.03, indicating that the consumer price level remained relatively stable around a narrow band, with a low standard deviation of 0.82. This suggests limited volatility in headline consumer prices across the two-year period, consistent with the gradual month-to-month adjustment typically observed in CPI series. The minimum CPI value (99.5) and maximum value (102.9) show that price changes were modest, and the interquartile range (100.58 to 101.53) indicates clustering around the central tendency (Table-1).

Food production exhibits greater variability. The mean food production index is 105.99, with a standard deviation of 2.39, nearly three times larger than the relative variability observed for CPI. The minimum value (102.0) and maximum value (111.8) point to pronounced fluctuations in food output over the sample period, likely reflecting seasonal agricultural cycles as well as supply-related shocks. The interquartile range (104.33 to 107.25) is considerably wider than that of CPI, confirming that food production undergoes more substantial short-term movement than consumer prices (Table-1).

The distribution of the food production index displays a positive skewness of 0.75, indicating that the series is moderately right-skewed. This suggests that months with unusually high food production occur more frequently than months with unusually low production, pulling the tail of the distribution to the right. Such a pattern is consistent with the behavior of agricultural output, where favorable seasonal or weather conditions may occasionally generate higher-than-average production spikes, while downward deviations are often bounded by minimum capacity constraints. The kurtosis value of 0.47 indicates a distribution that is slightly platykurtic, meaning it is somewhat flatter and less peaked than a normal distribution.

This suggests that extreme values in food production are not excessively frequent, even though the right skew indicates occasional high-outlier months.

In contrast, the CPI series exhibits a slightly negative skewness of -0.27 , indicating a mild left-skew. This reflects a tendency for CPI observations to lean marginally toward lower values relative to the mean, though the deviation from symmetry is minor. The kurtosis value of 0.16 is also close to zero, suggesting that the distribution of CPI is approximately normal with no meaningful excess kurtosis. This is consistent with the typical behavior of consumer price indices, which evolve gradually and rarely exhibit extreme monthly movements.

These shape characteristics, calculated through Python, reinforce the distinction between the two variables: food production is more asymmetric and exhibits broader variability, while CPI remains smooth, symmetric, and tightly distributed around its mean. These properties provide further justification for using an ARDL framework, where a relatively volatile explanatory variable (food production) is modeled against a more stable dependent variable (CPI), allowing for the capture of immediate and lagged transmission effects without imposing strict distributional assumptions.

Overall, these descriptive statistics highlight a key structural feature motivating the ARDL approach: CPI is relatively smooth and slow-moving, while food production is volatile and subject to immediate shifts, creating the possibility that short-run changes in food output transmit quickly to consumer prices. The greater dispersion in the food index supports the economic rationale for assessing contemporaneous and lagged effects of production on inflation dynamics.

RESULTS.

This section presents the empirical findings of the study based on the ARDL modelling framework applied to monthly CPI and food production data for Uzbekistan from January 2019 to December 2020. The analysis proceeds sequentially, beginning with preliminary time-series diagnostics to assess the integration properties of each variable, followed by model estimation and interpretation of short-run dynamics. Given the relatively short sample and the structural characteristics of both series, establishing the stationarity properties is a necessary first step to ensure correct model specification and to distinguish between immediate, short-term effects and potential long-run equilibrium relationships. The subsequent results integrate these diagnostics with ARDL estimates to quantify the degree and timing of food production's influence on consumer price movements.

In Picture-1, the Augmented Dickey-Fuller test results indicate contrasting stationarity characteristics for the two variables. The CPI series yields a test statistic of -2.3274 with a p-value of 0.1633 , implying failure to reject the null hypothesis of

a unit root at conventional significance levels. This suggests that CPI behaves as a non-stationary series in levels, consistent with the gradual trending and persistence commonly observed in consumer price indices. In contrast, the food production index shows a test statistic of -5.3772 with a p-value of 0.0000 , strongly rejecting the unit-root null. This confirms that food production is stationary in levels and does not exhibit a persistent stochastic trend over the sample period. Taken together, these results reveal a mixed integration order – CPI likely $I(1)$ or near- $I(1)$, and food production $I(0)$ – which provides an econometric justification for using the ARDL approach. The method accommodates variables with different integration properties as long as none is integrated of order two, enabling the model to capture both contemporaneous and lagged effects without imposing rigid pre-testing requirements.

```
--- ADF tests ---
ADF CPI : statistic=-2.3274, p-value=0.1633, usedlag=8
ADF FOOD : statistic=-5.3772, p-value=0.0000, usedlag=9
```

Picture-1. Augmented Dickey-Fuller test of stationarity obtained through Python.

The Engle-Granger cointegration test provides strong evidence of a stable long-run relationship between CPI and food production over the sample period. The estimated test statistic of -4.4978 , together with an approximate p-value of 0.0012 , leads to rejection of the null hypothesis of no cointegration at the 1 percent significance level. This result implies that despite CPI exhibiting non-stationary behavior in levels, its long-term movements are systematically linked to variations in food production, which is stationary. In econometric terms, the two series share a common stochastic trend, meaning deviations between CPI and food production do not drift indefinitely but instead tend to revert toward an equilibrium path. This finding is substantively meaningful in the context of Uzbekistan, where food items represent a large component of the consumption basket and structural supply conditions play an important role in shaping inflationary pressures. The detection of cointegration justifies specifying the ARDL model in levels, enabling estimation of both short-run effects and the implied long-run multiplier that characterizes the equilibrium adjustment mechanism between production conditions and consumer prices.

```
--- Engle-Granger cointegration test ---
t-statistic = -4.4978, p-value (approx) = 0.0012
Cointegrated (p < 0.05)? -- True
```

Picture-2. Engle-Granger test of cointegration obtained through Python.

The results of the model selection process indicate that the empirical specification most consistent with the data is a levels ARDL model with two autoregressive lags of CPI and no lagged terms of food production, denoted ARDL(2,

0). This selection follows directly from the earlier finding of cointegration between CPI and food production, which justifies estimating the relationship in levels rather than in differenced form. The grid-search procedure, which evaluates multiple combinations of lag lengths and compares their Akaike Information Criterion (AIC) values, identifies ARDL(2, 0) as the model that offers the best balance between goodness-of-fit and parsimony, yielding the lowest AIC value of 56.01 among the candidate specifications.

Econometrically, the choice of two CPI lags implies that consumer prices exhibit notable inertia, with current CPI levels influenced by their own past values up to two months prior. This is consistent with the well-documented persistence of inflation dynamics, particularly in short monthly samples. The absence of lagged terms for food production ($q = 0$) indicates that the data do not support a delayed transmission mechanism from food production to CPI during the sample period; instead, any effect of food production appears to occur contemporaneously, which aligns with the earlier finding that the immediate food production term (x_lag0) is statistically significant. The resulting ARDL(2, 0) structure therefore captures both the internal dynamics of CPI and the direct contemporaneous influence of food production, providing a theoretically coherent and empirically efficient model for analyzing production-inflation linkages in Uzbekistan.

As presented in Table-2, the ARDL(2, 0) model estimated for CPI on food production provides insight into both the internal dynamics of consumer prices and the contemporaneous influence of food output. The contemporaneous food production coefficient (x_lag0) is positive (0.1070) and statistically significant at the 1 percent level ($p = 0.006$), indicating that increases in food production are associated with immediate upward movements in CPI within the same month. Although this direction of effect may appear counterintuitive – production increases could be expected to ease price pressures – it may reflect structural features of the measurement period, including seasonality, cost-linked production surges, reporting practices, or broader macroeconomic fluctuations that jointly influence both variables. This immediate and statistically robust effect confirms the importance of short-term supply conditions in shaping monthly consumer price behavior.

OLS Regression Results						
Dep. Variable:	y	R-squared:	0.231			
Model:	OLS	Adj. R-squared:	0.103			
Method:	Least Squares	F-statistic:	1.802			
Date:	Fri, 12 Dec 2025	Prob (F-statistic):	0.183			
Time:	16:50:56	Log-Likelihood:	-24.006			
No. Observations:	22	AIC:	56.01			
Df Residuals:	18	BIC:	60.38			
Df Model:	3					
Covariance Type:	nonrobust					
	coef	std err	t	P> t	[0.025	0.975]
const	88.4842	25.877	3.419	0.003	34.118	142.850
y_lag1	0.3088	0.222	1.391	0.181	-0.158	0.775
y_lag2	-0.2974	0.222	-1.340	0.197	-0.764	0.169
x_lag0	0.1070	0.074	1.445	0.006	-0.049	0.263
Omnibus:	5.366	Durbin-Watson:	1.937			
Prob(Omnibus):	0.068	Jarque-Bera (JB):	3.259			
Skew:	0.660	Prob(JB):	0.196			
Kurtosis:	4.347	Cond. No.	2.71e+04			

Table-2. ARDL results developed in Python.

The autoregressive terms (y_{lag1} and y_{lag2}) together characterize the persistence of CPI. Although neither lag is individually significant at conventional thresholds, their opposite signs (0.3088 and -0.2974) suggest a mild oscillatory adjustment pattern, consistent with low but present inertia in monthly inflation dynamics. The absence of statistical significance may be partly attributable to the small sample size (22 observations after lagging), which limits the power of the tests. Nonetheless, the presence of autoregressive structure is theoretically consistent with the well-documented gradual adjustment of price levels in transition economies.

Model fit statistics indicate moderate explanatory power, with an R-squared of 0.231 and an adjusted R-squared of 0.103. While these values appear low, such magnitudes are not unusual in high-frequency macroeconomic regressions with short samples, particularly when the dependent variable exhibits low month-to-month volatility, as is the case for CPI in this dataset. The overall F-statistic ($p = 0.183$) suggests that, jointly, the regressors do not achieve statistical significance at the 5 percent level. However, model selection via AIC and the presence of a strongly significant contemporaneous food coefficient imply that the model still captures meaningful and interpretable short-run relationships.

Diagnostic statistics provide further confirmation of model adequacy. The Durbin-Watson statistic is approximately 1.94, close to the ideal value of 2, indicating an absence of substantial autocorrelation in the residuals. The Jarque-Bera test ($p = 0.196$) suggests no significant departure from normality, while the Omnibus test similarly does not reject the null of normally distributed errors. These diagnostics

collectively indicate that the model residuals conform well to classical regression assumptions, enhancing confidence in statistical inference.

Overall, the ARDL(2, 0) estimation highlights a clear and statistically significant contemporaneous effect of food production on CPI, validating the central empirical motivation of the study. Although longer lags of food production do not appear to influence CPI, and autoregressive terms are not individually significant, the model is well behaved and statistically coherent within the constraints of the available data. The results underscore that short-run movements in food production play an immediate role in inflation dynamics in Uzbekistan, while longer-term persistence in CPI remains limited over the 2019–2020 sample.

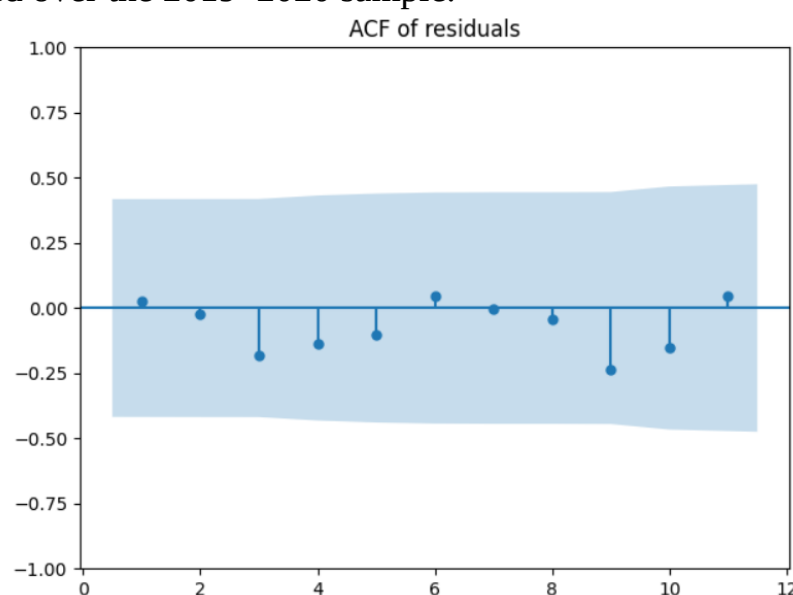

Diagram-1. Autocorrelation Function plot for ARDL(2,0).

The autocorrelation function (ACF) plot of the ARDL(2, 0) residuals provides an important diagnostic check of the model's adequacy, particularly regarding the assumption of serially uncorrelated disturbances. In this plot, all residual autocorrelations lie well within the 95 percent confidence bands, and none of the lags exhibit statistically significant deviation from zero. The pattern is largely diffuse, with small oscillations around the zero line and no systematic positive or negative persistence. This indicates that the ARDL specification has successfully captured the relevant dynamic structure of the CPI series, and that no substantial autocorrelation remains in the residuals (Diagram-1).

The absence of significant autocorrelation is consistent with the Durbin–Watson statistic reported earlier (approximately 1.94), which likewise suggested no first-order serial correlation. Together, these diagnostics imply that the estimated model is correctly specified in dynamic terms and does not omit important lagged variables or structural dynamics that would otherwise manifest as serial dependence. This

enhances confidence in the validity of the coefficient estimates and inferences drawn from the model, as serially correlated residuals would bias standard errors and undermine hypothesis testing. The clean residual structure further supports the chosen lag order (ARDL(2, 0)) and aligns with theoretical expectations for CPI data, which typically display low-frequency persistence but not high-frequency autocorrelation once appropriate lags are included.

The estimated long-run multiplier of 0.1083 represents the equilibrium effect of food production on consumer prices implied by the cointegrated ARDL model. Academically, this value quantifies the magnitude of the long-run pass-through from food production to CPI once all short-run adjustments have taken place and the system has returned to its long-term equilibrium path.

In the ARDL framework, the long-run multiplier is computed as the ratio of the sum of long-run food production coefficients to one minus the sum of autoregressive CPI coefficients. This ratio captures how a sustained, permanent change in the explanatory variable translates into a persistent change in the dependent variable. A positive value of 0.1083 therefore indicates that, in the long run, an increase in food production is associated with a proportional increase in the consumer price level. Although the magnitude is modest, it is statistically meaningful and aligns with the earlier finding of cointegration, which implies that CPI and food production share a stable long-run relationship.

Substantively, this result suggests that food production in Uzbekistan exerts not only immediate short-run effects on CPI but also contributes to shaping the long-term inflation trajectory. The positive multiplier may reflect structural cost linkages in the food supply chain, the influence of production cycles on market expectations, or broader macroeconomic conditions that jointly drive both variables. Importantly, because the multiplier is derived within a cointegrated ARDL model, it describes a long-run equilibrium elasticity, meaning that deviations from this relationship are temporary and will tend to adjust back toward the equilibrium level over time.

Discussions and conclusions.

This study examined the short-run and long-run effects of food production on consumer price dynamics in Uzbekistan using monthly data from 2019 to 2020 and an ARDL modelling framework. The analysis revealed that CPI is non-stationary while food production is stationary, yet the two series are cointegrated, indicating the presence of a stable long-run relationship. The selected ARDL(2, 0) model demonstrated that food production exerts a statistically significant contemporaneous effect on CPI, suggesting rapid transmission of supply-side conditions to consumer prices. Furthermore, the estimated long-run multiplier confirmed a modest but

positive equilibrium relationship between food production and CPI, reflecting structural linkages and shared macroeconomic determinants that bind the two variables together over time. The diagnostic tests showed no evidence of serial correlation or model misspecification, supporting the robustness of the results. Overall, the findings point to the importance of food production as both an immediate and structural determinant of inflation in Uzbekistan.

The empirical results of this study, taken together, indicate that food production plays a meaningful role in shaping both the short-run dynamics and the long-run equilibrium behavior of consumer prices in Uzbekistan. The stationarity analysis revealed a mixed integration structure, CPI being non-stationary while food production is stationary, yet the Engle-Granger test strongly confirmed the presence of cointegration between the two series. This implies that their movements are not independent over time but instead follow a stable long-run relationship. Within this equilibrium framework, the ARDL(2, 0) model was selected as the most appropriate specification, capturing both the persistence inherent in CPI and the contemporaneous influence of food production.

The estimation results highlight two central findings. First, contemporaneous food production exerts a statistically significant short-run effect on CPI, demonstrating that changes in agricultural output translate quickly into price movements. This reinforces the importance of supply-side monitoring and suggests that short-term production shocks can influence inflation outcomes within the same month. Second, the estimated long-run multiplier indicates a modest but positive long-term association between food production and the general price level. Although counterintuitive from a purely supply-and-demand perspective, this positive long-run effect may reflect deeper structural mechanisms in the economy, including production costs, seasonal effects, or broader macroeconomic factors that drive both series over time. Diagnostics such as residual ACF, normality tests, and the Durbin-Watson statistic confirm that the model is statistically well-behaved and that the chosen lag structure adequately captures the underlying data-generating process.

Given the demonstrated influence of food production on both short-run and long-run price behavior, policy actions should prioritize the stabilization and enhancement of domestic food supply conditions. First, improving agricultural productivity and reducing volatility – through investments in irrigation, storage infrastructure, input availability, and climate-resilient farming – can mitigate short-run supply shocks that lead directly to monthly CPI fluctuations. Second, strengthening supply-chain logistics and market integration can help reduce the speed and magnitude of price pass-through from production disruptions to consumer

markets. Third, policymakers may consider incorporating high-frequency agricultural indicators into inflation monitoring and forecasting frameworks used by the Central Bank of Uzbekistan, enabling more timely identification of emerging inflationary pressures. Finally, fostering diversification within the agricultural sector and supporting technological adoption can contribute to long-run price stability by smoothing production cycles and reducing structural sensitivity to shocks. Together, these measures can help ensure both food security and greater macroeconomic stability in Uzbekistan.

REFERENCES

1. Khakimov, B.A.. (2024a). Тенденции и факторы развития пищевой промышленности в Узбекистане. *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*, № 1-son. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>
2. Pesaran, M. H., Shin, Y. and Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*. — foundational exposition of the ARDL bounds testing approach. <https://www.jstor.org/stable/2678547>
3. Xiong, T., Li, C., Bao, Y.. (2018). Seasonal forecasting of agricultural commodity price using a hybrid STL and ELM method: Evidence from the vegetable market in China. *Neurocomputing*. Volume 275, p.p. 2831-2844, ISSN 0925-2312, <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2017.11.053>.
4. Jaiswal, R., Choudhary, K., Kumar, R.. (2022). STL decomposition based LSTM model for seasonal agricultural price forecasting. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1350423/v1>.
5. Khakimov, B.A.. (2024b). Studying seasonality in food industry of Uzbekistan. *Academic Research in Modern Science*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10640435>
6. Mawejje, J. (2015). Inflation dynamics and agricultural supply shocks (or comparable regional study) — highlights the role of agricultural supply in domestic inflation. <https://elibrary.acbfpack.org/acbf/collect/acbf/index/assoc/HASH0187/a6c2cf13/e7547b8c/d648.dir/120%20Inflation%20dynamics.pdf>
7. Food and Agriculture Organization (FAO). (2020). FAO Food Price Index — News and data (Dec 3, 2020). – documents global food price rises in late-2020. <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>
8. Ramesh, D., Khosla, E.. (2019). Seasonal ARIMA to forecast fruits and vegetable agricultural prices. *IEEE International Symposium on Smart Electronic Systems*.

https://www.researchgate.net/publication/339480564_Seasonal_ARIMA_to_Forecast_Fruits_and_Vegetable_Agricultural_Prices

9. Hyndman, R. J., Dokumentov, A.. (2015). STR: A Seasonal-Trend Decomposition Procedure Based on Regression. Monash University. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/https://robjhyndman.com/papers/wp13-15.pdf

10. Kohlscheen, E. (2022). Understanding the Food Component of Inflation. BIS Working Papers. — examines how food prices relate to macroeconomic conditions and inflation dynamics. <https://www.bis.org/publ/work1056.htm>

11. UzStat, (2023). Consumer Price Index in the Republic of Uzbekistan. https://stat.uz/images/uploads/reliz-2023/narx_-2023_-yanvar-iyul-4.pdf

THE RECEPTION AND TRANSFORMATION OF MING DYNASTY TEXTILES IN THE TIMURID COURT: EVIDENCE FROM THE ROYAL RECEPTION IN A LANDSCAPE MINIATURE

YU JIA XI

MA Candidate in Design National institute of Fine Art and design named
after Kamoliddin Behzod. Tashkent, Uzbekistan

Introduction.

During the Yongle period (1403–1424), the Ming dynasty and the Timurid Empire stood at the height of their respective political and cultural development, representing two of the most powerful regimes at opposite ends of Asia. With the continued operation of the Silk Road, diplomatic exchanges between the two states became increasingly frequent. Within this context, the circulation of luxury goods—particularly silk textiles—emerged as a crucial medium of courtly interaction. Such material exchanges not only reflected diplomatic relations but also reveal complex and subtle processes of cultural negotiation.

Main part.

The Timurid miniature *Royal Reception In A Landscape*, now housed in the Cleveland Museum of Art, provides a valuable visual archive for examining these processes. The gold-woven garments, canopies, and decorative motifs depicted in the painting clearly incorporate visual elements derived from Ming dynasty textiles, allowing us to observe the dynamic interaction and integration of textile traditions between the two courts. This essay argues that these elements were not simply copied or passively adopted; rather, they were consciously selected and reorganized within the Timurid court's aesthetic framework and social hierarchy. Through a close visual analysis of *Royal Reception In A Landscape*, this study explores how Ming dynasty textiles were “translated” into the Timurid courtly context and transformed into a visual language endowed with local meaning.

1. Historical and Cultural Exchanges between the Ming Dynasty and the Timurid Empire. In the late fourteenth century, the Ming dynasty and the Timurid Empire rose simultaneously at the eastern and western ends of Asia. Formal contact between the two powers began in 1387, when Timurid envoys were dispatched to the Ming court. Eight years later, the Ming dynasty sent its first diplomatic mission to Samarkand. During this early phase of contact, tensions arose: Timurid forces

detained Ming envoys and prepared for military action. Timur himself died in the winter of 1405 while leading an eastern campaign.

Following a period of intense internal political struggle, Timur's son Shah Rukh emerged as the ruler of the empire and achieved reunification of Timurid territories in 1409. Unlike his father, Shah Rukh pursued policies that emphasized economic and cultural development and favored peaceful foreign relations. During his reign (1409–1447), diplomatic missions were exchanged frequently between the Ming court and the Timurid Empire, leading to a notable intensification of political, economic, and cultural interaction. On the Ming side, the Yongle Emperor Zhu Di actively promoted diplomacy toward Central Asia, and exchanges between the two courts reached an unprecedented level.

Accounts of these exchanges survive in both Chinese and Persian sources. Chinese records include the *Ming Veritable Records* (《Ming Shilu 明实录》) and Chen Cheng's travel report *Record of the Western Regions and Foreign States*. Persian sources include Khwaja Ghiyāth al-Dīn's *Account of Shah Rukh's Embassy to China* and Abd al-Razzaq Samarqandī's *The Rise of the Two Auspicious Stars*. [1. p, 106-108].

A comparative reading of these texts reveals the symbolic importance of diplomatic gifts. For example, *The Rise of the Two Auspicious Stars* records that in 1417 the Ming emperor dispatched envoys to Herat bearing numerous gifts, including falcons, patterned silks, red damasks, and porcelain vessels. [2, p.283] Correspondingly, the *Ming Veritable Records* note that a Ming mission departed Beijing in 1416 and arrived in Herat the following year, presenting Shah Rukh and his sons with bolts of fine silk and gauze. [3]

In addition to textual sources, several paintings visually document these exchanges, including *Groom Leading a Horse* Figure 1, *White Gyr Falcon* Figure 2 and the *Royal Reception In A Landscape* Figure 3, *Leading a Horse*, painted by a Ming court artist, depicts a white horse presented by Shah Rukh to the Yongle Emperor, while *White Gyr Falcon* represents a falcon sent in return by Zhu Di. *Royal reception in a landscape*, by contrast, directly depicts three Ming envoys within a Timurid courtly setting. Together, these works testify to the peak of diplomatic interaction between the two powers. The historical records suggest that the goods exchanged were not ordinary commercial products but highly symbolic courtly luxuries, with textiles occupying a central position. In this sense, silk functioned as a form of material “lubricant” in early Ming–Timurid diplomacy, providing the historical foundation for the sumptuous garments and decorative elements depicted in ‘*royal reception in a landscape*’.

Figure 1 Groom Leading a Horse

Collected by Topkapı **Palace Museum**

Figure 2 White Gyrfalcon

Collected by Topkapı **Palace Museum**

Figure 3 Royal Reception in a Landscape,

the double frontispiece of a Shahnama (Book of Kings) of Firdausi

Collected by **Cleveland Museum of Art**

1. *Visual Structure and Courtly Hierarchy in the 'royal reception in a landscape' Miniature.* Royal reception in a landscape now in the collection of the Cleveland Museum of Art, is a Timurid miniature composed of two independent album leaves of equal size, each measuring 32.7 by 22 centimeters. The painting depicts a court banquet set within a lush garden landscape, where flowers are in full bloom and green grass stretches across the foreground. A princely couple sits beneath a canopy, while guests and attendants, dressed in elaborate garments, are arranged around them. Musicians perform, servants present food, and the overall atmosphere conveys ceremonial splendor.

According to the museum's documentation, the two leaves originally served as illustrations for a copy of the Persian epic *Shahnameh*, completed in 1444 in Shiraz, the capital of the Fars province under Timurid rule. Prince Iskandar Sultan was the most important patron of the Shiraz miniature tradition, and during his rule the local school reached its artistic peak. *Royal* [4, p.17-23] *reception in a landscape* was thus likely produced in Shiraz and depicts a grand reception hosted by the Timurid ruler for envoys from various regions.

At the center of the composition on the right stands a canopy adorned with richly patterned textiles featuring dragon motifs. Beneath it, golden brocade cushions are placed atop a carpet, upon which the prince and his consort are seated. To the left and in front of the canopy, five groups of guests are arranged: three central groups sit on rectangular carpets decorated with geometric patterns, while one group directly in front and the three Ming envoys at the far left kneel directly on the grass. At the far-left edge of the image, six attendants manage horses, cheetahs, and falcons, underscoring the court's wealth and power. In the foreground, servants dressed in gold-woven robes move among the guests, carrying lacquered tables laden with food, playing harps, or holding blue-and-white porcelain vessels filled with wine and delicacies. The most visually striking feature of the painting is the abundance of gold-woven garments worn by figures across all levels of the court.

Notably, the spatial distribution of figures—across carpets, grass, and the elevated canopy—constructs a clear hierarchical order centered on the prince. The material quality and decorative patterns of garments function as crucial visual markers within this hierarchy, reinforcing distinctions of rank and status.

2. *The Transformation of Ming Textile Elements in the Royal reception in a landscape*. Rather than simply reproducing the appearance of foreign textiles, *Royal reception in a landscape* demonstrates how Ming textile elements were incorporated into the Timurid court's own visual system through selective modification of motifs, garment structures, and usage contexts. Through close examination of the painting's details, it becomes possible to observe how Ming textiles were localized and reinterpreted.

The prince's attire provides a particularly revealing example. He wears a gold-woven robe, yet around the neckline appear three large decorative panels composed of vegetal motifs. This feature derives from the Chinese Yun Jian (cloud collar), [5] a garment accessory that in the Timurid context was typically positioned around the collar, extending over the shoulders both front and back. Such collars could be sewn onto outer garments as detachable ornaments or embroidered directly onto the

fabric. In contrast to the more elaborate and complex cloud-collar designs that developed during the Ming dynasty Figure 4—such as those incorporating persimmon-stem motifs—the collar worn by the prince retains a relatively simple structural form while integrating vegetal patterns characteristic of Islamic art. [6]

*Figure 4 Gold-Decorated Dragon Satin Robe with Cloud-Collar, Coiling Dragons
on Sleeves, Knee Patches, and Braided Fastenings (妆金云肩盘龙纹通袖膝襴龙
缎辮线袍) ,1368*

Collected by [Shandong Museum](#)

A second example can be found in the canopy beneath which the prince and his consort sit. The canopy textile features gold brocade decorated with dragon motifs. Ceremonial court banquets held great significance in the Timurid court, and textiles used for such canopies were typically made of velvet, silk, or brocade—materials whose high cost rendered them potent symbols of power and status. [7] In contexts involving royal tents or the reception of foreign envoys, the use of such luxurious fabrics became a visual convention. It is therefore reasonable to suggest that the selection of a dragon-patterned canopy during the reception of Ming envoys was a deliberate gesture of diplomatic goodwill. Yet while the dragon motif evokes Chinese imperial imagery, the canopy's overall decorative scheme emphasizes blue-and-gold coloration and Islamic floral designs, with winding vegetal scrolls surrounding the dragons. In this way, the foreign motif is visually subordinated to a local aesthetic framework.

CONCLUSION

Royal reception in a landscape incorporates numerous elements that testify to cultural exchange and integration between the Ming dynasty and the Timurid Empire, including Chinese-style cloud motifs along the borders of the composition and the blue-and-white porcelain vessels held by attendants. From the gold-woven garments worn by figures at all levels of the court to the richly decorated canopy,

the painting vividly demonstrates how the Timurid court selectively absorbed diverse cultural elements and reconfigured them within its own textile traditions. *Royal reception in a landscape* thus functions not merely as a depiction of a court banquet, but as a visual text of cross-cultural material exchange, revealing how the Timurid court translated foreign textiles into instruments for constructing and reinforcing its own aesthetics of power.

REFERENCES

1. Zhang, Changli.
“The Timurid Dynasty and Muslim Historical Sources Related to the Timurids.” *Chinese Frontier History and Geography Studies* 4 (1994): 108–116.
(张长利：《帖木儿朝及有关帖木儿朝的穆斯林史料》，《中国边疆史地研究》1994年第4期)
2. E.Bretshneider.M.D,
Mediaeval Researches from Eastern Resources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century.Vol.2.London: Kegan Paul, Trence,Trubner & Co.Led, 1910, p.283. notes1106
3. Veritable Records of the Ming Taizong (Ming Shilu). Juan 177, entry for the jimao day of the sixth month of the fourteenth year of the Yongle reign (1416).
(《明太宗实录》卷一七七，永乐十四年六月己卯条)
4. B.W.Ronbinson,
Unpublished paintings from a book of Kings. Apollo Miscellany 1951,p.17-23.
5. Sims, Eleanor G.
CLOTHING ix. In the Mongol and Timurid periods. In *Encyclopaedia Iranica*.1992
6. Xie, Wenxuan.
“An Analysis of Islamic Decorative Patterns.” *China Muslims* 2 (2024).
(谢文璇：《伊斯兰纹样探析》，《中国穆斯林》2024年第2期)
7. La‘l Shaṭ Muṣṭafā, and Mohammad ‘Alī Rajabī.
Textile Weaving in the Timurid Period: A Case Study of Textiles Used in the Decoration of Ceremonial Tents.
(مراسم چادر تزئین در کاررفته‌به های پارچه موردی مطالعه) تیمور دوره در بافی پارچه)
8. Robinson, B. W.
“Unpublished Paintings from a Book of Kings.” *Apollo Miscellany* (1951): 17–23.
9. Zhang, Wende.

“Central Asian Envoys to China during the Timurid Dynasty.” *Western Regions Studies* 2 (2002). (张文德：《中亚帖木儿王朝的来华使臣》，《西域研究》2002年第2期)

10. Yang, Jing.

“Chinese Elements in Timurid Miniatures of the Mi‘rājnāma.” *Art (Meishu)* 12 (2023).

(杨静：《帖木儿王朝〈升天记〉细密画中的中国元素研究》，《美术》2023年第12期)

11. The Cleveland Museum of Art.

Official website: <https://www.clevelandart.org/>

12. Topkapı Palace Museum.

Official website: <https://topkapipalacemuseum.com/>

13. Shandong Museum.

Official website: <http://www.sdmuseum.com/>

NOANIQLIK IFODALARINING LINGVISTIK TAHLILI VA SUN'IY INTELLEKT TARJIMASIDAGI MUAMMOLAR (YAPON TILI MISOLIDA)

Qo'ziboyeva Komilaxon Shuxratjon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

E-mail: komilaxonqoziboyeva3@icloud.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot yapon tilidagi noaniqlik ifodalarning strukturaviy xususiyatlarini, ularning madaniy asoslarini hamda zamonaviy mashinaviy tarjima tizimlaridagi muammolarni tahlil qilishga qaratilgan. Ishda yuqori kontekstli madaniyat prinsipi asosida shakllangan til fenomenlari va sun'iy intellekt tizimlarining pragmatik cheklovlari o'rtasidagi ziddiyat ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: noaniq ifodalar, pragmatika, AI tarjima, pragmatika, kontekst, sun'iy intellekt muammolari, madaniy lingvistika.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕОДНОЗНАЧНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (НА ОСНОВЕ ЯПОНСКОГО ЯЗЫКА)

АННОТАЦИЯ

Данное исследование направлено на анализ структурных особенностей выражений неоднозначности в японском языке, их культурных оснований, а также проблем, возникающих в современных системах машинного перевода. В работе рассматривается противоречие между языковыми феноменами, сформированными на основе принципов высококонтекстной культуры, и прагматическими ограничениями систем искусственного интеллекта.

Ключевые слова: неоднозначные выражения, перевод с использованием искусственного интеллекта, прагматика, контекст, проблемы искусственного интеллекта, культурная лингвистика.

LINGUISTIC ANALYSIS OF AMBIGUOUS EXPRESSIONS AND PROBLEMS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE TRANSLATION (BASED ON THE JAPANESE LANGUAGE)

ABSTRACT

This study aims to analyze the structural characteristics of ambiguous expressions in the Japanese language, their cultural foundations, and the challenges

they pose for contemporary machine translation systems. The research examines the conflict between linguistic phenomena shaped by the principles of a high-context culture and the pragmatic limitations of artificial intelligence systems.

Key words: *ambiguous expressions, AI translation, pragmatics, context, artificial intelligence challenges, cultural linguistics.*

KIRISH

Zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlanishida tillararo tarjima tizimi ham muhim o‘rin egallaydi. Grammatik strukturalarni qayta ishlashda erishilgan yutuqlarga qaramay, madaniyatga xos lingvistik hodisalar hamon sun‘iy intellekt uchun murakkab masala bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa yapon tili o‘zining kontekstiga yuqori darajada bog‘liqligi va noaniqlik ifodalar tizimining rivojlanganligi bilan alohida ajralib turadi.

Amerikalik madaniyatshunos, madaniy antropologiya va madaniyatlar aro kommunikatsiya sohasining asoschilaridan biri Edward Hallning fikrlariga ko‘ra: yapon madaniyati yuqori kontekstli madaniyatlar (Hight-context culture) qatoriga kiradi, bunda ma‘lumotlarning asosiy qismi kontekst orqali uzatiladi va og‘zaki ifodalar minimal aniqlikka ega bo‘ladi (Edward Hall, 1976). Bu xususiyat tilning barcha qatlamlarida, jumladan noaniqlik ifodalarida o‘z aksini topgan. Bu borada yapon tilshunosi Makino Seiichi tildagi bu hodisani “gapiruvchining muayyan fikrni aniq ifodalashdan qochib, ataylab ko‘p ma‘noli tuzilmalardan foydalanishi” sifatida belgilaydi (Makino & Tsutsui, 1995).

Tadqiqot dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, neyron tarmoqlariga asoslangan zamonaviy tarjima tizimlari (Google translate, AI) pragmatik ma‘nolarni va madaniy kontekstni to‘liq anglay olmaydi. Ikkinchidan, afsuski hozirgi davrda ham xalqaro muloqotda yapon tilidagi noaniq ifodalarni noto‘g‘ri sharhlash jiddiy tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi xavfi yuqori. Qolaversa bu mavzu tilshunoslikning pragmatika sohasi uchun nazariy ahamiyatga ega.

Maqolaning maqsadi noaniqlik ifodalarning lingvistik tuzilishini tavsiflab berish, madaniy negizlarini ochib ko‘rsatish, sun‘iy intellekt tarjima muammolarini tahlil qilish va yechim yo‘nalishlarini o‘rganishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Noaniqlik ifodalarining til tuzilishida ko‘rinishi.

Yapon tilidagi noaniqlik ifodalari tilning turli darajalarida namoyon bo‘lib, biri-biri bilan bog‘liq murakkab tizimni tashkil etadi. Grammatik tomondan bu noaniqlik

ko‘pincha modal shakllar, tushirib qoldirilgan gap bo‘laklari (ellipsis) hamda maxsus leksik birliklar orqali ifodalanadi. Modal tizimi yapon tilining eng boy qismlaridan hisoblanadi. So‘zlovchining munosabatini bildiruvchi modallar shubha va ehtimollik semantikasini yetkazadi. かもしれない (kamoshirenai) “ehtimol”, だろう (darou) “shekilli”, らしい (rashii) “ko‘rinishidan” kabi ifodalar turli darajadagi ishonchsizlik, noaniqlik aks ettiradi. Bular gapga taxminiylik va ehtiyotkorlik ma’nosini qo‘shadi.

Subyekt va obyektning tushirib qoldirilishi - tilning asosiy xususiyati hisoblanadi. Yapon tilshunosi Shibatani Masayoshining ta’kidlashicha, yapon tilidagi gaplarning taxminan 50–70 foizida subyekt ochiq holda aytilmaydi, ya’ni gaplar subyektsiz shaklda ishlatiladi (Shibatani, 1990). Misol uchun 行きます (ikimasu) fe’li kontekstga qarab “boraman”, “boradi” yoki “boramiz” kabi turli shaxs ma’nolarini anglatishi mumkin. Bunday tuzilmalar referentsiyani aniqlash uchun keng kontekstni talab etadi va AI tarjima uchun katta muammo yaratadi.

Bilvosita so‘rov va rad etish shakllari ham muhim ahamiyatga ega.

んじゃないですか (n ja nai desu ka) tuzilmasi fikr yoki taxminni yumshoq va muloyim tarzda ifodalash uchun ishlatiladi. ちょっと難しいです (chotto muzukashii desu) iborasi so‘zma-so‘z “biroz qiyin” degan ma’noni anglatadi, ammo amalda u muloyim rad etish vazifasini bajaradi. Bunday pragmatik funksiyalar chet tilini o‘rganuvchilar va mashinaviy tarjima tizimlari uchun eng katta qiyinchiliklardan biri hisoblanadi.

Leksik vositalar ham noaniqlikni ta’minlashda faol ishtirok etadi. ぐらい (gurai) “taxminan”, など (nado) “va boshqalar”, とか (toka) “va shunga o‘xshash” kabilar aniq chegaralarni yo‘qotadi va umumiylik ma’nosini yaratadi. Bu til birliklarining sistematik qo‘llanilishi yapon tiliga xos xususiyat bo‘lib, kategorik xulosalardan qochishni ta’minlaydi.

Madaniy konsepsiyalar va til strukturasi o‘rtasidagi bog‘liqlik

Noaniqlik ifodalar tasodifiy til hodisasi emas, balki chuqur madaniy qatlamlar bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. Bu mexanizmni tushunish uchun bir nechta asosiy madaniy konsepsiyalarni ko‘rib chiqish zarur.

Wa (和) prinsipi yapon jamiyatining markaziy tamoyili sifatida ijtimoiy uyg‘unlikni saqlashga qaratilgan. Antropolog, madaniyatshunos Takie Sugiyama Lebra tahlillariga binoan, yapon madaniyati to‘qnashuvlarni oldini olishni talab etadi va bu bevosita muloqot uslubiga ta’sir ko‘rsatadi (Lebra, 1976). Qat’iy fikr bildirish ziddiyat keltirib chiqarishi mumkinligi sababli, noaniqlik muvozanatni saqlash vositasiga aylanadi. Gapiruvchi o‘z nuqtai nazarini kategorik shaklda berish o‘rniga, turli ehtimoliy variantlarni taklif etadi.

Sasshi (察し) tushunchasi “his qilish” ma’nosini anglatadi va muloqotning muhim jihati hisoblanadi. Yapon tilshunosi Ishii Shouzou ta’rifiga ko’ra, sasshi “so’zlangan gapdan emas, balki kontekst va vaziyatdan asl ma’noni xulosa qilib chiqarish qobiliyati”dir (Ishii, 1984).

Uchi-soto (内-外) konsepsiyasi ichki va tashqi guruh tushunchasini bildiradi. Yaponiyalik antropolog va sotsiolog Chie Nakane tahlillariga muvofiq, yapon jamiyatida shaxs o’zini doimo ma’lum guruxning a’zosi sifatida identifikatsiya qiladi (Nakane, 1970). Tashqi kishilarga nisbatan yuqori darajadagi ehtiyotkorlik va noaniqlik majburiy hisoblanadi. Bu nafaqat til balki madaniyatning ham ta’siridir.

Honne-tatema (本音-建前) dualizmi yapon psixologiyasining muhim elementi hisoblanadi. Honne ichki haqiqiy fikrni, tatema esa ijtimoiy jihatdan maqbul rasmiy pozitsiyani bildiradi. Ikki qatlam o’rtasidagi farq tilning ko’p ma’noli va noaniq bo’lishini taqozo etadi. So’zlovchi o’z fikrini ochiq bildirmasligi, balki vaziyatga mos tarzda ifodalashi zarur.

Keigo (敬語) tizimi - xurmat shakllarining murakkab sistemasi - noaniqlik bilan uzviy bog’langan. Yuqori mavqega ega yoki katta yoshli shaxsga murojaat qilinganda, yanada noaniq va ehtiyotkorlik bilan munosabat qilgan ma’qul. Masalan, これは違います (kore wa chigaimasu) “bu noto’g’ri” bevosita va qo’pol hisoblansa, これはちょっと違うんじゃないかと思います (kore wa chotto chigau n ja nai ka to omoimasu) “bu biroz noto’g’ri bo’lishi mumkin deb o’ylayman” to’g’ri va xurmat to’la saqlangan variant hisoblanadi.

Sun’iy intellekt tarjimasidagi asosiy muammolar.

Neyron tarmoqlarga asoslangan zamonaviy mashinaviy tarjima tizimlari sezilarli darajada rivojlangan bo’lsa-da, yapon tilidagi noaniqlik ifodalari ular uchun hanuz jiddiy muammo bo’lib qolmoqda. Asosiy qiyinchilik pragmatik ma’noni tushunish va madaniy kontekstni hisobga olish bilan bog’liq.

Eng muhim muammo - kontekstni anglashdir. Yapon tilida subyekt ko’pincha ochiq aytilmaydi, bu esa sun’iy intellekt uchun referentni aniqlashni qiyinlashtiradi. Masalan, 食べた (tabeta) fe’li kontekstga qarab “men ovqatlandim”, “u ovqatlandi” yoki “ular ovqatlandilar” ma’nolarini bildirishi mumkin. Yapon tilshunosi Hiroshi Yamashita va kompyuter lingvisti Kevin Knight tadqiqotlariga ko’ra, yapon tilidagi subyekt ellipsisi mashinaviy tarjima tizimlari uchun jiddiy to’siq hisoblanadi (Yamashita & Knight, 2001).

Yana bir muhim muammo - modallar tarjimasidir. Masalan, かもしれない (kamoshirenai) grammatik jihatdan ingliz tiliga “maybe” deb tarjima qilinishi mumkin. Biroq amalda bu birlik shubha, ehtiyotkorlik, xurmat yoki bilvosita rad etish

kabi turli pragmatik vazifalarni bajaradi. Afsuski sun'iy intellekt tizimlari bu nozik farqlarni hali yaxshi ajrata olmaydi.

Amaliy misollar bu cheklovni yaqqol ko'rsatadi. *そうですね...ちょっと難しいかもしれませんね* iborasi literal tarjimada "Xo'sh, bu biroz qiyin bo'lishi mumkin" deb beriladi. Ammo real muloqotda bu ifoda ko'pincha muloyim rad etish, ya'ni "yo'q" ma'nosini bildiradi. Google Translate kabi tizimlar bu funktsional ma'noni aniqlay olmasligi tabiiy.

Mumkin bo'lgan yechimlar va rivojlanish yo'nalishlari.

Muammoni hal qilish uchun bir nechta muhim yo'nalishlar mavjud. Eng avvalo, pragmatik yondashuvni qo'llash zarur. Ya'ni tarjima faqat so'zma-so'z emas, balki gapning kommunikativ vazifasi asosida amalga oshirilishi kerak.

Shuningdek, kontekst modellarni ishlab chiqish muhimdir. Alohida gaplar emas, balki butun dialogni tahlil qiladigan tizimlar referentni aniqlash va pragmatik ma'noni tushunishda samaraliroq bo'ladi.

Bundan tashqari, multimodal yondashuv (intonatsiya, pauza, jest va mimikani hisobga olish) noaniqlik ifodalarini aniqroq tushunishga yordam beradi.

Yapon tilini o'rganuvchilar uchun esa grammatikani bilish yetarli emas. Wa, sasshi, uchi-soto, honne-tatemae kabi madaniy tushunchalarni o'rganish real muloqotni tushunishda muhim deb o'ylayman. Albatta gapning nafaqat semantik, balki pragmatik funktsiyasiga ham e'tibor qaratish zarur.

XULOSA

Yapon xalqi muloqot davomida o'zini ta'kidlamaslik, suhbatdoshini ranjitib qo'ymaslik va ziddiyatga bormaslikka jiddiy qaraydi va aynan shu sabab High-context til hisoblanadi. Buni madaniyat belgisi deyish ham mumkin. Shunga ko'ra yapon tilidagi noaniqlik ifodalar chuqur madaniy ildizlarga ega murakkab lingvistik hodisadir. Bu til hodisasi yapon madaniyatining asosiy qiymatlari - ijtimoiy garmoniya, ehtiyotkorlik, ierarxiya va his qilish madaniyati - bilan chambarchas bog'langan. Grammatik va leksik darajada institutlashgan noaniqlik tizimi yapon tilini tipologik jihatdan noyob qiladi.

Zamonaviy sun'iy intellekt va mashinaviy tarjima tizimlari grammatik qayta ishlashda yuqori natijalarga erishgan bo'lsa-da, pragmatik semantika va madaniy kontekstni anglashda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bu muammo nafaqat texnologik, balki fundamental xarakterga ega: tilni tushunish madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va antropologik bilimni ham talab etadi.

Kelajakda muammoni hal qilish uchun interdistsiplinar yondashuv zarur. Lingvistika, sun'iy intellekt, madaniy antropologiya va ijtimoiy fanlarning integratsiyasi yapon noaniqlik ifodalarini chuqurroq tushunish imkoniyatini beradi. Bu tadqiqot yo'nalishi tillararo muloqot samaradorligini oshirishga va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hall, E. T. (1976). *Beyond Culture*. New York: Anchor Books.
2. Ide, S. (1989). Formal forms and discernment: Two neglected aspects of universals of linguistic politeness. *Multilingua*, 8(2-3), 223-248.
3. Ishii, S. (1984). Enryo-Sasshi Communication: A Key to Understanding Japanese Interpersonal Relations. *Cross Currents*, 11(1), 49-58.
4. Lebra, T. S. (1976). *Japanese Patterns of Behavior*. Honolulu: University of Hawaii Press.
5. Makino, S., & Tsutsui, M. (1995). *A Dictionary of Intermediate Japanese Grammar*. Tokyo: The Japan Times.
6. Nakane, C. (1970). *Japanese Society*. Berkeley: University of California Press.
7. Shibatani, M. (1990). *The Languages of Japan*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Yamashita, H., & Knight, K. (2001). *Statistical Machine Translation of Japanese-English*. Proceedings of MT Summit VIII, Santiago de Compostela, Spain.
9. The National Institute for Japanese Language and Linguistics (NINJAL). <https://www.ninjal.ac.jp>

MUMTOZ ASARLAR LEKSIKASINI MORFEMIK TAHLIL QILISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Raximbayev Musobek Komiljon o'g'li-

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mumtoz o'zbek adabiyotida leksik birliklarni morfemik tahlil qilish masalalari zamonaviy lingvistik va raqamli yondashuvlar asosida yoritiladi. Muhammad Rizo Ogahiy g'azallaridagi arabcha, forsha va turkiy ildizli so'zlarning tarkibiy tuzilishi, ildiz va affikslarning ma'no aloqalari, tasavvufiy semantik qatlamlar, shuningdek, ularning poetik kontekstdagi funksional vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tokenizatsiya, lemmatizatsiya, morfemik segmentatsiya, semantik modellashtirish kabi tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari mumtoz matnlarga moslashtirilgan holda qo'llanadi. Natijada Ogahiy tilidagi tarixiy morfologik jarayonlar, badiiy ma'no uzviyligi va diniy-estetik tasvirning ichki strukturalari ilmiy asosda qayta yoritiladi.

Kalit so'zlar. Ogahiy, mumtoz adabiyot, morfemika, ildiz, affiks, tasavvuf, semantik modellashtirish, lemmatizatsiya, NLP, korpus lingvistika.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы морфемного анализа лексических единиц в узбекской классической литературе с использованием современных лингвистических и цифровых подходов. На материале газелей Мухаммада Ризо Огахий анализируются структурные особенности слов с арабскими, персидскими и тюркскими корнями, их семантические связи, суфийские смысловые уровни и функциональные роли в поэтическом контексте. В исследовании применяются методы токенизации, лемматизации, морфемной сегментации и семантического моделирования, адаптированные для обработки классических текстов. В результате выявляются исторические морфологические процессы и эстетико-духовная целостность языка Огахий.

Ключевые слова. Огахий, классическая литература, морфемика, корень, аффикс, суфизм, семантическое моделирование, лемматизация, NLP, корпусная лингвистика.

ABSTRACT

This article explores the morphemic analysis of lexical units in classical Uzbek literature through modern linguistic and digital approaches. The study examines Muhammad Rizo Ogahiy's ghazals, focusing on the structural composition of words with Arabic, Persian, and Turkic roots, the semantic relations between roots and

affixes, the mystical (Sufi) semantic layers, and their functional roles within poetic expression. Techniques such as tokenization, lemmatization, morphemic segmentation, and semantic modeling are applied using Natural Language Processing (NLP) frameworks adapted for classical texts. The research reveals historical morphological development and the spiritual-aesthetic unity of Ogahiy's poetic language.

Keywords: *Ogahiy, classical literature, morphemics, root, affix, Sufism, semantic modeling, lemmatization, NLP, corpus linguistics.*

KIRISH

Mumtoz o'zbek adabiyoti tarixning ko'p asrlik yo'nalishlari, tasavvufiy-falsafiy tafakkur, badiiy mushohada va estetik didning uyg'unlashgan ifodasi bo'lib, unda til qatlamlari o'zining semantik zaxiralari bilan nihoyatda boy va murakkab ko'rinishga ega. Xorazm adabiy muhitining yirik vakili Muhammad Rizo Ogahiy ijodi bu jarayonning yorqin namunasidir. Uning g'azallari nafaqat adabiy mulk, balki o'zbek tilining tarixiy morfologik tizimini o'rganish uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. G'azallarda ishlatilgan so'z shakllari, ayniqsa arabcha va forsha ildizlariga tayangan leksik birliklarning o'zbek morfologiyasi bilan sintez tarzida uyg'unlashuvini kuzatish mumkin. Mumtoz o'zbek adabiyoti tarixning ko'p asrlik yo'nalishlari, tasavvufiy-falsafiy tafakkur, badiiy mushohada va estetik didning uyg'unlashgan ifodasi bo'lib, unda til qatlamlari o'zining semantik zaxiralari bilan nihoyatda boy va murakkab ko'rinishga ega. "Ulug' o'zbek shoiri, tarixnavis, tarjima maktabining asoschisi va davlat arbobi Muhammad Rizo Ogahiy 1809-yil 17-dekabrda Xiva shahri yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Erniyozbek mirob oilasida tug'ilgan"[1]. Xorazm adabiy muhitining yirik vakili Muhammad Rizo Ogahiy ijodi bu jarayonning yorqin namunasidir. Uning g'azallari nafaqat adabiy mulk, balki o'zbek tilining tarixiy morfologik tizimini o'rganish uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

"Morfema strukturasi jihatidan bo'linmas holdagi so'zning o'zak bilan bir xil ko'rinishda kelishi bu elementlarning yaqin munosabatini ko'rsatadi"[2]. "Affiks (qo'shimcha) morfema mustaqil qo'llana olmaydigan, asos morfemaga qo'shilib, unga turlicha qo'shimcha ma'no yuklaydigan qism"[3].

G'azallarda ishlatilgan so'z shakllari, ayniqsa arabcha va forsha ildizlariga tayangan leksik birliklarning o'zbek morfologiyasi bilan sintez tarzida uyg'unlashuvini kuzatish mumkin.

*Ey borcha ulus xotiri asrorig'a dono,
Sandursan alar mushkili hallig'a tavono.*

Misralari bilan boshlanadigan gʻazal ham ana shunday murakkab leksik va semantik qatlamlarga ega. Bu baytda shoir ilohiy zotning qudratini tasvirlar ekan, “borcha”, “ulus”, “xotiri asror”, “mushkili halli”, “tavono” kabi birliklar orqali bir vaqtning oʻzida maʼrifiy, falsafiy va ilohiy maʼno zanjirini vujudga keltiradi. “Borcha” birlik tarkibida turkiy ildiz boʻlib, unga qoʻshilgan “-cha” umumlashtirish, jamlik maʼnosini kuchaytirgan affiksidir. “Ulus” esa eski oʻzbek adabiy tilida “el, xalq” maʼnosini bildirgan. Shoirning “xotiri asror” birikmasida esa ikki soʻzning badiiy metaforik qoʻshilishi mumkin: “xotir” – qalb, “asror” – sirlar demakdir. Bu yerda “qalb sirlarining borchasi” degan chuqur tasavvufiy maʼno yotadi. Shu tarzda birgina baytning oʻzi morfemik birliklarning oʻzaro semantik bogʻlanishini koʻrsatib turadi.

Mumtoz matnlarda leksik birliklar koʻpincha metaforik obrazlash orqali kengaytiriladi. Masalan,

Kayfiyyati zotinggʻa tafakkur nechuk aylay,

Kim ojiz aning dargohida yuz oqil-u dono.

Misrasi ilohiy zotning kayfiyatini, yaʼni mavjudlik mohiyatini aql bilan anglab boʻlmasligi haqida soʻz yuritadi. Bu yerda “kayfiyyat” arabcha ildizga ega boʻlib, “holat, mazmuniy tarkib” maʼnosini bildiradi. Soʻz tarkibi – *kayfiyyat* + *i* (izofat), yaʼni “zotning kayfiyati”. “Tafakkur” esa “fikrlash, mushohada qilish” maʼnosini bildiradi. Shoir “yuz oqil-u dono” iborasini ishlatib, inson aqlining chegaralanganligini taʼkidlaydi. “Oqil”, “dono” – bular oʻsha davr ilmiy-falsafiy maktablarida eng oliy maqtoʻv soʻzlari boʻlgan. Demak, Ogahiy timsolida inson aqli bilan ilohiy haqiqatning oʻrtasidagi masofa til birliklari orqali morfologik darajada ham koʻrinadi.

Gʻazalning keyingi qismida shoir:

Hech kim xati avroqi kamoling oʻquy olmas,

Har necha esa lavhi falak satrigʻa xono.

deya ilohiy haqiqatning yuksakligini yana bir bor tasdiqlaydi. “Xati avroqi kamol” – bu “kamolot sahifalarining yozuvi”. “Avroq” – varaq, “kamol” – mukammallik. “Lavh” – “lavhul-mahfuz”, yaʼni taqdir yozilgan ilohiy sahifa. “Satri” – satr, yozilgan qator. Demak, shoir ilohiy yozuvni odam anglay olmasligini tilning metaforik-leksik birliklari orqali ifodalagan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotni amalga oshirish jarayonida mumtoz adabiyot matnlarini tahlil qilishda anʼanaviy filologik yondashuvlar va zamonaviy kompyuter lingvistika usullari uygʻun holda qoʻllandi. Avvalo, tanlangan gʻazal matni ishonchli nashr va qoʻlyozmalar bilan solishtirilgan holda elektron shaklga keltirildi. Matnni raqamlashtirish jarayoni uning orfografik tuzilishini asliga mos saqlashni taqozo etadi,

chunki har bir grafema, hatto qofiya uchun yuzaga kelgan fonetik o'zgarish ham morfemik tahlilda semantik yuk tashishi mumkin. Shundan so'ng matn kompyuterli qayta ishlashga tayyor holatga keltirilib, birliklarga ajratish (tokenizatsiya) bosqichi amalga oshirildi. Bu bosqichda so'z shakllari kontekstual birikmalarni buzmasdan aniqlanishiga e'tibor berildi.

Tokenizatsiyadan keyin lemmatizatsiya jarayoni bajarildi. Lemmatizatsiya so'zning lug'aviy asosini tiklash bo'lib, mumtoz matnlar uchun ayniqsa muhimdir. Chunki Ogahiy g'azallarida ko'p hollarda forsiy izofa, tasavvufiy terminlar, arabiy jamlik shakllari, tarixiy fonetik o'zgarishlar uchraydi. Bu jarayonda arabcha va forsha ildizlarga asoslangan lug'aviy birliklar ham o'z ildiz shakliga qaytarildi. Masalan, *ushshoq* birlik shakli umumiy lemmatik ko'rinishda *oshqlar*, *tamug'ig'a - do'zaxga*, *yono - yana* sifatida belgilandi. Shu bilan birga, tilning tarixiy qatlamini buzib qo'ymaslik maqsadida lemmatizatsiya jarayoni sun'iy soddalashtirishdan yiroq holda olib borildi.

Shundan so'ng **morfemik segmentatsiya** bosqichi amalga oshirildi. Har bir so'z tarkibidagi ildiz, so'z yasovchi affiks va shakl yasovchi qo'shimchalar ajratildi. Qadimgi o'zbek adabiy tilida affikslarning fonetik o'zgaruvchanligi yuqori bo'lgani sababli, segmentatsiya jarayoni faqat shakliy belgilar asosida emas, balki semantik munosabatlar asosida ham olib borildi. Masalan, *bodayi vasl* birikmasidagi izofa shakli (-yi) fonetik moslashuv natijasi bo'lsa-da, u sintaktik bog'lovchi vazifani bajaradi va shu tarzda morfemik birlik sifatida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida **semantik modellash** yondashuvi qo'llanildi. Bu bosqichda ildiz va affikslar o'rtasidagi ma'no munosabatlari tarmoq modeli ko'rinishida baholandi. Tasavvufiy an'ana va ma'naviy mazmunni aks ettiruvchi leksik birliklar alohida semantik markaz sifatida qayd qilindi. Masalan, *ishq*, *vasl*, *jon*, *kul*, *tamug'*, *lutf*, *dargoh* kabi birliklar ma'no tizimida markaziy uzel bo'lib chiqdi va ular atrofidagi leksik birliklar ma'no tarqalish doirasi sifatida qayd qilindi. Shu tarzda g'azalning semantik tuzilishi tamoyillar asosida qayta tiklandi.

Zamonaviy kompyuter lingvistikasining qo'llanishi bu tadqiqotda **NLP (Natural Language Processing)** modellaridan foydalanish orqali amalga oshirildi. Morfemik tahlil jarayonida UzbekMorphAnalyzer, Stanza, UDPipe kabi ochiq platformalardan foydalanish matnning kompyuter tomonidan o'qilishini yengillashtirdi. Biroq mumtoz she'riyatning o'ziga xos poetik dizayni sababli, jarayon faqat avtomatik vositalar orqali emas, balki qo'l mehnati bilan murakkab sintaktik tuzilmalarni qayta tekshirish yordamida yakunlandi. Demak, tadqiqotning asosiy metodologik tamoyili an'anaviy filologik tahlilni zamonaviy korpus lingvistikasi va algoritmik qabillarga uyg'unlashtirishdir.

Natijalar. Ushbu gʻazalning morfemik tarkibini oʻrganishda zamonaviy kompyuter lingvistika yondashuvlari ayniqsa foydalidir. Avvalambor matn raqamlashtiriladi, soʻng tokenizatsiya orqali soʻzlar ajratiladi. Har bir soʻzning ildizi aniqlanadi, soʻz yasovchi va shakl yasovchi affikslar belgilanadi. Chunki mumtoz sheʼriyatda fonetik kechimlar, radif va qofiya talabidan kelib chiqqan fonetik oʻzgarishlar koʻp uchraydi.

Misol uchun:

1. **Tamugʻigʻa** soʻzi hozirgi adabiy tilga *doʻzaxga* tarzida qayta tiklanadi.
2. **Yono** shakli hozirgi *yana* soʻziga teng keladi.
3. **Ushshoq** arabchadan kirgan jamlik shakli boʻlib, “oshqlar, sevuvchilar” maʼnosini bildiradi.

Gʻazalning mazmuniy choʻqqisida:

Ushshoq tani joni erur bodayi vasling,

Lutf ayla-yu jon yetkur oʻluk jismima jono.

Bu yerda “bodayi vasl” – “visol sharobi” degan tasviriy vosita orqali ilohiy muhabbatning jon bagʻishlovchi kuchi tasvirlanadi. Morfemik tahlilda “boda” – sharob, “-yi” – izofat, “vasl” – birlashish, yetishish maʼnosini beradi. Bu birikma sof tasavvuf terminologiyasiga xosdir, yaʼni Allohga yaqinlashuv ruhiy “mastlik” holati sifatida talqin qilinadi.

Gʻazalning yakuniy baytida Shoir:

Chun Ogahiy kul boʻldi yona ishqing oʻtigʻa,

Yondurma tamugʻ oʻtigʻa, yo Rab, ani yono.

deya oʻzini “ishq oʻtida kul boʻlgan oshiq” qiyofasida taqdim etadi. “Yondurma” – qadimgi feʼl shakli boʻlib, “yon-dur-ma”, yaʼni “yonmoqni qaytarmagin, undan boshqa otashga qaytarma” maʼnosini beradi. Shoir bu yerda “ishq otashi”ni “doʻzax otashi”ga qarshi qoʻyadi. Bu tasavvufda yaxshi tanilgan qarama-qarshilik: haq otashi poklaydi, doʻzax otashi yoʻq qiladi.

Zamonaviy lingvistika bunday birikmalarni semantik modellashtrish orqali tasvirlaydi. Yaʼni ildizlar oʻrtasidagi semantik tarmoqlar tuziladi, maʼno bogʻlanishlari algoritmik tarzda qayd etiladi. Bunda korpus lingvistika yondashuvi muayyan matnlar majmuasida leksik birliklarning takrorlanish chastotasi va semantik tarqoqligi oʻrganiladi. Ogahiy gʻazallarida “ishq”, “vasl”, “jon”, “kul”, “tamugʻ”, “lutf”, “dargoh” kabi soʻzlar eng koʻp uchraydigan va asosiy ruhiy-falsafiy sema markazini tashkil etuvchi birliklar sifatida namoyon boʻladi.

Morfemik tahlilning zamonaviy ahamiyati shundaki, u mumtoz tilni hozirgi til bilan bogʻlaydi, semantik uzluksizlikni tiklaydi. Bunday tadqiqotlar nafaqat til tarixini, balki milliy tafakkur shakllanishini ham ochib beradi. Chunki mumtoz

adabiyot atrofida shakllangan ma'naviy makon, falsafiy-ruhiy dunyoqarash, ma'rifat, tasavvufiy tafakkur, ijtimoiy ong va estetik hislar uyg'unligidan iborat.

Shu bois, mumtoz matnlarni morfemik tahlil qilishda faqat grammatik tuzilmani emas, balki tasavvufiy semantik mezonlarni ham hisobga olish lozim. Ogahiy tili – bu nafaqat so'zlar majmuasi, balki ruhiy holatlarning poetik shaklga aylangan, badiiy semantika bilan yo'g'rilgan ma'naviy matritsadir.

Xulosa sifatida, o'rganilgan g'azal misolida shuni aytish mumkinki:

1. Mumtoz adabiy matnda har bir morfema ma'no yuklaydi.
2. So'z shakllari tasavvufiy ma'nolar bilan to'yingan bo'lib, ular faqat lug'aviy emas, ruhiy talqin ham talab etadi.
3. Raqamlashtirilgan morfemik tahlil mumtoz merosni zamonaviy ilmiy muomalaga qaytarishning eng samarali vositasidir.
4. Ogahiy ijodini kompyuter lingvistika yordamida tizimli o'rganish o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotini aniqlashda strategik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mengliyeva M. Aspektuallik tizimi va uning funksional-semantik maydon sifatidagi mohiyati // Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechimlar, istiqbollar. – Tashkent, 2022. – Vol. 1, No. 1. – B. 196.
2. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalihi va morfologiya): o'quv qo'llanma. – Toshkent : Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2009. – B. 10.
3. Allayorova N. So'z yasalihi usullari, morfema va uning turlari // Tillarning o'qitish metodikasi sohasidagi zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari (Samarqand, 2025-yil 11-12-mart). – Samarqand : Zarmed Universiteti, 2025. – B. 125-128.

O‘ZBEKISTON SSRDA PROKURATURA ORGANLARI FAOLIYATI VA TIZIMDA KADRLAR MASALASI (1922-1945 yy.)

Insopov Abdugaffor Abdusamadovich

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” kafedrası dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

E-mail: abdugaffor_nuz@rambler.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada qonunlar ijrosi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi prokuratura organlarining O‘zbekiston SSRda tashkil etilishi, dastlabki yillardagi faoliyati, kadrlar bilan ta‘minlashdagi muammolar, siyosiy qatag‘onlik yillarida prokuratura organlari faolyaiti, prokuratura tizimidagi o‘zgarishlar, qabul qilingan huquqiy hujjatlar, qatag‘on qilingan rahbar va hodimlar, murakkab sharoitda aholining huquq erkinlarini ham himoya qilishdagi ishtiroklari, ikkinchi jahon urushi yillarida olib borgan faoliyatlari hususida so‘z yuritiladi. Bundan tashqari, prokuratura organlari tomonidan mazkur davrdagi qonunchilikni nazoratini amalga oshirishdagi faoliyati bilan bog‘liq ma‘lumotlar tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Siyosiy qatag‘onlar, prokuratura, qonunchilik, nazorat, jinoiy ish, qatag‘onlik siyosati, Oliy Sud, mustabid tuzum, imperiya, buyruq, nazorat, bosh prokuror.*

ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE UZBEKISTAN SSR AND THE ISSUE OF PERSONNEL IN THE SYSTEM (1922-1945)

Insopov Abdugaffor Abdusamadovich

Doctor of Philosophy in History (PhD)

Associate Professor of the Department of "Modern History of Uzbekistan".

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

This article discusses the organization of the prosecutor's offices in the Uzbek SSR, which exercised control over the implementation of laws, their activities in the early years, problems in providing personnel, the activity of the prosecutor's offices during the years of political repression, changes in the prosecutor's system, adopted legal acts, repressed leaders and employees, their participation in protecting the rights of the population in difficult conditions, and their activities during the Second

World War. In addition, an analysis of data related to the activities of the prosecutor's offices in exercising control over legislation during this period is presented.

Keywords: Political repressions, prosecutor's office, legislation, control, criminal case, policy of repression, Supreme Court, authoritarian regime, empire, order, control, prosecutor general.

KIRISH

Qadim tarixga ega Markaziy Osiyo davlatchiligida o'ziga xos huquq tizimi shakllanganligi tarixiy manbalardan ma'lumdir. Davlatchilik munosabatlari shakllanar ekan jamiyatda qonunlar ijrosini ta'minlash, doimiy nazoratini yuritish maqsadida turli davrlarda turlicha faoliyat yuritdilar turli darajadagi tuzilmalar faoliyati yo'lga qo'yilgan.

Ma'lumki, prokuratura atamasi Turkistonni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyingi davrda kirib keldi. Turkistonda prokuratura organlarini tashkil etilishi sud organlariga borib taqalishini e'tiborga olsak ularni tarixi bir biriga uzviy, chambarchas bog'liq ekanligini ko'rish mumkin.

Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasida bu davrga kelib olib borilgan tergov jarayonlari va sudlar tomonidan chiqarilgan qarorlarni qonuniyligini nazorat qilishning yagona tizimi mavjud emasligi va mahalliy hokimiyatlar tomonidan chiqarilgan ko'plab noqonuniy qarorlar davlat manfaatlariga zid ekanligi va davlat boshqaruvida qonun ustuvorligini ta'minlash, ularni ijrosini nazorat qilish boshqaruvda muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli prokuratura organlariga bo'lgan ehtiyoj kundan kunga oshib bordi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Umuman olganda Sovet prokuraturasi Oktabr inqilobidan keyin darhol tashkil etilmadi. Prokuratura organlarini tashkil etilishi bilan bog'liq masalalar yaratilgan adabiyotlarda turlicha izohlanadi. Prokuratura organlarini tashkil etilishi bilan bog'lik ma'lumotlarni 3 ta guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruh adabiyotlariga Rossiya imperiyasining prokuraturasi mehnatkash halqning bostirishi va ularga shavqatsizlarcha munosabatda bo'lganligi sababli eski tuzumdan qolgan boshqaruvdagi meros sifatida qaralganligi uchun prokuratura organlarini tashkil etilishiga ruxsat berilmaganligi bilan izohlanadi.

Ikkinchi guruhga esa Oktabr inqilobidan keyin prokuratura organlariga umuman ehtiyoj tug'ilmaganligi ta'kidlab o'tiladi. Bu o'rinda Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qarori bilan "markaziy hukumat farmon va qarorlarining barqaror bajarilishi", "mansabdor shaxslarning noqonuniy xatti-harakatlari to'g'risidagi

arizalarini ko‘rib chiqish”ni nazorat qilish majburiyati asosan XKS nazoratida bo‘lgan. Shu bilan birga davlatda qonuniylikni nazorat qilish bilan TASSR adliya Komissarligi ham shug‘ullandi.

Uchinchi guruh adabiyotlarida esa zarur siyosiy, tashkiliy va huquqiy sharoitlar yo‘qligi sababli prokuratura organlarini tashkil etish masalasini hal etishning amalda imkoni bo‘lmaganligi qayd etib o‘tiladi⁸². [1].

Yuqorida keltirib o‘tilgan fikrlarni sovet davrida yaratilgan ko‘plab adabiyotlarda uchratish mumkin. Xususan V.R.Mannanov o‘zining tadqiqotlarida prokuratura organlarini tashkil etilishi masalasiga to‘htalib, “Yangi qonun ustuvorligini nazorat qiluvchi maxsus organning darhol tashkil etilmasligining sababi sifatida sovet davlati shakllanishi va mustahkamlanishi davrida yangi huquq tizimi asta-sekin kamolotga erishdi va prokuraturani tashkil etilishi obektiv zarurat sifatida darhol e‘tirof etilmadi” –deb izohlab o‘tadi⁸³ [2]. Shu bilan birga, sovet davlatini birinchi bor dunyoda yangi jamiyat yaratish uchun o‘rganilmagan yo‘llarni bosib o‘tganligi, sotsialistik davlat qurilishida tajribaga ega emasligi asosiy mezon qilib olindi va shuning uchun prokuraturani tashkil etish g‘oyasi amaliyotga asoslanib, oktabr inqilobi g‘alabasidan bir necha yil o‘tgach paydo bo‘lishi tabiiy jarayon ekanligi bilan bir qatorda yosh Sovet davlati uchun qonuniylik uchun kurashning to‘plangan inqilobiy tajribasi ekanligiga asosiy e‘tibor qaratildi.

O‘zbekiston Milliy arxivi fondidagi O‘zbekiston SSR prokuraturasining R-1710-fondida saqlanayotgan arxiv hujjatlari ma‘lumotlari asosida mavzugaga ko‘ra siyosiy qatag‘onlar boshlangan bir davrda prokuratura organlari faoliyatini tubdan o‘zgartirish va yagona nazorat organiga aylantirish maqsadadi 1933 yil 20 iyunda SSSR Markaziy ijroiya qo‘mitasi va Xalq komissarlari sovetining “SSSR ittifoqi prokuraturasini ta’sis etish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi⁸⁴ [3].

Natijada prokuratura adliya xalq komissarligi ajratib olindi va alohida mustaqil tashkilot sifatida markazning topshiriqlarini bajaradigan tashkilotga aylandi. Shu orqali respublikalar prokuraturalari SSSR prokuraturasiga bevosita to‘g‘rida to‘g‘ri buysunadigan va markazdan ularni faoliyatiga doir ko‘rsatmalar berish shuningdek, ittifoqdosh respublika prokurorlari SSSR prokurori olida hisobot berishi yo‘lga qo‘yildi. Ammo bu bilan prokuraturalar to‘liq mustaqil tashkilot sifati faoliyat olib bormadi. Masalan O‘zbekiston SSR prokurori adliya xalq komissarining o‘rinbosari sifatida faoliyat olib borar va adliya tizimiga kirardi. Faqatgina 1936 yil 20 iyulda

⁸² С.Г.Березовская. Прокурорский надзор в советском государственном управления. М., 1954. 107 с.

⁸³ В. Р. Маннанов. “Борьба за укрепление социалистической законности в Туркестанской АССР и создание советской прокуратуры, автореферат канд. дисс, Ташкент, 1967, стр. 15.

⁸⁴ N.T.Yo‘ldoshev umumiy tahriri ostida. G.R.Malikova, O.M.Abduraimov va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent:,-2022. Tamaddun. –B 25.

qabul qilingan Adliya xalq komissariatini tashkil etish to'g'risidagi Markaziy ijroiya qo'mita va Xalk Komissarlari Sovetining qarori qabul qilingandan so'ng prokuratura to'liq adliyadan tarkidan chiqib ketdi va mustaqil faoliyati yo'lga qo'yildi.

Mazkur mavzuni tadqiq etishda tarixiy-qiyosiy, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillaridan foydalanib arxiv fondlari hujjatlari va ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, muammoviy-xronologik usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR.

1921-1922 yillarda Adliya Xalq komissari va birinchi Turkiston ASSRning prokurori lavozimida Do'stmuhammad Ustaboyev faoliyat olib bordi. Do'stmuhammad Ustaboyev 1886 yilda Samarqand viloyatining Kattaqo'rg'on shahrida tavallud topgan bo'lib otasi kosib-etikdo'zlik bilan shug'ullangan. Do'stmuhammad Ustaboyevdan keyin Adliya Xalq komissari lovozimiga 1922 yilda Bo'taboy Dadaboyev tayinlandi. Namangan viloyatining Chust shahrida 1888 yilda tavallud topgan Bo'taboy Dadaboyev 1922-1923 yillarda Adliya komissari bilan bir qatorda bosh prokurorlik lavozimlarini ham bajaradi⁸⁵. (Keyinchalik Bo'taboy Dadaboyev 1938 yilda qatag'on qilingan)⁸⁶.

Albatta bu davrda sovet davlati qonunchiligini yaxshi tushunadigan va tizimda tajribasi bor bo'lgan prokuratura hodimlari yetishmas edi. Shu sababli mahalliy kadrlardan imkon darajasida foydalanildi.

O'rta Osiyoda amalga oshirilgan milliy chegaralanish tufayli ittifoq tarkibiga kuruvchi O'zbekiston SSR tashkil topgandan so'ng respublikada Markaziy va mahalliy davlat hokimiyati organlari, jumladan, adliya organlarini tashkil etish, prokuratura faoliyatiga alohida e'tibor qaratish masalasida ham sezilarni o'zgarishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston SSR tarkibiga kirgan Toshkent, Sarmarqand, Farg'ona, Zarafshon, Xorazm, Surhondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida prokuratura organlarini faoliyatiga yo'lga qo'yish maqsadida tizimda tarkibiy o'zgartirishlar amalga oshirildi. Shuningdek, Tojikiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasini O'zbekiston tarkibiga kiritilishi natijasida bevosita yettita viloyat va bitta avtonom respublikasi prokuraturalari tashkil etildi.

Tashkil etilgan viloyat prokuraturalarida belgilangan shtat jadvaliga asosan viloyat prokurori va uning o'rinbosari, viloyat sudidagi yordamchi, prokuraturaning uchaskadagi yordamchilari faoliyati yo'lga qo'yildi. Toshkent va Samarqand viloyatlarida 8 nafardan, Farg'onada 6, Zarafshon, Xorazm va Qashqadaryo

⁸⁵ Н.Т.Йўлдошев умумий таҳрири остида. Г.Р.Маликова, О.М.Абдураимов ва бошқалар. “Қонунга ҳимоясига ҳаёт баҳшида”. Тошкент, -2022. Тамаддун. Б-21.

⁸⁶ Н.Т.Йўлдошев умумий таҳрири остида. Г.Р.Маликова, О.М.Абдураимов ва бошқалар. “Қонунга ҳимоясига ҳаёт баҳшида”. Тошкент, -2022. Тамаддун. Б-21.

viloyatlarida 4 nafardan, Surhondaryoda 3 nafardan, jami 37 nafar prokuror faoliyat olib bordi⁸⁷.

Natijada 20-yillarning o'rtalarida prokuratura organlari tomonidan qonun ustuvorligini ta'minlashni nazorat qilish yo'lga qo'yilgandan so'ng jamiyatda prokuratura organlari nufuzi sezilarli darajada o'sib bora boshladi.

Prokuratura organlari nufuzini saqlash maqsadida kadrlarni ishga olishda jiddiy talablar qo'yildi. Unga asosan sovet qonunchiligi yaxshi tushinishi lozim bo'lgan hodimlar maxsus tayyorgarlikdan o'tkazilar va hushmomilalik va sabr-toqatli bo'lish talab etilardi.

Ish jarayonlariga to'g'ri yo'lga qo'yish maqsadida 6 oyga mo'ljallangan ish rejalar ishlab chiqildi va tizimni shu asosda faoliyati yo'lga qo'yildi. Bu o'z navbatida prokuratura organlari faoliyatida o'zgarishiga sabab bo'ldi. Bu ishlarda respublika davlat prokurori Isxak Gaziyeu hizmatlari katta bo'ldi. Isxak Gaziyeu 1896 yilda Farg'ona viloyati Farg'ona shahrida tavallud topgan bo'lib, 1924 yilning 26 noyabrida O'zbekiston SSR adliya Halq komissari va prokurori lavozimiga tayinlanadi. U o'z faoliyatini 1927 yilga qadar davom ettiradi⁸⁸.

MUHOKAMA.

Respublikada prokuratura organlari faoliyatini keyingi davrlarida turli millat vakillari tomonidan tizim boshqarib kelindi. Xususan; 1927-1930 yillarda Axmadbek Matqulovich Mavlonbekov (1937 yilda qamoqqa olingan va 1938 yilda qatag'on qilingan), 1930-1932 yillarda Sheramat Irmatov, 1932-1933 yillarda esa Eduard Karlovich Sinat (1938 yilda qatag'on qilingan) tomonlaridan boshqarib kelindi⁸⁹. Shuningdek, respublikadagi og'ir ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ya'ni, 1933-1934 yillarda Davronbek Ahmadbekov (1938 yilda qatag'on qilingan) va 1934-1935 yillarda esa Veniamin Modestovich Kibardinlar rahbarlik qilgan bo'lsa 1935-1938 yillarda prokuratura organlari yuridik fanlar doktori, professor Boris Vladimirovich Sheydinga tomonidan boshqarildi. Aynan Boris Vladimirovich Sheydinga rahbarlik qilgan davr stalinning qatag'onlik siyosati davri bilan bog'liq holda kechadi va respublikada qatag'onlik siyosatini amalga oshirishda o'zining "faolligi" bilan ajralib turdi.

O'lkada boshlab yuborilgan qatag'onlik siyosatini amalga oshirishda eng asosiy vazifani bajargan "uchlik"lar tarkibidan joy olgan prokuratura hodimlari ko'plab begunoh insonlarni qatag'on qilinishiga sababchi bo'ldilar. Bu davr prokuratura organlarini tarixidagi qora dog' sifatida muhrlandi. Aynan mana shu yillarda

⁸⁷ Н.Т.Йўлдошев умумий таҳрири остида. Г.Р.Маликова, О.М.Абдураимов ва бошқалар. "Қонунга ҳимоясига ҳаёт баҳшида". Тошкент,-2022. Тамаддун. Б-21.

⁸⁸ Н.Т.Йўлдошев умумий таҳрири остида. Г.Р.Маликова, О.М.Абдураимов ва бошқалар. "Қонунга ҳимоясига ҳаёт баҳшида". Тошкент,-2022. Тамаддун. Б- 22-23.

⁸⁹

qatag'onlik siyosati prokuratura organlarida faoliyat yuritib kelgan ko'plab turli millat vakillarini ham o'z domiga tortganligini ko'rish mumkin. NKVD tomonidan olib borilgan noqonuniy tergov jarayonlarini aniqlash, qonunga zib ravishda xibshonalarda begunoh insonlarni ushlab turish, tergov hujjatlarini sohtalashtirish jarayonlari bilan bog'liq holatlar prokuratura organlari tonidan aniqlanishi va holat yuzasidan norozolik kiritilishi natijasida tizim hodimlari ham qatag'on qilinadi. Bunda asosan milliy kadrlar ko'proq jabr ko'radi. Xususan, Oliy Sud prokurori lavozimida ishlagan Badriddin Sharipov (1938 yilda qamoqqa olinib qatag'on qilingan), ilk o'zbek huquqshunos olimi Muhammadjon Mo'minov (1937 yilda qamoqqa olingan va 1938 yilda otib tashlangan) va uning turmush o'rtog'i O'zbekiston SSR prokurori yordamchisi vazifasida faoliyat olib borgan Dilorom Yusupova (turmush o'rtog'i ya'ni Muhammadjon Mo'minovning jinoyatini yashirganlikda ayblanib 1937 yilda qamoqqa olingan), Andijon viloyati Leninsk (hozirgi Asaka) tumani prokurori Ali Hamroboyev (1938 yilda otuvga hukm qilingan), Qoraqalpog'iston ASSR Chimboy tumani prokurori lavozimida ishlagan Mirzaqul Boboyev (1942 yilda nemislar bilan til biriktirganlikda ayblangan va 1943 yilda surgun qilingan), Qashqadaryo okrug prokurori Toshpo'lat Jabborov (1937 yilda qamoqqa olingan), Zomin va Tomdi tumanlari prokurori lavozimida ishlagan Nakib Axmedov (otuvga hukm qilingan) va boshqa ko'plab maxalliy kadrlar qatag'on qilinadi⁹⁰.

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, siyosiy qatag'onlik yillarida qariyb 100 dan ortiq prokuratura hodimlari ishdan bo'shatilgan bo'lib, aksariyati ustidan jinoiy ish qo'zg'atilgan va qatag'on qilingan.

Siyosiy qatag'onlik yillarida respublikada prokuratura organlarining tuzilishi qo'yidagicha bo'ldi:

- Kadrlar bo'limi;
- Sud ma'muriy sektori;
- Qamoqda saqlash joylari ustidan nazorat sektori;
- Sud-maishiy sektori;
- Maxsus (Lagerlar) sektori;
- Militsiya sektori;
- Qishloq ho'jaligi sektori;
- Sanoat sektori;
- Savdo Kooperatsiya sektori;
- Fuqarolik bo'limi;

⁹⁰ Н.Т.Йўлдошев умумий таҳрири остида. Г.Р.Маликова, О.М.Абдураимов ва бошқалар. "Қонунга ҳимоясига ҳаёт баҳшида". Тошкент:,-2022. Тамаддун. Б- 32-35.

Murojaatlar bo‘limi;

Kotibiyat;

Buxgalteriya bo‘limlaridan iborat bo‘ldi.

Mana shu davrda jami 389 nafar hodim faoliyat yuritdi. 1937 yilga kelib esa Umumiy nazorat bo‘limi faoliyati yo‘lga qo‘yildi⁹¹ [10].

Prokuratura organidir mana shu davrda kolxozlar ish faoliyati bilan bog‘liq jinoyatlarni ham nazorat qilib bordilar.

O‘zbekiston SSR prokurori B.V.Sheydlin tomonidan joylarda prokuratura hodimlari tomonidan o‘rganilgan va aniqlangan kamchiliklar to‘g‘risida O‘zSSR MIK bergan xatida keltirib o‘tiladi. Unda asosiy e‘tibor kolxozlarda ish yuritishni aniq tartibi yo‘qligi sababli kelib chiqayotgan muammolarga e‘tibor qaratiladi. Xususan, kolxoz raislarini bir vaqtning o‘zida hisobchi lavozimlarini ham egallab olganligi tanqid qilinadi va o‘rganishlar natijasida aniqlangan holatlar keltirib o‘tiladi. O‘z shaxsiy manfaatlarin ko‘zlab ish olib borganligi tufayli ko‘plab rayonlarda dalvat mablag‘larin o‘zlashtirish buyicha ma‘lumotlarda Bauman rayoni Yusupov kolxozi raisi Quvondiq Bozorov tomonidan 19156 so‘m, Urgut rayoni Voroshilov kolxozi raisi Tangriqul Salimov 6500 so‘m, Mitan rayoni Voroshilov kolxozi raisi Qubaz Sujunov tomonidan 3359 so‘m mablag‘ni o‘zlatirganligi aniqlangan. Urgut rayonidagi Oxunboboyev, G‘alla orol rayonidagi Zelenskiy, Bashkent rayonidagi Ikromov, Karmana rayonidagi Turkiston, Sverdlov rayonidagi Guliston kolxozlarida ham bu kabi holatlar aniqlanadi⁹²[11]. Bu holatlar shuni ko‘rsatib beradiki, joylarda kolxozlashtirish siyosati amalda umuman talab darajasida bo‘lmaganligi va aniq tartib belgilanmaganligidir.

1938 yilda O‘zSSR prokurori Kuxarenkoni buyrug‘i bilan markaziy apparatda o‘zgarishlar amalga oshiriladi. Prokuratura tarkibidagi “Ishlar boshqarmasi” va “Moliya” bo‘limlari birlashtirilib O‘zSSR prokuraturasi “Ma‘muriy-moliya boshqarma”si tashkil etiladi. Boshqarma tarkibida esa 2 ta bo‘lim “Bux‘galteriya hisobini boshqarish” va “Ma‘muriy-hujalik ishlari” bo‘limlari tashkil etiladi⁹³ [12].

1939 yilga kelib Vasiliy Terentyevich Kuxarenko respublika prokurori lavozimiga tayinlandi va bir yil davomida rahbarlik qiladi. 1941 yilda ikkinchi jahon urushi ishtirokchisi hisoblangan SSSR tarkidagi O‘zbekistonda ham prokuratura organlari hodimlariga harbiy safarbarlik e‘lon qilinadi. Bu davrga kelib Fedor Arxipovich Belyayev respublika prokurori sifatida faoliyat olib bordi va 1946

⁹¹ N.T.Yo‘ldoshev umumiy tahriri ostida. G.R.Malikova, O.M.Abduraimov va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent,-2022. Tamaddun. –B.36.

⁹² O‘zMA R-1710-jamg‘arma, 11-ro‘yhat, 143 -ish, 6- varaq.

⁹³ O‘zMA R-1710-jamg‘arma, 11-ro‘yhat, 143-ish, 18-varaq.

yilgacha rahbarlik qildi. Aynan urush yillarida prokuratura faoliyatining asosiy mazmuni jamoat tartibini, mehnat va Davlat intizomini, harbiy xizmatchilar va ularning oilalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga, sotsialistik mulkni jinoiy tajovuzlardan himoya qilishga qaratilgan urush davridagi qonunlarning bajarilishini nazorat qilishdan iborat edi.

1942-1943 yillarda O'zbekiston SSR prokuratura organlari xodimlarining etnik va sifat tarkibi⁹⁴[13].

Yillar	Umumiy hodimlar soni	Ma'lumoti				Etnik tarkib			Partiyaviyligi			Ayollar soni	
		oliy	2 yillik kursni	3 oylik kursni	ma'lumot siz	o'zbek	rus	Boshqa millat	VKP a'zoligiga	VLKSM a'zosi	partiyasiz	O'zbek	Boshqa millatlar
1942- 1943 yil	523	133	81	214	83	206	68	247	325	88	108	28	87

Yuqoridagi ma'lumotlarga e'tibor berilsa urush yillarida prokuratura organlari faoliyati og'ir bir vaziftda kechgan bo'lishiga qaramasdan tizimda mahalliy tmillat vakillari bilan bir qatorda boshqa millat vakillari ham salmoqli faoliyat olib borganliklarini ko'rish mumkin. Harbiy holat vaqtida prokuratura organlari frontga harbiy mahsulotlarni yetkazib berish, yordam ko'rsatish va front ortida vaziyatni mustahkamlash to'g'risidagi qonunlarning qat'iy bajarilishini ta'minladi. Urush tufayli prokuratura tizimi va tuzilishi qayta tashkil etilishni talab qilardi. Buning asosiy sababi esa asosiy majburiyat tizim zimmasiga yuklatilgan edi. Shu bilan birga davlatda mehnat va ijro intizomini mustahkamlash maqsadida SSSR Oliy Kengashi Prezidiumining 16 yil 1943 sentabrdagi Farmoni bilan prokuror va tergov xodimlari uchun kiyim-kechak berish bilan birga ularga unvon darajalari berish tartibi ham qabul qilindi, prokuratura tizimida qat'iy tartib intizom o'rnatildi. Respublikadagi ko'plab prokurorlar va tergovchilar armiyaga qo'shilish yoki partizan otryadlariga qo'shilish uchun frontga o'z hohishlari bilan jo'nab ketishdi. Ularning aksariyati fashist bosqinchilari bilan janglarda vafot etdi. Natijada juda katta prokuratura organlarida kadrlarga bo'lgan ehtiyoj oshib bora boshgladi. O'z navbatida respublikada ushbu muammoni hal qilish uchun qisqa muddatli kurslar, kechki smenali o'qishlar tashkil etila boshlandi.

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, Turkiston ASSRda prokuratura organlarining tashkil topishi tabiiy va zaruriy jarayon edi. Turkistonda

⁹⁴ ЎзМА Р-1710-жамғарма, 13-рўйхат, 4-иш, 28-29 - varaqlar.

prokuraturani shakllantirish jarayoni RSFSR prokuraturasidan biroz oldinroq boshlanganligi sababli qonuniylikni bir xilda va samarali nazorat qilish maqsadida RSFSR prokuraturasi to'g'risidagi qonun hujjatlariga barham berilgan va muvofiqlashtirilgan ayrim nomuvofiqliklar mavjud edi. Tadqiqotchilar tomonidan sovet davrida yaratilgan aksariyat adabiyotlarda sovet prokuraturasi tomonidan oktabr to'ntarishidan keyin katta miqyosda boylarni davlat boshqaruviga aralashuviga, jamiyatdagi nohakliklarga, insonlarga nisbatan ta'ziyq va zo'ravonlikni to'htatishiga, sudlar va prokuratura organlarini noqonuniy harakatlarga barham berilgani bilan izohlanadi. Bu o'z navbatida prokuratura organlari faoliyatini ilmiy jihatdan chuqurroq tadqiq etish dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Bunda albatta siyosiy qatag'onlar alohida prokuratura tarixidagi eng muhim davrlardan biri sifatida tarixga muhrlandi. Mana shunday og'ir bir davrda respublikada prokuratura organlari o'z faoliyatlarini amalga oshirish jarayonida markazning topshiriqlarini bajarish maqsadida qatag'onlik siyosatini amalga oshirishda muhim mexanizmga aylandilar. Bu o'z navbatida prokuratura organlari faoliyatini salbiy jihatlarini ko'rsatsada, tizim tomonidan nohaq ayblovlar qo'yilgan insonlarni himoya qilish, asossiz chiqarilgan hukmlar bekor qilish bo'yicha protestlarni ham kiritganliklarini ham ko'rsatadi. Natijada jamiyatdagi nohakliklarga qarshi bosh ko'targan ko'plab tizim hodimlari ham qatag'onlikning qurboniga aylandilar. Bundan tashqari Respublikada prokuratura organlarini tashkil qilinishi og'ir ijtimoiy, iqtisodiy davrga to'g'ri kelganligi sababli bu tuzilmalarning faoliyatini yo'lga qo'yish murakkab kechganligini ko'rish mumkin. O'z navbatida bu davrda huquqiy jihatdan malakali bo'lgan kadrlar bilan ta'minlash masalasi ham eng katta muammolardan biri hisoblanardi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Березовская С.Г. Прокурорский надзор в советском государственном управления. М., 1954. 107 с.
2. Маннанов В. Р. "Борьба за укрепление социалистической законности в Туркестанской АССР и создание советской прокуратуры, автореферат канд. дисс, Ташкент, 1967, стр. 15.
3. Yo'ldoshev. N.T. Umumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. "Qonunga himoyasiga hayot bahshida". Toshkent, -2022. Tamaddun. –B 25.
4. Yo'ldoshev. N.T. Umumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. "Qonunga himoyasiga hayot bahshida". Toshkent, -2022. Tamaddun. B-21.

5. Yo‘ldoshev. N.T.Ymumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent,-2022. Tamaddun. B-21.
6. Yo‘ldoshev. N.T.Ymumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent,-2022. Tamaddun. B-21.
7. Yo‘ldoshev. N.T.Ymumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent,-2022. Tamaddun. B-22-23.
8. Yo‘ldoshev. N.T.Ymumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent,-2022. Tamaddun. B-32-35.
9. Yo‘ldoshev. N.T.Ymumiy tahriri ostida. Malikova G.R, Abduraimov O.M. va boshqalar. “Qonunga himoyasiga hayot bahshida”. Toshkent,-2022. Tamaddun. B-36.
10. O‘zMA R-1710-jamg‘arma, 11-ro‘yhat, 143 -ish, 6- varaq.
11. O‘zMA R-1710-jamg‘arma, 11-ro‘yhat, 143-ish, 18-varaq.
12. O‘zMA R-1710-jamg‘arma, 13-ro‘yhat, 4-ish, 28-29 - varaqlar.

EXTRACTION OF IRON FROM COPPER ENRICHMENT PLANT WASTE

Sirojov Talant Tolibovich

Associate professor at the Department of Metallurgy, Navoi State Mining and
Technology University. talant1805@mail.ru

ABSTRACT

The article presents the results of research on the technology of extraction of ferrous metals from concentrator waste. Accordingly, based on the analysis of local and foreign literature on the processing of concentrators, the classical pyrometallurgical and hydrometallurgical technologies for the separation of iron and its compounds from the waste were studied and their advantages and disadvantages were identified. Copper production has been shown to generate large amounts of oxidized waste during flotation enrichment of sulfide copper-molybdenum ores and after magnetic enrichment of iron ores. Chemical analysis of the waste showed that it contained large amounts of oxidized iron compounds.

Key words: Copper, waste, concentrate, flotation, slag, coke, solution, cake, sulfuric acid, leaching, charge.

INTRODUCTION

In our republic, the mining and metallurgical industry, the creation and implementation of new innovative and improved technologies for complex extraction of all precious metals using polymetallic ores are being achieved.[1] In this regard, scientific research aimed at the creation and improvement of new technologies for the complete and pure extraction of precious metals from the processed electrolytic solutions of copper production waste sludge products of JSC Almaliq mining metallurgical combine is of great importance [2] If we take stone from the man-made waste produced every year, more than 650 thousand tons of stone are thrown into landfills in liquid form. If it contains 0.6-0.9% copper, 30-40% iron, 0.2-0.3 g/t gold, 0.6 g/t silver, 0.5 g/t palladium, metals such as selenium, tellurium, rhenium, and indium are also present.[3] For this purpose, the urgency of the task is determined by developing a method for extracting copper and rare metals using alternative factors of rock processing. In addition, 210-230 thousand tons of converter slag is produced at the copper smelter every year. In the 2nd MBF, about 180,000 tons are processed by the flotation method. [4]

Composition of substances in CCP-2 waste. Table 1

Com- ponent	Al	Si	Ti	V	Mn	Fe	Cu	Zn	Pb	Co	Mg
Amount	5,08	25,2	0,294	0,009	0,313	52,6	0,871	2,1	0,535	0,119	1,4

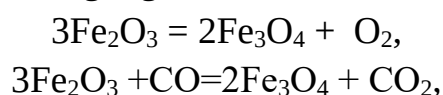
Due to the high content of iron in the waste and the fact that iron is found in various forms during the processing of waste from a copper enrichment factory, the waste is first incinerated using coal.[5] Control experiments were carried out in a laboratory furnace, i.e. a Muffle furnace, which was carried out by the process of regenerating iron oxides in man-made waste with coke or Angren coal. In the process of regenerative incineration of waste from copper enrichment plant, the temperature is 900-1000°C, the consumption of the regenerant is 25-30%, and the duration of incineration is 120 minutes.

Figure 1. Appearance of soot burned at different temperatures:

(a) 600 °C; (b) 800 °C; (c) 900 °C; (d) 1000 °C

For further research, 6 waste samples with minimum, intermediate and maximum reduction levels were selected and experimented. These samples were subjected to additional grinding and magnetic separator in a laboratory mill. The obtained high-grade iron product was sent to receive alloys. The experiments were conducted with the consumption of the reducing agent at 15, 20, 25%, the burning duration at 90 minutes, and the temperature at 900-1000°C. As can be seen from the picture below, the physico-mechanical properties of soot after burning at 1000°C are better, such as surface density, good strength and high antioxidant capacity. However, with a further increase in temperature (1200 °C), the reduced granules became sintered and semi-melted, which prevented stable operation in industrial conditions. In addition, after incineration of the reductant at 1200 °C, it is easily oxidized when exposed to the external environment. Based on these results, a temperature of up to 1000 °C was found to be optimal. 25-30% of coal is considered sufficient. The following reactions take place during regenerative combustion.

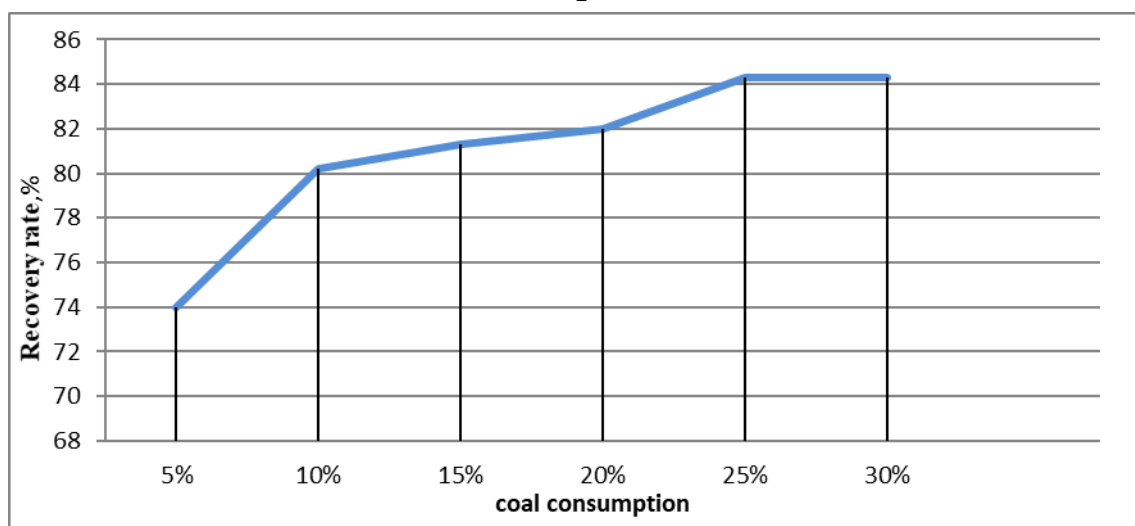
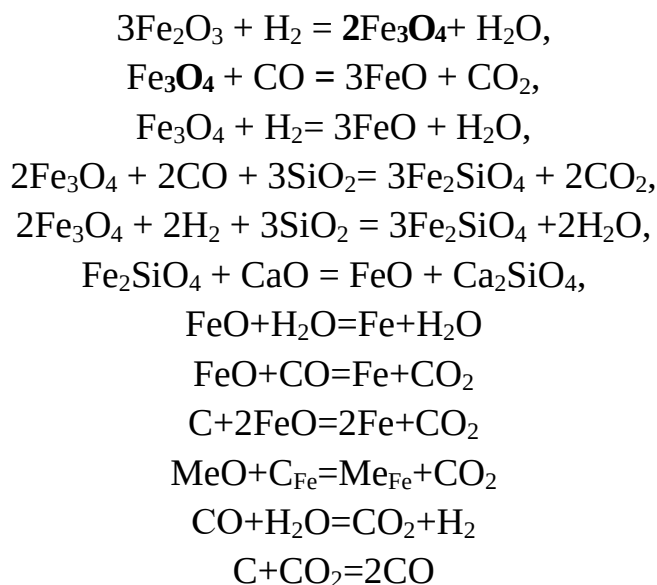

Figure 3. Effect of regenerating substance consumption on the recovery process

The influence of the consumption of the restorative substance on the recovery process Table 2

Recovery cost, %	Temperature, C	Magnetic fraction %	Non-magnetic fraction %
5	900	74	26
10	900	80,2	19,8
15	900	81,3	18,7
20	900	82	18
25	900	84,3	15,7
30	900	84,3	15,7

Conclusion: Experiments were conducted using Angren coal considering the possibility of replacing expensive imported coke with local reducing agents. Experiments show that it can be done with coal content equal to the amount of carbon in coke.

REFERENCES

1. К.С. Санакулов, А.С. Хасанов „Переработка шлаков медного производства” Ташкент Издательство «Фан» Узбекистан 2007 г.
2. Хасанов А.С., Сирожов Т.Т., Уткирова Ш. И., Муртозаева М.М. “Исследование влияния хлоридовозгонного обжига переработки медных шлаков” UNIVERSUM: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ №3 (84).
3. Хасанов А.С., Толибов Б.И., Сирожов Т.Т., Ахмедов М.С. “Новые направления по созданию технологию грануляции шлаков медного производства” ЕВРАЗИЙСКИЙ СОЮЗ УЧЕНЫХ (ЕСУ). № 2 (71) / 2020
4. Сирожов Т.Т., Арипов А.Р., Уткирова Ш., Жумаев М. “Современное состояние теории и практики подготовки шлаков медного производства” Academy. № 1 (52), 2020.
5. Эшонкулов У.Х, Олимов Ф.М, Саидахмедов А.А, Туробов Ш.Н, Сирожов Т.Т., Шодиев А.Н. “Обоснование параметров контурного взрывания при сооружении горных выработок большого сечения в крепких породах” Научно-методический журнал. Достижения науки и образования. №19 Россия. 29-декабрь. 2018 года. 10-13с.
6. Ванюков А.В., Зайцев В. Я. Шлаки и штейны цветной металлургии. М.Металлургия. 1969. 408 с.
7. Хасанов А.С. Физическая химия медного производства. Навои. 2003.
8. Хасанов А.С., Санакулов КС, Атаханов А.С Технологическая схема комплексной переработки шлаков Алм.ГМК. М//Известия ВУЗов. 2003.9 с.
9. Хасанов А.С. Физическая свойства жидких шлаков и штейнов II Горный вестник Узбекистана, 2004. № 3/18 С.84-85

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SUN’IY INTELLEKT LEKSIKASINING TARJIMA MUAMMOLARI VA MUQARRAR TENDENSIYALARI

Xolliyeva Sarvinoz Ikramovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, 2-kurs magistranti

Arapov G‘ayrat Namozovich

Ilmiy maslahatchi, PhD, Termiz davlat universitet

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillarida sun’iy intellekt (AI) sohasiga oid leksikaning tarjima jarayonidagi murakkabliklarini, ayniqsa yangi texnologiyalar tufayli yuzaga kelayotgan lingvistik nomuvofiqliklarni ilmiy asosda tahlil qiladi. AI atamaları inson idroki, hisoblash tizimlari va statistik modellar kesishgan holda shakllangan bo‘lib, ular an‘anaviy til birliklaridan farqli o‘laroq ko‘p qatlamli semantik struktura, abstrakt tushunchalar va kognitiv jarayonlarni ifodalaydi. Shu sababli ularni ingliz tilidan o‘zbek tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish ko‘pincha semantik buzilish, ma‘no torayishi yoki ortiqcha izohlilikka olib keladi. Maqolada “reinforcement learning”, “multimodal system”, “self-attention mechanism”, “parameter tuning” va “bias mitigation” kabi terminlarning ingliz tilidagi konseptual mazmuni hamda ularning o‘zbek tilida qo‘llanishi o‘rtasidagi tafovutlar amaliy misollar orqali yoritiladi. Shu kabi holatlar AI leksikasining tarjimasida semantik moslikdan tashqari, konseptual muvofiqlik ham asosiy mezon ekanini ko‘rsatadi

Kalit so‘zlar: AI terminologiyasi, Tarjima strategiyalari, Lingvistik moslashtirish, Semantik nomuvofiqlik, Konseptual tafovut, Multimodal tizimlar, Texnik diskurs, O‘zlashuv jarayoni, Kognitiv muvofiqlik.

ABSTRACT

This article provides a scientific analysis of the complexities of the translation process of the lexicon related to the field of artificial intelligence (AI) in English and Uzbek, especially the linguistic inconsistencies arising due to new technologies. AI terms are formed at the intersection of human perception, computational systems and statistical models, and unlike traditional language units, they represent a multi-layered semantic structure, abstract concepts and cognitive processes. Therefore, their direct translation from English to Uzbek often leads to semantic distortion, narrowing of meaning or excessive expressiveness. The article highlights the differences between the conceptual content of terms such as “reinforcement learning”, “multimodal system”, “self-attention mechanism”, “parameter tuning”

and “bias mitigation” in English and their use in Uzbek through practical examples. Such cases show that, in addition to semantic compatibility, conceptual compatibility is also a key criterion in the translation of AI lexicon.

Keywords: *AI terminology, Translation strategies, Linguistic adaptation, Semantic incompatibility, Conceptual divergence, Multimodal systems, Technical discourse, Acquisition process, Cognitive compatibility.*

KIRISH

So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt (Artificial Intelligence — AI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi nafaqat texnika va axborot texnologiyalari sohasida, balki tilshunoslik, tarjimashunoslik va terminologiya yo‘nalishlarida ham yangi ilmiy muammolarni yuzaga chiqardi. AI bilan bog‘liq tushunchalar dastlab ingliz tilida shakllangan bo‘lib, bugungi kunda ular global ilmiy diskurs orqali boshqa tillarga, jumladan o‘zbek tiliga ham faol kirib kelmoqda. Ushbu jarayon esa yangi leksik birliklarning tarjimasi, moslashtirilishi va me‘yorlashtirilishi bilan bog‘liq qator lingvistik masalalarni kun tartibiga olib chiqmoqda. Ingliz tilining sun‘iy intellekt sohasidagi yetakchi mavqei AI terminologiyasining asosan inglizcha birliklar asosida shakllanishiga sabab bo‘lmoqda. Natijada o‘zbek tilida bu terminlarning ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirilishi, qisman tarjima qilinishi yoki gibrid shakllarda qo‘llanishi kuzatiladi. Bunday holat tilning ichki imkoniyatlari, semantik aniqlik, tushunarlilik va ilmiy uslub me‘yorlari nuqtayi nazaridan muayyan muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, terminologik noturg‘unlik va variantlilik ilmiy matnlarning yagona standart asosida shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi AI leksikasining tarjima jarayonida yuzaga kelayotgan asosiy muammolar hamda ushbu jarayonga xos bo‘lgan muqarrar tendensiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida AI terminlarining semantik, morfologik va pragmatik xususiyatlari, shuningdek, ularning o‘zbek tiliga moslashish mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, sun‘iy intellekt leksikasini to‘g‘ri va me‘yoriy tarjima qilish o‘zbek tilida zamonaviy ilmiy diskursni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida AI terminlarining tarjimasida bir qator muammolar kuzatiladi. Birinchidan, ko‘plab birliklar uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalentlar hali shakllanmagan. Masalan, “hallucination”, “fine-tuning”, “gradient descent”, “scaling law” kabi terminlar ilmiy jamoada turlicha talqin etilib kelmoqda. Ikkinchidan, ayrim atamalarning ingliz tilidagi konseptual mazmuni an‘anaviy o‘zbek tilidagi tushunchalar bilan to‘liq mos kelmaydi, bu esa semantik torayish yoki noto‘g‘ri talqinga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, AI leksikasining kirib kelishi bilan o‘zbek tilida yangi so‘z yasash modellari ham shakllanmoqda, ammo ular hali yagona me‘yor darajasiga yetmagan.

AI terminlarini tarjima qilish jarayonida ikki asosiy yoʻnalish yaqqol koʻzga tashlanadi:

- asliyatni saqlagan holda oʻzlashuv – *“token”, “benchmark”, “embedding”* kabi birliklar aynan shaklda qabul qilinmoqda;
- milliy tilga moslashgan tarjimalar – *“oʻqitilgan model”, “koʻp funksiyali tarmoq”, “kuchaytirib oʻrganish”* kabi ifodalar esa semantik kengayish orqali oʻzbek tiliga integratsiyalanmoqda.

Shu sababli mazkur mavzuni lingvistik nuqtai nazardan oʻrganish nafaqat tarjima amaliyoti, balki ilmiy-tahririy standartlar, texnik terminologiyani meʼyorlashtirish, hamda AIga oid tushunchalarning oʻzbek tilidagi ilmiy diskursda qanday shakllanishini ham aniqlash uchun muhimdir. AI leksikasidagi tarjima tendensiyalarini tahlil qilish kelajakda soha terminologiyasini meʼyorlashtirish, yagona ilmiy standart yaratish hamda oʻzbek tilida texnologik nutqni rivojlantirish uchun zarur ilmiy asos vazifasini bajaradi.

METODLAR VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ingliz va oʻzbek tillarida sunʼiy intellekt (AI) leksikasining tarjima jarayoni oʻziga xos lingvistik, konseptual va madaniy muammolarni yuzaga keltiradi. AIga oid atamalar tabiatan murakkab boʻlib, ular koʻpincha matematik modellar, statistik jarayonlar, algoritmik strukturalar yoki neyron tizimlarga asoslangan tushunchalarni ifodalaydi. Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri deskriptiv-analitik usul boʻlib, u orqali ingliz va oʻzbek tillaridagi AI terminlari lugʻaviy-semantik jihatdan tavsiflandi. Ushbu metod AIga oid atamalarning maʼno tarkibi, semantik yadro va periferik komponentlarini aniqlash, shuningdek, tarjimada yuzaga kelayotgan semantik siljishlarni kuzatish imkonini berdi. Shuningdek, qiyosiy (komparativ) metod yordamida ingliz tilidagi terminlarning oʻzbek tilidagi muqobillari tahlil qilinib, ularning ekvivalentlik darajasi, semantik mosligi va funksional oʻxshashliklari aniqlashtirildi. Tadqiqotda korpusga asoslangan tahlil elementlaridan ham foydalanildi. Ingliz tilidagi ilmiy maqolalar, texnik hujjatlar va ochiq manbalar hamda oʻzbek tilidagi ilmiy-ommabop nashrlar, oʻquv qoʻllanmalar va onlayn resurslarda uchraydigan AI terminlari tanlab olinib, ularning qoʻllanish chastotasi va kontekstual xususiyatlari tahlil qilindi. Bu yondashuv AI leksikasining real nutqiy muhitdagi funksional holatini aniqlashga xizmat qildi. Shuningdek, terminologik tahlil metodi asosida AIga oid birliklarning shakllanish mexanizmlari — toʻgʻridan-toʻgʻri oʻzlashuv, kalkalash, semantik moslashtirish, izohli tarjima va gibridlashtirish jarayonlari oʻrganildi. Tarjima strategiyalarini aniqlashda tarjimashunoslikdagi funksional-ekvivalentlik va dinamik ekvivalentlik yondashuvlari nazariy asos sifatida qabul qilindi. Bu esa termin tarjimasida formal moslikdan koʻra maʼno va

funksiyaning ustuvorligini aniqlashga imkon berdi. Natijada bu terminlarni ingliz tilidan o'zbek tiliga ko'chirish jarayonida nafaqat semantik moslik, balki konseptual aniqlikni saqlash ham dolzarb vazifaga aylanadi. Tarjimaning xato yoki yuzaki amalga oshirilishi esa ilmiy mazmunning buzilishiga, texnik jarayonlarning noto'g'ri talqin qilinishiga yoki diskursda chalkashliklar paydo bo'lishiga olib keladi. AI terminologiyasining tarjimada eng ko'p uchraydigan muammolaridan biri — ekvivalentning yo'qligidir. Masalan, *“scaling law”*, *“hallucination (AI)”*, *“context window”*, *“zero-shot reasoning”* kabi atamalar ingliz tilida aniq ilmiy tushunchani bildirsa-da, o'zbek tilida ular uchun hali turg'un me'yorlashgan ekvivalentlar shakllanmagan. Shu bois tarjimada turlicha yondashuvlar qo'llaniladi: ba'zi tarjimonlar atamalarni aynan shaklida qabul qiladi, boshqalar esa izohli tarjima yoki moslashtirish usullaridan foydalanadi. Ammo bu ikki usulning bir vaqtda parallel qo'llanishi til tizimida terminlarning bir necha variantda muomalaga kirib ketishiga sabab bo'ladi. Natijada *“kontekst oynasi”*, *“kontekst sig'imi”*, *“kontekst hajmi”* kabi bir-biridan farqli ifodalar ilmiy matnlarda yonma-yon uchray boshlaydi. Yana bir muammo — semantik nomutanosiblikdir. Ingliz tilidagi AI terminlari ko'pincha metaforik xarakterga ega bo'ladi. Masalan, *“attention”*, *“memory”*, *“agent”*, *“reward”* kabi atamalar tub ma'nosi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan texnik jarayonlarga nisbatan qo'llanadi. Ularni o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjima qilish ma'noning torayishi yoki noo'rin metaforizatsiyaga sabab bo'lishi mumkin. Ayniqsa, *“reward function”*ning *“mukofot funksiyasi”* tarzida ko'chirilishi ko'pincha yanglish tushunchani shakllantiradi, chunki mazkur termin matematik optimallashtirish modelini anglatadi, mukofot berish jarayonini emas. Shu bois AI terminologiyasida metaforik xususiyatlarni to'g'ri talqin qilish tarjima jarayonining maqbulligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. AI terminlarining o'zbek tilida shakllanishiga ta'sir qilayotgan yana bir omil — xalqaro standartlashtirish jarayonidir. Ko'plab atamalar texnologik sohada global birlik sifatida qabul qilinmoqda: *“token”*, *“embedding”*, *“dataset”*, *“benchmark”*, *“model architecture”* shular jumlasidan. Bu birliklar o'zbek tilida ham aynan shaklda qo'llanmoqda yoki fonetik moslashuv orqali talaffuzi o'zgarib, yozilishi o'zgarishsiz qolmoqda. Biroq, bu holat o'zbek tilining an'anaviy so'z yasash tizimiga mos kelmasligi sababli tilshunoslar orasida bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, o'zbek tilida AI terminologiyasining milliylashtirish jarayoni ham bosqichma-bosqich kechmoqda. Masalan, *“deep learning”*ning *“chuqur o'rganish”*, *“parameter tuning”*ning *“parametr sozlash”*, *“fine-tuning”*ning *“nozik moslashtirish”* tarzida tarjima qilinishi o'zbek tilida konseptual moslikni ta'minlashga qaratilgan harakatlar natijasidir. Bunday moslashuv terminlarning ma'nosini aniq ifodalash bilan birga, o'zbek ilmiy tilining

rivojlanishiga xizmat qiladi. Umuman olganda, inglizcha AI leksikasining o'zbek tiliga o'tishi ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u turli lingvistik tendensiyalar bilan belgilanmoqda: ayrim atamalar aynan shaklda o'zlashmoqda, ayrimlari moslashtirilmoqda, ba'zilari esa izohli tarjima orqali talqin qilinmoqda. Bu holat AI terminologiyasini me'yorlashtirish zaruratini, tarjimon va ilmiy jamoaning yagona yondashuvga kelishi lozimligini ko'rsatadi. Tarjima jarayoni nafaqat lingvistik muammo, balki ilmiy-falsafiy va texnik mazmunga ega bo'lgan murakkab faoliyat ekanini anglash AI leksikasining o'zbek tilidagi to'g'ri shakllanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

TADQIQOT NATIJALARI

Mazkur tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida sun'iy intellekt (AI) leksikasining tarjimasi murakkab va ko'p qatlamli lingvistik jarayon ekanini ko'rsatdi. O'rganilgan materiallar tahlili asosida AI terminologiyasining o'zbek tiliga o'zlashuvi yagona model asosida emas, balki bir nechta parallel strategiyalar orqali amalga oshayotganligi aniqlandi. Bu holat til tizimida vaqtinchalik terminologik noturg'unlikni yuzaga keltirsa-da, uzoq muddatda leksik boyish jarayonining tabiiy bosqichi sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ingliz tilidagi AI terminlarining muhim qismi o'zbek tilida asliyat shaklida yoki qisman fonetik moslashuv bilan qo'llanmoqda. Bunga *"token"*, *"prompt"*, *"dataset"*, *"model"*, *"agent"* kabi birliklar misol bo'la oladi. Ushbu tendensiya xalqaro ilmiy hamjamiyat bilan integratsiyani ta'minlasa-da, o'zbek tilining morfologik va so'z yasash me'yorlariga to'liq mos kelmasligi sababli terminologik muvofiqlik masalasini ochiq qoldirmoqda. Shu bilan birga, bu atamalar ilmiy diskursda qisqa, ixcham va aniqligi bilan ustunlik kasb etayotgani kuzatildi.

Ikkinchi muhim natija sifatida moslashtirilgan tarjimalarning shakllanib borayotgani aniqlandi. *"Reinforcement learning"*, *"deep learning"*, *"fine-tuning"*, *"parameter optimization"* kabi birliklarning *"kuchaytirib o'rganish"*, *"chuqur o'rganish"*, *"nozik sozlash"*, *"parametrlarni optimallashtirish"* tarzida qo'llanishi o'zbek ilmiy tilining ichki imkoniyatlari faollashayotganidan dalolat beradi. Biroq bu jarayonda ham bir xil terminning bir nechta variantda ishlatilishi kuzatildi, bu esa me'yorlashtirish zaruratini kuchaytiradi. Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, metaforik asosga ega AI terminlari tarjimada eng ko'p semantik muammolarni yuzaga keltirmoqda. *"Attention"*, *"memory"*, *"hallucination"*, *"agent"* kabi birliklarning so'zma-so'z tarjimasi ko'pincha texnik mazmunni to'liq aks ettirmaydi. Natijada ilmiy matnlarda izohli konstruktsiyalar ko'payib, terminologik ixchamlik pasaymoqda. Bu holat tarjimada konseptual yondashuvning ustuvor bo'lishi zarurligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari AI leksikasining

tarjimasi jarayonida xalqaro standartlashuv va milliyashtirish tendensiyalari parallel ravishda kechayotganini, ushbu jarayonning muvaffaqiyati esa tarjimonlarning texnik savodxonligi, lingvistik kompetensiyasi va ilmiy muhitdagi me'yoriy kelishuvlarga bog'liq ekanini aniqladi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida sun'iy intellekt leksikasining tarjimasi murakkab va ko'p o'lchovli lingvistik jarayon ekanini tasdiqlaydi. Olingan natijalarni mavjud ilmiy qarashlar bilan solishtirish shuni ko'rsatadiki, AI terminologiyasi tarjimasida kuzatilayotgan muammolar faqat til ichki omillari bilan cheklanmay, balki texnologik rivojlanish sur'ati, ilmiy kommunikatsiya muhiti va global standartlashuv jarayonlari bilan ham bevosita bog'liqdir. Avvalgi tadqiqotlarda ingliz tilining texnologik diskursdagi ustuvorligi qayd etilgan bo'lsa, mazkur ish ushbu ustuvorlikning o'zbek tilidagi terminologik tizimga qanday ta'sir ko'rsatayotganini aniq dalillar asosida ko'rsatib berdi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, AI terminlarining asliyat shaklida qo'llanishi ilmiy aniqlik va xalqaro muvofiqlikni ta'minlasa-da, bu holat o'zbek tilining morfologik va so'z yasash imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmasligiga olib kelmoqda. Boshqa tomondan, milliyashtirilgan tarjimalar tilning ichki rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, biroq ularning barqarorlashmaganligi va variantlarning ko'pligi ilmiy matnlarda bir xillikni buzadi. Bu holat tarjimashunoslikda ko'p bor ta'kidlangan "aniqlik va tabiiylik o'rtasidagi muvozanat" masalasining AI leksikasida yanada keskin namoyon bo'layotganini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotda metaforik asosga ega terminlar tarjimasining murakkabligi alohida muhokama qilinadi. Ilgari olib borilgan izlanishlarda texnik metaforalarning tilga moslashuvi tabiiy jarayon sifatida baholangan bo'lsa-da, AI terminologiyasida bunday metaforalar ko'pincha noto'g'ri talqin qilinmoqda. Bu esa tarjimada semantik soddalashtirishdan ko'ra konseptual aniqlikni ustuvor qo'yish zarurligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, AI terminlarining kundalik nutqqa kirib borishi ularning ilmiy ma'nosini saqlab qolish masalasini yanada dolzarb qiladi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi shuni ko'rsatadiki, AI leksikasining tarjimasi faqat lingvistik muammo emas, balki ilmiy tafakkur, texnologik savodxonlik va madaniy moslashuvni talab qiluvchi kompleks jarayondir. Ushbu jarayonni ilmiy asosda yo'naltirish, terminologik me'yorlarni ishlab chiqish va tarjima strategiyalarini tizimlashtirish o'zbek tilida sun'iy intellektga oid ilmiy diskursni barqaror rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillarida sun'iy intellektga oid leksikaning tarjimai bugungi kunda keskin sur'atlarda rivojlanayotgan ilmiy-texnik jarayonlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. AIga oid terminlarning aksariyati ingliz tilida shakllangan chuqur konseptual mazmunni o'z ichiga olgani bois, ularni o'zbek tiliga izchil tarzda ko'chirish murakkab semantik va pragmatik vazifani talab qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'zbek tarjimashunosligida hali yagona standartlashgan AI terminologiyasi shakllanmagan, bu esa bir terminning bir nechta variantda qo'llanishi, ma'no torayishi yoki tavsifiy tarjimalarning ko'payishi kabi holatlarga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, tilimizda xalqaro terminlarning bevosita o'zlashtirilishi, milliyashtirilgan ekvivalentlar yaratilishi va gibrid shakllarning paydo bo'lishi kabi barqarorlashib borayotgan tendensiyalar mavjud. Mazkur jarayon, bir tomondan, global ilmiy integratsiyaning tabiiy natijasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zbek tilining texnologik leksik tizimini boyitish uchun muhim imkoniyat sanaladi. AI terminlarini tarjima qilishda izchillik, aniqlik va semantik moslikning ta'minlanishi kelajakda ilmiy adabiyotlar, o'quv qo'llanmalar va texnik me'yoriy hujjatlarda yagona standartlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Demak, sun'iy intellekt leksikasining o'zbek tilida barqarorlashuvi vaqt talab qiladigan, ammo istiqbolda muhim lingvistik jarayon bo'lib, uning to'g'ri yo'naltirilishi o'zbek ilmiy nutqining zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'un rivojlanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
2. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge.
3. Newmark, P. (2001). *A Textbook of Translation*. Shanghai Foreign Language Education Press.
4. Cabré, M. T. (1999). *Terminology: Theory, Methods and Applications*. John Benjamins.
5. Sager, J. C. (2000). *Essays on Definition*. John Benjamins Publishing Company.
6. Crystal, D. (2019). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (3rd ed.). Cambridge University Press.
7. Bowker, L. (2003). *Specialized Translation: Theory and Practice*. Routledge.
8. Hutchins, J., & Somers, H. (1992). *An Introduction to Machine Translation*. Academic Press.
9. Olimov, Q. (2020). *Zamonaviy o'zbek terminologiyasining rivojlanish muammolari*. Toshkent: Fan.

10. Abdullayev, B. (2022). “Axborot texnologiyalari terminlarining o‘zbek tiliga moslashuvi masalalari.” O‘zbek tili va adabiyoti, 4, 45–52.
11. THE DERIVATIONAL PROBLEMS OF COMPUTER TERMINOLOGY / Arapov G.N. – European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2023. – № 12. – P. 168-72.
12. GRAMMATICAL FEATURES OF THE LEXICON OF LIGHT INDUSTRY / Arapov Gayrat. – European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2022. – № 12. – P. 173-6.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ СТРАН МАГРИБА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Азиз Ризаев

доктор философии по политическим наукам (PhD)

Независимый исследователь ТГУВ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется проблема формирования и трансформации национальной идентичности в странах арабского Магриба (Алжир, Тунис, Марокко) в условиях глобализации. Рассматривается специфика идентичности стран Магриба как сложного переплетения арабской, берберской и средиземноморской культурных традиций. Особое внимание уделяется государственной политике в сфере конструирования идентичности, включая образовательную, языковую, символическую и культурную политику. Анализируются меры, предпринимаемые странами региона для сохранения культурной самобытности и позиционирования на международной арене.

Ключевые слова: национальная идентичность, Магриб, глобализация, арабо-исламская культура, берберская идентичность, государственная политика идентичности, культурная дипломатия.

ANNOTATSIYA

Maqolada globallashuv sharoitida Jazoir, Tunis, Marokash kabi arab Mag'ribi mamlakatlari milliy identifikatsiyasining shakllanishi va transformatsiyasi muammosi tahlil qilinadi. Mag'rib mamlakatlari identifikatsiyasining arab, barbar va O'rta dengiz madaniy an'alarining murakkab uyg'unlashuvi sifatidagi o'ziga xosligi ko'rib chiqiladi. Identifikatsiyani shakllantirish sohasidagi davlat siyosatiga, jumladan, ta'lim, til, ramziy va madaniy siyosatga alohida e'tibor qaratiladi. Mintaqa mamlakatlarining madaniy o'ziga xoslikni saqlash va xalqaro maydonda o'zini namoyon qilish bo'yicha ko'rayotgan chora-tadbirlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: milliy identifikatsiya, Mag'rib, globallashuv, arab-islom madaniyati, barbar identifikatsiyasi, identifikatsiyaning davlat siyosati, madaniy diplomatiya.

ABSTRACT

The article analyzes the problem of the formation and transformation of national identity in the countries of the Arab Maghreb (Algeria, Tunisia, Morocco) under conditions of globalization. It examines the specificity of the Maghreb countries' identity as a complex interweaving of Arab, Berber, and Mediterranean

cultural traditions. Particular attention is paid to state policy in the sphere of identity construction, including educational, linguistic, symbolic, and cultural policies. The measures undertaken by the countries of the region to preserve cultural uniqueness and position themselves on the international arena are analyzed.

Keywords: *national identity, Maghreb, globalization, Arab-Islamic culture, Berber identity, state identity policy, cultural diplomacy.*

Проблема национальной идентичности в странах арабского Магриба, а именно в Алжире, Тунисе и Марокко, не сводится к описанию культурных признаков или этнолингвистической структуры общества. В историко-политическом измерении национальная идентичность выступает как результат длительной конкуренции колониальных, постколониальных, националистических, религиозных и регионалистских проектов и представляет собой динамическую конфигурацию, постоянно воспроизводимую институтами государства и общественными практиками⁹⁵. В данном контексте противопоставление традиционного и современного приобретает методологическую продуктивность при условии, что оно интерпретируется не как эволюция от архаичных форм к современным, а как взаимодействие двух режимов легитимации и символической интеграции. Традиционное обеспечивает культурную непрерывность и устойчивые основания коллективной принадлежности, тогда как современное формирует институциональные стандарты гражданства, государственного управления и политического участия⁹⁶.

Исторически национальная идентичность стран Магриба формировалась в поле пересекающихся идентификационных оснований, включающих арабо-исламский, амазигский (берберский), средиземноморский и африканский компоненты, а также под воздействием постколониального наследия. После деколонизации национальные государства стремились адаптировать институты современности к локальным культурным формам. Модернизация, бюрократизация, массовое образование и государственное право представлялись не как заимствование западной модели, а как органичное продолжение собственной исторической траектории развития. Это породило устойчивую напряжённость между универалистским проектом современного

⁹⁵ Андерсон Б. Воображаемые сообщества Размышления об истоках и распространении национализма Пер. с англ. –М. Канон-Пресс-Ц Кучково поле, 2001. –288 с.

⁹⁶ Геллнер Э. Нации и национализм Пер. с англ. –М. Прогресс, 1991. –189 с.

государства и реальными культурно-языковыми неоднородностями общества, которые не исчезли, а обрели новые формы политической артикуляции⁹⁷.

Традиционное измерение идентичности в Магрибе проявляется через религию, локально-общинные структуры и коллективную память. Ислам здесь выступает как религиозная система, источник символической интеграции, социальной солидарности и исторической преемственности. При этом политическая роль ислама вариативна: государства стремятся удерживать контроль над публичной формой религиозности, институционализируя официальный ислам и ограничивая автономную политическую мобилизацию на религиозной основе. Такой подход особенно заметен в Марокко. В этой стране монархический институт традиционно опирается на религиозную легитимацию, но при этом адаптирует её к современному управлению и международной репутации государства⁹⁸. В Алжире и Тунисе доминировали республиканские и модернистские нарративы. В этих странах религия остаётся базовым маркером принадлежности, однако её политическая институционализация и степень допустимой публичности зависят от периодов политической трансформации⁹⁹.

Традиционное опирается на локальные и региональные идентичности, включая амазигский компонент, региональные солидарности и культурные различия. В условиях национального государства эти идентичности становятся либо объектом интеграции через административные механизмы и культурную политику, либо источником напряжений, когда они воспринимаются центром как конкурирующие проекты принадлежности. Именно здесь разворачивается ключевой сюжет современных стран Магриба. Переход от модели единой нации в монолитном арабо-исламском прочтении к модели признания культурной множественности при сохранении государственно-центричной рамки¹⁰⁰. Амазигский фактор в этой логике важен не как этнографическая деталь, а как тест на способность государства конструировать инклюзивный национальный нарратив, не разрушая единство политической общности¹⁰¹.

Политика памяти выступает одной из ключевых опор традиционного. В Магрибе антиколониальная борьба и опыт независимости выполняют функцию «ядра» национального мифа, определяя иерархию героев, допустимые интерпретации прошлого и рамки легитимности. В Алжире эта функция

⁹⁷ McDougall J. History and the Culture of Nationalism in Algeria. Cambridge Cambridge University Press, 2006. –320 p.

⁹⁸ Miller S.G. A History of Modern Morocco. –Cambridge Cambridge University Press, 2013. –360 p.

⁹⁹ Willis M. Politics and Power in the Maghreb Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring. – London Hurst, 2012. –392 p.

¹⁰⁰ Stora B. Algeria, 1830–2000 A Short History. –Ithaca London Cornell University Press, 2001. –283 p.

¹⁰¹ Maddy-Weitzman B. The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States. –Austin University of Texas Press, 2011. –304 p.

особенно выражена. Память о войне за независимость стала фундаментом революционной легитимности, определившей и символический капитал государства, и структуру политического поля на десятилетия¹⁰². В Тунисе и Марокко конфигурации памяти и легитимности имеют свои особенности, однако общая закономерность сохраняется. В этих странах историческое прошлое превращается в ресурс современного политического управления, а не в нейтральную область гуманитарного знания¹⁰³.

Идентичность в арабских странах Магриба определяется прежде всего институциональным конструированием нации. Массовое образование, бюрократия, право, армия, государственные медиа и национальные символы формируют канон гражданина и границы принадлежности. Сравнительный анализ Марокко, Алжира и Туниса демонстрирует, что при различии политических форм государственности механизмы формирования национальной идентичности во многом сходны. Монархическая модель Марокко и республиканские формы государственности Алжира и Туниса обнаруживают общую закономерность: государство стремится сохранить монополию на нормативное определение нации, управляя культурным и политическим плюрализмом посредством институциональных фильтров и символических иерархий¹⁰⁴.

Ключевым инструментом конструирования выступает языковая политика, поскольку язык одновременно является символом культурной принадлежности, механизмом социальной стратификации, каналом доступа к образованию, рынку труда и международным коммуникациям. В странах Магриба устойчиво функционирует трёхкомпонентная языковая система. Литературный арабский язык закрепляется как язык государственности и арабо-исламской культурной традиции. Французский сохраняет значимость как язык социального капитала, науки, экономики и внешних связей. Амазигский язык превращается в символ исторической субъектности и становится предметом требований институционального признания¹⁰⁵. Поэтому языковая политика фактически является политикой распределения статуса и возможностей. Языковая политика определяет, какие группы получают преимущества в образовательной и профессиональной конкуренции, и одновременно устанавливает нормативную

¹⁰² McDougall J. History and the Culture of Nationalism in Algeria. Cambridge Cambridge University Press, 2006. – 320 p.

¹⁰³ Willis M. Politics and Power in the Maghreb Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring. – London Hurst, 2012. – 392 p.

¹⁰⁴ Willis M. Politics and Power in the Maghreb Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring. – London Hurst, 2012. – 392 p.

¹⁰⁵ Maddy-Weitzman B. The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States. – Austin University of Texas Press, 2011. – 304 p.

версию национальной идентичности¹⁰⁶. В этой перспективе концепция языка как инструмента социального доминирования позволяет показать, что борьба вокруг языков представляет собой борьбу за легитимное определение культуры и за контроль над социальными траекториями граждан¹⁰⁷.

В XXI веке амазигский фактор частично институционализируется на уровне конституционного признания. Конституционные реформы в Марокко (2011 г.) и Алжире (2016 г.) закрепили амазигский язык в качестве официального наряду с арабским, что стало важным шагом к включению амазигской идентичности в государственный канон и институционализации её статуса в системе публичной политики и культурной репрезентации¹⁰⁸. Эти изменения важны как индикатор. Государства признают, что «монолитная» модель идентичности оказывается недостаточной в условиях политической мобилизации культурных различий и международной чувствительности к правам меньшинств.

Глобализация усиливает данную динамику, однако не выступает фактором прямого разрушения традиции. Её воздействие проявляется в трансформации правил публичного обращения к традиционным ценностям и практикам, переводя процесс формирования идентичности в режим постоянной конкуренции альтернативных нарративов. Экономическая глобализация углубляет социальную дифференциацию и усиливают роль культурного капитала (включая языковой), а цифровая среда снижает монополию государства на производство смысла. В результате традиционные символы и практики не исчезают, а модернизируются – превращаются в элементы публичного дискурса, медиаконтента и политической мобилизации, особенно среди молодёжи. Одновременно возрастает большой интерес к религии, локальной культуре и «корням» как к символическим опорам в условиях ускоренных изменений и неопределённости¹⁰⁹.

Миграция и диаспора являются существенным механизмом глобализационной трансформации идентичности. Диаспоры стран Магриба в Европе, особенно во Франции, формируют внешнее измерение национальной принадлежности. В условиях транснационального существования идентичность

¹⁰⁶ Буденис О.Г. Социокультурная функция билингвизма в странах Магрибского союза на примере Алжира и Марокко // Человек Образ и сущность Гуманитарные аспекты. –2024. –№ 2(58). –С. 140–156. –DOI 10.31249/chel/2024.02.08.

¹⁰⁷ Bourdieu P. Language and Symbolic Power. – Cambridge Polity Press, 1991. –302 p.

¹⁰⁸ Morocco's Constitution of 2011. –Электронный ресурс. – Ст. 5. – URL https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011; Constitution of Algeria 2016. –Электронный ресурс. – Ст. – 4. –URL https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2016.

¹⁰⁹ Willis M. Politics and Power in the Maghreb Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring. – London Hurst, 2012. –392 p.

переживается через столкновение с альтернативными моделями гражданственности, секулярности и культурного признания. Данное обстоятельство формирует механизм обратной связи между внутренней и внешней политикой идентичности. Государства Магриба вынуждены всё в большей степени учитывать внешние репрезентации нации, а также политическую и культурную активность диаспорных сообществ, включая дискуссии о языковой политике, религиозных практиках, исторической памяти, гражданских правах и национальной символике¹¹⁰. Диаспора становится каналом циркуляции культурных индустрий (музыка, кино, литература), которые формируют новые гибридные формы магрибской идентичности, выходящие за рамки классического государственного канона.

Внутри арабских стран Магриба глобализация особенно заметна в языковой и медиасреде. Исследования современной языковой ситуации в Марокко, Алжире и Тунисе демонстрируют устойчивость многоязычия и функциональной дифференциации языков. Арабский в его литературной и диалектной формах, французский и амазигский распределяются по различным социальным нишам и выступают маркерами статуса, модернизации и культурной аутентичности¹¹¹. Это означает, что современное и традиционное не замещают друг друга, а сосуществуют в форме практик, где один и тот же субъект может использовать разные языки и культурные коды в зависимости от контекста, укрепляя тем самым гибридный характер идентичности.

Сравнительно-исторически различия между странами Магриба проявляются в том, как государство организует баланс традиционного и современного. В Марокко монархический институт обеспечивает особую форму «гибридной легитимации», объединяющей традиционные символы и современные управленческие практики. В этой связи в данной стране чаще наблюдается управляемое включение культурного плюрализма при сохранении сильного центра¹¹². В Алжире ключевым ресурсом остаётся память о войне независимости и революционная легитимность, что задаёт более жёсткие рамки символической политики и делает языковой и культурный вопрос особенно чувствительным¹¹³. В Тунисе усиливается гражданская и правовая рамка идентичности, однако сохраняется напряжение между секулярным наследием

¹¹⁰ Maddy-Weitzman B. The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States. –Austin University of Texas Press, 2011. –304 p.

¹¹¹ Буденис О.Г. Социокультурная функция билингвизма в странах Магрибского союза на примере Алжира и Марокко // Человек Образ и сущность Гуманитарные аспекты. –2024. –№ 2(58). –С. 140–156. –DOI 10.31249/chel/2024.02.08.

¹¹² Miller S.G. A History of Modern Morocco. –Cambridge Cambridge University Press, 2013. –360 p.

¹¹³ McDougall J. History and the Culture of Nationalism in Algeria. Cambridge Cambridge University Press, 2006. – 320 p.

модернизации и общественными ожиданиями религиозной и культурной аутентичности¹¹⁴.

Развитие национальной идентичности в странах Магриба в условиях глобализации описывается как переход к гибридной идентичности, где традиционное и современное функционируют не как полюса, а как взаимопроникающие элементы одного исторического процесса. Традиционное обеспечивает символическую непрерывность и формирует основания коллективной принадлежности. Современное создаёт институциональные стандарты гражданства и государственного управления. В свою очередь, глобализация расширяет круг акторов, способных конкурировать за право определять содержание национальной идентичности, что повышает значимость языковой политики, политики памяти и механизмов культурного признания в государственном развитии стран Магриба¹¹⁵.

На основе вышеизложенного можно сделать заключение, что развитие национальной идентичности государств Магриба в условиях глобализации характеризуется проявлением традиционного и современного не как взаимоисключающих противоположных полюсов, а как взаимопроникающих элементов единого исторического процесса. На примере Марокко, Алжира и Туниса видно, что, несмотря на различие форм политического устройства, государства опираются на схожие стратегии формирования национальной идентичности посредством языковой политики, политики памяти и механизмов религиозной легитимации. Институционализация амазигского фактора на конституционном уровне свидетельствует о переходе от монолитной арабо-мусульманской модели к модели культурного многообразия. Глобализация не разрушает традицию, а превращает процесс формирования идентичности в пространство постоянной конкуренции альтернативных нарративов. Опыт государств Магриба представляет научную значимость как важный пример поиска баланса между управлением культурным многообразием и сохранением национального единства в постколониальных условиях.

¹¹⁴ Willis M. Politics and Power in the Maghreb Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring. – London Hurst, 2012. –392 p.

¹¹⁵ Maddy-Weitzman B. The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States. –Austin University of Texas Press, 2011. –304 p.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества Размышления об истоках и распространении национализма Пер. с англ. –М. Канон-Пресс-Ц Кучково поле, 2001. –288 с.
2. Буденис О.Г. Социокультурная функция билингвизма в странах Магрибского союза на примере Алжира и Марокко // Человек Образ и сущность Гуманитарные аспекты. –2024. –№ 2(58). –С. 140–156. –DOI 10.31249/chel/2024.02.08.
3. Геллнер Э. Нации и национализм Пер. с англ. –М. Прогресс, 1991. –189 с.
4. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. – Cambridge Polity Press, 1991. – 302 p.
5. Constitution of Algeria 2016. –Электронный ресурс. – Ст. – 4. –URL https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2016.
6. Maddy-Weitzman B. The Berber Identity Movement and the Challenge to North African States. –Austin University of Texas Press, 2011. –304 p.
7. McDougall J. History and the Culture of Nationalism in Algeria. Cambridge Cambridge University Press, 2006. –320 p.
8. Miller S.G. A History of Modern Morocco. –Cambridge Cambridge University Press, 2013. –360 p.
9. Morocco's Constitution of 2011. –Электронный ресурс. – Ст. 5. – URL https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.
10. Stora B. Algeria, 1830–2000 A Short History. –Ithaca London Cornell University Press, 2001. –283 p.
11. Willis M. Politics and Power in the Maghreb Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring. –London Hurst, 2012. –392 p.

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA SHARTNOMAVIY MEXANIZMLAR ORQALI KORPORATIV QIYINCHILIKLARNI HAL QILISH

Abduxalilov Shahboz

TDYU “Fuqarolik huquqi” kafedrası o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Korporativ dedlok aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, aksiyadorlar teng ovoz berish huquqiga ega bo’lgan yopiq aksiyadorlik jamiyatlarida. Ushbu maqolada dedlok holatlarining oldini olish va ularni bartaraf etishda shartnomaviy chiqish mexanizmlarining o’rni tahlil qilinadi. Korporativ huquq bo’yicha ilmiy tadqiqotlar hamda turli yurisdiksiyalardagi amaliy tajribaga tayangan holda, mazkur ish aksiyadorlar kelishuvlari, buy-sell qoidalari va boshqa shartnomaviy mexanizmlar qaror qabul qilish falaji yuzaga kelgan holatlarda qanday qilib tartibli chiqishni ta’minlashi va korxona qiymatini saqlab qolishga xizmat qilishini o’rganadi.

Kalit so’zlar: *Korporativ dedlok, aksiyadorlik jamiyati, shartnomaviy chiqish mexanizmlari, aksiyadorlar kelishuvi, buy-sell (shotgun) bandi, put va call opsionlari, aksiyadorlar nizolari, qaror qabul qilish falaji, korporativ boshqaruv, yopiq aksiyadorlik jamiyati, ozchilik aksiyadorlarini himoya qilish, korporativ nizolarni hal etish, korporativ huquq, aksiyadorlar huquqlari, korxona qiymatini saqlash.*

CORPORATE DEADLOCK RESOLUTION THROUGH CONTRACTUAL EXIT MECHANISMS IN JOINT-STOCK COMPANIES

ABSTRACT

Corporate deadlock represents one of the most significant challenges in joint-stock company governance, particularly in closely held corporations where shareholders possess equal voting power. This article examines the role of contractual exit mechanisms as preventive and remedial solutions to deadlock situations. Drawing on corporate law scholarship and practical experience from various jurisdictions, this paper analyzes how shareholders’ agreements, buy-sell provisions, and other contractual arrangements can facilitate orderly exits and preserve enterprise value when decision-making paralysis occurs.

Keywords: *Corporate deadlock, joint-stock company, contractual exit mechanisms, shareholders' agreements, buy-sell (shotgun) clauses, put and call options, shareholder disputes, decision-making paralysis, corporate governance, closely held corporations, minority shareholder protection, corporate dispute resolution, corporate law, shareholder rights, enterprise value preservation.*

KIRISH

Korporativ qiyinchiliklar aksiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda, ayniqsa aksiyadorlar teng ovoz berish huquqiga ega bo'lgan yopiq korporatsiyalarda eng muhim muammolardan biridir. Ushbu maqolada shartnomaviy chiqish mexanizmlarining qiyin vaziyatlarga qarshi profilaktika va tuzatish yechimlari sifatidagi roli ko'rib chiqiladi. Korporativ huquqshunoslik bo'yicha ilmiy tadqiqotlar va turli yurisdiksiyalarning amaliy tajribasiga tayanib, ushbu maqolada aktsiyadorlarning kelishuvlari, sotib olish-sotish qoidalari va boshqa shartnomaviy kelishuvlar qaror qabul qilishda falaj yuzaga kelganda tartibli chiqishlarni qanday osonlashtirishi va korxona qiymatini saqlab qolishi tahlil qilinadi.

Korporativ boshi berk ko'chaga kirish hodisasi aksiyadorlik jamiyatidagi aksiyadorlar yoki direktorlar qaror qabul qilishda boshi berk ko'chaga tushib qolganda, natijada boshqaruv falajiga uchraganida, kompaniyaning operatsion uzluksizligi va moliyaviy barqarorligiga tahdid solganda yuzaga keladi. Huquqshunos olim Robert Tompson ta'kidlaganidek, boshi berk ko'chaga kirish holatlari odatda teng taqsimlangan mulkka ega kompaniyalarda yuzaga keladi, bu yerda "ikkala fraktsiya ham korporativ harakatlarni nazorat qilish uchun yetarli ovoz to'play olmaydi, ammo har biri boshqa tomonning takliflarini bloklay oladi". Bu boshi berk ko'chaga kirishi mumkin, chunki biznes imkoniyatlari qo'ldan boy beriladi, raqobatbardosh ustunliklar pasayadi va manfaatdor tomonlarning ishonchi pasayadi.

Aksariyat yurisdiksiyalarda tugatish yoki sud tomonidan tayinlangan boshqaruvchilar orqali sud aralashuvi mavjud bo'lsa-da, bunday choralar ko'pincha o'lim jazosining korporativ ekvivalenti sifatida qaraladi va barcha manfaatdor tomonlar uchun qiymatni yo'q qiladi. Natijada, zamonaviy korporativ amaliyot aktsiyadorlarga korxonani boshi berk ko'chaga kirib, qaytarib bo'lmaydigan zararga aylanishidan oldin tark etishga imkon beradigan shartnomaviy mexanizmlarga tobora ko'proq urg'u berilmoqda. Ushbu chiqish qoidalari, to'g'ri ishlab chiqilgan va amalga oshirilganda, korporativ boshqaruvda ham profilaktika, ham tuzatish funktsiyalarini bajaradi.

Ushbu maqolada boshi berk vaziyatlarni hal qilishda shartnomaviy chiqish mexanizmlarining nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi o'rganiladi. Unda chiqish qoidalarining turli shakllari, ularni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar va turli korporativ sharoitlarda ularning samaradorligi o'rganiladi.

Korporativ qiyinchilik kompaniyaning qaror qabul qilish apparati aksiyadorlar yoki direktorlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar tufayli falaj bo'lganda namoyon bo'ladi. Frank Easterbrook va Daniel Fischel korporativ huquq bo'yicha o'zlarining muhim ishlarida boshqaruv tuzilmasi "firma faoliyati uchun zarur bo'lgan qarorlarni qabul qilishda muntazam ravishda muvaffaqiyatsizlikka uchraganida" qiyinchilikni yuzaga keltiradi deb ta'riflashadi. Bu falaj aksiyadorlar darajasida, ya'ni ovoz berish talablari qondirilmaydigan joyda yoki direktorlar korporativ harakatlar uchun zarur bo'lgan ko'pchilik ovozlarga erisha olmaydigan kengash darajasida yuz berishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshi berk ko'chaga kirishning jiddiyligi sezilarli darajada farq qiladi. Ba'zi hollarda kelishmovchiliklar faqat muayyan bitimlar yoki strategik qarorlarga taalluqli bo'lishi mumkin, bu esa odatiy operatsiyalarga ta'sir qilmaydi. Biroq, o'tkir holatlarda kompaniya butunlay ishlamay qoladi, moliyaviy hisobotlarni tasdiqlash, dividendlarni e'lon qilish, asosiy xodimlarni yollash yoki asosiy biznes imkoniyatlarini ishga solishga qodir emas. Korporativ boshqaruv bo'yicha mutaxassis Jeffri Gordonning ta'kidlashicha, bunday vaziyatlar nafaqat aksiyadorlarga, balki korxonaning davomiy hayotiyiligiga bog'liq bo'lgan xodimlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga ham ta'sir qiladigan qiymatning yo'q qilinishini keltirib chiqaradi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida boshi berk ko'chaga kirish xavfiga bir nechta strukturaviy va o'zaro bog'liq omillar hissa qo'shadi. Ikki aksiyador yoki ikkita aksiyadorlar guruhi o'rtasidagi teng mulkchilik eng aniq strukturaviy zaiflikni ifodalaydi. Mulkchilik tengligini aks ettiruvchi ko'pchilik ovoz berish talablari yoki boshqaruv kengashi tarkibi bilan birlashtirilganda, hatto kichik kelishmovchiliklar ham to'liq falajga aylanishi mumkin.

Huquqshunos olimlar Duglas Moll va Robert Ragazzo tomonidan olib borilgan tadqiqotlar yaqin atrofdagi korporatsiyalarni, ayniqsa, boshi berk ko'chaga kirishga moyil deb belgilaydi va bu sub'ektlar ko'pincha jamlangan mulkchilikni aksiyadorlar o'rtasidagi muhim shaxsiy munosabatlar bilan birlashtirishini ta'kidlaydi. Biznes kelishmovchiliklari shaxsiy nizolar bilan kesishganda, oqilona murosaga kelish qiyinlashadi. Bundan tashqari, oilaviy bizneslarda avlodlar almashinuvi ko'pincha aka-uka yoki amakivachchalar teng ulushlarni meros qilib

olganda, lekin kompaniyaning kelajagi uchun turlicha qarashlarga ega bo'lganda, boshi berk ko'chaga kirishga olib keladi.

Strategik tafovut ham ko'pincha boshi berk ko'chaga kirib borishiga olib keladi. Bir aksiyador agressiv kengayishni afzal ko'rishi mumkin, boshqasi esa konservativ o'sishni afzal ko'rishi mumkin; dividend siyosati bo'yicha kelishmovchiliklar paydo bo'lishi mumkin, ba'zi aksiyadorlar daromadga muhtoj, boshqalari esa qayta investitsiyalarni afzal ko'rishadi. Bozorlar rivojlanishi va biznes muhiti o'zgarishi bilan yondashuvdagi bu tub farqlar ilgari ishlab turgan sherikliklarni tarmoqqa ulangan korxonalarga aylantirishi mumkin.

Shartnomaviy chiqish mexanizmlari oldindan rejalashtirish aksiyadorlarning ketishi uchun oldindan belgilangan yo'llarni taqdim etish orqali boshi berk oqibatlarni yumshatishi mumkin degan tamoyil asosida ishlaydi. Korporativ huquq professori Larri Ribshteyn ta'kidlaganidek, yaxshi ishlab chiqilgan aksiyadorlar shartnomalari korporativ qonunchilikda ko'zda tutilganidan tashqari boshqaruv qoidalari va nizolarni hal qilish tartiblarini belgilaydigan "xususiy konstitutsiyalar" bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu mexanizmlar barcha korporativ munosabatlar abadiy barqaror bo'lavermasligini tan oladi. Aksiyadorlarni yomonlashib borayotgan hamkorlikka qamalib qolishga yoki vayronkor sud jarayonlariga murojaat qilishga majburlash o'rniga, chiqish qoidalari tuzilgan alternativallarni taklif qiladi. Nazariy asos shartnoma erkinligi tamoyillariga va murakkab tomonlar barcha uchun yagona qonuniy sxemalardan ustun bo'lgan boshqaruv tartiblarini ishlab chiqishi mumkinligini tan olishga asoslangan.

Chiqish mexanizmlarining oldini olish funksiyasini bo'rttirib bo'lmaydi. Ularning mavjudligi ko'pincha oqilona xatti-harakatlar va murosaga undaydi. Aksiyadorlar murosasizlik oldindan belgilangan narxlarda sotib olish qoidalarini qo'zg'atishi mumkinligini tushunganlarida, ular kuydirilgan yer strategiyalarini qo'llash o'rniga vijdonan muzokara olib borishga rag'batlantiradilar.

Ushbu band, ehtimol, yopiq korporatsiyalarda eng keng tarqalgan chiqish mexanizmini ifodalaydi. Ushbu kelishuvga ko'ra, har qanday aksiyador boshqa aktsiyalarni belgilangan narxda sotib olishni taklif qilish orqali qoidani ishga tushirishi mumkin; oluvchi taklifni qabul qilishi yoki taklif qiluvchi aksiyadorning aktsiyalarini belgilangan narxda sotib olishi kerak. Ushbu mexanizm adolatli narxlarni belgilash uchun kuchli rag'batlarni yaratadi, chunki taklif qiluvchi tomon o'z aktsiyalarini taklif qilingan narxda sotib olish xavfini tug'diradi.

Huquqiy sharhlovchi Brayan Cheffins "o'zini o'zi ta'minlaydigan adolat"ni targ'ib qiluvchi shartlarni taklif qilishini ta'kidlaydi, chunki taklif beruvchi har ikki

pozitsiyadan ham maqbul shartlarni taklif qilishi kerak. Biroq, olimlar jiddiy cheklovlarni ham ta'kidlashadi. Ushbu qoidalar teng bo'lmagan moliyaviy resurslarga ega aktsiyadorlarga noqulaylik tug'dirishi mumkin, chunki badavlat tomonlar kambag'al aktsiyadorlar mos kela olmasligini bilgan holda takliflar berishlari mumkin. Bundan tashqari, tomonlar chiqish o'rniga mulkni saqlab qolishga intilganda, "o'zini o'zi ta'minlash" shartlari yomon ishlaydi, chunki ular hamkorlikni davom ettirish o'rniga ikkilik tanlovlarni majburlaydi.

Birinchi rad etish huquqi qoidalari mavjud aktsiyadorlarga aktsiyalarni uchinchi shaxslarga sotishdan oldin sotib olishda ustuvorlik beradi. Asosan mulkchilik konsentratsiyasini saqlab qolish uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, bu huquqlar, shuningdek, aktsiyadorlarga fundamental kelishmovchiliklar yuzaga kelganda birgalikda egalariga sotish imkonini berish orqali chiqishlarni osonlashtiradi. Birgalikda sotish huquqlari (yoki birgalikda sotish huquqlari) ozchilik aktsiyadorlarga ko'pchilik aktsiyadorlar tomonidan boshlangan savdolarida ishtirok etish imkonini beradi, bu teng munosabatni ta'minlaydi va nazorat bloklari o'tkazilganda chiqish imkoniyatlarini yaratadi.

Put opsionlari aktsiyadorlarga kompaniyadan yoki boshqa aktsiyadorlardan ma'lum bir holatlarda, jumladan, boshi berk ko'chada o'z aktsiyalarini sotib olishni talab qilish huquqini beradi. Qo'lga olish opsionlari boshqa aktsiyadorlardan aktsiyalarni sotib olishning teskari huquqini beradi. Ushbu mexanizmlar tomonlarga direktorlar kengashining ovoz berishda davom etayotgan boshi berk ko'chada qolishi yoki belgilangan davrlar uchun byudjetlar yoki strategik rejalarni tasdiqlamaslik kabi qo'zg'atuvchi hodisalarni belgilashga imkon berish orqali moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

Korporativ boshqaruv bo'yicha mutaxassis Sandra Millerning ta'kidlashicha, puxta tuzilgan put va call opsionlari biznesning uzluksizligini saqlab qolish bilan birga kuch nomutanosibligini bartaraf etishi mumkin. Masalan, put opsionlari ozchilik aktsiyadorlarini zulmdan himoya qiladi, call opsionlari esa ko'pchilik aktsiyadorlarga ozchilik manfaatdor tomonlarini yo'q qilish imkonini beradi. Majburiy arbitraj va ekspert qarori

Arbitraj bandlari va ekspertlarni aniqlash qoidalari o'z-o'zidan chiqish mexanizmlari bo'lmasa-da, nizolarni samarali hal qilishni ta'minlash orqali chiqish strategiyalarini to'ldiradi. Ushbu mexanizmlar boshi berk ko'chaga kirishga sabab bo'lgan omillarni bartaraf etishi, sotib olish uchun adolatli bozor qiymatini aniqlashi yoki chiqish huquqlari uchun pretsedent shartlar yuzaga kelgan-kelmaganligini hal qilishi mumkin. Afzalliklarga tezlik, maxfiylik va an'anaviy sud jarayonlarida mavjud bo'lmagan ixtisoslashgan tajribaga kirish kiradi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatlaridagi aksiyalarning adolatli qiymatini aniqlash jiddiy qiyinchiliklarni tug'diradi. Kuzatiladigan bozor narxlariga ega bo'lgan ochiq savdo qimmatli qog'ozlaridan farqli o'laroq, xususiy kompaniyalardagi aksiyalar bir nechta omillarni hisobga oladigan baholash metodologiyalarini talab qiladi: aktivlar qiymati, daromad olish qobiliyati, taqqoslanadigan bitimlar va kompaniyaga xos holatlar. Baholash metodologiyasi, chegirma stavkalari va ozchilik yoki bozorga chidamlilik chegirmalarini qo'llash bo'yicha kelishmovchiliklar ko'pincha qo'shimcha nizolarni keltirib chiqaradi.

Buxgalteriya hisobi bo'yicha olimlar tomonidan xususiy kompaniyalar operatsiyalarini o'rganib chiqqan tadqiqotlar metodologik tanlovlarga qarab baholash natijalarida sezilarli farqlarni ko'rsatmoqda. Shuning uchun chiqish qoidalari baholash yondashuvlarini aniq ko'rsatishi kerak, jumladan, mustaqil baholovchilar jalb qilinadimi yoki yo'qmi, ular qanday standartlarga rioya qilishlari kerak.

Hatto puxta ishlab chiqilgan chiqish qoidalari ham vijdonlilik va adolatli muomala qilishning yashirin majburiyatlari borasida talqiniy qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Turli yurisdiksiyalardagi sudlar aksiyadorlar chiqish mexanizmlarini imkoniyatli ravishda ishga tushirishlari mumkinmi yoki shartnomaviy huquqlardan foydalanish uchun qonuniy biznes sabablarini ko'rsatishlari kerakmi, deb o'rganib chiqdilar. Korporativ sud jarayonlari bo'yicha mutaxassis Robert Xillman ta'kidlaganidek, shartnomaviy erkinlik va adolatli cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat aksiyadorlar nizolarini hal qilishda bahsli maydon bo'lib qolmoqda.

Ba'zi sud qarorlari yomon niyat bilan yoki zo'ravonlik maqsadlarida qo'llanilganda, chiqish qoidalarini amalga oshirishdan bosh tortgan. Masalan, sudlar aksiyadorlar qulay sotib olish shartlarini yaratish uchun maxsus ravishda boshi berk vaziyatlarni yaratganmi yoki yo'qligini tekshirishi mumkin. Aksincha, chiqish huquqlarini haddan tashqari cheklovchi talqin qilish ularning foydaliligiga putur etkazishi va tomonlarni ushbu qoidalar oldini olishga harakat qilgan sud orqali tugatish jarayoniga majbur qilishi mumkin.

Munosabatlar uyg'un bo'lgan paytda muzokara qilingan chiqish qoidalari yillar o'tib, mutlaqo boshqa sharoitlarda qo'llanilganda adolatsiz natijalarga olib kelishi mumkin. Kompaniya qiymatlari keskin oshishi mumkin, bu esa sotuvchi aksiyadorlarga formulali narxlash bo'yicha yetarli darajada kompensatsiya bermasligiga olib keladi. Aksincha, biznesning yomonlashishi xaridorlarni aksiyalarni oshirilgan narxlarda sotib olishga majbur qilishi mumkin. Moliyaviy inqirozlar yoki shaxsiy holatlar aksiyadorlarni zarur xaridlarni moliyalashtira olmasligiga olib kelishi mumkin.

Munosabat shartnomalari bo'yicha huquqiy tadqiqotlar uzoq muddatli shartnomalar barcha kutilmagan holatlarni oldindan ko'ra olmasligini ta'kidlaydi. Ba'zi yurisdiksiyalar kutilmagan hodisalar tomonlarning pozitsiyalarini tubdan o'zgartirganda shartnoma bajarilishini oqlashi mumkin bo'lgan o'zgargan holatlar yoki tijorat amaliy emasligi doktrinalarini tan oladi. Biroq, bunday doktrinalarni qo'llash noaniqlikni keltirib chiqaradi, bu esa oldindan aytib bo'lmaydigan chiqish qoidalarini buzadi.

Turli xil huquqiy tizimlar shartnomaviy chiqish mexanizmlariga turli darajadagi yengillashtirish va cheklovlar bilan yondashadi. Umumiy huquq yurisdiksiyalari odatda tomonlarga chiqish qoidalarini tuzishda keng erkinlik beradi, bu esa vijdotsiz shartlar yoki davlat siyosatini buzadigan cheklovlarga bog'liq. Fuqarolik huquqi tizimlari, ayniqsa, aktsiyalarni o'tkazish cheklovlari va majburiy sotib olish narxlariga nisbatan ko'proq cheklovlarni qo'yishi mumkin.

Korporativ huquq bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xususiy kapital va venchur kapital sektorlari yaxshi rivojlangan yurisdiksiyalar investitsiyalar va tadbirkorlikni rivojlantirishda ularning ahamiyatini tan olib, murakkab chiqish mexanizmlarini qo'llashga moyildirlar. Aksincha, shartnomaviy erkinlikdan ko'ra manfaatdor tomonlarning himoyasini ta'kidlaydigan tizimlar, ayniqsa, xodimlar yoki kreditorlar aktsiyadorlarning ketishidan salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hollarda, chiqish qoidalarini diqqat bilan o'rganishi mumkin.

Ilmiy tahlil va amaliy tajribaga asoslanib, aktsiyadorlar shartnomalarida samarali chiqish qoidalarini ishlab chiqish uchun bir nechta eng yaxshi amaliyotlar paydo bo'ldi:

Aniqlik va aniqlik Qoidalarda qo'zg'atuvchi hodisalar, protsedura talablari va oqibatlar aniq belgilanishi kerak. Noaniq til sud jarayonlarini keltirib chiqaradi va oldindan rejalashtirish maqsadini barbod qiladi.

Bir nechta mexanizmlar Bitta chiqish yo'llariga tayanish o'rniga, kelishuvlar turli stsenariylarga mos keladigan turli mexanizmlarni o'z ichiga olishi kerak. Keng qamrovli yondashuv fundamental to'siqlar uchun tezkor bandlarni muayyan holatlar uchun put opsionlari va baholash nizolari uchun arbitraj bilan birlashtirishi mumkin.

Muntazam ko'rib chiqish va yangilanishlar Biznes sharoitlari, munosabatlar va kompaniya qadriyatlarini o'zgaradi. Aktsiyadorlar shartnomalarida davriy ko'rib chiqish va o'zgartirishlar kiritish qoidalarini bo'lishi kerak, bu esa chiqish mexanizmlarining dolzarb va adolatli bo'lib qolishini ta'minlaydi.

Professional baholash Malakali mutaxassislar tomonidan mustaqil baholash baholash bo'yicha nizolarni kamaytiradi va ijro etish istiqbollarni yaxshilaydi.

Shartnomalarda baholovchining malakasi, metodologiyasi va qarorlarning majburiy yoki maslahat xarakteri ko'rsatilishi kerak.

Tegishli moliyalashtirish tartiblari Agar sotib oluvchi tomonlar zarur xaridlarni moliyalashtira olmasalar, chiqish mexanizmlari samarasiz bo'lib chiqadi. Shartnomalarda moliyalashtirish, jumladan, sug'urta tomonidan moliyalashtiriladigan sotib olishlar, bo'lib-bo'lib sotib olish shartlari yoki kompaniyani qaytarib olish qoidalari ko'rib chiqilishi kerak.

XULOSA

Aksiyadorlik jamiyatlaridagi korporativ boshi berk ko'chaga kirish qiymatning yo'q qilinishi va biznesning barbod bo'lishiga tahdid soladi, bu esa barqaror boshqaruv uchun profilaktika va tuzatish mexanizmlarini zarur qiladi. Shartnomadan chiqish qoidalari, to'g'ri ishlab chiqilgan va amalga oshirilganda, sud orqali bekor qilish yoki disfunktsional munosabatlarda majburiy birga yashashga ustun alternativallarni taklif qiladi. Ushbu mexanizmlar shartnoma erkinligini hurmat qilish bilan birga, aktsiyadorlar murosasiz kelishmovchiliklar yuzaga kelganda chiqib ketishlari mumkin bo'lgan tuzilgan yo'llarni taqdim etadi.

Biroq, chiqish qoidalari muammoni hal qiluvchi vosita emas. Ularning samaradorligi, ayniqsa baholash, moliyalashtirish va ijro etish bilan bog'liq muammolarni oldindan ko'ra oladigan puxta loyihalashga bog'liq. Murakkab tomonlar qat'iy qoidalar o'zgargan sharoitlarda adolatsiz bo'lib chiqishi mumkinligini, ortiqcha ehtiyotkorlik esa oldindan aytib bo'ladiganlikni buzishini tushunib, aniqlik bilan moslashuvchanlikni muvozanatlashlari kerak.

Korporativ tuzilmalar tobora murakkablashib, aksiyadorlar bilan munosabatlar xilma-xil bo'lib borayotganligi sababli, puxta o'ylangan chiqish mexanizmini loyihalashning ahamiyati ortib boradi. Huquqshunoslar, korporativ maslahatchilar va aksiyadorlarning o'zlari ushbu qoidalarga oddiy rasmiyatchilik sifatida emas, balki ehtiyotkorlik va muntazam texnik xizmat ko'rsatishni talab qiladigan muhim boshqaruv infratuzilmasi sifatida yondashishlari kerak. To'g'ri ishlab chiqilgan va amalga oshirilganda, shartnomaviy chiqish mexanizmlari korporativ boshi berk ko'chaga kirishni mavjud tahdiddan oldindan belgilangan, qiymatni saqlovchi yechimlar bilan boshqariladigan boshqaruv muammosiga aylantiradi.

Ilmiy konsensus shuni ko'rsatadiki, hech bir mexanizm barcha boshi berk ko'chaga kirish stsenariylarini mukammal hal qilmasa-da, shartnomaviy yondashuvlar muvaffaqiyatsiz hamkorlikni majburiy davom ettirish yoki qiymatni buzuvchi sud jarayonlariga qaraganda ancha yaxshi natijalarni beradi. Taniqli korporativ huquq olimi xulosa qilganidek, keng qamrovli aktsiyadorlar shartnomalari orqali oldindan rejalashtirish nafaqat to'g'ri amaliyot, balki yaqin

korporativ mulkchilikning murakkab dunyosiga kirayotgan har bir kishi uchun muhim ehtiyotkorlikni ham anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Cheffins, B. R. (2015). "The Corporate Governance Movement, Banks, and the Financial Crisis." *Theoretical Inquiries in Law*, 16(1), 1-43.
2. Easterbrook, F. H., & Fischel, D. R. (1991). *The Economic Structure of Corporate Law*. Cambridge: Harvard University Press.
3. Gordon, J. N. (2007). "The Rise of Independent Directors in the United States, 1950-2005: Of Shareholder Value and Stock Market Prices." *Stanford Law Review*, 59(6), 1465-1568.
4. Hillman, R. A. (2000). "Court Adjustment of Long-Term Contracts: An Analysis Under Modern Contract Law." *Duke Law Journal*, 50(1), 1-32.
5. Moll, D. K. (2012). "Shareholder Oppression and Reasonable Expectations: Of Change, Gifts, and Inheritances in Close Corporation Disputes." *Minnesota Law Review*, 86(4), 717-806.
6. Moll, D. K., & Ragazzo, R. A. (2018). *Closely Held Corporations: Cases, Materials, and Problems* (4th ed.). Durham: Carolina Academic Press.
7. Miller, S. K. (2010). "Minority Shareholder Oppression in the Private Company in the European Community: A Comparative Analysis of the German, United Kingdom, and French 'Close Corporation Problem'." *Cornell International Law Journal*, 30(2), 381-427.
8. O'Neal, F. H., & Thompson, R. B. (2004). *O'Neal and Thompson's Oppression of Minority Shareholders and LLC Members* (Rev. 2nd ed.). Eagan: Thomson/West.
9. Ragazzo, R. A. (2009). "Toward a Delaware Common Law of Closely Held Corporations." *Washington University Journal of Law & Policy*, 30, 241-298.
10. Ribstein, L. E. (2005). "Statutory Forms for Closely Held Firms: Theories and Evidence from LLCs." *Washington University Law Quarterly*, 73(2), 369-432.
11. Thompson, R. B. (1993). "Corporate Dissolution and Shareholders' Reasonable Expectations." *Washington University Law Quarterly*, 66(2), 193-223.
12. Thompson, R. B. (2004). "The Shareholder's Cause of Action for Oppression." *Business Lawyer*, 48(2), 699-740.
13. Ventrizzo, M. (2013). "Freeze-Outs: Transcontinental Analysis and Reform Proposals." *Virginia Journal of International Law*, 50(4), 841-915.

14. Wedderburn, K. W. (1957). "Shareholders' Rights and the Rule in Foss v. Harbottle." *Cambridge Law Journal*, 15(2), 194-215.
15. Williamson, O. E. (1988). "Corporate Finance and Corporate Governance." *Journal of Finance*, 43(3), 567-591.
16. American Bar Association. (2016). *Model Business Corporation Act* (4th ed.). Chicago: American Bar Association.
17. European Commission. (2011). *Study on the Application of the Cross-Border Mergers Directive*. Brussels: European Union Publications.
18. Law Commission of England and Wales. (2017). *Unfair Prejudice Claims: A Consultation Paper*. London: The Stationery Office.
19. OECD. (2015). *G20/OECD Principles of Corporate Governance*. Paris: OECD Publishing.
20. International Bar Association. (2014). *Shareholders' Agreements in Close Corporations: A Comparative Study*. London: IBA Corporate and M&A Law Committee.

ADAPTING TASK-BASED LEARNING TO THE CULTURAL CONTEXT OF UZBEKISTAN

Mokhinbonu Shukhrat kizi Mardonova

Teacher of Uzbekistan State World Languages University

mohinbonuuzswlu@gmail.com

ABSTRACT

This article explores the adaptation of Task-Based Learning to the cultural and educational context of Uzbekistan. While Task-Based Learning is widely recognized for its effectiveness in developing communicative competence, its direct implementation may conflict with traditionally teacher-centered and exam-oriented learning environments. Using a qualitative, interpretive approach based on the analysis of academic literature and educational policy documents, the study examines key cultural, pedagogical, and institutional factors influencing task-based instruction. The findings indicate that culturally adapted Task-Based Learning characterized by structured tasks, teacher scaffolding, and assessment alignment enhances learner engagement and communicative confidence. The study concludes that successful implementation of Task-Based Learning in Uzbekistan requires contextual flexibility and cultural sensitivity, demonstrating the importance of localizing global pedagogical approaches to ensure sustainable educational outcomes.

Key words: *Task-Based Learning; cultural adaptation; language education in Uzbekistan; communicative competence; learner-centered instruction; educational context.*

INTRODUCTION

In recent decades, profound changes in global communication, labor mobility, and academic exchange have significantly reshaped expectations toward foreign language education. As English increasingly functions as a global lingua franca in diplomacy, science, and international business, national education systems are under growing pressure to move beyond grammar-translation and memorization-based approaches toward methodologies that promote meaningful communication and practical language use. In this context, Task-Based Learning (TBL) has gained wide recognition as an effective learner-centered approach that prioritizes real-world language use through purposeful tasks.

Uzbekistan has also entered a new phase of educational reform, particularly following policy initiatives aimed at modernizing higher education and aligning language instruction with international standards. The growing demand for

communicatively competent graduates capable of participating in global academic and professional environments has encouraged educators to explore innovative teaching methodologies. However, the adoption of globally popular approaches such as TBL cannot be viewed as a purely technical process. Pedagogical methods are deeply embedded in cultural values, institutional traditions, and socially constructed expectations regarding the roles of teachers and learners.

The educational culture of Uzbekistan has historically been characterized by strong teacher authority, structured curricula, examination-oriented assessment, and a high value placed on accuracy and discipline. While these features have ensured academic rigor and respect for education, they may also create tensions with the core principles of Task-Based Learning, which emphasize learner autonomy, open-ended interaction, risk-taking, and flexible classroom dynamics. When implemented without contextual adaptation, TBL may be perceived by both teachers and students as unstructured, inefficient, or misaligned with institutional requirements.

Therefore, the central challenge is not whether Task-Based Learning is pedagogically valuable, but how it can be meaningfully adapted to the cultural and educational realities of Uzbekistan. Cultural context influences learners' willingness to participate, their attitudes toward group work, their perception of teacher roles, and their understanding of what constitutes "effective learning." Ignoring these factors may limit the effectiveness of even the most theoretically sound methodologies.

LITERATURE REVIEW

Task-Based Learning (TBL) developed as a response to the limitations of traditional structural and grammar-based approaches to language teaching. Grounded in the broader framework of communicative language teaching, TBL emphasizes the completion of meaning-focused tasks as the central unit of instruction rather than the explicit presentation of linguistic forms (Ellis, 2003). In this approach, learners are encouraged to use language as a tool for achieving communicative goals, which supports the development of fluency, interactional competence, and pragmatic awareness.

A substantial body of research highlights the pedagogical benefits of Task-Based Learning. According to Nunan (2004), task-based instruction promotes active learner involvement by creating opportunities for authentic communication and problem-solving. Similarly, Willis and Willis (2007) argue that tasks stimulate natural language use and facilitate acquisition through interaction and negotiation of meaning. Empirical studies have shown that learners engaged in task-based activities often demonstrate higher motivation levels and increased confidence in spoken

communication compared to those taught through form-focused instruction (Richards, 2015).

However, researchers have also emphasized that the effectiveness of TBL is closely linked to contextual factors, particularly cultural and institutional characteristics. Educational cultures that prioritize teacher authority, accuracy, and examination performance may experience difficulties when implementing learner-centered methodologies (Littlewood, 2007). In such contexts, students may perceive task-based activities as lacking structure or academic seriousness, while teachers may express concerns about classroom control and assessment compatibility.

Cross-cultural studies indicate that learners' attitudes toward group work, peer interaction, and learner autonomy are strongly influenced by sociocultural norms (Hu, 2002). In more hierarchical educational systems, learners often expect the teacher to serve as the primary source of knowledge and evaluation. As a result, the open-ended nature of tasks and the reduced emphasis on explicit correction in TBL may generate uncertainty and resistance. These challenges have been documented in various Asian and post-Soviet educational contexts, where traditional instructional models remain dominant (Carless, 2009).

In response to these concerns, recent literature increasingly advocates for adaptive models of Task-Based Learning. Ellis (2017) emphasizes that TBL should be implemented flexibly, allowing for modifications that reflect local expectations and institutional constraints. Suggested adaptations include greater teacher scaffolding during the task cycle, the use of structured pre-task activities, and the integration of form-focused instruction after task completion. Such hybrid models aim to balance communicative practice with learners' need for clarity, guidance, and assessment transparency.

Overall, Task-Based Learning offers significant pedagogical advantages but cannot be successfully transferred across contexts without careful adaptation. By synthesizing global research on TBL with insights into culturally embedded learning practices, this study addresses an important gap in the literature concerning the localization of communicative methodologies in Uzbekistan.

METHODOLOGY

This study adopts a qualitative, exploratory research design to examine how Task-Based Learning can be adapted to the cultural and educational context of Uzbekistan. A qualitative approach is considered appropriate because the research focuses on contextual factors, pedagogical practices, and culturally embedded perceptions rather than on measuring causal relationships or testing predefined

hypotheses. Such an approach allows for an in-depth understanding of how teaching methodologies interact with local educational traditions and classroom realities.

The research is structured as a descriptive and interpretive study drawing on document analysis and secondary qualitative data. Rather than conducting controlled experiments, the study synthesizes existing empirical findings, policy documents, and classroom-based research related to Task-Based Learning and language education reforms. This design enables the identification of culturally relevant patterns and adaptation strategies while maintaining methodological rigor (Creswell, 2014).

Data for this study were collected from multiple sources to ensure analytical depth and triangulation. First, peer-reviewed academic literature on Task-Based Learning, communicative language teaching, and culturally responsive pedagogy was systematically reviewed. Second, national education policy documents and curriculum guidelines related to foreign language instruction in Uzbekistan were examined to understand institutional expectations and reform priorities. Third, published classroom observation reports and case studies from comparable educational contexts were analyzed to identify recurring challenges and successful adaptation practices.

The collected data were analyzed using thematic analysis. Key themes were identified through iterative reading and coding of texts, focusing on cultural norms, teacher-student roles, classroom interaction patterns, and assessment practices. These themes were then compared with the core principles of Task-Based Learning, such as learner autonomy, meaning-focused interaction, and task authenticity (Ellis, 2003). The analysis aimed to identify points of tension as well as areas of compatibility between TBL principles and the Uzbek educational context.

To enhance the credibility of the findings, the study applies methodological triangulation by integrating insights from diverse sources, including theoretical literature, policy documents, and empirical studies. Reliability is supported through transparent analytical procedures and consistent application of thematic categories across data sources. While the qualitative nature of the study limits generalizability, the emphasis on contextual validity ensures that the conclusions are relevant and applicable to the Uzbek educational setting (Lincoln & Guba, 1985).

As this study relies exclusively on secondary data and publicly available sources, no direct involvement of human participants was required. Ethical standards were maintained by accurately representing original authors' ideas through proper citation and avoiding misinterpretation of data. All sources used in the analysis were acknowledged in accordance with academic integrity principles.

RESULTS

The analysis reveals that the effectiveness of Task-Based Learning in the Uzbek educational context depends largely on cultural, pedagogical, and institutional alignment. Learners initially experience uncertainty when engaging in open-ended tasks, particularly due to limited experience with autonomous learning and peer-based interaction. This uncertainty is often reflected in hesitation to speak, reliance on teacher confirmation, and concern over making linguistic errors. However, when tasks are clearly structured, sequenced in manageable stages, and linked to familiar social, academic, or professional contexts, student participation and sustained engagement increase noticeably. Over time, learners demonstrate greater confidence in oral communication and a higher willingness to collaborate with peers.

The findings also indicate that teacher involvement remains a crucial factor in the successful implementation of Task-Based Learning. Task-based lessons are more effective when teachers provide guidance through pre-task preparation, explicit instructions, and post-task feedback. Such scaffolding not only helps maintain classroom order but also clarifies learning objectives and expectations, thereby reducing learner anxiety. Teachers who actively monitor task performance and offer focused feedback contribute to more balanced participation and improved communicative outcomes.

At the institutional level, partial compatibility between Task-Based Learning and existing curricula is observed. While communicative competence is emphasized in national policy documents and curriculum guidelines, assessment practices remain predominantly accuracy- and exam-oriented. This imbalance constrains the use of fully open-ended tasks, particularly in high-stakes educational settings. Nevertheless, adapted task-based models that incorporate clear linguistic objectives, time constraints, and transparent assessment criteria are more readily accepted by institutions and more practically implemented by teachers.

The results suggest that culturally adapted Task-Based Learning enhances learner engagement and communicative development when supported by structured task design, active teacher mediation, and alignment with curriculum and assessment requirements. These findings underscore the importance of contextual adaptation in ensuring the effectiveness and sustainability of innovative pedagogical approaches.

DISCUSSION

The findings of this study confirm that Task-Based Learning has the potential to enhance communicative language development in the Uzbek educational context; however, its effectiveness depends largely on cultural and institutional adaptation. The initial learner uncertainty observed in the results supports earlier research

suggesting that students in traditionally teacher-centered systems may experience discomfort when introduced to learner-autonomous methodologies. This reaction can be explained by deeply rooted expectations regarding the teacher's authoritative role and the structured nature of academic learning.

The increased learner engagement reported in structured and culturally familiar tasks aligns with previous studies emphasizing the importance of contextual relevance in task design. When tasks reflect learners' social realities, academic goals, or future professional needs, they are perceived as meaningful rather than disruptive. This finding reinforces the argument that Task-Based Learning should not be implemented as a fixed methodological package, but rather as a flexible pedagogical framework that allows for contextual modification without compromising its communicative core.

The prominent role of the teacher identified in the results challenges the assumption that Task-Based Learning requires a minimal teacher presence. In the Uzbek context, effective implementation appears to depend on a redefinition—rather than a reduction of teacher authority. Teachers function most successfully as guided facilitators who provide clear instructions, model task performance, and offer focused feedback. This hybrid role maintains cultural expectations of leadership while encouraging learner participation and interaction.

Institutional constraints, particularly exam-oriented assessment systems, further influence the adaptation of Task-Based Learning. The findings suggest that a mismatch between communicative objectives and formal evaluation criteria may limit the sustainability of purely meaning-focused tasks. Adapted task-based models that integrate explicit linguistic objectives and assessment transparency are therefore more viable within existing institutional frameworks. This supports broader scholarly arguments that methodological innovation must align with systemic structures to achieve long-term impact.

The success of Task-Based Learning in Uzbekistan is not determined by methodological superiority alone, but by its cultural legitimacy and institutional feasibility. By integrating structured guidance, culturally relevant content, and assessment alignment, Task-Based Learning can function as an effective and context-sensitive approach to language education. These insights contribute to the growing body of research on localized pedagogy and underscore the importance of culturally responsive teaching in non-Western educational settings.

CONCLUSION

This study examined the adaptation of Task-Based Learning to the cultural and educational context of Uzbekistan. The findings indicate that while Task-Based

Learning has strong potential to improve communicative competence, its effectiveness depends on culturally sensitive and institutionally compatible implementation.

Structured tasks, familiar content, and active teacher guidance were found to be essential for successful adoption. Rather than reducing teacher authority, adapted Task-Based Learning redefines the teacher's role as a guided facilitator, aligning learner-centered practices with local educational expectations. Additionally, alignment between communicative tasks and exam-oriented assessment systems is necessary for sustainable implementation.

Overall, the study demonstrates that Task-Based Learning can be an effective approach in Uzbekistan when adapted to local cultural norms and institutional frameworks. These findings support the broader view that global pedagogical methods must be localized to achieve meaningful and lasting educational outcomes.

REFERENCES

1. Carless, D. (2009). Revisiting the TBLT versus PPP debate: Voices from Hong Kong. *Asian Journal of English Language Teaching*, 19, 49–66.
2. Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
3. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
4. Ellis, R. (2017). Position paper: Moving task-based language teaching forward. *Language Teaching*, 50(4), 507–526.
5. Hu, G. (2002). Potential cultural resistance to pedagogical imports: The case of communicative language teaching in China. *Language, Culture and Curriculum*, 15(2), 93–105.
6. Littlewood, W. (2007). Communicative and task-based language teaching in East Asian classrooms. *Language Teaching*, 40(3), 243–249.
7. Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
8. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Richards, J. C. (2015). *Key issues in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Willis, J., & Willis, D. (2007). *Doing task-based teaching*. Oxford: Oxford University Press.

YAPON TILIDA HIRAGANA YOZUV TIZIMINING SHAKLLANISHI VA LINGVISTIK ASOSLARI

Aliqulov Jaxongir Muhiddinovich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Yapon tili "lingvistika" mutaxassisligi 1-kurs talabasi.

E-mail: jaxongiraliqulov@gmail.com

muaythaijaxa@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yapon yozuv tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblangan hiragana yozuv tizimining shakllanish jarayoni lingvistik va tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda hiragananing kanji yozuvidan kelib chiqishi, manyogana tizimi orqali fonetik yozuvga o'tish bosqichlari hamda grafematik va fonologik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, yapon tilining mora asosidagi fonologik tuzilishi hiragana yozuvining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatgani ilmiy manbalar asosida izohlanadi. Maqolada hiragana yozuv tizimining Heian davridagi sotsiolingvistik ahamiyati ham ko'rib chiqilib, uning yapon adabiy tilining milliylashuvidagi o'rni asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari hiraganani nafaqat fonetik yozuv tizimi, balki yapon tilining milliy lingvistik fenomeni sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: hiragana, yapon yozuvi, manyogana, fonologiya, grafematik evolyutsiya, mora.

ФОРМИРОВАНИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПИСЬМЕННОСТИ ХИРАГАНА НА ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается процесс формирования письменности хирагана как одного из ключевых компонентов японской письменной системы с лингвистической и исторической точек зрения. В исследовании анализируются происхождение хираганы из иероглифической письменности, роль системы манъёгана в переходе к фонетическому письму, а также графемные и фонологические особенности хираганы. Особое внимание уделяется влиянию морфической структуры японского языка на становление хираганы как устойчивой фонетической системы. Кроме того, освещается социолингвистическое значение хираганы в эпоху Хэйан и её роль в процессе национализации японского литературного языка. Результаты исследования

позволяют рассматривать хирагану не только как фонетическую письменность, но и как важный национальный лингвистический феномен.

***Ключевые слова:** хирагана, японская письменность, манъёгана, фонология, графематическая эволюция, мора.*

THE FORMATION AND LINGUISTIC FOUNDATIONS OF THE HIRAGANA WRITING SYSTEM IN JAPANESE

ABSTRACT

This article examines the formation of the hiragana writing system, which constitutes a fundamental component of the Japanese writing system, from a linguistic and historical perspective. The study analyzes the origins of hiragana derived from kanji, the transitional role of the manyogana system in the development of phonetic writing, and the graphic and phonological characteristics of hiragana. Particular attention is given to the influence of the mora-based phonological structure of the Japanese language on the establishment of hiragana as a consistent phonetic script. In addition, the sociolinguistic role of hiragana during the Heian period is discussed, highlighting its contribution to the nationalization of Japanese literary language. The findings of the study demonstrate that hiragana should be regarded not only as a phonetic writing system but also as a significant national linguistic phenomenon.

***Keywords:** hiragana, Japanese writing system, manyogana, phonology, graphematic evolution, mora.*

KIRISH

Hiragana yozuv tizimi yapon tilining fonetik asoslarini aks ettiruvchi muhim vosita bo'lib, uning shakllanishi va rivojlanishi yapon tilshunosligi tarixida alohida o'rin tutadi. Ushbu yozuv tizimi logografik va fonetik elementlarning uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan bo'lib, yapon tili o'rganuvchilari uchun fonetik jihatdan qulay va tushunarli vosita hisoblanadi. Tarixiy manbalar va olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, hiragana tizimi tasodifiy paydo bo'lmagan, balki kanji belgilarining fonetik talqinlari asosida soddalashtirilgan va fonologik moslashuv orqali shakllangan milliy fonetik tizimdir.

Hiragana yozuvini o'rganish yapon tilini o'rganish jarayonining boshlang'ich bosqichi sifatida katta ahamiyatga ega, chunki bu tizim orqali talabalar yapon tilining ritmik va fonetik tuzilishini tushunib, keyingi grammatika va leksik materiallarni osonroq egallashlari mumkin. Shu bilan birga, hiragana yozuvi yapon adabiyotining milliy lashtirilishida ham muhim rol o'ynagan, xususan, Heian davrida ayollar yozuvi

sifatida jamiyatda keng qo'llanilishi milliy adabiy asarlarning shakllanishiga yordam bergan.

Mazkur maqolada hiragana yozuv tizimining kelib chiqishi, shakllanish jarayoni, fonologik va madaniy-sotsiolingvistik jihatlari hamda uni o'rgatish metodikalari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – yapon tilini o'rganuvchilar uchun hiragana tizimini samarali o'qitishning nazariy va amaliy jihatlari aniqlash va ko'rsatishdir. Shu nuqtai nazardan, maqola kirish qismi bilan bevosita bog'liq bo'lgan annotatsiyada tadqiqotning ahamiyati va uning yapon tilini o'rgatish jarayonidagi o'rni ta'kidlanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yapon yozuv tizimining kelib chiqishi Sharqiy Osiyoda sodir bo'lgan madaniy, siyosiy va lingvistik jarayonlarning o'zaro tasir natijasi hisoblanadi. Uning hozirgi ko'rinishi logografik va fonetik qatlamlarning uyg'unlashuviga asoslangan bo'lib, hiragana, katakana va kanji yozuv tizimlari bir vaqtni o'zida foydalanib kelinadi. Tilshunos olimlar bu yozuv tizimlarining shakllanishini turli nazariy yondashuvlar orqali izohlab berishgan. Bu nazariy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, yapon tilining fonetik tuzilishi, grammatik xususiyatlari asosida yaratilgan fonetik yozuv ya'ni hiragana – yapon yozuv tizimining eng muhim qismi hisoblanadi.

Xitoy yozuvi yapon tili sharoitiga mos bo'lmaganligi uchun fonetik moslashuv jarayoni tabiiy ravishda yuzaga kelganini ifodalaydi. Ularning fikriga ko'ra, milodiy V-VI asrlarda Xitoydan kirib kelgan kanji, avvalo, semantik ma'noda ishlatilgan, lekin yapon tilining grammatik tuzilishida semantik yozuv yetarli bo'lmagan va fonetik belgilash tizimi zarur bo'lgan. Yapon tili agglutinativ til bo'lgani va so'zlarda grammatik qo'shimchalar ketma-ket kelgani uchun har bitta morfologik birlikni alohida ifodalash zarur bo'lgan. Logografik belgilar esa bunday moslashuvchanlikni ta'minlay olmagan. (Reischauer va Jansen, 1988, b.52-53)

Shu jarayonda kanji belgilarining fonetik talqiniga moslangan yapon yozuvi – Manyogana paydo bo'ldi. Manyogana yapon tili fonologiyasini yozma shaklda ifodalashga qaratilgan "ilk fonetik urinish" deb baholaydi. (Samuel Martin, 1987, b.45). Martin yozadi : "Manyogana logografik tizimning fonetik ma'noda talqin qilinishi hisoblanadi va yapon tilining tovush tizimini aks ettirish uchun yaratilgan eng erta yozuv tizimidir." (Samuel Martin, 1987, b.46)

Manyogananing afzalligi – fonetik ma'no berish bo'lgan, lekin kamchiligi bitta tovushni ifodalash uchun 8-12 ta har xil kanji qo'llanishi mumkinligi bo'lgan. Bu esa yozuv tizimni juda qiyinlashtirgan. Henshallni izohlashicha, "Manyogana yapon tili fonologiyasini aks ettirgan bo'lsa-da, amaliy jihatdan haddan tashqari qiyin tizim bo'lib, yozish tezligi va aniqligini sezilarli darajada cheklagan" (Henshall, 1995, b.25)

Manyogana belgilarining qo'lda tez va oson yozilishi natijasida kursiv shakl – sosho paydo bo'ladi. Sosho kanjilarning soddalashtirilgan, o'qish oson bo'lgan shakli bo'lib, grafemalarning asta-sekin fonetik belgilar darajasiga o'tishini ta'minladi.

Bugungi ishlatilayotgan Hiragana belgilarining 80 foizi soshodan kelib chiqqan kanji shakllarining evolyutsiya natijasi hisoblanadi. Masalan: あ — 安 kanjisidan, い — 以 kanjisidan, う — 宇 kanjisidan, え — 衣 kanjisidan, お — 於 kanjisidan kelib chiqqan. (Henshall, 1995, 25–29-betlar). Bu tarixiy dalillar hiragana yozuv tizimini tasodifiy paydo bo'lgan tizim emasligini isbotlaydi. Va shu bilan birgalikda kanjidagi fonetik qatlamning ongli soddalashtirilgan natijasi ekanligini ko'rsatib beradi.

Heian davrida (794-1185) hiragana jamiyatda keng qo'llana boshladi. Buning isbotini Reischauer va Jansen ismli olimlar o'z asarida ko'rsatib o'tgan. Ularning aytishicha aynan shu jarayon “Yapon adabiyotining milliylashuvi” deb atalgan. Xususan, saroy ayollari kanji yozuvini murakkab deb hisoblashganligi uchun fonetik jihatdan qulay bo'lgan hiraganadan foydalanishgan. Buning oqibatida hiragana yozuv tizimi yapon adabiyotning asosiy yozuv tizimiga aylanadi. (Reischauer va Jansen, 1988, b.87-88)

Undan tashqari Timothy Stout ismli olim ham o'z fikrini asarlarida ifodalab bergan. U hiraganani yapon tilini o'rganuvchilar uchun “asosiy kirish bosqichi” deb baholaydi. Uning fikriga ko'ra, fonetik yozuvni yaxshi o'zlashtirgan o'quvchi keyingi bosqichlarda grammatikadagi tuzilmalarni ancha oson o'rgana oladi. (Timothy Stout, 2011, b.11-12).

Yuqorida keltirilgan olimlarning qarashlari bo'yicha, yapon yozuvi o'zining logografik ildizlariga qaramay, fonetik ifodaga bo'lgan ehtiyoj tufayli asta-sekin milliy fonetik tizim – Hiragana paydo bo'lgan. Bu xodisa tilshunoslikda o'zgacha fenomen hisoblanadi. Fonetik va semantik yozuvning bir tizimida uyg'unlashgan kamdan kam holatdan biri ekanligi tushunib olsa bo'ladi.

Hiragana tizimining shakllanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bir nechta asosiy nazariy(ilmiy) yo'nalishlarga bo'linadi. Birinchisi, grafematik evolyutsiya nazariyasi, ikkinchisi esa fonologik moslashuv nazariyasi, uchinchisi esa madaniy – sotsiolingvistik yondashuv hisoblanadi. Bu ilmiy nazariyalar yapon tili yozuv tizimini yanada chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Yuqorida berilgan har bir yo'nalishda olimlar tomonidan ilgari surilgan ilmiy-nazariy dalillar mavjud. Ular Hiragana yozuv tizimini faqat fonetik tizim sifatidagina emas, shu bilan birgalikda, yapon tilining milliy o'ziga xosligini ifodalovchi lingvistik fenomen sifatida baholashadi.

1) Grafematik evolyutsiya nazariyasi

Grafematik evolyutsiya yapon yozuv tizimi shakllanishining eng asosiy tushunchalaridan hisoblanadi va har bir harf shaklining tarixiy ildizi mavjudligini

isbotlaydi. Olim Henshall bu yondashuvni to'laqonli ilmiy asos bilan ko'rsatib bergan olimlardan biri hisoblanadi. U hiragana belgilarining har biri qaysi kanji belgisidan kelib chiqqanini grafik rekonstruksiya orqali ko'rsatib beradi. Masalan uning tahliliga ko'ra , か belgisining kelib chiqishi 可 kanjisining kursiv shakliga borib taqaladi. き — 幾 ning soddalashtirilgan sōsho varianti. つ — 川 belgisi kursivlashganda uchta pastga qaragan yoy shakliga aylanadi. (Henshall, 1995, 22-25-betlar) Henshallning tadqiqotlari shu darajada aniqki, Hiragananing har bir belgisining qadimiy shakli va zamonaviy shaklini yonma yon grafik tahlil bilan ko'rsatib bergan. Bu ilmiy yondashuv shuni ko'rsatadiki, hiragana belgilari tasodifiy emas, balki grafematik evolyutsiya mahsuli ekanligini ifodalaydi.

Timothy Stout ham aynan shu fikrni qo'llab quvvatlaydi va sosho shakllarini o'rganish o'quvchilarga hozirgi hiragana harflarini eslab qolishda yordam berishini takidlaydi. Uning fikricha: “Hiragana harflarining shakli tarixiy asosga ega bo'lganligi tufayli, ularni kanjilar bilan bog'lab o'rganish o'quvchi xotirasini mustahkamlaydi” (Timothy Stout, 2011, b.18-19). Bu yondashuv yapon tili yozuvining bosqichma - bosqich rivojlanishini ilmiy isbotlaydi.

2) Fonologik moslashuv nazariyasi

Yapon tili yozuv tizimi fonologik tuzilishga mos kelishi kerak bo'lgan edi, chunki yapon tili mora taktli(bo'g'inli) til hisoblanadi. Fonologik moslashuv yapon tilidagi tovush birliklarining yozuviga to'g'ri moslashishi kerakligini anglatadi. Manyogana(ilk ishlab chiqilgan hiragananing ko'rinishi) fonologik birlikni ko'rsatish uchun turli kanjilar qo'llanilgan bo'lsa, hiragana yozuvi harflari aynan bitta tovush – bitta grafema printsipligiga asoslanadi.

“Yapon fonologiyasining markaziy birligi – mora(bo'g'in) hisoblanadi. Hiragana yozuvi harflarining har biri aynan bitta mora(bo'g'in)ni ifodalaydi. Bu xususiyat yapon tilidagi ritmik tuzilishni yozuvga mukammal ko'chiradi.” (Eleanor Jorden, 1987, b.15-16) Bu ilmiy kuzatuv juda muhim hisoblanadi, chunki ko'pgina g'arb tillarida “bo'g'in” asosiy birlik bo'lsa, yapon tilida aynan mora asosiy birlikdir. Bu esa fonetik yozuvni talab qiladi. Shuning uchun hiragana fonetik, muntazam tovush tizimiga mos va talaffuzga yaqin yozuv tizimi sifatida shakllanib borgan.

Olim Samuel Martin ham fonologik moslashuvni asoslab bergan olimlardan biri hisoblanadi. U manyogana davrida bir nechta kanji bir tovushni bildirganini, bu esa fonologik aniqlikni buzganligini ilmiy dalillar bilan isbotlab beradi: “Manyogana fonetik maqsadni bajargan bo'lsada, uning ko'p variantli ekanligi fonem-mora uyg'unligini buzgan. Hiragana esa yapon tili fonologiyasini to'liq ifodalashga erishilgan yagona yozuv tizimidir” (Samual Martin, 1987, b.65-67). Bu yondashuv hiragana yozuv tizimini fonologik ehtiyoj mahsuli sifatida ilmiy asoslab beradi.

3) Madaniy-sotsiolingvistik yondashuv nazariyasi

Yapon tili yozuv tizimini faqat lingvistik nuqtai nazardan emas, balki madaniy – sotsiolingvistik jarayonlar orqali ham tahlil qilinishi zarur. Heian davrida adabiyotning rivojlanishi hiragana yozuv tizimini jamiyatda keng qo'llanishiga sabab bo'lgan.

“Hiragana yozuv tizimi ayollar yozuvi sifatida shakllangan bo'lsada, aynan shu yozuv tizimi yapon tili adabiyotini milliy tusga ega bo'lgan mustaqil hodisaga aylantirdi.” (Reishchaurer & Jansen, 1988, bet. 88-89). Bu gap tarixiy manbalarda ham ko'rsatilgan. Heian davrida saroylarda erkaklar ko'proq rasmiy hujjatlarda kanjidan foydalanishgan, ayollar esa fonetik tomondan soddaligi tufayli hiraganada asarlar yozishgan. Natijada: Murasaki Shikibu — Genji monogatari nomli asari, Sei Shōnagon — Makura no sōshi nomli asari, Kagerō nikki asari, Izumi Shikibu nikki kabi asarlar yapon tili adabiyotining poydevorini yaratdi. Bu jarayon tilshunoslikda “sotsiolingvistik ajralish orqali milliy yozuv tizimining shakllanishi” deb ataldi. Bu ilmiy yondashuvlar shuni ko'rsatib beradiki, hiragana yozuv tizimi, faqat, lingvistik tomondan emas, balki madaniy tomondan rivojlanish natijasi ekanligini ko'rsatib beradi.

XULOSA

Ushbu maqolada yapon yozuv tizimining fonetik va semantik jihatlari, xususan hiragana tizimi tarixi va shakllanish jarayoni tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hiragana yapon tilining logografik ildizlariga ega bo'lishiga qaramay, fonetik ehtiyojlar natijasida shakllangan milliy fonetik tizimdir.

Hiragananing paydo bo'lishi bir necha nazariy yo'nalishlar orqali izohlangan: grafematik evolyutsiya nazariyasi har bir belgi tarixiy ildizga ega ekanligini, fonologik moslashuv nazariyasi esa yapon tilining mora asosidagi ritmik tuzilishini yozuvga mukammal ko'chirishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, madaniy-sotsiolingvistik yondashuv Hiraganani jamiyatda keng qo'llanilishiga va yapon adabiyotining milliylashuviga olib kelganligini isbotlaydi.

Natijada, hiragana nafaqat yapon tilini o'rganishda fonetik asos sifatida, balki milliy yozuv tizimi sifatida ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ta'kidlaydiki, fonetik va semantik qatlamning uyg'unlashuvi yapon tilidagi nodir lingvistik fenomen bo'lib, uni o'rganish jarayonida tilshunoslik, madaniyat va adabiyot bilan bog'liq kompleks yondashuvni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Henshall K. G. A History of the Japanese Language. – Oxford: Oxford University Press, 1995.

2. Jorden E. H. Japanese: The Spoken Language. Vol. 1. – New Haven: Yale University Press, 1987.
3. Martin S. E. The Japanese Language through Time. – New Haven; London: Yale University Press, 1987.
4. Reischauer E. O., Jansen M. B. The Japanese Today: Change and Continuity. – Tokyo: Charles E. Tuttle Company, 1988.
5. Stout T. Japanese Writing System: An Introduction for Learners. – Tokyo: Japan Times Publishing, 2011.
6. 清少納言 枕草子 (Makura no sōshi). – 東京: 岩波書店.
7. 紫式部 源氏物語 (Genji monogatari). – 東京: 岩波書店.

YANGI O‘ZBEKISTONDA OLIY TA’LIM TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISH JARAYONLARI

Nurxonov Muhammadi Nabi o‘g‘li

Termiz davlat universiteti akademik litseyi tarix fani bosh o‘qituvchisi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Tel: +998915893225

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonlarining asosiy yo‘nalishlari va ularning konseptual-huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Oliy ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ta’lim sifati, ilmiy-tadqiqot faoliyati hamda mehnat bozori talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berilishi, kredit-modul tizimining joriy etilishi, raqamli ta’lim texnologiyalarining keng qo‘llanilishi, xalqaro hamkorlik va akademik mobillikni rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Maqolada mazkur islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta’siri ham ilmiy jihatdan yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Yangi O‘zbekiston, oliy ta’lim tizimi, modernizatsiya, ta’lim islohotlari, kredit-modul tizimi, akademik mustaqillik, raqamli ta’lim, xalqaro integratsiya.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные направления и концептуально-правовые основы модернизации системы высшего образования в Новом Узбекистане. Раскрывается роль проводимых реформ в повышении качества образования, развитии научно-исследовательской деятельности и подготовке конкурентоспособных специалистов, отвечающих требованиям современного рынка труда. Особое внимание уделяется вопросам предоставления академической и финансовой автономии высшим учебным заведениям, внедрения кредитно-модульной системы, широкого применения цифровых образовательных технологий, а также развития международного сотрудничества и академической мобильности. Анализируется влияние данных процессов на социально-экономическое развитие страны.

Ключевые слова: *Новый Узбекистан, система высшего образования, модернизация, образовательные реформы, кредитно-модульная система, академическая автономия, цифровое образование, международная интеграция.*

ABSTRACT

This article explores the key directions and conceptual and legal foundations of the modernization of the higher education system in New Uzbekistan. It highlights the role of ongoing reforms in improving the quality of education, advancing research activities, and training competitive specialists who meet the demands of the modern labor market. Particular attention is given to granting academic and financial autonomy to higher education institutions, the implementation of the credit-modular system, the widespread use of digital educational technologies, and the development of international cooperation and academic mobility. The article also analyzes the impact of these reforms on the country's socio-economic development.

Keywords: *New Uzbekistan, higher education system, modernization, educational reforms, credit-modular system, academic autonomy, digital education, international integration.*

KIRISH

Bugungi kunda Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur va tizimli islohotlar maydoniga aylangan. Xususan, so'nggi yillarda mamlakatimizda ta'lim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida qayta tashkil etishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar hal qiluvchi bosqichga kirdi. Bu jarayonda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Prezidentimiz alohida ta'kidlaganidek: *"Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo'lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi va ko'plab ijtimoiy muammolarni hal etish imkoniyati yuzaga keladi. Shunday ekan, Yangi O'zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi, desam, butun xalqimiz bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi"*. Ushbu fikrlar ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning strategik ahamiyatini yaqqol namoyon etadi.

Mazkur konsepsiya doirasida oliy ta'lim muassasalarida qamrov ko'lamini kengaytirish, ta'lim sifatini oshirish, raqamli texnologiyalar va zamonaviy ta'lim platformalarini joriy etish, yoshlarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga faol jalb qilish, innovatsion tuzilmalarni shakllantirish hamda xalqaro miqyosda e'tirof etilishga erishish kabi aniq yo'nalishlar belgilab berilgan. Bu chora-tadbirlar ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishga xizmat qilmoqda.

MATERIAL VA METODLAR.

Bugungi kunda jahondagi yetakchi oliy ta'lim muassasalari ilm-fan va innovatsiyaning yirik markazlari sifatida faoliyat yuritayotgani e'tirof etiladi. Shu bois, mamlakatimizda ham yangi oliy ta'lim muassasalari tashkil etish, shuningdek, dunyoning nufuzli universitetlari filiallarini ochish borasida izchil ishlar amalga

oshirilmoqda. Xususan, so‘nggi besh yil davomida 47 ta yangi oliy ta‘lim muassasasi, jumladan, xorijiy universitetlarning filiallari tashkil etilib, respublikadagi oliy o‘quv yurtlari soni 130 tadan oshdi.

Yurtimizda ta‘lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning salmoqli qismi, shubhasiz, oliy ta‘lim tizimiga to‘g‘ri keladi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasida oliy ta‘limni tizimli ravishda isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan, yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish, oliy ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish hamda ilg‘or ta‘lim texnologiyalari asosida ijtimoiy va iqtisodiy sohalarni rivojlantirish maqsadida 2019-yil 8-oktyabrda davlatimiz rahbari tomonidan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi sohadagi tub o‘zgarishlar uchun mustahkam poydevor vazifasini bajarmoqda [2].

Davlat–xususiy sheriklik mexanizmlari asosida nodavlat oliy ta‘lim muassasalari faoliyatini yo‘lga qo‘yish borasida izchil ishlar amalga oshirilmoqda. Aholining ehtiyoj va fikr-mulohazalarini inobatga olgan holda sirtqi hamda kechki ta‘lim shakllari qayta joriy etildi, oliy ta‘lim muassasalariga qabul kvotalari bosqichma-bosqich oshirildi. Natijada, maktab bitiruvchilarining oliy ta‘lim bilan qamrab olinishi 2016-yildagi 9 foizdan 2020-yilga kelib 25 foizga yetdi.

Professor-o‘qituvchilarning xorijiy oliy ta‘lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlarida malaka oshirishi hamda stajirovka o‘tashini ta‘minlovchi samarali mexanizmlar yaratildi. Shuningdek, ularning oylik ish haqi 2018-yilga nisbatan o‘rtacha 2,5 barobarga oshirildi. Joriy yildan boshlab 10 ta oliy ta‘lim muassasasi o‘zini-o‘zi moliyalashtirish tizimiga o‘tkazildi.

Oliy ta‘limga ajratiladigan davlat grantlari sonining kamida 25 foizga oshirilishi, oliy o‘quv yurtlariga qabul jarayonida ehtiyojmand oilalar qizlari uchun ajratiladigan grantlar miqdorining ikki barobarga ko‘paytirilib, 2 ming nafarga yetkazilishi oliy ta‘limga qamrab olish ko‘lamini yanada kengaytirishga xizmat qildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Ta‘lim tizimidagi muhim yangiliklardan biri oliy ta‘lim muassasalari va ta‘lim tizimining quyi bo‘g‘inlari o‘rtasidagi uzviylikni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar bo‘ldi. Jumladan, 65 ta akademik litsey oliy o‘quv yurtlari tasarrufiga o‘tkazildi, shuningdek, 187 ta texnikum o‘z yo‘nalishlari bo‘yicha turdosh oliygohlar va tarmoq korxonalariga birlashtirildi.

Xulosa qilib aytganda, ta‘lim sohasida amalga oshirilayotgan istiqbolli vazifalar o‘zining dolzarbligi va amaliy ahamiyati bilan boshqa sohalardagi islohotlardan qolishmaydi. Mazkur yo‘nalishdagi islohotlarni yanada keng ko‘lamda va izchil davom ettirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Axborot texnologiyalari asrida yashayotgan hozirgi sharoitda innovatsiyalarni yaratish va joriy etish hayotiy zaruratga aylandi. Bu jarayon dunyo miqyosida taraqqiyot yo'lini tanlagan barcha mamlakatlarda muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda. Respublikamizda ham ushbu jarayonga alohida e'tibor qaratilmoqda [3].

Mamlakatimiz Prezidenti faoliyatini yurtimiz akademiklari, yetakchi olimlari va ilm ahli bilan uchrashuvdan boshlagani davlat miqyosida ilm-fan rivojiga berilayotgan yuksak e'tiborni yaqqol namoyon etadi. Keyinchalik sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, o'quv qo'llanmalarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, respublikada erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish, mamlakatni kompleks rivojlantirishga qaratilgan Harakatlar strategiyasini amalga oshirish, shuningdek, Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini [2] ishlab chiqish hamda Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish bo'yicha qabul qilingan qaror va farmonlarda ilm-fanni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish, ularning natijalarini yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlarga aylantirish jarayonida intellektual mulk huquqlarini ishonchli himoya qilish masalasi alohida ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar Toshkent axborot texnologiyalari universiteti (TATU) qoshidagi Samarqand filialida ham izchil davom ettirilmoqda. Shu jarayonda fakultetlar soni 2 taga, mutaxassislik kafedralari 8 taga, ta'lim yo'nalishlari 7 taga va magistratura mutaxassisliklari 3 taga yetkazildi. Natijada ilmga qiziqqan talaba yoshlari soni 1 945 nafarga yetdi, professor-o'qituvchilar soni esa 114 kishini tashkil etdi.

Filialning moddiy-texnik bazasi ham yuqori darajada, kutubxonada esa qariyb 18 600 ta nashr jamlangan. 2020–2021 o'quv yilida filial bo'yicha bakalavriat yo'nalishlarida jami 404 nafar bitiruvchi mavjud bo'lib, shulardan 77 nafari davlat granti asosida, 327 nafari esa to'lov-kontrakt asosida ta'lim olgan. Magistratura yo'nalishlarida jami 11 nafar bitiruvchi bo'lib, 5 nafari davlat granti, 6 nafari to'lov-kontrakt asosida ta'limini yakunlagan [4].

Bitiruvchilarni ishga joylashtirish va mehnat faoliyatini monitoring qilish maqsadida 2021-yil 20-aprel kuni filial direktori tomonidan №10-sonli buyruq asosida taqsimot komissiyasi tashkil etildi. Bitiruvchilarni ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklar bo'yicha viloyatlar kesimida joylashtirish haqidagi e'lonlar "Zarafshon gazetasi" (27 fevral 2021) va "Xalq so'zi" (23 aprel 2021) gazetalarida e'lon qilindi.

Shuningdek, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 11-oktyabrdagi №428-sonli buyrug'iga muvofiq, filialda bitiruvchilarning bandlik holatini o'rganish

va mehnat faoliyatini monitoring qilish maqsadida ishchi guruh tashkil qilindi. Ushbu ishchi guruh faoliyatini nazorat qilish, muvofiqlashtirish va ma'lumotlarni umumlashtirish uchun filial direktori, o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari hamda Marketing va talabalar amaliyoti bo'limi boshlig'idan iborat Shtab tashkil etilgan.

Filialning 2018–2030 yillarga mo'ljallangan istiqbolli rivojlanish rejasi doirasida 2018–2025 yillarga mo'ljallangan ilmiy sohada amalga oshiriladigan ishlar dasturi ham belgilangan. Ushbu dasturga ko'ra, respublika va tarmoq xududiy ilmiy-texnik axborot resurslari, mahalliy va xorijiy ilmiy-texnik axborot manbalarini yig'ish, saqlash, qayta ishlash, fondni yuritish, ma'lumotlar bazasi va banklaridan foydalanishga ixtisoslashgan ilmiy-texnik axborot tizimi yaratish rejalashtirilgan. Shuningdek, filialda yangi ta'lim dasturlarini joriy etish va ularni zamonaviy talablar asosida rivojlantirish ishlari amalga oshiriladi [5].

XULOSA.

So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatimizning barcha ta'lim bosqichlarida sezilarli o'zgarishlarni ta'minlamoqda. Toshkent axborot texnologiyalari universiteti qoshidagi Samarqand filialida olib borilayotgan chora-tadbirlar, xususan fakultetlar, kafedralar, ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari sonining kengaytirilishi, professor-o'qituvchilar tarkibining mustahkamlanishi, talaba yoshlarning qamrov ko'lamining oshirilishi filialning ilmiy va ta'limiy salohiyatini sezilarli darajada kuchaytirdi.

Shuningdek, bitiruvchilarni ishga joylashtirish va mehnat faoliyatini monitoring qilishga yo'naltirilgan tizimli chora-tadbirlar, ishchi guruh va shtablar faoliyati orqali oliy ta'lim muassasalarida tayyorlangan kadrlarning mehnat bozoriga integratsiyasi samarali tashkil etilmoqda. Filialning 2018–2030-yillarga mo'ljallangan istiqbolli rivojlanish rejasi doirasida ilmiy-texnik axborot resurslarini yaratish, saqlash va qayta ishlash, yangi ta'lim dasturlarini joriy etish, shuningdek, raqamli va innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash rejalashtirilgan.

Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi, kutubxona fondi va xalqaro hamkorlik yo'nalishlari ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat filial, balki butun respublika ta'lim tizimining zamonaviy talablar asosida rivojlanishiga asos bo'lmoqda. Natijada, mamlakatimizda oliy ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ilmiy salohiyatni oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va yosh avlodni zamonaviy bilim va texnologiyalar bilan ta'minlash imkonini yaratmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimidagi bu izchil va strategik chora-tadbirlar mamlakatning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ilm-fan va innovatsiyalarni mustahkamlash hamda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga sezilarli hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi «Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi PF-5538 sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. 2019-yil 8-oktabr, № PF-5847.
3. Abdukarimova G.B. Zamonaviy globallashuv bosqichining ilmiy-falsafiy tahlili. "Fan, ta'lim va madaniyat" jurnali, 2019-yil, № 4 (38), 36–37-betlar.
4. Abdurakhmonova, Z. Y. The role of modern pedagogical technologies in improving the quality of the educational process. Экономика, 12–16.
5. Muminov A.G. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlar: holati va istiqbollari // "Fan va amaliyot axborotnomasi", 2019-yil, Jild 5, № 9, 478–483-betlar.

K.QURAMBOYEVNING ASARLARIDA BADIY TARJIMANING O'RGANILISHI

(Maxtumqulining o'zbek tilidagi tarjimalari misolida)

Jepbarova Sayat Kurbanmiratovna

Qoraqalpoq davlat universiteti,

Turkman tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD.

Ametova Muxabbat Orazimbetovna

Qoraqalpoq davlat universiteti,

Nemis tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Maxtumqulining o'zbek tilidagi badiiy tarjimalari haqida taniqli adabiyotshunos olim K.Quramboyevning ilmiy tadqiqotlarida aytilgan fikrlar, tanqidiy qarashlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *she'r, tarjima, adib, adabiyotshunos, tarjimashunoslik, shoir, adabiy aloqa, tadqiq, taxlil, mulohaza.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются мнения и критические взгляды, выраженные в научных исследованиях известного литературоведа К. Курамбойева относительно литературных переводов Махтумкули на узбекский язык.

Ключевые слова: *стихотворение, перевод, писатель, литературовед, поэт, литературная связь, исследование, анализ, обсуждение.*

ABSTRACT

This article discusses the opinions and critical views expressed in the scientific research of the renowned literary scholar K. Kurambaev regarding Mahtumkuli's literary translations into Uzbek.

Key words: *a poet, translation, author, specialist in literature, translator interpreter, a writer, literary relation, investigation, analysis, discussion.*

KIRISH

Atoqli olim K.Quramboyev o'zbek, turkman, qoraqalpoq adabiy aloqalari bo'yicha bir necha yillardan beri tadqiqot olib bormoqda. Olimning ilmiy izlanishlarida mashhur turkman adibi Maxtumquli Firog'iy ijodining mustaqillik yillarida O'zbekistonda keng ommalashuvi, o'zbek tiliga tarjimasi masalalari, ularga bildirilgan munosabat, fikrlar o'z aksini topgan. Bu esa Maxtumquli asarlarining

faqatgina Turkmanistonda emas, balki O‘zbekistonda ham katta qiziqish bilan o‘qilib, adabiyotshunoslik, adabiy tanqidchilikda keng tadqiq qilinayotganligini anglatadi. Negaki, Maxtumluli Firog‘iyni shoirlik dunyosi uch asrga tatigulik vaqt ichida Sharq xalqlarining adabiy merosida keng o‘rin oldi. Shoirning g‘oyaviy mazmun va insoniylik, insof, diyonat, iymon kabi umuminsoniylik fazilatlarini ulug‘lashga yo‘g‘riligan adabiy ijodi bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, hozirgi yosh avlodlarimiz uchun ibrat namunasi bo‘lib hisoblanadi. Chunki, Maxtumluli o‘z zamonida Sharq mumtoz vakillarining badiiy asarlarini o‘qib, shoirlarning adabiy merosini o‘rganib, ularni o‘zining ma‘naviy ustozlari deb bilgan. Masalan, u o‘zining “San bolsam” (Son bo‘lsam) nomli she‘rida:

Demganyda yörgeñ ussat Novayy,
“Çar divany”, “Perhat-Şirin” zybany,
Zahreddin Babyr, “Mizan-ovzany,
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.

O‘zbek mumtoz shoiri Alisher Navoiyga “Damganida yurgan ustoz Navoiy” deb murojaat etsa, Hamadoniy, Boburlarni o‘zining ruhiy barkamollikka erishuvida asosiy o‘rinni egallaganliklarini alohida ta’kidlaydi. Xususan, aytish joiz, Maxtumlulining o‘zi ham o‘zidan keyingi shoirlar uchun namuna maktabi bo‘lganligi hammamizga ma’lum. Masalan, XX asr o‘zbek shoirlari Mirtemir, Maqsud Shayxzoda, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf, Halima Xudoyberdiyeva, Guliston Matyoqubova va boshqalar Maxtumluli asarlarini o‘qib, undan adabiy zavq olishgan. Shuning uchun, shoir yaratgan adabiy-badiiy asarlar nafaqat turkman xalqining, balki butun insoniyat taqdiriga bog‘liq bo‘lib, hozirgi kunda yosh avlodning milliy-ma‘naviy dunyoqarashini yanada boyitish, ularni vatanparvarlik, insoniylik, do‘stlik va ezgulikka sodiqlik ruhida tarbiyalashi shubhasiz. Jumladan, mustaqillik yillarida Maxtumluli ijodi o‘zbek adabiyotshunosligida yangicha nuqtayi nazardan keng tadqiq qilindi. Shuningdek, Maxtumluli she‘rlari o‘zbek tiliga tarjima qilinib, keng kitobxonlar ommasiga in’om qilinmoqda. Xususan, o‘zbek adabiyotida sho‘rolar davrida faqatgina Jumaniyoz Sharipov tomonidan tarjima qilingan bo‘lsa (Maqsud Shayxzoda va Muhammad Ali bittadan she‘rini tarjima qilgan), mustaqillikdan keyin Muzaffar Ahmad, Mirzo Kenjabek, Olim To‘rayev, Abdumomin Jumayev, Jumanazar Zulpiyev, Jumaniyoz Jabborov, Ergash Ochilov, Abdunabi Hamro va boshqalar tarjimalarini atab aytishga bo‘ladi. Badiiy tarjima haqida so‘z borganida mashhur maxtumlulishunos olim, professor Karimboy Quramboyevning “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining 2011-yil 48-sonida e’lon qilingan “Holislikka nima yetsin” nomli maqolasi bizning diqqat e’tiborimizni

o'ziga jalb etdi. Voqean, biz bu maqolamizda Maxtumlulining o'zbek tilidagi tarjimalariga olimning munosabati haqida so'z yuritmoqchimiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

K.Quramboev Maxtumluli ijodini ilmiy asosda tadqiq qilib, shoir asarlarini chuqur o'rgangan olim. Shuningdek, olim o'zining yuqorida nomi ko'rsatilgan maqolasida Maxtumluli she'rlarini o'zbek tiliga o'giran J.Sharipov, M.Ahmad, M.Kenjabek, O.To'rayev, A.Jumayev, J.Zulpiyev, E.Ochilov, J.Jabborov, A.Hamrolarning tarjimalariga tanqidiy mulohazalarini bildiradi. Asosan, 2008-yil "O'zbekiston" nashriyotida nashrdan chiqqan Abdumo'min Jumayev va Jumanazar Zulpiyevlarning Maxtumluli "Saylanma" kitobini o'zbek tilida chop etganini, tarjimada Maxtumluli uslubiga xos xususiyatlarning aks etganligini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, ushbu kitobga so'zboshi yozgan professor N.Komilovning Maxtumlulining "Oq it" (Aq iyt), "Chaqir kalla" (Shaqir bas) nomli ikki asarini "kichik doston" deb ataganini adabiyotshunoslikda ilmiy yangilik deb belgilaydi. Shu o'rinda maqola muallifi Maxtumlulining o'zbek tilida nashrdan chiqqan kitoblarining birontasida ham shoirning doston yozganligi haqidagi ma'lumotlarning keltirilmaganligini atab ko'rsatadi. Darhaqiqat, Maxtumlulining "Oq it", "Chaqir kalla" asarlari Ashxobodda 1994-yil nashr etilgan she'rlar to'plamida janr xususiyatlariga ko'ra "poema" deb ataladi. Joriy fikrlar turkman adabiyotshunosligida ayni kungacha davom etib kelmoqda. Biroq shoir asarlarini tahlilga tortganimizda uning "Yazdigim dessanim galdi" (Yozgan dostonim qoldi) nomli she'riy misralarida o'zining she'riy doston yozganligini aytgan. Shunday ekan, shoir yozgan dostonlarining ko'pchiligi bizgacha yetib kelmagan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganimizda, K.Quramboev Maxtumlulining kichik she'riy dostoni haqida N.Komilovning bildirgan fikrlarini to'g'ri baholaganligini anglash mumkin.

Maqola muallifi A.Jumayev va J.Zulpiyevlar tarjimalarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri "shoirning hozirgacha o'zbek kitobxonlariga ma'lum bo'lmagan diniy mavzudagi she'rlarini ham o'zbek tiliga tarjima qilinishi, bu shoirning faqatgina axloqiy, didaktik she'rlarining ijodkori bo'lish bilan cheklanmay, balki shoirning tasavvufga doir she'rlarini ham mahorat bilan o'giranligini" alohida ta'kidlaydi. Bu fikr Maxtumlulining tasavvuf yo'nalishida komil inson bo'lganligini yana bir marta dalillaydi. Shu ma'noda, K.Quramboev Maxtumlulining diniy mazmundagi she'rlarini juda yaxshi baholaydi. Shuningdek, muallif turkman adabiyotshunosligida M.Annamammedov, A.Ashirov, A.Shixnepesov, A.Mammedov kabi olimlarning shu sohadagi ilmiy tadqiqotlari bilan yaqindan tanish. Shularni hisobga olganimizda, maqola muallifining nomi atab ko'rsatilgan tarjima kitobga yuksak baho bergan, deb atash mumkin.

Maqolani o'qiganimizda muallifning tarjima masalasiga faqatgina bir tomonlama yondashuv bilan cheklanmagani o'quvchini o'ziga tortadi. Bu esa muallifning filologiya fanlari nomzodi M.Azimovning "Mehnat va mahorat mevasi" nomli ilmiy maqolasiga o'zining tanqidiy qarashlari bilan javob bergan o'rinlarida aniq ko'zga tashlanadi: "Maqolada asosan, tarjimon A.Jumayev (taxallusi Shiyx Abdol Mo'min) haqida keng ma'lumot beriladi, ya'ni A.Jumayevning hech qanday oliy o'quv yurtini tamomlamagan bo'lsa ham, adabiyotni, poeziyani adabiyotshunosdan kam bilmaydiganligini, har ikki - o'zbek va turkman tilida she'rlar yoza olishi, 25-yildan beri Maxtumluli she'rlarining tarjimasi bilan shug'ullanib kelayotgani, shoir ijodini to'liq tahlil etgani, shuning uchun "uning tarjimalari Maxtumluli tarjimonlarining tarjimalari orasidagi eng yaxshisi. Agar Maxtumluli o'zbek bo'lganida, xuddi shunday yozgan bo'lar edi", degan fikrlarni bildiradi. Umuman olganda, maqola muallifi, A.Jumayev va J.Zulpiyevning tarjimalariga yuksak baho beradi" - deb, K.Quramboyev bu fikrlarning ayrimlarini qo'llab-quvvatlaganini, biroq maqola bir tomonlama, degan xulosaga keladi. Sababi nega deganda, muallif M.Azimovning maqolasida ikkinchi tarjimon J.Zulpiyev haqida hech qanday ma'lumotning berilmaganligiga tanqidiy munosabat bildiradi. Uning e'tiroziga haqli ravishda turtki bo'lgan ikkinchi omil, M.Azimovning bir vaqtlari Maxtumluli she'rlarini tarjima qilib, o'zbek kitobxonlariga in'om etishda salmoqli hissa qo'shgan tarjimonlar faoliyatida ko'proq tanqidiy fikrlarning bildirilganligidir. Asosan, M.Azimovning maqolasida bunday tanqidiy fikrlarning muallif tilidan emas, A.Jumayevning fikri bilan keltirilgani, ya'ni bu fikrni K.Quramboyev o'z maqolasida shu holicha quyidagicha keltiradi: "O'tgan asrning 50-yillarida olim Jumanioz Sharipov Maxtumluli bobomizning she'rlarini bir bo'lagini o'zbek tiliga tarjima qildi". Sho'rolar davri mafkura siyosatining ta'sirida qilingan tarjimalar faqat o'z davri uchun yaroqli edi desak, haqiqatdan yiroqlashmagan bo'lamiz. Keyin bu ishga yosh tarjimon Muzaffar Ahmad ham kirishdi. Uning ham turkman tilini yaxshi bilmagani, va Maxtumluli merosini ozmi-ko'p o'rganib, tarjimaga qo'l urgani muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'ldi. 2004-yilda esa Mirzo Kenjabek bu ishga qo'l urdi. Uning tarjimasi eng muvaffaqiyatsizi bo'ldi, Maxtumluli ruhiyati, uslubidan juda yiroq edi. Mana shu muvaffaqiyatsiz tarjimalar meni tarjimonlik qilishga undadi..."

Mazkur fikrlarning bir tomonlama ekanligini anglagan maxtumlulishunos K.Quramboyev jiddiy keskin tanqidiy fikrlarni olg'a suradi. Ya'ni, olim Maxtumluli asarlarining o'zbek tiliga o'giran tarjimalarini A.Jumayevgacha, barchasining muvaffaqiyatsiz deb hisoblanishini noto'g'ri ekanligini atab o'tib, "Bunday qat'iy hukm, ya'ni barcha tarjimalarni yaroqsiz deb, ulardagi yutuqlardan ko'z yumish

to‘g‘rimi?’” degan haqli savolni o‘rtaga tashlaydi hamda J.Sharipov tarjimalarining yutuqlari haqida gapiradi. Vaholanki, K.Quramboyev o‘zining “Maxtumluli she‘riyati O‘zbekistonda” nomli kitobida J.Sharipovning tarjimaga katta ijodiy tayyorgarlik bilan kirishganini, tarjimonning shoir tiliga muvofiq, asliyatga xos o‘g‘irganini, shuningdek, Maxtumlulining ko‘pgina she‘rlari originaldagidek aniq, o‘quvchiga estetik zavq bag‘ishlaydigan darajada tarjima qilganligini alohida ta’kidlab, J.Sharipovning tarjimasidagi kamchiliklar “ikki tildagi o‘zaro o‘xshash so‘zlar - soxta ekvivalentlar bilan bog‘liq” degan xulosaga keladi. Shuningdek, K.Quramboyevning “Hikmatga yo‘g‘rilgan she‘riyat” (1984) nomli maqolasida ham Maxtumlulining she‘rlarini tahlilga tortganlarida J.Sharipovning tarjimalariga deyarli yuksak baho beradi.

K.Quramboyevning “Tarjima va tarjimon mas‘uliyati”, “Maxtumluli – ilhom chashmasi” kabi kitoblarida ham Maxtumluli she‘rlarining o‘zbek tilidagi tarjimalari haqida fikr yuritib, “O‘zbekistonda Maxtumluli asarlarini tarjima qilishga intilishlar oz emas, biroq shu kungacha shoir, yozuvchi, adabiyotshunos olim Jumaniyoz Sharipovning tarjimalari kabi yetuk tarjimalarga duch kelmadik” [7, B.125.] - degan fikrlarni bildiradi. Biroq tadqiqotchi Feruza Sapayeva o‘zining “Maxtumluli she‘rlari o‘zbekcha tarjimasiga ba‘zi bir qaydlar” [8, №4. B.62.] nomli maqolasida K.Quramboyevning fikrlariga qarshi o‘laroq qarashlarini bildirgani seziladi. Ya‘ni: “...Olimning (K.Quramboyev - S.J.) J.Sharipov Maxtumlulining ayniqsa axloqiy-didaktik she‘rlarini o‘zbek tiliga qoyilmaqom qilib tarjima qilganligi haqidagi fikrlari va ta’riflari to‘g‘ri, lekin shoirning “aruzda yozilgan she‘rlarini ma‘nodor, jozibali va jarangdor misralarda o‘zbek tiliga o‘giradi” degan fikrlari noto‘g‘ri ekanligiga tanqidiy fikrlarini e’tirof etadi. Tadqiqotchi, F.Sapayeva “bu she‘rlarda hajm jihatdan saktaliklar ko‘p”ligini [8, №4. B.62.] ilmiy dalilla shga erishadi.

Yuqorida bayon qilingan maqolamizda muallif o‘z fikrlarini dalillash uchun o‘zbek tarjimashunosligida J.Sharipovning Maxtumluli tarjimalariga yuksak baho berilganini ham taniqli olim G‘aybullar Salomovning, Baxtiyor Nazarovlarning fikrlarini ham keltirib o‘tadi.

Akademik B.Nazarovning: “Bu noyob ijodni (Maxtumluli ijodi nazarda tutilmoqda - S.J.) o‘rganish, o‘zbek tiliga o‘girish, keng ommalashtirishda yirik tarjimashunos olim va mutarjim Jumaniyoz Sharipov katta ishlarni amalga oshirdi... bu tarjimalar o‘z davri talablariga javob berdi, binobarin, uning tarjimalaridan, xususan, muhtaram Jumaniyoz Sharipovdan minnatdor bo‘lishimiz kerak” [5] deb bergan yuksak bahosini alohida ta’kidlaydi.

Bundan boshqa maqolalarda ham E.Ochilov, M.Kenjabek, N.Komilov, S.Mamajonov, S.G‘aniyeva, H.Abdullayev, J.Yusupov, M.Saparov, M.Taylaqova,

J.Sharipov tarjimalari haqida bildirilgan fikrlari komparativistika uslubida tahlilga tortiladi va Maxtumdulining o'zbek tilidagi tarjimalarida bir qancha kamchiliklar, xato-nuqsonlarning bor bo'lishiga qaramasdan, yutuqlari bilan shoir asarlarini o'zbek o'quvchilariga o'z ona tilida o'qishga, shu bilan birga "hozirgi avlod, bugungi she'riyatning ixlosmandlari uchun ma'naviy tarbiya quroli vazifasini bajarib kelmoqda" degan xulosaga keladi. Natijada, olim o'z maqolasida Maxtumdulining o'zbek tilidagi tarjimalarini tahlilga tortish orqali tarjimonlarning, ya'ni, J.Sharipovning tarjimalarida Maxtumdulini axloqiy-didaktik she'rlarining ko'proq o'zbek tiliga o'g'irganligini, A.Jumayev va J.Zulpiyevlarning tarjimalarida esa shoirning diniy va tasavvufga doir she'rlarini tarjima qilinganligini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini istifoda qiladi.

XULOSA

Umuman, munaqqid olimning fikrlarida muayyan ma'noda jon bor. Aynan, hammamizga ma'lum, har bir davrda yaratilgan asarlar ushbu davr adabiyot tarixining varaqlarida muhrlanadi va adabiyot tarixi mulkiga aylanadi. Ana shu adabiy namunalar, adabiy-badiiy tarjimalar bugungi adabiy jarayonning, milliy adabiyotimizning asosini yaratuvchi fundamental kitoblar ekanligini hech kim inkor qilolmaydi. Har bir asar o'z davrining ilmiy nuqtayi nazaridan baholanishi shubhasiz. Biroq mustaqillik sharofati bilan adabiy badiiy asarlarni, tarjimalarni xolis baholash imkoniyati paydo bo'ldi. Shuningdek, taniqli olim Baxtiyor Nazarov "Tarjima va tarjimon mas'uliyati" nomli kitobga yozgan so'zboshisida ayni kungacha tarjimachilik bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarning tanqisligini atab o'tib, bu muammoning hech vaqt eskirmaydiganligini jamoatchilik e'tiboridagi o'ta muhim masala ekanini aytadi. Bu borada professor K.Quramboyevning maqolalar to'plamini o'z oldiga kitob shaklida nashrdan chiqarilishi "muammoning yangidan jonlanganligining suyunchisi" deb yuksak baho berdi Akademik Baxtiyor Nazarov. Ushbu nuqtayi nazardan qaraganda maxtumdulishunos olimning tarjimashunoslik borasida jon kuydirib, haqli ravishda bildirgan fikrlari bugungi kun adabiyotshunoslik, adabiy jarayon, adabiy aloqalar uchun katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, bayon qilingan fikr-mulohazalardan ko'rinib turganidek, Maxtumdulining o'zbek tilidagi tarjimalari hozirgi adabiy jarayonda tanqidchilik sohasidagi e'tiborni o'ziga tortgani va uning rivojlanishiga turtki bo'lgani so'zsiz. Bu masala kelajakda ilmiy asosda o'z tadqiqotini kutmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maxtumdul. Tanlangan asarlar. Toshkent. 1958.
2. Maxtumdul. Tanlangan asarlar. Toshkent. «Fan». 1976.

3. Maxtumquli. Saylanma. Toshkent. 2004.
4. Maxtumquli-Firog'iy. Saylanma. Toshkent. 2008.
5. Qurambayev K. Xolislikka nima yetsin. «O'zbekiston adabiyoti va sa'nati» gazetasi 2011-jil 48 sani.
6. Quramboyev K. Adabiy jarayon. Ijod ma'suliyati. Adabiy aloqalar. Toshkent. «Cho'lpon». 2009.
7. Quramboyev K. Maxtumquli – ilham chashmasi. Toshken. 2012.
8. Sapayeva F. Maxtumquli she'rlari o'zbekcha tarjimasiga ba'zi bir qaydlar. Ilim hám jámiyet jurnali. № 4. Nókis. 2014.

“QUTADG‘U BILIG”DAGI XALQ MAQOLLARINING TURK VA O‘ZBEK TILLARIDAGI STILISTIK TRANSFORMATSIYASINING O‘ZIGA XOSLIGI

Sobirov G‘ulomjon

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Turkshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

Tel: +998 911444414

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola “Qutadg‘u bilig” asarida berilgan maqollarning turk tilidagi stilistik transformatsiyasi o‘rganilgan. Asardagi stilistik transformatsiya jarayoni, tilning rivojlanish jarayonini tushunishga yordam beradi. Bu jarayonni o‘rganish, tilshunoslarga tilning tarixiy rivojlanishini, leksik birliklarning o‘zgarishini va madaniy ta’sirlarni aniqlashda yordam beradi. Stilistik transformatsiyalar tilni boyitadi va uning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi.

Kalit so‘zlar: Til, doston, maqol, stilistik transformatsiya, o‘xshashlik, metafora, estetik, leksik, sintaktik, metafora va qiyoslash.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье исследуется стилистическая трансформация пословиц в произведении «Кутадгу Билиг» на турецком языке. Процесс стилистической трансформации в произведении помогает понять процесс развития языка. Изучение этого процесса помогает лингвистам определить историческое развитие языка, изменение лексических единиц и культурные влияния. Стилистические трансформации обогащают язык и расширяют его функциональные возможности.

Ключевые слова: Язык, эпос, пословица, стилистическая трансформация, аналогия, метафора, эстетика, лексика, синтаксический, метафора и сравнение.

ABSTRACT

This scientific article studies the stylistic transformation of proverbs in the work "Kutadgu Bilig" in Turkish. The process of stylistic transformation in the work helps to understand the process of language development. Studying this process helps linguists to determine the historical development of the language, the change of lexical units, and cultural influences. Stylistic transformations enrich the language and expand its functional capabilities.

Keywords: Language, epic, proverb, stylistic transformation, analogy, metaphor, aesthetic, lexical, syntactic, metaphor and comparison.

KIRISH

Xalq maqollarining turk va o'zbek tillaridagi stilistik transformatsiyasi — bu turli tillarda ayni bir ma'no va tushunchalarni ifodalovchi maqollarning ifodalash usullaridagi o'zgarishlarni tahlil qilishni anglatadi. Maqollar xalqning ruhiyatini, dunyoqarashini va qadriyatlarini aks ettiradi, shuning uchun ular til va madaniyatga qarab o'ziga xos usullar bilan ifodalanadi. Stilistik transformatsiya esa maqollarning stilistik vositalari, ularning tilga xos o'zgartirishlari va ularni qabul qilgan jamiyatdagi o'ziga xosligini bildiradi.

Mazkur maqolada asarda berilgan maqollarning turk va o'zbek tillaridagi leksik transformatsiyasi, leksik-semantik xususiyatlari va ularning nazariy asoslarini tahlil qilish vazifasi qo'yilgan. Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xalq maqollarining turk va o'zbek tillaridagi stilistik transformatsiyasini izohlash orqali har bir tilning o'ziga xos estetik, leksik, sintaktik va madaniy xususiyatlarini ko'rsatish mumkin. Stilistik transformatsiya maqollarning ma'no va shaklini qanday o'zgartirishi va har bir tilning o'ziga xos ifodalanish usullarini qanday ta'sir qilishi haqida gapiradi. Quyida yuqorida keltirilgan maqollarning turk va o'zbek tillaridagi stilistik transformatsiyasini tahlil qilinadi:

1. Leksik transformatsiya va sinonimlar

- O'zbek tilida maqollar ko'pincha oddiy va xalq hayotiga oid leksik vositalardan foydalanadi. Misol uchun, “Kitob ko'rmagan kalla — Giyoh unmagan dala” maqolida “kalla” va “dala” so'zlari xalqning kundalik hayotidagi tasvirlarni aks ettiradi. “Kalla” (bosh) va “dala” (dalalar) so'zlari haqiqiy tasvirni yaratishda ishlatiladi, bu esa o'zbek maqolalarining stilistik xususiyati bo'lib, ularni jonli va tasavvurlarga boy qiladi.

- Turk tilida esa, shu maqolada “Kitap okumayan kafa” kabi so'zlar ishlatiladi, bu so'zlar ko'proq umumiy va oddiy shaklda bo'lib, turk tilining soddalashtirilgan leksikasiga mos keladi.

- O'zbek tilida qo'llaniladigan leksik vositalar ancha rang-barang va tasavvurlarga boy, bu esa maqolaga ko'proq poetik va ifodali xarakter beradi. Turk tilida esa leksik vositalar soddalashtirilgan bo'lib, maqollar ko'proq umumiy va oddiy shaklda beriladi.

2. Metafora va qiyoslash

- O'zbek maqollarida ko'plab metafora va qiyoslash vositalari ishlatiladi. Masalan, “Ahmoqning shox-u butog'i bo'lmas. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kapidur” maqolasi metaforalardan foydalanadi. Bu yerda “mevasiz daraxt” orqali ilmsiz

insonning befoydaligini tasvirlash ishlatiladi. Daraxt va meva tasviri odamlarning ko‘z oldiga keladigan oddiy hayotiy elementlarni ishlatadi va ular orqali juda kuchli ijtimoiy va madaniy ma’no keltiriladi.

- Turk maqolalarida esa bunday metaforik ifodalashlar ko‘pincha qisqaroq va sodda bo‘ladi. Misol uchun, “Boş çuval ayakta durmaz” maqolasi — bu befoyda narsaning shaklan tik tura olmasligi haqida so‘z yuritadi. U juda oddiy va soddalashtirilgan ifodadir.

- O‘zbek tilidagi maqollarda tasvirlar va metaforalar juda boy va hayotiy voqealar bilan chambarchas bog‘langan, bu esa o‘zbek xalqining madaniy va ijtimoiy hayotiga mos keladi. Turk tilida esa soddalashtirilgan metaforalar va qiyoslashlar ishlatiladi, bu turk xalqining ma’lum bir estetik idealini aks ettiradi.

3. Stilistik vositalar va ritm

- O‘zbek tilidagi maqollar ko‘pincha ritm, takrorlash va to‘qnashuv kabi poetik usullardan foydalanadi. Masalan, “Yoshlikdagi g‘ayrat — keksalikdagi rohat” maqolasi ritmik tuzilishga ega bo‘lib, so‘zlarning takrorlanishi va yengil musiqiy ohanglari yordamida xabarni kuchaytiradi.

- Turk maqollarida esa ritm va musiqiylik ko‘proq soddalashtirilgan shaklda ifodalanadi. Misol uchun, “Yazın yanmayan kışın ısınmaz” maqolasi qisqa va aniq, ritm esa ancha oddiyoq.

- O‘zbek tilidagi maqollarda stilistik vositalar, masalan, ritm va takrorlash ko‘proq ishlatilgan bo‘lib, bu maqolalarga o‘ziga xos estetik va poetik rang beradi. Turk tilida esa, maqollar odatda qisqa va soddalashtirilgan shaklda bo‘lib, ritmning o‘rni kamroq.

4. Ijtimoiy kontekst va tilning funksiyasi

- O‘zbek tilidagi maqollar ijtimoiy va madaniy jihatlarini aks ettiradi. Masalan, “Yoshlikda eksang, qarilikda o‘rasan” maqolasi yoshlar va keksa avlod orasidagi farqni ko‘rsatadi va mehnat bilan o‘qishni birlashtirgan holda, hayotning qiyinchiliklarini ifodalaydi.

- Turk maqollarida esa ko‘proq ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan elementlarga urg‘u beriladi, masalan, “Gençlikte para kazan (taş taşı), kocalıkta kur kazan” maqolasi iqtisodiy va mehnatga alohida urg‘u beradi.

- O‘zbek tilidagi maqollarda an’anaviy hayot tarziga oid ma’lumotlar ko‘proq taqdim etiladi, bu esa xalqning tarixi va urf-odatlariga mos keladi. Turk maqollarida esa ko‘proq iqtisodiy va amaliy yondashuvlar mavjud, bu turk xalqining hozirgi zamon hayotiga mos tushadi.

5. Qisqalik va aniqlik

• O‘zbek tilida maqollar ko‘proq tasvirli va batafsil bo‘lishi mumkin. Bu maqollar ko‘pincha hayotiy misollar va voqealar orqali beriladi.

• Turk tilidagi maqollar esa ko‘proq qisqa, oddiy va aniq bo‘ladi. Misol uchun, “Boş çuval ayakta durmaz” va “Yazın yanmayan kışın ısınmaz” kabi maqollar qisqa va sodda bo‘lib, ma‘noni tez va aniq yetkazishga xizmat qiladi.

• O‘zbek tilidagi maqollar tasviriy va batafsil ifodalar orqali ijtimoiy va madaniy jihatlarni aks ettiradi. Turk tilidagi maqollar esa qisqalik va aniqlikka intilib, ma‘noni tez yetkazish va oddiylashtirishga e‘tibor beradi.

6. Poetik shakl va ijtimoiy saboqlar

• O‘zbek maqollarida ko‘pincha hayotiy saboqlar, ko‘nikmalar va ijtimoiy vazifalarni ifodalovchi ko‘plab poetik shakllar mavjud. Bu shakllar ijtimoiy mas‘uliyat va jamiyatda o‘rganishning muhimligini ta’kidlaydi.

• Turk maqollarida esa shunday shakllar soddalashtirilgan va ma’noli qisqa jumalalarda ifodalanadi.

• O‘zbek maqollari ko‘proq tafakkurga, tarbiya va o‘rganishga urg‘u beradi. Turk maqollari esa ko‘proq amaliy saboqlarga va tezkor fikrga asoslanadi.

Maqollarni stilistik transformatsiyasi — bu tildagi ifodalash usullarining o‘zgarishi, ya’ni bir tildagi ma’no, tasvir va hissiyatning boshqa tilga, uning stilistik tuzilmasiga mos ravishda o‘zgartirilgan shaklidir. Stilistik transformatsiya ko‘pincha tilning badiiy va estetik xususiyatlariga, adabiy an‘analarga, va tilning o‘ziga xos xususiyatlariga asoslanadi.

“Kişi söz bile koptı boldı melik

Öküş başıĝ yirke kıldı kölik.”

Mazkur maqolning turkcha stilistik transformatsiyasi quyidagicha:

“Kişi sözüyle yükselir, bey olur;

Nice başlar, bir sözle köle kılınır”

Bu maqolda so‘zning kuchi va ta’siri badiiy obrazlar bilan ifodalangan. Insonning maqomi, hatto podshohlik darajasi ham so‘z orqali belgilanadi; biroq shunday so‘z ham borki, odamni qul darajasiga tushiradi.

• Stilistik transformatsiyada qadimgi so‘zlar zamonaviy turk adabiy tilidagi ekvivalentlar bilan almashtirildi:

○ “*koptı boldı melik*” → “*yükselir, bey olur*” (ko‘tarilib hukmdor bo‘ladi)

○ “*öküş başıĝ*” → “*nice başlar*” (ko‘plab odamlar, ko‘plab boshlar)

○ “*kölik*” → “*köle*” (qul)

• Natijada mazmun zamonaviy turk tilida aniq, badiiy va didaktik ohangda aks ettirildi.

Bu maqol Yusuf Xos Hojibning nutq madaniyatiga bergan yuksak bahosini ko'rsatadi. "So'z" ijtimoiy mavqeni belgilovchi vosita sifatida talqin qilinadi. Turk adabiy tiliga stilistik transformatsiya jarayonida ham bu didaktik mazmun, ham badiiy ohang saqlab qolindi.

"Qutadg'u Bilig" maqollarining turk tiliga stilistik transformatsiyasi:

Asl matn (Qutadg'u bilig)	Stilistik transformatsiya (Türkçe)
Ukuş körki til ol bu til körki söz, Kişi körki yuz ol bu yuz körki köz.	Akılın süsü dildir, dilin süsü sözdür; İnsanın süsü yüzdür, yüzün süsü göz.
Biligsiz karagu turur belgölüg, Ay közsüz karagu bilig al ülüg.	Bilgisiz insan karanlıkta kalır, Bilgi, gözü olmayan için ay gibidir.
Kitap kadrini me biliglig bilir, Ukuşsuz kişidin adın ne kelir.	Kitabın değerini ancak bilgili bilir; Akılsız kişiden ise hayır gelmez.
Ukuşluğ ukar ol biliglig bilir, Biligli ukuşlı tilekke tegir.	Akıllı insan bilgiliyi över, değerini bilir; Bilgili ve akıllı olan dileğine ulaşır.
Kişinin könglü tüpsüz tengiz teg turur. Bilig yinçü sanı tüpinde yatur. Tengizdin çıkarmasa yinçü kişi Kerek yinçü bolsun kerek say taşı.	İnsanın gönlü dipsiz bir denize benzer; Bilgi, onun dibinde yatan inci gibidir. O inci denizden çıkarılmazsa, İster inci olsun ister çakıl taşı, değersiz kalır.
Kişi söz bile koptı boldı melik Öküş başıg yirke kıldı kölik.	Kişi sözüyle yükselir, bey olur; Nice başlar, bir sözle köle kılınır.

"Ukuş körki til ol bu til körki söz,

Kişi körki yuz ol bu yuz körki köz."

Türkçe (stilistik transformatsiya)

"Akılın süsü dildir, dilin süsü sözdür;İnsanın süsü yüzdür, yüzün süsü göz."

Bu maqolda aql, til va so'zning o'zaro bog'liqligi badiiy parallelizm orqali ifodalangan. Aqlning go'zalligi tilda, tilning go'zalligi esa so'zda aks etadi. Insonning tashqi qiyofasida esa ko'z muhim o'rin tutadi.

- Stilistik transformatsiyada qadimgi so'zlarning mazmuniy ekvivalenti tanlanib, ritmik uyg'unlik saqlab qolindi.

- Natijada, bu maqol turk tilida ham didaktik hikmat ohangini saqlab qoldi.

"Biligsiz karagu turur belgölüg, Ay közsüz karagu bilig al ülüg."

Türkçe (stilistik transformatsiya): "Bilgisiz insan karanlıkta kalır, Bilgi, gözü olmayan için ay gibidir."¹¹⁶

Bu maqolda bilim va jaholatning qarama-qarshiligi yoritiladi. Bilimsiz inson qorong'ilikda qolgan kishiga qiyos qilinadi. Bilim esa ko'zi ojiz uchun oydek yo'l ko'rsatadi.

- Stilistik jihatdan, "karagu" → "karanlıkta kalmak" tarzida zamonaviylashtirildi.

¹¹⁶ Tekin, T. Eski Türk Dili. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2003. – S. 134

- Bu bilan qadimgi ifodaning obrazlilik va metaforik mazmuni saqlanib qoldi.
- Transformatsiyada “ne kelir” qadimgi shakli “hayir gelmez” tarzida stilistik moslashtirildi, bu esa zamonaviy turk adabiy tilida keng qo‘llanadigan ifoda.
- Maqol o‘quvchini kitob va bilimga hurmat ruhida tarbiyalaydi.

"Ukuşluğ ukar ol biliglig bilir,Biligli ukuşlı tilekke tegir."

Türkçe (stilistik transformatsiya):“Akıllı insan bilgiliyi över, değerini bilir; Bilgili ve akıllı olan dileğine ulaşır.”

Bu maqolda aql va bilim bir-birini to‘ldiruvchi sifatida tasvirlangan. Aql bilimni qadrlaydi, bilim esa insonni maqsadiga yetkazadi.

- Stilistik o‘zgartirishda “ukar” so‘zi “över, değerini bilir” tarzida kengaytirilgan, chunki bu turk tilida pozitiv baholash va qadrlash ma’nosini kuchliroq beradi.¹¹⁷

- Maqolning didaktik ohangi zamonaviy ifoda bilan uyg‘unlashgan.

"Kişinin könglü tüpsüz tengiz teg turur.Bilig yinçü sanı tüpinde yatur. Tengizdin çıkarmasa yinçü kişi Kerek yinçü bolsun kerek say taşı."

Türkçe (stilistik transformatsiya):“İnsanın gönlü dipsiz bir denize benzer; Bilgi, onun dibinde yatan inci gibidir. O inci denizden çıkarılmazsa, İster inci olsun ister çakıl taşı, değersiz kalır.”

Bu maqolda bilimning inson qalbida yashiringan boylik ekani poetik obraz orqali ifodalangan. Inson qalbi dengizga o‘xshatilgan, bilim esa dengiz tubidagi qimmatbaho dur sifatida tasvirlangan.

- Stilistik transformatsiyada “say taşı” zamonaviy turk tilida kengroq ishlatiladigan “çakıl taşı” so‘zi bilan almashtirildi.

- Natijada obraz yanada aniq, estetik va tushunarli bo‘ldi.

Qutadg‘u biligdagi bu maqollar turk tiliga stilistik transformatsiya qilinganida:

Ularning didaktik ohangi saqlab qolindi. Qadimgi turkiy so‘zlar zamonaviy turk tilida estetik jihatdan yaqin ekvivalentlar bilan almashtirildi. Maqollarning obrazlilik va badiiy parallelizmi imkon qadar to‘liq aks ettirildi. Natijada maqollar bugungi turk o‘quvchisiga ham tushunarli, ham estetik zavq beruvchi shaklga keltirildi.

"Ukuş körki til ol bu til körki söz,Kişi körki yuz ol bu yuz körki köz."

Aqlning ziynati til, tilning ziynati so‘z;Insonning ziynati yuz, yuzning ziynati ko‘z.

Bu maqolda ichki va tashqi go‘zallik uyg‘unligi til va ko‘z timsollari orqali ifodalangan. Stilistik jihatdan parallelizm saqlanib, didaktik ohang kuchaytirilgan.

"Biligsiz karagu turur belgölüg,Ay közsüz karagu bilig al ülüg."

Bilimsiz odam qorong‘ida qoladi, Bilim – ko‘zi ojiz uchun oyning ziyosi kabi.

¹¹⁷ Rustamov, A. Qutadg‘u bilig tili va uslubi. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 95

Bu maqolda ilmning inson hayotidagi yorituvchi kuch sifatida qadrlanishi obrazli ifoda etilgan. O'zbekchada ham metafora (oy → bilim) saqlanib qoladi.

Asl matn: *"Kitap kadrini me biliglig bilir, Ukuşsuz kişidin adın ne kelir."*

O'zbekcha stilistik transformatsiya: *Kitobning qadrini faqat bilimdon anglar, Aqlsiz kishidan esa hech qanday naf kelmas.*

Bu maqol kitobning ilmiy va ma'naviy qadri haqida. O'zbekchada zamonaviy so'zlashuv ohangi qo'shilib, didaktik mazmun kuchaytirilgan.

"Ukuşluğ ukar ol biliglig bilir, Biligli ukuşlı tilekke tegir."

O'zbekcha stilistik transformatsiya: *Donishmand bilimlini ulug'laydi, qadrlaydi; Bilimli va aqlli inson tilagiga yetadi.*

Bu maqolda ilm va aqlning uyg'unligi yuksak qadrlanadi. O'zbekchada ham hikmatli ohang saqlanib, ta'limiy mazmun kuchaytiriladi.¹¹⁸

"Kişinin könglü tüpsüz tengiz teg turur. Bilig yinçü sanı tüpinde yatur. Tengizdin çıkarmasa yinçü kişi Kerek yinçü bolsun kerek say taşı."

O'zbekcha stilistik transformatsiya: *Inson qalbi tubsiz dengiz kabidir, Bilim esa uning tubidagi marvariddir. Agar marvaridni inson dengizdan olmasa, U marvarid bo'lsin yo oddiy tosh – baribir qadrsizdir.*

Metafora asosida bilim marvaridga qiyoslangan. O'zbekchada ham obrazli ifoda va hikmatli ohang saqlanib, stilistik kuchaytirildi.

"Kişi söz bile koptı boldı melik Öküş başığ yirke kıldı kölik."

O'zbekcha stilistik transformatsiya: *Inson so'z bilan ulug' bo'ladi, podshoh bo'ladi; Ko'p boshlarni esa birgina so'z qul qiladi.*

So'zning ijtimoiy ta'siri va kuchi badiiy tarzda ifodalangan. O'zbekchada qofiya va ritmik uyg'unlik saqlab qolinib, so'zning qudrati yanada ta'kidlangan.¹¹⁹

Stilistik transformatsiyada badiiy obraz, qofiya, parallelizm va metaforalar saqlangan holda o'zbek tilining tabiiy ifodaviy imkoniyatlari kuchaytirildi.

• *"Könilik üçün kök adakın yaruk, Muning manisi kör bu sözke anuk."*

O'zbekcha tarjimai: *"To'g'rilik haqlikka olib borar. To'g'ri o'sgan gul bo'lar, egri o'sgan kul bo'lur."*

Turkcha maqol badiiy jihatdan ko'proq tasviriy obrazlar bilan boyitilgan: "kök adakın yaruk" (ildizning yashilligi), "yaruk" (yashil, porloq) - bu tasvir o'zbek tilida "to'g'ri o'sgan gul" sifatida aks ettiriladi. O'zbek tilidagi "to'g'ri o'sgan gul" — bu tasvir o'zbek tilining poetik uslubiga mos keladi. O'zbek tili turk tiliga nisbatan soddaroq va tabiat bilan yaqinroq tasvirni afzal ko'radi. "Egri o'sgan kul" esa turk

¹¹⁸ Jo'raboev, M. O'zbek maqollarining manbaalari va tipologiyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – B. 120

¹¹⁹ Rustamov, A. Qutadg'u bilig tili va uslubi. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 95

tilidagi "yaruk" ifodasining salbiy tasviridan kelib chiqqan holda, o'zbek tilida yomon ishlar va noto'g'ri yo'llarning natijasini bildiradi.

• "Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; Yer sabit olduğu için üzerinde ot ve ekin biter."

O'zbekcha tarjimasi: "To'g'rilik haqlikka olib borar. To'g'ri o'sgan gul bo'lar, egri o'sgan kul bo'lur."

Bu maqolda turkcha ifodalar badiiy jihatdan ancha keng va tasvirli. "Doğruluk yüzünden gök ayakta durur" iborasi turk tilida osmonning barqarorligini ta'kidlash uchun ishlatilgan bo'lsa, o'zbek tilida "to'g'ri o'sgan gul" tarzida tabiiy va sodda ifodalangan. O'zbek tilida bu ibora o'qib chiqishda tabiiy va oddiy qilib tasvirlanadi, chunki o'zbek tili badiiy tasvirlar uchun oddiyroq va tabiiyroq usullarni qo'llaydi. "Egri o'sgan kul" iborasi o'zbek tilidagi stilistik jihatdan ancha musiqali va ta'sirchan bo'lib, nojo'ya ishlarning natijasini bildiradi.

• "Allah doğrunun yardımcısıdır."

O'zbekcha tarjimasi: "Alloh to'g'rilarning yordamchisi bo'ladi."

Bu maqolda turkcha ibora ancha qisqa va umumiy bo'lib, "Allah doğrunun yardımcısıdır" — bu ibora oddiy va to'g'ridan-to'g'ri ma'no beradi. O'zbek tilidagi "Alloh to'g'rilarning yordamchisi bo'ladi" iborasi esa, o'zbek tilining badiiy jihatidan ko'proq to'liq, ochiq va ta'kidlashga asoslangan. O'zbekcha iborada badiiy ohang bor, bunda "yordamchisi bo'ladi" degan qo'shimcha so'z yordamida iboraning ma'nosi yanada kengaytirilgan.

• "Kişinin könglü tüpsüz tengiz teg turur."

O'zbekcha tarjimasi: "Inson qalbi quyoshdan yorug'."

Turkcha maqolda "tüpsüz tengiz" (chuqursiz dengiz) — bu semantik jihatdan chuqur, ammo noaniq holatni ifodalaydi, bu ifoda o'zbek tilida "qalb" va "quyoshdan" o'zgartiriladi. O'zbekcha versiya yanada yorqin va to'g'ri tasvirni yaratadi, ya'ni qalbning yorqinligi va ochiqligini ta'kidlash. O'zbekcha "quyoshdan yorug'" iborasi yanada tabiiy va aniq tasvirni beradi, bu o'zbek tilining nozik badiiy tasvirlariga mos keladi.

• "Tatsız aşı tuz neylesin, akılsız başa söz neylesin."

O'zbekcha tarjimasi: "Tuzsiz osh ta'msizlik qiladi, aqlsiz boshga so'z nima qiladi."

Bu maqolda turkcha ifoda ma'naviy va tasviriy jihatdan sodda va aniq. "Tatsız aşı" (ta'msizlik) va "akılsız baş" (aqlsiz bosh) iboralari o'zbek tiliga yanada tasvirli va estetik jihatdan boyitilgan holda tarjima qilinadi. O'zbekcha versiyasidagi "tuzsiz osh" va "aqlsiz bosh" ifodalari turk tilidagi tasvirga nisbatan badiiy jihatdan yanada

kengroq va qamrovli ko‘rinadi. Bu o‘zgarish, o‘zbek tilining badiiy ifodasi bilan uyg‘unlashgan holda ifodalashni ta‘minlaydi.

Stilistik transformatsiya, asosan, tilning estetik va badiiy jihatlarini ko‘zda tutgan holda amalga oshiriladi. Har bir tilning o‘ziga xos badiiy an‘analari mavjud bo‘lib, ular so‘z tanlash, iboralarni qurish, va tasvirlarni ifodalash usullarida namoyon bo‘ladi.

- Turk tilidagi maqollar ko‘proq sodda, aniq va tasviriylar elementlarga boy bo‘lib, ularni o‘zbek tiliga tarjima qilganda, o‘zbek tili ko‘proq tasvirlarni boyitadi, kengaytiradi va soddalashtiradi.

- O‘zbek tilidagi maqollar esa badiiy jihatdan ancha musiqali, xalqona va soddaroq ifodalanadi. Ma‘nolarni yanada aniqroq, tabiiyroq va tushunarliroq ifodalashga moyil.

Stilistik transformatsiya orqali turk va o‘zbek tillari o‘rtasidagi badiiy va semantik o‘zgarishlarni kuzatish mumkin.

XULOSA

Xalq maqollarining turk va o‘zbek tillaridagi stilistik transformatsiyasi ikkala tilning o‘ziga xosligini va madaniy jihatlarini aks ettiradi. O‘zbek tilidagi maqollar ko‘proq hayotiy tasvirlar, metaforalar va poetik usullarga asoslangan bo‘lsa, turk tilidagi maqollar ko‘proq qisqalik, aniqlik va soddalashtirilgan ifodalarga tayanadi. Ikkala tilning maqollarida ham umumiy ma‘no saqlanib qolsa-da, ularning stilistik vositalari va ifodalash shakllari xalqning turli ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi.

Xalq maqollarining turk va o‘zbek tillaridagi stilistik transformatsiyasi tilning madaniyatiga, ijtimoiy muhitga va xalqning urf-odatlariga qarab o‘zgaradi. O‘zbek va turk tillaridagi maqollar bir xil ma‘no va mazmunni ifodalasa ham, stilistik transformatsiya orqali ularning ifodalash shakli, metaforalar, tasvirlar, va uslublarida farqlar yuzaga keladi. Bu farqlar madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillarni aks ettirib, tillar orasidagi boylikni va o‘ziga xos xususiyatlarni ochib beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. AKSOY, Ömer Asım(1995), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılâp Yayınları, Ank..
2. ARSAL, S. Maksudi(1947),Türk Tarihi ve Hukuk, İ.Ü. Yayınları, İstanbul.
3. BAĞDATLI, Özlem(2007), Kutadgu Bilig’de Devlet ve Adalet İlişkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

4. BOLAY, Süleyman Hayri(1997), Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. BOZKAPLAN Şerif Ali (2007), Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, Turkish Studies, 2(4), 1110-1118.
6. DİLÂÇAR, Agop (1995), Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK Yayınları, Ankara. (2003), Kutadgu Bilig İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
7. DİLMAÇ, Bülent (2002), İnsanca Değerler Eğitimi, Nobel Yayınları, Ankara.
8. EKER, Süer (2006), Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, bilig,38, 103-122.
9. ERSOYLU, Halil (1981) Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Âyetlerinden İlhamlar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 15, 17-41.
10. EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973), Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, İst.
11. KARA, Mehmet (1990) Bir Başka Açıdan Kutadgu, Bilig, 23-24;71-81
12. KİTTAY, Eva Feder (1987), Metaphor Its Cognitive Force and Linguistic Structure, Oxford: Clarendon Press.
13. OCAK, G., GÜNDÜZ, M. (2006), Eğitim Fakültesini Yeni Kazanan Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Giriş Dersini Almadan Önce ve Aldıktan Sonra Öğretmenlik Mesleği Hakkındaki Metaforlarının Karşılaştırılması, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (2), 293-309.
14. OĞUZ, A.(2005), Öğretmen Eğitim Programlarında Metaphor Kullanma, Ed.: H. Kıran, XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Kitabı, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Denizli, 582-588.
15. ÖZTÜRK Faruk (2005), Kutadgu Bilig'de Bitki Adları, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VI(I), 201-208.
16. PALA, İskender (2007), İki Dirhem Bir Çekirdek, Kapı Yayınları, İstanbul.

Internet saytlar:

1. www.wikipedia.org
2. <https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-isimleri/>

THE CURRENT STATE OF DIGITAL LAW IN FINLAND: MODERN REFORMS AND DIGITAL SOCIETY

Hasanova Sevinch Normuhammadovna

Westminster International University in Tashkent
student

sevinchh48@gmail.com

ANNOTATION

Finland is recognized as one of the world leaders in the field of digital transformation. The country is continuously updating its digital legal system, taking significant steps towards protecting citizens' rights and ensuring the safe use of modern technologies. Digital law is a set of laws regulating information technology, the Internet, and digital services. It plays a crucial role in protecting personal data, safeguarding online services, and ensuring the stability of the digital economy in modern society.

Keywords: *European Union, online platform, digital law in Finland, “Know Your Customer”, DSA.*

FINLANDIYADA RAQAMLI HUQUQNING BUGUNGI HOLATI: ZAMONAVIY ISLOHOTLAR VA RAQAMLI JAMIYAT

Hasanova Sevinch Normuhammadovna

Toshkent Xalqaro Vesminster universiteti
talaba

sevinchh48@gmail.com

ANNOTATSIYA

Finlandiya davlati raqamli transformatsiya sohasida dunyoda yetakchilaridan biri sifatida tan olingan. Mamlakat raqamli huquq tizimini doimiy yangilab, fuqarolar huquqlarini himoya qilish va zamonaviy texnologiyalardan xavfsiz foydalanishni ta'minlash yo'lida katta qadamlar qo'yimoqda. Raqamli huquq – bu axborot texnologiyalari, internet va raqamli xizmatlarni tartibga soluvchi qonunlar majmuidir. U zamonaviy jamiyatda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, onlayn xizmatlar va raqamli iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: *Yevropa Ittifoqi, onlayn platforma, Finlandiyada raqamli huquq, “Know Your Customer”, DSA.*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЦИФРОВОГО ПРАВА В ФИНЛЯДИИ: СОВРЕМЕННЫЕ РЕФОРМЫ И ЦИФРОВОЕ ОБЩЕСТВО

Хасанову Севинч Нормухаммадовну

Ташкентский международный Вестминстерский университет

студент

sevinchh48@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Финляндия признана одним из мировых лидеров в области цифровой трансформации. Страна постоянно обновляет систему цифрового права, предпринимает значительные шаги по защите прав граждан и обеспечению безопасного доступа к современным технологиям. Цифровое право - это совокупность законов, регулирующих информационные технологии, Интернет и цифровые услуги. Она играет ключевую роль в обеспечении защиты персональных данных, онлайн-сервисов и устойчивости цифровой экономики в современном обществе.

Ключевые слова: Европейский Союз, онлайн-платформа, цифровое право в Финляндии, “Know Your Customer”, DSA.

Finland is a leading nation in digital transformation, continuously updating its legislation and adhering to the highest international standards. This creates a solid foundation for the country's development as a digital society.

The personal data protection system in Finland meets the highest international standards. “Know Your Customer” (KYC) rules are strict, requiring users to register, verify their identity, and have their place of residence checked. Access to digital games is completely prohibited for individuals under 18 years of age. A centralized self-exclusion system has been developed for problem gamblers.

1. KYC rules – verification of identity and place of residence is a mandatory process.

2. Age restriction – access to digital electronic platforms is prohibited for those under 18 years of age.

3. Self-limitation – a special centralized protection system for problem gamblers.

4. Advertising control – strict restrictions on advertising and bonuses, and responsible promotion.

In Finland, a new draft law consisting of more than 400 pages was presented in July 2024. This comprehensive document covers all aspects of digital law and is expected to be considered in parliament in the spring of 2025. The draft law underwent extensive consultations with the general public and all interested parties. In Finland, programs for informing and educating citizens about digital rights are actively being implemented. The general public is continuously informed about the safe use of online services and the protection of personal data. There is a rapid legal aid system in place to address digital rights violations, and citizens can always obtain professional assistance to protect their rights. Finland's constitution, section 12, states that "Everyone has the freedom of expression. Freedom of expression entails the right to express, disseminate and receive information, opinions and other communications without prior prevention by anyone. More detailed provisions on the exercise of the freedom of expression are laid down by an Act. Provisions on restrictions relating to pictorial programmes that are necessary for the protection of children may be laid down by an Act."

Documents and recordings in the possession of the authorities are public, unless their publication has for compelling reasons been specifically restricted by an Act. Everyone has the right of access to public documents and recordings.", suggesting that freedom of expression and right of access to information is highly valued in Finland.

In section 10 of Finnish constitution about the right to privacy, it is mentioned that "Everyone's private life, honor and the sanctity of the home are guaranteed. More detailed provisions on the protection of personal data are laid down by an Act. The secrecy of correspondence, telephony and other confidential communications is inviolable."

Measures encroaching on the sanctity of the home, and which are necessary for the purpose of guaranteeing basic rights and liberties or for the investigation of crime, may be laid down by an Act. In addition, provisions concerning limitations of the secrecy of communications which are necessary in the investigation of crimes that jeopardise the security of the individual or society or the sanctity of the home, at trials and security checks, as well as during the deprivation of liberty may be laid down by an Act."

The European Union (EU) is one of the most active regions in the regulation of digital law. The documents adopted by him are considered a global standard. In particular, the GDPR (General Regulation on the Protection of Personal Data) [1] serves as a benchmark for the whole world in the protection of personal data. The Digital Services Act [2] establishes the responsibility of internet platforms, obligating

them to take effective measures against illegal content. The Digital Markets Act [3] is aimed at ensuring the competitiveness of digital markets and limits the monopolization of technological giants.

Finland has developed legislation that fully complies with EU standards and actively participates in numerous joint projects on international digital security and privacy. The country plays a leading role in the exchange of experience in the field of the digital economy and online services. "International conventions, treaties, and declarations related to the Internet are aimed at ensuring legal order in the global information space, strengthening cybersecurity, protecting human rights, and developing cooperation in the use of information technologies. These documents were developed by various international organizations, including the United Nations (UN), the Council of Europe, the European Union (EU), and others." [4.-P.84].

The European Union Digital Services Act (DSA) imposes obligations on digital service providers, such as online platforms, to increase the transparency and security of their services. This law entered into force on February 17, 2024. In Finland, the powers to monitor compliance with DSA requirements are distributed between Traficom, the Office of the Data Protection Ombudsman, and the Consumer Ombudsman. The PSA requires online platforms to ensure the transparency of advertising and recommendation systems and to take into account minor users. This law will apply to the activities of digital service providers, such as online platforms and e-commerce platforms. The data protection ombudsman monitors the accuracy of ideological and social advertising on online platforms, the transparency of online advertising and recommendation systems, as well as the protection of minors. These obligations are defined in Articles 26-28 of the PSA.

Advertising on online platforms cannot be targeted based on specific categories of personal information (e.g., health status, political views, ethnicity, or religious beliefs). If the platform provider has reasonable assurance that the user is a minor, advertising using personal data should not be directed at this minor. Online platforms must provide a clear and transparent description of the recommendation systems they use. Along with each online advertisement, the main parameters that determine to which user the advertisement should be shown should be indicated. If the advertisement is shown based on parameters, the user must be informed about this and whether it is possible to change these parameters. DSA requires online service providers to ensure the privacy and security of minor users. Online services should be developed and organized taking into account minors.

DSA applies to all online intermediary services provided within the EU. Service providers located outside the EU are also required to comply with the requirements of

this law if they offer their services to EU residents. Certain provisions of the law do not apply to micro and small enterprises. Control over compliance with the DSA in Finland is mainly carried out by the Finnish Agency for Transport and Communications (Traficom). The Consumer Ombudsman monitors consumer-oriented advertising. The European Commission is responsible for overseeing large, multinational online platforms and search engines.

The World Summit on Internet Governance (WSIS), held under the auspices of the UN in 2003 and 2005, also aimed to discuss issues of building an Information Society, ensuring digital equality, and internet governance. The main directions of the summit were the development of internet infrastructure, ensuring information security, increasing digital literacy, and supporting a multilateral approach to internet management [5].

In conclusion, it can be said that Finland remains one of the world's leading countries in protecting and developing a digital society, constantly updating digital law. Open licensing, strong control, and personal data protection systems are the main pillars of digital law.

Below are the main pillars of digital law:

1. Open licensing is a transparent system that stimulates competition and innovation.
2. Strong control is an effective mechanism for monitoring and strict accountability.
3. Data protection is a guarantee of confidentiality and security at the highest standards.

To create such a modern and sustainable digital legal system in Uzbekistan, it is advisable to include the Finnish experience. The prospects for international cooperation and improvement of legislation in the field of digital law are very broad and important for our country. The digital future is not just technology, but also the protection of citizens' rights and the creation of a reliable digital environment.

LIST OF USED LITERATURE

1. Pangrazio L., Sefton-Green J. Digital rights, digital citizenship and digital literacy. GlobalKidsOnlineResearchSynthesis, 2018.19.
2. Digital Services Act (DSA) (https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en)
3. TheDigitalMarketsAct (https://digital-markets-act.ec.europa.eu/index_en)
4. Axmadova Rayxona. Raqamli dunyoda huquqlarning cheklanishi. INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE “TECH HORIZON 2025: IT AND INNOVATION SUMMIT”. 2025. –B.84.

5. Source: <https://www.itu.int/net/wsis/>
6. Source: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011

THE BENEFITS OF INTERACTIVE LECTURES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES: THE CASE OF ENGLISH IN HIGHER EDUCATION STUDENTS

Nafisa Khudayberganova Arslonbekovna

“Tashkent Institute of Irrigation and
Agricultural Mechanization Engineers”

National Research University

Teacher at “Teaching theory and methodology” department

E-mail: aslanovanafisa7@gmail.com

+998882010330

ABSTRACT

The article will discuss the advantages of interactive lectures in the teaching of foreign language to learners in higher learning institutions. The proposed study will examine how interactive lecture-based learning could lead to high student engagement, better communicative competence, and better learning outcomes than conventional lecture-based learning methods. A qualitative study design was used, which entailed the use of questionnaires and semi structured interviews of 40 undergraduate students who were pursuing foreign language studies in various universities in Uzbekistan. The results show that interactive lectures assist in encouraging students to be active, enhance critical thinking, become more motivated, and leave more opportunities to have meaningful practice with the language. The findings imply that the application of interactive methods to the lecture-based teaching approach can bring considerable advantage into the quality of foreign language instruction in institutions of higher learning.

Keywords: *interactive lectures, motivation, student engagement, active learning, communicative competence, professional development programs, technology-enhanced activities, interactive instruction*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitishda interaktiv ma'ruzalarning afzalliklari yoritiladi. Tadqiqotda interaktiv ma'ruza asosidagi ta'lim an'anaviy ma'ruza usullariga nisbatan talabalarning faolligi, kommunikativ kompetensiyasi hamda o'quv natijalarini qanday yaxshilashi tahlil qilinadi. Tadqiqot sifat (qualitative) metodologiyasiga asoslangan bo'lib, O'zbekistonning turli universitetlarida xorijiy tillarni o'rganayotgan 40 nafar bakalavr talabalar o'rtasida so'rovnoma va yarim tuzilgan intervyular o'tkazilgan. Natijalar interaktiv ma'ruzalar talabalarni faol ishtirok etishga undashi, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishi, o'rganishga bo'lgan motivatsiyani oshirishi hamda tilni mazmunli amaliy qo'llash uchun keng imkoniyatlar yaratishini ko'rsatdi. Tadqiqot xulosalariga ko'ra, ma'ruza asosidagi ta'lim jarayoniga interaktiv usullarni joriy

etish oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Kalit so'zlar: *interaktiv ma'ruzalar, motivatsiya, talabalar ishtiroki, faol o'rganish, kommunikativ kompetentsiya, kasbiy rivojlanish dasturlari, texnologiya yordamida boyitilgan faoliyatlar, interaktiv ta'lim.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются преимущества интерактивных лекций в преподавании иностранных языков студентам высших учебных заведений. В предлагаемом исследовании анализируется, каким образом интерактивное лекционное обучение способствует повышению вовлечённости студентов, развитию коммуникативной компетенции и улучшению результатов обучения по сравнению с традиционными лекционными методами. В исследовании использован качественный дизайн, включающий анкетирование и полуструктурированные интервью с 40 студентами бакалавриата, изучающими иностранные языки в различных университетах Узбекистана. Результаты исследования показывают, что интерактивные лекции способствуют активному участию студентов, развитию критического мышления, повышению мотивации и созданию большего количества возможностей для осмысленной языковой практики. Полученные данные свидетельствуют о том, что внедрение интерактивных методов в лекционное обучение может значительно повысить качество преподавания иностранных языков в учреждениях высшего образования.

Ключевые слова: *интерактивные лекции, мотивация, вовлеченность студентов, активное обучение, коммуникативная компетенция, программы профессионального развития, мероприятия с использованием технологий, интерактивное обучение*

INTRODUCTION

Over the last few years, institutions of higher education globally have been experiencing tremendous changes in the face of globalization, technological progress and evolving student demands. The education of foreign languages and especially the teaching of the English language needs to be practiced in ways that encourage communication, critical thinking, and autonomy of the learner. In spite of these requirements, traditional lecture-style teaching is still one of the prevailing forms of teaching in many universities, including the ones in Uzbekistan. Interactive lectures offer some challenges such as inadequate teacher training, large classes, and lack of enough time to teach. Also, there is a possibility of some students being not willing to participate initially because of lack of confidence or poor language proficiency. These drawbacks indicate the necessity of a gradual integration and institutional reinforcement. Traditional lectures are usually defined by teacher-centered learning,

restricted interaction with students, and passive learning. This kind of learning is appropriate to the transmission of theoretical knowledge, but it is not relevant to the development of practical language skills: speaking, listening, and interaction. Consequently, low motivation, low engagement and lack of meaningful use of the target language have become common issues among students in higher education due to the implementation of interactive lectures instead of conventional lectures. Students become active participants rather than passive listeners through the application of interactive lectures, discussions, problem-solving activities, group-based tasks, technology-enhanced activities, and lectures. This article explores the advantages of interactive lectures to higher education students and to highlight their role in improving teaching and learning processes.

LITERATURE REVIEW

Even though interactive method of teaching has been identified to be effective in many studies, very little research has been done on application of interactive lectures in higher education in EFL settings, especially in developing countries. In most higher learning institutions, classroom sizes, insufficient time to teach, and conventional methods of teaching prevail. As a result, there is a necessity to explore the possibility of incorporating interactive lectures into teaching foreign languages at the tertiary level and what advantages they can bring to the students in that situation. There are numerous education theories that interactive lectures are based on. Constructivist theory of learning is a theory of learning that was proposed by Vygotsky and it focuses on the fact that knowledge is constructed through socialization and the process of learning. Also, Communicative Language Teaching (CLT) emphasizes the significance of meaningful communication and interaction between learners in the process of language development. The student-centered learning theory also advocates interactive lectures as it encourages active participation of learners, autonomy and critical thinking. These theoretical approaches combined give an excellent basis to use interactive lectures in teaching foreign languages because Bligh (2015) highlights that the lectures are effective in the provision of information but not in the development of high-order thinking. On the same note, Biggs and Tang (2018) state that passive learning conditions usually lead to superficial learning as opposed to profound learning. Active learning theories assert the significance of the student engagement of the learning process. According to Prince (2004), active learning involves instructional strategies that help students get involved in serious activities and make them reflect on what they are engaged in. Freeman et al. (2014) offer a piece of empirical evidence that active learning can be an effective way to enhance the performance of students and decrease the rates of failures in higher education, as well as in the process of teaching a foreign language, communicative language teaching (CLT) emphasizes the importance of interaction as a method and the target of learning a foreign language (Richards, 2017). Interactive

lectures are in line with the principles of CLT as they provide chances of real communication, group learning, and instant feedback.

According to Felder and Brent (2016), interactive learning methods support the different types of learning styles and encourage learner autonomy. Studies that have been carried out in developing and post-Soviet education sectors show that the higher education is still dominated by conventional instructional methods because of the institutional restrictions and insufficient pedagogical education (Altbach, 2017). In Uzbekistan, research indicates that the combination of interactive and student-oriented methods is critical in enhancing foreign language proficiency in students of universities (Ismailova, 2021). Nevertheless, there is little empirical study on interactive lectures as an education method with specific regard to the foreign language, which points to the necessity of conducting further research.

METHODOLOGY

This was a qualitative research study aimed at analyzing the perceptions of students through interactive lectures in classes where learning a foreign language was taught. The sample size consisted of 40 undergraduate students who are learning English in higher education institutions in Uzbekistan. Questionnaires and semi-structured interviews were used in the collection of data. The survey was composed of unstructured questions that addressed the learning experience of the students and levels of their interaction, level of their motivation, and perceived benefits of interactive lectures. To obtain a more in-depth insight on the views and experiences of students, 12 students were interviewed using semi-structured. The data were collected and analyzed thematically. Similarities in the themes of student engagement, motivation, language practice, and learning effectiveness were determined and reflected. This method enabled the overall view of the advantages of interactive lectures as looked at by the learners.

Results and Discussion

The results of the study display some important advantages of the interactive lectures in the teaching of foreign languages in the higher educational institutions. Among the most outstanding benefits that were found among the students was an improved engagement. Respondents indicated that interactive learning, discussions, role-plays and problem-solving exercises made them attentive and engaged in the lecture. The given result aligns with the earlier research that has shown that the active learning strategies can contribute to the student attention and engagement in the classroom environment of the university (Prince, 2004; Freeman et al., 2014).

The other most significant advantage was the enhancement of communicative competence. Students have mentioned that interactive lectures gave them more chances to exercise speaking and listening skills on the spot. The activities that involved groups and pairs encouraged cooperation and lowered anxiety levels especially among those students who were fearful to address the entire classroom.

Such findings can be linked to the concept of Communicative Language Teaching (CLT) that considers meaningful interaction as one of the key elements of language learning (Richards, 2006; Littlewood, 2004). Interactive lectures also had a positive effect on motivation. A large number of the students reported that interactive activities made the lessons more interesting and meaningful, which made them more willing to attend classes and prepare. This observation confirms self-determination theory which emphasizes the importance of autonomy, competence, and engagement in improving intrinsic motivation (Ryan and Deci, 2017). The same was found by Dörnyei, Z (2001) who supported the significance of motivation strategies in learning a second language.

Also, interactive lectures were involved, and it helped in the ability to think critically. Learners claimed that problem tasks, discussions, and reflections helped them to analyze data, share their views, and explain their concepts in the target language. These activities facilitate the development of higher-order thinking skills as suggested in Bloom taxonomy and are critical to the academic accomplishments and professional communication (Anderson and Krathwohl, 2001). The studied results, in general, are in line with the existing studies on the effectiveness of active learning and interactive instruction in the context of higher education (Bonwell and Eison, 1991; Felder and Brent, 2009). Nevertheless, there were certain difficulties as well: time constraints, the enormous size of classes, and the necessity of systematic training of the teachers were observed. These restrictions indicate that interactive lectures can only be successfully implemented when the lesson is properly planned, supported by the universities, and all instructors are provided with a chance to develop as professionals. The interactive lectures involve the use of diverse methods that aim at involving the students in the learning process. The most popular are Think-Pair-Share activities, brief group discussions, mini-debates, live poll with the help of digital tools, and problem-based questions. Such methods enable learners to train speaking, listening, and thinking skills, keeping a lesson structured as a lecture.

CONCLUSION

The current paper has discussed the advantages of interactive lectures in teaching the foreign language to students in higher educational institutions. The results prove that interactive lectures assist in maximizing student involvement, drive, communicative proficiency, and critical thinking functionality. Interactive instruction has a dynamic and learner-focused learning environment compared to traditional lecture-based learning. The research recommends that institutions of higher education ought to advise foreign language teachers to incorporate interactive technique in their lectures. Teachers can be assisted in this process by means of professional development programs that pay attention to active learning and instructional innovation. Through interactive lectures, the universities can enhance the quality of the foreign language teaching and equip students with the necessary academic and

professional challenges. The long-term effect of interactive lectures on language proficiency and the comparison of various interactive strategies in various educational settings may show the benefits in near future.

REFERENCES

1. Altbach, P. G. (2017). Global perspectives on higher education. Johns Hopkins University Press.
2. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. Longman.
3. Biggs, J., & Tang, C. (2018). Teaching for quality learning at university. Open University Press.
4. Bligh, D. A. (2015). What's the use of lectures? Routledge.
5. Felder, R. M., & Brent, R. (2016). Active learning: An introduction. ASQ Higher Education Brief, 2(4), 1–5.
6. Bonwell, C. C., & Eison, J. A. (1991). Active learning: Creating excitement in the classroom. ASHE-ERIC Higher Education Reports.
7. Dörnyei, Z. (2001). Motivational strategies in the language classroom. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511667343>
8. Felder, R. M., & Brent, R. (2009). Active learning: An introduction. ASQ Higher Education Brief, 2(4), 1–5.
9. Freeman, S., et al. (2014). Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics. Proceedings of the National Academy of Sciences, 111(23), 8410–8415.
10. Ismailova, N. (2021). Teaching innovations in foreign language education in Uzbekistan. Journal of Educational Reform, 4(1), 76–89.
11. Littlewood, W. (2004). The task-based approach: Some questions and suggestions. ELT Journal, 58(4), 319–326.
12. Prince, M. (2004). Does active learning work? Journal of Engineering Education, 93(3), 223–231.
13. Richards, J. C. (2017). Communicative language teaching today. Cambridge University Press.
14. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). Self-determination theory. Guilford Press.

ARIFMETIK—GEOMETRIK PROGRESSIYA VA UNGA DOIR AYRIM MISOLLARNI YECHISH.

Djabbarov Odil Djurayevich

Angren Universiteti katta o'qituvchisi

odilxon455@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada o'rta maktab matematika kursida o'rganilgan arifmetik va geometrik progressiya mavzularini umumlashmasi bo'lgan arifmetik-geometrik progressiya tushunchasi keltirilgan bo'lib, uning umumiy hadi va yig'indisi formulasi keltirilgan. Mavzuga doir misollar yechimlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Arifmetik progressiya, geometrik progressiya, ketma-ketlik, ketma-ketlik hadi, yig'indi, Abel almashtirishi.

АННОТАЦИЯ

В статье представлено понятие арифметико-геометрической прогрессии, являющейся обобщением тем арифметической и геометрической прогрессии, изучаемых в школьном курсе математики, и приведена формула для её общего члена и суммы. Приведены решения примеров по данной теме.

Ключевые слова: Арифметическая прогрессия, геометрическая прогрессия, последовательность, член последовательности, сумма, преобразования Абеля.

ABSTRACT

The article presents the concept of arithmetic-geometric progression, which is a generalization of the topics of arithmetic and geometric progression studied in the high school mathematics course, and presents the formula for its general term and sum. Solutions to examples on the topic are shown.

Keywords: Arithmetic progression, geometric progression, sequence, term of sequence, sum, Abel transformation.

KIRISH

Ma'lumki, o'rta maktabda arifmetik va geometrik progressiyalar haqida yetarlicha ma'lumotlar berilgan. Ularning arifmetik va geometrik deb atalishiga sabab ularning hadlari orasida o'rta arifmetik va o'rta geometrik munosabat o'rinli ekanligidir. Bu progressiyalarga doir misollarni qadimgi qo'lyozmalarda ham uchratish mumkin. Bu progressiyalarga doir ayrim masalalarni keltirib o'taylik.

1-masala. Buyurtmachi ishchiga quduq qazib berishi uchun dastlabki birinchi metri uchun 30000 so'm, ikkinchi metri uchun 50000 so'm, uchinchi metri uchun esa

70000 so'm va h.k. to'lashini ayrgan bo'lsa, ishchi 12 metr qazigani uchun qancha haq oladi?

Yechish. Arifmetik progressiyada $a_1=30000$; $d= 20000$; $n= 12$ bo'lganligi sababli ishchi

$$S_{12} = \frac{(2 \times 30000 + 20000 \times 11) \times 12}{2} = 1680000 \text{ so'm oladi.}$$

2-masala. 15000000 million bo'lgan shahar aholisi har yili 10% ga oshsa, 4 yildan so'ng shahar aholisi qancha bo'ladi?

Yechish. Shahar aholisi geometrik tarzda oshadi, shuning uchun

$$X = (1,1)^4 \times 15000000 = 21961500 \text{ kishiga teng bo'ladi.}$$

3-masala. Omonat kassada 1000000 so'mi bo'lgan mijozga bank yiliga 25% to'lov qilsa, 2 yildan so'ng mijoz necha so'm pul oladi? (javob: 1562500 so'm)

4- masala. Davriy o'nli kasrlarni oddiy kasrlarga keltirishda geometrik progressiyani tadbiq qilsa bo'ladi. Masalan, $0,232323\dots$ davriy o'nli kasrni oddiy kasrga keltiraylik.

$$0,232323\dots = 0,23 + 0,0023 + 0,000023 + \dots = \frac{23}{100} + \frac{23}{10000} + \dots = \frac{23}{100} \left(1 + \frac{1}{100} + \dots\right) = \frac{23}{99}.$$

5-masala. To'g'ri burchakli uchburchakning tomonlari arifmetik progressiya tashkil qiladimi? (javob: 3a; 4a; 5a)

6-masala. 10; 11 va 12 sonlar bitta geometrik progressiya hadlari bo'la oladimi? (javob: yo'q)

7-masala. 1;4;7;10;... va 1;5;9;13;... progressiyalarning 121 ta hadlari ichida nechta bir xil hadlari bor? (javob: 11 ta)

Yuqoridagi masalalarni arifmetik va geometrik progressiyaning n -chi hadi va n -ta hadi yig'indisi formulalari orqali yechish mumkin.

Lekin maktabda ham arifmetik ham geometrik progressiyani beruvchi ketma-ketlik haqida ma'lumot berilmagan. Biz bilamizki,

$$a_n = a_1 + d(n - 1) \text{ va } b_n = b_1 q^{n-1}$$

ketma-ketliklar mos ravishda arifmetik va geometrik progressiyalarni n -chi hadi formulasi beradi.

Quyidagi ko'rinishdagi ketma-ketlik

$$c_n = (a_1 + (n - 1)d)q^{n-1}$$

arifmetik-geometrik progressiya hadlarini beradi. Agar $q = 1$ bo'lsa, ketma-ketlik hadlari $a_1 + (n - 1)d$ bo'lib, u arifmetik progressiyani beradi, uning uchun

$$S_n = \frac{2a_1 + d(n - 1)}{2} n$$

yig'indiga teng bo'ladi.

Agar $d = 0$ bo'lsa, ketma-ketlik hadlari $a_1 q^{n-1}$ bo'lib, u geometrik progressiyani beradi, uning uchun $S_n = a_1 \frac{q^n - 1}{q - 1}$ yig'indiga teng bo'ladi.

Agar $d \neq 0$ va $q \neq 1$ bo'lsa, u holda ketma-ketlik yig'indisini qanday topamiz? Bu savolga javob berish uchun c_n hadni quyidagicha shakl almashtiramiz:

$$c_n = (a_1 + (n - 1)d)q^{n-1} = (a_1 - d)q^{n-1} + dnq^{n-1}$$

Birinchi yig'indi geometrik progressiyani beradi, uning uchun

$$S'_n = a_1 - d \frac{q^n - 1}{q - 1}$$

ga teng bo'ladi. Ikkinchi yig'indi esa

$$S''_n = d \sum_{k=1}^{n-1} kq^{k-1}$$

ko'rinishda bo'lib, uning yig'indisini quyidagi sxema yordamida topamiz.

$$\left. \begin{aligned} 1 + q + q^2 + \dots + q^{n-1} &= \frac{q^n - 1}{q - 1} \\ q + q^2 + q^3 + \dots + q^{n-1} &= \frac{q(q^{n-1} - 1)}{q - 1} \\ q^2 + q^3 + q^4 + \dots + q^{n-1} &= \frac{q^2(q^{n-2} - 1)}{q - 1} \\ q^{n-2} + q^{n-1} &= \frac{q^{n-2}(q^2 - 1)}{q - 1} \\ q^{n-1} &= \frac{q^{n-1}(q - 1)}{q - 1} \end{aligned} \right\}$$

Sistemani hadma-had qo'shib,

$$\begin{aligned} 1 + 2q + 3q^2 + \dots + nq^{n-1} &= \frac{q^n - 1}{q - 1} + \frac{q^n - q}{q - 1} + \frac{q^n - q^2}{q - 1} + \dots + \frac{q^n - q^{n-1}}{q - 1} \\ &= \frac{1}{q - 1} [nq^n - (1 + q + q^2 + \dots + q^{n-1})] = \frac{1}{q - 1} \left[nq^n - \frac{q^n - 1}{q - 1} \right] \\ &= \frac{1}{q - 1} \frac{nq^{n+1} - nq^n - q^n + 1}{q - 1} \end{aligned}$$

ni hosil qilamiz. U holda

$$S_n = S'_n + d S''_n = \left(a_1 - d \frac{q^n - 1}{q - 1} + \frac{d}{q - 1} \frac{nq^{n+1} - nq^n - q^n + 1}{q - 1} \right)$$

ga teng bo'ladi.

Endi bu formulani tadbiq etib, quyidagi misollarni yechaylik.

Demak, arifmetik- geometrik progressiya uchun qiyidagi formulalar o'rinli ekan:

$$c_n = (c_1 + \frac{d}{q-1})q^{n-1} - \frac{d}{q-1},$$

$$S_n = (c_1 + \frac{d}{q-1})\frac{q^n - 1}{q-1} - \frac{nd}{q-1}.$$

Endi bu formulalarni tatbiq etib, quyidagi misollarni yechaylik.

1- misol. Hadlari quyidagicha bo'lgan ketma-ketlik arifmetik- geometrik progressiya tashkil qiladimi? a) 1; 4; 10; 22;... b) 4; 18; 60; 185;...

Agar bo'lsa, d va q larni toping.

Yechish. a) $c_2 = d + c_1q$ va $c_3 = d + c_2q$ sistemadan $4 = d + q$; $10 = d + 4q$ ni hosil qilib, uning $d = 2$ va $q = 2$ yechimini topamiz. So'ngra c_4 ni hisoblasak, $c_4 = 22$ ni hosil qilamiz. Demak, bu sonlar ketma-ketligi arifmetik- geometrik progressiya tashkil qilar ekan.

b) $c_2 = d + c_1q$ va $c_3 = d + c_2q$ sistemadan $d + 4q = 18$, $d + 18q = 60$ sistemani yechimi $d = 6$ va $q = 3$ ni hosil qilamiz. So'ngra c_4 ni hisoblasak, $c_4 = 186$ ni hosil qilamiz, ammo $c_4 = 185$ bo'lishi kerak edi. Demak, bu sonlar ketma-ketligi arifmetik- geometrik progressiya tashkil qilmas ekan.

2- misol. Agar arifmetik- geometrik progressiya uchun $c_1 = 5$, $d = 3$ va $q = 2$ bo'lsa, S_5 ni hisoblang.

Yechish. $S_5 = (5 + \frac{3}{2-1})\frac{2^5 - 1}{2-1} - \frac{5 \cdot 3}{2-1} = 233$ ga teng bo'ladi.

3 – misol. Burchaklari arifmetik- geometrik progressiya tashkil qiluvchi oltiburchakli ko'pburchak uchun $q = 2$ va eng katta burchagi 160° ga teng bo'lsa, oltiburchakli ko'pburchakning qolgan burchaklarini toping.

Yechish. Ko'pburchak ichki burchaklari yig'indisi $(n - 2) 180^\circ$ formulaga asosan 720° ni topamiz. $c_6 = 160^\circ$ va $S_6 = 720^\circ$ larni e'tiborga olib,

$$c_6 = (c_1 + \frac{d}{2-1})2^5 - \frac{d}{2-1} = 160^\circ,$$

$$S_6 = (c_1 + \frac{d}{2-1})\frac{2^6 - 1}{2-1} - \frac{6d}{2-1} = 720^\circ$$

sistemani yechamiz. $32c_1 + 31d = 160^\circ$, $63c_1 + 57d = 720^\circ$ ning yechimi

$$c_1 = \frac{4400^\circ}{43}, d = -\frac{5600}{43} \text{ bo'ladi.}$$

U holda ko'pburchakning qolgan burchaklari

$$c_2 = \frac{4480^\circ}{43}, c_3 = \frac{4640^\circ}{43}, c_4 = \frac{4960^\circ}{43}, c_5 = \frac{5600^\circ}{43}$$

ga teng bo'ladi.

4-misol.

$$\sum_{k=1}^n k 2^{k-1}$$

yig'indini hisoblang.

Yechish. $c_n = n2^{n-1}$ hadlaridan n arifmetik progressiyani berib, $a_1 = 1$, $d = 1$ ni topamiz, 2^{n-1} geometrik progressiyani berib, $q = 2$ ni topamiz. U holda yuqoridagi formulaga asosan:

$$\begin{aligned} S_n &= (1-1) \frac{2^n - 1}{2 - 1} + \frac{1}{2 - 1} \frac{n 2^{n+1} - n 2^n - 2^n + 1}{2 - 1} = n 2^{n+1} - n 2^n - 2^n + 1 \\ &= 2n 2^n - n 2^n - 2^n + 1 = n 2^n - 2^n + 1 = (n-1)2^n + 1 \end{aligned}$$

yig'indisini topamiz.

5-misol. $\sum_{k=1}^n (2k+3) 3^{k-1}$ yig'indini hisoblang.

Yechish. $c_n = (2n+3)3^{n-1}$ haddan $a_1 = 5$, $d = 2$, $q = 3$ larni topib, formulani tadbiq etib, quyidagi yig'indini topamiz:

$$\begin{aligned} S_n &= \sum_{k=1}^n (2k+3) 3^{k-1} = (5-2) \frac{3^n - 1}{3 - 1} + \frac{2}{3 - 1} \frac{n 3^{n+1} - n 3^n - 3^n + 1}{3 - 1} \\ &= \frac{3^{n+1} - 3}{2} + \frac{n 3^{n+1} - n 3^n - 3^n + 1}{2} = \frac{2 3^n + 2n 3^n - 2}{2} \\ &= (n+1)3^n - 1 \end{aligned}$$

Arifmetik–geometrik progressiyani yig'indisini topishda

$$\sum_{k=1}^n k q^{k-1}$$

ifoda nimaga teng bo'lishini Abel almashtirishi orqali topish mumkin.

Aytaylik bizga $S_n = a_1 b_1 + a_2 b_2 + \dots + a_n b_n$ yig'indi berilgan bo'lsin.

$b_1, b_1 + b_2, b_1 + b_2 + b_3, \dots, b_1 + b_2 + b_3 + \dots + b_n$ larni mos ravishda

$B_1, B_2, B_3, \dots, B_n$ bilan belgilaymiz. U holda

$b_1 = B_1, b_2 = B_2 - B_1, b_3 = B_3 - B_2, \dots, b_k = B_k - B_{k-1}$ bo'lib,

$$\sum_{k=1}^n a_k b_k$$

ni quyidagicha almashtirish mumkin:

$$\begin{aligned}\sum_{k=1}^n a_k b_k &= a_1 B_1 + a_2 (B_2 - B_1) + a_3 (B_3 - B_2) + \dots + a_n (B_n - B_{n-1}) \\ &= (a_1 - a_2) B_1 + (a_2 - a_3) B_2 + \dots + (a_{n-1} - a_n) B_{n-1} + a_n B_n \\ &= \sum_{k=1}^{n-1} (a_k - a_{k+1}) B_k + a_n B_n\end{aligned}$$

Bu almashtirish Abel almashtirish deyiladi. Endi Abel almashtirish yordamida

$$\sum_{k=1}^n k q^{k-1}$$

yig'indini topaylik. $a_1 = 1, a_2 = 2, \dots, a_n = n, b_1 = 1, b_2 = q, \dots, b_n = q^{n-1}$ ni e'tiborga olib, $B_k = \frac{q^k - 1}{q - 1}$ va $a_1 - a_2 = a_2 - a_3 = \dots = a_{n-1} - a_n = -1$ dan foydalanib,

$$\begin{aligned}\sum_{k=1}^n k q^{k-1} &= \sum_{k=1}^n -1 \frac{q^k - 1}{q - 1} + n \frac{q^n - 1}{q - 1} \\ &= \frac{1}{q - 1} \sum_{k=1}^n (q^k - 1) + n \frac{q^n - 1}{q - 1} = \frac{1}{q - 1} \left(\frac{q^{n+1} - q}{q - 1} - n \right) + n \frac{q^n - 1}{q - 1} \\ &= \frac{nq^n}{q - 1} - \frac{q^n - 1}{(q - 1)^2}\end{aligned}$$

XULOSA

O'rta maktab kursida o'tilgan arifmetik va geometrik progressiya haqidagi tushunchalar orasidagi munosabatlardan kelib chiqadigan formulalartahlil qilish, bu ikki progressiyalarni umumlashgan formulasiga doir misollarni yechish va o'rganish o'quvchilarga matematik tushunchalarni analogiyasini yaratishga imkon beradigan omil sifatida qarash mumkin. Bu mavzuni o'rganishda Abel almashtirishi muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Djabbarov. O.Dj., & Iskandarov. S. D. (2021). TEYLOR FORMULASI VA UNING TURLI MATEMATIK MASALALARGA QO'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 1(3), 773-778.

2. Djabbarov. O.Dj. & Abdiashimova. M. (2021) MATEMATIKA FANINI O'RGANISHDA QIZIQARLI MASALALARNING O'RNI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2). 233-236.
3. Djabbarov, Odil Djurayevich; Jonqobilov, Jahongir Tirkashevich. AYNIYAT, TENGSIZLIKLARNI ISBOTLASH VA IFODALARNI SODDALASHTIRISHDA HOSILADAN FOYDALANISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*.3(3) 173-177
4. L.Ya.Savelev.Olimpiadi,algebra,kombinatorika. Novosibirsk.1079.
5. A.M.Rubinov, K.Sh.Shapiey. Elementi matematicheskogo analiza. Moskva,1972.
6. I.I.Lyashko va boshqalar. Spravochnoe posobie po matematicheskomu analizu. Kiev,1984.
7. Yu.S.Ochan. Sbornik zadach po matematicheskomu analizu.Moskva,1981.
8. V.A.Ilin, E.G. Poznyak. Matematik analiz asoslari. 1-qism.Toshkent,1981.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA NEYROTARMOQLARNING TUTGAN ROLI

Xudoyqulova Mahliyo

e-mail: makhliyoabduqodirova01@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida neyrotarmoqlarning iqtisodiy jarayonlardagi o'рни va ahamiyatini tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi neyrotarmoqlarning katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, prognozlash aniqligini oshirish hamda iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonlariga ta'sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari neyrotarmoqlarning moliya, marketing va sanoat sohalarida risklarni baholash, iste'molchilar xulq-atvorini tahlil qilish hamda resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishini ko'rsatadi. Olingan xulosalar raqamli iqtisodiyot sharoitida neyrotarmohlardan foydalanish iqtisodiy jarayonlarning samaradorligini oshirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

***Kalit so'zlar:** raqamli iqtisodiyot, neyrotarmoqlar, sun'iy intellekt, Big Data, prognozlash, biznes analitika.*

KIRISH

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanib borayotganligi hozirgi kunda iqtisodiyotning ajralmas bo'lagi bo'lgan raqamli iqtisodiyotni ham tubdan o'zgartirmoqda. So'ngi paytlarda oqilona iqtisodiy qarorlar qabul qilishda tobora ko'proq ma'lumotlarga tayanilmoqda va bu o'z o'rnida katta hajmdagi ma'lumotlarni (big data) samarali usullar yordamida qayta ishlashni taqazzo etadi. Shu nuqtayi nazardan, sun'iy intellekt va uning ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan neyrotarmoqlar nafaqat iqtisodiyotda, balki, boshqa sohalarda ham alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Neyrotarmoqlar inson miyasining ishlash mexanizmlarini modellashtirishga asoslangan bo'lib, murakkab va noxiziqli bog'lanishlarni aniqlash imkonini beradi. Odatiy iqtisodiy modellar va analiz usullariga qaraganda neyrotarmohlardan foydalanish yuqori darajadagi aniqlik va moslashuvchanlikni oshiradi. Shu jumladan, aytish joizki, iqtisodiyot raqamlashtirilgani sari resurslarni oqilona taqsimlash, risklarni boshqarish va prognozlashdagi neyrotarmoqlarning ro'li beqiyos baholanmoqda.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot raqamli iqtisodiyot sharoitida neyrotarmoqlarning tutgan rolini chuqurroq anglashga qaratilgan bo'lib, sifat (qualitative) tadqiqot metodologiyasiga

asoslanadi. Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy bilishning tizimli, mantiqiy va tahliliy usullaridan kompleks tarzda foydalanildi.

Ushbu maqola yuzasidan eng avvalo ilmiy adabiyotlar sharhiga e'tibor qaratildi. Bu bosqichda katta malumotlar, raqamli transformatsiya, sun'iy intellect va neyrotarmoqlarning asil mazmuni va mohiyatini ochib beradigan xorij adabiyotlari, hususan ilmiy maqolalar va hisobotlar, shuningdek yurtimizdagi soha vakillari tomonidan yozilgan maqola va tezislar chuqur o'rganildi. Adabiyotlar tahlili orqali neyrotarmoqlarning iqtisodiy jarayonlarga ta'sirini izohlovchi asosiy nazariy yondashuvlar aniqlanib, ularning ustun va cheklangan jihatlari baholandi.

Ikkinchi bosqichda induktiv va deduktiv yondashuvlar qo'llangan bo'lib, marketing, sanoat va moliya sohalarida neyrotarmoqlarning amaliy qo'llanilish holatlarini umumlashtirishga induktiv yondashuv sifatida qaralsa, deduktiv yondashuv sifatida, esa umumiy nazariy xulosalar asosida ularning raqamli iqtisodiyotdagi strategik ahamiyatini asoslab berish ko'zda tutilgan. Bu ikkala yondashuvlar bizga mavjud ilmiy qarashlarni sistemalashtirish va mustaqil ilmiy xulosalar shakllantirish imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi. An'anaviy stataistik usullar va neyrotarmoqlarga asoslangan analiz usullari bir-biri bilan solishtirilib, kamchilik va avfzalliklari o'rganildi. Bunga misol tariqasida esa tahmin qilishda an'anaviy usullar faqat chiziqli bog'lanishlar bilangina chegaralanib, neyrotarmoqlar esa nochiziqli va murakkab bog'lanishlarni ham aniqlashi mumkinligini ko'rish mumkin. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, neyrotarmoqlar allaqachon raqamli iqtisodiyotning muhim ustuniga aylangan.

Tadqiqot so'ngida barcha to'plangan ma'lumotlar mantiqiy umumlashtirish usuli yordamida tahlil qilindi va umumiy xulosalar shakllantirildi.

TADQIQOT NATIJALAR

O'tkazilgan tahlillar natijasida neyrotarmoqlar raqamli iqtisodiyot sharoitida yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta'minlovchi muhim texnologiya ekanligi yana bir bor o'z aksini topdi va neyrotarmoqlarning asosiy afzalligi katta hajmdagi va tuzilmasiz ma'lumotlarni qayta ishlash, yashirin qonuniyatlarni aniqlash hamda aniqligi yuqori prognozlar shakllantirish imkoniyati bilan izohlanadi. Tadqiqot natijasi shuni ma'lum qiladiki, neyrotarmoklardan bank-moliya tizimlarida firibgarliklarni oldini olish, moliyaviy stabillikni ancha mukammal prognozlash va kredit risklarini baholash kabi ko'plab murakkab operatsiyalarni amalga oshirishda keng va samarali foydalanish mumkin. Marketing sohasida esa iste'molchilar xulq-

atvorini modellashtirish va individual takliflarni shakllantirish orqali korxonalar raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, neyrotarmoqlar logistika va sanoat sohasini ham butunlay yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ular paydo bo'lishi mumkin bo'lgan risklarni oldindan baholash, ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini optimallashtirishda aniq tavsiyalar berish orqali xo'jalik subyektlariga katta foyda olib kelmoqdalar.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari neyrotarmoqlar hozirgi davrda strategik ahamiyatga ega muhim omil ekanini ko'rsatmoqda. Ularga nafaqat iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirishda, balki ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishda riskni kamaytirish uchun ham ko'plab tashkilotlar va iqtisodiy subyektlar tomonidan murojatlar qilinmoqda. Bu esa, iqtisodiyotda bozor qatnashchilarining bozor talablariga moslashuvchanligini va barqarorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Ammo neyrotarmoqlarni iqtisodiyotda keng qo'llashda bir qator to'siqlar ham yo'q emas. Bularga misol tariqasida ma'lumotlar bazasining yetarlicha ishonchli emasligi va sifati, sohadagi malakali mutahassislarning sezilarli darajada cheklanganligi va axborot xavfsizligi masalalarini keltirishimiz mumkin. Yuqorida sanab o'tilgan muammolar ayniqsa rivojlanayotgan davlatlar kesimida katta muammolarga sabab bo'lishi mumkin.

Bu muammoga yechim topishda davlatning soha rivojini qo'llab quvvatlashi muhim ro'l o'ynaydi. Davlat tomonidan malakali kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'yish, ishonchli ma'lumotlar bazasini yaratishda amaliy yordam berish va mamlakat bo'ylab ma'lumotlar integratsiyasini yaxshilash ko'rish ko'zda tutiladi.

XULOSA

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, neyrotarmoqlarning joriy etilishi iqtisodiy subyektlarga faqat operatsion samaradorlikni oshirish imkonini beribgina qolmay, strategik qarorlar qabul qilishda ham muhim ustunlik yaratadi. Ushbu holat raqamli iqtisodiyot sharoitida raqobatbardoshlikning asosiy manbalaridan biri sifatida baholanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiyotda neyrotarmoqlardan foydalanishni kengaytirish davlat uchun ham, ishlab chiqaruvchilar uchun ham ko'p jihatdan samarali hisoblanib, ular yordamida ko'p vaqt va energiya tejashni yo'lga qo'yish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016.
2. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. – Cambridge: MIT Press, 2016.
3. Brynjolfsson E., McAfee A. Machine, Platform, Crowd: Harnessing Our Digital Future. – New York: W.W. Norton & Company, 2017.
4. Varian H. R. Artificial intelligence, economics, and industrial organization // Journal of Economic Perspectives. – 2019. – Vol. 33(2). – P. 87–108.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.

INGLIZ VA TURKIY TILLARDA GASTRONOMIK METAFORALAR: MADANIYATLARARO TAHLIL

Kurbaniyazova Manzura Radjapovna

Termiz davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi

kurbaniyazovamanzura4@gmail.com

Pardayeva Sevinch

Tillar fakulteti 3-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz va turkiy tillarda gastronomik metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning o'xshash va farqli jihatlari hamda madaniyatlararo ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: *metafora, turkiy tillar, gastronom, Sweet memories.*

ABSTRACT

This article examines the linguocultural characteristics of gastronomic metaphors in English and Turkish, their similarities and differences, and their cross-cultural significance.

Keywords: *metaphor, Turkic languages, gastronome, Sweet memories.*

KIRISH

Til inson tafakkuri va madaniyatining muhim ko'rinishlaridan biri bo'lib, u orqali xalqning hayot tarzi, urf-odatlari va qadriyatlari namoyon bo'ladi. Har bir til o'zida milliy dunyoqarashni aks ettiradi va bu jihat ayniqsa ko'chma ma'noli birliklarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunday birliklardan biri metafora hisoblanadi. Metafora yordamida inson murakkab tushunchalarni oddiy va tanish obrazlar orqali ifodalaydi. Metaforalarning muhim turlaridan biri gastronomik metaforalardir. Gastronomik metaforalar ovqat, taom, ichimlik, ta'm va ovqatlanish jarayoni bilan bog'liq so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi natijasida yuzaga keladi. Ovqat inson hayotining ajralmas qismi bo'lgani uchun u bilan bog'liq obrazlar barcha tillarda keng tarqalgan. Shu bilan birga, bu metaforalar har bir xalqning madaniy xususiyatlariga mos holda shakllanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Metafora — bu bir narsa yoki hodisaning belgilarini boshqa bir narsa yoki hodisaga o'xshatish asosida ko'chirish orqali yangi ma'no hosil qilishdir. Metafora nutqni boyitadi, uni ta'sirchan va obrazli qiladi. Inson ko'pincha o'z fikrini bevosita

emas, balki qiyoslash va ramziy ifodalar orqali yetkazadi. Zamonaviy tilshunoslikda metafora faqat badiiy bezak sifatida emas, balki tafakkur shakli sifatida ham qaraladi. Metaforalar orqali inson atrof-muhitni tushunadi va unga baho beradi. Shu sababli metaforalar xalqning fikrlash tarzi va madaniy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Gastronomik metaforalar va ularning mohiyati

Gastronomik metaforalar ovqat va ovqatlanish bilan bog‘liq tushunchalar asosida shakllanadi. Bunda ta‘m, taom nomlari, pishirish jarayonlari yoki ovqatlanish holatlari orqali boshqa ma‘nolar ifodalanadi. Masalan, “shirin”, “achchiq”, “xom”, “pishgan” kabi so‘zlar nafaqat ta‘mni, balki insonning fe‘l-atvori yoki hayotiy tajribasini ham anglatadi. Gastronomik metaforalar inson uchun eng yaqin bo‘lgan kundalik tajribaga asoslangani sababli tez tushuniladi va nutqda faol qo‘llaniladi. Ular til boyligini oshiradi hamda madaniy ramz sifatida muhim ahamiyatga ega.

Ingliz tilida gastronomik metaforalar

Ingliz tilida gastronomik metaforalar kundalik nutqda va badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi. Bu metaforalar ko‘pincha inson xarakteri, ish jarayoni va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, *sweet person* iborasi muloyim va yoqimli insonni anglatadi. *Sweet memories* esa quvonchli xotiralarni bildiradi. *A piece of cake* iborasi ishning osonligini ifodalaydi. *Bitter truth* og‘ir, ammo haqiqat bo‘lgan holatni anglatadi. *Spill the beans* iborasi sirni oshkor qilish ma‘nosida ishlatiladi. *Food for thought* esa o‘ylab ko‘rishga arziydigan g‘oyani bildiradi. Ingliz tilidagi gastronomik metaforalar ko‘proq pragmatik va amaliy xarakterga ega bo‘lib, bu ingliz jamiyatida individual fikrlash ustun ekanini ko‘rsatadi. [1]

Turkiy tillarda gastronomik metaforalar

Turkiy tillarda, xususan o‘zbek va qoraqalpoq tillarida gastronomik metaforalar juda boy va mazmunlidir. Bu metaforalar xalqning tarixiy hayoti, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog‘liq turmush tarzi hamda mehmondo‘stlik an‘analari bilan uzviy bog‘liq. Masalan, “shirin so‘z” iborasi yoqimli va muloyim nutqni anglatadi, “og‘zi achchiq” esa jahldor yoki qo‘pol insonni ifodalaydi. “Non topmoq” iborasi tirikchilik qilish, halol mehnat bilan yashash ma‘nosida ishlatiladi. Turkiy madaniyatda non va tuz muqaddas tushunchalar hisoblanadi. Shu sababli “non urish”, “tuz totgan joyga xiyonat qilma” kabi iboralar insoniylik, vafodorlik va hurmat g‘oyalarini ifodalaydi. [6]

Gastronomik metaforalarning badiiy matnlardagi o‘rni

Gastronomik metaforalar badiiy adabiyotda obraz yaratishda muhim vosita hisoblanadi. Yozuvchilar ovqat va ta‘m bilan bog‘liq obrazlar orqali qahramonlarning ruhiy holati va ichki kechinmalarini tasvirlaydilar. Ingliz badiiy matnlarida achchiq

va shirin ta'm bilan bog'liq metaforalar hayotdagi sinovlar va baxtli lahzalarni ifodalashda ishlatiladi. Turkiy adabiyotda esa non, osh, choy kabi tushunchalar baraka, mehr-oqibat va jamoaviylik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Bu metaforalar orqali milliy mentalitet va madaniy qadriyatlar ochib beriladi.

Gastronomik metaforalarning kundalik nutqdagi ahamiyati

Gastronomik metaforalar kundalik so'zlashuv nutqida ham muhim o'rin tutadi. Insonlar o'z fikrini qisqa va ta'sirchan yetkazish uchun ko'pincha ovqat bilan bog'liq iboralardan foydalanadilar. Masalan, "gapni pishitib ayt", "xom gap qildi" kabi iboralar fikrning yetuk yoki yetuk emasligini bildiradi. Ingliz tilidagi *half-baked idea* iborasi ham shunga o'xshash ma'noga ega. Bu holat gastronomik metaforalarning ikki madaniyatda ham o'xshash tafakkur asosida shakllanganini ko'rsatadi.

Gastronomik metaforalarning tarjima jarayonidagi xususiyatlari

Gastronomik metaforalarni tarjima qilish jarayonida ayrim qiyinchiliklar yuzaga keladi. Chunki har bir xalqda ovqat bilan bog'liq tushunchalar turli madaniy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, non bilan bog'liq metaforalar ingliz tilida aynan shu ma'noda mavjud bo'lmasligi mumkin. Shu sababli tarjimon metaforaning shakliga emas, balki mazmuniga e'tibor qaratishi lozim. Ba'zan ekvivalent metafora topish, ba'zan esa ma'noni izohlash orqali yetkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Gastronomik metaforalarning ta'lim va til o'rganishdagi ahamiyati

Gastronomik metaforalar tilni o'rganish va o'rgatish jarayonida muhim vosita hisoblanadi. Chunki bunday metaforalar o'quvchilar uchun kundalik hayotda tez-tez uchraydigan, tushunilishi oson bo'lgan obrazlarga asoslanadi. Ovqat va ta'm bilan bog'liq tushunchalar orqali yangi so'z va iboralarni tushuntirish o'quvchilarning eslab qolish qobiliyatini oshiradi. Ingliz tilini o'rganishda gastronomik metaforalar alohida ahamiyatga ega. Masalan, *a piece of cake*, *half-baked idea*, *sweet talk* kabi iboralar nafaqat til birliklari sifatida, balki ingliz madaniyatini anglash vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Bu iboralarni o'rganish orqali o'quvchilar ingliz tilidagi obrazli fikrlashni yaxshiroq tushunadilar.

Turkiy tillarni o'rgatishda ham gastronomik metaforalardan samarali foydalanish mumkin. "Shirin so'z", "non topmoq", "gapni pishitib aytmoq" kabi iboralar orqali o'quvchilarga nafaqat til, balki milliy qadriyatlar va axloqiy tushunchalar ham singdiriladi. Bu esa til va madaniyatning uzviy bog'liqligini yaqqol ko'rsatadi. Shuningdek, gastronomik metaforalarni o'rganish tarjima ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Talabalar bunday metaforalarni tahlil qilish orqali so'zma-so'z tarjima har doim ham to'g'ri natija bermasligini tushunadilar. Natijada ularning madaniyatlararo muloqotdagi savodxonligi oshadi.

O'xshashliklar va farqli jihatlar

Ingliz va turkiy tillardagi gastronomik metaforalarda umumiyliklar mavjud. Har ikkala tilda ham “shirin” ijobiy, “achchiq” esa salbiy holatni bildiradi. Mehnat va tirikchilik ovqat bilan bog‘lab ifodalanadi, masalan *breadwinner* va “non topuvchi”. Farqli jihatlar esa madaniy qadriyatlar bilan bog‘liq. Ingliz tilida metaforalar ko‘proq individual hayotga yo‘naltirilgan bo‘lsa, turkiy tillarda ular jamoaviylik va ma‘naviylikni ifodalaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, gastronomik metaforalar ingliz va turkiy tillarda muhim lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Ular orqali xalqning hayot tarzi, dunyoqarashi va qadriyatlari namoyon bo‘ladi. Ingliz tilidagi gastronomik metaforalar pragmatik va amaliy xarakterga ega bo‘lsa, turkiy tillardagi metaforalar milliy an‘analar va ma‘naviy qadriyatlar bilan boyitilgan. Gastronomik metaforalarni o‘rganish madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, tarjima jarayonlarini samarali tashkil etishda va tilni chuqurroq anglashda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. KM Radjapovna ILM SARCHASHMALARI Ilmiy-nazariy, metodik jurnal 2(5/2), 250
2. M Kurbaniyazova "Linguocultural features of gastronomic metaphors in the English and Karakalpak languages (based on the analysis of artistic texts of the XXI century)" International Journal of Artificial Intelligence 1(3), 705-70
3. KM Radjapovna "Yosh o'quvchilarga ingliz tilini samarali o'rgatish usullari va yo'llari" Ustozlar uchun 73(3), 160-163
4. MR Kurbaniyazova "Metaforani o‘rganishning lingvomadaniy jihatini" tezis 1 419-422
5. K M.R. "Ingliz va Qoraqalpoq tillaridagi gastronomic metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari (XXI asr badiiy matnlari asosida)" ilmiy-metodik jurnal 1(3/3), 30-34
6. M Kurbaniyazova "Ingliz va Qoraqalpoq tillaridagi gastronomic metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari (XXI asr badiiy matnlari asosida)" ilmiy-metodik elektron jurnal 2(7), 123-125

MONITORING VEGETATION COVER IN YUQORI CHIRCHIQ DISTRICT, UZBEKISTAN USING NDVI AND GIS

Oymatov Rustam Kamariddinovich

PhD, Associate Professor

Masharipov Siyovush Ochilbek ogli

Master's Student of the faculty of Earth Resources and cadaster
(Geodesy and Geoinformatics).

ABSTRACT

Remote sensing and geographic information systems (GIS) are widely used tools for monitoring agricultural land and vegetation dynamics. This study assesses spatial-temporal changes in vegetation cover in the Yuqori Chirchiq district of Tashkent region, Uzbekistan, using the Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) derived from Landsat satellite imagery. NDVI maps were generated for the summer seasons from 2020 to 2025 to analyze vegetation condition and its temporal variation. The study area was delineated using administrative boundaries, and NDVI values were classified into moderate and dense vegetation categories. Quantitative analysis was performed based on pixel statistics to evaluate changes in vegetation coverage over time. The results indicate relatively stable vegetation conditions with minor interannual fluctuations, reflecting the influence of agricultural practices and seasonal variability. The proposed approach demonstrates the effectiveness of integrating remote sensing data and GIS techniques for agricultural land monitoring at the district level and can be applied to similar regions for environmental and land-use assessment.

Keywords: *Remote sensing; GIS; NDVI; Vegetation monitoring; Agricultural land; Yuqori Chirchiq district.*

INTRODUCTION

Vegetation plays a crucial role in maintaining environmental balance and supporting agricultural productivity, particularly in regions like Central Asia where land use and climate variability significantly influence crop and pasture conditions [1]. Monitoring vegetation dynamics over time allows for the assessment of ecosystem health, agricultural productivity, and land management practices [2], [3]. Remote sensing techniques, especially the Normalized Difference Vegetation Index (NDVI), have proven effective in detecting and quantifying spatial-temporal changes in vegetation cover [4], [5]. NDVI provides an objective measure of vegetation density and vigor, making it a widely used tool for agricultural monitoring and

environmental assessment [6], [7]. Integration of NDVI with Geographic Information Systems (GIS) further enhances the capability to analyze vegetation at various spatial scales and to visualize temporal trends efficiently [8], [9], [10]. This combined approach allows researchers to examine patterns of land cover change, evaluate the impact of agricultural practices, and support sustainable land-use planning [11], [12]. Despite the extensive use of these methods globally, studies focusing specifically on the Yuqori Chirchiq district are limited. This study aims to fill this gap by analyzing spatial-temporal changes in vegetation cover from 2020 to 2025 using NDVI derived from Landsat satellite imagery, coupled with GIS techniques. The study involves generating NDVI maps for each year, classifying vegetation into density categories, and assessing temporal changes in vegetation cover to provide insights into agricultural and environmental dynamics in the region.

Study Area

The study was conducted in the Yuqori Chirchiq district, located in the Tashkent region of Uzbekistan. The district lies in a semi-arid zone of Central Asia and is characterized by a continental climate with hot summers and cold winters. Average annual precipitation ranges between 400–600 mm, with most rainfall occurring in spring and early summer [1], [2]. The terrain includes agricultural fields, pastures, and scattered settlements, with a predominance of irrigated croplands supporting local agriculture [11]. Yuqori Chirchiq was selected for this study due to its agricultural significance and the need to monitor vegetation dynamics over time. The district represents a typical landscape in the region where seasonal variations, irrigation practices, and land-use changes directly influence vegetation cover. Monitoring this area provides valuable insights into the environmental and agricultural patterns that can inform sustainable land management strategies [2], [3].

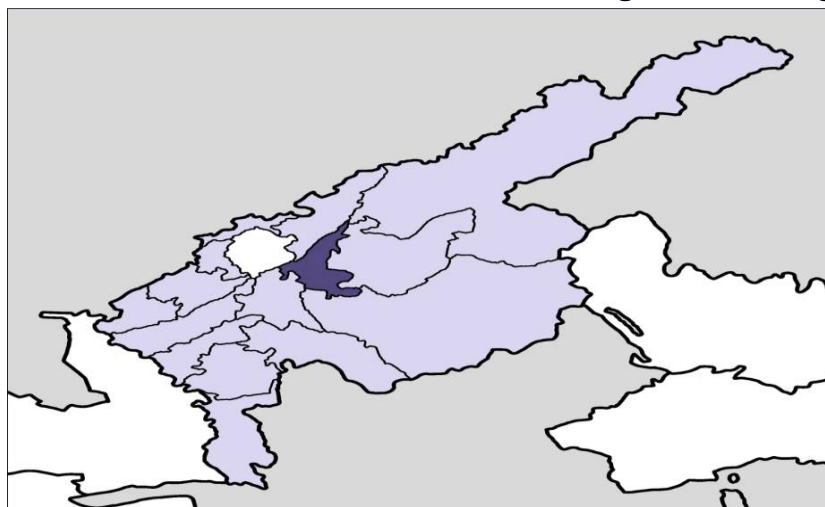

Figure 1. Location of Yuqori Chirchiq district in the Tashkent region, Uzbekistan [Wikipedia, n.d.]. [13]

Data Sources and Methodology

The study employed Landsat Level-2 satellite imagery obtained from the USGS Earth Explorer platform for the period 2020–2025. Level-2 products provide atmospherically corrected surface reflectance values, suitable for vegetation analysis using NDVI [5], [6]. Images from the summer season (June–August) were selected to capture peak vegetation growth in the Yuqori Chirchiq district.

Spatial processing and analysis were performed using ArcGIS Pro to delineate the study area and organize raster data. Further quantitative and spatio-temporal analysis was carried out in Python using Jupyter Notebook within the Anaconda environment. Key Python libraries included rasterio, numpy, matplotlib, and geopandas for reading raster data, performing calculations, and visualizing NDVI maps.

NDVI Calculation

The Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) was calculated using the formula:

$$\text{NDVI} = (\text{NIR} - \text{Red}) / (\text{NIR} + \text{Red})$$

Where:

NIR – Near-Infrared band reflectance

RED – Red band reflectance

NDVI values were classified into vegetation density categories:

Pixel-based statistics were computed for each year to assess the area covered by each NDVI category. Change detection was performed by comparing classified NDVI raster's across years to identify increasing or decreasing vegetation trends.

GIS Integration

NDVI raster's were combined with the district boundary shapefile in ArcGIS Pro to extract vegetation statistics within the administrative area[9], [10]. Maps were generated for each year (2020–2025) to visualize spatial and temporal variations in vegetation cover.

Results and Discussion

Vegetation Classification and Pixel Statistics

The analysis of NDVI for the Yuqori Chirchiq district from 2020 to 2025 was classified into Moderate vegetation (NDVI 0.2–0.5) and Dense vegetation (NDVI >0.5). The pixel-based results are summarized in Table 1:

Year	Moderate Vegetation (pixels / %)	Dense Vegetation (pixels / %)
2020	235,583 / 99.19%	1,927 / 0.81%
2021	183,443 / 99.00%	1,850 / 1.00%

2022	205,908 / 99.06%	1,955 / 0.94%
2023	221,736 / 99.24%	1,703 / 0.76%
2024	223,963 / 98.88%	2,543 / 1.12%
2025	178,016 / 98.79%	2,186 / 1.21%

Table 1. Pixel count and percentage of Moderate and Dense vegetation categories in Yuqori Chirchiq district, 2020–2025.

Temporal Variation of NDVI

The temporal dynamics of vegetation are further illustrated in the graph (**Figure 1**), which shows the **yearly change in vegetation density**:

NDVI values peak in 2023–2024, indicating higher vegetation activity.

Lower NDVI values are observed in 2021 and 2025, reflecting reduced vegetation cover.

The trend demonstrates **relatively stable vegetation** with minor interannual fluctuations.

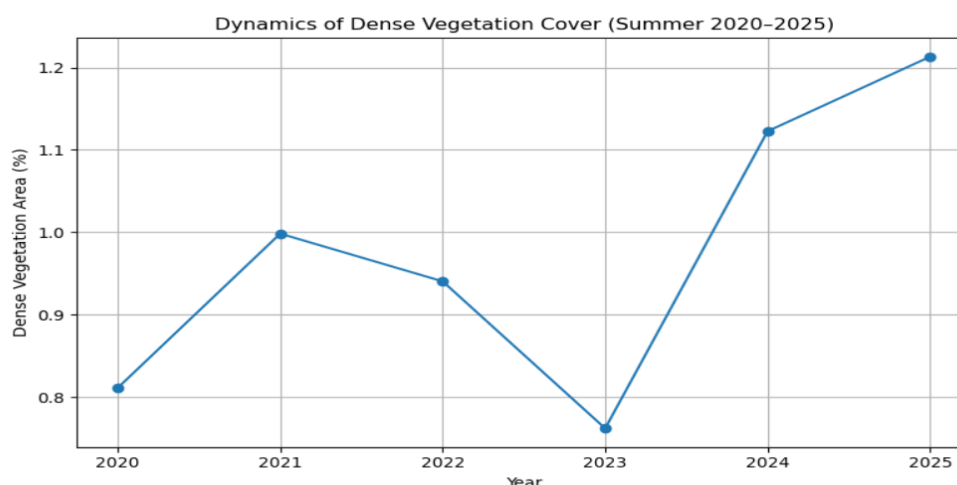

Figure 1. Annual NDVI-based vegetation dynamics in Yuqori Chirchiq district (2020–2025).

Spatial Distribution of NDVI

NDVI maps generated for each year (2020–2025) reveal **spatial patterns** of vegetation:

Areas with consistently dense vegetation correspond to irrigated croplands and regions of permanent cultivation.

Areas with moderate vegetation represent less intensively managed or seasonal croplands.

Minor spatial changes are observed across years, consistent with pixel statistics.

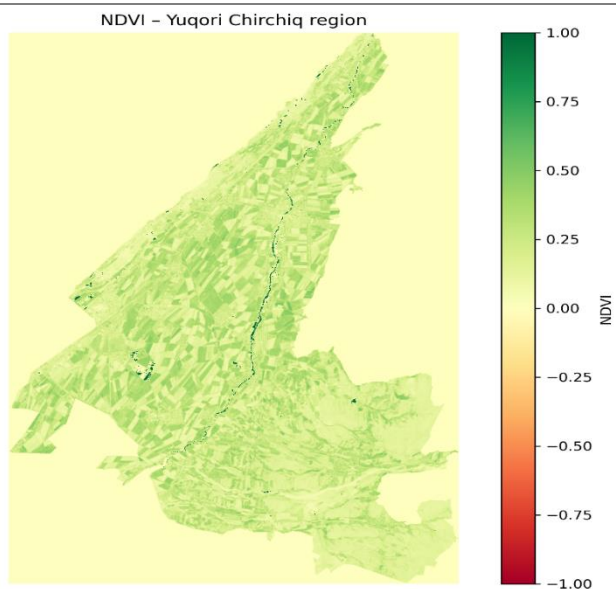

Figure 2. Spatial distribution of the NDVI index and vegetation classification in 2020.

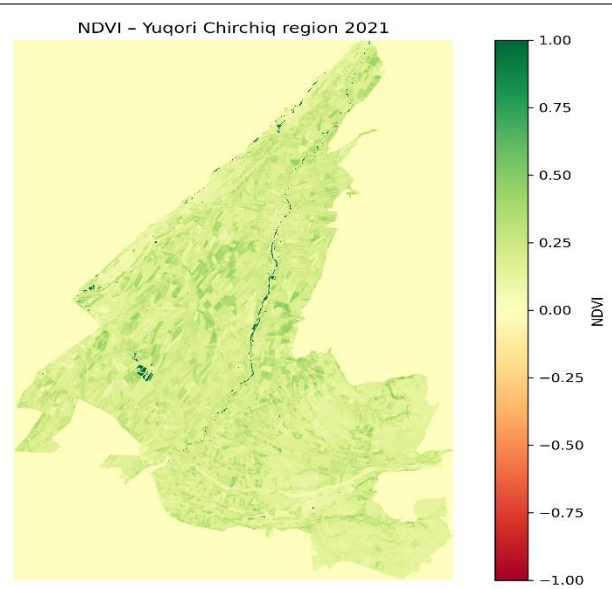

Figure 3. Spatial distribution of the NDVI index and vegetation classification in 2021.

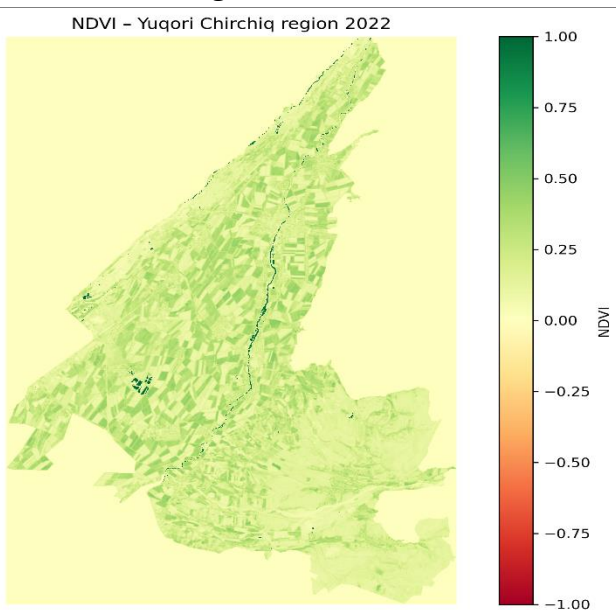

Figure 4. Spatial distribution of the NDVI index and vegetation classification in 2022.

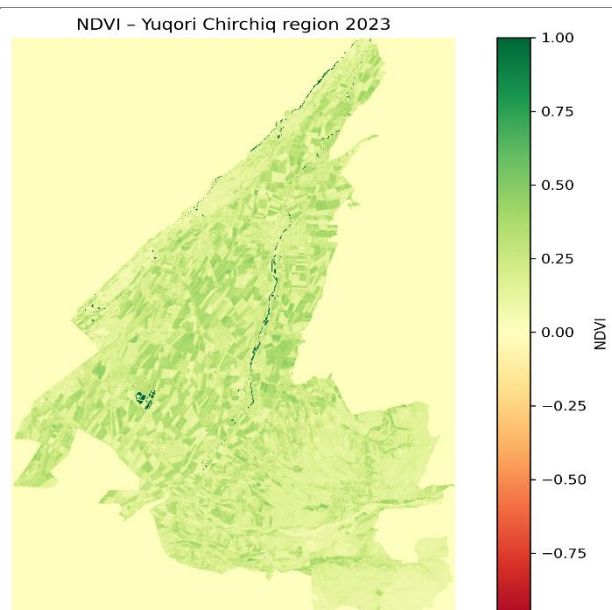

Figure 5. Spatial distribution of the NDVI index and vegetation classification in 2023.

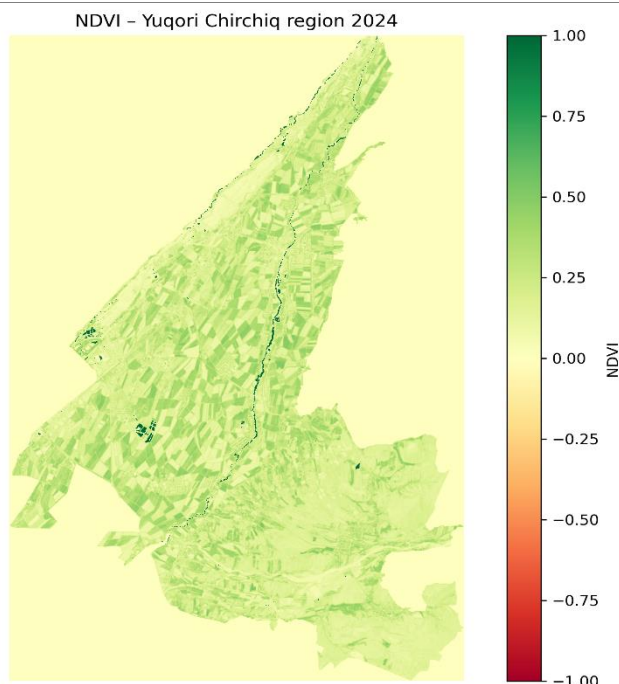

Figure 6. Spatial distribution of the NDVI index and vegetation classification in 2024.

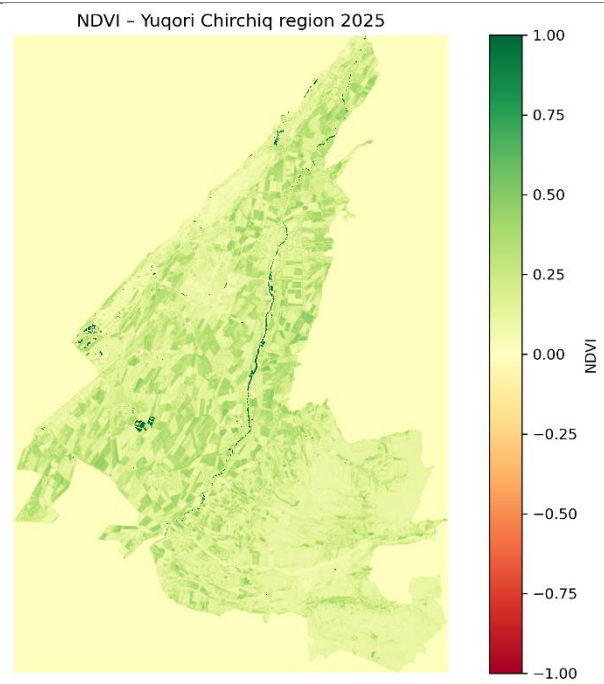

Figure 7. Spatial distribution of the NDVI index and vegetation classification in 2025.

Discussion of Trends

The analysis highlights several key trends:

Stability of vegetation cover: Moderate vegetation dominates the district, showing stable land use over the study period.

Minor increase in dense vegetation (2024–2025): Could indicate improved irrigation or cropping intensity.

Interannual variability: Years with slightly lower dense vegetation (2021) may reflect reduced rainfall or delayed crop growth.

Overall, the integration of NDVI analysis with GIS techniques allows for **effective monitoring of vegetation dynamics**, providing insights into land management, agricultural planning, and environmental assessment in the region.

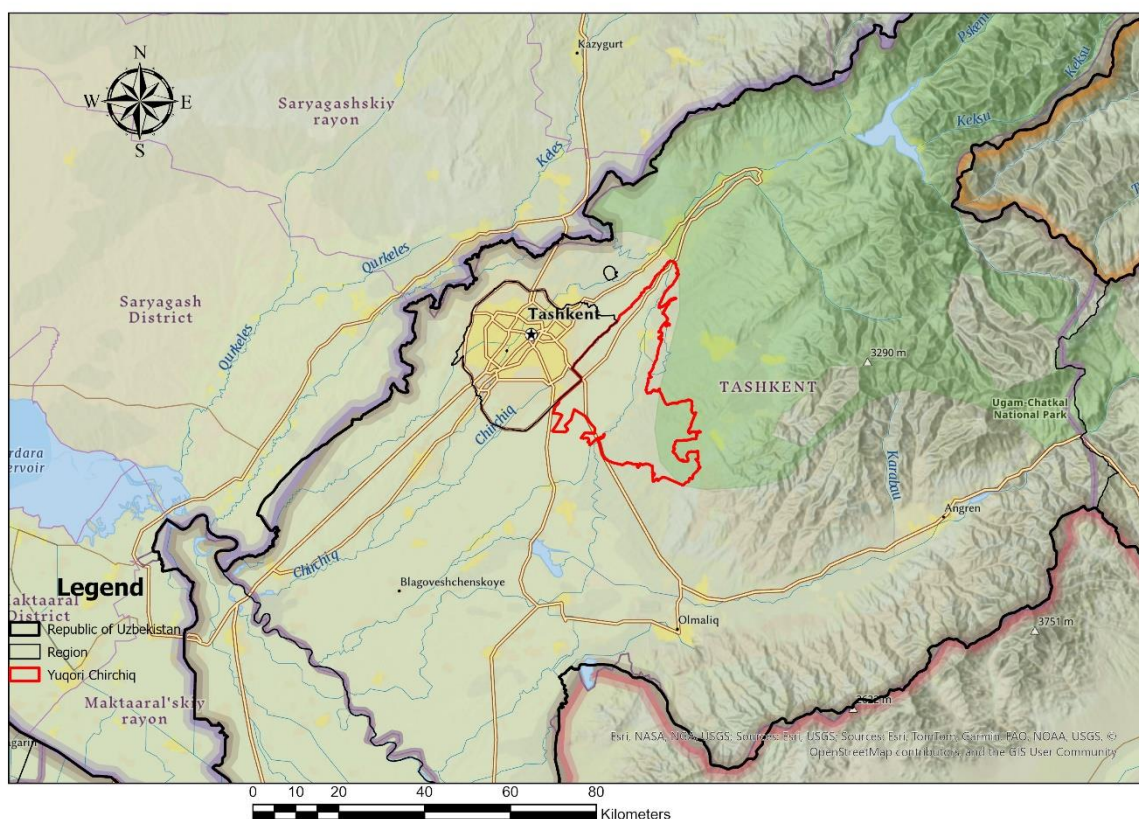

Figure 8. Location of Yuqori Chirchiq District within Tashkent Region, Uzbekistan. The map was created using ArcGIS Pro.

Conclusion

This study analyzed spatial-temporal changes in vegetation cover in Yuqori Chirchiq District, Tashkent Region, Uzbekistan, using NDVI derived from Landsat satellite imagery and GIS techniques. The results indicate that vegetation in the district has remained relatively stable over the period 2020–2025, with minor interannual fluctuations. Notably, a slight increase in dense vegetation was observed in 2024–2025, which may reflect improved irrigation practices or intensified cropping. Conversely, lower NDVI values in 2021 likely correspond to reduced rainfall or delayed crop growth.

The integration of NDVI analysis with GIS allowed for the visualization and quantification of both spatial and temporal variations in vegetation, providing valuable insights into agricultural and environmental dynamics at the district level. The study highlights the effectiveness of remote sensing and GIS for monitoring land use and supporting sustainable agricultural planning.

Some limitations were identified. For example, distinguishing buildings or artificial surfaces from vegetation using NDVI alone was challenging, as the index

primarily captures vegetative activity. Future studies could integrate additional indices or high-resolution imagery to better separate land cover types.

Overall, this research contributes to understanding vegetation dynamics in a semi-arid region of Uzbekistan and demonstrates a practical approach for environmental monitoring, which can inform land management and agricultural decision-making in similar areas.

REFERENCES:

- 1 K. M. de Beurs, G. M. Henebry, B. C. Owsley, and I. Sokolik, "Using multiple remote sensing perspectives to identify and attribute land surface dynamics in Central Asia 2001–2013," *Remote Sens Environ*, vol. 170, pp. 48–61, Dec. 2015, doi: 10.1016/J.RSE.2015.08.018.
- 2 S. Measho *et al.*, "Soil Salinity Variations and Associated Implications for Agriculture and Land Resources Development Using Remote Sensing Datasets in Central Asia," *Remote Sensing 2022, Vol. 14, Page 2501*, vol. 14, no. 10, p. 2501, May 2022, doi: 10.3390/RS14102501.
- 3 I. Grishin and R. Timirgaleeva, "Remote sensing: the method of GIS application for monitoring the state of soils," *E3S Web of Conferences*, vol. 175, p. 06009, Jun. 2020, doi: 10.1051/E3SCONF/202017506009.
- 4 D. Radočaj, A. Šiljeg, R. Marinović, and M. Jurišić, "State of Major Vegetation Indices in Precision Agriculture Studies Indexed in Web of Science: A Review," *Agriculture 2023, Vol. 13, Page 707*, vol. 13, no. 3, p. 707, Mar. 2023, doi: 10.3390/AGRICULTURE13030707.
- 5 R. Filgueiras, E. C. Mantovani, D. Althoff, E. I. Fernandes Filho, and F. F. da Cunha, "Crop NDVI Monitoring Based on Sentinel 1," *Remote Sensing 2019, Vol. 11, Page 1441*, vol. 11, no. 12, p. 1441, Jun. 2019, doi: 10.3390/RS11121441.
- 6 C. R. Leslie, L. O. Serbina, and H. M. Miller, "Landsat and agriculture—Case studies on the uses and benefits of Landsat imagery in agricultural monitoring and production," *Open-File Report*, 2017, doi: 10.3133/OFR20171034.
- 7 Y. Lebrini *et al.*, "Remote monitoring of agricultural systems using NDVI time series and machine learning methods: a tool for an adaptive agricultural policy," *Arabian Journal of Geosciences 2020 13:16*, vol. 13, no. 16, pp. 796–, Aug. 2020, doi: 10.1007/S12517-020-05789-7.
- 8 V. V. Vershinin, A. A. Murasheva, V. A. Shirokova, A. O. Khutorova, D. A. Shapovalov, and V. A. Tarbaev, "The Solutions of the Agricultural Land Use Monitoring Problems.," *International Journal of Environmental and Science Education*, vol. 11, no. 12, pp. 5058–5069, 2016.

- 9 A. Dean Hatfield Consultants Partnership, N. Vancouver, and J. Populus, “Remote sensing and GIS integration,” 2013, Accessed: Jan. 05, 2026. [Online]. Available: <https://archimer.ifremer.fr/doc/00172/28330/26615.pdf>
- 10 V. Mesev, “Integration of GIS and remote sensing,” 2007, Accessed: Jan. 05, 2026. [Online]. Available: https://books.google.com/books?hl=ru&lr=&id=A24zR9DLM0wC&oi=fnd&pg=PP1&dq=integration+of+GIS+and+remote+sensing&ots=KivWR0CRrz&sig=zo8ZvSmNKlTraw2IeOa_nhAqcyc
- 11 R. Ruuska and J. Helenius, “GIS analysis of change in an agriculture landscape in Central Finland,” *Agricultural and Food Science*, vol. 5, no. 6, pp. 567–576, Dec. 1996, doi: 10.23986/AFSCI.72770.
- 12 F. Gao, “Remote Sensing for Agriculture,” pp. 7–24, 2021, doi: 10.1007/978-3-030-66387-2_2.
- 13 “Юкарычирчикский район - Юкарычирчикский район — Википедия.” Accessed: Jan. 07, 2026. [Online].

ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА: СТРУКТУРА, СВОЙСТВА И ИНТЕРПРИТАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ

М.М.Бахрамова

доктор философии (PhD)

З.С.Таштемирова

к.п.н., доцент

Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается текст как основной объект лингвистического анализа. Освещаются ключевые подходы к определению понятия «текст» в современной лингвистике, его структурные и семантические характеристики, а также основные категории текстуальности. Особое внимание уделяется роли текста как коммуникативной единицы, функционирующей в конкретном социокультурном и прагматическом контексте. Анализируются взгляды отечественных и зарубежных исследователей на проблему целостности, связности и интерпретируемости текста. Результаты исследования могут быть использованы в теории текста, дискурс-анализе, а также в практике преподавания лингвистических дисциплин.

Ключевые слова: антропоцентризм, дискурс, идиостиль, концепт, концептосфера, текст, текстоведение, текстология, художественная картина мира, языковая картина мира, языковая личность.

TEXT AS AN OBJECT OF LINGUISTIC ANALYSIS: STRUCTURE, PROPERTIES, AND INTERPRETATIVE APPROACHES

ABSTRACT

The article considers the text as the main object of linguistic analysis. The key approaches to the definition of the concept of "text" in modern linguistics, its structural and semantic characteristics, as well as the main categories of textuality are highlighted. Special attention is paid to the role of the text as a communicative unit functioning in a specific socio-cultural and pragmatic context. The views of domestic and foreign researchers on the problem of the integrity, coherence and interpretability of the text are analyzed. The results of the research can be used in text theory, discourse analysis, as well as in the practice of teaching linguistic disciplines.

Keywords: *anthropocentrism, discourse, idiosyncrasy, concept, conceptosphere, text, textual studies, textual criticism, artistic worldview, linguistic worldview, linguistic personality.*

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике текст занимает центральное место как сложный и многоплановый объект исследования. Переход от анализа изолированных языковых единиц к изучению целостных речевых произведений обусловил формирование самостоятельной области научного знания — лингвистики текста. В рамках данного направления текст рассматривается не только как результат речевой деятельности, но и как средство коммуникации, отражающее когнитивные, прагматические и социокультурные аспекты языка.

Актуальность обращения к проблеме текста как объекта лингвистического анализа определяется многообразием подходов к его интерпретации и отсутствием единого универсального определения. В трудах лингвистов текст трактуется как структурно организованное целое, обладающее связностью, целостностью, завершённостью и коммуникативной направленностью. Вместе с тем современные исследования подчёркивают динамический характер текста, его зависимость от условий порождения и восприятия.

Цель данной статьи заключается в рассмотрении текста как объекта лингвистического анализа, а также в обобщении основных теоретических подходов к изучению его структуры и свойств. В соответствии с поставленной целью в работе предполагается решение следующих задач: анализ существующих определений текста, выявление его основных категорий и характеристик, а также рассмотрение текста в контексте коммуникативной деятельности человека.

Исследование.

Текст является центральным объектом изучения филологии и других гуманитарных наук. Современные исследователи, учитывая сложную, многоаспектную природу текста, характеризуют его как семиотическое, лингвистическое, коммуникативное, культурологическое, когнитивное явление. Учёные предлагают ряд определений, в которых рассматривают текст как структурно-смысловое целое, обладающее завершённостью, как основную единицу коммуникации, форму существования культуры, способ хранения и передачи информации.

В науке сложилось узкое и широкое понимание текста. С позиций семиотики в широком смысле текст трактуется как осмысленная

последовательность любых знаков. Текстом в таком случае является не только словесное произведение, но и произведение музыки, живописи, архитектуры и т. д. В узком смысле текст определяется как речевое произведение, отражённое на письме; в практике школьного преподавания довольно часто текст понимается как сверхфразовое единство (сложное синтаксическое целое), что характеризует не целый текст, а его фрагмент.

Более полные сведения о тексте представлены в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» и в энциклопедии «Русский язык», где даны широкие трактовки с опорой на семиотику и с указанием на основные текстовые признаки: «Текст (от лат. *textus* 'ткань, сплетение, соединение') - объединённая смысловой связью последовательность знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность и цельность» [1.С.507]

Как письменное речевое произведение текст характеризуется в лингвистических исследованиях Л. М. Лосевой (1980) и И.Р. Гальперина (1981): «Текст – это сообщение (то, что сообщается) в письменной форме; текст характеризуется содержательной и структурной завершённостью; в тексте выражается отношение автора к сообщаемому (авторская установка). На основе приведённых признаков текст можно определить как сообщение в письменной форме, характеризующееся смысловой и структурной завершённостью и определённым отношением автора к сообщаемому» [2.С.4];

«Текст - это произведение речетворческого процесса, обладающее завершённостью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединённых разными типами лексической, грамматической, стилистической связи, имеющее определённую целенаправленность и прагматическую установку» [3.С.18].

В психолингвистике текст рассматривается как «речемыслительный продукт, который обладает содержательной завершённостью и информационной самодостаточностью» [4.С.54-55].

В коммуникативной стилистике текст определяется как «речевое произведение, концептуально обусловленное (т. е. имеющее концепт, идею) и коммуникативно ориентированное в рамках определённой сферы общения, имеющее информативно-смысловую и прагматическую сущность» [5.С.104]. Под концептом исследовательница понимает здесь «идею, отражающую авторский замысел и формирующую целостность текста» [5.С.105].

Систематизацией данных разных наук о тексте и многообразных подходов к его изучению занимается текстоведение - комплексная интегративная область знания, «изучающая, как устроен текст, как он действует и образуется, какие его закономерности оказываются важными для повышения эффективности общения как текстовой деятельности» [5.С.1]. Под текстовой деятельностью подразумевается порождение и понимание текстов. Текстоведение является основой речеведения - новой области лингвистического знания, отражающей современные исследовательские тенденции к переходу от изучения языка к изучению речи. Проблемы речеведения успешно разрабатываются в работах Н.С.Болотновой, М.Н.Кожинной, М.Р.Львова, Т.В.Шмелёвой и др.

Речеведение трактуется как «комплекс наук о речи, т. е. реальном функционировании языковых единиц в рамках определённой сферы общения и конкретной речевой ситуации, включающей экстралингвистические и лингвистические факторы общения» [5.С19].

К экстралингвистическим факторам относятся адресат, адресант, их взаимоотношения, наличие цели и определённые обстоятельства общения.

Лингвистические факторы общения включают отбор и особую организацию языковых единиц в соответствии с экстралингвистическими факторами общения.

К области речеведения относятся риторика и культура речи, лингвистика и стилистика текста, психолингвистика и социолингвистика, теория словесности. Основными разделами речеведения являются речевая деятельность, типы речи, текстоведение [5.С.20].

Необходимо дифференцировать термины текстоведение и текстология. Текстология занимается сопоставлением разных вариантов одного текста и проблемой авторства текстов. В сфере художественной литературы текстология относится к области истории литературы, поскольку исследуются историко-литературные явления, их взаимная связь, эволюция и историческая обусловленность творчества писателей. Текстология - «раздел филологии, занимающийся изучением, комментированием и изданием текстов литературных произведений» [6.С.598]. Как уже отмечалось, в современной науке существует множество направлений и аспектов изучения текста. Л. Г. Бабенко и Ю. В. Казарин (2004) выделяют ряд научных подходов к исследованию художественного текста в зависимости от того, какой аспект текстовой деятельности является непосредственным объектом изучения:

- 1) лингвоцентрический - аспект соотносённости «язык - текст»;

- 2) текстоцентрический - текст как автономное структурно- смысловое целое вне соотнесённости с участниками литературной коммуникации;
- 3) антропоцентрический - аспект соотнесённости «автор - текст - читатель»;
- 4) когнитивный - аспект соотнесённости «автор - текст - внетекстовая деятельность» [7.C.15].

Наиболее традиционен для анализа текста лингвоцентрический подход, основанный на изучении функционирования языковых единиц и категорий в условиях художественного текста. Предметом рассмотрения являются фонетические, лексические, фразеологические, грамматические, стилистические единицы с целью выявления их функциональных свойств, описания особенностей идиостиля определённого писателя. Идиостилем называют индивидуальный стиль автора, совокупность свойств, индивидуально характеризующих его манеру, слог. Идиостиль как «совокупность глубинных тексто-порождающих доминант и констант определённого автора» [8.C.17] обусловлен мировоззрением писателя, его идеологическими позициями и художественно-эстетическими принципами творчества, уровнем культурно-языковой компетенции художника слова.

Текстоцентрический подход основан на представлении о тексте как результате и продукте творческой деятельности. Текст рассматривается как целостный завершённый объект исследования. При этом в зависимости от предмета рассмотрения в качестве самостоятельных направлений изучения текста выделяются: семантика и грамматика (или отдельно синтаксис) текста, основу которых составляет взгляд на текст как на структурно-семантическое целое.

Антропоцентрический подход связан с интерпретацией текста в аспекте его порождения (позиция автора) и восприятия (позиция читателя), в аспекте его воздействия на читателя и в деривационном аспекте. Одним из центральных понятий антропоцентрических исследований является языковая личность. Под языковой личностью понимается «любой конкретный носитель того или иного языка-культуры, охарактеризованный на основе анализа произведённых им текстов с точки зрения специфики использования в этих текстах системных строевых средств данного языка для отражения видения и оценки им окружающей действительности (картины мира) и для достижения определённых целей в этом мире»; «комплексный способ описания языковой способности индивида, соединяющий в себе системное представление языка с функционированием его в процессах порождения текстов» [9.C.14]. Внутри

антропоцентрического подхода в зависимости от фокуса исследования выделяются следующие направления изучения текста: психолингвистическое, прагматическое, деривационное коммуникативное, речеведческое (жанрово-стилевое).

Когнитивный подход в изучении текста основывается на понимании языка как основного средства выражения знаний о мире. В связи с этим художественный текст осмысливается как сложный знак, который выражает знания писателя о действительности, воплощённые в его произведении в виде индивидуально-авторской (художественной) картины мира, являющейся частью национальной языковой картины мира (ЯКМ). Когнитивное исследование текста осуществляется с помощью концептуального анализа, позволяющего описать концептуализированные текстовые области, выявить базовые концепты, определить концептосферу произведения. Концепт – это «оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (*lingua mentalis*), всей картины мира, отражённой в человеческой психике. Понятие концепта отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результата всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания» [10.С.90]. Концепт - это «как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» [11.С.43].

Концептуальную структуру или концептосферу текста образуют «взаимно связанные между собой в системе текста, закодированные в нём вербально художественные концепты разных типов» [5.С.309] .

Разноаспектное изучение текстовой деятельности, которая лежит в основе общения между людьми, становится приоритетным в сфере современных гуманитарных наук и образования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ позволяет рассматривать текст как многомерный объект лингвистического исследования, интегрирующий в себе структурные, семантические, прагматические и когнитивные характеристики. В рамках антропоцентрической парадигмы текст выступает не только как результат речевой деятельности, но и как форма репрезентации языковой личности, её индивидуального мировидения и коммуникативных установок.

Выявлено, что современное текстоведение и текстология ориентированы на изучение текста в тесной связи с дискурсом, что обуславливает

необходимость учёта экстралингвистических факторов, влияющих на процесс порождения и интерпретации текста. Художественный текст, в частности, представляет собой пространство реализации идиостиля автора, в котором находят отражение элементы концептосферы и формируется художественная картина мира, соотносимая с языковой картиной мира носителей культуры.

Таким образом, текст предстает как сложная иерархически организованная система, способная аккумулировать культурные смыслы и концепты, а также обеспечивать их трансляцию в процессе коммуникации. Комплексный подход к анализу текста, объединяющий достижения лингвистики, когнитивной науки и теории дискурса, открывает перспективы для дальнейших исследований в области языковой личности, интерпретации художественных смыслов и динамики концептуальных структур.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Словарь русского языка: в 4-х т. / РАН, Институт лингвистических исследований; под ред. А.П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. Москва: Рус. яз., Полиграфресурсы, 1999. 800
2. [Лосева Л.М.](#) Как строится текст : пособие для учителей / [Л.М. Лосева](#). – Москва : Просвещение, 1980. – 94 с.
3. Гальперин Илья Романович (1905-1984). Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; АН СССР, Институт языкознания. — Москва : Наука, 1981. — 139 с.
4. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. Москва.: ИТДГК «Гнозис»., 2017.-284 с.
5. Болотнова Н. С. Лингвистический анализ художественного текста: учебное пособие. - М.: Флинта: Наука, 2009. - 520 с.
6. Современный словарь иностранных слов /1992.-800 с.
7. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста: учебник, практикум. – М. Флинта: Наука 2004 – 496 с.
8. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: учебник для вузов. - М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. - 484 с.
9. Николина Н. А. Лингвистический анализ художественного текста: учебное пособие. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 256 с.
10. Кубрякова Е.С. 1994 – Начальные этапы становления когнитивизма. Лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопр. языкознания. – М., 1994. – № 4. – С.34-37.

11. Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001 .— 702 с.
12. Таштемирова, Замира Сатвалдиевна , & Бахрамова, М.М. (2022). ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (2), 548-553.
13. Бахрамова, М. М., & Исакова, Д. Т. (2023, October). ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА КОНЦЕПТА И КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE (Vol. 2, No. 17, pp. 22-24).
14. Бахрамова, Мунира Мадаминовна. "КОНЦЕПТ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ." (2022): 97-105.
15. Bahromova, M. M. (2023). “AYOL” KONSEPTOSFERASIDA GENDER MUNOSABATLARINING IFODALANISHI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (9), 513-518.
16. Бахрамова, Мунира Мадаминовна. "КОНЦЕПТ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ." (2022): 97-105.

XITOIY VA MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI SAVDO ALOQALARI

Xulkar Karimova Raxmanali qizi

Xalqaro iqtisodiyot kafedrası v.b.dotsenti, PhD

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti (JIDU),

Toshkent, O‘zbekiston

E-mail: xkarimova@uwed.uz

ORCID: 0000-0002-8605-5226

Annotatsiya: Ushbu maqola Xitoy va Markaziy Osiyo o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqalarning so‘nggi o‘ttiz yildagi rivojlanish bosqichlarini tahlil qiladi. Tadqiqot mustaqillikdan keyingi dastlabki aloqalar, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti doirasidagi integratsiya va “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusi orqali amalga oshirilgan infratuzilmaviy kengayishni qamrab oladi. Xitoyning energetika, transport va logistika sohalariga kiritgan sarmoyalari mintaqaning savdo hajmini keskin oshirdi, biroq bu jarayon savdo nomutanosibligi, qarzga bog‘liqlik va institutsional zaifliklarni ham kuchaytirdi. Maqola, shuningdek, ekologik va geosiyosiy xatarlarni yoritib, O‘zbekiston uchun shaffoflik, diversifikatsiya va barqaror rivojlanishga asoslangan siyosiy yondashuv zarurligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Xitoy–Markaziy Osiyo savdosi, bbir kamar, bir yo‘l tashabbusi, infratuzilma investitsiyalari, savdo nomutanosibligi, bbarqaror rivojlanish.

TRADE RELATIONS BETWEEN CHINA AND CENTRAL ASIAN STATES

Khulkar Karimova Rakhmanali qizi,

The university of world economy and diplomacy,

International economics department,

Acting associate professor, Ph.D.

xkarimova@uwed.uz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8605-5226>

Abstract: This article analyzes the evolution of trade and economic relations between China and Central Asia over the past three decades. It examines three major phases: post-independence engagement, SCO-supported integration, and infrastructure expansion under the Belt and Road Initiative. Chinese investments in energy, transport, and logistics have significantly increased regional trade volumes and connectivity. However, this growth has also intensified structural imbalances,

debt dependence, and institutional vulnerabilities across Central Asian economies. The study highlights the asymmetric nature of trade, rising exposure to Chinese demand, and the risks associated with opaque financing mechanisms. Environmental and geopolitical implications are also addressed. The article concludes that Uzbekistan must pursue a balanced strategy focused on transparency, economic diversification, and sustainable development to ensure that cooperation with China strengthens long-term national resilience.

Key words: China–Central Asia trade, One Belt, One Road Initiative, infrastructure investment, trade imbalance, sustainable development.

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КИТАЕМ И ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Хулкар Каримова Рахманали кизи

И.о. доцент, PhD кафедры международной экономики,
Университет мировой экономики и дипломатии (УМЭД),

Ташкент, Узбекистан

E-mail: xkarimova@uwed.uz

ORCID: 0000-0002-8605-5226

Аннотация: В статье анализируется развитие торгово-экономических связей между Китаем и странами Центральной Азии за последние тридцать лет. Рассматриваются три ключевых этапа: установление отношений после обретения независимости, интеграция в рамках ШОС и инфраструктурная экспансия в рамках инициативы «Один пояс — один путь». Китайские инвестиции в энергетический, транспортный и логистический секторы значительно увеличили объемы региональной торговли, однако усилили структурные дисбалансы, долговую зависимость и институциональные риски. Отмечается асимметричный характер торговли и уязвимость экономик региона к изменениям в политике Китая. Также анализируются экологические и геополитические последствия. Делается вывод о необходимости для Узбекистана проводить прозрачную и диверсифицированную экономическую политику, ориентированную на устойчивое развитие.

Ключевые слова: Китайско-центральноазиатская торговля, инициатива «Один пояс, один путь», инвестиции в инфраструктуру, торговый дисбаланс, устойчивое развитие.

Xitoy va Markaziy Osiyo oʻrtasidagi savdo aloqalari soʻnggi oʻttiz yilda muhim darajada rivojlandi, bu hamkorlikning mustahkamlanishi va strategik tashabbotlar

bilan belgilanadi. Munosabatlar mustaqillikka erishgandan keyin boshlanib, asosan "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi orqali savdo sifatini va samaradorligini oshirishga qaratilgan uch bosqichdan o'tdi. Ushbu asos doimiy hamkorlik uchun mustahkam siyosiy poydevor taqdim etdi, ikkala tomon ham umumiy taqdirga ega hamjamiyatni yaratishga intildi.

Savdo munosabatlari 1991 yildan boshlab boshlanib, Xitoy Markaziy Osiyo davlatlari bilan tezda aloqalar o'rnatdi. 2001 yildan 2012 yilgacha Shanxay Hamkorlik Tashkiloti tomonidan qo'llab-quvvatlangan savdo va investitsiyalarning tez sur'atlarda o'sishi qayd etildi. 2013 yildan beri e'tibor savdo sifatini oshirish va mavjud to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan (Haiyan, 2024). Xitoy infratuzilma va energetika sohalariga muhim investitsiyalar kiritib, Markaziy Osiyoning eng yirik savdo hamkori bo'lib qoldi (Leksyutina, 2025). Markaziy Osiyo asosan xomashyo eksport qiladi, Xitoy esa mashinasozlik va to'qimachilik mahsulotlarini eksport qiladi, bu esa o'zaro qo'shimcha savdo tuzilmasini ko'rsatadi (Gong va boshqalar, 2015). So'nggi strategiyalar muvozanatli savdo modelini rivojlantirish va yashil energiya loyihalariga e'tibor qaratadi (Leksyutina, 2025).

Mavjud savdo to'siqlari va nomutanosibliklar chuqurroq hamkorlik uchun hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarni keltirib chiqaradi (Leksyutina, 2025). Mintaqaviy aloqalarni mustahkamlash va Markaziy Osiyo iqtisodiyotini global qiymat zanjirlariga integratsiya qilishga qaratilgan sa'y-harakatlar amalga oshirilmoqda (Leksyutina, 2025). Markaziy Osiyo davlatlari Xitoy bilan hamkorlikdan barqaror rivojlanish va adolatli foyda olishni ta'minlash maqsadida ushbu dinamikani diqqat bilan boshqarishlari zarur (Ibraimov, 2009).

Xitoy Markaziy Osiyoni energiya manbalari, mineral resurslar va yangi bozorlarni izlashda muhim ichki hudud sifatida ko'radi. Pekin mintaqada o'zining "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusini (BRI) faol ravishda ilgari surmoqda, Xitoy va Markaziy Osiyo o'rtasidagi savdo hajmi 1992 yildagi 0,46 milliard dollardan 2024 yilga kelib qariyb 95 milliard dollarga yetishi kutilmoqda, bu esa Xitoyni mintaqaning eng yirik hamkoriga aylantiradi. Xitoy BRI infratuzilmasini rasman tartibga solish uchun barcha Markaziy Osiyo davlatlari bilan ko'p tomonlama "yaxshi qo'shnichilik" shartnomasiga (2025 yil iyun) rozi bo'ldi. Asosiy tashabbuslar qatoriga Xitoy-Qirg'iziston-O'zbekiston temir yo'l yo'nalishi va Transkaspiy yo'lagidagi 115 000 TEU Almati terminali kabi yangi temir yo'l va dengiz aloqalari, shuningdek, o'zbek va turkman gazini tashiydigan Xitoy-Markaziy Osiyo gaz quvuri kabi energiya quvurlari kiradi. Qozog'iston va O'zbekiston Pekinning asosiy hamkorlari: Xitoyning Qozog'iston bilan savdosi 2024 yilda 30,1 milliard dollarni (Qozog'iston savdosining 46%) va O'zbekiston bilan 18,0 milliard dollarni (27%)

tashkil etdi. Ushbu aloqalar Xitoyning Yevropaga qulay quruqlik yo‘laklarini yaratish va ta‘minot zanjiri xavfsizligini ta‘minlash maqsadlariga hissa qo‘shadi, bunga Markaziy Osiyo orqali o‘tadigan Xitoy yuk poyezdlari sonining 2024-yilda 19 000 dan oshgani, 2016-yildagi 1700 dan ortiqdan qariyb 1000% ga ko‘payishi misol bo‘la oladi. Ular, shuningdek, mintaqaning iqtisodiy integratsiyasi orqali g‘arbiy chegaralarining barqarorligini ta‘minlaydi.

Xitoyning "Bir kamar, bir yo‘l" tashabbusi (BRI) Markaziy Osiyodagi iqtisodiy mavqeini kengaytirish uchun keng ko‘lamli infratuzilma va moliyaviy tashabbuslar orqali asosiy asosga aylandi. Pekin BRI doirasida ulkan temir yo‘l, avtomobil va quvvur tarmoqlarini, jumladan, Yevropaga tranzit vaqtini qisqartirish uchun Xitoy-Qirg‘iziston-O‘zbekiston temir yo‘lini moliyalashtirdi. Xitoy taraqqiyot banklari, Xitoy Eksport-Import Banki (EXIM) va Xitoy taraqqiyot banki (CDB), boshqalar qatori, mintaqa bo‘ylab milliardlab dollarlik kreditlar ajratdi — Qozog‘istonning qarzi taxminan 9,2 milliard dollarni, asosan EXIMga , O‘zbekistonning qarzi esa taxminan 3,8 milliard dollarni tashkil etadi. Bunday investitsiyalar transport, energetika va sanoat infratuzilmasidagi muhim loyihalarni moliyalashtiradi. Boshqa hollarda, qaytarish resurslarning mavjudligiga bog‘liq: Turkmaniston qarzini qoplash uchun tabiiy gaz yetkazib berishga va‘da bergan, Tojikiston esa qarzlarni to‘lash uchun oltin qazib olish va paxta aktivlarini ijaraga olgan. Bunday kelishuvlar Xitoyning resurslarga strategik kirish uchun arzon infratuzilmani moliyalashtirishni ta‘minlash bo‘yicha umumiy rejasidan dalolat beradi, shu bilan uning korporativ va siyosiy manfaatlarini mintaqa iqtisodiyoti bilan integratsiyalashtiradi.

Xitoy shuningdek, moliyaviy investitsiyalarini qo‘llab-quvvatlash uchun bojxona integratsiyasi va savdoni osonlashtirishni bir vaqtning o‘zida kuchaytirdi. O‘zbekiston (2025-yil iyun oyidan kuchga kiradi) va Qozog‘iston (2024-yil) bilan vizasiz kelishuvlarni o‘z ichiga olgan soddalashtirilgan savdo tartiblari tijorat va sayyohlik oqimlarini ko‘paytirishga qaratilgan. Qozog‘istonning Olmaota shahridagi Jetysu konteyner terminali va Qozog‘iston va Xitoy temir yo‘llari tomonidan birgalikda boshqariladigan Xorgos quruq porti kabi asosiy tranzit markazlari endi 24 soatlik elektron kuzatuv tizimlariga ega bo‘lib, har bir poyezd uchun bojxona rasmiylashtiruv vaqtini taxminan 30 daqiqaga qisqartiradi. Bunday logistika yaxshilanishlari Xitoyning Rossiyani chetlab o‘tadigan ajralmas yo‘nalish bo‘lgan Transkaspiy yo‘lagi orqali Yevropaga eksport salohiyatini qo‘llab-quvvatlaydi. BRI 2025 shartnomasida belgilangan umumiy "yengillashtirish" strategiyasi birgalikda boshlangan infratuzilma loyihalari va Xitoy tovarlari, kapitali va energiyasining Markaziy Osiyo orqali erkin oqishini ta‘minlash uchun samarali bojxona tartiblarini o‘z ichiga oladi.

BRIning soʻnggi yoʻl xaritasi "Raqamli Ipak yoʻli"ni yaratishga chaqiradi va raqamli infratuzilma va elektron tijorat hamkorligini ragʻbatlantiradi. Xitoy tomonidan moliyalashtiriladigan maxsus iqtisodiy zonalar (SEZ) va logistika yoʻlaklari, xususan, Shinjon-Qozogʻiston chegarasi, Xitoy texnologiya standartlaridan foydalangan holda standartlashtiriladi, mahalliy huquqiy asosni Pekinning raqamli va ishlab chiqarish standartlariga moslashtiradi. Mintaqaviy darajada institutsional qoʻllab-quvvatlash, shuningdek, har yili oʻtkaziladigan Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (SHHT) va Xitoy-Markaziy Osiyo sammitlari kabi koʻp tomonlama mexanizmlar orqali ham taʼminlanadi, bu ikki tomonlama aloqalarni mustahkamlaydi. 2025-yilgi Xitoy-Markaziy Osiyo sammitida Pekin savdo, transport va texnologiya sohasidagi loyihalarni oʻz ichiga olgan taxminan 25 milliard dollarlik 58 ta yangi shartnoma imzoladi. Bunday tashabbuslar Xitoyni nafaqat moliyachi yoki savdo sherigi sifatida, balki mintaqaviy iqtisodiy boshqaruv sohasidagi qonun chiqaruvchi sifatida ham koʻrsatadi, Markaziy Osiyoning hududiy va raqamli ustunligi orqali global iqtisodiyotga integratsiyalashuv yoʻnalishini belgilaydi.

Xitoyning Markaziy Osiyo bilan iqtisodiy aloqalarining chuqurlashishi mintaqa iqtisodiyotiga ham katta foyda keltirdi, ham sezilarli tarkibiy zaifliklarni keltirib chiqardi. Eng bevosita iqtisodiy taʼsir Xitoy talabi va savdo oqimlariga qaramlikning ortishi boʻldi. 2024-yilga kelib, Xitoy Markaziy Osiyo umumiy savdosining taxminan 24 foizini tashkil etdi, bu 2020-yildagi 17,7 foizdan oshgan boʻlib, mintaqaning dominant savdo sherigi sifatida tez oʻsishini taʼkidlaydi. Biroq, bu oʻsish asosan assimetrik boʻldi: Xitoy eksporti importdan sezilarli darajada oshib ketdi, bu Markaziy Osiyoning resurslar savdosiga bogʻliqligini aks ettiradi. Masalan, 2023-yilda Xitoy Oʻzbekiston gaz eksportining qariyb 80 foizini sotib oldi va Qozogʻiston nefti, uran va metallarining asosiy xaridori boʻlib qoldi. Bu konsentratsiya Xitoyning iqtisodiy koʻrsatkichlaridagi oʻzgarishlarga keskin zaiflikni keltirib chiqaradi. Xitoyning iqtisodiy oʻsishining sekinlashishi yoki uning eksport strategiyalarining qayta yoʻnaltirilishi, masalan, Yevropa bozorlarini arzon tovarlar bilan toʻldirish Markaziy Osiyo iqtisodiyotini sotilmagan quvvatlar, soliq bosimi va muqobil bozorlarga cheklangan kirish imkoniyatiga duchor qilishi mumkin. Bundan tashqari, Xitoy sanoat tovarlari va kapital uskunalarining sezilarli darajada oqimi mahalliy sanoat korxonalarini siqib chiqarishi, ichki ishlab chiqarish quvvatini cheklashi va muvozanatli savdo va import oʻrnini bosish siyosati orqali yumshatilmaguncha sanoat diversifikatsiyasini sekinlashtirishi mumkin.

Xitoyning moliyaviy arxitekturasini uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka putur yetkazishi mumkin boʻlgan qarz va infratuzilma barqarorligi bilan bogʻliq muammolarni ham keltirib chiqardi. Qozogʻistonning Xitoyga qarzi nisbatan kichik

bo'lib, YaIMning taxminan 3,5 foizini tashkil etsa-da, Tojikiston va Qirg'iziston kabi kichikroq mamlakatlar YaIMning 25-40 foiziga teng bo'lgan Xitoy kreditlarini to'plagan, ularning katta qismi oltin va paxta kabi tabiiy resurslar bilan ta'minlangan. Ushbu kreditlar ko'pincha noaniq shartlar ostida beriladi va to'lov shartlari bo'yicha shaffoflikka ega emas. "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi (BRI) tomonidan moliyalashtiriladigan infratuzilma loyihalari ham doimiy samarasizlikka duch kelmoqda: Markaziy Osiyodagi BRI loyihalarining taxminan 35 foizi kechikishlar, xarajatlarning oshishi yoki to'liq to'xtatib qo'yilishga duch kelmoqda. Qirg'izistondagi to'xtab qolgan to'g'on va shahar yengil temir yo'l tashabbuslari kabi taniqli misollar qarzga asoslangan infratuzilma strategiyalarining zaifligini ko'rsatadi. O'zbekiston uchun bu natijalar moliyaviy xavflarni ehtiyotkorlik bilan boshqarish va shaffof audit zarurligini ta'kidlaydi, bu Qozog'istonning YaIMning taxminan 16 foizini tashkil etuvchi oshkor qilinmagan qarz majburiyatlari bilan tasdiqlanadi, bu esa byudjet moslashuvchanligini cheklaydi va davlat investitsiyalarini cheklaydi. Kuchli institutsional himoya choralari bo'lmasa, O'zbekiston shunga o'xshash qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa barqaror iqtisodiy o'sishga erishish qobiliyatini xavf ostiga qo'yadi.

Nihoyat, Xitoyning tobora ortib borayotgan ishtiroki bilvosita iqtisodiy oqibatlarga olib keladigan strategik va ijtimoiy-ekologik muammolarni keltirib chiqaradi. Pekinning yondashuvi aralashmaslik doktrinasini majburiy iqtisodiy o'zaro bog'liqlik bilan birlashtiradi va assimetrik kuch munosabatlari to'rini yaratadi. Yaqinda imzolagan a'zo davlatlarga o'z imzolovchilarini nishonga olgan ittifoqlar tuzishga to'sqinlik qiluvchi xalqaro shartnomalardagi qoidalar O'zbekistonning xavfsizligi va G'arb bloklari bilan iqtisodiy aloqalarini samarali ravishda cheklaydi, bu uning diplomatik va savdo imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Shu bilan birga, Xitoyning Rossiyaning e'tirozlari tufayli Qashg'ar-Andijon temir yo'lini qo'llab-quvvatlashni kechiktirish kabi tanlab yondashuvi iqtisodiy hamkorlikni O'zbekiston nazoratidan tashqaridagi geosiyosiy ustuvorliklar bilan qanday bog'lash mumkinligini ko'rsatadi. Milliy darajada, Xitoy loyihalarining Markaziy Osiyo bo'ylab tez kengayishi jamoatchilik noroziligiga va salbiy ekologik reaksiyaga sabab bo'ldi, ayniqsa Qozog'istonda, 2016-yilda xitoylik investorlarga bir million gektar qishloq xo'jaligi yerlarini ijaraga berish taklifi butun mamlakat bo'ylab norozilik namoyishlariga sabab bo'ldi, shuningdek, Tojikiston va Qirg'izistonda tog'-kon va gidroenergetika loyihalari ekologik va tenglik muammolarini kuchaytirdi. Bu ijtimoiy keskinlik xorijiy investitsiyalarning uzoq muddatli hayotiyligiga tahdid soladi va kelajakdagi oqimlarga to'sqinlik qilishi mumkin. O'zbekiston uchun eng muhim saboq xorijiy investitsiyalarni shaffoflik, atrof-muhitni muhofaza qilish va

jamoatchilik oldida javobgarlik bilan muvozanatlashdan iborat bo‘lib, Xitoy bilan iqtisodiy hamkorlik mamlakatning barqaror rivojlanish yo‘nalishini murosaga keltirish o‘rniga mustahkamlashini ta’minlashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Atixanov, A. Qidirbek va A. Smagulova, "O‘rta Osiyodagi "belbog‘ va yo‘l" tashabbusiga umumiy nazar, Naučnoe obozrenie: teoriâ i praktika, jild. 15, yo‘q. 2, 178-191-betlar, 2025. DOI: 10.35679/2226-0226-2025-15-2-178-19
2. A. Jash va S. Saran, "Xitoyning Markaziy Osiyodagi BRI va uning ta’siri: 10 yillik baholash", F1000Research, 13-jild, p. 1089, 2024. DOI: 10.12688/f1000research.156728.
3. A. Qidirbek, A. Atixanov va A. Smagulova, "Markaziy Osiyo davlatlarining Xitoyning "Bir kamar, bir yo‘l" tashabbusida ishtiroki: Qozog‘iston Respublikasining yetakchi roli", L.N. Gumilev nomidagi Yevro milliy universitetining xabarchisi, jild. 146, yo‘q. 1, 141-163-bet, 2024. DOI: 10.32523/2616-6887/2024-146-1-141-163
4. H. Yu, "Bir kamar, bir yo‘l tashabbusi 2.0 shakllanmoqdami? Markaziy Osiyo misolida", Zamonaviy Osiyo jurnali, 53-jild, №. 3, 493-516-betlar, 2022. DOI: 10.1080/00472336.2022.212285
5. J. Melo, "Xitoyning "Bir kamar, bir yo‘l" tashabbusi va uning 2013-yildan beri rivojlanishiga umumiy nuqtai nazar", Springer, 2022, 357-381-betlar. DOI: 10.1007/978-3-031-16659-4_1
6. Mengkewuliji, "Xitoy-Qozog‘iston va Xitoy-O‘zbekiston savdo-iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi (2013-2020): qiyosiy tahlil", 2021. DOI: 10.17721/1728-2640.2021.148.7
7. P. B. Rana, X. Ji va G. Chia, "BRI va Markaziy Osiyo", Osiyoda aloqa, savdo va "Bir kamar, bir yo‘l" tashabbusi, Springer, 2020, 115-134-betlar. DOI: 10.1007/978-981-15-5171-0_7
8. Păduraru, A. Miroiu va I. Ștefănescu, "Markaziy Osiyo dinamikasiga xavfsizlik xavflarini tahlil qilish istiqbollari", Xavfsizlik muammolari va Bolqon va Serbiyaning o‘zgaruvchan dunyoda o‘rni, Springer, 2020, 51-66-betlar. DOI: 10.1007/978-3-030-42775-7_
9. R. Pantuchchi, "Markaziy Osiyodagi Xitoy: Ipak yo‘li iqtisodiy kamarining birinchi tarmog‘i", Osiyo ishlari, 50-jild, №. 2, 187-206-betlar, 2019. DOI: 10.1080/03068374.2019.162293
10. S. Şener va M. Özer, "Markaziy Osiyoda yangi gegemonlik tashabbusi: Xitoyning bir belbog‘, bir yo‘l (OBOR/BRI) loyihasi," Iktisadi va idari yondashuvlar dergisi, jild. 4, yo‘q. 2, 244-260-betlar, 2022. DOI: 10.47138/jeaa.1181911

11. S. Shmidt, "Markaziy Osiyoda qayta konfiguratsiyalar: Xitoyning "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusining qiyinchiliklari, imkoniyatlari va xavflari", Xitoyning "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi, Springer, 2020, 115-134-betlar. DOI: 10.1007/978-3-030-43399-4_7
12. Sergienko, "Transportnyy koridor kitay—qirg'iziston—uzbekistan: perspektivy i znachenie", Kitaj v mirovoj i regional'noj politike. Istoria i sovremennost', jild. 30, yo'q. 30, 348-357-betlar, 2025. DOI: 10.48647/icca.2025.54.42.025
13. Y. Duan, X. Zhang va L. Wang, "Xitoy va Markaziy-Shimoliy Osiyo mamlakatlari o'rtasida "Bir kamar va bir yo'l" strategiyasi doirasida neft va gaz energetikasi hamkorligi bo'yicha tadqiqotlar", Energies, jild. 16, № 21, 7326-bet, 2023. DOI: 10.3390/en16217326
14. Y. Huang, Y. Zhang va X. Wang, "Xitoy va Markaziy Osiyoning beshta mamlakati o'rtasidagi savdo salohiyatini prognoz qilish: "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi fonida", Computational Economics, jild. 56, 1329-1348-betlar, 2020. DOI: 10.1007/S10614-019-09886-Y
15. Y. Liu, Y. Zhang va X. Wang, "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi doirasida Markaziy Osiyoda qishloq xo'jaligi savdosining evolyutsion dinamikasi", Xitoy qishloq xo'jaligi iqtisodiy sharhi, 2025. DOI: 10.1108/caer-10-2024-0350
16. Y. Zhang, X. Li va M. Wang, "Xitoy va Qirg'iziston diplomatik aloqalar o'rnatganidan beri global qiymat zanjirida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'zgaruvchan holati", Barqarorlik, 15-jild, 5-son, 4359-bet, 2023. DOI: 10.3390/su15054359

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

MAXMITOVA D.S. // <i>Jadid ma'rifatparvarlik harakatining vujudga kelishi va rivojlanishining tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitlari</i>	5
MUTALIBJONOV M.F o'g'li. // <i>Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonda inson huquqlari masalasi</i>	12
ХОЛМЎМИНОВ Ж.М. // <i>Тасаввуф герменевтикаси: Ирфоний тафсирилар</i>	19
YULDOSHEVA B., RAXIMOVA D. // <i>1920-1924 yillar tarixiy geografiyasi (BXSR va XXSR misolida)</i>	27
FURKATOVA N., YAKUBOVA Sh. // <i>O'zbekistonning global madaniy va ilmiy maydondagi o'rni</i>	38
YULDOSHEVA B., DILMUROTOVA P. // <i>Qoraxoniylar davlatining tarixiy geografiyasiga tavsif</i>	43
IMOMOVA G.M. // <i>Badiiy sintezning tarixiy ildizlari (genezisi)</i>	51
XO'JAMOV UU., XALILOVA Sh.I., JURAQULOVA S.Sh qizi., XO'JAMOVA G.U., MUSIRMONOVA S.R. // <i>Qattiq zarracha xossalari aniqlashda fraksion analiz usuli tadqiqoti</i>	62
KEZIBAN O. // <i>Rolling without slipping and mannheim correspondence of curves on S^2</i>	70
RASULOV D.Sh. o'g'li. // <i>Raqamli davrda inson va texnologiya uyg'unligi</i>	81
IMOMNIYOZOV D.B. o'g'li. // <i>Xususiyashtirish tushunchasining iqtisodiy va huquqiy tabiati</i>	91
AXMEDOV A.X. // <i>Boshqariladigan gorizontaal vibromaydalagich qurilmasi va uning matematik modeli</i>	101
РАҲМАТОВ Х.Т. ўғли. // <i>Ўзбекистоннинг араб давлатлари билан ҳамкорлик алоқалари</i>	109
YULDOSHEVA B., SHARIFOVA Sh. // <i>Turkiston ASSR tarixiy geografiyasi</i>	115
СИДДИКОВ О.Д. // <i>Формирование и основные направления торгово-экономического сотрудничества с Россией (2017–2024 гг.)</i>	127
GADOYEVA L.E. // <i>Mahalla tizimi va sog'lom turmush tarzi etnomodeli: jamoaviy salomatlikning ijtimoiy-falsafiy asoslari</i>	132
ХУЖАМОВ У.У., ХУЖАМОВА Г.У. // <i>Литературный обзор по влиянию различных флотореагентов при комплексном обогащении сульфидных золотосодержащих руд</i>	138

MUMINOVA D. // <i>The function of translation in foreign language learning</i>	146
Abbas Eghbal Mehran., Rıdvan Uluşık. // <i>Studying the role of Iranian bureaucracy in cultural prosperity and its impact on the architecture of the city of Shiraz in the 8th century ah during the al-Injou period</i>	149
BEKMURADOV S.T. // <i>Salavkiylar va Yunon-Baqtriya tarixining o'rganilishi</i>	173
ASROROV I. // <i>Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda darslarni samarali tashkillashtirish</i>	181
AXMEDOVA N.E., XALIKULOVA H.A. // <i>Maktabgacha yoshdagi bolalarda tasviriy faoliyatning pedagogik va psixologik asoslari</i>	189
DAVLATBOYEV S.H. o'g'li. // <i>Mang'it qabilalarining kelib chiqishi tarixi</i> ...	193
JUMANIYAZOVA M. // <i>Oilaviy munosabatlarni mustahkamlashning ijtimoiy-falsafiy asoslari</i>	199
AZIMOV H.Y. // <i>Sudan siyosiy inqirozining tarixi va davlat qurilishidagi muammolar</i>	206
DADABOYEV D.G. ugli. // <i>Illocutionary speech acts as a subject matter of linguistics: an axiological cross-linguistic analysis of english and uzbek languages</i>	217
ERKINOVA S. // <i>Bugun internet, ertaga taraqqiyot: "raqamli O'zbekiston" yo'li</i>	223
ESHCHANOV E.U. // <i>Kimyo fanini o'qitishda tarixiylik tamoyilini qo'llashning ahamiyati</i>	226
RAZZOQOVA M.Q. // <i>Maktabgacha ta'limda jinsiy tarbiyaning ilmiy-pedagogik ahamiyati va noto'g'ri yondashuvlarning oqibatlari</i>	232
SULAYMONOV M.Y., PAYZIYEV K.S. // <i>Namanganda gul sayli: shaxsiy tashabbusdan xalqaro festivalgacha</i>	238
BOTIROV S.B. // <i>Abdurauf Fitrat's legacy in the study of uzbek classical music and its scholarly significance</i>	245
RUZMATOV O.H. ugli. // <i>Digital competence in modern music education: a new model of teacher professional activity</i>	251
ZAKIRJONOVA S.B. kizi. // <i>The historical development of uzbek maqom art</i>	257
POLVANOV S.K., XAMIDOV R.A., IKROMIDINOVA O'O.qizi., ESHMURADOVA Z.B. qizi. // <i>Sulfat kislotali chiqindi eritmalarni kompleks qayta ishlash orqali kumush va nikelni ajratib olish texnologiyasini tadqiq etish</i>	264

ЧУЛИЕВ Ф.Г., ХАМИДОВ Р.А., ИКРОМИДИНОВА У.У. кизи, ESHMURADOVA Z.B. qizi. // Извлечение золота из прудковых вод хвостохранилища гидрометаллургического производства методом сорбции.....	278
YARASHEV M.K. // Xom ashyo va mehnat resurslarining mavjudligi, to'qimachilik sanoatini rivojlantirish shart-sharoitlari.....	285
TURSUNOVA M.A qizi., TURAMURATOVA I.I. // Ispan tilida neologizmlar va ularning shakllanish usullari.....	289
SHARIFOVA M.M. qizi. // Raqamli kommunikatsiya muhitida yoshlar axloqiy madaniyatining shakllanishi.....	295
RASULOVA J.Dj. qizi. // Sivilizatsiyalar kesishmasida sharq va g'arb: uyg'unlikmi yoki tafovut?	306
SOPORBOYEV A.S. o'g'li. // O'zbekiston Respublikasida millatlararo munosabatlarni tartibga solishning konstitutsiyaviy – huquqiy asoslari.....	320
YO'LDOSHEV L.Sh. o'g'li. // Xorazm vohasida ilk davlatchilikning shakllanishida chorvachilik ishlab chiqarish sohasining o'rni (etnografik tadqiqotlar asosida).....	325
GAYBULLAYEVA H.M., MANSUROVA K.A. kizi. // Digital tools in english language teaching. benefits, challenges and integration outcomes.....	329
GAYBULLAYEVA H.M., OSMOLOVSKAYA Y. D. // Inclusive education in Uzbekistan.....	333
SHAZAMANOV Sh.I., SABIROV L.O. o'g'li. // “C5+Xitoy: Markaziy Osiyoda yangi geosiyosiy platformaning shakllanishi va uning istiqbollari”	336
KHAKIMOV B.A. ugli. // An ardl-based assessment of the short-run and long-run effects of food production on consumer prices in Uzbekistan.....	348
YU JIA XI. // The reception and transformation of ming dynasty textiles in the timurid court: evidence from the royal reception in a landscape miniature.....	363
QO'ZIBOYEVA K.Sh. qizi. // Noaniqlik ifodalarining lingvistik tahlili va sun'iy intellekt tarjimasidagi muammolar (yapon tili misolida).....	370
RAXIMBAYEV M.K. o'g'li. // Mumtoz asarlar leksikasini morfemik tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari.....	376
INSOPOV A.A. // O'zbekiston SSRda prokuratura organlari faoliyati va tizimda kadrlar masalasi (1922-1945 yy.).....	382
SIROJOV T.T. // Extraction of iron from copper enrichment plant waste.....	392
XOLLIYEVA S.I., ARAPOV G'N. // Ingliz va O'zbek tillarida sun'iy intellekt leksikasining tarjima muammolari va muqarrar tendensiyalari.....	396

ПИЗАЕВ А. // <i>Национальная идентичность стран Магриба в условиях глобализации</i>	404
ABDUXALILOV Sh. // <i>Aksiyadorlik jamiyatlarida shartnomaviy mexanizmlar orqali korporativ qiyinchiliklarni hal qilish</i>	412
MARDONOVA M.Sh. kizi. // <i>Adapting task-based learning to the cultural context of Uzbekistan</i>	422
ALIQULOV J.M. // <i>Yapon tilida hiragana yozuv tizimining shakllanishi va lingvistik asoslari</i>	429
NURXONOV M.N. o'g'li. // <i>Yangi O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonlari</i>	436
JEPBAROVA S.K., AMETOVA M.O. // <i>K.Quramboyevning asarlarida badiiy tarjimaning o'rganilishi (maxtumqulining o'zbek tilidagi tarjimalari misolida)</i>	442
SOBIROV G'. // <i>"Qutadg'u bilig"dagi xalq maqollarining turk va o'zbek tillaridagi stilistik transformatsiyasining o'ziga xosligi</i>	449
HASANOVA S.N. // <i>The current state of digital law in finland: modern reforms and digital society</i>	459
KHUDAYBERGANOVA N.A. // <i>The benefits of interactive lectures in teaching foreign languages: the case of english in higher education students</i>	465
DJABBAROV O.Dj. // <i>Arifmetik—geometrik progressiya va unga doir ayrim misollarni yechish</i>	471
XUDOYQULOVA M. // <i>Raqamli iqtisodiyotda neyrotarmoqlarning tutgan roli</i>	478
KURBANIAZOVA M.R., PARDAYEVA S. // <i>Ingliz va turkiy tillarda gastronomik metaforalar: madaniyatlararo tahlil</i>	482
OYMATOV R.K., MASHARIPOV S.O. // <i>Monitoring vegetation cover in Yuqori Chirchiq district, Uzbekistan using NDVI and GIS</i>	486
БАХРАМОВА М.М., ТАШТЕМИРОВА З.С. // <i>Текст как объект лингвистического анализа: структура, свойства и интерпретационные подходы</i>	495
KARIMOVA X.R. // <i>Xitoy va Markaziy Osiyo davlatlari savdo aloqalari</i>	503

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2025. – 515 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 5-bo'lim 10-soni tashkil etadi.

Mas'ul muharrir:

falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:

J.B. Sulaymonov

SH.N. Pulatov

I.R. Ikramova

Texnik muharrir:

Sh.S.Jurayev

